84(2р=Балк)
Ш 296
С 20180

Шауаланы Хасан

САЙЛАМАЛА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН





ШАУАЛАНЫ ХАСАН

Сайламала

РОМАН
ПОВЕСТЬЛЕ

С 20180

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Кирова, 42

НАЛЬЧИК · ЭЛЬБРУС · 1998

е(Балк)2
Ш 236

Шаваев Х. И.

Ш Избранное: Роман. Повести.— Нальчик: Эльбрус, 1998.— 552 с.

ISBN 5-7680-1370-9

В книгу известного балкарского писателя Хасана Шаваева вошли его лучшие произведения, получившие признание широкой читательской аудитории республики.

Издание приурочено к 60-летнему юбилею автора.

Ш $\frac{4702100100\text{-}035}{\text{М } 125(03)\text{-}98}$ 28-98

ISBN 5-7680-1370-9

© Шауаланы Х. И., 1998

ФАХМУНУ ЭЛПЕК ЧАГЪЫ

Малкъар жазыучу Шауаланы Хасаннга быйыл 60 жыл толады, ол адабиятыбызгъа келгенли уа 40 жылгъа жуукъалашханды. Хасан малкъар жазыучуланы кёчгюнчюлюкде ёсген тёлюсюнденди. Дуния зауукълугъундан эсе къыйынлыкъны кёбюрек сынагъан, алай арсарлыкъны, таукелликни да, мудахлыкъны, жарыкълыкъны да багъалай билген сёз усталарыбызданды.

Чынтты жазыучуну къадары къачан да тынч болмайды. Алай Хасанны тёлюсю кесини биринчи атламын халкъыбызгъа тюшген зарауатлыкъны ауур боюнсасына жегилгени бла башлагъанын унутургъа жарамаз.

Шауаланы Исмаилны жашы Хасан Кёнделен элде туугъанды. Анасы — Малкъарланы Токашны къызы Мариям кёчгюнчюлюкню экинчи жылында жашлай ёледи. Тёрт гитче сабийчик ёксюз къаладыла. Аланы аталарыны эгечи Аминат ёсдюреди, ол а, сабийлени кереклерин ажымсыз тапдырып турур ючюн, къолундан келгенни аямагъанды. Болсада жашау бек къыйын эди. Ал кезиуде Хасанны школда окъургъа онгу окъуна болмагъанды. Къарындашы Мухаммат бла бирге ол Аминатха не жаны бла да болушлукъ этерге кюрешгенди. Алгъа малчы болуп, ызы бла, комбайн жюрютюрге юйренип, колхозда ишлеп тургъанды. Анга онтёрт жыл толгъанда, жашау бир кесек жумушаяды. Кюнлени биринде эл школну директору Базырбаев Ахмедали, жашны туурасындан къарап туруп, аны жигерлигине, хунерине да кёзю илинип, школгъа жюрюрге кереклисин айтады. Хасан аны сёзюне хазна эс да бурмайды, алай, Ахмедали къаты болгъанда, жаш аны айтханына бой салады. «Мен ол заманда не окъуй, не жаза билмей эдим, — дейди Хасан. — Бир жол бизге диктант жаздырадыла. Мен а, жаза билмегеним себепли, нёгерлериме къарап, дефтериме, алагъа ушатып, бир затла ызлайма. Экинчи кюн устазым манга: «Шаваев, сен къайсы тилде, не алфавит бла жазгъанса?» — деп, сейирсинип соргъан эди».

Алай таулу жашны окъургъа, билим алыргъа уллу талпынуу болгъаны себепли, ол тенглеринден, устазларындан, арымай-талмай, дерс алады. Бир кесекден айырмалы окъуучу окъуна болады. Он классны бошар заманына уа, Хасан къабыргъа газетни редактору, район газетни да школ корреспонденти эди. Кесини биринчи хапарларын, статьяларын, назмуларын школда окъугъан кезиуюнде къыргъыз тилде жазгъанды. Бюгюн да жазыучу къыргъыз тилни ана тилинден кем билмейди.

Халкъыбыз Ата журтуна къайтхандан сора газетле, китаплa чыгъарыу жангыдан къуралады. Журналист ишни бек жаратханы себепли, Хасан, келе-келгенлей, Басхан районда ана тилибизде чыкъгъан «Ленин байрагъы» деген газетде ишлеп башлайды. Устаз курсланы бошагъандан сора уа, эл школда тохтайды. 1961 жылдан бери Хасанны къадары «Коммунизмге жол» («Заман») газет бла байланыпды. 40 жылгъа жуукъ заманны ичинде ол миллет журналистикабызны айнытханланы арасында биринчиледенди. Хасанны «Заман» газетде басмаланнган статьялары халкъыбызны харкюнлюк маданият жашауундан толу хапар билдиредиле, адет-тёре жорукъланы тинтедиле, дуниялыкъны юсюнден сагъыш этдиредиле.

Маданият адамыны къадары, тиширыуну юйюрде, жаш тёлюню

тюз жолгъа салыу, таматала бла жаш тёлюню арасында халда, жамауат аллында школну борчу, бусагъат жашауну сюреми дегенча тюрлю-тюрлю темаланы Хасан кёп жылланы ичинде окъуучулагъа ачыкъ этгенлей турады. Жазыучу бу затланы юсюнден, газет бла чекленип къалмай, радио, телевидение бла да бериуле къурап айтады, ол иши ючюн жамауатны ыразылыкъ сёзюн да эшитеди.

Бизни жазыучуларыбызны асламысыны чыгъармачылыкъ жолу не газетден, не журналдан башланнганды. Хасан да адабиятыбызгъа журналистиканы юсю бла келгенди. Жамауатны жарсыуу, къууанчы, умуту чынтты журналистни къайгъы этдирген затладыла. Алай жазыучу болур ючюн а, суратлау сёзню ючюн хайырлана билир ючюн а — фахму керек болгъаны белгилиди. Хасанны фахмусу — суратлау бириклириу, энчилеу дегенча амалла бла — жашауда тюбеген затланы анга адабият чыгъарманы даражасында тинтирге онг бергенди.

Шауаланы Хасан оннга жуукъ китапны авторуду. Аны биринчи хапарла китабы («Кюйген тап») 1968 жылда басмаланнганды. Андан бери хапарла, повестьле, «Бир жашауну минг бети», «Ит жыйын» деген романларын жазгъанды. Хасан бек къыйын, алай миллет магъанасы болгъан теманы — малкъар халкъны кёчгюнчюлюкде сынагъан азабын ачыкълауну кесини суратлау эм инсан борчуна санап ишлегени да хакъды. Сёз ючюн, аны «Кюбюрде табылгъан повесть» деген китабына юч чыгъармасы киреди. Быладан экиси — «Ыйыкъны ахыр кюню» бла «Асият» алгъаракъдан да белгилидиле. Алагъа критикле, окъуучула, Хасанны къалам къарындашлары да бирча бийик багъа бергендиле. Повестьледе суратланнган — малкъар халкъ сынагъан сюргюн жылланы къыйынлыгъы жюрекледен алыкъын кетмегенди. Ол алай терк кетерик да болмаз. Алгъын сагъынырга окъуна онгубуз болмай тургъан зарауатлыкъны баям этерге жол ачылгъанлай, Шауаланы Хасан да малкъар адабиятда биринчи болуп сёз айтханланы арасында эди. Кесини жюрек сырын билдире, Хасан бир бири ызындан бу темагъа жоралап, бир талай хапар, повесть да жазгъанды.

Аны «Кюбюрде табылгъан повесть» деген чыгъармасы ары дери жазгъанларыны айтылмай къалгъан жерлерича кёрюнеди. Бирбир жигитлерини сыфатлары повестьден повестьге толу ачыкъланадыла, хапарлауну да бирикдиредиле. Бек башы уа — бу юч повестьни да ич жырлары, мудах макъамлары бирди. Китапны тынгылы этген да олду.

«Кюбюрде табылгъан повесть», «Асиятда» башланнган шургулу хапарны андан ары бардыра, таулу тиширыуну ачы къадарын башха болумлада суратлайды. Асиятча, Пилжан да уруш келтирген отну азабын сынайды. Алай, хар адамны аты башхача, ичер сууу да башхады, «бир жашауну минг бетинден» бириди. Повестьде Пилжанны къадары жашау кертилигине жуукъ келеди. Асият бла Пилжан — бир бирге арталлыда ушамагъан тиширыула, кеслерини къыйын жазыулары бла жуукъдула. Аны сылтауу уа — кюйсюз уруш бла кёчгюнчюлюк.

Малкъар адабият, биринчи чыгъармаларындан башлап, тиширыуну къадарына сакъ болгъанлай, къачан да аны дуниясын окъуучулагъа ачыкъ этерге итиннгенлей келгенди. Тиширыуну жамауат аллында сыйлы борчу, аны бла бирге тарыхны къыйын кезиуюнде ол кётюрген азап, анга жетген жашау чюйреликле бизни жазыучуларыбызны эслерин дайым да бургъанлай турадыла. Шауаланы Хасанны чыгъармалары да ол затдан кенг тюйюлдюле. Алай тиширыуну дуниясы бу повестьдеча толу, эркин суратланыб'а кёп чыгъармада кёрлюк тюйюлсе.

Малкъар халкъ сынагъан, айтып тургъанлыгъынга, къыйырычеги боллукъ хапар тюйюлдю. Урушда ёлгенлени, кёчгюнчюлюкде къырылгъанланы санлары мингле бла саналгъанына биз бирде жарсыйбыз, бирде уа (жашау неге юйренчек этмейди), — хо, болду, кетди деп, артыкъ уллу эс бурмай да къоябыз. Минг-минг адам сынагъан зарауатлыкъны кёз аллынга келтирген къыйын ишди. Ол да адамны психологиясыны бир энчилиги болур. Алай жангыз бир инсанны ачы къадары бла озгъан къыйынлыкъны юсюнден толу айтсанг, окъуучугъа, нек эсе да, ол жууугъуракъ болады. Аны энчи къадарына китапны жигитини жазыуу келише эсе уа — бютюнда. Андан окъуна болур Асиятха, Пилжаннга жораланнган повестьлени жюреклеге жетгени.

Суратлау сыфатны къурауда Шауаланы Хасанны уллу усталыгъы бу повестини юсю бла да хакъды. Жигитлени ич дуниялары, тыш кёрюмдюлери да толу, ким да ийнанырча, окъуучу кесине сёз нёгер да табарча ишленнгендиле.

Повестьни тили бай, шатык болгъанын, айтымланы да тап къуралгъанларын, хар сёзню жерине келишгенин да белгилерге керекди. Айбатлыкъдан, омакълыкъдан арталлыда зат жокъду.

Повесть хапарны ичинден хапар чыкъгъанча, алай ишленеди, суратлау «жолоучулукъ» заманны юч ёлчеминде барады. Алгъа автор бюгюннгю кюнню суратлайды. Ызы бла Пилжанны тюшю андан ары барлыкъ ишлеге жол кёргюзтеди. Артда уа кюбюрде табылгъан жазмала заманны озгъан кезиуюнден хапар бередиле.

Техника жаны бла повесть, сёзсюз, жазыучуну уллу жетишимиди. Алай бизге неден да багъалы — повестьни таза пиетиди, Пилжанны, таулу къызны, мудах жыры. Пилжан, ол къадар къыйынлыкъны женгип ётгенде, адамлагъа жюреги къалмайды, ахыр сагъатында да жашаугъа, саулагъа ачыкъ жюрегинден алгъыш эте кетеди. Биринчи айтымындан башлап, ахыр сёзюне дери да повесть бизге осуят къагъытча кёрюнеди: жарсытады, сагъыш этдиреди, озуп кетген къыйын кюнлени эсибизге салады. Жашаугъа сакъ къараргъа, аны багъасын, даражасын бийик кёрюрге болушады. Сёз ючюн, Пилжанны тюшюн окъугъан кезиуде, кеси сабийлеринге къоркъуругъунг келип, аланы къатынга жыяргъа, бауурунга къысаргъа излейсе. Повестьде аллай жерле кёпдюле. Къайсыбыз да билгенликден кёчгюнчюлюк биринчи сагъатларындан, биринчи кюнлеринден башлап, онюч жылны ичинде кёп малкъарлыны къадарын юзгенди, киши жеринде къабыр юлюшлерин табып, кёплеribиз къалгъандыла. Жолда баргъан кезиуде окъуна адамла жоюлуп, къабырсыз, жаназысыз къалгъандыла. Ол затны Хасан повестьде холамлы къарт бла аны ёксюз туудукъларыны юсюнден хапарында аламат уста суратлагъанды. «Сабий жюреклеге салыннган бичакъ жара» деген сёзлерине юлгюню жазыучу кёз аллынга сурат этип салгъанчады. Пилжанны: «Заман оза баргъаны сайын бу дуниягъа жаратылгъаныма сокъуранырча кюнлерим кёпден-кёп бола барадыла», — дегени уа?! Неда къарт Забиданы урушну кезиуюнде: «Ата неда ана болуп жашагъандан эсе, жерде сюркелип айланнган къурт болгъан кёп да онглуду», — дегени! Къыйынлыкъ базманда не тартханын бу сёзлени окъугъан — ангылар.

Пилжанны ёлген сагъаты... Бу жерни окъуй туруп, амалсыз болуп, къызгъа болушургъа адыргы этесе, жапсарыргъа сёз излейсе, алай, къолунгдан бир зат да келмезлигин ангылап, кюесе-бишесе, жарсыйса, урушха, кюйсюзлюкге налат бересе. Аллай сезимлени туудургъаны кючлю этеди Хасанны бу чыгъармасын.

Шауаланы Хасанны усталыгъы жылдан-жылгъа, китапдан-

китапха ёсе барады. Биринчи хапарларында жаш жазыучу жашауда тюбеген «кюйген тапланы» санай, окъуучулагъа сейир этдирирча болумланы кёргюзте эсе, ахыр повестьлеринде, романларында халкъ жашауну къыйынлыкъларыны терен сылтауларын ачыкъларгъа къолундан келгенди. Хасанны къалам къарындашы Гуртуланы Элдар да анстан чертмегенди былай: «Хасан, бизни миллетибизни бек къыйын кезиулеринден бирин суратлай, малкъар халкъда болгъан огъурлулукъну, таукелликни, ахшы муратха итинмекликни энчи адамланы къадарларында, окъугъан адам ийнанырча, окъуп бошагъанда да: «Хау, жашаудача кёргюзтеди», — деп айтырча жазгъанды».

Хасанны фахмусуну элпек чагъы келгенин шагъатлыкъ аны кёп болмай басмаланнган «Ит жыйын» атлы китабыды. Ол «Ит жыйын» роман бла «Тузакъ», «Сау адамны сын ташы» деген повестьледен къуралгъанды. Хар замандача, Шауаланы Хасан малкъар халкъ чекген къыйынлыкъны кесини жигитлерини жашау жоллары бла кёргюзтеди, аланы энчи къадарларын халкъ жашауну кюзгюсюча этеди.

«Ит жыйын» роман халкъыбызны 80 жылгъа жуукъ тарыхыны ызын ызлайды. Бу жол да адамлыкъ ышанланы сакълагъан тынч болмагъанын биз бусагъат жашауну «чархын бурдургъанладан» биреуню — Солманны (Сахайны) сыфатында кёребиз. Солманны эки аты болгъаныча, ниети да экилиди. Аны адамлагъа халаллыгъы кёчгюнчюлюк жылларында ачыкълана, анасындан келген эсе, зарлыгъы, менсиниулюгю, байлыкъгъа жан атыу дегенча халлери уа атасындан алгъан юлюшюдю. Артдан-артха Солманны адамлыкъ шартлары атасы Хажиге жуукъ келип тохтайдыла. Хажи, жаш заманында тюзлюк, тенглик ючюн, жанын-къанын аямай кюрешгенди. Ол тюзлюкню, баш эркинликни, къолайлы жашауну кесине угъай, жамауатына истегенди. Совет власть орналып, ол кюсеген тенглик келгенден сора, Хажи властьны «душманларын» излеп башлайды. Бу ишде ол терен сагъыш этмей, гурушха болгъанларын, артдан-артха уа кесине къаршы адамларыны ызындан да тюшеди. Ниет жолдашларына окъуна суукъ кёзден къарап, бек башы уа,— ёз къуллугъуна тийишли болур деген адамладан тёгерегин тазалар акъылда, элчилерин тутдуруп, хатасыз жанланы Сибирьге ашырады.

«Ит жыйын» деп ныгъышда къартла Солманны жыйынына айтханлыкъгъа, итлик этиу Солманчаланы аталарындан келген зат болгъаны романда ачыкъ кёрюнеди. Халкъда адамлыкъ, итлик да жюрюгенине жазыучу бу романда шагъатлыкъ эте, уллу философия магъанасы болгъан оюмну баямлайды. Бусагъатха дери прозада ынгкъылапны юсюнден айта туруп, неда Совет власть орнала тебиреген заманда къыйын жолланы ачыкълай туруп, жазыучула китапларыны жигитлерин аллындан ахырына дери тюрлендирмей, бир халда тутхан эселе, бу арт онжыллыкъда Тёппеланы Алимни, Толгъурланы Зейтунну, Гуртуланы Элдарны, Шауаланы Хасанны чыгъармаларында ол тюрлю жигитлеге да «къан кире» башлагъанды. Адабият жигитле дуниягъа кёре тюрлене, жашау жоллада кеслерине жуукъну сайлайдыла, къадаргъа бойсунадыла. «Ит жыйында» Хажи бла Солман жаш заманларында адамлагъа игилик этерге хазырдыла, этген да этедиле. Алай артдан-артха, жашау къолайлары да ёсюп, кёллери да бийик болуп, къуллукъгъа да жетишип, жамауатха «ат башындан» къарап тохтайдыла. Ма аллай затла сюредиле хажилени, солманланы ит жыйыннга, бир жыйыннга.

«Тузакъ» атлы повесть жазыучуну башха чыгъармаларындан

кесини психология теренлиги бла энчиди. Сабийле дуниясын ачыкъ-лагъанын эсге алсагъ а, повестьни къыйматы бютюнда бийик болады. Мында Шауаланы Хасан бек ачы ишни юсюнден хапарлайды. Кёчюрюлген кюнюбюзде, жамауатдан айырылып, эки сабийчик — онжыллыкъ Зубай бла жетижыллыкъ Лиза эллеринде къаладыла. «Бу болгъан затмыды?» — деп манга бир къауум окъуучу соргъан да этгенди. Кертисин айтханда, андан мени хапарым жокъду. Алай кесим эшитген бир ачы иш а эсимден арталмыда кетмейди. Шыкъыда эрттеден да тёшек болуп тургъан бир къарт ынна кёчюрюлген кюнюбюзню къалабалыгъында, жокълар адамы болмай, унутулуп къалады. Бир ауукъ замандан алге узакъ къошладан къайтхан малчыла аны къатып тургъанлай тапхандыла. Аллай ачы къадаргъа жолукъгъанла кёп эдиле. Къайсы бирини юсюнден жазгъын. Шауаланы Хасанны повести, мени акъылыма кёре, ол кюйсюз къадарланы суратлау айырмалауну кючю бла бирикдиргенди.

Хасан, тюп болгъан элни кёз аллыбызгъа келтире, повестин окъугъан бир заманда да унутмазча затланы юсюнден хапарлайды. Элни малы ашсыз, суусуз къалып, жыртхыч жаныуарладан къорууланыр амаллары да жокъ. Хастанда бекленип къалгъан къойла, ачдан бир бирлерини жюнлерин ашап, бир къужур ауруугъа жетишедиле. Аладан бирин жыртыргъа тюшген бёрю, къойлагъа тийалмай, артха къачады. Сейир тюйюлмюдю: бёрюню жыртхычлыгъы окъуна мажалды адам кюйсюзлюгюнден!

Адамны чыгъармачылыкъны жолуна сюеген сылтау не болур? Жазыучуну, жырчыны, суратчыны юсюнден сёз баргъанда, бу соруу туумай къалмайды. Ниет байлыкъны айнытханла башхаладан жамауат аллында уллу борчларын ангылагъанлары бла айырмалыдыла. Ала, бу затха тюшюнген кюнлеринден башлап, миллет ишге аркъаларын берип башлайдыла. Хасанны юсюнден айтханда, аны адабиятыбызгъа энчи къадары келтиргенди дерге болукъду. Не десенг да, кеси къыйынлыкъ кёп сынагъан адам башханы къадарына да сакъ болады, керти кёлюнден эрийди, ол къыйынлыкъны юсюнден башхалагъа билдиреди, болушхан этеди. Фахмулу адамны уа битеу халкъ чекген азапны юсюнден айтыргъа къолундан келеди. Кёчгюнчюлюкде сегизжыллыкъ жашчыкъ сынагъан кюйсюз къадар ол ёсгенден сора анга кёп затны башхаладан жютю кёрюрге, терен ангыларгъа, адабиятыбызда энчи сёзюн кесгин, шатык айтыргъа себеп болгъанды.

Халкъны халкъ этген, аны бетин ачыкълагъан алчы адамларыдыла. Хар тарых кезиуню жамауат жюкню ауурун кётюрюрге базынган адамлары болады — алагъа айтабыз биз алчыла деп. Алгъын ёмюрледе халкъ адамлары тарыхда атларын туугъан журтубузну къоруулап айтдыргъандыла. XX ёмюрде халкъыбызны белгили этген уланларыны къадарлары адабият бла байламлыды. Кязим бла Къайсын суратлау сёзню кючю бла башха халкъланы жюреклерине жол тапхандыла, атыбызны белгилегендиле. Аланы чыгъармачылыкъ фахмулары, инсанлыкъ жигитликлери ызларындан келген къалам къарындашларына, башха жерлешлерине да бийик юлгю болгъанлай турадыла.

Уллу Ата журт урушну ызындан келген кёчгюнчюлюк азабы халкъыбызны жокъ этер чекге жетдиргенде, аны бирлигин сакълап, тыпыр ташларына сюймеклигин, келир кюннге умутун ёчюлтмей тутхан жыры, назмусу болгъандыла. Халкъны ёкюллери, аны ыкъылманлары, жырчылары, назмучулары эдиле. Ол кезнуде сёзню жашаугъа тенг къыйматына тюшюнген жашла бла къызла бизни бюгюннгю адабиятыбызны тымыдыла. Бу тёлюде хар жазыучу, наз-

мучу да халкъыбызны эм къыйын кезиуюнде алгъан дерслерин багъалай биледиле. Аланы унутургъа амал да болмаз, алай къыйынлыкъны шартларын тарыхчыла бла бирча тинте, жазыучула аны толу суратын ийнаныулу да, толу да этерге къолларындан келгенди.

Шауаланы Хасан жазгъан ишлеринде адабиятны онгларын толу хайырлана, кеси, тенглери, ахлусу-жууугъу кёрген къыйынлыкъны кюйсюз бетлерин фахмулу ачыкълайды. Халкъыбыз не къыйынлыкъны да ёз жумушакълыгъы бла, халаллыгъы бла, тюз ниети бла хорлай келгенин чертеди.

Къыркъ жылны ичинде Шауаланы Хасан эки уллу ишни тутады — жазыучулукъ бла журналистика. Халкъыбызны харкюнлюк жашауна жоралап, Хасан журналист къадарында жюзле бла санарча талай статья, очерк басмалагъанды. Аланы къайсысында да — жигитлени махтагъан, хомухланы сёкген, бир болумну ачыкълагъан, бир фикирни тинтгенинде да, кёзбаусуз, тынгылы сёз айтылады. Бу жазмалада Хасанны къууанчы, жарсыуу да къол аяздачадыла. Жазыучу эм журналист алай бла хар жол сайын окъуучулагъа жюрегинден юлюш этеди.

Шауаланы Хасанны хапарлары, повестьлерини юзюклери, башха тилледе басмаланып, халкъыбызны жашауу бла мингле бла саналгъан окъуучуланы шагъырей этгендиле. Жазыучуну хапарлары орус, къабарты, къыргъыз, ногъай, азербайджан, татар, узбек, къаракъалпакъ тиллеге кёчюрюлюп чыкъгъандыла.

Хасанны малкъар окъуучугъа эрттеден да таныулу, огъурлу ауазы кёп жылланы эшитилгенлей турурун Аллахдан тилей, иши бла да, адамлыгъы бла да багъалы жазыучугъа: «Ёмюрюнг узакъ болсун, ишинг къолай болсун, Хасан!» — дейме.

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА

КЪАРА ЭМИНА

РОМАН



БИРИНЧИ КЕСЕГИ

СУУКЪ ЖЕЛ

БИРИНЧИ БАШЫ

1

— Балам бюгече не тюш кёрдюнг?
— Анам, жукъламагъан тюш кёремиди?

II

1962 жылны жаз башында Токашны юйюрюне къыйынлыкъ энтда да ормай-сормай келди. Жюрек жара жангыдан ашланып, жукъусуз кечелени чачны-башны тозуратхан жели арбазгъа кирип, аякъны къаты тиреп тохтады. Не Элмусханда, не аны жашларында ол желден къутулур къарыу жокъ эди, — анда кюч уллу эди. Сау элде да, эйхей, таланнган, жаным саулукъда сизге артыкълыкъ этдирмем деп сюелген да болмады. Жангы элчиле уа акъ къазакъланы, немецлилени заманларында да кеслерин танытхан адамла эдиле, — къыйынлыкъны аллына къаяча сюелген, жауну къолундан жоюлгъан жашларыны жиляуларын да эте билген, тюзлюкню туудура, сакълай да билген. Ала урушну заманында кёлсюзлюк этгенлеге да кечмегендиле — аллайланы халкъны аллында тобукъландыргъандыла. Ахырында уа, саудан ёлгеннге санап, дууа тутуп къойгъандыла, — ашларын, ысхатларын а юйюрлери берсин деп. Аланы къанларын къайнатхан жаланда Токашны иши эди. Туугъанлы да элине оноу эте, халкъына эс тапдыра келген адам эди ол. Мен къуллукъчума деп, кесин кётюрмеген, намыссыз сёз айтып киши жюрегин къыйнамагъан. Аны къазауатха жибермезге деп, башындан аллай оноу келгенде да, башсыз, жашсыз тиширыуланы кёзлерине шинжи болгъанын да, къыралгъа къыйын-

лыкъ тюшгенде халкъ бла бирге болургъа кереклисин да ангылап, жолгъа атланып кетген эди.

Элмусхан да, этме алай деп, аны этегине жабышмады. Ол, Токашсыз жашау не къыйматны тутарыгъын иги ангылай эсе да, бизни эрлерибиз къазауатда къан тёкген заманда, Токаш элде къаукъалакъ этип не заманнга дери айланырыкъды деген сёзлени эшитгенден эсе, не уллу къыйынлыкъгъа да тёзерге хазыр эди. Болсада, Токаш артмагъын имбашына атып, босагъадан чыгъып тебирегенинде, Элмусхан сарнап жиляды, — эрини жиляуун ол кюн этгенча. Сабийлери уа, не Токашны, не Элмусханны къатына бармай, ёксюз сабийлеча, мугурайып, къол сыртлары бла кёзчюклерин ууа, бирери бирер жерде сюеле эдиле.

Токаш Элмусханнга жукъ айтмады, — жюреги къанчынчы жиляма къойду. Аны жанын жерге сукъгъан сабийлерини халлары болду. Ол аланы къатларына барды да, бир тенг жашлары бла саламлашханча, къолларын тутуп айырылды...

Алгъындан ким не айта эсе да, Токашны кетгенине эл бек жарсыды. Кёпле энди элни сабаны сюрюлмезлик, бичени чалынмазлыкъ суна эдиле, — ол къайтып келгинчи, элге аллай оноучу табылмазлыгъына ийнанып. Алай Элмусханнга кокаланып, кёзбау сёзлерин айтыргъа кюрешгенликге, аны кеслерине тенг болуп, башсыз сюелип къалгъанына къууанган тиширыула да бар эдиле — энди алгъынча кирпилдесенг кёрейик дегенле... Не этериксе, «агъач бёрюсюз, эл телисиз болмайды», — дейдиле халкъда.

Жангы эл а бюгюн да жашайды Токашсыз. Сабан сюреди, мал да кютеди, той да этеди. Алай къыйынлыкъны, бедишни боюнса тюбюнден къутулмай жашагъан жаланда Токашны кеси юйдегисиди, адамлары урушдан къайтмай къалгъан юйюрлеге берилген намысдан бир жанында къалгъан Элмусхан бла аны жашларыдыла.

* * *

Элмусхан, белни къаты къысып, Исмаилгъа, Салихха, тийреге, жуукъгъа да халын танытмай жашай турду. Гюнахлары кеслерини болсун, элде Элмусханны кёлюн алыргъа кюрешгенле да бар эдиле. Бирле айта эдиле: «Керексиз жерде жашха артыкълыкъ иш этилгенин бек керти адамдан эшитгенме... Э-э къыз, Элмусхан, мени теди этген сени тамата жашларынгы тёзгенлери-

ди!..» Дагъыда башхала айта эдиле: «Бир тюрлю терслиги болмай, атасы ючюн дерт жетдиргендиле», — дейдиле билген адамла... Мен а: «Совет властьны къолунда ёсген, юйренген адамны атасы бла не жумушу барды дегенни айтып, ныгъышда халкъны ауузума къаратып сёлешгенме». «Угъай, Элмусхан, жашларынг тёзгенликге, сен тёзме. Ахырысы-къысхасы, бу ишни башы ачыкъ болургъа керекди...»

* * *

Элмусхан жыйырма бла эки жыл мындан алгъа эрини юсюнден эшитген хапарын жашларына айтса, аланы ёксюзлюклерине ол да къошулса, аталары бла, къыраллары бла ёхтемлене келген сабийлени къанатлары сынарын, тенглерини къатларына барыргъа уялып, кюнлерин аман бла ашырлыкъларын ангылай эди жарлы ана. Болсада, ол тышындан эшитип, жюреклери сыннгандан эсе, кеси айтып, аланы къыйынлыкъгъа тёзерге юйретирге да таукел бола эди. Алай Токашны хапарын жашлагъа, Элмусханнга жетдирмей, айтханла табылгъан эдиле.

...Тийрени сабийи бир да къалмай Элмусханланы арбазгъа жыйылыучу эдиле. Ол заманда Элмусхан, къууутну суугъа булгъап, уллу табакъны сабийлени алларына салса, ала, къыйыры кемирилген агъач къашыкъны бирден бирге берип, къарынларын тойдуруп къобуучу эдиле.

Сора бизникиле немецлилени къалай ууатханларыны юсюнден хайда хапар айт, хайда хапар айт. Аллай заманда Зауурбек, атасыны аскер кийимлери бла алынган суратына къарап: «Тейри, бизни папа уа бир окъ бла беш немецлини ёлтюргенин да билеме... Ма ол хапарны манга урушдан къайтхан бир къарамыйыкъ киши айтханды. Амма, ким эди ол?» — деп хапар айтыучу эди.

Элмусхан жашыны айтханына жюреги къыйналып тынгылар эди. Сора, аны соруууна жууап къайтармай, башын ары-бери къымылдатып къояр эди. Дагъыда урушну юсюнден сёз сагъынылса, Элмусхан къалай эсе да, жыйырылып, ариу акъ бетине жалгъан ызлыкъла тюшюп, бели гуппуруна кетип, кёз кёре, къарт да, алаша да болуп къалыучу эди.

Элде Токашны юсюнден толу хапарны бюгюн-бюгече эшите тургъанла да бардыла. Зауурбег'а партиягъа кирреме деп, къагъытларын жарашдырып, парткомну за-

седаниясына баргъанда, анга бирелген соруу жашны бар кыйынлыкъларына баз болду.

«Заурбек, атангы юсюнден тюзюн жазгъанмыса?..» Атасыны юсюнден ол билген жаланда бир эди: ол халкъдан эшитген сёзню жалгъан даугъа санап, къыралы, халкъы ючюн жанын бермесе, урушдан сора ол да юйюне къайтырыкъ болур эди деген акъылдан таймай жашагъанды Зауурбек.

Ол кесин таныгъанлы, заманны алгъа алай акъыртын баргъаны да аны ючюн эди, — атасыны келир кюнюн сакълагъандан, атасыз жашау кюннге кёзюн ачаргъа къоймагъандан.

Энди уа не, ёмюрде юсюнден кетмезча бедишни отуна кирип тохтады. Анга: «Атангча киши бол»,— деп бир заманда да алгъыш этилмез. Аллай алгъыш анга керек да тюйюлдю...

Таулулада ата балагъа айып, бедиш келтирип да ким кёргенди бу дунияда? «Ата чий кёгет ашаса, тишлери балаланы къамайды» — деп аллай бир зат ючюн айтылгъан болур эди.

Зауурбек жыйылыудан къайтхандан сора, ыннасына окъуна терс къарады. Тышындан арбазгъа киргени сайын, узун коридорда ариу къолан кийизни юсюнде къуш жастыкъгъа олтуруп, урчугъуна жан сала жашагъан ыннасыны аллында тобукъланып, мамукъча, жумушакъ къолларын, акълыгъы чачына ушагъан мангылайын уппа этмей юйге кирмеучю Зауурбек бу жол сёлешген окъуна этмеди. Бурулуп да къарамады.

Да ол а аллай жаш нек ёсдюре эди да?

III

«Анам, жукъламагъан тюш кёремиди?»

Ол сёзле Элмусханнга Токашны жокълугъун окъуна унутдурдула. Элмусхан, бирси эки жашы бла да кенгешмей, кеси аллына кюйгенлей жашады. Ала, Заурбекге бир мадар этмей, тынгылауну ийип тохтагъанларына ана бир да ыразы тюйюлдю.

— Ол сизге былай тёзмез эди, — деди Элмусхан Исмаилгъа, бауурча къалтырагъан эринлерин къаны къуругъан къол аязы бла жаба. — Ол тутмакълыкъ сынап тургъанлай, жатып къалай жукълайсыз?.. Столгъа олтуруп, къарыныгъыз тойгъунчу къалай ашайсыз?.. — Элмусханны жилямукълары къол сыртына тамдыла. Ана, ёню къарылып, андан сора сёз айталмады...

Анасыны ол халын кёргенде, Исмаилны да кёлю

толду. Салих, ашай тургъан ашындан хазна къоратмай, столдан ёрге кётюрюлюп, юйню арбазына къарагъан кенг терезени къатына барып, аны жабыуун эки къолу бла эки жанына тартып, башын суукъ миялагъа тиреди. Кёксюл къумач бла тышланнган кенг диванны юсюнде таянып тургъан ынна, башын ёрге акъыртын кётюрюп, къартлыкъгъа бой салгъан, къарыусуз къоллары къалтырай, уллу акъ къуш жастыкъны кесине жууугъуракъ тартып, жингиригин анга тиреди. Ол не келинин, не туудукъларын жапсарырча сёз айталмады. Жаланда, онг къолун мутхуз кёзлерине ауана эте, келинине, Исмаилгъа, Салихха да кезиу къарады. Ол аланы алай тансыкълады, бюгюнден арысында бир заманда да кёрмезликча...

— Бу халкъгъа жарагъан Омар быллай кюнюбюзде бизге бир болушлууъ къалай этмез? — деди Элмусхан, юйде шошлукъну, жашларыны, ыннаны къайгъылы сагъышларын буза. — Ол къалай этмез бизге бир болушлукъ?

Юйде аны сёзюне къошулгъан болмады.

Исмаил, акъырын атлай, ич отоугъа кирди да, юй тюпню саулай жапхан кюйюзню юсюнде ары-бери атлагъанлай турду. Ол отоуну бир къабыргъасын алгъан мебельге таянып, эки къолу бла жумушакъ саргъылдым чачы кёзлерин жабып тургъан башындан тутду. Бир кесекден ол эки къолун башындан кетерип, къулакъларын жабып, анасыны жюрексиннген ауазын эшитмезге кюрешди...

Исмаил, креслогъа олтуруп, башын артха таяндырып да бир тынгылады. Болсада ол не олтуруп, не ёрге сюелип кесине тынчлыкъ тапмады...

Элмусхан Омардан келлик игиликге ийнанганлай турду. Ынна бир жол анга айтхан да этген эди: «Келиним демейим, къызым дейим санга, аллахууталаны буйругъундан къутулур жерибиз жокъду. Аллах берген къыйынлыкъгъа тёзмей болмайды. Бу Омар дегенни ызындан айланмасагъыз сюе эдим... Ол мурдардан туугъан мурдарды... Бюгюн партиячыкъ болгъанлыкъгъа, бир да аны халкъгъа игилик излеген заманын кёрмегенме...»

Болсада, Элмусханны иши «суугъа кетген таш къармар» дегенлей эди. Ынна, жашлары айтханны да эсге алмай, жолгъа атланыргъа таукел болгъаны да аны ючюн эди.

Ким не айтса да, элде Омарны сёкгенден эсе махтагъанла кёп эдиле, — келбетли Омаргъа кир къондурма-

гъанла, аны юсюнден чюйре сёз айханнга бёрклерин да къолларына алып чапханла.

Тюздю, Омар танышына тюбеген сагъатда кесини къуллугъун, байлыгъын да унутур, башын намазлыкъгъа тирегенча, тёрт гуппур болуп саламлашыр, кёзлерин, эринлерин да бирча ышартып.

Аны алгъыннгы къатыны Саният окъуна, бек къыйын заманлада эки сабий бла ичине къутургъан бугъа киргенде мюйюзюне илинир заты болмагъан юйде къоюп кетгенин да унутп, бюгюн-бюгече да сабийлерини атасына саулукъ, узакъ ёмюр тилей жашайды. Саният дуниягъа Омардан чырайлы, билимли да адам жаратылмагъанына толу ийнаныпды. «Не менме деген патчахны жашауу окъуна сабийлени аталары бла бирге ашыргъан жылларыма къор болсун», — деп, Саниятны ауузундан азламы эшитгендиле.

Туугъанлы да аны жашлары — Ахматха бла Асхатха айтханы да бирди: «Сизни атагъыз алай бош киши тюйюлдю, пласха, партиягъа да жаны бла берилген, акъылына халкъ сукъланнган адамды. Аны намысын тюшюрсегиз, ёле туруп да ыразылыкъ бермем. Дуния жаратылгъанлы да эр киши сабий атасына ушай келгенди. Аны унутмагъыз...»

Асхат анасыны ол насийхатына тынгылауну ийип, ауур атлай, юйден чыгъып кетер эди. Ахмат а, кеси ёмюрюнде кёзюнг къара болсун деп айтмагъан анасыны юсюне сюелип, былай айтыр эди:

«Анам, кесибизни танытгъанлы Омар бла бир от жагъада олтурмагъанбыз, ата сёзюн эшитмегенбиз, аны къыйынындан туурам гыржын ашамагъанбыз. Энди биз да сабийликден чыкъгъанбыз, къой бу болмачы хапарны...»

«Жашым, дунияда атасын ыспассыз этген адамны намысы жюрюмегенди. Бюгюнлюкде атасыз жашланы бла сизни тенг намысыгъыз жюрюй эсе кёре болурсуз... Атагъызны машина бла элге бир келип кетгени окъуна не багъасы барды. Ол следовательди, следователь...»

Бу жол Зауурбекни иши Омаргъа тюшгенде уа, Саният, Элмусханны юйюне жюрюп, кёл этдирип турду. «Къоркъма, Элмусхан, кёрюрсе, бизни киши сени жашыгъы башын палахдан къутхармаса, — дей эди ол. — Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди». Алайчыгъын ангылагъан эт сен».

Алай ахырында ол ышаныулукъну юсюн къара булут басды.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

Дагъыда, болуру болгъандан сора да, Элмусхан Омардан болушлукъ табарыгъына ийнанып, аны аллына баш уруп барды.

— Омар, тутхан столуны бла тилейме, бу ишни тюзюн айт, — деди Элмусхан. — Мен жашны терслиги жокъду демейме. Алай хар ким да бир жанында къалып, бар палах муну башына жюкленип нек къалды деп, аны сурай келгенме. Ёмюрюбюзде тукъумубуз сынамагъан иш болду бу бизге.

— Бери, жумушагъыракъгъа олтурчу, — деди Омар, Элмусханны къолтугъуна жабышып, диваннга жуукъ элте, сёзю, халы бла да халаллыгъын туура эте. — Сени да, жашларынгы да бир жанына салып къойсакъ окъунагъа да, Токашны бетинден Зауурбекге бу ишни сынатхандан эсе, кесим отда жанаргъа ыразы эдим. Къолумдан келгени ол болду. Жаш адамгъа юч жыл деген неди! Биз сау болсакъ, аллай бир да турмаз...

— Бирсиледен артыкъ бу къыйынлыкъ нек жетди бизге?.. — Элмусханны жыйырылгъан эринлери къалтырадыла, не къыйынлыкъда да жашларына ырыслап, жилямукъ чыгъармагъан кёзлери мылы болдула. — Малла къырылгъан заманда, элни оноучулары къайда эдиле? — Элмусхан, ёню къарылып, ол сёзлени ауузундан кючден чыгъарды.

— Да энди, Элмусхан, жарлы, колхозну онбеш, жыйырма къотур тууары ёлгенди деп, битеу элни мажал адамын тутмакъгъа къалай атайыкъ?

— Барысындан да мени жашым аман болуп нек къалды?

— Элмусхан, Аллах бла, заман бла да тилейме, жилягъан этме, — деди Омар, Элмусханны къатына олтуруп. — Энди мен аллай затланы кишиге айтыргъа эркин тюйюлме. Болсада, санга ышанып, сёзюбюз ичибизде къалыр деген мурат бла айтама, бу сюдлюк-отлукъ болгъан заманда, бир ишге не къадар кёп адам къатышса, аны палахы ол къадар кёп болады. Ма былай, сен ангыларча айтайым: колхозну председатели Аскерханны, дагъыда баш зоотехник Азретни, сора фермагъа таматалыкъ этген Мусаны, энди Зауурбекден сора бек уллу терсликлери болгъаннга саналгъанла ол адамладыла, аланы барын да сюдге берсек, сени жашынга тюрмеде юч угъай, беш жыл турургъа тюшерик эди. Алайын ангыладынгмы?

— Угъай, Омар, бир уллу билимим болмагъанлыкъ-

гъа, акъны бла къараны бир бирден айыра уа мен да билеме. Аллай бир тели уа бош сунасыз. Ол юч жылны тёрт адамгъа юлешсенг, бек кёп болса, мени жашыма бир жыл жетерик эди.— Элмусхан, ёрге къобуп, жаулугъун табыракъ къысаргъа кюрешип, кетерге хазырланганын билдирди. Омар отоуну ичин толтуруп кюлдю:

— Ой, сен жаннетли болгъун, Элмусхан, — деди, къол жаулугъу бла кёзлерин сюрте. — Не кюрешген эсем да, санга жукъ ангылаталмагъанма. Урлагъан, тонагъан дагъыда башха аманлыкъ ишге кёп адам къатышса, ала ол затны билип, эрттеден хазырланып, къыралгъа, небилейим, биреуге бир уллу хатабызны жетдирейик деген муратда этгеннге санап, закон аллайлагъа бек аман кёзден къарайды.

— Да, аурунг, Омар, бу сен санагъан адамланы барысындан да мени жашымы териси къалын болуп нек къалды? Алайын ангылаялмайма.

Омар биягъыча къаты кюлдю. Ызы бла къоллары къара, сыйдам столуна тиреп, бир кесек, былай, къуллукъчу ён бла:

— Сени жашынг, Зауурбек, колхозда баш дохтур болуп ишлеген заманында маллагъа кезиуюнде дарман салмагъанды. Алагъа ауруу жукъгъаны, ёлгенлери да аны хатасындан болгъанды, — деди, — аны зараны башха колхозлагъа да жетгенди. Эгечим, адам игиликни билирге керекди. Ол затны жашларынга да ангылатханма...

— Да, аурунг, Омар, къышдан кётюрем болуп чыкъгъан малла жайлыкъда къар тюбюнде къалып ёлгендиле деп, элде аллай хапар жюрюйдю, — деди Элмусхан, жилягъанын, тыкъсыгъанын да тохтатып, башын ёрге кётюрюп. — Сен айтханча, жыйырма угъай, беш туудеп.

— Оллахий деп айтама, Элмусхан, «оллахий» деген Аллахны атыды, алай окъунагъа болса да... — Омар, айтыр сёзюн ауузундан чыгъаралмай, бир кесекни тынгылады. — Элде не айтханларын билмейме... Тейри, мен да элге жарамагъан киши уа тюйюлме, сёзюмю этгенни уа Аллах иймез.

Элмусхан Омарны не айтыргъа сюйгенин ангыламады. Аз заманны ичине отоуну шошлукъ алды. Ызы бла Омар, Элмусханны кетерине ыразы болгъанын билдире, эшикни къатына келип, аны сабындан тута айтды:

— Ненча мал ёлгенин, кимни хатасындан ёлгенин да мен кимден да уста билеме. Угъай-угъай, сен этген оноу тюз тюйюлдю деп, манга кёл ашагъан бар эсе уа,

сюйгенин этсин... Алай бир айтырым: артда иш аманнга кетсе, Омардан болушлукъ излеп, бу тийреге киши басмасын. Мен урушда къан тёкген адамма. Къазауатны заманында бир-бирлеча башымы алып айланнган киши тюйюлме...

Омар артда айтхан сёзле Элмусханны борбайларын къыйдыла. Иги кесекни къулакълары жукъ эшитмей сюелди, кёзлери Омарны экили кёре. Сора, теренден ахтына: «Анда да бир ёлсюн,— деди кеси кесине. — Ол тюйюлмюдю бюгюн мени сёзюмю къысха этген. Ол мында болса, бюгюн мени башым бла былай ойнамазенг, иги киши...»

Элмусхан ол оюмладан сора да Омаргъа тасхасын билдирмеди.

— Да, Омар, — деди ол, тышына чыгъа, — бош къакъды-сокъду этесе ансы, жашланы атасы ким болуучусу Аллахха тууралы. Элге, къыралгъа жарамагъан адам болгъанды деб'а айталлыкъ болмазса да. Бир жангылмазлыгъ' а Аллахды...

ЭКИНЧИ БАШЫ

I

Элде жашау къыйын эди: къартла бла тиширыула сабийлерин ачдан, жаланнганчдан ёлтюрмей кечиндиргенден арысында да, Къызыл Аскерге болушургъа керек эдиле. Аны ючюн а мал кютерге, бичен чалыргъа, сабан сюрюрге да тюше эди, — кече, кюн да ишлерге тюше эди. Бюгюннгю къыйынлыкъларын колхоз сабанны ариу чакъгъаны бла унута, ол тамбла келтирлик къууанчха къанат къагъа, сабийлерин да аны жапсарыуу бла кечиндире эдиле.

Ол заманда Элмусханны тамата жашы Исмаилгъа — жети, аны кичиси Салихха — тёрт, бек гитчелери Зауурбекге эки жыл бла жарым толмай, алай эди. Элде Токашны кёп ахшылыкъларын кёре, кёп ариу сёзюн эшите келген адамла, къайсы бири да Элмусханнга эс тапдырыргъа кюреше эдиле, кими отун жарыргъа, кими кели бла жырналыгъын тюерге болуша эдиле, биченчигин арбазгъа тартыргъа да.

Токаш Элмусхан танытъанлы да, элге оноу этген кишиледен бирлери болуп келген эсе да, ол мени эрим быллай адамды дегенни айтып, башын ёрге кётюрюучюледен тюйюл эди. Элни тиширыулары бла жыл сайын дырын-

нга жюрюй эди, колхоз бахчалада ханс юлюшюн кишиден артха къалмай арта эди, нартюх алгъанда, картоф къазгъанда да ол халда.

Уруш къыйынлыгъы жетген заманда уа, ол ишге бютюнда къаты сюелди. «Къоркъма сен, жаным сау болуп, сабийлеринги киши кёзюне къаратмам», — деген эди Элмусхан къазауатха кетип баргъан Токашха. Ол, бирси тиширыулача, кесин сарнатып, халкъны юсюне къаратмай, Токашха кёл этдире эди: «Хайт де, жангыз жанынг уллу Аллахха аманатды...»

— Сиз саулукъда, нек жангыз болама, — дей эди Токаш, жашланы жаханим отуна алып тебиреген машинагъа мине. — Къоркъма, ажалгъа къарыу жокъду, алай жаным сау къадарда, санга да, жашлагъа да ыспассызлыкъ жетдирмем...»

Исмаил анасына билеклик эте эди. Элмусхан ханс артыргъа тебиресе, ол Зауурбекни бешигин Салпукъулакъны боюнуна алып, Салихны уа иерни артына олтуртуп, анасыны ызындан барыр эди.

Исмаил Салпукъулакъны атасы юйге келтирген кюнню къууанчын бюгюн да унутмайды. Токаш аны Къарма къабакъда биреуге бир гебен бла токълу берип алгъан эди. Аланы анга дери да болгъан эди эшеклери, уллу сары салпукъулакъ эшеклери, ишлегени кибик ашаргъа да сюйген. Бир да халжарда мулхаргъа аякъ урдурмагъан жаныуар эди. Бир жол къоншуда жашагъан къарт Салпукъулакъны хахлугъун тилей келгенде, Элмусхан угъай демеди. Алай къарт ингир алагъа аны иерин кеси сыртына къаплап, арбазгъа киргенинде, Исмаил жилягъан окъуна этген эди...

«Аты айтылгъан жерден кери болсун, — деген эди къарт, иерни сыртындан алып, атлауучла юсюне сала,— Жеркли къолда мен, суу боюнуна тигелеп, бир къучакъ отун алып чыкъгъынчы, жанлы жетип, Салпукъулакъны кесип кетгенди. Энди базар кюннге дери тёзюгюз ансы, сиз сайлагъан эшекни алып берирме... Айыплы этди, аман жерде жоюллукъ».

Токаш къартха эшекни тёлетмеди. «Тамата, къайгъы этме, дуниядан къорарыкъ ол болсун», — деп къойду.

Артда Токаш бу эшекни алып келгенде уа, Исмаил анга Салпукъулакъны атын атагъан эди.

II

Уруш башланнганлы эки жыл бошалып келе эди. Ол заманны ичинде элде кёпле къазауатха кетген адамларыны жиляуун этгендиле. Урушдан келген огъурсуз хапарла ариу жасалгъан отоулагъа къара киритле такъдырадыла, кёплеге къара кийдиредиле. Аны себебинден бир-бирле почта ташыгъан адамны арбазларына келирин сюймей, къалай эсе да хапар эшитмей тургъанларына ыразы окъуна болгъанча алай. Урушдан къууанч хапарны адамла сакъламай эдиле.

Къазауатда адамлары болгъанлагъа къырал берген болушлукъну алыргъа сюймегенле да бар: «Ол атамы этин ашагъан кибикди», — дей эдиле аллайла.

Элмусхан, кечеден тангнга эшген юч къауум жюн чындайны да къойнуна сугъуп, эл Советге барды. Алай, ичине кирмей, иги кесекни арбазда арсарлы сюелди. Ол, эри Токаш мында председатель болуп ишлеген анча жылны ичинде, эл Советни босагъасындан жаланда бир кере атлагъанды. Аны да Токашны хатасындан. Салих туугъан заманда, анга къагъыт алыргъа керек болгъанда, Токаш былай айтхан эди:

— Ариу къыз кибик, бу жол барып, сабийинге къагъытны кесинг аллыкъса...

— Кет, э жаш, безиреме. Кёремисиз мен этген ишни деп, хау, уялмай санга...

— Сабий табаргъа уялмай, къагъытын алыргъа уа нек уяласа? — деп кюлдю Токаш. Кюлдю да, Элмусханны къоюнуна кётюрюп, бауруна къысды.

— Кет, аллахакъына, шашып тураса сен. Э жаш, Исмаилдан уялсанг а. Кёремисе бизге къарап тургъаныч. Токаш Элмусханны жерге бошлады да:

— Къара мынга, мен а сени Исмаил сунуп кётюре айланама, — деп, жашын къоюнуна алып, къара мыйыкъларын аны жаягъына жетдирди. Жашчыкъ да къууанды атасыны алай этгенине. Ол Токашны боюнундан къаты къучакълады да, атасы кесин этиучюсюча, къулагъындан къабаргъа кюрешди. Иги жюрегин къандырып кюлген да этди.

...Токаш, ойнай, лакъырда эте кетип, Элмусханны эл Советге барырча этди. Ол да къагъытны къолуна алгъанлай, Токашны биргесине ишлегенле Элмусханны тёгерегине тохтадыла.

— Аха, — дедиле ала, — тазирге тюшдюнгмю? Иги махтанып келмесенг а, элде сенден сора сабий тапханмы

барды! Жангыз шеша бла къутулургъа умут а этме, тейри...

Элмусханны бети жинк кибик къызарды, эринлери къалтырадыла. Ол заманда Токаш кабинетиндан тышына чыкъды да, аямай кюлдю.

— Тохта, харип, сени уа, — деди Элмусхан... — тохта, харип, артда кюлдюрюрме...

— Бютюнда уллу сыйгъа уа энди тюшдюнг, — деди ол Советни секретары Хамит. — Биз да тургъанлай, эринге алай тырман этерге уялмаймыса? Элмусхан, сайлау сениди: сюйсенг, юйюнге чакъыр да, сыйлагъан эт, угъай-угъай дей эсенг а, тюкен узакъда тюйюлдю, бетинге уялгъанлай эт...

— Хамит, сен ёлмегин, юйге келмесегиз, унарыкъ тюйюлме, — деди Элмусхан, бир кесек эс табып. — Аш мени боюнумдады, ичгини оноуун а ма ол мыйыкълы киши этсин.

—Алан, сейирди бу, — деди Токаш, кюллюгюн тыялмай. — Сыйгъа тюшген сенсе да, ашны, ичгини оноуун да кесинг эт, ариу къыз.

— Охо, алай окъуна болсун. Бюгюнден озмай келчигиз бир...

Элмусхан ол кечени татыуун бир да унутмайды.

Болсада, Элмусхан ол кюнлени къайтырыкъларына ийнана эди. Жашауну зауукълу, жарсыулу кюнлеринде да лакъырдасын къоймаучу Токаш, сау-эсен къайтып келип, кеси столуна олтурлугъуна ийнана эди. «Ёмюрюнде стол къыйыры да кёрмегиеди да, жаханим отундан сау къутулгъуед, — деп да бир айтды Элмусхан кеси кесине. — Ма былайда Хамитча, бир къолу кетип окъуна келгиед. Къайнайд насыплы, келип Токашны столуна олтуруп тохтагъанын кёресе. Жашау алайды да, кёресе тюнене Токашны къагъытчысы болуп тургъан кишини бюгюн элге оноу этип тургъанын...»

Элмусхан сагъышларын чача, эл Совестни юйю таба атлагъанлай, Хамит тышына чыкъды. Элмусхан аны алай кёргенине къууанды, бир уллу ахлусуна тюбегенча, ол кесин эркелетип сёлеширик сунуп. Алай Хамит, анга хазна салам да бермей, арлакъда сюелген адамлагъа сёлешген кибик этип, Элмусханны къаты бла озуп кетди. Элмусхан олсагъатда аллай бир къыйынлыкъ, ыспассызлыкъ сынады, элни жарыта келген кюн тутулгъанча кёрюндю анга, ыспассызлыкъны ол биринчи кере ангылады, къарс уруп тюнене тёгерегине айланучу, Токашны айтханын жерге салмай жортуучу Хамитни албугъартып кетгени кеси ёмюрюнде ангыламагъан зарау-

атлыкъны чекдирди. «Аллах бирди, жаным саулукъда уа сизни аякъ тюбюгюзге тюшмем», — деди Элмусхан кеси акъылында. Сора ол, къайгъысы бла болгъанны дауургъа алдыра, орам таба чыгъып баргъан Хамитни ызындан сёлешди:

— Ой, аурунг, Хамит, мен санга келгенем. Тюнене бригадир жылы кийимле жыя айлана эди да, хазыр затым болмай, къурлай жибергенем. Бюгюн а аланы алып келгенме.

Хамит артха бир кесек туракълады да, башын ёрге да кётюрмей, жангыз къолу бла бурун сыртын сылай:

— Бош къыйналгъанса, эгечим, — деди. — Кеси башынга жарат. Къызыл Аскер сени эки жабагъы чындайынга къарап турмайды...

Элмусханны санларын суукъ тинтери басды. Аузу къургъакъсып, эринлерин бир бирден айыралмай, кёзлери къарангы этди. «Аллах-Аллах, не аман тюш кёрдюм, — деди Элмусхан, кёзлерин ууып, кюн жарыгъын кёрюрге ашыгъа. — Я Аллах, сен игиге жорала. Тобатоба, ол адам Хамитге не бек ушады... Аллах бирди, Хамит манга алай айтырыкъ тюйюл эди. Бу не ишди? Мен шаша турама... Эл кюлкюлюгю бола турама. Угъай-угъай, алай болургъа амалы жокъду...»

Хамит, къаты боранда тёрт бюкленнген тал терекча, ары бла бери чайкъала сюелген Элмусханны къатына терк жетип, жангыз къолу бла къолтугъуна жабышды. Элмусхан, эси азып жайыкъгъан адамча, олсагъатда гинжилери акъ ауаналада тас болгъан чолпан кёзлерин бир кёкге, бир Хамитге буруп:

— Кимсе? Мен къайдама? — деди кёгерген эринлерин къургъакъсыгъан зыбыр тили бла жалай. — А, Хамит, сенмисе? Къайдан чыкъдынг?

— Элмусхан, жанынгамы тийдим? Аллах бла тилейме, айып этме. Асыры къаным къайнагъандан, не айтханымы-къалгъанымы да билмегенме. Тилейме, жиляма. Этме алай, халкъны юсюнге къаратма. Келчи, ары ичине кирейик... Берчи келтиргенлеринги бери... Ой, сау къалгъын сен, къалай тынгылы эшгенсе. Кирчи бери. Атлауучлада акъыртын атла, абынырса.

— Къайры элтесе? Мен сени кёрюп болмайма... Я Аллах, тюзлюгюбюз урсун.

— Не айтсанг да, тёзерикме, Элмусхан... Къой, алай да айтма, Аллах да, адам да манга этерлерин этгендиле, мен да бир Аллах ургъан менгиреуме ансы, сенде не хата?

Элмусхан жукъ эшитмей эди, къолтугъуна жабышып

тургъан Хамит а сюеле эди, сол имбашы энишге кетип, чахауанда къыздыргъанча, жукъа бетин тер басып.

— Адамланы ким болгъанларын таный барабыз, — деди Элмусхан, мор къатапа жыйрыгъыны баш тюймесин тоше, солуун теренден ала. — Хамит, аллай бир мурдарлыкъ нек этдинг? Исмаилны атасына не бетден тюбериксе? Ол санга жарамагъан киши тюйюл эди... Сен бюгюн этген эр кишиге ушагъан иш тюйюл эди... — Элмусхан стол юсюне салынып тургъан чындайланы къолуна алды да, Хамитден кенгиракъгъа тепчиди.

— Бюгюн мен терс болгъанма, — деди Хамит. — Алай, Элмусхан, мени орунумда сен этерик да алай эди. Болсада, иги сагъыш этген заманда уа, сизде не терслик...

— Алан, не терслик-тюзлюк излейди бу бидзен, — деди Элмусхан. — Айтдырмай къоймай эсенг... — Алайда Элмусхан кеси сёзюн кесип къойду.

— Не айтырыгъынгы билеме, айт да къой, — деди Хамит.

Элмусхан башын ёрге кётюрюп, Хамитни бел бауына сугъулуп тургъан билексиз чепкен женгине аралып къалды, аны биринчи кере кёрген кибик. Ол халын тюрлендирмей кёп заманны турду... Сора: «Айтдырмай къоймай эсенг, билегинги бизми кетергенбиз, нек кёл ашайса дерик эдим да, ол акъылсыз сёзле башыма келгенлери юсюн кеси кесиме айып этдим», — деп шыбырдады Элмусхан. Бир кесекден, кёзлерин энишге бошлап, эшик таба атлай:

— Хамит, тиширыу башым бла айтмазлыкъ сёзлерими да айтдырдынг, — деди Элмусхан. — Алай а, иги жаш, сен бюгюн манга сынатхан ыспассызлыкъ ёмюрде да эсимден кетмез. Бу затны башын, Аллах буюруп, Исмаилны атасы юйге жыйылса ачарбыз. Чындайланы уа аскерге иер адам табарма. Аллах бирди, табарма, бош жандыраса манга кёзлеринги...

— Бюгюн не айтсанг да, эркинсе, эгечим. Терслигими боюнума алама, — деди Хамит, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. — Алай бу дауурну сылтаууна кюнлеги биринде мен да этерме ачыкъ. Айтханымы-къайтханымы билмезча, такъгъан тели уа мен да тюйюлме. Элмусхан, бара-баргъан заманда, хар зат да ачыкъ болгъандан сора уа, манга айтхан сёзлеринге сокъуранырса... — Хамитни бети тюрленди.

— Аланла, бу не хапар айтады? — деп, Элмусхан, чындайланы бир къолундан экинчисине ала, тёгерегине къарады. Алай ол отоуда Хамитден бла кесинден сора

адам эслемеди сорууна жауап къайтарырча. Дагъыда:

—Да, иги жаш, не айтырыкъ эсенг да, муну артха несин асырап кюрешесе.

— Иги хапар тюйюлдю, эгечим...

Аллында сюелген Хамит да, стол да, къабыргъада Сталинни сураты да кёп тюрсюнлю болуп кёрюндюле Элмусханны кёзюне. Юйню терезеси бирде гитче, бирде уллу болду. Элмусхан ишни аманнга кете баргъанын ангылап, къабыргъа таба къолун узатды да, кючден бир атлам этип, тытыры онгнган къабыргъагъа аркъасын тиреди, жаулукъ къанаты бла боюнуну терлегенлерин сюрте, эринлерин тили бла жалай, ауазын кючден чыгъара айтды:

— Да не этериксе... Бу халкъны барысы да бирча сынагъан къыйынлыкъды. Урушха аман жашын, аман эрин сайлап киши да иймегенди. Бизни бир адамдан иги жерибиз жокъду. Хамит, ол жарлыгъа къачан, къайда аман кюн келгенди? Аллах бла тилейме, Хамит, бир суу уртлат, тилим тутулуп къалады...

Элмусхан суудан иги къаннгынчы ичди да:

— Ох-ох, жаннет ахлусу болгъун, Хамит, — деди... — Нек билдирмей тургъанса бу хапарны бизге? Ол ёлгенди, энди къоруулар адамы жокъду депми басынчакълайса бюгюнлю бери мени?! Берчи бери ол къагъытны, къайда эсе да...

Хамит теренден ахтына айтды.

— Элмусхан, ол эл Советникиди. Жанынга тиймесин, бераллыкъ тюйюлме.

— Ой юйюнге, Хамит, бюгюннгю кюнюмдедамы эталмайса адамлыкъ? Ол сокъур тонгуз барыбызны да бирден къырып къоярыкъ болмаз да, жашла жетселе, кечмезле сени бу ишинги...

Хамитни биягъы бети тюрленди. Ол столуну кюбюрчегин ачды да, дагъыда, къаты уруп, артха этди.

— Чыгъар къагъытны бери, — деди Элмусхан, жилямукълары бетин жууа, ёнюню уа не аз да тюрленнгени болмай.

Хамит столну биягъы кюбюрчегин бери тартды да, андан юч-тёрт айтымдан кёп жазыуу болмагъан къагъытны чыгъарып, жангыз къолуна сакъал тюбюн болушлукгъа излей, аны ичин ачды да:

— Адамгъа игилик къайры жарайды, — деп, кёзлерин письмогъа тиреп окъуду:

— «Сизге урушну бек къызыу баргъан жеринден жазабыз. Душман Кавказгъа ёшюн ургъанын билебиз. Алай халкъ Къызыл Аскерге бирча иги болушса, фашистле-

ни ёлюклери чыранлада къалырла. Сиз Совет властьны эл Советигизни алгъыннгы председатели Асхатланы Токашча сатмазыгъызны тилейбиз. Ол, Совет офицерни уллу атын къара жерге сугъа, кеси ырзылыгъы бла душман аскерге къошулгъанды...»

...Элмусхан жаулугъун тешип къолуна алды да, эшикге чыгъып, алай кюлдю, алай кюлдю — аны тауушун битеу эл эшите болур эди. Ол орамны ёрге тебирегенинде уа, алайда ойнай тургъан сабийле ызындан чабышдыла...

ЮЧЮНЧЮ БАШЫ

I

Зауурбекни ыннасы Абат кёпню кёрген къатын эди. «Мен къалыу-баладан бери жашайма» — деп ол кеси да айтыучуду. Былай да, былай деп, келинине, туудукъларына да озгъан заманладан хапар айтмагъанлыкъгъа, Омарны кимледен туугъанын, аны атасы Асланукъа эте келген мурдарлыкъла бюгюн да эсинде эдиле. Ала аны аркъасын къалтыратхан, Зауурбекни тутмакълыкъ сынап тургъанын унутдургъан ачы эсгериуле эдиле. Угъай, Абат жашауунда кёрген къууанчла да битеу дуния ырысхысы баз болмазча кёп эдиле.

Бюгюн ол бу къыйын кюнюнде, туудугъуну тутмакъдан къутхарыргъа амал табылмай къалгънын толу ангылап тохтагъан кюнюнде, кеси акъылында озгъан заманлагъа терк-терк кетип къайта эди.

Жангы элни къуралгъанын кёзю бла кёрген тиширыугъа уа эсгерир затла кёп эдиле. Биз да Абат бла бирге узакъ жолоучулукъгъа атланайыкъ.

II

Асланукъа бла Жумай Жангы элге биринчи болуп таш салгъанладан эдиле деген хапар бюгюн да жюрюйдю. Бери Асланукъа Шыкъыдан тигелеп, Жумай а Чегем ауузундан келип тохташхандыла дейдиле. Асланукъаны атасы Машыу къолундан келген, тирнекли киши болгъанды. Тёрт жашы да жетип, мал-мюлк къурап, ол жерли байланы боюнсаларындан къутулуп, къарыусуз — къоллары жукъа жуукъларын да тёгерегине жыйып, алагъа да эс тапдыра, ишлерге, жашаргъа да юйретип, ыхы, энди уа манга ким да не эталлыкъды деп, жарагъан кюйде аякъ тирейди. Кенг жауурунла-

рындан ёрге айырылмаучу башы Акъ къаяны тенгишсине жетип тохтайды. Алгъын жылдан бир кере жюлгюч тиймеучю къара сакъалын сыйдам жюлюп, мыйыкъларын а къулакъ артына дери буруп, хазырлары кёз къаматхан кёк чепкенни да кийип, кесин байлагъа тенг этип тохтайды. Туугъанлы да элге оноу эте келгенле Жашыуну ол халин жаратмай, дыгаласха къаладыла. Малларын жайлыкъгъа къоймай, дауур этедиле. Кюнлени биринде эки къауумуну ортасында уллу къайгъы чыгъады, къан тёгюледи. Машыу кеси мурдарлыкъгъа киреди. Бийни къарындашыны уланыны къаны ючюн аман сагъатлы болуп къурагъан малыны-мюлкюню ючден экисин берип, кючден къутулады.

Болсада, ол ишни дауурy аны бла тохтамады. Жашларын сау жылны жалнасыз жалчыда тутаргъа деп тиреди бий аякъны.

«Угъай, — деди Машыу, — энди жаныбыз сау къадарда сыйлы башыбызны сыйсыз эталмакъ. Уруш ачдыгъыз... Къан тёгюлдю. Терсликни бизге жюкледигиз да, къан ючюн къан угъай, мюлк изледигиз. Угъай демедик... Къуруда сиз айтхан болуб' а турмаз, тейри».

Машыу кесинден кючлюге тюбегенинде, мыйыкълары, кёк чепкени да болушмадыла. Аркъаларын кючденбутдан ёрге сюей башлагъан жуукълары да болушалмадыла анга. Ким биледи, бийге бирси тау эллени ырысхы къоллу адамлары жакъ басып сюелмеселе, Машыу кеси айтхандан чыкъмазгъа да болур эди. Алай ол жангыдан жалчыгъа тохтагъандан эсе киндик къаны тамгъан жерин ташларгъа таукел болду. Машыу кёп сагъышлы, жукъусуз кечеледен сора, кесини насыбын Стамбулда табарыгъына толу ийнанып тохтады. Бусурман топуракъ ол дуниясына да жарарыгъына бир да ишекли тюйюл эди...

Юйюрде ол оноугъа бой салмагъан жаланда Асланукъа эди. Аны кичи жашы Асланукъа бирси жашларындан эсе ёсюмлю да, ётгюр да эди. Аны бет орамы, атлашы да ушамай эди бирси къарындашларына. Чачы бал бетли, жютю кёзлери кёксюлдюмюракъгъа тартып эдиле. Бурун тешиклери кенг, бели узун, эки бутуну да тобугъундан энишгеси тышына бир кесек къынгырыракъ. Аны атасына ушагъан жерлери — кенг жауурунлары бла кёкюрек къангасы, артыкъ сёз айтып халкъны башын аурутмаучусу. Алай аны ырысхыгъа жан атыуу тукъумда окъуна кишиге ушамай эди. Юйде Машыу мал кессе, аны бирси жашлары, отха-суугъа къармашып, къанат

битип айланыр эдиле. Асланукъа уа энтда да бир малыбыз къорады деп, кеси кесине мурулдагъанлай, халжарны башына ёрлеп, эски мулхаргъа бауурун салып жатар эди.

Машыу а, аны ол халин кёрюп, анга ыразы болмагъанын кёзю-къашы бла ангылатып къояр эди, сыфаты, къылыгъы да ана къарындашына ушайд деп, аны бла кеси кесине кёл этип. Тюзю да алай болур эди ансы, Асланукъаны юсюнден ол сёзлени элде кёпле айтыучу эдиле.

Кертиси бла да, Асланукъаны анасыны жангыз къарындашы Къасым бек буруш адам болуучу эди дейдиле аны таныгъанла. Акъылында болгъанны айтып да ангылатмай, тамырдан тойгъан борсукъ кибик, кёпгенлей турур эди. Ой Аллахым сакъласын бир тепсе уа, аны дауууруна жана тургъан от жукъланыр эди.

Машыу къайынларына кёрюне баргъан кечесинде Къасым этген къайгъыны бир да унутмаучу эди. Ол, атасыны юсюне сюелип, экинчи къойну халжардан чыгъарыргъа къоймагъан эди.

«Къарыны аурур, жюз къой кесмесенг а, кёп къалын бергенди да», — деген эди Къасым, сёзюн киеу нёгерге эшитдирип. Жашы атасына алай сюелмеклик бизни миллетибизде жюрюген адет тюйюл эди. Алайда атасы Къасымгъа баз болалмагъанына киеу нёгер да бек сейир этди...

Машыу бюгюн, жашаууну бек къыйын сагъатында, жашы кесин бир жанына салып тохтагъанына жюреги алай къыйналды, къатынына да бет этмегенлей:

— Тутхан диним бла ант этейим, анангы ол сары киштик къарындашына ушагъан къылыкъчыкъларингы къоймасанг, аны жанына жанлатырма,— деди, секирип ёрге къобуп. — Сени мында къоюп кетмезлигими къалай ангыламайса? Жанынг саулай бёрюлеге азыкъ болургъамы сюесе?!

— Эй киши, дуниясын жашлай ташлагъан къарындашымы жеринде тынч жатма къойсанг да боллукъ эди, — деди Машыуну къатыны, къушдан буюкъгъан гурт тауукъча, къара къатапа жыйрыгъыны этеклерин да тюбюне жыйып олтургъан жеринден аз тепчий.— Ол анда сени атынгы сагъына болур деймисе? Бир-бирде сени ауузунгда ит ёледи.

Машыу къатыныны жанына тийгенине сокъуранды. Ол тюз эшикден кирген жерде быкъыдан бир къолу бла тутуп тынгылады. Къара чырпа бёркюн тешип, быкъыгъа да бир такъды. Чепкен женги бла мангылайыны тер-

легенлерин сюртюп, дагъыда узалып, бёркюн алып, башына кие айтды:

— Бу мурдардан туугъан, айтмазлыгъынгы да айтдырлыкъды. Ол «мурдар» деген сёз ауузундан къалай чыкъгъанын кеси ангыламай къалды, юйюрюне бу къыйынлыкъ кертиси бла да аны мурдарлыкъ ишини хатасындан жетгенин айтыран айтхандан сора сезип. Болсада, алайда аны терслигин киши кёзюне тутмады. Жаланда кеси сокъуранып къалды ол сёзню ычхындыргъанына.

— Да айтыгъыз сиз, — деди Машыу, къанын бир кесек суууга, шош бола. — Къарайма да, тынгылагъаныгъызгъа кёре, мында мени оноууна сыйынырыкъ адам болмаз дейме... Айтыгъыз, мен сиз этген оноугъа тынгылайым... Энди сиз да жетген кишиле болгъансыз.

— Атам, — деди Машыуну тамата жашы, сагъышлы къарамын атасына бла Асланукъагъа кезиу бура, — энди биз сен этген оноугъа бой салмаз ишибиз жокъду. Ахырысы, жашаубуз бу чекге жетишип тохтады эсе, не да этип, барыбыз да бир акъылда болайыкъ. Асланукъаны айтыуу олду: мындан арысында бу жерде бизни жашаубуз боллукъ тюйюл эсе, ахырысы-къысхасы, къабырларыбызны, элибизни да ташларгъа тюше эсе, кеси халкъыбыз болгъан ауузладан бирлерине тийишейик. Неге керекди бизге Стамбулу, Меккасы да?!

— Жаш, сакъ сёлеш, — деди Машыу, — Стамбул да, Мекка да хыликкя этер жерле тюйюлдюле. Ала Аллахууталаны бек сыйлы жерлеридиле. Бусурман динни уясыдыла ала...

— Мен айтырыкъ ол эди, атам, — деди жаш. Сора, сен да бир сёлешип кёр атабыз бла дегенча, анасыны кёзюне соруулу къарай, эшикге чыгъып тебиреди.

— Жаш, сабыр бол, — деди Машыу. — Къарайма да, битеу терслик менде болур дейме. Бюгюнден арысында атагъызны къаядан кетип ёлгеннге санап къоюгъуз. Жокъмудула сизден сора бу дунияда атасыз жашагъанла!

Машыу мудах болду, аны башын бир уллу къайгъы алды, бир ауур жюк имбашларындан басды. Суукъ тинтери сакъалын къалтыратды. Ол атасындан къалгъан эски тапчан таба атлагъанында, таулада кийикча чапдырыучу бутларына кючден бой салдырды...

Машыуну ол халин таныгъанда, жашла да, аналары да секирип ёрге туруп къалдыла. Машыуну къатыны, жашларындан да уялмай, кесин эрини юсюне атды. Ол заманда жашла бютюнда жунчудула. Ауузларындан

сёз чыкъмай, сын болуп къалдыла. Машыуну терлегенлери жаякъ жанларын жуудула. Аны бети алгъа чиммакъ болду, бир кесекден а моргъулдумгъа тартды. Сора ол, солуун теренден алды да:

— Аллах-Аллах, не болуп къалды манга? — деп, башын ёрге кётюрюп, юсюне ауып, сытыла тургъан къатынын бир жанына акъыртынчыкъ тюртдю. Олсагъатда Машыугъа сёлешген адам болмады. Сюлешген ол кеси этди:

— Эй, къатын, арлакъгъа кет, маржа, — деди. — Къой туугъанлы бу мени жиляууму этерге хаппа-хазыр болуп тургъанынгы. Угъай, алай бош, ыспассыз ёлюп къаллыкъ сунмагъыз. Бу элде менден алгъа ёллюкле кёпдюле... Къатын, энди мындан арысында манга бир уллу жумуш этип да къыйналлыкъ болмазса. Жетерча жол азыкъ да къура, бир-эки къауум юс кийим да хазырла. Аллахны буйругъундан озмам... Жаным саулай, мында итле азыгъы болгъандан эсе, ёлсем да, бусурман топуракъгъа тюшгеним онглуду...

Жашла, сизге этерик аманатым а — анагъызды. Малымы-мюлкюмю да сизге къояма. Башыгъызгъа сакъ болугъуз. Ишлеп саныгъызны къыйнар амалтын киши кёзюне къараучу болмагъыз... Бир Аллахды мындан арысында дунияда къаллай жашау боллугъун билген. Суу да ызына къайтады дейдиле... аз зат болмаз. Мен келгинчи, ырысхыгъызгъа, башыгъызгъа сакъ болугъуз. Аманатха хыянат жарамаз. Бара-баргъан дунияда ёлгеними кертисин билсегиз, ашымы-ташымы этерсиз...

— Эй, киши, къаллайла сёлешесе? — деп, Машыуну къатыны жюрексинип жиляды. — Аллах бизге сенсиз кюнню кёргюзтмесин... Бир да, эки да айтма, энди къартлыгъымда сени этегингден айырыллыкъ тюйюлме.

— Къатын, жилягъанны къой, — деди Машыу, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, бел бауун тешип, дагъыда жангыдан къыса. — Айтханма да бу мени жиляууму этерге хазырланып тургъанны къой деп. Сен да, жашларынгы да тёгерегинге жыйып, жуукъ-тенг болгъан жерде жашасанг онглуду. Къанжухла жаулукъну манга этедиле ансы, сизни бла кимни да не иши барды.

Машыу къатынына тырман этерге кюрешгенликге, аны сёзлери жюрегине хычыуун тийип, жюреги асыры кётюрюлгенден, баям, ол жашларындан уялмаса, бюгюн аны жаш келин заманындача эркелетирге да угъай дерик болмаз эди.

— Атам, мен айтхан сёзле санга къыйын кёрюннген-

лерин ангылайма, — деди Машыуну тамата жашы. — Терс болгъанма...

Машыу, жашы сёзюн андан ары бардырлыгъын сюйюп тынгылады.

— Андан сора манга айтырынг жокъмуду, жашым? — деди Машыу.— Былайда биригизни биригизден айырып айтмайым. Алай бек ышанганым сен эдинг — бу тукъумгъа оноу этерик адам боллукъду деп. Болгъан мюлкюмю берлик болсам да, санга бир къара танытыр муратым да бар эди. Не этгин, ол муратым оюлду...

Машыуну къатыны, жаулукъ къанаты бла кёзлерин, бетин сюртюп, тамагъын ариулап, сёзге къошулургъа умут этди. Алай Машыу сёзюн андан ары бардырды:

— Къарындашларынгы оноуларын къолунга ал. Бир биригизге иги болугъуз... Сиз тукъумгъа тасха тюшюрмезлигигизге ийнанама.

Ол сёзле жашлагъа атаны осуятыча эшитилдиле. Машыу бу жолгъа дери жашларына акъыл юйретип къыйналгъан адам тюйюл эди. Аны атасы, анасы саулукъда сабийлерин адамыча эркелетген окъуна этмегенди. Анга сау жылны кёзюне жашларын кёрмей жашаргъа да тюшгенди. Машыу байны маллары бла къошха бир кетсе, юйюне къайтмай, кёбюсюнде аллай бир заманны туруучу эди. Юйге келсе да, сабийлерин узакъдан тансыкълап къоюучу эди, къатларына барыргъа, къоюнуна алып эркелетирге ата-анадан уялып. Ата-бабадан къала келген адетни, намысны кючю алай эди. Сабийи жыгъылып, къан жухлу болуп тургъанлай да, аны къатына атлargъа эркинлик бермеген адет эди ол.

Машыу артда, атадан-анадан айырылгъандан сора да, жашларына быллай, аллай адамла болургъа керексиз деп сюелалмагъанды. Аланы аталарына билеклик этерге, юйде эр кишини оноууна сыйыныргъа да аналары юйретгенди. Алай бу къыйын кюнлеринде жашларыны терсбоюнлукълары аны мылы кёзлерин жерге къаратхандыла. Эрини бла жашларыны араларында даулашха тынгыларыкъма деп, жети жукълап тюшюнде болмагъан, жашларыны жетгенлерине, ожагъындан тютюнню къалын чыгъа башлагъанына къууанып жашагъан ана жанлары саулай юйлерини чачыллыгъына ишексиз болуп тохтагъанды.

Босагъадан чыкъгъан жерде, башын «къоюнуна» сугъуп жатхан къаражух парий да, юйде шургуну ангылагъанча, сынсыуун тохтатмайды. Ол атлыны сермеп жерге атхан, Машыуну ыстауатына жанлы аягъын бас-

дырмагъан парий эди. Бюгюн а къайын къазыкъ бла урсанг да, жеринден тепмезликча жатады, танг атханлы тегенени къатына да жанламай.

Машыуну къатыны, юйде болгъан къайгъылы шошлукъну кётюралмай, эшикге чыкъды. Ол парийни юсю бла атларгъа болмай, аны къабыргъасына аякъ бурну бла азчыкъ къатылды. Алай ол жеринден тепмеди, башын азчыкъ ёрге кётюрюп, къапханнга тюшген жанлыча сынсыды. Машыу къатыны: «Аман жанлы жыртсын», — деп, парийге ачуланып, аны юсю бла атлайма дегенлей, ит элгенип ёрге къопду. Машыу къатыны уа ыгъа абынып, ташлы арбазгъа бауурундан тийди. Арбазда жерленип тургъан тор байтал, Машыу къатыныны ачы къычырыгъындан элгенип, жюгенин да юзюп, зехлени башы бла чынгайды. Алай киши аны къайгъылы болмады.

Эшикге жашларындан эсе Машыу алгъа чыкъды. Къатыныны къан жухлу болуп тургъанын кёргенде, арбазда бутакълы тёммекге чанчылып тургъан балтаны сабына жабышды. Алай Машыу олсагъат окъуна балтаны къолгъа этип къоялмады. Сора халжар аллында къуудушну къазыгъын чыгъарып къолуна алып, къан чапхан кёзлери тёгерекни-башны экили кёре, аты чынгайгъан зехлени башы бла секирип орамгъа чыкъды да: «Ким эди ол?! — деп, ёрге бла энишге кезиу къарап чамланды.— Ким эди ол?! Бусагъат ауузундан къан сийдирейим итден туугъанны».

Машыу орамда киши кёрмегенден арысында, биягъы зехлени башы бла артха секирип, кеси юйюню, халжарыны тёгереклерине эки-юч кере айланды. Асланукъа да чапды юй артына. Машыуну бирси жашлары уа аналарын къоюнларына кётюрюп, юйге кийирдиле да, тапчаннга олтуртуп, къаннга боялгъан бетин жууаргъа кюрешдиле.

— Анам, харип, ким эди санга къол кётюрген? — деди аны тамата жашы.

— Тынгылама! — деди олсагъатда юйге ёпке солуу этип кирген Машыу къатынына.— Бизни башыбыз бла ойнагъанланы башларын бусагъат итиме аш этейим.

— Анам, нек сёлешмейсе?! — деп, Асланукъа алай къаты къычырды, ол заманда юйню къурум басхан аркъауу къалтырагъан этгенча кёрюндю.

— Сабыр болугъуз, — деди Машыуну къатыны, ауазын кючден чыгъара. — Кёкюрек къангам солургъа къоймайды.

Асланукъа, огъурсуз бет алып, юйню ичинде ары

бла бери атлады да, нек тынгылайсыз дегенча, атасыны, къарындашларыны бетлерине кезиу-кезиу жютю къарады да, чартлап тышына чыкъды. Ол жангыз узалгъанлай тёммекге гам урулуп тургъан балтаны къолуна алды.

Жашыны огъурсуз халын ангылагъан ана:

— Асланукъаны бери къайтарыгъыз, — деди, башын кючден бла бутдан ёрге кётюре.

Машыуну тамата жашы Асланукъаны ызындан къычырып, юйге чакъырды.

— Жашым, кишиге чамланма, — деди ана Асланукъагъа. — Акъылынгы башынга жый, ол балтаны да къолунгдан кетер. Манга адам зараны жетмегенди.

— Анам, сени бла кишиге бет этерик тюйюлбюз, — деди Машыуну тамата жашы, тапчан аллында тобукълана.

— Парийди манга бу палахны этген, — деди Машыу къатыны, ёрге кётюрюлюп, къалтырай тургъан къоллары бла юсюню букъусун къагъа.— Аны къарынын аман жанлы жыртсын... босагъадан атлагъанымлай, уруп жерге жагъып къойду.

Асланукъа олсагъатдан тышына чыкъды. Халжар аллында тёрт гуппуш болуп, кесине келлик палахны тюз ангылагъанча, кёз жашлары келе сюелген парий, Асланукъаны къансыз сыфатын эслеп, артына къарай, орам таба атлады... Асланукъа итге ариу айтды, жалынды. Парий артха туракъылады. Юйдегиле эс этип Асланукъаны ызындан чыкъгъынчы, къылкъыяр балта парийни желкесинде ойнады...

— Санга да аллай кюн келсин, — деди Машыу, къан жугъу балтаны къолуна ала, жерде сойланып тургъан парийни юсюне сюелген Асланукъагъа. — Ол ит бла мен хатер бийге да эталмагъанма. Бюгюнден арысында сени бу арбазда кёрмейим...

III

Андан арысында ол арбазда Машыу кеси да кёрюнмеди. Аны юйюрю, юйю да чачылды. Малчыкъларыны Асланукъагъа жетгенден къалгъанларын сатып хуржуннга урду эсе да, юйю, аны ичинде къарт атасыны бла къарт анасыны заманындан бери тургъан тапчаны, уллу къара кюбюрю, тёрт къой сыйыннган къазаны, огъары отоуда жыйгъыч толу жастыгъы бла жууургъаны къалдыла. Багъыр тазны бла кюмюш къумгъанны да Машыу эшик артындан алып, ол жагъа таба

тюртюп къойду. Алай къатыны аланы алып, биргелерине элтирик хапчукга къошду.

— Къой быланы, ары ат, — деди Машыу къатыныма. — къанжал тауушэтдирип айланмасанг а, анса уа сизин тауушугъузму чыгъады.

— Э-э киши... — Машыу къатыны ауузундан сёз чыгъаралмай къалды. — Э киши, бусурман топуракъгъа бара ушайбыз да, абдез алыргъа къумгъан, таз керек болукъ болур, — деди ол. — Аланы ауурлукъларындаймы къаллыкъбыз?

Ол сёзледен сора Машыу не ал, не къой демеди. Къатыны уа аны тынгылагъанындан угъай демезлигин англагъанча, тазны, къумгъанны да ёгюз арбагъа салды.

Машыуну юйюнде, халжарында дагъыда иги кесек ырысхысы къала эди. Ол не жуукъгъа, не тенгнге, неда жашларына бой салмай, жолгъа атланнган кюнюнде да къатына киши келмеди.

Кёп сагъыш этгенден сора, Машыуну башына бир аман акъыл келди: юйге, халжаргъа да, хастаннга да от салып кетерге. Ол, иги затым болуп кюймесин деген акъылда, юйню, халжарны ичине да кезиу-кезиу дагъыда бир кере кирип чыкъды. Машыу жыйгъычны аллына тартылып тургъан къолан басма жабыучукъну тартып юздю да, анда болгъан жууургъанны, жастыкъны юй тюбюне тёкдю. Тёгерекге-башха дагъыда къарады. Болсада, ол андан алып чыкъгъан къара жамычы эди.

Халжар башындан а чалгъыларын бла сенеклерин арбазгъа къуйду.

— Ата, быланы уа не этесе? — деди Машыуну тамата жашы.

— Кюйдюрген! — деди Машыу арсарсыз. — Кюйдюрген этеме! Мени бу къыйын кюнюмде не юйюмю, не сенегими, не чалгъымы, — былайда иесиз къалып кетип баргъан ырысхымы алыр адам табылмагъанды от тюшерик элде. Жаным сау болса, энтда да къурарма юйню, жерни да! Угъай, Машыуну алай бош киши сунмагъыз. Ашыкъмасынла, алыкъа кёплеге къан сийдирирме...

Машыу сау эки-юч айны ичинде жол кёллю болуп тургъанлыкъгъа, ол кеси элин, журтун, жууугъун, тенгин ташларыгъына киши да ийнанмагъанды. Малларын сатып бошагъанда да, бюгюн, ёгюз арбаны жегип, кесине къойгъан юч атны да жерлеп, юйюню эшиклерин, терезелерин да кенгнге ачып, жолгъа тебиреп тургъан кюнюнде да, аны таза да кетерине ийнанынганла аз эдиле.

Арбаны, атланы да жюклеп бошагъандан сора, Ма-

шыу юйню къаты бла саркъгъан тау суучукъда къолун, бетин жууду. Сабий заманында этиучюсюча, жерге бауурланып, жаякъ тауушу бирсилеге эшитиле, суудан иги къаннгынчы ичди. Сора, ёрге туруп, белин тюзетди, мыйыкъларыны суун сылады, чепкен этеги бла бетин, башын сюртдю.

Машыу юсюнде эски чепкенин тешип, кюмюшбаш хазырлары кёз къаматхан кёк чепкенин, тюз да аны бетли тёгерек бухар бёркюн кийди. Кюмюш бел баун, къамасын да къысды.

— Жаш, анангы арбагъа миндир да, ёгюзлени орамгъа чыгъар, — деди Машыу таматасына, кеси ат айылын къаты тарта. — Сиз а... — къарт ауузундан сёз чыгъаралмай къалды. Кёп сагъыш этди: «Юйге от салама да, сау эл арбазыма чабарыкъды. Кёпле кёл кенгдирликдиле, кесинги ичингча кюеди юйюнг да деп. Былайлай къоюп кетеме да — не этейим...»

Машыу от салмады юйюне. Ол, атына минип, орамгъа чыкъды, бек таматасы бла аны кичиси да аталарыны ызындан тебиредиле. Асланукъаны таматасы уа, арбагъа минип, ёгюзлени жолгъа салды.

Эллиле аланы алай кёргенде, жербаш юйлерини бла хуналарыны башларына минип, сейир-тамашагъа къарап турдула. Машыуланы ызларындан чапхан сабийле, абаданла да болдула.

— Ой, юйюнге, Машыу, бу не ишингди?

— Ахшы жолгъа барыгъыз.

— Къыйынынгы халал эт, Машыу, — деген ауазла да эшитилдиле.

Алада уа, Асланукъадан къалгъанла, артха башын буруп къарагъан адам болмай, баштёбен болгъанлай, арба чархлары таш тауушу эте, элден энишгеден-энишге тигелеп, бедиш жюгю юслерин басханлай, кёзден ташайдыла.

Ала элден, эллиледен да ёмюрден-ахыргъа айырылдыла.

ТЁРТЮНЧЮ БАШЫ

I

Алыкъын эл жалан эди, — жангыз бир тереги, хазна жашау журту да жокъ. Эки жанын таула, тёшле къуршалагъан кенг ауузну ичинде жаланда санлап бирде ит юрген, мал ёкюрген тауушу эшитиле эди. Ингир-

дикде уа анда-мында, шайтан отуча, кючден жилтиреген чыракъ жарыкъ — тау жайлыкъладача.

Хапаргъа кёре, алгъа бу жерлени жайлыкъгъа тутуп болгъандыла. Жаз башында малларын бери сюрюп, кеч кюз артында уа артха айландырып. Мында ишлеген биченчиклерин да аманны кебинден юйлерине жыяргъа юрешип. Ол адет бирден бирге ёте келгенди.

Кюнлени биринде уа бир акъыллы адам айтханды: «Аланла, жери, сууу эсе былайны онглу, хауасы да алай. Бу жерледе ненча жылны мал кютдюм эсем да, туман басып кёрмегенме. Ары бла бери кёчюп, нек аман сагъатлы болуп айланабыз? Мени оноуума сыйынырыкъ адам бар эсе, былайда журт салып, ёмюрден-ахыргъа орналып къалыргъа угъай дерик тюйюл эдим...»

Ол кюн къартха кёпле тынгыладыла да, кеси ыстауатларында къошла орунуна, къыш да, жай да кечинирча гытыла ишледиле.

Бир Асланукъаны бла Жумайны айтмасакъ, къоншуда тохтагъан хазна адам жокъ эди. Хар ким да Чегетден чыбыкъ, къазыкъ къырып келип, чаллыкъ жерлерини тёгерегин тыяргъа да кюрешдиле.

Асланукъа парийни ёлтюрген кюнюнде атасы юйден къыстап жибергенде, кесине жетген малланы аллына этип, жер-эл сурай келип, былайда тохтагъанды. Ол, атасы элни кесинден залим адамларына чамланганлыкъгъа, уруп журтундан чыгъып кетеригине уа бир да ийнанып тюйюл эди. Асланукъа юйюнден, элинден хапар алыр къарыуу болмай, кеси башыны къайгъысын кёре, жашау тиричилигин эте келди.

Ырысхы къолайы Жумайдан эсе Асланукъаны онглу эди: тюбюнде аты, ыстауатында тёрт-беш тууары — эки ёгюзюн да ары къошуп, жатар жери, юсюнде жамычысы, къочхар тону, башында жарагъан бёркю, къош хапчугу да Жангы элде менме дегенледен осал тюйюл.

Асланукъа, бир тууар берип, ууакъ аякълы малла да къурады. Тирнеклерге атасындан юйренген жаш, чыбыкъ, къазыкъ ташып, къышхыда да уллу жунчумазча юйчюк сюеди, аны тышын, Шыкъыда этиучюлерича, балчыкъ бла да сюртюп.

Жумайлары экеулен эдиле — къарындашы Таукъан бла кеси. Таукъан Жумайны кичиси. Ала эртте окъуна атадан, анадан айырылып, кеси эллеринде жашау тарлыгъына тёзалмай, бери андан кёчгендиле. Малларымюлклери болуп, бир бузоулу ийнеклери, эшеклери. тёрт къойлары, ёлюм къоркъуу женгнген да бир атлары, къоншуда челек тауушну эшитсе, тёрт гуппур болуп,

жаны чыгъарга жетген итлери. Ала не кереклерине да Асланукъагъа чабып турдула. Ийнеклерин сауаргъа челеклери окъуна жокъ эди аланы. Айран уютургъа, аш этерге да жаланда бир челек суу сыйыннган къазанларындан сора.

Аланы ол халлары Асланукъагъа бёркню алчи кийдирди.

— Тейри, Жумай, — деди ол кюнлени биринде, — сиз манга мындан сора билеклик эталлыкъ тюйюл эсегиз, къоншулукъдан айырылыргъа тюшерикди...

— Асланукъа, не бла жанынга тийгенбиз? — деди Жумай, аны кёлкъалдысына жаны кете.

— Да жаныма тиймей а, Жумай, — деди Асланукъа, боюнун ёрге созуп, кёк кёзлерин бир кесек къысаракъ этип. — Къуру кеси къайгъыгъызны кёрюп тургъан болмаса, бир затыма жарамайсыз. Мени къуруда кеси кереклигизге табасыз. Алай жарамайды.

— Тюзсе, Асланукъа, — деди Жумай, зыбыр къара мыйыкъларын эки къолу бла кезиу сылай, къарамын кесини чачылгъан чабырларына тирей. — Къоншуда жашай, бир бирге билеклик этмей жарамаз. Сен айтхан жумуш болуп, биз артха турмагъанбыз, Асланукъа. Бир бирни билип жашаргъа керекбиз.

Асланукъа Жумайны къатына барып, онг къолун аны имбашына сала:

— Да, къарындашым, мен айтхан да олду, — деди. — Ахырысы-къысхасы, былайда юй-журт болуп жашаргъа деп келдик эсек, белни къаты къысаргъа керекбиз. Менде мал, башха ырысхы кёп болса, сизге да иги... Энди, мен жукъ ангылай эсем, былайда туугъан къарындашлача жашаргъа керекбиз. Кесинг билгенликден, жыл саным бла мен сенден бир кесек онглума. Кичи таматаны оноууна тынгылагъан а ата-бабаладан къала келген тёреди.

Жумай алайда жукъ айтмай, тынгылап къойду. Алай Асланукъа дёрденин кётюрюп, кесин бийикге тутуп сёлешгенин жаратмады. «Биз экеуленбиз, сени кака кётюрюр жеринг жокъду», — деп да бир айтды Жумай кеси кесине.

II

Кюз арты келгенлей, боз булутла узакъ тау башладан энишге салына, къырау суукъсуратхан алысын къара-моргъа тарта тебиреди. Жел да, къышны таудан ауа келгенинден сюйюнчю айтханча, тынгысызды. Ол тёге-

рекни жазгъы кийимлерин узакъ элтеди. Танг кечирек ата, кюн а эртте бата башлады. Ол угъай эсенг, ёмюрлюк жолоучулугъун тохтатмагъан тау суучукъну тауушу окъуна тюрленнгенди. Аны юсюнде да сары чапыракъла къалкъый, алгъындан эсе акъыртыныракъ баргъанча кёрюне эсе да, тауушу да тёгерекге ачыгъыракъ, тюзю, алгъындан эсе узагъыракъгъа эшитилгенча кёрюнеди. Бу тийреде къара къаргъаладан бла чорбат чыпчыкъладан башха къанатлыла да къалмагъандыла. Ала да кюнню асламысын ыстауатлагъа басыннганлай ашырадыла.

Юйюрде ишлерге къолларындан келген адамлары кёбюрекле биченлерин арбазларына тартып, тёгерегине гёзенек этгендиле, къышда маллары кечинирча халжарла да ишлегендиле, башларын да салам бла жабып.

Жумайлары бла Асланукъа да къурагъандыла малла кечинир жерле. Аланы жашагъан юйлерини халжарларындан башхалыгъы: тёгерегинден жел юфгюрмезча, бичен къатыш балчыкъ бла сюртюлгени эди. Кертиди, юйлерини ожакълары, жерк агъачдан жонулуп ишленнген эшиклери, челек тюбюнден уллу болмагъан бирер терезелери да бар эди.

Юй оруннга сайлагъан жерлерини жерлигине кёре, къазып, жер юйле ишлегенле да бар эдиле, башларына да топуракъ къуюп. Жумайлары да этген эдиле ол умутну. Алай Асланукъа: «Жаныгъыз саулай жер тюбюне къалай киресиз, шыякыгъа киргенча», — деп, аланы ол ишден сокъурандыргъан эди.

Асланукъа бла Таукъан, ёгюз арбаны жегип, жай узуну жыйгъан бишлакъларын бла жауларын анга жюклеп, Хадаужукъ къабакъгъа тигелеп, мирзеуге алышындырып къайтхандыла. Бир да эки юйюр да къышхыда ач болуп жунчурукъ тюйюлдюле.

Асланукъа Жумайгъа ат башындан сёлеширге кюрешгенликге, аланы болушлукъларына таянмай болмады. Ол угъай эсенг, бичен тартыргъа болушугъуз деп, баш уруп окъуна барды. Баш уруп десек да, чыкъда аякъ ызын къоя, эрттен сайын алагъа жюрюп турду, къоншула бла татлы жашаргъа сюйгенин узакъдан тутдуруп айта. Къышны къайгъысын бюгюнден этмеселе, артда къыйналлыкъларын ангылата. Да не этерик эди ёнге — къарыуу алай болса.

Къарындашла да къоншугъа болушлукъ керек болгъанда, Аасланукъаны баш кётюрюрге гынтты эте келгенин чотха урмадыла. Ол терслигин кеси ангылагъаннга санап къойдула.

— Барыбыз да кетип айланмайыкъ, мен юйде болайым, — деди Жумай. — Сиз а бу ыйыкъда биченни хастаннга тартыргъа кюрешигиз...

III

Къоншула кюз арты ишлерин тынгылы этип бошагъандан сора, бир-эки сёзню хатасындан ортагъа суукъулукъ тюшдю. Да аллай суукъулукъну Аллах къанлыма да кёргюзтмесин,— Асланукъа Жумайны боюнуна бичакъ салыргъа ызындан марлап айланды...

Жангы элде жашау этген юйюрле бир жыйырма бла оннга жете кетгенден сора, жыл саны бла, ырысхы къолайы бла бирсиледен онглурагъын кеси толу ангылап тохтагъан Бийсолтан, жамауатны жыйып, эсинде болгъан бир оноуну туурагъа чыгъарыргъа таукел болду. Алай ол ингирликде эки жашын да чакъырып, акъылында болгъанны айтып, кенгешди.

Бийсолтанны жашларыны уа тартып темирни юзер заманлары эди, ишден баш кётюрмеген, адамгъа бийикден къараргъа сюймеген. Таматалары — Дауут, кичилери — Мурат. Бийсолтанны жангыз къызы Жаухар а, ичген сууу тамагъында танылгъан субай жан. Жангы элде андан сора да бар эдиле ариу къызла, жашланы тынчлыкъларын алгъанла. Баям, Жаухарны намысы аланы барындан бийик болгъаны, жаланда кийимини ариулугъу, байлыгъыны онглугъу ючюн да тюйюл эди. Элде аны къарындашларын кесине умут этмеген къыз жокъ эди. Ол ахшы умутла уа къызлагъа Жаухар бла жан-тёммек болургъа, анга кокаланыргъа, табу, юй жумушун этерге да бой салдырып турдула.

Аны ючюн болур эди, Жаухар артдан-артха, билебиле жюрюшюн, сёзюн да тюрлендире тебиреди. Тюзю, ол алай тели тюйюл эди, элде къызланы барысындан да кеси ариу да, иги да болмагъанын билмезча. Ол жашаугъа, адамлагъа да кеси халини тюрлене баргъанын а хазна ангыламай эди. Сен алай нек этесе? Иги тюйюлдю махтанчакълыкъ деб'а не атасы, не анасы, не къарындашлары айтмадыла. Тенг къызлары уа бютюнда. Анасы уа къызы кесин тау элледе атлары айтыла келген бийче къызлагъа тенг этип, аны кесин жюрютюу халине къууанып турду.

Дауутну бла Муратны ышанлары уа керти адамлыкъны, таза ёзденни юлгюсюнден толу эдиле, сенден иги-биз дегенни айтып, кишини юсюне сюелмеген, элде изеу болгъан жерге табылгъан, ата-анагъа, таматаланы бары-

сына намыс бериуню накъут-налмазгъа тенг этген жашлы. Чабырлары, ышымлары, чепкенлери, шалбарлары да юслерине тап ушагъан, — тизгинлерин жыйгъанларына дини къызы, жашы да сукъланнган жигитле. Алагъа къызла Бийсолтанны «къошкъашлары» деучю эдиле. Дауут Муратдан эсе тёрт жылгъа тамата эди. Жауурунларыны кенглиги, жюзюкге сыйынырыкъ беллери, сатмай сёзлерин бермеген халлары, — ол аланы эринлерини жукъалыкъларын, боюнларыны къысхалыкъларын кёзге кёргюзтмей къоя эдиле.

Бийсолтан да ала бла жамауатны юсюнден жашларыны акъылларына бюсюрегенден кенгешди. Ол оноу халкъгъа чыкъгъанда сёгюлмезин сюйюп этди алай. Жашла аталарыны оюмун эшитгенден сора кёп тынгыладыла. Алай бир кесекден Дауут айтды:

— Да, атам, сени оноуунгу халкъ не сунар? Бокуланы кеслери ючюн къарынлары ауруйду демезлеми? — Дауут, былайда ол сёзлени атасыны оноууна сыйынмагъанлыкъдан айтмады. Ол угъай эсенг, «кеслери ючюн къарынлары ауруйду» деген сёзлени иги сагъыш этмей айтып жибергенине сокъураннган окъуна этди. Алайын Бийсолтан да эслеген эди, алай жашыны жунчугъанындан ангылап, бармакъгъа чёргемей къойду ол сёзлени.

— Угай, Дауут, мени къарыным башха зат ючюн ауруйду, — деди Бийсолтан.

— Атам, былайда мен айыплы болдум, — деди Дауут.

— Андан уллу айыпдан къал. Мен айтхан олду — сюрюуню да болады башчысы. Энди биз да былайда бир халкъ болабыз. Элни оноуун жюрютюр адам керекди бизге. Бий угъай, жамауатха акъыл берлик, бушуугъа, къууанчха да халкъны тизерик. Арисейни халкъы патчахны къолгъа бек аман къаты алгъан хапарын эшитгенме. Бир да билмейме аны да — патчахсыз жашау къалай боллукъ эсе да... Кимле эселе да патчахны ёлтюрюрге чапхандыла деген хапар жюрюйдю.

— Эл ауузу — элек, — деди Дауут, атасы бир кесек тынгылагъан заманчыкъны хайырланып. — Патчахха ёшюн уруу — къаягъа тирелгенден башха болмаз.

— Да, байрам аны кёмсюн, къайдан билликсе дуниялыкъны, — деди Бийсолтан. — Бюгюнлюкде андан бизге жетежагъы азды. Элге уа адам керекди.

* * *

Эл бир да къалмай Бийсолтанланы къатларына жыйылды. Халкъны алай кёргенде, Жаухарны кёлю бютюнда уллу болду. Жашауну кюн таякълары аны кёзлерин къаматып, назик къолларын бетине ауана этди. Тенг къызлары — Хадижат бла Абат Жаухарны эки жанына барып сюелдиле. Бирси къызла, алагъа зарланып: «Терк къорагъыз, сиз кётлекле», — деп, сёзлерин этдиле.

Халкъ шум болуп тынгылайды. Алыкъа сёз башланмагъанды. Бийсолтан, бийик кёрпе бёркюн ёрге кётюрюп, атасындан къалгъан гулоч таягъына онг къолуну ауурлугъун сала, жыйылгъанлагъа кёз жетдирип чыкъды. Ол халкъгъа айтыргъа эрттеден хазырлагъан сёзлерин эсине тюшюралмай къыйналды. Баям, Бийсолтан элни уллусу, гитчеси бир да къалмай келип, тёгерегине басыннганына жунчугъан этген болур эди.

Хадижат бла Абат а олсагъатда халкъ къайгъылы тюйюл эдиле. Ала Жаухарны кёлюне къалай жетиуню, аны бла ушакъ нёгер болууну къайгъысында эдиле. Ала экиси да алыкъа башха адамгъа туура болмагъан сюймекликни тузагъына тюшюпдюле, кеслерине Муратны жоралайдыла. Даурт андан тизгинсиз, неда эрши, небилейим, акъылсыз болгъандан угъай, аланы жыл санлары Мурат бла тенгши эди.

— Жаухар, бу дунияда сенден насыплы жокъду, — деди Хадижат, шыбырдап, — ой, къалай насыплыса сен!

Жаухар жууап орунуна ышарып къойду.

Жаухар анга «нек?» — деп соругъа керек эди, Хадижат жюрегинде болгъанны айтыр ючюн. Болсада, Жаухарны тынгылап къойгъаны анга ачыу тиймеди. Жаланда жангыдан сёз башларыгъы келип, акъ къозу тишлери бла жаш къаны къызартхан добар эринлерин чайнай, сагъыш эте келип:

— Жаухар, игисагъан, сени къарындашларынг меникиле болуп къалсала эди, — деди.

— Э, къыз, къара аны айтханына, — деди Абат... — Атам ёлмесин, бюгече аман тюш а кёрмегенсе. Мен а... — Абатны тили тутулду. Бир такъыйкъаны ичине аны кёзлерине аллай затла кёрюндюле — ол Мурат бла Жеркли къолда айлана эди, жаш да уллу къол аязларын наныкъдан толтуруп: «Быланы ашамасанг, ёмюрде кёзюнге къарамам», — деп, узата эди, бирде къыздан уялгъандан айтыр сёзю тамагъында къала. «Экибиз да элден айырылып, бу терен къолда юй ишлесек, жашау

этылырмек?» — деп да айтды Мурат, Абатны чачын бармакъларын бла тарай, кеси ангыламагъан кюч санларына къарыу берип, ол сёзлени айтханына бети да бир кесек ачылып, былайда Абатны жууап этмегенине да къууанып, дагъыда къошду: «Керти окъуна, алай болуп къалса эди! Ох, анасыны...» Муратны къоллары Абатны чачын тарагъанларын къоюп, белине жабышдыла да, къуш тауукъ баланы алгъанча, аны ёрге кётюрдюле. Абатны аякълары жерден айырылып, хауада тыпырдадыла. Мурат къызны кесини кёкюрегине къаты къысды. Абатны санлары титиредиле, акъ бетинден нюр тёгюлдю. Абат бола тургъан ишни ангылап, акъылын башына жыйып, аллай къарыу алды, добар акъ къолчукъларын бла жюрегини ургъан тауушу къулагъына эшитилип сюелген Муратны бетине-бетине урду. Ачытхынчы урду... Мурат аны энишге бошлады. Къыз а жаулукъ къанаты бла бетин жапды...

Абат кеси жашаууна биринчи сынагъан зауукъ сагъышларындан, сезиминден къутулуп, алайгъа жыйылгъанланы олсагъатда эслегенча, тёгерегине къарады. Халкъдан уялды. Ол кюн Муратны кёзюне къараялмады.

Мурат бла Дауут арбазларындан тышына чыгъып, бичен орунларыны къатында гёзенекге таянып, элли жашла бла ушакъ эте эдиле. Арбазда, тышында да адам кёп эди. Арбазда олтурур жерле да бар эдиле. Бийсолтанлары тамблаларыны сагъышын этип, — бир къууанч кюнюбюзде келген къонакъ олтурур деп, жерк агъачны эки жаргъан этип, балта бла ариу сыйдамлап, узун шинтик ишлегендиле, аякъларын да жерге бегитип. Ала ёлюр кюнлерин унутхан адамла да тюйюл эдиле, алай игиликге тёрелейдиле. Да нек этерге керек эдиле аман къуум? Къызны, жашны да жангыдан жетген кезиулери, аланы аталары Бийсолтанны, аналары Маралханны да хайт деген заманлары. Дуния тынчлыгъы эсе — бар. Холамда жашаучу заманларындача, алагъа жер, мал эркинлигин бермей къыйнаучу залимле да жокъ мында.

Дагъыда бар эди арбазда уллу къара къалакъ таш. Аны Бийсолтанлары жаланда мал кесген заманда хайырланадыла. Бюгюн а тогъуз-он къарт аны юсюне олтуруп, сёзню башланырын сакълайдыла. Ол ташны къатында ариу ишленнген быкъы да сюеледи, анга жашла атларын тагъыучудула. Маралхан бла Жаухар а челеклерин, сюзгючлерин ариу жууып, аны бутакъларына баштёбен кийдирип къурутуучудула.

Бийсолтанны юйюню башы салам бла жабылгъанлыкъгъа, элде бек иги журтха саналады. Тёрт отоуу барды аны — жашлагъа, Жаухаргъа, къартлагъа да энчи отоула. Алай аланы барысы да къартла тургъан уллу юйге жыйылып (ала кеслери анга уллу юй деучю эдиле), бир къазанны, бир табакъны тёгерегине басынып, бир бири акъылын билип, алай жашайдыла. Бийсолтан, Бахсан къалагъа барып, менме деген ирикни берип алып келген шынжыргъа къара къазан хар заманда тагъылгъанлай туруучу эди — ариу ишленнген ожакъда. «Юйде от этилгенлей, тютюн чыкъгъанлай турсун», — деучю эди Бийсолтан.

Жыйгъычлары, табакълары, — аякълары да аланы уллу юйде болуучу эди. Уллу юйде сюелген жангыз шкафны тапкалары Бийсолтан кеси ишлеген агъач аякъладан, табакъладан, къашыкъладан толуп эдиле. Нек эсе да, ала мияла, къанжал сауут жюрютмей эдиле. Алай а юйде кеслери тутхан кюмюш къумгъан, эки да багъыр таздан сора да, Жаухаргъа бернеге деп алгъан кюмюш къумгъанлары, баям, алтын суу ичирилген болур эди, къарагъанны кёзюн къаматхан, бири — уллу, бири — гитче эки да тазлары, аладан кем болмагъан гёгенлери. Къызларына атагъан жастыкълары, тёшеклери да энчи эди — лаудан тышлары бла, кюз артында къыркъылгъан жюнден этилип.

Къартла тургъан жерде бек асыл агъачдан ишленнген тапчан да бар эди. Ол кече, кюн да къартланы эркинликлериндеди. Бирсилеге деп Бийсолтан кеси ишлеген беш-алты шинтик да барды. Жаухар тургъан отоуда уа къулакъларыны накъышларына адам къарап турурча ундурукъ ариу жасалып.

...Аталары халкъны бери жыйып, айтыр сёзюн айтмай тынгылагъанына Даут бла Мурат тынгысыз болуп башладыла. Алай бир заманда Бийсолтан, арбазда уллу къалакъ ташны юсюнде олтургъан къартланы къатларына келип:

— Жылны алдаулу кезиуюдю, — деди. Халкъ сагъайды. — Кюнню кёзю жылтырагъанлыкъгъа, суукъду, ташны юсюнден къобугъуз да, алайда шинтикге барып олтуругъуз, — деди.

— Ийманынгы хакъына, — деди арлакъда зехлеге таянып сюелген чюйсакъал киши, кюн, суукъ саргъалтхан бёркюн тап кие, бели жыйырылгъан тонуну тюгю кетген жагъасын тюзете.

— Ийманлы бол, Жюнюс, — деди Бийсолтан, башын ёрге кётюрюп.

— Сен къартланы къайгъыларын къой, халкъны бери жыйып турма да, айтыр сёзюнгю айт, — деди Жюнюс. — Къартла къайры олтурсала да, энди юшюр затлары къалгъан болмаз. Халкъ кюлдю. Абат а:

«Оу кюнюм къарангы, бу не этеди?» — деди.

Жюнюс Абатны атасы эди. Ол терк окъуна Мурат таба къарады. Аны уа кюлген тауушу бирсиледен узакъгъа эшитиле эди.

«Оу кюнюм, атам, не этесе?» Атасы Бийсолтанны жанына тийгени — бир жанындан, халкъны кюлгени — экинчи жанындан Абатны кёзлерин къарангы этдиле. «Андан эсе ёлген этгиенг, — деди Абат ичинден. — Тоба тоба, мен кесим ёлгюем, сен бюгюн ол ишни этгенден эсе...»

— Жамауат! — деди Бийсолтан, Абатны сагъышларын бёле.— Кёп сёлешип, сизни башыгъызны аурутурукъ тюйюлме. Тюзю, мен бюгюн халкъны бери барыгъыздан да акъыллыма деп жыймагъанма. Къарай кетгенме да, бу жерге бек алгъа таш салгъан мен болгъанымы хыйсабын да акъылгъа алып, сизни бла бир уллу ишни юсюнден сёлеширге нюзюр этгенме. Сиз анга къалай къарайсыз?

— Алан, Бийсолтан, сен бизни неге къаратырыкъ эсенг да, бир да билмейбиз, — деди биягъы Жюнюс, сюелген жеринден аз тепчий. — Бюгюнлю ишсиз, кюнсюз этдинг.

Ол заманда Абат: «Атам, неле жаншайса?» — деп къычырыргъа аздан къалды. Сора ол юйге кетип къалыргъа кёл алды. Абат халкъны ичинден кючден чыкъды. Алай ол Муратлары болгъан жерни озаргъа керек эди... Алагъа жуукъ келгенлей, аны борбайлары къыркъылдыла. Не артха, не алгъа атларгъа онгу болмай къалды. Таукеллик алдырды жюрегине. Жарты къаланнган къалын хунаны юсю бла ётдю, аны бир-эки ташын да оюп.

— Эй, ариу къызчыкъ, хунабызны да оюп, къайры къачып бараса? — деп сёлешди Мурат аны ызындан.

Жашла кюлдюле. Абатны санлары къалтырадыла, бети, эринлери, бармакъ къыйырлары отча къыздыла.

— Келип, хунаны къаларгъа болушуругъунгу билип къой, — деди Мурат дагъыда, анга эшитдирип.

Абат а кёз гинжилери тузлу жилямукъларында къалтырай, чапханлай кетди.

Къызыны кетгенин Жюнюс да эследи. Алайда ол, терслигин ангылап, кеси кесине тырман этди, сход бошалып кетгинчи ауузундан сёз да чыгъармады. Алай,

баям, Жюнюс Бийсолтанны тёзюмюню чегин кесген болур эди, сёзюн андан ары бардырырдан алгъа айтды:

— Жюнюс, тёзюмсюзлюк иги тюйюлдю. Кел бери, ортагъа чыкъ да, сёлеш. Санга тынгылайыкъ. — Алайда не Жюнюсге, не Бийсолтаннга жакъ басхан адам чыкъмады.

— Мен айтыракъ олду, — деди Бийсолтан, — энди биз былайда эл болуп тохтагъанбыз. Халкъ жашагъан жерде уа тёре, адет, оноу да болургъа керекди. Ол хыйсап бизни элибизге оноучу керекди деген муратны туудурады. Жамауат, мен сизге айтып къояйым: элибизни оноуун кесибиз этмесек, эртте, кеч болса да, бизге оноу тышындан жетерге боллукъду...

Халкъ тынгылады. Ала биле эдиле бийи болмагъан эл эл болмазлыгъын. Алай элде уа жокъ эди бий тукъумдан адам. Кеси кибик бир къара адамны оноууна сыйынып жашаргъа уа киши да сюймей эди. Узун шинтикде олтургъан къартладан бири, кёп сагъыш этип, кесини акъылына келген оюмгъа толу багъа бичип, ауур тепчий, ёрге кётюрюлюп, алгъа тёгерегине бир кере къарап чыгъып, былай сёлешгени да аны ючюн болду:

— Тейри, кялауллухакъына, Бийсолтан, бийи болмагъан элни намысы, берекети, тизгини да болмаз. Алайсыз жамауатны бир оноугъа сыйындырыргъа да къыйынныракъ тюшерикди. Мен айтырыкъ олду — элге бий чакъырыргъа керекди.

— Тюздю, — дегенле чыкъдыла.

— Угъай, тюз тюйюлдю, — дедиле бирле. — Ариу эл-журт ишлеп, сабан сюрюп, мал айнытып, ырысхы-бызгъа башхаланы нек оноу этдиребиз? Къарайма да, былайда иш «Юре билмеген ит юйюне къонакъ чакъырыр», — дегенлей бола турады.

— Мени акъ сакъалым бла итге тенг этгенинг а тюз тюйюлдю, — деди алгъа сёлешген тамата.

— Къоюгъуз жарамагъан хапарны, — деди Бийсолтан. — Былайда бир бирни ангыламай сёлешесиз. Мен акъылымы айтханма. Бюгюн элге башчы сайларгъа керекбиз. Бий болмагъанлыкъгъа, элде къара ёзденле кёпдюле... Халкъ сагъайды. «Да биз бошунакъгъа атдычатды эте турабыз ансы, бу бизге таматагъа кесин жоралап тура кёреме»,— деп тышындан бий чакъырыргъа керекбиз деп, къаты болгъан къарт къоншусуну къулагъына шыбырдады.

— Тейри, мен да алай сунуп турама, — деди экинчи къарт да.

— Менде аллай акъыл барды, — деди Бийсолтан, солууун теренден ала. — Былайда Асланукъаны танымагъаныгъыз жокъду. Ол Холам-Бызынгы ауузунда аты айтылгъан Машыуну жашыды. Машыу бийлик этмеген эсе да, бийледен артха къалмай келе-келген киши эди.

— Да Машыу аллай бир аламат киши эсе, юйюн, жерин къоюп, Тюркге нек къачханды? — деген ауаз эшитилди жыйындан.

Аны эшитгенлей, Асланукъа, аллында сюелген адамланы ары-бери тюртюп, чартлап, ортагъа чыгъаргъа умут этди. Алай дагъыда кесин тыйды. Къабан тишлери бла эринлерин чайнап, ачыуун юсюнден атаргъа кюрешди. Бети уа чабыр саламча саргъалды.

Бусагъатда анга женгиллик этерге жарарыкъ тюйюл эди. Оноу къолгъа тюшсе уа... Асланукъаны ёшюн уруш этерге хазырланнганын Бийсолтан ангыламады. Ол алгъа атлагъанда, халкъгъа кесин кёргюзтюрге чыкъгъан сунуп къойду, баштёбен болуп турмай, былайда да ётгюрлюк этгенине бюсюреп.

Асланукъа атасы бла, къарындашлары бла бир акъылгъа келалмай, аладан айырылып кетди эсе, ол аланы кеслерини ишлери эди, терс ким эсе да, ол эрттекеч болса да, терслигин ангылар да, сокъураныр. Атадан, анадан, къарындашдан айырылды эсе, бюгюн Асланукъаны ичи кюеди. Атасы туугъан тауларын ташлап, салып къум тюзлеге кетди эсе, аны кесини эшиги жабылгъанды. Ол да алай болуп тургъанлай а, Машыуну сёзюн этип, Асланукъаны жюрегин жарыргъа киши да тюйюл эди эркин. Бюгюн да, тамбла да, бир заманда да Асланукъа не атасына, не тукъумуна кир къондурлукъ киши тюйюлдю. Ала ючюннге мурдарлыкъгъа кирирге да угъай дерик тюйюлдю. Олсагъатда Асланукъаны ол сагъышлары башында чариш эте, не Бийсолтанны, не бирсилени айтханларын эшитмей турду. Алай ол атасын тежеп сёлешген кишини ким болгъанын эслемей къалгъанына уа къыл чайнады.

— Жамауат! Тынгыла, — деди Бийсолтан. Халкъ бу жол да сагъайды. — Бош аякъ тирейсиз ансы, Асланукъа элни жумушун жюрюталмазлыкъ киши тюйюлдю. Тели сёзюн эки айтыр деп, къолундан келген юйюрде ёсгенди, аманны-ахшыны билген, тейри, артыкъ уллу тюйюл эсе да, окъууу да барды, — акъны къарадан айыргъан жаш. Холам ауузунда Адыхам эфендиден окъугъан жашды Асланукъа.

— Бийсолтан, сёзюм барды, — деди Жумай. Сора ол, боюнсадан ычхыннган ёгюз кибик, боюнун алгъаракъ

созуп, онг къолу бла желкесин къашый, ортагъа чыкъды.

— Да, мубарик, санга да тынгылайыкъ, — деди Бийсолтан.

— Бийсолтан, — деди Жумай, арсарлы сёлеше... Ол бирде сёз сурагъанына сокъуранды. Жумай бусагъатда акъылында болгъанны айтса, женгилаякъ Асланукъа ёмюрде кечмезлигин ангылады. Къабыргъа къоншуда ёмюрден-ахыргъа къанлы жау болуп жашамакълыкъ ай, кюн жарыгъын сынамагъандан башха тюйюл эди. Жашауда аз затдан азмы болгъандыла мурдарлыкъ ишле... Алай энди артха туруу жокъ эди, бютюнда аны жюрек жылыуун къозгъагъан Хадижат да мында эди. Ол арпу Жаухарны къатында сюеле эди, Абат къоюп кетген жерден тепмей. Жумай халкъгъа айланып, акъылын айтырдан алгъа, Хадижат таба энтда да бир къарады. Хадижат да анга аралып тура эди. Алай тюйюл эсе да, Жумай алай сунду. Да сора аны сёлеширин, халкъгъа ким болгъанын танытырын Хадижат да сюе эсе, неге керекди арсарлыкъ, кёлсюзлюк да? Кимден къоркъады? Айтдырмай къоймай эсенг, Асланукъаны несинден къаллыкъды?

Жумай дагъыда этди сагъыш. Сюймеди Асланукъа бла жау болургъа. Ол кесин таныгъан кюнюнден башлап, атасы къоншу бла, эл бла иги бола тур деп, осуят халда айтыучу эди. Сора бюгюн Жумай, аны да унутуп, Асланукъаны тута тургъан насыбын нек кесерге керекди... Болсун элге тамата, Жумайгъа олму аманды, ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез.

— Нек тынгылайды бу баштёбен? — деди бу жол тиширыу ауаз. — Жумай мангылайындан саскы къапханча элгенди. «Мен санга баштёбен ким болгъанын кёргюзтейим. Эгечим, тилинг тутулуп тынгыларча сёлешейим». Жумай башын ёрге тутду, боюнун, белин тюзетди. Ол кезиуде халкъ къарап тургъанлай, аны ёсюмюне ёсюм къошулду, кёзлери бир заманда да болмагъанча жарыкъ жандыла, жилтинлери тышынамы чачырайдыла дерча.

— Мен Асланукъаны барыгъыздан да дурус таныйма, — деди Жумай. — Этимине, акъылына чурум салмайма. Алай халкъда «Башчы иги болса — халкъ уюр, башчы аман болса — халкъ улур» деген сёз барды. Ол хыйсапдан, былайда оюмлу масагъат этерге керекди... Асланукъа женгилиракъ адамды. Ким билсин, жашлыкъ да эте болур. Аланла, айтдырмай къоймай эсегиз, татыусуз адамды Асланукъа!

— Эй-хей, таланнган, биз а Асланукъаны бек дебери баргъан жашларыбыздан бирине санап турабыз, — деди

Бийсолтан, Жумайны айтханына ыразы болмагъанын халкъны атындан ангылата. — Тейри, лязим, Жумай, адам танымагъан кишиле уа биз да тюйюлбюз. Бакъыргъа * бош санайса бизни да.

— Акъсакъал, жанынгы къыйнама, — деди бюгюнлю тынгылауну ийип тургъан Асланукъа. — Къынгыр таякъны тюз ортасы болмаз... «Ашыкъма, мухар алаша. Тыкыр желкенгде къазыкъ ойнагъан кюнню да кёрюрсе». Асланукъа Жумайны жаныды.

Асланукъа кесин элге къол таш атып неда ныгъышда, чаришде танытмагъан эсе да, илишан атыуда Холам-Бызынгы ауузунда аны кёп адам хорламагъанды. Туугъан элини бийи — Жангой уугъа тебиресе, нёгерге Машыуну бла алыкъа сакъал-мыйыкъ урмагъан Асланукъаны излеп болгъанды — атасын бла жашын. Ала бла чыкъса, жолу болмай да къалмагъанды.

Жангой алай ышаныучу эди Асланукъагъа — ол жетген киши болса, байгъа баш кётюрген адамгъа аякъ урдурмазлыгъын кёзю бла кёрюп тургъанча. Арисейден Кавказда жашау болумну, адамланы юслеринден хапар жыяргъа чыкъгъан оруслу жаш Жангойну къонагъы болуп, аны игилигине жууап халда саугъа этген ушкогун бий Асланукъагъа бергени да бошундан тюйюл эди. Къарачайгъа, Къабартыгъа аны кесини биргесине элтиучюсю да алай.

Болсада, аланы ол байламлыкъларына суукълукъ салгъан, ушкокну артха сыйыртхан да Машыуну мурдарлыкъгъа киргени бла байламлы эди. Баям, бюгюн Бийсолтанны Асланукъа жанлы болуп сюелтген да жашны юсюнден ол хапарланы эшитгени болур эди,— бай аны кесине нёгерге излеп туруучусуну хапары. Бюгюн а кеси бла бир къазандан аш ашап, бир от жагъагъа къарап жашагъан адамы — Жумай жамаутны аллында бетин жойду. Жумайны Асланукъаны жюрегин юшютген, къанын башына чапдыргъан сёзлерин Жаухар эшитгени уа жашны жаны саулай кёрге сукъдула. Ол Бийсолтаннга да чамланды, аны ныгъышха чыгъарып, эл бедишлиги этгени ючюн. «Угъай-угъай, — деди Асланукъа дагъыда. — Ол манга игилик этерге кюреше эди. Ариу Жаухар эр къоллу болурун сюе эди».

Алып айтханда, Асланукъаны ол акъылындан Бийсолтанны, аны жашларыны, Жаухарны уа бютюнда, хапарлары жокъ эди. Кесини кёкюрек кючюне, акъылына да бюсюреген Асланукъа уа элли къызланы къайсы да

---

* Бакъыр — эски чабырны къулагъы.

анга баш кётюрмезликлерине ийнанып эди. Дауутну бла Муратны тенгнге тутханы, Бийсолтанны намысын таулагъа тенг этгени да аны ючюн эди. Мюлк жюрютююнде андан оноу, акъыл излегени да. Асланукъа, кесинден озуп, элге эс тапдырлыкъ да Бийсолтан боллугъун жашырмаучу эди.

Жаухарны кёрюр ючюн ол аны къарындашлары бла Бийсолтанны юйюне аз тюртюлмегенди. Алай терен къолда жашагъан сюймеклигин тышына чыгъарыргъа уа къолундан келмей тургъанды.

Бир жол Асланукъа Бийсолтанланы арбазгъа келип, Дауут бла, Мурат бла эришип къол таш ата эди. Ол бирэки кере да аладан онглуракъ сермеди, къол ташны аладан узакъгъа силдеди. Алагъа къарап тургъан Жаухар айтды:

— Асланукъа, сени бутларынг къынгырла некдиле?.. Кёзлеринг кёк некдиле?

Асланукъа кюлдю. Угъай, ол ачыуун кюлкю бла тунчукъдургъа кюрешди.

Жаухарны къарындашлары бирден бирге алып урушдула. Баям, ол кюннге дери Жаухар къарындашларындан тырман сёз эшитген болмаз эди. Аладан ёпкеледи. Сабий эринчиклери, токъ бети къып-къызыл болдула.

— Да сора сиз а нек хорлатасыз да анга? — деп, Жаухар, кёз жашларын кючден тыя, юйге кирип кетди. Дагъыда тышына чыкъды да:

— Сен а, харип, Асланукъа, къобузунгу алып кет... Ол манга керек тюйюлдю, — деди.

Ол сёзледен сора Асланукъаны къынгыр бутлары кесини ауурлугъун кючден кётюрюп сюелди. Къол таш атханын да къоюп, къапханнга тюшген борсукъча, Дауутха бла Муратха жалыныулу къарап, аладан болушлукъ изледи.

Къызны къарындашлары Асланукъадан уялдыла. Дауут, бир кесек эс жыйып:

— Серленме, — деди Жаухаргъа. — Бюгюн не болгъанды санга?

— Къоюгъуз, сабий къызны айтханы-къалгъаны да неди, — деди Мурат.

Болсада, жашла андан арысында къол таш атыуларын тохтатдыла.

...Асланукъа, алайда тасхасын билдирирге сюймеди. Кёп тынгылады. Олсагъатда аны терисинден тиккичлик алсала да, жюреги аллай бир ачырыкъ тюйюл эди. Боюнуна дери жипиге батып тургъанлай да, къансыз эринлерин, киштик кёзлерин ышартыргъа кюрешди. Ол кеси-

ни ачыуун Жаухаргъа къобуз келтирген кюнюню къуу-
ачч сагъышлары бла тунчукъдуругъа да кюрешди. Ол
Асланукъаны жашауунда бек насыплы кюнлеринден би-
ри эди.

Асланукъа Бийсолтанлагъа келип, аны жашлары бла жашау хапарын къыздыра эди. Ала Жюнюс жашына къатын алгъан кечени къууанчын да сагъына эдиле, — Хадаужукъ къабакъгъа бармай элде къобузчу табылмагъанын да айтып.

— Манга къобуз алсагъыз, ма ол къабартылы къатындан да ариу согъарем, — деди Жаухар къарындашларына. — Сизни тоюгъузда да къобузчу излепми айланыкъбыз?

—Кет, тели болма, — деди Мурат. — Жанымы къобузчу тиширыу алады.

— Угъай, тейри, — деди Асланукъа, — Жюнюслада уа кесинги тыйдырмай тепсей эдинг, Абатны тёгерегине къушча учуп.

— Да анса уа, — деди Мурат.

— Къоркъма, — деди Асланукъа Жаухаргъа, — ол борчну мени боюнума салып къой. Сени ыразы этер ючюн, кечеден тангнга тау тёппелени къыдырып чыгъарма.. — Ол сёзле Асланукъаны кесин да элгендирдиле. Дауут бла Мурат да бир бирге къарашдыла... Асланукъа терледи. Болсада, айтханына сокъуранмазча, кюч алды кесине. Ала, эртте, кеч болса да, туурагъа, чыгъаргъа керекли сёзле эдиле.

— Да сакълайма кюмюш тюекли къобузунгу, — деди къыз, Асланукъаны айтханына бир тюрлю бир магъана бермей.

Асланукъа Жаухарны кёзюне къатып къалды, Даууту бла Муратны къатында болгъанын да унутуп. Аны токъ ёшюнлерине, къызыл ингиликлери хорлагъан бетчигине, ана эмчегин эме тургъаннга ушагъан къалын эринлерине, кюле тургъан талгъыр кёзлерине къарады. Ол аны сакъалына чек салып тургъан кезчигин да бюгюн эследи. Бир кесекден Асланукъа сескенди да, мени ол халими адам эследими деп, тёгерегине къарады. Эслеген эдиле — Дауут да, Мурат да. Асланукъа алгъа бидан токълугъа * ушады, жауурунлары бирге жыйылдыла, сыйдам жюлюннген башы боюнун энишге баса келип, мор чепкенини жагъасында тирелди. Алай олса-

---

* Бидан токълу — жаз башына чыкъмазгъа къоркъуулу къозу.

гъатда Асланукъа кесинде аллай бир кюч тапды, жангыдан Жауахарны кёзюне къарап айтды:

— Ийнан анга, дунияда жашагъан къадарымда санга бу эки къарындашынгдан кем намыс этмем. Ёмюрюмде эгечлери болгъан жашлагъа сукъланнганлай келеме. Энди уа мен да насыплыма, — эгечим барды. Ол — сенсе.

— Хау, иги къууан, — деди дунияда кесин кишиге тенг этмеген, эсирик Жаухар. — Мени къарындашларым санга деп турадыла.

Даут бла Мурат кюлдюле, Асланукъа да кюлдю.

...Къалай-алай болду эсе да, Жаухар саугъа къоллу болду. Асланукъа, Бахсан къала базарына барып, къобуз сатып алды да, келтирип, аны Жаухаргъа берди.

IV

Жамауат бир акъылгъа тохташмай чачылды. Ол кюн элни оноуун Бийсолтанны боюнуна салайыкъ дегенле да болдула. Ол масахатха ал бурун Бийсолтан кеси аякъ тиреди. Баям, халкъ бары бир акъыллы болса, Бийсолтаннга бой салдырлыкъ болур эди. Алай жыйылгъанланы бири — ары, бири — бери тарта, даулаша кетип, юйлерине чачылдыла.

Алай Асланукъаны бла Жумайны арасында къоншу халла, Жумай аны айыутосха санаучу эсе да, алгъадан жюрюй келген жюрек халаллыкъ тохтады. Халкъда уа ол жыйылыуну хапары кёпге дери тохтамады. «Хар ким кеси оноуун кеси этсин, — дей эдиле бирле, ныгъышны тынгылатып. — Аланла, нек сыйынып жашаргъа керекме мен кесим кибик бир къара кишини оноууна? Тейри, лязим бара-баргъан дунияда ол, тамата гъа кимни айырсагъыз да, сабанынгдан, малынгдан юлюш излеп тебирер». «Угъай, къара халкъ кеси башына эркин болуп бир заманда да жашамагъанды. Бу элни мени адамларым салгъандыла, анда оноу меники болургъа керекди дегенни айтып, чегемли, холамлы бийледен чыгъарыкъла да болурла. Угъай, бу жер меникиди деп, къабарты бий сюелирге да болур, — деди экинчи къарт. — Аны хыйсабы бизни Бийсолтан айтханнга бой салдырыргъа керекди».

«Аллах бийни халкъгъа оноу этерге жаратханды, — деди ныгъышны бек къыйырында олтургъан Жунюс, жары тонуну къоюнуна сугъуп тургъан онг къолун бери чыгъара. — Элде бийибиз болса, бизни киши аякъ тюп

ятлмаз. Алай болмай, бир къарауашны келтирип сюесенг а... боллугъу кёзюме кёрюне турады...»

Не заманда да Жюнюсню оноугъа тартмаучу къартла бу жол аны айтханына къулакъ салдыла. Анга тюзсе дерге да болмадыла. Да ол аладан акъыллы болуп чыгъаргъа нек керек эди...

Жюнюс элде бир къара адам эди, мал кютерге, хуна къаларгъа да уллу хунери болмагъан. Тёрт санын къыйнагъандан эсе жарлыракъ жашауну сайлагъан. Чегемде туруучу заманында окъуна аны киши жалчыгъа тутаргъа базынмагъанды. «Жюнюс кютген сюрюу къаядан саркъыр эди», — деп къойгъандыла къолайлы адамла аны аты сагъынылгъан жерде.

Жашы Абусалам жетгенли уа, анга да жан киргенди. Ыстауатында малы, кеси да жыйыннга къошула башлагъанды. Абусалам къатын алгъан кюн аны къууанчына Жангы элде жашагъанладан кёпле къурманлыкълыкъ элтгендиле, сёзлери, оноулары бла да Жюнюсню намысын кётюргендиле.

Абусалам аллай жаш болгъанды — ол Жюнюсден туугъанды деп айтмазса. Ёсюмю атасы тенгли эки болур дерсе, тизгинин жыйыуу уа — гняз кибикди. Ол эшген гёзенек, чалы сёлешген этедиле деучюдюле, жангы элчиле. Къауурадан ишлеген сыбызгъысы бла жашлагъа аякъ бюкдюрген Абусаламды ол.

Абусалам къатын алгъынчы, Абатны тенг къызларыны арасында уллу дебери жюрюучю эди. Бир жол Жаухар окъуна айтхан эди анга:

— Абусаламгъа тилей эсенг, къарындашларымдан сайлагъанынг сениди.

Жаухар, ол хыликкя этген сунуп, кёлкъалды сёзюн айтды:

— Не затха махтанаса? — деген эди Абат, — биз сизнича бай болмагъанлыкъгъа, Абусалам къатынсыз къаллыкъмы сунаса?

— Мен аны кёлюм бла айтханым кибик сау айлансынла къарындашларым...

Болсада, ол кюннгю сёз сёзлей къалды. Абат Жаухарны муратын Абусаламгъа айтхынчы, ол, киеу нёгер жыйып, Чегемге барып, къатын алып келди.

...Ныгъышда олтургъан къартла Жюнюс айтхан тюздю деп сюелмедиле эсе да, ушакъ эте келгенде, ол оюмгъа тохташдыла.

Бийсолтан а жашларын, Асланукъаны да тёгерегине жыйып, оноу эте эди. Ол бир-бирде мамыр жаша-

гъан элни къозгъагъанына сокъурана эди. Дагъыда таукел эте эди, кесини юсюнден да, Асланукъаны юсюнден да халкъны акъылын билгенин иги этгеннге санап. «Къарауашны сёзю да къарауаш, — деди ол кеси акъылында. — Къозулукъда тоймагъан къойлукъда тоймаз», — Жюнюс бла Жумай айтхан сёзле аны жюрегин ашагъанлай турдула. Алай ол акъылын не жашларына, не Асланукъагъа айтмады. Аллахдан да тилегенлей турду ол экисине бир уллу палах беририн. Жамауат: «Элге кесинг бол тамата», — дегенинде, аякъ тиреген-нине да сокъуранды. Туугъанлы да халкъ арасында намысы жюрюй, ийманлыгъа санала келген Бийсолтан, бюгюн къаны бузулуп, кёплени ичинден жаныды. «Бу иш манга неге керек эди, — деди Бийсолтан. — Ёлгени, къууанчы болгъан да оноугъа мени тута эди. Ташны ата билмеген башына урур деп этгенме. Да Аллах юйюнгю къурутурукъ, барма къойсанг а жашауну ол баргъан ызы бла. Мени къанымы къыздыргъан ол пакъыра Жюнюсдю да, буз тюйген тауукъ кибик, ол аман, гитче башчыгъы да тон жагъасындан ёрге айырылмай...»

Бийсолтан къаны къызгъандан чамлана эди ансы, Абусаламгъа бла Абатха бюсюрегенден, элде Жюнюсню юйюрюн бек насыплыгъа санаучуду. Да, харип, Жюнюсню уа не хатасы барды, кимге не хата этгенди ол? Этген эсе, хатаны кеси башына этгенди. Ишлерге эринип, жашаун аман бла ётдюргенди.

Олсагъатда Бийсолтанны эки жашына да, Асланукъагъа да кёп сорлугъу, кёп айтырыгъы да бар эди. Алай башы сагъышха кетип, къатында адам болгъанын, къалгъанын да, кесини къайдагъысын да унутуп олтурады. Сходда айтылгъан сёзлеге кеси аллына багъа биче, адамла бир акъылгъа келмей, ол кюнча бир бирге ёрелешселе, узакъ бармай, элде бир къайгъылы ишле боллукъларына ийнана эди Бийсолтан. Ёртен отдан чыгъады, хыйсап этилмей айтылгъан сёз — Жангы элни мамыр жашаун бузар да, къоншу къоншугъа жау болуп чыгъар, бир адамны ууу минг адамгъа жетер деп да къоркъа эди ол. Алай ахырында Бийсолтан бир муратны тутуп тохтады — элде ол айтханнга хар ким да тынгыларгъа керекди. Ол байлыгъы бла, адам кючю бла да бирсиледен онглуду. Бу жерледе бек алгъа сабан сюрюп, арпа, ашлыкъ ёсдюрген, къалгъанланы ол ызгъа тизген да Бийсолтан болгъанды. Керек заманда ёгюзюн, сабан агъачын, жашларыны болушлукъларын да кишиден аямагъанды. Урлукъ бла, мирзеу бла да болушханды амалсызлагъа. Энди уа, хар ким да жашау этерге

юйреннгенлей, аякъ тиреп тебирегенлей, Бийсолтанны оноуундан чыгъаргъа уа киши да тюйюлдю эркин. Бетсизге бетсизлик этерге да тюшер, иш алай барса. Хар ким да къайтарсын Бийсолтандан тапхан болушлугъун артха.

— Мен бу башсызлыкъ ишни жаратмайма, — деди Бийсолтан, гулош таягъын сакъал тюбюне тирей, жашла таба къарамай, — мени мудах этди халкъ. Аман адамдан эсе, арыкъ малны айнытхан онглу болгъанын билдим...

— Акъсакъал, мудах болма, — деп, Асланукъа секирип ёрге турду. — Аны гитче кёк кёзлери къапларындан иги да тышына чыкъгъанча кёрюндюле.

Бийсолтан Асланукъагъа, сёлешген этмей, къолу бла кёргюзтдю, жеринге олтур деп.

— Асланукъа, женгил аякъ бокъ басар. — Бийсолтан ол сёзлени сабыр айтды. — Адамны жаныгъан иги тюйюлдю. Хар кимге да кесинги кишилигинг бла танытыргъа керексе. Жюнюсню бла Жумайны хаталарындан жамауат биз айтханнга сыйынмады. Биз а ол экисине къазыкъ алып чапмай, кеслери аллыбызгъа келип, баш урурча этерге керекбиз...

— Да, акъсакъал, ала кеслери келип баш ургъунчу тынгылап турургъамы керекбиз?! — деп, биягъы Асланукъа Бийсолтанны ауузуна чапды. — Ашыкъмасын, Жумайны ол шонтукъ бурунундан къан сийдирирме мен. Алайда Даут да Асланукъа жанлы болуп сёлешди.

— Ата, къой бу ишни деп тиледик санга. Унамадынг, халкъ кесинг айтхандан чыкъмазлыкъ сундунг. Энди уа не? Болур иш болгъандан арысында, артха туруу жокъ, — деди Даут. — Ахырысы-къысхасы, элге ким болгъаныбызны танытыргъа керекбиз. Къарт атамы ауузуна чапхан адамгъа бешик жыр айтыргъамы керекме мен. Биз кеси кючюбюзню алгъаракъдан танытсакъ эди, Жумай, Жюнюс, башха бири да, бюгюн къойдан да жуу-аш болуп, ауузубуздан чыкъгъан желге бой салып тохтарыкъ эдиле.

— Балаларым, халкъны юсгюрюп жарамаз, — деди Бийсолтан. — Мен кёпню кёре келген кишиме. Даут, санга бла Асланукъагъа къарап айтама, — сиз къутургъан сууну аллын тыяллыкъмысыз? Неда таудан юзюлген къаргъа баз болаллыкъмысыз?.. Ыхы, тынгылайсыз. Ол иш къолугъуздан келлик тюйюлдю да, аны ючюн тынгылайсыз. Ол бирден кётюрюлсе, аны тыяр кюч табылмаз. Сиз Жюнюсню, Жумайны жаныгъан-

лыкъгъа, керек кюн халкъны кёбю ала жанлы болуп сюеллигин билигиз. Аны кесигиз сходда кёрдюгюз... Таплыгъы бла этерге керекди ишни, терен хыйсаплап.

V

Мурат ол кюн сёзге къошулмады. Ары дери кеси бир да сезмеген шургу, ангылашыныусуз кюч аны жюрек тынчлыгъын алды. Аланы юйлеринде этилген оноу къалай эсе да, бир огъурсуз ишлени аны кёз туурасына келтире эди. Бюгюн секиртме, кёккёз, къынгырбут Асланукъаны теңглиги, жууукълугъу да неге керек эди. Дауутну анга жакъ басханы Муратха бютюнда къыйын кёрюндю.

Жумайгъа айтылгъан сёз Муратны къулагъына жел къакъгъанча да кёрюнмеди. Асланукъа да, ол да къоншула, бир бирге жюрек ауруулары бар эсе, ол аланы кеси ишлери. Жюнюс бла уа киши да ойнамасын...

Абусалам къатын келтирген кечеден берисинде, Мурат Жюнюсланы арбазгъа терк-терк къараучу болгъан эди. Бийсолтан да, Асланукъа да хыликкя этип сёлешген Жюнюс анга элни бирси кишилеринден эсе келбетли да, акъыллы да кёрюне эди. Муратны кёзю бла къарагъанда, Жюнюсню башында жарысы хорлагъан токълу бёркю бийле кийиучю бийик бухар бёркча, алай ариу ушай эди анга. Жюнюсню адамлыкъ даражасын Мурат дагъыда башха затлада да кёре эди: тюзлюкню сюйгенинде, бир-бирле къакъды-сокъду этерге кюрешгенликге, айтхан сёзюнде бир ыспассыз зат ычхындырмагъанында. Ахырысы-къысхасы, ол Абатны атасыды. Аны сёгерге кюрешгенле, аны хыликкя этгенле — уллу Аллахны аллына тонгуз болуп барсынла. Ол этмеген хатаны Аллахдан тапсынла!

Олсагъатда Муратны сагъышлары тюнюндеча угъай, тюшюндеча эдиле. Кеси да иги ангыламагъан сагъышла. Алай Абатны юсюнден татлы сагъышларына табылса, бу дунияда бек насыплы уланладан бири боллугъуна ийнаныргъа кюрешди. Алай аны ахшы муратларына жетдирир ючюн бек уллу кюч керек эди. Энди уа бютюнда — атасы Жюнюсню кёргенден эсе динин ташларгъа жетишген кезиуде.

«Да Жюнюс Бийсолтандан, Асланукъадан, бирсиледен да ыспассыз киши эсе, анга теңг болуп нек кюрешедиле? — деп да бир айтды Мурат. — Къойсунла жеринде, сансыз этсинле да. Угъай, аллай жашны-къызны

ёсдюрген Жюнюс кишиден ыспассыз тюйюлдю. Адамлыкъ даражасы бла да, чырайы, этими, акъылы бла да Абусалам Асланукъадан кёп да онглуду. Атасы юсюне адамыча кийим киерге унамагъанына уа ол не этсин».

Мурат кеси кеси бла ол ушакъны эте келгенде, Абатны сыфатын кёз туурасына келтирди. Ол табийгъатдан толу юлюшюн алгъан къыз эди. Мурат кеси сагъышларында, кюн таякъла Акъ къаяны къызартханча, Абатны акъ бетини къызгъыл ингиликлери хорлагъан сыфатына аралгъанлай турду. Кёп къарады — жюреги къаннгынчы. Мурат къолун аны таба узатды да:

«Сау кел, Абат», — деп сёлешди. Ол жууап къайтарса: «Абат, сюймеклик тузагъына тюшгенме, — деп, арсарсыз айтырыкъ эди. — Жукъусуздула кечелерим... Абат, мен сени сюеме. Сенсе жашаууму жарытырыкъ».

Алай ол кёзлерин ачханда, Абатны кёрмеди. Жаланда кесини къолу алгъа узатылып тура эди — хауада.

БЕШИНЧИ БАШЫ

I

Нальчик округну оноуу бла Бийсолтан элге таматагъа салыннгандан сора, халкъда дауур бир кесек сел болду эсе да, Асланукъаны Жумайгъа бла Жюнюсге къан къайнатыуу тохтамады. Ол былайды деп ачыкъ сюелмегенликге, алагъа сарыуу къайнай, эртте-кеч болса да, аны аллында тобукъланырыкъларына толу ийнаныш жашайды. Бир-бирде: «Намыслары итге атылгъан сюекден онглу болмагъан адамлагъа тенг болуп нек кюрешеме? — деп, Асланукъа кесине сабырлыкъ алыргъа да кюрешеди, — итни къозутсанг, юргенин токтатмайды...» Болсада, Асланукъа, кишилиги болгъан адам, кеси кючюн итге да танытмаса, ол юрген угъай, къапхан окъуна этерге боллугъун акъылындан кетералмайды.

Экинчи жанындан а, Жаухарны аны намысына къатылгъан сёзлери жюрегине биз болуп чанчылгъандыла. Ол, кеси акъыл этгенден, къыз тапмазлыкъ жаш тюйюл эди. Алай Жаухар биргесине болса, Бийсолтанны бетинден элде анга баз боллукъ хазна адам табылсын. Не уа, Бийсолтан темир терегими боллукъду, бериден ары жуукъалашхан бир адам. Элде аны орунуна тохтаргъа къолундан келлиг'а жаланда Асланукъа эди.

Асланукъа Жаухарны не айтханына да ол хыйсапдан бой салып турду. Артдан-артха къызларыны юсюн-

де Асланукъаны акъылын Бийсолтан бла Маралхан да ангыладыла. Аллах кёргенден, Бийсолтан ол ишни болуруна ыразы тюйюл эди. Аны юсюнде Бийсолтан жаратмагъан къылыкъла кёп эдиле: женгил акъыллы, дертчи, дуния малына жан атхан адамгъа санай эди ол аны. Аны юсюнде Бийсолтанны таукел этдирген жаланда бир зат бар эди: ол ангылагъандан, Асланукъа Бийсолтан ючюн жанын берирге да хазыр эди. Не уа къурманнга кесерге жарагъан ирикни Асланукъа келтирмесе, Бийсолтанны маллары жокъмеди?

Артдан-артха къоншу-тийре жыйгъан тирлигинден, алгъан тёлюсюнден Бийсолтаннга юлюш чыгъара башлагъаны да, бир ишексиз, Асланукъаны хайырындан эди. Андан кёргенни этмей болмады халкъ. Элни тамата-сыны, эфендисини намысын кёрюрге Аллах буюргъанды. Ол адетни сансыз этгенни уа Аллах иймез.

Халкъ алай юйретгенден арысында уа эллиледен жасакъны Бийсолтан кеси излеп башлады. Бу ишни юсюнде дауурну бек алгъа биягъы Жунюс чыгъарды.

— Алан, Бийсолтан, сен хар кюнден жау кекирип жашагъан бир адам, — деди Жунюс, арбазларына кирмей, зехлерине таяна, — халкъны ауз къабынына сугъанакълыкъ этгенинги къачан къоярыкъса? Ышанмнган башны ит ашар дегенлей бола турады былайда иш.

Бийсолтан бир кесекни тынгылауну басып, терен сагъыш этип сюелди, бийик атлауучладан энишге тюшмей.

— Алай жарамайды, тамата, — деди Жунюс, къара къалпагъын къолуна алып, аны бла мангылайыны терлегенлерин сюрте.

— Жунюс,— дегенни айтды Бийсолтан, атлауучладан энишге ауур атлай, — туугъанлы элге бузукълукъ салгъанынгы къачан къоярыкъса?.. Жарата эсенг, къой бу тилинг бла тёгерекге от салып айланнганынгы.

— Сен а тап башлагъанса, тейри, лязим, — деди Жунюс. — Алай жарамайды, тамата... — Ызы бла Жунюс: «Бетинг да сыгын отдан чыкъгъан таба кибик, ант ызынгдан болсун», — деди ичинден.

— Къарайма да, — деди бир заманда Бийсолтан, сол къолу бла белинде кюмюшбаш къамасыны сабындан тута, — бизден ётюп, патчахха да чамланып башлагъан болурса дейме?

— Патчахны ортагъа къошма. Къой... патчахны жеринде...

— Жунюс, бош тутулады тилинг. Сен къалай билмейсе, Бийсолтанны кеси ючюн къарыны аурумагъанын?

Жыйылгъан ырысхы мени юйюмде къалмагъанын къалай билмейсе?... Къарайма да, кеси башынга палах излеп айланнган бир адамса сен.

— Къой-къой, Бийсолтан, Аллах бла къонагъынгма, къоркъутуп сен манга этерик жокъду. Халкъдан жыйылгъан мирзеу, мал элден чыкъса, биз да бир кёрлюк болур эдик...

— Къанымы къыздырма, Жунюс! — деп, Бийсолтан ауазын кётюрюп сёлешди.— Мени къолумдан адам ачымагъанды. Сени да сабийлеринги ёксюз этерге сюймейме... Бюгюн сен былайда айтхан хапарны адам эшитмесин. Патчахха чюйре сёлешген адамланы не кюнле сынагъанларын кёре келген адамма мен.

II

Бийсолтан Жунюс бла болгъан сёзню башха адам эшитирин сюймеди. Ол башына артдан келирин билмеген киши тюйюл эди. Аллай хапарла бирден бирге жайыла кетселе, Жунюс жанлы болуп кёпле сюелликлерин ангылай эди. Ол себепден Маралханнга:

— Жунюсню бюгюн бери келгенин жашлагъа сагъынма, — деди. — Аны эшитселе, дауур болур.

— Тынгылап къойсагъыз, кесинден къоркъгъан этген сунар, — деди Маралхан. — Аллайлагъа кесигизни таныта турургъа керексиз.

— Мен айтханны ангыладынгмы? — деди Бийсолтан, къатыныны сёзюн артыкъ къулакъгъа алмай.

Алай болгъан ишни элге Жунюс кеси жайды. Аны эшитгенде, бек алгъа Абатны ичи кюйдю. Тейри, Абусалам да ыразы болмады ол ишге.

— Атам, — деди Абусалам, — кесинге жетмеген ишле бла кюрешесе. — Бийсолтан сенден не зат алгъанды? Малынгымы сюрдю, мирзеуюнгюмю ташыды? Неге керекди адамла бла жау болургъа...

Абусалам бу жолгъа дери атасыны юсюне сюелип алай бир заманда да сёлешмегенди. Ол, атасы анга сёз къошмай, башын энишге бошлап, тынгылауну ийип тохтагъанда, айтханына бир кесек сокъураннган да этди. Абат да, къарындашы жанлы болуп: «Башыбызны эшикге чыкъмазлыкъ этгенсе», — дегенинде уа, Жунюс терлеген окъуна этди.

...Жунюс кеси ючюн угъай, халкъ ючюн кюреше эди. Тюзлюк болсун деп, не адыргысы да ол эди. Жашы да, къызы да аны ангыламай эселе уа, ол кеси оюм этгенден, терслик жаланда кесинде эди. Жауурунлары жыйы-

рылып, ёмюрю жары тондан чыкъмай айланнган болмаса, сабийлерине дуния жашауну юсюнден хапар айтмагъанды, акъыл юйретмегенди. Бюгюн аны жашы бла къызы кеси атаулларыны юсюнден былай деп айтырча хапарлары болмагъанларында да терс Жюнюсдю. Ол аны шёндю, Абусалам бла Абат юсюне сюлген кюн, ангылагъанды, Жашла бирге жыйылып, кеслерини жети аталарына дери санап тебиреселе, тукъумдан чыгъа келген белгили адамларыны атларын айтсала, Абусалам тынгылауну басханлай туруучуду. Ол а игимиди анга? Энди бюгюн а, сабийлери жетгенде, керекли, керексиз жерде да кесини сёзюн жетдирип, аланы бетлерин жоя айланады.

— Атам, энди сен элни таматасыны оноууна сёз къошуп эшитсем, кесими суугъа атарыкъма, — деди Абат. Аны эшитген Жюнюс, сагъышларындан къутулуп, башын ёрге кётюрюп, къызыны кёзюне мудах къарады, кёзлерин ау басханча болуп, Абатны бет сыфатын мутхуз кёрдю. Ол кёзлерин къол аязы бла акъыртын сылады. Болсада ала алгъынча жарыкъ кёрмедиле.

— Эшитемисе, атам, — деди биягъы Абат, кёлю толуп. — Андан ары ол ауузундан сёз чыгъаралмады. Арлакъгъа кетип, от жагъада эски эшек жауурлукъгъа олтуруп тургъан анасыны тобукъларына башын салып, аямай жиляды...

Жюнюс анасындан туугъанлы бу жолдан уллу къыйынлыкъ сынамагъан эди. Ол жашын бла къызын алай кёргенде, эндиге дери сынагъан къыйынлыкъларын эшек туягъына окъуна санамады. Жюнюс Абатны жилягъанын ол сабий заманында окъуна эшитгенме деп билмейди. Бюгюн а эл чырайына, адебине сукъланнган жангыз къызы аны хатасындан жюреги чыгъаргъа жетип жиляйды.

Кеси ёмюрюнде ауруу не болгъанын сынамагъан Жюнюс, не кюрешди эсе да, олтургъан жеринден ёрге туралмады. Кёк кюкюреген, ырхы келген тауушла эшитилдиле аны къулагъына. Башын ёрге кётюрюп, ёчюлюрге хазыр болуп тургъан кёзлерин игирек ачаргъа кюрешди. Алай ол къарап тургъанлай, жер тёгерек айланды... Андан сора не болгъанын Жюнюс кеси да ангыламады. Жашы аны кётюрюп, акъыртын тапчаннга жатдырды...

III

Жюнюс келип, элни таматасына айтыр аманын артха салмай кетгенин эшитгенде, Асланукъа кеси кёзюрюн ойнатды. Бийсолтан аны айтханына бой салмай кёп турду. Даут а, сёзсюз, Асланукъа жанлы эди.

— Угъай, тамата, — деди Асланукъа, — бюгюн Жюнюсге тынгылап къойсакъ, къалгъанла юйюбюзге от салып кетерге угъай демезле. — Ол зыккылны сен ишетме. Аны ичинде кёп аман зат къайнайды. Жюнюс, кеси айтхан бла къалмай, халкъны да къозутады. Уллу Аллах бла ант этейим, аны айтханларын къулагъым бла эшитмеген эсем: «Бийсолтан бизге керекли адам тюйюлдю, — дегенди бир жол ныгъышда, халкъны тынгылатып.— Нальчикге адамла жиберирге керекбиз. Барсынла да айтсынла бизге намысы-сыйы жюрюген бий керекди деп. Былайда биз кимден туугъаны ангылашынмагъан Бийсолтанны оноууна тынгылап турургъа нек керекбиз?» Дагъыда кёп зат айтхан эди, къаным асыры къызгъандан башымда гутмайма ансы.

— Ой юйюгюзге, ариу Абатны атасын кёзюгюз къыйып тутмакъгъа къалай атарсыз? — деди Даут. — Ол сёзле бирсилеге къакъды-сокъду этилип айтылгъанча эшитилдиле. Харх этип кюлгенлери да аны ючюн болду.

— Биз аны тутмакъгъа нек атабыз, — деди Асланукъа, кёк кёзлерин женги бла сюрте. — Мен бусагъат атланып кетеме Нальчикге. Айтама, былай да былай, патчахха дунияны аманын къуйгъанды деп. Элни таматасы аны тизгинин жыйдырыргъа умут этгенде, ол а: «Сени да, патчахны да ёлтюрлюкме», — деп, къазыкъ алып сюелгенди.

— Ой юйюнге, аллай бир ётюрюкню да къалай къурашдыраса? — деди Даут. — Арийсейде жашагъан патчахны бит кесип тургъан Жюнюс къалай бла ёлтюрлюк эди?

— Бир ётюрюк сёз жокъду былайда, — деди Бийсолпан. — Жюнюс патчахны да, мени да жаныгъаны кеппе-кертиди.

— Уй, барыгъыз да ёлмегиз, аны не айтханларын мен да эшитип тургъанма, — деп, Маралхан ушакъгъа къошулду. Алай Бийсолтан: «Андан санга жетген жокъду», — деп, экинчи ауузундан сёз чыгъармазча этди.

...Мурат къошдан келгенде, Асланукъа Нальчикге кетип эди. Аны хапарын къарындашына Жаухар айтды.

Олсагъатда Муратны ичи от жанды. Бир заманда бети тюрленип, атасы тургъан юйню эшигин суху ачып,

къолу-буту къалтырап, акъ тишлери бла эринлерин чайнай, жеринден тепмей сюелди. Бийсолтан а, тапчанда олтуруп, кеси кесине бир затла мурулдай, минчакъла санайды. Ол босагъада къаны къартыкъгъа сыйынмай сюелген Муратны эслемейди. Бийсолтан ариу жарылгъан отунну къучагъына къалап, эшикден кирген Дауутну кёрюп, башын ёрге кётюрдю. Сора ол Мурат таба къарап:

— Жашым, бир бек арыгъан болурса ансы, къошдан хапар да айтмайса? — деди. — Мал-баш къалайды?

Мурат ауузундан сёз чыгъармады. Жеринден тепмей, сын къатханлай турду, эшикге сап орунуна салыннган къайишни къол аязында ийлей.

— Жаш, ауузунгда къууутунгму барды? — деди Дауут.

— Угъай, жокъду мени ауузумда къууутум, — деди Мурат, ич отоуну эшигин артха къайтарып, къарындашы таба атлай.— Мени ауузумда къууутум жокъду, алай бирлеге уа исси къапдырлыкъма.

Ол сёзлени эшитгенде, Жаухар этген ишине сокъуранды. Мурат Дауутну ургъан этерик сунуп, чабып бсюнуна тагъылып:

— Тилейме, этме алай! — деп къычырыкъдан къырды. Жаухарны къычырыгъын эшитип, арбазда олбу жумушха тюртюле айланнган Маралхан юйге къайгъылы кирди. Бийсолтан да, секирип ёрге къобуп, дауурну хыйсабын ангыламай, армау болуп, сюелген жеринде сын къатханлай турду, тили тутулуп, мангылайын суукъ тин-тери басып.

—Жаш, не болгъанды? — деди Дауут, бир кесек эс жыйып.

— Мен сизге ненча кере айтханма, бу мурдардан туугъан Асланукъа бла къош болмагъыз деп! Огъесе мени бахча бодуркъугъамы санайсыз?! — деди Мурат. Сора босагъада ичи юзгелеледен толу агъач челекни табаны бла уруп, эшик артына жетдирди.

— Не от тюшгенди, Мурат? — деди Бийсолтан. — Шашханмы этгенсе?

— Угъай, мен шашмагъанма. Акъылым жериндеди. Сизсиз акъылдан шашханла, намысларын ташлагъанла!

— Оу кюнюм, мен ёлюп къалгъыем андан эсе! — деди Маралхан. Олсагъатда Дауут, атасыны юсюне сюелип тургъан Муратны жагъасындан бери, кеси таба тартып, керилип жаягъына ургъан заманында Маралхан бла Жаухар, жиляу-сыйыт этип, эр кишилени жунчутдула. Бийсолтан, тургъан жеринден тепмей, жерге олтуруп къалды.

— Таматамса да, аны ючюн кечеме, — деди Мурат,

Дауутну кёзюне къарап. — Не этсенг да, кётюрлюкме. Алай эсингде болсун, ол Асланукъа сизни тилигизни бир къапдырмаса, мен да адам тюйюлме. Атам, мени бырнак этгенинги уа тюзге санамайма. Сен, халкъ ауузуна къарагъан адам, чибинни уясына тийсенг, къабарыгъын къалай билмейсе? Акъыл юйретип айтмайма, халкъ бла кюрешген иги тюйюлдю. Бусагъатда битеу элни жыйып сёлеш да, сени жанынга сюелирик кёп адам табылмаз. Жамауат Жунюсге жакъ басарыкъды. Ол тюздю да, ма аны ючюн.

Бюгюн мен Асланукъаны ызындан барып, мурдарлыкъгъа кирип, сизни башыгъызны бедишлик этерге, анамы, эгечими жилятыргъа сюймейме. Алай айтып къояйым: Жунюсге къартлыгъында бир тюрлю къыйынлыкъ сынатсагъыз, экинчи бу арбазда мени кёрмезсиз. Мындан арысында Асланукъа бу босагъагъа басса болугъу да олду.

Былайда Бийсолтан да, Дауут да Муратха акъданкъарадан сёз айтмадыла. Маралхан бла Жаухар а, чукук этенча, жюрексиниулерин тохтатмай турдула.

Ёмюрюнде дауургъа, жиляугъа юйренмеген юйюрге бу къайгъы бек уллу къыйынлыкъ эди. Ол отда къайнай тургъан толу къазаннга суу къуйгъанча болуп къалды. Бар умутлары оюн-кюлкю бола келген адамла, олсагъатда къудуретден бир уллу палахны сакълагъанча, бушуу-бушман болуп сюелдиле, кюз арты чапыракъла кибик, бетлери саргъалып. Бийсолтан а, къол тамырларында къаны сууй баргъанча кёрюнюп, узун, къарыулу бармакълары бла аланы ууаргъа кюрешди.

«О, къудурети уллу Аллах, неди бу ишинг? — ол ичинден шыбырдады. — Кесими таныгъанлы къуллукъ этеме санга, къайда, не терслигими кёргенсе? Кеч, терслигим бар эсе. Тилейме, чагъа келген юйюрюмю чачма!»

Бир кесекден Бийсолтан эшикге чыкъды да, таудан энишге салына келген къатыш-къара булутланы кёрдю. Ол алагъа къарап, бар ахшы умутлары ала къатыш кетип баргъан да бир сунду. Алай бир заманда ол кеси кесине айтды: «Угъай, мен аллай къыйынлыкъланы тюплерине тюшюучюледен тюйюлме. Мен къыйынлыкъгъа угъай, къыйынлыкъ манга бой салыргъа керекди...»

Бийсолтан не бек таукел болургъа кюрешсе да, Мурат айтхан сёзлени юсюнден а сагъыш этмей болмады. Алай бусагъатда ол Асланукъаны да бырнак этип, Жунюс кибиклени айтханларына да бой салып тохтаса, намысы таукъ къанатыны къыйматын тутмаз эди. Бийсолтанны къолгъа къаты алып, жеринден теберге къой-

май тургъан ма ол оюмду: бир жанындан Муратны айтханын этмесе, аны къолундан ычхындырып къояргъа боллукъду. Мурат ёхтем жашды, айтханындан къайтмагъан, халаллыгъы, ётгюрлюгю сау элни сейирсиндиргген. Мурат оюмсуз сёз айтып адам жюрегин къыйнамагъанды, башхаланы кесинден эниш этмегенди. Аны юсюнде адам шарайыпха санарча жаланда бир ышан бар эди — Мурат къол таш атханда, чаришге чыкъгъанда да, тейри, илишан атханда да аллына адам ётерин бир да сюймегенди. Ол затны юсюнде кёпле кёп тюрлю айта эдиле: «Зар къапчыкъды да, аны ючюн этеди алай». «Угъай, эришмеген эр болмайды». «Хорламгъа итинмеклик — кишиликни белгисиди».

Къалай-алай болса да, Бийсолтан, Мурат кеси айтханлай, кичи жашы бла ушакъ нёгер болууну ишин артыкъ бек этмеучю эсе да, аны айтханына акъылын бурмай а хазна къоймагъанды. Ол Муратны сёз нёгерге тутмагъаны, аны бырнак этгенден тюйюл эди. Мурат кесинден таматаланы ушакъларына къошулургъа бир заманда да сюймегенди. Алай айтыргъа тюшсе уа, оюмсуз бир сёз да ычхындырмагъанды. Аны алайлыгъын Бийсолтан да, Даут да билгендиле, Асланукъаны Мурат бла уллу къазанлашмагъаны да ол хыйсапдан эди. Мурат жангыз сёзю бла Асланукъаны борбайларына чёкдюрюп къоярыгъын ол кеси бек уста биле эди. Болсада, нек эсе да, атасы неда тамата къарындашы Муратны оноугъа хазна тартмагъандыла. Ким биледи, бу къаны къызгъан кюн Мурат ёмюрюнгде мени бырнак этгенден бошамадынг деп аны ючюн окъуна айта болур.

Бийсолтан юйге киргенинде, Маралхан да, сабийлери да жерлеринден тепмей сюелгенлерин кёрдю. Ол ауур башын энишге тутханлай, басымлы атлай, тапчаннга барып олтурду да, бир кесекни сагъышлы тынгылады. Сора Муратха къарап айтды:

— Сен, ахшы улан, къарап-къарагъынчы юйюме нек от салдынг? Уллу, гитче жокъ, намыс, сый жокъ!.. Адам эшитмесин бу ишни. «Мурат атасын, тамата къарындашын тюерге чапханды». Ол сёзле элге жайылсала, башыбызны эшикге не айтып чыгъарлыкъбыз? Бийсолтан ёрге туруп, юй тюбюнде ары-бери атлай, сёзюн къыздырадан-къыздыра барды. Ол ахыр башлагъандан ары ишни ачыкъ этерге керек эди.

— Сен кимни къоркъутаса, ит кючюгю? «Кетерикме, сизни харам этерикме...» Ант ызынгдан болгъанды, ёмюрюнгде бу босагъагъа бассанг!

— Оу кюнюм, э киши, не этесе? — деп, Маралхан

эринлери къалтырай сёлешди. — Уллугъузгъа, гитчегизге да не от тюшгенди бюгюн? Бир тели сабий тели сёз айтханды деп, акъ сакъалынг бла къаллайла жаншайса?

Бийсолтан бу жол къатыныны сёзюне тынгылап къойду. Юйюрде болгъан дауургъа ол Маралхандан аз кюймей эди. Бусагъатда Муратха да ол сёзлени жюреги тёзмей айтханына сокъуранды. Биягъы секирип ёрге туруп, ары-бери атлады, кёлек жагъасыны тюймелерин тешип, солууун эркин алыргъа кюрешди. Эшикге чыкъды да, дагъыда, кёп турмай, ызына къайтды. Кёз кёре, аны бетини къаны къуруй, саз бола бара эди.

Мурат, атасы не чибинлесе да, айтхан сёзлерине сокъуранмады. Ол былайда не атасыны, не тамата къарындашыны намысларына тасха тюшюрлюк иш этмегенине ийнанып эди. Олсагъатда Муратны жюрегинде кеси эртеден нюзюр этип тургъан ишни — тюзлюкню оту бютюнда кючлю къабынды. Ол от, эртте, кеч болса да, аны кесин да, ол жакъ басханланы да жылытхан да этер.

Былайды деп къычырып айланмагъанлыкъгъа, кеси жюрегинде болгъан ниетге къулланыргъа хазырланнганлай турду. Терсликге къулланмаз ючюн а жаш жашауун жояргъа да таукел эди. Дуниягъа ким да оноу этсин: патчах, эфенди, старшина — анга башха тюйюл эди. Ол излеген жаланда бир эди — инсанны тенглик жашауу. Аны акъылында Жюнюсню Бийсолтандан, Абусаламны Дауутдан неда Жумайны Асланукъадан не кем жерлери барды? Мурат Абатны уа жангыз эгечине окъуна тенг этерге сюймей эди. Кертиди, бюгюннгю дауурда аны Жюнюсге жакъ басыуу жаланда Абатха сюймеклиги угъай, тюзлюкге къулланыуу эди.

— Жаш, къошдан хапар сурадым ушайды да? — деди Бийсолтан, къанын бир кесек суутуп, башын ёрге кётюрмей. Аны ол сабырлыгъын эслегенде, юйдегилеге да бир кесек жан кирди. — Женгиллик игиликге жолукъдурмагъанды. Дурусу — сабырлыкъды.

— Атам, къошда къайгъы этер зат жокъду,— деди Мурат. Ол заманда Жаухар, кёзлерини мылысын жыйрыкъ женги бла къургъакъсыта, акъырын атлай барды да, Мурат аягъы бла уруп тёнгеретген челекни ёрге сюеп, юзгелелени жангыдан аны ичине жыйды. Баям, Бийсолтанны жангыдан Жаухарны жумушу къозгъады дейме, бел баууп, бёркюн да тешип, тапчан юсюне сала айтды:

— Тейри, лязим, женгиллик этдинг, жаш. Уллу Аллах бла ант этеме, башынга бир кесек акъыл жыймасанг, ол къылыгъынг игиликге элтмез сени... Тейри, лязим, мурдарлыкъгъа кирирге да угъай дерик тюйюлсе.

— Э киши, къойчугъуз бу магъанасыз таурухну, — деди Маралхан, жангыдан сёз башланады деген къоркъуу акъылын бийлеп.

— Угъай, Тагип къызы, — ол бош хапар тюйюлдю, — деди Бийсолтан, — ол болмачы сёз тюйюлдю, мындан ары жашауубузну чыракъ жаууду, чагъар терегиди. Телинги кеси аллына бошлап къойсанг, халкъ айыбы эшикге чыгъармаз. Ма ол заманда келликдиле бедиш сёзлени эшитир кюнлеринг.

— Атам, санга сёз къошханым ауузумдан къаным келген кибикди,— деди бюгюнлю тынгылауну басып тургъан Дауут,— сен айтхандан биз угъай, эл да чыкъмайды. Алай бу жол Муратны оноуун манга къоярынгы тилейме...

Алайда андан сора бир бирге сёз айтхан болмады. Бийсолтан къара гоппанны эрни-бурну бла бир айран ичди ансы, юйде киши ушхууур къайгъы этмеди. Хар ким кеси жерине барып тынчайды.

IV

Экинчи кюн Мурат къошха атланыргъа керек эди. Къошда малчыла аны аллына къарап тургъанларын биле эди. Нёгерлери азыкъсыз эдиле. Болсада, ол арбазгъа чыгъып, ат иерин уллу къалакъ ташны юсюне салып, анга олтуруп, кесин ууакъ затла бла жубатханлай турду. Мурат бир терек тамырны къолуна алып, бичакъ бла жона кетди да, аны къыйырын адам башха ушатды. Анга кёзле да, сакъал да ишледи. Ол анга къарап, кеси хунерине къууаннган окъуна этди. Олсагъатда Дауут, тюнене Мурат къошдан минип келген атха суу ичирип, юйге къайтды.. Ол атны саламбаш халжарны аллында уллу чигинжиге тагъып, Мурат таба атлады. Дауут къарындашы бла сёзню неден башларгъа билмей, бир кесекни тынгылады. Сора Муратны къолунда терек тамырны алып, тёгерек айландырып, къарай кетип айтды:

— Бу не сейирлик адамды, къолу-аягъы болмагъан?

— Башы болса, къол-аякъ неге керекди? — деди Мурат, кесини аякъ бурунларына къарагъанлай. — Башсызны жюз къолу, аягъы да болсун. Андан не файда!

— Пай-пай, не сейир хапар айтдынг. — Дауут къарындашын хыликкя этгенин билдирип къойду. Мурат аны сёзлери не къыйматны тутханларын ангылады эсе да, жукъ айтмай тынгылады. Бичагъын да къынына салды. Дагъыда артха чыгъарып, хар заманда ол арбаздагъы къалакъ ташны къатында туруучу билеуге ышып

башлады. Аны, тынгылауну басып, кеси жумушун этип тургъаны Дауутха бир кесек ачыу окъуна тийди. Алай ол, не да этип, Муратны жапсарыргъа керек эди, бусагъатда Дауут анга тюнене мен женгиллик этгенме дерге да хазырды, — ол, не да этип, Муратны къошха ашырыргъа керекди. Ол Бийсолтанны тилегиди. Алай болмаса, маллагъа Дауутха атланыргъа тюшерикди. Кертиди, ол аны этмеген иши тюйюлдю. Алай Дауутну сагъышха къойгъан башха зат эди—ол элден кетип къалса, Аслануъаны бла Муратны арасында чыкъгъан къайгъыны тыяргъа кюч табылмаз деп къоркъа эди. Къарт Бийсолтанны къолундан а не келликди. Аллай иш болса. Жумай да, аны кичи къарындашы Таукъан да, Жюнюс улу Абусалам да Муратны жанына сюелликлерине бир ишексиз бол.

Дауутну ол сагъышлары ачыуун кери къыстадыла.

— Мурат, тюнене мен бир кесек терс болдум, — деди Дауут, къарындашыны къатына олтуруп, онг къолун аны имбашына сала... — Сен кесинг да от болуп къалдынг да, ариу къабынып. Жюрегимде болгъанны билирге сюе эсенг, кесиме къол жетдирсенг окъуна тынгылап къоярыкъ эдим. Алай... атамы... атабызны аллына барып, бёрю кибик сюелгенингде, тёзалмадым. Атам да... атабыз да асыры тырмандан этими ашагъанды. «Энди сиз, эки къарындаш, бир бирни ангыламай эсегиз, халкъ бла къалай жашау этериксиз?» — деп, бек урушханды.

Дауут, къарындашыны башын кесини кёкюрегине къысаргъа кюрешди. Алай аны артыкъ ыразы болмагъанын ангылагъанда, ол Мурат ишлеген суратны къолуна алып, биягъы аны юсюнден сёз башлады:

— Тейри, жаш, уллу хунеринг барды. Ой таланнган, бу кеси да кимге ушайды? Тохта-тохта...

— Тейри, не кёп сагъыш этсенг да, сен аны ким болгъанын танырыкъ тюйюлсе, — деди Мурат, бичагъын ышымына сюртюп, къынына сугъа.

Аллах кёргенден, Дауут аны сёзге къошулгъанына къууанды.

— Къалай танымайма? Бир адамгъа ушатып турама... алай ким болгъанын эсиме тюшюралмайма.

— Ол Аллахны суратыды, халкъгъа тюзлюкню излеген Аллахны.

— Тоба де, уллу Аллахны бизге чамландырма. Бу арбаздан кетип айт аллай сёзлени.

— Къарындашым, бу арбазгъа да керекди тюзлюк. Халкъны къыйынын ашап, дагъыда аны башы бла ойнагъан иги тюйюлдю. Ол къыйынлыкъла кеси башы-

быздан ётгенлерин не ючюн унутургъа керекбиз? Атабыз ишлеген къыйынындан къуру къалып, азмы сынсыгъанды? Сен да, мен да аш ашагъанлагъа, кийим кийгенлеге сукъланып айланыучубузну нек унутаса?!

— Биз ырысхы жарлысы бир заманда да болмагъанбыз, — деди Дауут, къолун къарындашыны имбашындан кетерип, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. — Аны эшитген не айтыр...

— Жангыз къарындашым, сизни ишигиз бек сейирди. Тутуп, Аллахны аты сагъынылгъан жерде секирип ёрге турасыз, анга баш урасыз. Сора ол кёре, биле тургъанлай, ётюрюклени къалай айтасыз? Мен бек уллу окъуулары болгъан адамладан алай эшитгенме: «Уллу Аллах ётюрюк айтханны арталлыда кечмейди», — деп. Да тюз этеди. Аллахны алдагъан адам — инсаннга ахшылыкъ излемез. Ма сиз жалгъан дау бла Жюнюсню юйюнден къурутургъа айланасыз. Аллах аны кёрмегенми сунаса? Ма былай тамашагъызгъа къарап турады. Сора артдан келлигин а кесинг кёрюрсе.

Дауут сагъышха къалды. Башын ёрге кётюрюп, кёкге да бир къарады. Алай анда юзмелтлеча созулуп, бири бирлерин къууа айланнган акъ булутладан сора жукъ эслемеди. «Бу быллай бир затны къайдан биледи? Эндиге дери мен туугъан къарындашымы сёзюнде, акъылында быллай затланы эслемегенме... Ой, къудуретинг уллу Аллах, кесинги тюз къулларынгдан эт мени. Ол Муратны тюбетген мёлеклеринге мени да жолукъдур. Аллай бир иш барды ансы, эндиге дери Мурат биз танымагъан жаш тюйюл эди. Къулунг болуп жашарма. Бир кюнде да беш ууахты намазымы къоймам, ма бюгюнден башлап, сени ючюннге дегенни айтып, сау айны ораза тутайым».

— Не кеси кесинге шыбырдайса? — деп сорду Мурат Дауутха.

Дауут элгенди, айтханларын Мурат эшитген сунуп, жаны кетди.

— Не шыбырдагъан хапарды ол?

— Да небилейим, эфенди жилян ургъан ийнекге тюкюрген кибик, кеси кесинге шыбыр-шубур этесе.

— Мен кесим нек эшитмедим да аны?

— Сени Аллах бла ушакъ этенинги мен а бек эшитип турдум.

Андан сора Дауутну иши бютюнда кырты болду. Къарындашыны кёзюне къарай, артха-артха тепчий барып, юйге кирди. Бир кесекден чепкенин, бёркюн да алышындырып, эшикге чыкъды. Атны жерледи, эшекге да иер

салып, анга эки пуд нартюх унну, итлеге худургъа деп да иги кесек къышхырны жюклеп, къошха атланды. Ол зехлени ачып, эшекни, атны да орамгъа чыгъарды. Сора зехлени жерлерине салып, атына минип, эшекни да аллына этип, жолуна кетди.

Ол иги узайгъандан сора да, артха айланып, Мурат таба тынгысыз къарай эди.

V

Тюш бола, элге юч атлы кирдиле. Ала бек алгъа орамда чюйке ойнай тургъан жаланаякъ жашчыкъланы сагъайтдыла. Жашчыкъла оюнларын тохтатып, атлыла таба къарагъанлай турдула. Ала бир заманда алда келген атлыны таныдыла. Ол Асланукъа эди. Бирси экиси уа тыш адамла эдиле: бирини имбашында ушкогу, башында картузу, экинчисини башында бёркю, аны бир къулагъы да, къызыу кюн чибин жунчутхан итни къулагъыча, энишге салынып. Олсагъатда жашчыкъладан бири, хуна башына ёрлеп, баям, ауазын узакъгъа эшитдирир ючюн этген болур эди, къол аязларын да ауузуну эки жанына жуукъ келтирип:

— Оха-хай, Жюнюсню тутаргъа келедиле! — деп къычырды. Анга бирси жашчыкъла да къошулдула.

Ол заманда адамланы кими арбазгъа чыгъып, кими юй, хуна башлагъа минип, атлыла таба къарадыла. Жашчыкъла уа бирден бирге алып:

— Оха-хай, Жюнюсню тутаргъа келедиле! — деп къычыргъанлай турдула.

Элни сагъайгъанын кёрген Асланукъа, атыны жюгенинден артха тартды да, нёгерлерин алгъа озма къойду.

Мурат сабий ауазланы эшитгенлей, секирип ёрге турду. Ол тышына чыкъды. Алай, аякълары жерге чайыр бла жабышдырылгъанча, сюелген жеринден тебалмай къалды. Кёзлери къарангы этип, башы тёгерек айланды. «Ой, таланнган, бу не ишди?» — деп зехлеге таянды. Сакъал тюбю иги кесекни къалтырагъанлай турду. Бир заманда арбазгъа Бийсолтан да, къатыны, къызы да чыкъдыла.

Бийсолтанны жюреги тынчлыкъсыз эди. Олсагъатда аны санлары да Муратны санларындан кем къалтырамай эдиле. Ол жашына не зат эсе да айтыргъа кюрешди. Алай тили ауузуна буштукъ болуп тургъан болмаса, сёзюн ангылаталмады. Олсагъатда атасы къатында сюелгенин Мурат да эслемеген эди. Ол бир кесек эс жыйып, зехлени къатындан арлакъгъа кетди.

— Жаш, юйге кир, — деди Бийсолтан, бёркюн къолуна алып, чепкен женги бла мангылайыны терлегенин сюрте. — Къатын, Жаухар, сиз да барыгъыз юйге...

Мурат атасыны айтханын эшитмеди. Ол, энишге ийилип, ышым башларын ёрге тартды. Нек эсе да, бел бауун тешип, дагъыда жангыдан къысды.

— Жаш, юйге кир, — деди биягъы Бийсолтан.

Алай Мурат, артха бурулуп, атасыны бетине къарап къойду.

— Мурат, тилейме, бу жол мен айтханны эт.

Болсада, ол атасыны тилегин толтуралмады. Жюнюсню тёшегинден къобарып, алып тебириклерин, Абатны тауну-ташны титиретип жилярыгъын кёз туурасына келтирип, тели болургъа жетишип сюеледи. Бир заманда ол, эмилик атха къамичи жетдиргенча, секирди да, Жюнюслары таба къууулду.

Аны огъурсуз бет алып кетгени атаны, ананы да тынчлыкъсыз этди. Жаухар а, къарындашыны ызындан чабама деп, ташха абынып жыгъылды да, онг бутуну тобугъун къара кесеу этди. Сора аямай жиляды. Маралхан да, Бийсолтан да Жаухарны къолтукъларындан тутуп, юйге кийирдиле. Ол кезиуде Асланукъа да нёгерлери бла арбазгъа кирди. Бийсолтан терезеден къарап аланы кёргенде: «Аман сагъатлы болуп айланыгъыз», — деп, кеси кесине мурулдады.

— Тамата, юйдемисе? — деп сёлешди Асланукъа.

Бийсолтан, тышына чыгъып, къонакъла бла саламлашды. Асланукъа атларын тагъып, тынгылы этгенлей а, элни таматасы къонакъланы юйге чакъырды.

Асланукъа аны мудахлыгъын, сансыз сёлешиуюн жаратмады.

— Не арсар боласыз? Юйге киригиз. Бизни таматабыз Аллах, инсан да сюйген адамды, — деп кокаланды Асланукъа. — Алыкъа бу элде бир Жюнюсден сора таматагъа жууап этген, юсюнс сюелген адам чыкъмагъанды.

«Аллах аякъландырмасын сени», — деди Бийсолтан ичинден.

— Олтуругъуз, бюгюн тынчайыгъыз, тамбла уа жумушугъузну этерсиз да, жолугъузгъа атланырсыз,— деди Асланукъа къонакълагъа. — Тамата, быланы хатерлерине къойну уа мен кесерикме.

Бийсолтан Асланукъаны айтханына не хо, не угъай демеди. Олсагъатда аны акъылы башха жанына кетип эди; жангыз къызыны ачыгъаны, Муратны абрек кёл

алып тургъаны Бийсолтанны жюрегине биз болуп чанчыла эдиле. Ол, Мурат ата юйюн ташлап кетсе, кесин дунияда бир кюн да жашамазлыкъ суна эди. Жашны не ючюн кёл ашагъанын бусагъатдан ачыкъ этип, къолгъа жыймаса, эртте, кеч болса да, андан айырыллыгъына уа ийнанып эди. Бу ишде Асланукъаны терслигин да чотха алып, бюгюн аны бёрю терисинлей кёрюп тургъаны, айтхан сёзюн къулагъына алмагъаны да ол хыйсапланды. Алай санлап бирде кеси кесине былай да айтады: «Кече, кюн демей тёгерегиме чабып айланнган, керекли жериме жашларымдан кем къалмай жарагъан Асланукъаны да бырнак этип къалай къойсун адам? Эки жашым да, Асланукъа да, бири бири акъылларын ангылап жашасала, элде бизге баш кётюрюр адам табылмаз эди, тейри...»

Юйде Асланукъа жаншаргъа кюрешгенликге, Бийсолтан къонакъла бла артыкъ уллу хапарлашмады...

— Тёбен а не хапар? — деп, Бийсолтан сёз орунына соргъан да бир этди ансы.

Къонакъла Бийсолтанны кёз-къаш бермегенин жаратмай, кеслерин андан эсе онглу адамлагъа санап, къуллукъчу тарыш этип, кезиу-кезиу соруула берип башладыла.

— Бийсолтан, — деди ол башында картузу болгъан къонакъ, ёрге туруп, эшик артында къабыргъагъа таяндырылып тургъан ушкогун къолуна алып, бир кёзюн къысып, быргъысына къарап, дагъыда жерине сала, — жангы элде патчах бла демлешир умут этген адамла бардыла деп эшитгенбиз. Ол ишге къалай къарайса?.. Халкъны кеси аллына бошлап къояргъа жарамагъанын а билирге керек эдигиз, тейри.

Бийсолтан сёз айтыргъа хазырлады кесин. Алай картузлу къонакъ:

— «Ышаннган башны ит ашар» деп сёз барды халкъда, — деди, — элде битеу аман ишни этген Бийсолтанны кесини жашыды деген хапар жюрюйдю. Жюнюсню къозутхан да ол, Жумайны, Абусаламны кесине нёгерге излеген да ол.

— Ол жалгъан дауду,— деди Бийсолтан, къонакълагъа бла Асланукъагъа кезиу къарай,— ол жалгъан дауду. Мени жашым да, сиз атларын айтхан жашла да патчах ючюн жанларын берлик адамладыла... Ахырысы-къысхасы, — Бийсолтан олтургъан жеринден ёрге къопду, — айтдырмай къоймай эсегиз, элни, халкъны кимден да мен иги таныйма. Былайда Жюнюс бир затла сандырагъанды деп, аны бармакъгъа чёргер керек-

лиси да жокъду, ол айтханын-къайханын билмеген бир жарлы адам...

— Тамата, угъай, — деди къынгыр бутларын бир бири юслерине миндирип олтургъан Асланукъа, — Жюнюс сен суннганча тели тюйюлдю, мубарек. Элде ол айтханны терсге санагъан да жокъду. Бу керексиз жакъ басыу къалмаса, ишни ахыры аманнга кетеригин билип къой. Сени бла, элни таматасы бла, ёрелеширге уялмагъан Жюнюс кимге игилик этерикди? Ол сени башынг бла ойнай эсе, патчахны намысы бла да ойнайды, ма бу, атлары айтылгъан, ол къонакъланы кёргюзтюп, — жашларыбызны башлары бла да ойнайды, бийлени, эфендилени башлары бла да ойнайды.

— Сабыр бол, — деди Бийсолтан Асланукъагъа, — ахшы улан, мен башым бла бир кишини да ойнатырыкъ тюйюлме. Алай эсингде тут, жалгъан дау игиликге элтмез.

— Былайда Асланукъа айтхан тюзге саналады, — деди картузлу къонакъ, къыраллыкъ ишден, закондан хапары болгъанын ангылата. — Мен алай бош адам тюйюлме, кёплени кир ишчиклерин туурагъа чыгъаргъан кишиме. Тейри, айтдырмай къоймай эсегиз, кёплеге тутмакълыкъ да сынатханма. Тамата, бизни бла ойнама... Жюнюсню жетер жерине бир жетдирейим да, ол бек терк айтыр патчахны ишине ыразы болмагъанланы атларын. Айтып къояйым, патчахны уллу аты бла сени жашынг кибиклеге угъай, менме деген бийни жашына да этмегенме бет.

Ол сёзле Бийсолтанны башын сагъышха къойдула. «Была Жюнюсге деп келген эселе, мени жашымы не хатасын кёрдюле? Жумайны, Абусаламны да алай... Угъай, былайда бир къара иш барды. Ким эсе да, элге от салгъан адам барды». Бийсолтан картузлу алай ачыкъ сюелгенден сора, жашын, къызын да унутуп, кеси къайгъылы болду. Къонакъла бла, Асланукъа бла да ачыкъ сёлешгенин сабыр этип, бир кесек жумушады. Ол угъай эсенг, Маралханны чакъырып:

— Алан, айыу куркасына киргенлей, къайдаса бюгюнлю? — деп тырман этди, — къонакъланы сыйлар къайгъы нек этмейсе? Бу не ишди, таланнган?

— Къонакъла да сау келе турсунла. Къонакъ уллу Аллахны къонагъы,— деди Маралхан. — Айып этмегиз, ол аман къызгъа жаным кетгенди да, абызырап, не этерге билмей тургъаным да аны ючюндю.

— Ол а не хапарды? — деп, Асланукъа секирип ёрге турду. — Ауругъанмы этеди?

— Угъай, э-э жаш, былай чыкъгъанлай, абынып, аттлауучладан жыгъылгъанды да, Аллах бирди, тобукъ чырчасын чачып къояргъа аздан къалгъанды. Уллу Аллах кеси сакълагъанды ансы...

Алайда Асланукъаны бет къаны кетип, бир кесекни сюелди. Сора тышындан сёлешип, кесин билдире, Жаухарны отоууна кирди. Ол къызны ундуругъуну аллында тобукъланды, намаз этерге чёкгенча.

— Кет, сен а не этесе мында? — деди Жаухар атасыны къочхар тону бла кесини юсюн табыракъ жаба. — Ма, айтдырмай къоймай эсенг, сени бизге келиринги сюймейме. Ма, айтдырмай къоймай эсенг, Мурат сени хатангдан ачыуланып айланады.

— Къалай ачыуланып айланады? Кимге ачыуланады? — Асланукъа кюлдю.

— Бош кюлесе! Кесинги тыймасанг, Мурат сени боюнчугъунгу юзерикди, — деди Жаухар. — Эшитдингми, боюнчугъунгу юзерикди. Сен ол жарлы Жюнюсню тынч жашаргъа нек къоймайса?! Тюркге къача айланнган атангы олму ёлтюргенди?

Ол сёзле Асланукъаны эринлерин къалтыратдыла. Олсагъатда Асланукъа аркъа жиги юзюлгенча, тобукъланып тургъан жеринде бир жанына ауду. Аны алай кёргенде, Жаухарны да жаны кетди. Ол ёлген адамны бир заманда да кёрмегенди. Бюгюн а киши ургъаны, тюйгени да болмай, Асланукъа жерге сойланып къалгъанды.

— Тур ёрге, — деди Жаухар жастыкъда башын бир жанына бура, къымылдаргъа тобугъуну ачыгъанындан къоркъуп. «Жауурлугъу алыннган эшек кюлге аунагъанлай, не этеди бу?» — деп кесине да бир шыбырдады Жаухар. Къыз Асланукъада жашау илишан ангыламагъандан сора:

— Амма! — деп ачы къычырды.

Алайда Маралханны да, къонакъланы, Бийсолтанны да Жаухарны отоууна киргенлери, Асланукъаны да секирип ёрге тургъаны тенг болду. Бийсолтан онг къолун жумдурух этип, Асланукъаны юсюне сюелди. Ол анга: «Итден туугъан, бусагъат мен мурдарлыкъгъа киргинчи, юйден чыгъып кет»,— деп айтыргъа кюрешди. Алай ауузундан арталлыда сёз чыгъаралмады. Тили тутулуп къалды, эринлери сууып.

— Не болгъан эди, кёз жарыгъым? — деди Маралхан, тылы жугъу къоллары бла къызыны бетин, чачын сылай. — Бу сары киштикни юйге юйюрсюндюрмегиз.

деп ненча кере айтханем сизге. — Маралхан ол сёзлени эрини кёзюне къарап айтды. Ол заманда къонакъла да, Бийсолтан да сын къатып сюелген Асланукъа таба бурулдула. «Да,— деди Бийсолтан кеси кесине,— мурдардан мурдар тууарыгъын а билирге керек эдим, тейри».

Асланукъа уа биягъы жеринде сюеледи, битеу ахшы умутларыны юзюлгенлерине ичи кюйюп, тобукъларыкъалтырап.

Бюгюннге жетгинчиннге дери Асланукъа, сюйсесюймесе да, Жаухар кесиники боллугъуна толу ийнанып жашады, къызны тюрт сёзлерине ариу сёзюн балхам эте, жашдан, эсирикден жаншай турады алай деп, Мурат кесин бир жанына салгъанлыкъгъа, Бийсолтан бла Дауут аны сёзюне тынгылагъанларына, хар заманда ол алагъа сёз нёгерге табылгъанына къууанып. Аллах кёргенден, Маралхан да бюгюн ачыуундан не айта эсе да, Асланукъаны бырнак этген адам тюйюл эди.

— Жуукъ жаулукъ этдинг, ахшы улан,— деди Бийсолтан бир кесек эс жыйып, кесине сабырлыкъ ала. — Сени бу ишинги мен кечсем да, жашла кечмезле. Жанынг къурман болсун къонакъларыма. Аланы хатерлери болду мени къамама узалтмагъан.

Бийсолтан ол сёзлени айтхандан сора, Аллахдан, файгъамбардан да тилегени бир зат болду — олсагъатда Мурат юйге келмезин. Ол бусагъатда юйге табылып, бу халны кёрсе, мурдарлыкъгъа кирлигине Бийсолтанда бир тюрлю ишеклик жокъ эди.

— Тамата, былайда жангылыч иш болгъанды, — деди Асланукъа, ауузундан сёзюн жарты-къурту чыгъара.

— Аллай жангылыч ишден кери болайыкъ, — деди Бийсолтан, ауазын иги да кётюрюп. — Сенде не терслик, сени адам суннган менме, башсыз.

— Тамата, мен кесим да ангыламайма не болгъанын, — деди Асланукъа.

— Ма бу ахшы уланла, элден Жюнюсню угъай, сени къурутсунла да, ол заманда билирсе не болгъанын. Элни адамын ачытмазгъа антым бар эди. Сени хатангдан жарлы Жюнюсню юйюне къайгъы салдым. Татлы хантым, ариу сёзюм да сени болуп жашадым, юйюме келгенинг сайын от башыма ётдюрюп. Сен а башым бла ойнадынг, къайнай тургъан къазаныма буз гыртланы къуйдунг. Аллахуутала халкъгъа къазгъан къабырынга кесингни атар.

— Аланла, не болгъанды? — деп, Асланукъа тёгерегине жаны кетип къарады.— Аллахны сюйген къул-

лары, — къонакълагъа къарап, — манга сиз ангылатыгъыз бу дауурну баямын. Жаухар, дунияны ариу мёлеги, барыбызгъа да сен ангылат ишни болумун... — Алайда бир киши бир сёз айтмады. Барысы да тынгылауну басханлай турдула. Маралхан а къызыны башын ёшюнюне къысханлай, аны жапсарыргъа кюрешди.

Ол шошлукъ Асланукъаны къутуруп келген Черек сууну акъ кёмюклю толкъунларына атды, чынгыл къаядан да секиртди. Къаты жел жетип, кёкге да бир алып кетди. Алай ол, огъурсуз сагъышладан къутулуп, кёк кёзлерини жилтинлерин тёгерекге чача, къаты сёлешип башлады:

— Бусагъатда бу дауурну башы ачылмаса, ишни аманнга кетеригин билип къоюгъуз, Бийсолтан. — Бу жолгъа дери Асланукъа анга жаланда тамата деучю эди. — Кесинг билгенликден, мен да башы бла ойната келген кишиден туумагъанма. Таматаса да, аны хатерин этип тынгылайма бюгюнлю... Жашларынг бла да бош къоркъутаса. Сермеширге тюшсек, алагъа кёбюрек жара тюшерге да болур.

— Дагъыда кёремисе аны ит юргенча юргенин, — деди Бийсолтан. — Тейри, мындан кёп а тёзалмадым кёрийим. — Бийсолтан къамасына узалды. Ол заманда Маралхан бла Жаухар ачы къычырыкъ этдиле, юйню бужукъларын къалтыратыргъа жетдирип. Къонакъла Бийсолтанны къолларындан тутуп, къамасын чыгъарыргъа къоймадыла. Асланукъа уа юйден чыгъып кетди.

Олсагъатда, къайдан чыкъды эсе да, арбазгъа Мурат да табылды. Ол юйге кирип, анасыны бла эгечини кёз жашларын, атасыны къансыз эринлерини къалтырагъанларын кёрюп, кёкюрегин картузу болгъан къонакъны кёкюрегине тиреди.

—Тели болма, бизге ол этген хата жокъду, — деди Бийсолтан, эринлерин жалай, тюкюрюгюн кючден бла бутдан жута.

— Асланукъа... Асланукъа, — деди Жаухар, андан ары сёзюн ангылатмай.

Аны эшитген Мурат, къауалны сампалын да огъары ызгъына миндирип, Асланукъаны ызындан болду, юйдегиле да, Бийсолтан бла Жаухардан къалгъанла чабып эшикге чыкъдыла. Алай, ала эс жыйгъынчы, ушкок атылгъан тауш битеу элге эшитилди. Келин келген, къатын къозлагъан заманлада болмаса, ушкок атылгъанны эшитмеген жамауат элия тауушха сагъайды.

Жырлары кёкге уча жашагъан элге аман хапар терк жайылды. Къарт-жаш, ауурлукълары женгнген келинле да ушкок атылгъан жерге къуюлдула. Къошдан олсагъатда тигелеген Абусалам бек алгъа жетди алайгъа. Жюнюс да кюрешди тёшекден къобаргъа. Алай аны борбайлары тутмай, дагъыда жерине жатды. Абат а, тиргизиле келген жашау отуну ёчюлгенине толу тюшюнюп, ичи кюйюп баргъанлыкъгъа, кёзлеринден жилямукъ чыкъмай, башын ёрге кётюрмей олтурады. Ол атасыны къатына барып, аны юсюне бауурланды. Алайда жюрексинип жиляды да, къарт атасын жунчутду. Энди Абатны жылы жилямугъу ариу акъ бетин жууа эди. Абат алай жилямаса, кесин бир уллу палахха къаллыкъ суна эди.

— Сабыр бол, балам, — деди Жюнюс, асыры азгъандан къан тамырлары билинип тургъан къарыусуз къоллары бла къызыны къундузча жылтырагъан къара чачын сылай. — Уллу Аллахны къолундабыз. Аны буйругъундан къутулур жерибиз жокъду. Сизден сора да бардыла атасыз жашагъанла. Абусалам саулукъда санга къыйынлыкъ, ыспассызлыкъ да жетмез, балам.

Жюнюс къызына бюгюнча ариу сёлешип билмейди. Абат да алай. Бу жол а Жюнюс тереннге кетип, дорбункъул уягъа ушагъан кёзлерини мылы кирпиклерин зыбыр бармакъ къыйырлары бла терк-терк сыйпай, къызыны кёлюн аллыкъ сёзлени излеп, сайлап, алай айтады:

— Къызым, кёл кенгдирип айтхан сунма, биреуге кёр къазсанг, анга кесинг тюшерсе деген сёзлени кертиликлерин кёрдюнгмю? — деди Жюнюс. — Асланукъа манга тутмакълыкъ сынатама деп, ёпке солуу этип чапханлай айланады... Бюгюн а кёресе кесине келген кюнню. Энди мен гым-гым эте тургъан бир къарт. Айымыса, тутсала, жойсала да... Алай ол иги жашны мурдарлыкъгъа киргенине жарсыдым. Ичим кюйдю, къызым. Мурат эл багъасы жаш эди. — Абат аны эшитгенлей, жаулукъ къанатын кёзлерине басып, эшикге чыкъды.

«Къарайма да, агъачны кесинден чюй ишлеп, кесин жаргъанлай болургъа ушап турады халкъ, — деди Жюнюс ичинден. — Адамла бир бирлерин жойдуруп башласала, элде иги адам къалмаз».

АЛТЫНЧЫ БАШЫ

I

Жангы эл Асланукъаны ауур жаралы болуп тёшекге тюшгенине, адамлыгъына, кишилигине кёпле сукъланнган Муратны элден думп болуп къалгъанына да жарсыйды. Бирле Асланукъаны жангызлыгъын чотха алып, анга саулукъ тилейдиле. «Халкъны къыйыны эсиртгенле», — деп, Бийсолтанны юйюрюн сёкгенле, къан сие айланнган Муратны мурдарлыкъ ишине чамланнганла да аз тюйюл.

Алай, ким не айтса да, былайда палахны ауурлугъу Бийсолтанланы башларына тюшдю. Биринчиден, юйлеринден чыкъмай тургъан Асланукъаны аланы къоллары́ндан ачыгъаны; экинчи жанындан, терек кибик жашыны арбаздан думп болуп къалгъаны юйюрню кюнча жарыкъ жашауун къарангы кечеге айландыргъанды. Элни адамларыны кими сюйюп, кими кёл кенгдирип, Бийсолтанлагъа къайгъы сёзге жюрюгенча жюрюп турдула. Нальчикден келген къонакъла да халкъны тилеги бла Жюнюсню юйюнден апчытмадыла, Бийсолтаннга уа айтдыла: «Асланукъа аякъ юсюне болгъунчу, битеу къоранчы сени боюнунгдады. Жашынгы уа бизни къолубузгъа тапдырмасанг, аны къыйынлыгъы кесинге жетерге боллукъду. Ишни бу чекге жетерин Асланукъа эрттеден билип болгъанды. Сен а, тамата, ийнанмагъанса анга...»

Былайда Бийсолтанны ол оноугъа аякъ тирер къарыуу жокъ эди. Жокъ эди алай тюйюлдю деп сюелирге сылтауу, халкъ кёрген, билген ишни башын жабар амалы. Кёпле кёл этдирирге кюрешгенликге, Бийсолтан халкъны арасында дебери алгъынча жюрюмезлигин билип, кёп заманны ёлген ёлю болуп, айланды. Алай ол кесини кёлсюзлюгюне бой салып, эл ауузу — элек, анга, аны юйюрюне айтылгъан сёзлеге тынгылауну ийип къойса, аякъ тюпге бютюнда терк тюшеригин ангылап, белин къаты къысаргъа кюрешди. Халкъ аллында сёзюн алгъынча жарыкъ чыгъара башлады. Бир жол ол ныгъышда былай окъуна айтхан эди:

— Аланла, Асланукъа бла, Мурат бла да кимни не иши барды? Экиси да мени балаларым. Аллах кечмесин экисине да, женгиллик этдиле. Мурат сиз танымагъан жаш тюйюлдю, ол Асланукъаны ёлтюреме деп урса, тейри, мен ангылагъандан, аякъ алдырлыкъ болмаз эди.

Ачыуланнган заманында, къалай эсе да, къоркъутама дегенди да...

— Алан, Бийсолтан, аллай хапар жюрюйдю элде, — Асланукъа Бийсолтанны къызына артыкълыкъ этерге умут этгенди да, Мурат аны себебинден ургъанды ушкок бла деп,— деди ныгъышда олтургъан къартладан бирлери. — Тейри, диними хакъына, мени юйюме келип алай этсе уа, баш токъмагъы черек ташлагъа тюйюле барырча этерем.

Бийсолтан олтургъан жеринде ары бла бери ауур тепчигенлей турду, къартны жаншагъанын жаратмагъанын кеси халы бла таныта. Ол сакъалын, мыйыгъын да сылады, сора сабы кюмюш бла сырланнган гулоч таягъыны къыйырын жерге терк-терк къагъа айтды:

—Къарауашны сёзю да къарауаш. Ой таланнган, аллай аман хапарны айтыргъа къалай базындынг?.. Сен итден туугън адамса! Акъ сакъалынг тонгузну сакъалы болсун!

Бийсолтан секирип ёрге къобуп, сакъал тюбю, къоллары да къалтырай, гулоч таягъы бла ол къартны урургъа керилди. Алай, экеу-ючеу да чабып, Бийсолтанны бир жанына тартып, акъылын башына жыярын, орамда — халкъ ичинде ол аман ишни этмезин тиледиле.

— Келмеге къоюгъуз, нек тыясыз? — деди ол алгъа сёз башлагъан къарт. — Юйренмейми къалгъандыла адам къанына боялыргъа.

— Ой юйюнге, акъ сакъалынг бла аллай бир тыйгъычсыз къалай боласа? — дедиле ныгъышда олтургъанладан бир къауумла.

— Сиз акъыл юйретир кюннге уа къалмагъанма, тейри, — деди биягъы къарт. — Бош кокаланмагъыз. Ол, жашын, къызын тыялмагъан Бийсолтан, элге не акъыл юйретирикди? Дагъыда аны кёремисиз былайда ёшюн уруш этгенин. Жамауат адамына аллай ишле жарамайдыла.

— Ким болгъанымы санга бир танытырма, — деди Бийсолтан, женгиллик этгенине халкъдан уялып, кесине бир кесек сабырлыкъ ала. — Элни бийи бла сёлеширик болгъийинг алай, богъурдагъынгы, хораз кикиригича, бери сюеп.

— Элибизни бийи болса, сенден да бизге иги эди. Бийибиз болса, быллай башсызлыкънымы сынарыкъ эдик? — Къарт ол сёзлени айтып, дагъыда кеси кесине бир затла мурулдай, ныгъышдан кетип къалды. Андан сора кёп да турмай, ныгъыш чачылды.

Бийсолтан юйге келгенинде, Даут арбазда уллу

къалакъ ташны юсюнде олтуруп тура эди, топуракъ бет алып. Ол бу аман хапарны эшитип тигелегенди къошдан. Сора атасын кёргенлей, секирип, ёрге къобуп, аны къатына келип, ауазы къалтырай сорду:

— Неди бу бедишлик хапар? Юйде Муратны аллын тыяр адам жокъму эди? Бетибиз жоюлду. Юйюбюз къуруду.

— Жашым, бизге бир Аллах айтхан болур эди, къуругъан жангыз къарындашынгы юйю этди. Мурат бу элни кеси ёмюрюне харам этгенине бир ишек жокъду, — деди Бийсолтан. — Жарлы анагъызны да кюню къарангы болду. Бу ишден берисинде бир да эки кёзюню мылысы къургъакъсымайды. Къалай эсе да, кёзню ачып жумгъунчу болуп къалды бу палах иш. Мурат Асланукъаны Нальчикге кетгенин эшитгенлей окъуна бузулуп эди.

— Атабыз, аны уа мен да эслегенем. Не кюрешип, къошха жибералмай къойгъанем. Жумай бла Абусалам да мынга къошулуп, болгъанны башын тюбюне этерле деп бютюнда бек къоркъа эдим.

—Тейри, Жумай да, Абусалам да сау болсунла, — деди Бийсолтан, жашын ушакъ нёгерге тапханына башыны къайгъысы бир кесек чачыла, — экиси да шырт деп жетип, Асланукъаны тешиндирип, жарасын жууп, бек терк байладыла. Ант этейим, Мурат мурдарлыкъгъа кирирге аздан къалгъанды, имбашын аман халек чачдыргъанды...

— Энди не оноу, атам?

— Башым тели болургъа жетгенди. Ол тёбентин келгенле да жашны къайда болгъанын тапмасакъ, дуниядан къурутургъа айтып кетгендиле.

— Да сен къозутупму этдиргенсе муну?! Асланукъаны жанындан дау болмаса, бир зат да эталлыкъ тюйюлдюле.

— Да ким биледи аны да. — Бийсолтан, сёзюн тохтатып, терен сагъышха кирди. Асланукъаны бу жолгъу иши таматаны къанын алай бузгъанды — юйде къонакъланы хатери болмаса, мурдарлыкъгъа ол кеси кирирге боллукъ эди. Ол а бютюнда бедишлик иш, — сабийлери ёмюрден-ахыргъа киши кёзюне къараялмай жашар эдиле, намыслары итни намысына жетмей. Энди Асланукъа Муратны къолундан ачыгъанлыкъгъа, ол Бийсолтанны бла Дауутну айтханындан чыкъмазгъа керекди. Алай, ким билсин, бу жол Бийсолтан да анга айтыр сёзюн бир артха салмагъанды. Асланукъада уа гынтты уллуду. Жашаууна не уллу тасха тюшсе да, ке-

сини башы бла ойнагъан адамгъа бет этерикледен тюйюлдю.

Ол сагъышла Бийсолтанны башын тели этерге жетдирип сюеледи. «Байрым аны кёмсюн, ишни къалай боллугъун ким билсин?!» Алай да айтды Бийсолтан кеси кесине.

Дауут а Асланукъа ол айтхандан чыкъмазлыкъ сунады. Ингирли ол, арбазда олтуруп турмай, барып Асланукъаны кёрюрге керек эди, аны къыйынлыгъына жарсыргъа, кеси къарындашын жаныргъа, Асланукъагъа эшитдирип, Муратха аман айтыргъа керек эди. Ол иш кечирек эсине тюшдю эсе да, Дауут айтханыча этди. Асланукъалагъа келгенинде, Жумай бла Таукъан, дагъыда къоншуда жашагъан жашауу келген тиширыу анда олтуруп тура эдиле.

Дауут юйге киргенде, Жумай, Таукъан бир кесек жунчудула, аны кёлюне не келген болур деп: Асланукъагъа жакъ басып, Бийсолтанланы бырнак этген сунмасын деп. Алай Дауут ол акъылдан кенгде эди. Аны акъылын алып тургъан башха зат эди: Асланукъа тарыкъса, Бийсолтаннга бийик бёркюн бек энишге басып киерге, кёп ырысхы къоранчла этерге да тюшерикди. Бусагъатда Дауут къарындашын тапса, чатын годолукъгъа айырыргъа угъай дерик тюйюл эди.

Ала къоркъгъанлыкъгъа, Дауут Жумайгъа бла Таукъаннга хазна эс окъуна бурмады. Эшикден киргенлей, тюзюнлей Асланукъа жатхан жерге барып, энишге тобукъланып, кесини бетин Асланукъаны бетине салды. Аны кёзюнден чыкъгъан жилямукъла Асланукъаны жаягъына тамдыла. Ол заманда жаралыны да кёлю толду.

— Асланукъа, нек болуп къалдыкъ былай? — деди Дауут къарылгъан ауаз бла, жилямукъларын женги бла сюрте, бурунун терк-терк тарта. — Бизге сукъланыучула кесибизге кюлюрча болуп къалдыкъ да. — Дауут эки къолу бла да Асланукъаны бетин, кёзлерин сылады. — Дарман этгенмидиле?

Асланукъа сёлешмеди. Сёлешеме десе да, ауузундан сёз чыгъараллыкъ тюйюл эди, кёлю толуп, сарнап жилягъа азчыкъдан къалып тура эди эл. Болсада, Асланукъа анга дарман этгенлерин башын къымылдатып билдирди. Жумай да айтды жарагъа алгъа чий бухчакъ салгъанларын, аны кетергенден сора уа балхам жакъгъанларын.

— Ол ит бусагъатда мени къолума тюшсе, дунияны мюлкюнден сайлар эдим, — деди Дауут, тобукъланып

тургъан жеринден ёрге кётюрюле. — Ой, мен анга кёргюзтюрюк къыйынлыкъны бир Аллах кеси болмаса, киши билмейди. — Ол заманда аны мангылайы жыйырылды, кёзашлары бирге жокку болдула. Сора, башын ёрге тутуп, бёрю кёзлерин жандырды. Алайда Дауутну кёзлеринден жилтинле чыкъгъанча болду. Олсагъатда къаны башына уруп, тёгерекни алас-булас кёрдю. Дауут кесини ол халын жаратмай, зыбыр къоллары бла жаякъларын ууду, къол бармакъары бла да кюрешди.

Кёзлери дагъыда жарыкъ кёрдюле. Ол терлегенлери жабагъы жастыгъын жибите жатхан Асланукъаны кёлюне къарап, къарындашы Муратны жангыдан жаныды. Аны жюреги сууууду къарындашына. Не атасы, не тамата къарындашы айтханнга тынгыламай, кесини тауукъ тангкысындан терен болмагъан акъылына бюсюреп, юйюрге бу къыйынлыкъны берген Мурат Дауутха бёрю терисинлей кёрюндю.

«Неге керекди манга аллай къарындаш? — деди Дауут ичинден. — Бу ишге базыннган адам кимге игилик этерик сунаса. Баям, къарындашны къарындашха душман этген быллай ишле болурла. Атам бла ёрелешсе, мен айтханны чабыр къулагъына санап къойса, къартларыбызгъа бизден эсе уллу намыс берген Асланукъаны юсюне ушкокну къабындырса, — аны манга не къарындашлыгъы барды?.. Ол манга таякъ кётюрюрге да угъай дерик тюйюлдю. Да кесине аман. Аманлыкъны ызындан сюрген — аман жерде жоюлады». Эсинде болмагъан огъурсуз акъыл Дауутну тобукъларын къалтыратды. Олсагъатда ол къарындашын алай жаныды, алай да, къатында болса, андан Асланукъаны къанын алыргъа да угъай дерик тюйюл эди.

Бир заманда Асланукъа ауур ынчхады, къургъакъсыгъан эринлерин тили бла жалай.

— Ичимде от жанады,— деди ол сёзюн кючден ангылата. — Биягъы Дауут жерге тобукъланып, жаякъ жанлары бла баргъан терлегенлерин сюртдю къол аязы бла. Дауут келгенли ауузларындан хазна сёз чыгъармай сюелген Жумай бла Таукъан да саусузну къатына жууукъ келдиле. Дауут а:

— Аллах де, бусагъатда санга болушурукъ олду, — деди. — Аллах айтса, къарап-къарагъынчы аякъ юсюнге болурса. — Дауут Асланукъаны аякъ, къол бармакъларын ууду кезиу-кезиу, терлегенлерин сюртдю.

— Ауузум толу бир айран уртлатыгъыз, ичим жанады,— деди Асланукъа.

Ол жумушну Таукъан толтурургъа умут этди. Алай Дауут аны кишиге да жетдирмеди.

Асланукъа жаралы болгъанлы, Жумай бла Таукъан, аны юйюнден чыкъмагъанча жашайдыла. Ала: «Бизге этген игилигинги кесингде къой», — дерге да боллукъ эдиле, къабыргъа хоншу болуп жашагъандан арысында, кеслерин бир жанына салып тохтаргъа болмадыла. Ала былайда кеслерини адамлыкъларын танытыргъа керек эдиле. Алагъа Асланукъаны ыспасы, жюрек ыразылыгъы да керек тюйюл, жюрюп, жумушун этип тургъанлыкъгъа, сау болугъуз деп Асланукъа да айтмады. Ол угъай, бир-бирде жашла анда аллай бет тюрлениую эслей эдиле, аны къыйынлыкъгъа тюшюуюнде къарындашланы бир уллу хаталары болгъанча. Болсада, Жумай бла Таукъан адамлыкъ борчларын толтургъанлай турдула.

Болсада, иги бола баргъан Асланукъаны саулугъу Дауут келгенлей нек тюрленип къалгъанын а бир да ангылаялмадыла. «Аны келгенин сюймей эте болур, — деп да бир ойладыла къарындашла. — Не бек кокаланса да, Дауут Муратны туугъан къарындашыды. Асланукъаны кюйгени, бишгени, тинтери басханы да аны ючюндю».

Алай аланы ол акъыллары терс болгъаны кёп турмай ачыкъланды. Асланукъа Дауутну къолун келтирип жаягъына салып, кёз жашларын минчакълача тёкдю, солуун алалмай, жюрексиннгени сайын, жарасыны чанчханы жюрегине жете.

— Кёлсюзлюк этме, жигит, — деди Дауут. — Аллах айтса, кёп бармай, аякъ юсюнге болурса. Дунияда жашагъан къадарымда сени бла бир кишиге бет этмем, Асланукъа, туугъан къарындашым ол болса да. Сиз да эшитигиз аны. — Дауут Жумайгъа бла Таукъаннга къарап айтды ол сёзлени.

Алайда Дауутну айтханлары Жумайгъа ачыу окъунамы тийди дейме, ол, къашларын ёрге кётюрюп, Дауутну кёзюне бир кесек тюрленип къарады. Аз ышаргъан да этди. Аны ол халы жаш а жашмыды деген магъананы тута эди.

— Жумай, сени да болгъандыла Асланукъаны жанына тийген заманларынг, — деди Дауут. — Аны да билмеген менгиреу сунма. Алай, сау болсун Асланукъа, адамгъа дерт тутхан адам тюйюлдю. Энди, мен саулукъда, аллай ат оюнланы бир киши да этмез.

— Дауут, кёп сёлешип, саусузну жанындан этмейик,— деди Жумай, башын ёрге кётюрюп, ёхтем хал

олып, кесин хуна тешигинден чыкъмагъанын билдире. — Жаратмайма бу ишни — элибиз къуралгъан да этгинчи, чачылыргъа жетип тургъанын. Женгиллик игиликге тюбетмез. Кёрдюнг болгъан ишни. Мурат бу жарлыны урун, къатдырып кетсе, халкъгъа не айтып кёрюнюрюгюз?

Дауут, ёрге туруп, юй тюбюнде ары-бери атлады. Ол алгъа Жумай бла сёз башлагъанына сокъуранды. Андан къоркъуп неда уялып угъай, Асланукъаны къатында кесине болмагъан сёзлени айтдыргъаны ючюн. Алай ол былайда тынгылап къойса, Жумайны аллында тобукъланнганнга саналлыкъ эди. Ол бир жанындан, экинчи жанындан — ол ким, Жумай ким!

Жумайны сёзлерин Асланукъа да жаратмады. Алай ол Дауут не эсе да бир тынгылы оюмну айтыргъа хазырланнганын ангылап, тынгылауну ийгенлей турду, жатхан жеринден теберге жарасыны чанчханындан къоркъуп.

— Асланукъаны бла бизни ортабызгъа кирирге бир кишини эркинлиги жокъду, — деди Дауут, къарамын жерге бургъанлай. — Биз сюйсек — тюйюшюрбюз, сюйсек — жарашырбыз... аны бла кимни да атасыны башымы барды?! Айтдырмай къоймай эсенг, биз бир юйюрню адамларыбыз.

Ол сёзлени, ныгъышны ортасында сюелип, Бийсолтан да айтхан эди. Баям, Дауут Асланукъаны бла Жаухарны арасында болгъан дауурланы, Бийсолтан къамасына узалып, аны юсюне сюелгенин эшитсе, алай хазнамы сёлешир эди. Жумай а биле эди аны — Асланукъа Жаухарны намысы бла ойнаргъа кюрешгенин. Кертиди, Жумай ол ишни юсюнден жаланда халкъдан эшитген эди. Асланукъа къызны къучакъларгъамы чапды огъесе ёшюнюнеми узалды, бир Жаухардан сора аны тюз хапарын айтырыкъ адам жокъ эди элде. Алай сёзню ныгъышха чыкъгъаны уа хакъды.

Жумай былайда кёп сагъыш этмей айтды:

— Анга дауубуз жокъду бизни. Туугъан къарындашламысыз, неда киеу бла къайынмысыз, ол кеси ишигизди. Алай орталыкъда Муратны чалпыгъанына бек жарсыдыкъ. Ол тюзлюкню сюйген жаш эди, адамлыгъы къайсы бирибизни да хорлагъан.

Ол сёзледен сора Дауутну къаны къартыкъгъа сыйынмай, къыл чайнады. «Киеу, къайын деген хапар а къайдан чыкъды?» Ол эки сёз Дауутха алай ётдю, жюрегине къаманы сукъсанг, къан чыкъмаз эди. Кёзлерине къан чабып, санлары жукъ сезмей къалдыла. Бармакъ

къыйырлары зызылдайдыла, тили уа къалай эсе да зыбыр да, уллу да болуп, ауузуна сыйынмагъанча кёрюндю. Олсагъатда Жумайгъа жууап къайтаралмай тургъаны да аны ючюндю.

«Киеу» деген сёз Асланукъаны уа жюрегине жау жакъгъанча болду. Эрттеден бери туурагъа чыкъмай тургъан сёзню ачыкъ болгъанына къууанды. Ол алайда Дауутдан бир кесек уялгъанданмы этди, имбашыны ачыгъанына да тёзюп, жатхан жеринден ауур тепчий, башын къабыргъа таба бурду. Дауутну бла Жумайны тынгылагъанлары аны бютюнда амалсыз этди.

— Кесигизни харам ишлеригиз бла Муратны элден искилтин этдигиз, — деди биягъы Жумай. Ол айтырын айтхандан ары сёзюнден, кеси тутхан оюмдан таймазгъа керек эди. Кимден да не къоркъур жери барды? Кимни несин урлагъанды, кимге не аманлыкъ этгенди? Аллахды билген, Жумай кеси ёмюрюнде бир харам иш этген болмаз. Аны кеси да биледи, халкъ да биледи. Алай тёзюмсюзлюк жаланда адамны кесине хата этгенин да биле тургъанлай, айтыр сёзюнден а артха турмагъанды. Асланукъада кеси билген ышанланы юсюнден жамауатны аллына чыгъып айтды да, аны кесине жау этди, Бийсолтанны къанын да бузду ол кюн. Бюгюн да кёлюнде болгъанны артха салмады. Болсада, Дауут да, не кёп тёздю эсе да, Жумайны сёзюн жутуп къоймады, жууабын берди:

— Былай къарайма да, алаша адам Аллахны жаууду деген оюм бош айтылгъан болмаз, — деди Дауут. — Сени сёзлерингде къаллай бир жийиргенчлик болгъанларын кесинг ангыласанг, халкъны ичинде ауузунгу ачмаз эдинг. Сен айтырынгы-къайтырынгы билмеген сылхырса. Сен адам къатында ёсмегенсе, хайыуанла къатында кечине келген ауанаса.

— Дауут, акъыллы адам сенича хыликкя затланы жаншамайды, — деди Жумай, — ёмюрде къарауаш айтмазлыкъ сёзлени айтаса.

— Сабырыракъ сёлеш, иги жаш, — деди Таукъан да. — Кесинге алай игиди.

— Асланукъа, кёремисе бу жашланы хапар айтыргъа кюрешгенлерин, — деди Дауут. — Эшитдингми сен быланы айтханларын?

Асланукъа, биягъы сакъ къымылдай, башын Дауут таба бурду да, былай айтды:

— Былайда сёз керексизине къозгъалгъаннга ушап турады. Бу аман дунияда бир бирни жюрегин къыйнаргъа не кереклиси барды.

— Сора былайда терс мен болуп чыгъама? — деди Дауут, бети тюрлене. — Алаймыды? Асланукъа, сен да манга шагъырей жаулукъ этесе.

— Ол заманда Аллах иймез мени, Дауут, сени жанынга тийгенден эсе, отда кюейим. Сизге тутхан жюрегими биле тургъанлай, къалай кёл ашадынг? Мен айтхан олду санга: багушну къозгъасанг, ийис этеди. Жагъанга жарашмагъан иш этесе.

Алайда Жумай кёп сёз айтырыкъ эди, экисин да борбайларындан чёкдюрюп, юйюне алай кетерге умут этди. Болсада, былайда игиликге аманлыкъ тууду эсе, ол аланы бетликлеринден болсун. Багушну къозгъаргъа Дауут угъай, Жумай сюймеди. «От тёбеси болсунла»,— деп къойду. Ол сёзлеге тёзюп, чыгъып кетерге Таукъан аргыкъ сюймеди. Алай, таматасы айтхандан арысында, аны боюну къылдан иничке эди...

II

Андан сора аз-кёп заман озду эсе да, элде халкъ хапаргъа жюрютген жангылыкъла болдула. Бийсолтанлары Асланукъаны юсюнден айырылмай, аякъ юсюне салдыла. Мурат, кече бла келип, Абатны къачырып кетди. Аланы къайдагъыларын Абусаламдан сора жан билмейди деген хапар жюрюйдю Жангы элде. Ол хапар Бийсолтанланы сагъайтхан да бир этди, ушамагъан ишни этди жашыбыз деп. Дагъыда, Муратны ёлгеннге санап, жюрекге таукеллик алып къойдула.

Юйде бу ишге къууаннган жаланда Жаухар эди. Ол ариулугъу, байлыгъы бла Абатны хорлагъанын биле эсе да, аны адамлыгъына, ариу къылыгъына сукъланнганлай жашаучу эди, адепли Абатны къарындашларындан бирине жоралап. Алай ол бирде Абат алагъа келин болурун сюйюп айтхан оюмуна сокъураннган да этиучю эди; Жаухар Абатха бюсюреген этгенликге, кеси бла тенг болурун сюймей эди — Бийсолтанны юйюрюню бир адамы болурун. Бюгюн а аны хатасындан абрек болуп кетген къарындашы юзмез сууну жутханлай болуп къалмагъанына къууанды. Алай, нек эсе да, ол Мурат Абатны къачыргъанына ышанмагъанлыкъ этген кезиулери да болуучу эди.

Бир жол Жаухар Муратны юсюне ачыкъ сюелген эди, Абатны тилемей болмайса деп. Алай Мурат, тамагъында ичген сууу танылгъан эгечини башын сылай:

— Ариу къыз, менден сора да барды къарындашынг, тамата къарындашынг окъуна, — деп къойгъан эди, жюрекни юшютген сёзлерин бир бири ызындан къуюп.

Сора Мурат бу ишни бюгюн не хыйсапдан этди? Этмеген эсе уа? Алай тюйюл эсе, Абат элден думп болуп нек къалды? Да ол Муратдан башха жашха къачаргъа эркин тюйюлмюдю да?

Жаухар кёп тюрлю сагъышла этди. Алай бир оюмгъа уа тохташалмады. Маралхан сёз нёгерге не Бийсолтанны, не Дауутну тапмай, Жаухар бла кенгеширге кюрешеди. Мурат юйден кетгенли, жён эти юзюлмеген эсе, аны ичинде бир уллу къайгъы барды. Аш оруну, чегилери да энишге кетип, бир жерге жыйылып, тыкъ-тыкъма болуп турадыла, Маралханнга жашау бермей.

Ол биле-биле арыкъ да, къарт да болгъанды, чачы бютюнда бек агъаргъанды. Маралханны буруну да алгъындан эсе узунуракъ окъунамы болгъан болур дерчады. Ол Муратны атын сагъынса уа, Бийсолтан да, Дауут да тели болуп къаладыла.

— Къызым, сен бу хапаргъа къалай къарайса? — деди Маралхан Жаухаргъа... — Ол аман жаш Жюнюсню къызын къачыргъан болур деймисе?

— Билмейме, анам. — Жаухар анасына сансыз жууап берип къойду.

— От тюшсюн юйюгюзге барыгъызны да, биригиз бир тюз жууап берсегиз! — деп ачыуланды Маралхан, олтургъан жеринден ёрге къобуп, къара къатапа жыйрыгъыны этеклерин къагъа. — От тюшсюн юйюгюзге! — Бу жол сёзлерин Маралхан босагъадан тышына чыкъгъан жерде терек тюпден ишленнген шинтикни юсюне олтуруп тургъан Бийсолтан эшитирча, къычырып айтды.

— Эхе-хей, Тагип къызы, кимни юйюне от тюшюресе? — деди Бийсолтан, акъ сюек саплы бичагъы бла таякъгъа кертик эте тургъанын тохтатмай.— Не палах болгъанды?

— Аман палах келсин мени ичими былай кюйдюрген адамлагъа!

— Пай-пай, Тагип къызы, не огъары аягъынга миннгенсе? Кимди сени жюрегинги къыйнагъан?

— Барыгъыз да. Сен да, ол да, бирси да. — Маралханны къарыны къаты бурду. Тентирей барып, къабыргъагъа таянды. Кёзлери къарангы этдиле да, юй тёгерек айланнганча болду. Маралхан, къабыргъагъа таяна барып, тапчаннга ауду. Жашы Мурат юйден кетгенли, кесине ажал тилеп жашагъан Маралхан, ёлеме деп асыры къоркъгъандан, кёкюрегин кёкге ачып, уллу Аллахдан саулукъ, узакъ ёмюр тиледи. Файгъамбарланы атларын эсгерди.

— Уллу Аллах, кесинг билесе, бир кюн беш ууахты

намазымы къоймагъанма, сабий кюнюмден бери оразамы жарым этмегенме, — деп, Маралхан мудах, ёчюдюрге хазыр болуп тургъан ауазы бла шыбырдады. — Ол къыйынымы зыраф этме, бир кесек жашама къой, улу Аллах».

«Ой, сылхырбаш, — деген эр киши ауаз эшитилди Маралханны къулагъына, — оразанг, намазынг ол дуниянга жарарыкъдыла. Жаннетли болургъа сюйюп этесе сен ол ишлени. Ораза, намаз узакъ ёмюр бермейдиле адамгъа».

Маралхан ол ауаздан къоркъду. Алай кёзлерин къаты къысып, тёрт бюкленип, эки къолу бла да къарынындан къаты тутханлай, ушакъ этип турду:

«Ол дунияма да бир Аллах айтхан болур, бу дунияда жашау этме къоюгъуз. Сабийлерими юйдегили да бир этейим...»

«Мурат юйдегили болду, насыбы тутду ол жашынгы. Къызынгы оноуун да этерге айланады эринг. Дауутну юсюнден а жукъ айталлыкъ тюйюлме».

«Кимсе сен?»

«Ол дуниягъа келсенг, танышырбыз».

«Угъай, угъай, барлыкъ тюйюлме ары».

«Аллах айтсадамы?»

«Аллах да, сен да къайнайсыз. Мени юйюмде жашама къоюгъуз...»

Маралхан асыры къоркъгъандан, ит чибин табанындан къапханча элгенип, секирип ёрге турду. Энди къарыныны да ауругъан жери жокъ. Аны алай сагъайтхан ёлюм къоркъуу эди. «Къыз да, жаш да къайнайды», — деди ол кеси кесине.

— Э-э къыз! Жаухар!

— Мен мындама,— деп къойду Жаухар, ич отоудан сёлешип.

Не аякъ тирерге кюрешсе да, Маралхан сюелип кёп туралмады, биягъы тапчаннга ауду. Алай, ол кеси бла ушакъ этген адам энтда да келир деп къоркъгъандан, кёзлерин къысмады, чырдыгъа аралгъанлай турду. Энди аны къарыныны бургъаны кетип, тобукълары къалтырайдыла, эки аягъы асыры суукъдан буз таш болгъандыла. Узалып, аякъ бармакъларын ууаргъа умут этди, алай эки къолун тобукъларындан энишге элталмады.

— Э-э къыз. — Маралхан кючден сёлешди. Жаухар эшитмеди аны.

— Э-э къыз... — Бу жол Маралханны эринлери кючден къымылдадыла.

Бийсолтан арбазда кеси кесин жубатады. Дауут а — къошда. Жаухар а, анасына ёпкелеп, кесини отоуунда акъкъулакъ ундурукъда къуш тёшекге бауурундан тюшюп жатады. Бюгюн болмаса, ол бир заманда да тышына кёз къаратмагъанды. Эрге барыргъа, сабий табаргъа кереклисини юсюнден сагъыш этмегенди. Угъай, Абусаламгъа кёзю къарап, аман сагъатлы болуп айланнган кезиую уа болгъанды. Ол къатынын къоюп, Жаухар, манга кел деп тохтаса, не этер эдим деген оюмла тынчлыкъсыз этген кезиулери да болгъандыла. Алай ол Абусаламны не бек сюйсе да, экинчи болууну кеси башына тийишли кёрмей эди.

Жаухар Жангы элни бирси жашларын асыры эсирикден жаратмай эди. Жаш болуп да, ким бар эди элде? Жумай, Таукъан, Асланукъа. Дагъыда бир къауумла, энди жете келгенле уа кёбюрек эдиле, алыкъа халкъгъа артыкъ къатышмагъанла.

Бир жол Жаухарны анасыны тенг къатынлары аланы арбазгъа жыйылып, ушакъ эте келгенде: «Жетген къыз заманында жерин тапмаса, намыссыз болады», — дегенлерин эшитгенде, аны магъанасына уллу эс бурмагъан эди ол. Бюгюн а башын жастыкъ тюбюне сукъгъанлай, акъылына кёп затны келтиреди. Жыл саны жыйырма жылгъа аякъ ура келген къыз жерин табаргъа кереклисин ангылап, терен сагъышха кетеди. Алай андан не хайыр — тилеген, сюйген жашы болмаса. Орамгъа чыгъыпмы айланыргъа керекди, мени алыргъа сюйген бармыды деп?

Сёзсюз, элде Жаухаргъа кёз къаратхан жашла бар эдиле, тилерге базынмай жашагъанлыкъгъа. Аладан бирлери Жумай эди. Ол Асланукъа Бийсолтанлагъа ала ючюн ичи кюйюп жюрюмегенин, кокаланмагъанын да биле тургъанлай, тап тюшюрюп, Жаухарны жюрегин къозгъар сёзюн айтыргъа термилгенлей жашады. Бек алгъа аны ол затха базындырмагъан Бийсолтанны бла Дауутну аны юсюнден айтыучу оспар сёзлери болдула. Жумайны юсюнден аланы сёзлерин эшитип тургъан Жаухар жаш накъырда этсе да: «Тенг — тенги бла, тегене — бауу бла», — деп къояргъа боллукъ эди. Алай бир айтылса уа, хапары элге жайылыргъа къоркъуу эди.

Ол сагъышла жашны тынчлыгъын алгъан сюймекликни отун тиргизирге къоймадыла. Алай аны ахшы умутларын юзмей тургъан жаланда бир зат болду — Мурат бла татлылыгъы. Энди Мурат да жокъ къатында. Кесине не таукеллик алса да, Дауут бла Асланукъагъа уа жакъ басаллыкъ тюйюлдю. Ала да Жумайны тенг-

ге угъай, кеслерине шапагъа излей эдиле. Шапасына уа эгечин ким берликди!

...Жаухар жатхан жеринден ёрге къопду да, тёшегин, жастыгъын къагъып, тап этип, тышына чыкъды. Ол, тапчаннга ауып тургъан Маралханнга уллу эс бурмай, юй жумушла бла кюрешип башлады. Къошунда сютге бармагъын сугъуп кёрдю да, уютургъа жарарыгъын ангылагъандан сора, узун саплы агъач чолпу бла келтирип, ырдауан къуйду. Кир тюшмесин деп этгенлиги болур эди, къошунну башына бир акъ быстырчыкъны жапды. Ызы бла эшикден кирген жерде къабыргъагъа сюелип тургъан гитче агъач сибиртгичикни алып, юй тюпню сыйпап башлады. Ол заманда къызыны анга эс бурмагъаны Маралханнга ачыу тийди да, таралгъан ауаз бла:

— Не талау тийип тынгылайса? Мени ёле тургъаныбмы кёрмеймисе? — деди.

Анасындан бюгюн болмаса аллай ыспассыз сёзлени эшитмеген Жаухар, ачыуундан айта турады деген акъылгъа келип, уллу къулакъ салмады, кесини жумушун тохтатмады.

— Ой, таланнган, бир да болмай эсе да, атангы бери чакъыр, — деп тиледи Маралхан.

Жаухар ол заманда ангылады анасыны халы тап болмагъанын. Сибиртгини къолундан атып, анасыны къатына терк барды да, жаны кетип сорду:

— Не этесе, аначыгъым? — Жаухар анасыны башын кесине къысды.

— Кет, арлакъгъа тур, алайсыз да солууму алалмай турама.

Жаухар анасына суу уртлатыргъа кюрешди. Олсагъатда юйге Бийсолтан да кирди.

— Не бий жатыу этесиз кюндюзгю кюнде? — деп, сансыз сорду ол.

— Амма... амма, — деп, Жаухар атасыны кёзюне къарап, аладан сора сёз айталмады.

Алайда Бийсолтанны бети бир къужур болду, — такъыйкъаны ичине къызаргъан, саргъалгъан да этди ол.

— Не этесе, харип, Тагип къызы? — Бийсолтан ауур къолун Маралханны мангылайына салды. — Кюйюп къаласа да, таланнган. Олсагъатха не болуп къалды санга?

Маралхан анга жууап къайтаралмады, кёлю толуп, эринлери къалтырадыла, мудах кёзлеринден жилямукъла тёгюлдюле.

— Ой-хой, таланнган, не ишди бу? Чап, къызым, Мусабий эфендини бери терк жетдир.

...Жаухар эфенди чакъырып келгенинде, анасы бир кесек эс табып, кёзлери жарыгъыракъ жанып жата эди. Олсагъат окъуна Мусабий китап ачды, дуа жазды. Къоншуда жашагъан Мёлек келип, ол да Маралханны юсюнде усталыгъын аямады. Мёлек билгич тиширыу эди, кимни неден ауругъанын ангылагъан, дарманы-дарысы бла къыйын саусузну аякъ юсюне салгъан, хыйнысы — кимге той этдирген, кимни суугъа секиртген. Ол, ичинден кёп затны окъуп, Маралханнга таза да кёлю бла тюкюрдю. Мёлек тюкюрсе, кимни да сау этиучюсюн билген Маралхан, анга жюреги асыулукъ талханын ангылатып, къор-садагъа сёзлерин айтды.

Мусабий жаратмады Мёлекни ортагъа киргенин. Маралханны сау этип, ыспасны ол алыргъа керек эди. Аны себепли не да этип, алайда Мёлек айтханланы тунчукъдургъа кюрешди. Эфенди эни эки бармакъ тутхандан кенг болмагъан узун акъ къумачны Маралханны ёсюмюне ёнчелеп, тюз аны узунлугъу бирни бичагъын къынындан чыгъарып кесди да, ол адамладан арлакъгъа кетип, араб тилде аны толтургъунчу бир затла жазды. Сора быстырны кюйдюрюп, бир аякъ суугъа къатышдырып айтды:

— Иги эгечим кибик, бу тауусулгъунчу, кюнден эки-юч кере ауузунг толу бир уртлап тур. Андан сора кийик сау болуп къаллыкъса. Бусагъатда мен китап ачханма да, къоркъуулу ауруунг жокъду. Къайда эсе да, шайтан тюкюрген жерге тюбегенсе...

— Экигизге да жаныбыз къурман болсун, — деди Бийсолтан, Мусабийге бла Мёлекге ыразылыгъын билдире. — Нохтабауугъузну уа ызыгъыздан иерме.

— Кет-кет, Бийсолтан, сен а бу жюрек халаллыгъынгы бир да къоймазса, — деди Мёлек, — не нохтабау хапарды ол.

Эфенди Мёлекни сёзлерин жаратмады.

— Эгечим, сен ол затланы биле болмазса, — деп башлады Мусабий, — къуранда ачыкъ айтылып турады: саусузгъа къарагъан адамны къыйыны къайтмаса, дурус тюйюлдю. Алай болмаса, саусузгъа жазгъан дууанг, этген дарманынг да жарамай къалыргъа боллукъду. Келам хакъына, кёзюм бла кёргенме аллай ишни: биреулен саусузуна бакъгъан адамны мудах этгенинде, экинчи кюн санлары къурушуп тургъанын. Былайда мен Бийсолтандан хакъ излер адам тюйюлме. Аллах-Аллах, бу юйюрге бауруму чыгъарып да берейим мен.

Алай къуранда айтылгъанны этмесек, Аллах чамланыр бизге.

— Тюзсе, Мусабий, — деди Бийсолтан. — Сен билмеген не барды дейсе — окъууу болгъан адам. Не сёз барды анга. Ыразы этерме, Аллах айтса.

Алайда Мёлек тиширыу башы бла эр кишилеге баз болургъа сюймеди, баям, андан арысында сёзге къошулмады.

III

«Къаргъаны бир кёзю окъда, бир кёзю багушда» дегенлей, Бийсолтан адамлагъа тюбесе ышарыргъа кюрешгенликге, жюреги тынчлыкъ тапмай, эртте, кеч болса да, Муратны ууна кюерикме деген къоркъуу акъылындан кетмей жашайды. Тёбентин келген къонакъланы жанып кетгенлери башында тирмен таш айландырады. Ол азап тюйюлмюдю анга — къартлыгъында адамлагъа жалынып жашамакълыкъ? «Киштик кимни этин ашагъанын кеси биледи» дегенлей, былайда Муратны бек уллу хатасы атагъа жетди. Асланукъаны жаппа-жангыдан кесине жууушдургъа кюрешгени, ахырында жангыз къызын анга жоралап тохтагъаны да Муратны хатасындан болду. Ол Жюнюсню къызын алып къачханы тюз болуп чыкъгъандан сора, жашыртын, тууратын болса да, ада бла жууукълукъ жюрютюрге тюшериги да, оллахий, Муратны башсызлыгъынданды.

Алай бусагъатда Бийсолтанны бар сагъышларын унутдуруп тургъан башха затды: ол Жаухарны Асланукъагъа берирге таукел болгъаныны юсюнден юйде айтса, къатынындан, къызындан да не жууап табарыкъ болур? Мурат аны эшитсе, къан тёгюлюрге болур деген къоркъуу а барын да унутдурады. Таукеллиги, билек кючю ажирлени тобукъландыра келген Бийсолтан бюгюн кесини кёлсюзлюгюнден боюнса тюбюне тюшюп, жюреги жерде сюркелген къуртдан да такъыр болуп сюеледи.

Аллай кюнлерини биринде ол Мусабий эфендини кесине чакъыртып угъай, аны юйюне барып кенгешди. Ол сёзюн айтып бошагъандан сора, эфенди Бийсолтан аны кенгеш нёгерге тапханына да кёлю бир кесек уллу болуп, сакъалын, мыйыгъын сылай, бар акъылын башына жыргъа кюрешип, мангылайын жыйырып, къалын къашлары кёз башларын жаба айтды:

— Тейри, лязим, Бийсолтан, ауур ишди ишинг. Энди, былай алып къарасанг, Асланукъаны не хатасы барды,

харип? Башын тутхан адамды. Малы бар, ырысхы кеми ол да тюйюл, акъылы да барды, тейри, не хатасы барды, харип...

— Алан, Мусабий, жаркъмалап турма да, манга бир тюз жууап бер, — деди Бийсолтан. — Сени акъылынга бюсюремесем, бюгюн мен салып былайгъа келлик тюйюл эдим.

— Айтдым да... Айтдым да мен, Бийсолтан,— деп, Мусабий терк-терк сёлешди.

— Не затны айтдынг? Асланукъаны малы, ырысхысы болгъанын сен айтмасанг билмеймеми? Тели болмагъанын да билеме, оллахий.

— Да аланы барысын да биле эсенг, нек соруп айланаса? Бер да, барма къой къызынгы. Тохта, Асланукъа тилеген а этемиди къызынгы?

— Аны тилегени-къалгъаны мени къулагъыма да кирмейди... Тейри, айтдырмай къоймай эсенг, асыры сюйгенден ёле окъуна айланады.

— Да алай болур ансы, сизни сюдге бермегенине битеу эл сейир окъуна этеди.

— Магъанасыз хапарланы къой, Мусабий. Ол терслик кесинде болгъанын ангылагъан болур эди.

— Болур, жаным, болур. Ол кесигизни ишигизди... — Эфенди, бир кесек тынгылап, башын ёрге кётюрюп, — Асланукъа къыз тапмазлыкъ жаш тюйюлдю, — деп къошду. — Къызчыгъынг жетгенди, жерин тапса игиди...

Бийсолтан бу уллу ишни юсюнде эфендини оноугъа тутханына сокъуранды. Аны къакъды-сокъду сёзлери Бийсолтанны жюрегин ачытдыла.

Мусабий эшитгенин ичинде чиритмеучюсюн да биле тургъанлай, барып, аны бла кенгешгени асыры ачыу тийгенден, къоллары, башы къалтырадыла. Бийсолтан эфенди бла этген ушагъы элге суумай жайыллыгъына бир да ишекли тюйюл эди. Къарт башы бла акъылсызлыкъ этгенине сокъуранып, не олтуруп, не ёрге сюелип тынчаялмай, эшикге чыгъып, арбазда отун жарыргъа жюрешди.

IV

Ёхтемлиги элге сыйынмаучу Бийсолтан, къарап-къарагъынчы, талкъы тюбюнден чыкъгъанча, ууалгъаны бек алгъа кеси юйюнде танылды. Ол Маралхан бла, Жаухар бла да сёз нёгерге табылмайды. Аны кёзюнюбашыны ачылмагъаны юйюрге уллу суукълукъ салды. Анга былай нек этесе деп сюелирге уа киши базынмай-

ды. Маралхан, юйюрге бу къыйынлыкъ Муратны хатасындан тюшгенин да биле тургъанлай, аны къадарына асыры къайгъы этгенден, къарны къан тырнап, бирде орнун мудахлыгъын эсине окъуна алмайды. Ол угъай эсенг, Бийсолтан жашын къолгъа жыйып, анга айтханын этдирип жашаялмагъанына ичинден чамланып, аны бёрю терисинлей кёрген кезиулери да боладыла. Битеу хатаны башы Асланукъада болгъаны эсине тюшсе уа, барып, аны чачын-башын жулкъуругъу келеди. Мурат Асланукъаны тюз адам болмагъанын тохтамай айтыучусу ана жюрекни бютюнда къозгъанйды... «Ол, жаш эсе да, артдан келлигин билип тургъанды»,— деп, Маралхан кеси кеси бла ушакъ этеди.

Маралханны аллай сагъышлы кюнлеринден биринде Мёлек юйге тауушсуз кирди. Маралхан аны кёзлеринде хыйла ышарыуну эслеп, алгъын этиучю жарыкълыгъын этмеди. Аны кёрмеген кибик этип къойду, юй жумушлагъа къармашып. «Санга аман кюн келсин», — деди Маралхан ичинден. Алай адамны башында акъылын сормай билиучю Мёлекге айтхан сёзлерине сокъуранып, асыры къоркъгъандан бети окъуна тюрленди.

— Кел-кел, э къатын, жуукъ бол, — деди Маралхан, бир такъыйкъагъа кеси халин тюрлендирип, — ол аман къызгъа уруша турама. Э къыз, тюненеден бери не ашы, не сууу жокъду. Ёлген ёлю болуп, кёзюн-башын ачмай жатады. Ауругъаны барды деренг, аны сагъынсанг, кесин отха атады. Къыйынлыкъ тюйюлмюдю бу манга? Алах бирди, кесим а асыры ауругъандан, ёрге къопсам, тобукъларым къалтырайдыла. Айхай, э къыз, бу жерим ауруйду деп да билмейме.

— Ой харип, Маралхан, киши юйюне чыгъып тебирегенде, къайсы бирибиз да этгенбиз сагъыш, — деди Мёлек, жукъа эринлери сёлешип башлагъынчы окъуна хапар айта.— Бир да бу жолча жаныма уа тиймегенсиз. Мен а къызым болуп сизни аллыгъызгъамы чабарыкъ эдим? Жюрегими ташча къатдыргъанса... Мени кеси жумушугъузгъа уа бек терк табыучусуз. Жарлыды деп эте болурсуз. Угъай, адам жарлысыма ансы, ырысхы керекли болуб'а бир да кишини аллына бармагъанма...

Мёлекни айтханларына кеси отоуунда олтуруп, ариу аъ кисейден этилген къол жаулукъгъа оюула эше тургъан Жаухар да къулакъ салды. Маралхан а, Мёлекни кёзюне къарап, ауузу ачылгъанлай турду.

— Кет-кет, бу жолдан сора юйюгюзге тилесегиз да кирмем, — деди биягъы Мёлек. — Бюгюн да жюрек

къыйынлыгъымы айтайым деп келгенем. — Мёлек кетип тебиреди. Ол заманда Маралхан эс жыйып:

— Э къыз, тохтачы, — деп, Мёлекни къолундан тутду. — Э къыз, не хапар айтаса? — Маралхан тюш кёрюп уяннганча болду. Кёзлерине ау чапды да, аланы къоллары бла ачытхынчы ууду.

Мёлек, къолун Маралханны къолундан ычхындырып, кетип тебиреди.

— Окъугъан къуранымы хакъына, жибермем,— деп, Маралхан Мёлекни жангинден тутду.

— Жибер, кетме къой... Энди сизге жюрегим алгъынча бир да ачылмаз.

Ол заманда Жаухар да келди аланы къатларына. Алай сёзге уа къошулмады. Къатларында сюелгенлей турду.

Бийсолтанны юйюрю Мёлекге ариу айтып жашагъаныны сылтауу бир эди, — аны хыйнысындан, дуусындан къоркъуп. Ойнагъанмы этесе, сау эл къоркъады андан. Сюймегенлерини санларын къурушдургъа къолундан келген къатынды ол, уу жилянны къуйругъунда тепсетген. Аны алай этгенин киши кёрмеген эсе да, Мёлекни юсюнден ол хапар эрттеден жюрюйдю. Бу жол Маралханны бла Жаухарны башларын къайгъыгъа къойгъан ол хапар эди:

Бусагъатда Маралхан Мёлекни кёлюн алыр ючюн не сыйлы саугъа этерге да хазыр эди.

— Келчи бери, ма былайгъа олтурчу, — деди Маралхан, Мёлекни къолтугъуна кирип, аны ундурукъ таба тарта. — Жаухар, ич юйден къуш жастыкъ чыгъарчы. Бир да, эки да айтма, окъугъан къуранымы хакъына, жюрек жарсыуунгу айтмасанг, иерик тюйюлме. Тюнене Даут къошдан дунияны бишлагъын, жаун жибергенди. Ма, юлюшюнгю хаппа-хазыр этип турама...

Мёлек бир кесек жумушады. Маралхан бла Жаухар аны тёгерегине чапханларына башы тау тёппесине жетди. Алай Мёлек алагъа кесини ол халин сездирмеди. «Кет, кетме къоюгъуз», — дей, кишиге тартды-созду этдирмей, барып ундурукъгъа олтурду. Ол заманда Жаухар къуш жастыкъны аны аркъасына салып, анга таянып, тынч олтурурун тиледи.

Бир кесек заманнга юйню шошлукъ бийледи. Энтда да жанына тиерме деп, Маралхан аны къоркъуун этгенден, сёлеширге базынмай турду. Жаухар да таматалагъа сёз къошаргъа болмады. Мёлег' а гитче, хыйла кёзчюклерин кюлдюрюп, Жаухаргъа аралгъанлай, бирде эринлерин къымылдатып, сёз айтыргъа кезлей, бирде

кесин биягъы мудах эте олтурады. Маралхан бир кесек ес жыйгъан болур эди, сыйдам акъ бетине жангыдан къан чапды, жыл саны келгенликге, алыкъа къартлыкъны ышаны сезилмеген къара кёзлери жарыдыла. Ол топал къоллары бла Мёлекни узун арыкъ бармакъларын тутуп, аланы ууа айтды:

— Мёлек, биз былайда юй болуп жашагъанлы бир бирибизни жанына тиер сёз айтханбыз деп билмейме. Битеу эл жыйылып, Мёлек сизге аманлыкъ излейди дегенликге, бир кишиге ийнанырыкъ тюйюлме, сен бизге тутхан жюрекни кимден да кесибиз иги билебиз. Ол угъай эсенг, кимни да къыйын кюнюнде бек алгъа сен табыласа. Аллах бирди, ол кюн сен алай келмесенг, къатып къалыйым.

Олсагъатда Мёлекде аллай бир ёхтемлик бар эди — бу дунияда кесинден насыплы адам жокъ сунду. Моршынтагы жаулугъун тешип, чикилясыны чохун жангыдан тап къысып, жаулугъун дагъыда башына атды.

— Да мен сизни сюймесем, жаным къыйыналыпмы сюлеширик эдим? — деди Мёлек, къуш жастыкъны аркъасындан кетерип, онг къабыргъасына тиреп, жингириги бла анга таяна. — Келин алдыгъыз, Аллах бирди, ол сиз билмей этилген иш тюйюлдю, ёмюрлери узакъ болсун, ишибиз былайды деп, бир сёз айтмагъансыз. Былайда, бир босагъада жашап тургъанлай, ол зат мени жюрегиме жетмегенми сунасыз?!

— Аны билген эсем, ма былайда жангыз къызымы къабайым — аны къапхандан эсе, жер къабайым, — деди Маралхан. — Э къыз, биз бюгюн да ийнанмайбыз ол ишни болгъанына.

— Бир да, эки да айтма, Маралхан, сен тюлкю эсенг, мен къуйругъума. Энди бюгюн а къыз чыгъарасыз деп, битеу элде хапар жюрюйдю. Мен ол хапарны тышындан эшите айланырча адамыгъыз тюйюл эдим. Мени жюрек жаууму ашагъан олду. Мени адамгъа санасагъыз, алай этерик тюйюл эдигиз. Ой юйюгюзте, Жаухарны киндигин мен кесгенме да. Бир да къуруй эсе да, аны хыйсабын этсегиз а!

Маралхан бла Жаухар бир бирге къарап, тамаша болуп къалдыла. Жаухар кюлген окъуна этди. Маралхан а Мёлекни аллында бир уллу терслиги болгъанча, аны кёзюне жалыныулу хал алып къарады.

Мёлек, ёрге туруп, кетерге тебиреди. Бу жол, Маралхан анга кет, къал деп да айтмады. Мангылайын суукъ тин-тери басып, къан тамырларыны иги ишлемегенлерин ангылап, бууунларын, бармакъларын ууду.

Мёлек эшикни ачып, тышына чыгъып башлады. Алай од дагъыда артха къайтып, жерине олтурду.

— Э къатын, кимге бересе мени жангыз къызымы?! — деди Маралхан, Мёлекге къатыракъ сёлеше. — Бизни оноуубузну этерге базыннган кимди?!

— Бош къычыраса, ариу къатын! — деди Мёлек. — Айтдырмай къоймай эсенг, сени къычырыгъынгы кётюрлюк къатынладан тюйюлме. Асланукъаны юйюгюзге жыйып тургъан — сиз, башха къызны тилейди деп эшитгенлей, ушкок бла уруп ёлтюрюрге аздан къойгъан да сиз, бюгюн къызыгъызны анга эрге берирге айланнган да сиз! Кесигизден башхаланы телигеми санайсыз? Алгъынча къан бюркюр умут этмегиз.

Алайда Жаухарны жилягъан тауушу Мёлек бла Маралхан бир бирге айтхан сёзлени эшитдирмеди. Ала къолларын хауада ойнатып тургъан болмаса, айтхан сёзлерин бир бирге кеслери да ангылаталмадыла.

— Асланукъагъа да, санга да аман кюн келсин, — деди Маралхан, Мёлекни тюртюп тышына чыгъара. — Ол аман сёзню чыгъаргъаннга аман кюн келсин, ауузунда суу бузласын!

— Охо-охо, кесигиз кесигизге къаргъыш этесиз, — деди Мёлек, арбазгъа чыкъгъандан сора къаты къычырып. Баям, ол айтханымы битеу тийре эшитсин дей болур эди. — Ма мынга къаргъыш этесе. Маралхан ол сёзлени арбазда къатынланы дауурларына сагъайып сюелген Бийсолтанны кёргюзтюп айтды. Ма буду Мусабий эфендини Асланукъагъа келечи эте айланнган. Ётюрюкдю десин, мыйыкълы киши эсе!

— Мёлек, кимни не айтханы бла сени атангы башымы барды? — деди Бийсолтан асыры ачыуланнгандан, бёрюден къачхан хайыуанча, санлары къалтырай. — Атангы башымы барды кимни не айтханы бла?!

— Бош къычыраса! Тохтагъыз, мен сизни иги кюнюгюзню кёргюзтюрме.

Ол алай айтханлай, Бийсолтанны тили тутулуп къалды. Аны аякълары, къоллары къурушханча болдула. Тёммек болуп, олтургъан жеринден тебалмай турлугъу кёзюне кёрюнюп, башы тёгерек айланды.

Мёлекни бла Маралханны дауурларын эшитип, тийрени адамы алайгъа жыйылды. Жаланбыдыр, тыкыраякъ сабийле, Бийсолтанны арбазына кирирге базынмай, гёзенек, чалы башына минип къарайдыла. Алайда хыйнычы тиширыудан къоркъгъанданмы огъесе аны Бийсолтанлагъа этгенине кёл кенгдирипми тынгыладыла,

Мёлекге ауузунгу жап деген адам чыкъмады. Бийсолтанлары юйге кирип кетдиле, Мёлег'а ауузу арыгъынчы, жаншагъанын тохтатмады. Ол кеси арбазына жетгенинде да бир затланы жаншагъанлай турду.

V

Бу иш Бийсолтанлагъа Муратны къайгъысын унутдурду. Маралхан къызын жапсарыргъа кёп кюрешди да, ахырында ол да Жаухаргъа къошулуп жиляды. Олсагъатда Бийсолтанда аланы жапсарыр кюч жокъ эди. Ол, эки къолу бла бел баууна жабышханлай, юйню ичинде ары бла бери атлагъанлай турду.

Бийсолтан бир заманда да сёзге уста болмагъанды. Аны юйде сабийлерине жомакъ айтып окъуна киши эшитмегенди. Алай байрым кюнледе жамауат межгитге жыйылса, Бийсолтан къонгуроу ауазы бла къуранны алай уста окъуучуду, уллу, гитче да анга солуун алмай тынгыларча. Ёлген жерде да тилеучюдюле анга къуран окъу деп.

Бюгюн а аны тили тутулгъанды.

Ол, терезеге жуукъ барып, тышына къарады. Сабийледен къалгъанла аланы къатларындан кетип эдиле. Жашчыкъла уа, бир бирге ал бермей, хапар айта эдиле. Бир заманда Бийсолтан Жумайны арбазгъа киргенин эслеп:

— Не жиляуугъуз этилгенди? — деди, къатыны бла къызыны къатларына келип. — Не сытылыргъа къалдыгъыз? Бу ишге бир чек жокъмуду?

Олсагъатда Жумай: «Бийсолтан, юйдемисе?» — деп сёлешди. Аны ауазын эшитгенлей, тиширыула да жилягъанларын тохтатдыла.

— Юйдеме, Жумай, жуукъ бол, — деди Бийсолтан, атлауучладан арбазгъа тигелей.

— Сау бол, тамата, — деди Жумай бир кесек жунчуяракъ. Баям, ол, Бийсолтан кеси къолун узатмаса, аны бла саламлашырыкъ окъуна болмаз эди. — Бюгюн Таукъан къошдан келген эди да, Дауут гыбытланы ала кел деп тилегенди дейди. Кюрешгенме да, уялгъан этеме деп, Таукъан кеси келирге унамагъанды.

— Ой, сен хажи болгъун дегин. Намыслылагъа тенг болсун, — деди Бийсолтан, къургъакъ жётел этип, тамагъын ариулай. — Кир юйге, суусап иче кет.

— Угъай, тамата, къууанчынга барайым.

Жумай бюгюн Байсолтанланы арбазда болгъан дауурдан хапары бар эди. Ол аны юсюнден соруп, Бийсолтан-

нга кёл этдирир сёз айтыр акъылгъа да бир келди. Алай керексиз кокаланыуну кереклиге санамай, тынгылап къойду. Жумай жаланда бир затха сокъуранды: Бийсолтан юйге чакъыргъанында кирип бармагъаныма, ариу Жаухарны кёзюне бир къарамагъаныма:

— Жаухар, чыкъчы бери, къызым, — деди Бийсолтан, — ариу жуулуп, арбазда быкъыны бутакъларына баштёбен кийдирилип тургъан гыбытланы ала.

Болсада тышына Жаухар угъай, Маралхан чыкъды. Ол кёзлерин, бетин сылады, кесин жарыкъ этерге кюрешди, Жумайгъа тасхасын бермез ючюн.

— Э жаш, не ишлей турасыз? Таукъан а, харип, не хапар айтады къошдан? — деп, Маралхан бир бири ызындан сорду. Юйге жуукъ бол деб'а айтмады Жумайгъа.

Маралхан, сорууна жуап алгъынчы, дагъыда къошду:

— Э жаш, Жумай, Дауутну башха кереклиси уа болурму? — Азыкълары тауусулмай тура болурму? Ол киши адамларын ачдан къыйнамасын, аурунг.

Жумай, кёп тынгылагъандан сора, къошдан Маралханнга толу хапар айталмазлыгъын ангылатды.

Олсагъатда Жумайны акъылы, эки кёзю да юйню ичинде эди,— ол Жаухарны кёрюрге бюгюнча бек бир заманда да термилмегенди. Аны сюйген этгенликге, ол кесине жетмезлигине ийнанып, ол оюмгъа толусунлай бой салып, къыйматсыз термилиуню, кесин отха атыуну керексизге санап, «тенг — тенги бла, тегене — бауу бла» дегенни айтып, аны бла кёл басып жашагъан Жумайны бюгюн Бийсолтанны арбазындан кетериги келмей къалды. «Жаухар а къайда кёрюнмейди? Ауругъан ишми этеди?» — деп окъуна сорду.

— Нек эсе да мыккылды, — деди Маралхан. — Кесин кёпдюрюп олтурады, бир жумушха жарагъаны да болмай.

...Бийсолтан бу эки жаш — Жумай бла Таукъан, элге келип, журт салып, орналып тохтагъанлы да былайды деп айтырча, аланы юслеринде бир шарайып эслемегенди. Кертиди, Жумай элни биринчи сходунда Асланукъаны сёгюп, Бийсолтанны айтханына къаршы сюелген эди. Аны Бийсолтан унутмагъанды. Дерт тутуп угъай, халкъны аллына чыгъып, кеси кибик бир жашны терслеп сёлешир ючюн, иги кёкюрекли болургъа кереклисини юсюнден ол бир-бирде кеси аллына сагъыш этиучю эди. Бийсолтан Таукъанны кесини къошунда тутар акъылгъа келген заманы да болгъанды. Болсада ала, эки къарындаш, терк къармашып, юй, мал къурап, къош бо-

луп тохтагъанларында, былайды деп, юслерине сюелирге болмады. Алгъа аны ол умутундан тыйгъан дагъыда бир башха зат бар эди: Асланукъа Жумайны бла Тауукъанны кесине жумушчугъа тутуп, биченлигин чалдырып, отунун жардырып, малын кютдюрюп тургъан заманы болгъанды. Бийсолтан а алайда Асланукъаны аллына чабаргъа болмагъан эди.

Бюгюн а Бийсолтан Жумайны акъылына, кишилигине бюсюрегенден болур, ол гыбытланы да къолтукъгъа уруп, кетип тебирегенинде, орамгъа дери ызындан ашыра чыгъып, анга ич сёзюн айтды, ары дери кишиге айтмагъан сёзюн:

— Жашым, сени оноуунг керекди манга, — деди Бийсолтан Жумайгъа, бир кесек сабыр болурун тилеп. — Жашым, Мурат мени кече жукъусуз этгенди. Бетибизни жойгъандан арысында да башымы отха сукъгъанды, тёрени илишанына тюшгенме. От тёбеси болсун, менде не хата, тутугъуз да ёлтюрюгюз деп къояргъа къолумдан келмейди...

Бийсолтан иги кесекни сагъышлы тынгылады, жерге къарагъанлай. Мудах эди ол, кёзлери тереннге кетип, эринлерини къаны къуруп, кенг мангылайы жыйырылып.

— Бу жашны сени бла тюбеген хапарын эшитгенме. Къайда болгъаныны дурусун айтырынгы уллу Аллахны аты бла тилейме, — деди Бийсолтан, жалыннган ауаз бла. — Жумай, арсар болма, айт жашны къайдагъысын, унутмам игилигинги. Кесине да жаш туугъан хапары барды. Аман отха кюйсюн, къатынын, жашын да юйге келтирсин. Кеси уа законнга табылмаса, аны оту барыбызгъа да жетерикди. Асланукъа бла сёз болгъанма деп, жамауатны патчахха къаршы сюерге жарамаз.

Барыбызны да юйюбюзню къурута турады.

— Да, тамата, бек сейир этип тынгылайма санга, — деди Жумай. — Ол Муратха жаш туугъанын, аны манга тюбегенин билген адам ким эсе да, жашынгы къайдагъысын нек айтмайды санга?

— Жашым, къой кесинги бир жанына салгъанынгы. Мурат табылса, санга, бизге да иги. Аны отуна бек алгъа сен кюеригинги билип къой, къайдагъысын билип тургъанлай, жашыргъан этгенди дерле, Мурат жанлы болуп, аманлыкъ ишле этерге жол излегенди дерле.

— Бир къоркъур жерим жокъду, тамата. Бусагъатда Муратны бир кёрюр ючюн тау артына ауар эдим, тейри. Игиге къайда да кюн жокъду. Мурат тюзлюкню сюйген жаш эди. Аны юйден искилтин этген а жалан-

да кесигиз болгъансыз. Алай бир аман иш этгенди хайырсыз, — деди Жумай.

— Не ишди ол?

— Къолну бир кётюргенден арысында, Асланукъаны дуния жашауына жараусуз этерге керек эди.

— Адамгъа аман ниет тутхан иги тюйюлдю, Жумай, — деди Бийсолтан. — Ол иги тюйюлдю. — Бийсолтан андан арысында сёз айтмай тынгылады. Ол узун чал мыйыкъларыны къыйырларын ауузуна сугъуп, тот тишлери бла аланы чайнагъанлай турду. Бийсолтан, баям, Жумайдан тюз сёз тапмазлыгъын ангылагъан болур эди, андан арысында ариу айтыуун къоюп, ол элни таматасы къадар бирде, хар ким да анга бой салыргъа кереклисини юсюнден сагъышы башын ёрге кётюртдю. Аллай бир таукеллик алып эди ичин, аллында сюелген Жумай анга бютюнда алаша кёрюнюп къалды.

— Бу дунияда терсликлери болмай, азла чалпымагъандыла,— деди Жумай, Бийсолтанны тышына тёгюлюрге хазыр бола тургъан огъурсуз сагъышларын бёле. Жумай а, ичинде кёп зат къайнай эсе да, Бийсолтанны жанына тиерме деп къоркъгъандан, эслеп сёлеширге кюреше эди.

— Битеу терсликле акъылсыз адамланы хаталарындан чыгъадыла, ахшы улан, — деди Бийсолтан, мыйыкъларын артха сылай. — Мени жашым Мурат, айтдырмай къоймай эсенг, энди ол мени жашым тюйюлдю, аны акъылсызлыгъындан биз къаллай бир инжилип барабыз. Сен бюгюн Асланукъаны жанып сёлешесе, ол а кимге не хата этгенди бу элде?

— Хатасы уа олду, тамата — эл багъасы жашынгы журтундан искилтин этди. Огъесе аны хатагъа санамаймыса?

— Ол Муратны кесини акъылсызлыгъындан болгъан ишди. Асланукъа Дауутну, сени, Абусаламны, къайдам, бирси жашланы нек искилтин этмейди?

— Сау эл оноуунга сыйынып жашагъан таматабыз, Асланукъа алыкъа кёплеге оюнла кёргюзтюр. Ол тюз адам тюйюлдю.

«Сау эл оноуунга сыйынып жашагъан таматабыз». Жумайны ол сёзлери Бийсолтаннга жау жакъгъанча эшитилдиле. Бютюнда эркинирек сёлеширге кюч-къарыу да бердиле.

— Манга Къара, Акътабан улу да башха тюйюлдюле. Элим ючюн жашайма, анга игилик болсун деп кюрешеме. Мен Асланукъагъа жакъ басып, сени артха тюрт-

мейме. Асланукъа акъыллы, дуния жашаудан уллу ангылауу болгъан жашды, — деди Бийсолтан. — Мен ол жанына къарайма, Асланукъа элге керекли адамды.

Алайда Жумайны эринлери, къоллары къалтырадыла. Ол аллай халгъа жашауууну не къыйын сагъатында да тюшмегенди. Санларын къалтыраукъ алгъанын кеси ачыкъ сезип сюеледи. Ол халкъда жюрюген сёзге — Бийсолтан къызын Асланукъагъа берирге айланнганына толу ийнанды. Ол амалсызындан Бийсолтанны кёзюне ышарып къарады. Жумай Жаухарны тилерге базынмагъан эсе да, ахшы умутлары уа хар заманда жюрегин жылытханлай жашагъанды. «Адамны ахшы умуту — тау башында, ажал — имбашында» деп быллай бир зат ючюн айта болур эдиле. Бу ишни Мурат эшитсе, кишиге кечмез. Ол отжюрек жаш атасына да бет этмез. Айхай, не медет, — бюгюн къайдан тапхын Муратны. Жаухар кимге да барсын, Асланукъаны арбазында кёрюнмесин ансы.

Ой, Жумай къалай термиледи бусагъатда Жаухар бла сёлеширге! Ол Жаухар, аны айтханын башына алмаса да, хыликкя этсе да, акъылында болгъанны айтып, жюрегин къандырыргъа сюеди. «Асланукъагъа барма. Кесинги жойма», — деп ачыкъ айтырыкъ эди. Алай анда жокъ эди аллай онг, аллай къарыу.

Бир заманда Жумай башын ёрге кётюрдю. Экили кёрген кёзлерин уллуракъ ачаргъа кёрешип, тёгерегине къарады. Алай аны къатында киши жокъ эди, Бийсолтан да кетип, кеси жангыз сюелип тура эди.

VI

Жаухарны Асланукъагъа барлыгъы хапар угъай, керти иш болуп чыкъды. Алыкъа сёз тауусмагъан эселе да, тойну эл биченден тигелер заманнга этериклери уа баям эди. Асланукъа да омакъ кийинип, къара тор атха минип, насыбы тутханына аякъ тюбюнде чёп сынмай, башхалагъа кёлсюз къарап, къууанч кюнлерин алай ашырады.

Емюрю Асланукъаны хыликкя этгенден бошамаучу Жаухар бу ишге нек бой салды? Аны себебин билирге Жумай кимден да бек ашыгъады. Билгени уа бу болду: «Кимге берселе да, манга башха тюйюлдю,— дегенди къыз. — Бар эди жанымча кёрген сюйгеним. Ол мени къыз жюрегиме буз гыртланы къалады. Энди манга неден да не?»

Ол сёзле Абусаламны юсюнден айтылгъанларын

жаланда Жаухар кеси биле эди. Бирде Жаухар Абусаламгъа сюймеклиги тышына чыкъмай къалгъанына къууаннган этеди. Ол халкъгъа ачыкъ болуп, Абусалам а аны сансыз этип къойса, къыз кесин жояр эди. Бирде уа аны башында ол огъурсуз сагъышларын хорлагъан оюм тууа эди: «Абусаламны кёрмей турурча дуниягъа уа къанлым барсын», — дей эди.

Жумайны аллай тынгысыз кюнлеринден биринде элли жашчыкъла: «О-ха-хай, межгит къатына жыйылыгъыз! Жюнюсге сюд этедиле,— деп, орамны ёрге айландыла. — О-ха-хай, межгит къатына жыйылыгъыз! Жюнюсге сюд этедиле...»

Аны эшитген Жумай суу-салам болуп къалды. «Итле итликлерин этдиле», — деди ол. Сора юйге терк кирди да, эшик артында тагъылып тургъан къауалны къолуна алды. Энди аны не Бийсолтаннга, не Асланукъагъа бет этер жери жокъ эди. «Аман кёзлерине жолугъайым, — деди Жумай. — Манга берликлерин кеслеринде къойсунла...» — Жумай дагъыда сагъыш этди: ол мурдарлыкъгъа кирсе, жангыз къарындашына жетдирлик къыйынлыкълары кёз туурасына келип, къауалны жерине тагъып, къолуна къамичисин алып, межгит таба къууулду.

Алайгъа жыйылгъанланы кёбюсю тиширыула бла сабийле эдиле. Жумай Абусаламны алайда болмагъанына жарсыды. Ол биченде эди. Жумай алайда Бийсолтанны, Жаухарны да кёрмеди.

Межгитден чыкъгъан жерде артыкъ уллу болмагъан сары къолан кийиз жайылыпды. Аны бир мюйюшюнде мор чепкен тышы бла жабагъы жастыкъ кёрюнеди. Тёгерекде: «Жюнюс кеси уа къайдады?» — деген ауазла эшитиледиле. Баям, Асланукъа да аны жокълай болур эди, правленден терк-терк чыгъып, дагъыда ызына къайтады.

Бир заманда Мусабий эфенди чыгъып, халкъгъа артыкъ къатышмай сюелген жашчыкъланы къатларына барып, аланы бирлерине былай айтып буюрду: «Бусагъатдан чапханлай барып, Жюнюсню чакъырып кел. Сакълап туралла де». Алайда жашчыкъланы барысы да чабып кетдиле, бир бирге ал бермей,

Быллай иш элде биринчи кере болгъаны себепли, сабийге, уллугъа да бек сейир эди сюдге тынгылагъан. Жашчыкъланы, тойгъа жыйылгъанча, къууанч сагъатлы болуп айланнганлары да аны ючюн эди.

Былайгъа келгенле, бир бирге ал бермей, хапар со-

рушадыла. Алай Жюнюсге не ючюн сюд этериклерин дурус билген адам чыкъмады.

«Да эрттеден да жаныйдыла бу жазыкъны. Патчахха аман айтханды дейдиле».

«Э къыз, Бийсолтаннга айтханды дейдиле да аман».

«Да Бийсолтан а патчах тюйюлмюдю?»

Бир заманда Жюнюсню жамауат жыйылгъан жерге жуукъалашып келгенин кёргенле, ушакъларын тохтатып, сагъайдыла. Олсагъатда межгитден Мусабий эфенди, Асланукъа, элни къагъытчысы сора стражник чыкъдыла. Мусабий эфенди жамауатха салам берип, эки галошун тешип, меслери бла барып, кийизни юсюнде жабагъы жастыкъгъа олтурду. Ол къоюнундан къуранын чыгъарып, аллына салды. Аны нёгерлери да алайгъа тохтадыла.

— Жамауат, — деди эфенди. Ол бу ишде уллу сынауу болмагъанын башхалагъа билдирирге сюймей, сагъышлы тынгылады. — Ахырысы-къысхасы, бюгюн биз бери ма былайда, сизни аллыгъызда сюелген Жюнюсге шериатны жанындан сюд этерге жыйылгъанбыз.

— Жюнюсню биз билмеген не хатасы барды? — деп къычырды Жумай.

— Ауузума чапма, ахшы улан... Энди былайда шагъатлыкъ этерик адамла болурла. Айтып къояйым, эки тиширыуну шагъатлыгъы — бир эр кишиге баз болады. Эфенди къара бухар бёркюн ёргерек кийди. Ангылаталдыммы алайчыгъын?

— Эт, не этерик эсенг да. Муну не эр киши, тиширыу деп тураса, — деди Жюнюс.

—Жюнюс, сабыр бол, — деди эфенди кёкюрегин тургъузуп, жауурунларын къымылдата. — Санга да жетерикди сёз. Ма алайды да, Жюнюсню жанына бир эр киши сюелсе, Асланукъаны жанына эки тиширыу сюелирге тийишлиди.

— Экисини жанына да бирер эр киши сюелсе уа? — деген ауаз эшитилди.

— Алай болса да жарайды.

— Энди уа не керекди Асланукъагъа? — деп къычырды дагъыда биреулен. — Жюнюсню къанындан тоймай къалды да бу.

Ол адамгъа Асланукъа бети тюрленип къарады.

— Жюнюсню киеую экинчи имбашын да чачхынчы тохтарыкъ болмаз Асланукъа.

— Жамауат, хапарны аз эт, — деди эфенди. — Биз былайгъа Асланукъагъа угъай, Жюнюсге сюд этерге жыйылгъанбыз.

— Сюдню сизге этерге керекди, — деп къычырды Жумай. Алайда Жумай жанлы болуп кёпле чыкъдыла. Эфенди халкъны дауурун кёп кюрешип тохтатды.

— Биз, буслийман халкъ, къуран не айта эсе да, аны этерге керекбиз,— деди эфенди. «Биреуге хатасы жетген адамгъа кечирим болмасын», — дейди ол. Мен былайда уллу Аллахны атындан селешеме.

— Мусабий, уллу Аллах бла къачан кенгешгенинги бир ангылатсанг эди.

Жумайны ол сёзлери асыры ачыу тийгенден, эфенди секирип ёрге къопду. Къуранын бир къара быстыргъа чёргеп, къоюнуна сукъду.

Асланукъа аны къулагъына бир затла айтды. Андан сора биягъы Мусабий, жерине олтуруп, къуранны чыгъарып, аллына салды. Тёгерекге бетин тюрлендирип къарады. Олсагъатда эфендиде уллу ёхтемлик, таукеллик эсленди. Сёлешген да бек таукел этди:

— Былайгъа дауур этип турургъа жыйылмагъанбыз. Хыликкя сёзлени айтханла хатаны кеслерине этедиле. Аллах бла, къуран бла ойнаргъа жарамайды. Бизни бюгюннгю ишибизни хыйсабы олду: былайда, сизни аллыгъызда сюелген Жюнюсню эки эшеги Асланукъаны арпа сабанына кирип, сау кечени узунуна халеклик салгъандыла. Ол эшеклени сабаннга кеси билип, Асланукъагъа уллу хата этеме деп ургъанды деген хапар да жюрюйдю. Алай болмаса да, эшеклени кезиуюнде юйюне жыймай, былайда Асланукъаны ырысхысына уллу халеклик салгъанды. Шериат сюд аны акъылгъа алып, Жюнюс Асланукъагъа алты пуд мирзеу тёлерге керекди деп тохташдырады. Аны ариулукъ бла, ныгъышха чыгъармай этип къояргъа умут этгенбиз да, ол а аякъ тирейди.

— Бир кечеге алты пуд мирзеуню жыйырма эшек да ашаяллыкъ тюйюлдю, — деди Жюнюс.

— Аллах бирди, алайды, — деди тиширыуладан да биреу.

— Малтап, аунап салгъан зырафлыкълары уа? — деди эфенди. — Ол затла бары да хыйсапха алынгандыла.

— Алты пуд угъай, алты гёренке да берлик тюйюлме, — деп къычырды Жюнюс.

— Не хыйсапдан? — деди Мусабий.

— Ма ол хыйсапдан! Берлик тюйюлме.

— Сора къуранны къолунга ал да: «Мени Асланукъагъа берлигим жокъду», — деп ант эт, — деди Мусабий.

— Ант да этмейме, берген да этмейме.

— Жюнюс, алай а боллукъ тюйюлдю, — деди эфенди. — Былайда бизни жукъгъа санамай эсенг да, шериатны, къуранны хатерин эт.

— Мусабий, бир да, эки да айтма.

— Да алай эсе уа, Жюнюс, сени тёреге берирге тюшерикди, — деди Мусабий.

— Алан, шериат бла, тёре бла да бош къоркъутаса, — Жюнюс ауазын кётюрюп сёлешди. — Айтдырмай къоймай эсенг, былайда Асланукъа манга борчлу болуп чыгъады. Биченни заманында эшеклерими оруннга уруп, тогъуз-он кюнню тапдырмай тургъанды. Аланы излейме деп, ишимден жарты болгъанымы чотха нек алмайса?! Экинчи жанындан, эшеклерими тюйюп, ёрге къопмазлыкъ этгенди. Жамауатны аллында уялтыргъа болмайма ансы, жашла бир башха хапарын да айтхандыла.

— Пу, налат,— деди бюгюнлю тынгылауну басып тургъан Асланукъа, Жюнюсню таматалыкъ хатерин да этмей. — Ала...

Ол заманда халкъны бары бирден кюлдю. Эфенди да тыялмады кесин. Къуранын къоюнуна сугъуп, кюлген тауушун бирсилеге эшитдире, юйюне кетди.

Алайда Асланукъа кеси жангыз къалды, сын къатханча ёрге сюелгенлей.

ЖЕТИНЧИ БАШЫ

I

Асланукъа, хар заманда атын айтдырыргъа, кесин бирсиледен алгъа салыргъа сюйген адам, къарт Жюнюсню сюдге береме деп, отда уа кеси башы кюйдю. Ол аллай бедишликге къалгъандан эсе, малындан, мюлкюнден къуру къалыргъа хазыр эди. Алай энди анга ол затны этерге кеч эди. Халкъ кюлкюлюгю болгъаны бир жанындан, Жаухарны юсюнде тиргизиле тургъан отуну ёчюлгени экинчи жанындан Асланукъаны башында къазан къайнатадыла. Ол кече жукъудан, кюндюз — халкъдан айырылды. Асланукъа орамгъа чыкъса, аны, бир бирге ал бермей, сабийле окъуна къозутадыла. Кесин гнязгъа санап тургъан адамгъа уа ол ёлюмден да уллу къыйынлыкъ эди.

Бу иш Бийсолтанланы да суу къуйгъанлай этди.

Жаухаргъа бой салдырып, тойгъа хазырлана айланнган Бийсолтан бла Маралхан энди халкъгъа кёрюнюрге да сюймейдиле. Бирде Бийсолтан Жунюсге бичакъ билеген болмаса, Асланукъагъа уллу айып салмайды. Жыртыкътон Жунюс бу былхымсыз ишни жашха дерт жетдиреме деп этгенине ишекли тюйюл эди. Эл ауузу — элек, Бийсолтан Асланукъаны халкъ тюбюне атып къойса, кесине бютюнда уллу тасха тюшеригине — Асланукъаны башы бла ойнагъан, аны башы бла ойнагъанын жюрегине алып, Жаухарны бла Аасланукъаны арасында ишни аякъ юсюне салыргъа таукел да бир болду. Алай Маралхан Бийсолтанны ол оюмун Жаухаргъа билдиргенинде: «Аллайгъа кесинг бар», — деп къойду анасына.

Жаухар алгъын да ыразы тюйюл эди Асланукъагъа къатын болургъа. Ол ырысхыгъа батылып жашагъанлыкъгъа, жашаууну къыйматсызлыгъын англап, аллай бир кёлсюзлюк чекге жетишген эди — аны жаш жюреги юшюп, кесин къутургъан суугъа атханыны бла Асланукъагъа баргъаныны арасында башхалыкъны кёрмей, атасыны, анасыны айтханларына бой салып къойгъаны да аны ючюн эди. Жаухар бу дунияда жаланда Абатха бла Абусаламны къатынына сукълана эди — сюйгенлерин тапханларына.

Ол жаш заманында бу затланы сан этмегенди, жашауу кимден да онглу болгъанына къууанып, кесини эсириклигин тенг къызларына танытып жашагъанды. Энди Жаухар терсликни, тюзлюкню юсюнден да сагъыш этеди. Атасы — элни таматасы, бишген ашха — терен къашыкъ дегенлей, халкъны ырысхысына сугъанакъылыкъ этгенине бюсюремегенин ачыкъ айталмаса да, къарындашы Мурат ол затны юсюнден айтып, атасыны юсюне сюелген заманда аны тюзлюгюне ишексиз болуп тургъанды.

Жаухар ангылагъандан, жашауну бир тюрлю магъанасы жокъ эди, — сюймекликге, тюзлюкге да жокъ жол. Жюрегингде болгъан сёзню ачыкъ айтыргъа да жокъ эркинлик.

Жауахарны жюреги юйден искилтин болуп, кюн сайын да тышында айланып турлугъу келеди. Ол кесине ушакъ нёгерге кишини излемейди. Кетип, юйлерине тууррада сыйдам сырт тёшчюкге ёрлеп, андан энди тириле келген элни башындан энишге къарап турургъа сюйюучюдю, кёп затны юсюнден сагъыш эте, кеси кесине ийнарла айта. Аны адамгъа къошулургъа сюймегенини да себеби бар эди: тенг къызлары аны къатына келген-

лей, бек алгъа сёзню Асланукъаны юсюнден башлаучу эдиле. «Э къыз, ол мажюсюсакъал Жюнюс Асланукъаны эл кюлкюлюк этгенин эшитгенмисе?» «Кет-кет, кесинден игини ким сюйген сунаса. Асланукъа, не десенг да, Бийсолтанны киеулюгюдю...» Ма аллай ушакъла эдиле Жаухарны киши къатына барыргъа къоймагъан.

Бийсолтанны акътамакъ къызы биягъы сыртлыкъгъа ёрледи. Ёрледи да, элни башындан энишге къарады. Кюз арты аяз аны акъ, жукъа жаулукъчугъун башындан учуруп кетерге аздан къалды. Жаухар жаулугъун къолуна алды. Алай, аяз иги къатылгъан болур эди, ол Жаухарны жыйрыкъ этеклерин къанат тарууш этдирди. Къыз, кёкге учаргъа кезлеген кёгюрчюнча, къолларын кенгнге жайып, аязгъа тынгылагъанлай сюелди. Бир заманда аяз Жаухарны жыйрыкъ этеклерин ёрге кётюрдю. Къыз: «Оу, кюнюм», — деп, жерге чёгюп къалды. Адам кёрген болурму деп, жаны кетип, тёгерегине къарады. Ол алайда кишини кёрмеди. Жаланда узакъда, Чегет башы айланч жолладан эки атлы энишге айланганларын эследи.

Жаухар жаулугъун башына къысып, тизгинин жыйып, тёшден энишге тигелерге ол эки атлы аны ызындан жетдиле. Ала Абусалам бла Жумай эдиле. Къыз аланы кёргенлей, жеринден тепмей тохтады. Ол, бир элли жашла бла сёлешгенча сёлешип, къошдан келе эсегиз, мени къаймакъ юлюшюм къайдады деп айтыргъа да бир болду. Алай ауузу тутулуп къалды, жукъ айталмады, тобукъларын къалтырап, аякъларын алгъа барыргъа къоймайдыла.

«Я, астофируллах, бу жолгъа дери уа тюбемегенмеми мен былагъа? Мени санларыма не болуп къалды, от ашагъан кибик?»

Жашла, атларындан тюшюп, Жауахарны къатына келип, саламлашдыла:

— Жаухар, жашла кюз артында жаз тауукъну тутаргъа ёч болуучудула, — кесинг жангыз не айланаса? — деди Абусалам, къыз бла саламлаша. Жумай да Жауухарны къолун биринчи кере тутду. Олсагъатда бир сейирлик сезим Жумайны жюрегин къалтыратды, ол алайда асыры жунчугъандан, ауузун ачып, сёз айталмады. Жаухарны къатындан бир жаныракъ кетип сюелди.

Абусалам а Жаухардан тынчлыкъ-эсенлик хапар соргъа болду. Къыз, аны айтханларын эшитмей, кеси кесине: «Тауукъ да, къытай да сен бол, — деди. — Кесинг бол тауукъ».

Жаухарны Абусаламгъа сюймеклиги жюрегин кюйдюрюп жашай эсе да, жаш ол ангыламагъан ышанладан къуру тюйюл эди: аны халкъгъа къошулургъа сюймегени, Асланукъа атасына аллай бир артыкълыкъ этгенде тынгылап жашагъаны. Алай къыз къартланы: «Тил ат кибикди, тыймасанг — жыгъар», — деген сёзлерин эсине тюшерсе, Абусаламны сабырлыгъына ыразы болуп да къалыучуду, «сабыр тюбю — сары алтын» деп. Алай аны атасы Жюнюсге бир жери да ушамагъанына бек сейир этиучюдю. Жаухар бюгюн болмаса, Абусаламны ауузундан лакъырда сёзню бир заманда да эшитмегенди.

— «Тауукъ», «къытай» деп турма да, жолунга бар, — деди Жаухар. — Мен санга тиймейме да, сен да манга тийме.

Абусалам къаты кюлдю — къая къызы къарылгъач да анга къошулгъан сунду Жаухар. Бу жол болмаса, аны кюлген тауушун да эшитмеген эди къыз. Ахырында ол кеси да Абусаламгъа къошулуп кюлдю. Жауахарны ингиликлери бютюнда къызардыла. Сора къыз, кюлгенин тохтатып, Абусаламны кёзюне къарап, сёлеширге кюч-къарыу табып, айтды:

— Неге кюлесе? Ма кесингсе тауукъ да, къытай да.

Абусаламгъа бютюнда кюлкю къабынды. Олсагъатда къыз, сёз айтмай, кетип тебиреди.

— Аллах бла тилейме, сабыр бол, — деди Абусалам. Ол, атыны жюгенин Жумайгъа тутдуруп, къызны ызындан терк-терк атлады. — Жанынгамы тийдим, Жаухар? Айып этме. — Жаухар анга сёз айтмады.

— Къара былагъа,— деди Жумай, экиси да эшитирча, — бош затчыкъ ючюн жуукъ юлюшлеге бир бирге кёлкъалды болургъа жараймыды?

Жуукъ юлюш болгъанлары Жаухарны да, Абусаламны да эслерине ол заманда тюшдю. Алайда Жаухар да, Абусалам да биреу этеклеринден тартханча, тохтап къалдыла. Бир бирге сёз а айтмадыла. Тынгылауну басханлай сюелдиле.

— Жаухар, жанынгамы тийдим? Аллах бла тилейме, айып этме, — деди Абусалам. — «Сёз — атылгъан окъ» деп аллай бир зат ючюн айтылгъан болур.

Жаухар кесини аякъ бурунларына къарап иги кесек сюелди да, сора, бир затдан элгеннгенча, жаулугъун тешип къолуна алып, чапханлай элге тигелеп кетди.

II

Абусалам юйге келгенинде, атасыны ынчхагъан тауушу мындан ары бара, анасы да Жюнюсню къурушхан къолларын ууа, эринден эсе кесини бет къаны бек къуруп сюеле эди. Ол халны кёргенде, Абусаламны къаны башына урду. Аны къулакъ жанлары ачыдыла, мангылайын суукъ тинтери басды. Ол, бир кесек эс жыйып, анасыны къолтугъундан тутуп, шинтикге олтуртду. Абусалам келгенли, Жюнюсню келинине да бир кесек жан кирди. Алай аны ариу къара кёзлеринден чыкъгъан жилямукълары акъ бетин жалай, энишге саркъгъанларын кёрген Жюнюс:

— Тейри, жаш, бу тиширыула жилягъа бир хаппа хазырдыла, да мени чотум осал болур дейме,— деди, сёзлерин кючден ангылата. Уллу Аллахны къолундабыз,— жерни башын кёрген, тюбюн да кёрлюгю хакъды. Алай ол аман къызны къатымда болмагъанына инжилдим...

— Абусаламны атасы, кёлсюзлюк этме, — деди Жюнюсню къатыны. — «Саусузну жастыгъында сау ёлюр», — дейдиле, кесинги аманнга жоралап турма. Аллахда кюч уллуду, аякъ юсюнге болурса, Аллах айтса.

Жюнюс къатынына сёз айтырны орунуна, аз ышарып къойду. Баям, ол кесини халын кимден да бек таный болур эди.

Абусалам ундурукъ къулакъдан жан жаулукъну алып, атасыны бетини, мангылайыны терлегенлерин сюртдю. Анга кёл этдирир сёзле да айтды, узалып, къол, аякъ бармакъларын да ууду.

— Жаш, халкъ бла, эл бла иги бол, — деди Жюнюс Абусаламгъа. — Эрни муратын эл толтурур. — Ол аны осуяты эди. — Ол аман къызны атып къоймагъыз. Мурат санга тенглик этерик жашды. Аллах буюрса, ала элге, журтха жыйышыр заман да келир...

Барыгъыз да адамлагъа иги болугъуз. Артыкъ жумушакълыкъ да иги тюйюлдю — бюгерле. Кёпчюлюк бла бирге болгъан жангылмаз. Къарт ананга сакъ бол. Келин, Абатны анасы санга аманатды.

Абусаламны кёлю толду. Ол, юйде олтуруп туралмай, эшикге чыгъып кетди. Алай Жюнюс келинин жиберип, аны артха чакъыртды.

— Кёлсюзлюк этме, — деди Жюнюс жашына. — Сен жунчусанг, тиширыула кырты болуп къыллыкъдыла. Мен кёп къыйынлыкъ кёрген кишиме: атамы, анамы да бир кюнде асырагъанма. Аланы хапарларын айтханма

сизге, экиси да къошдан келе тургъанлай, арба ауып, къаядан кетип, ажымлы жоюлгъан эдиле насыпсызла. Анам харипни мен тюшюмде кёрмегенли бек кёп заман бола эди. Бюгече уа келип: «Жаным, бу аман гытыда жашагъанынг боллукъду, санга деп бир тауушлукъ юй ишлетгенме, келип анда жашамай амалынг жокъду», — деп, ёгюз арбагъа миндирип, алып кетди...

III

Абусалам, атасын ол халы бла къоюп, къошха кетип къалалмады. Бусагъатда аны сыфаты алай къайгъылы эди — жерленнген ушкокну быргъысы кесине тирелип тургъанча, жашау босагъасындан тышына атларгъа атасы угъай, кеси хазырланнганча, борбайлары къалтырап, ауузундан сёз чыгъарыргъа къолундан келмей. Жюнюсню уа умутсуз жашауу отсуз кесеуге ушай эди, — кёз тюплери, бармакъ къыйырлары къаралып, солууун теренден кюч бла чыгъарыргъа кюрешип жата эди, сыртындан тюшюп, чырдыгъа аралып. Жюнюсню къатыны бла келини уа юйде хазна от окъуна тиргизмейдиле, аланы ожакъларындан тютюн чыкъмагъанлы ыйыкъ бола болур эди. Жюнюс айрандан ауузу толу бир уртлай эсе да, аш сартына ауузуна суу худур окъуна салмайды. Юйде башхала уа аш-суу къайгъылы тюйюл эдиле.

Аллай кюнледен биринде алагъа Жаухар бла Хадижат келдиле. Хадижат бир элли къыз эди, юйюрде беш къызны бек кичиси, Жаухарны бла Абатны тенги. Ол артыкъ чырайлы къыз тюйюл эди, алай сюйдюмю, ариу къылыгъы бла тенгни, жууукъну арасында кесине намыс тапхан жан. Ол кеслери келтирген уллу къара агъач табакъны стол юсюне салды. Сора аны башына жабылып тургъан къызыл къолан жан жаулукъну къолуна алды да:

— Жюнюс, харип, Жаухар санга хычинле этип келгенди, жылылай бир-эки къапсанг а, — деди. — Ол, табакъны къолуна алып, Жюнюсню къатына барып, энишге ийилди. — Хо, Аллах ючюн, ауузунг толу бир къап. — Жюнюс къызны тилегин толтуралмады. Ичинден ургъан къызыу хауасы къургъакъсытхан эринлерин аз ышартып къойду, ашар ашы, ичер сууу да тауусулгъанларын халы бла билдирип. Къызла экиси да оюну-кюлкюсю бла элге жарыкълыкъ бериучю къартны ёчюле баргъан кёзлерине къайгъылы къарай эдиле. Ол заманда Жюнюсню кёлю толду, сакъал тюбю къалтырады.

Жаухарны да кёлю толду. Ол, ёрге туруп, Абусаламны къатынына къатына келип сюелди. Хадижат а уза-

лып Жюнюсню башында жастыгъын тап салыргъа кюрешди — къачан эсе да бирде кесини атасы ёлюр ауруудан ауругъан заманында этиучюсюча. Жыйрыгъыны женгинден къол жаулугъун чыгъарып, Жюнюсню кёзлерин, мангылайын сюртдю. «Аллах айтса, иги болурса», — деп, кёл этдирди, жашауу келген тиширыуча.

Жюнюс тагъаланды; солууун алалмай къыйналды, бурун жанлары агъардыла, ёчюле баргъан кёзлерин уллуракъ ачаргъа кюрешип, тёгерегине адыргы хал алып къарады. Олсагъатда Жаухарны жаны андан эсе алгъа чыгъаргъа жетди. Ол, башын Абусаламны анасыны кёкюрегине къысып, сытылды. Жюнюс къатыны аны башын сылап, жапсарыргъа кюрешгенликге, кеси андан да осал эди, — тауушу чыкъмагъанлыкъгъа, кёз жашлары кёкюрегин жуудула.

— Жаш, башымы ёргерек кётюрчю, — деди Жюнюс, бир кесек эс табып. Алайда Абусаламгъа Жаухар да болушду. Жаухар Жюнюсню жастыгъын бери алып, къагъып-согъуп, жерине салама деп энишге ийилгенлей, мангылайы Абусаламны мангылайына тирелди. Къызны санлары къалтырадыла, жюрегин дыгъыл этдирген бир сейирлик сезим кёзню ачып-жумгъунчу аякъ бармакъларына дери жетди. Жаухар, мангылайын жашны мангылайындан айырмады, тап салынып тургъан жастыкъны ары бла бери буруп турду.

Абусалам белин ёрге тюзетгенден сора да Жаухар энишге ийилгенлей турду. Алайда аны жюрек кючюне бой салмагъан дагъыда бир иш болду. Жаухар жаягъын Жюнюсню жаягъына салды. Сёз айтыр къарыуу уа жокъ эди. Абусалам а анга сейир этип, кёз къакъмай къарай эди, сюелген жеринден тепмей, жюрегини ургъан тауушу кесине эшитилип.

IV

«Элден энтда да бир къыз урланды. Бюгече Жаухар элден думп болуп къалгъанды». Жангы элни жарыкъ тангларындан бири ол хапар бла уянды. Жаухар кесин суугъа атханды дегенле да бар эдиле элде. Алай къызда кесине ол зарауатлыкъны сынатырча сылтау жокъ эди — аны битеу эл биле эди. Болсада, эл ауузу — элек, хапар алай чыкъгъандан арысында, атлы — аты бла, итли — ити бла суу боюнуна къуюлдула. Жагъаны ёрге, энишге чапханланы кими ушкок ата эди, кими охахай тауушун кёкге бардыра эди — суу анасын къоркъутур муратда. Маралхан, арбазгъа чыгъып, башына да къара

жаулукъ къысып, къызыны жиляуун этеди, тийрени тиширыуларын сарнатып. Бийсолтан а, суу жагъада суукъ ташха таянып, анга бу палахны салгъанланы терсликлерине жетдириуню жолун излей, къыл чайнай сюеледи, ёлген ёлю болуп. Ол къатына келип сёлешгенлеге сёз нёгер болалмайды, кеси таянып тургъан суукъ къара ташча, тынгылайды. Бир заманда ол башын ташха уруп жиляды.

— Жамауат! Тилейме, Аллахуталаны аты бла тилейме, излегиз, табыгъыз жарлы баламы! Суу анасына жутдуруп къоймагъыз,— деди Бийсолтан, къалтырагъан ауазын узакъгъа эшитдирирге кюреше. — «Арыгъан атха къамичи да жюкдю», — дегенлей, ол юсюнде кёксюл чепкенин, башында бийик бухар бёркюн тешип, таш юсюне салды. Сора, кеси кесине бир затла айта, суу жагъаны энишге айланды. Аны ызындан бек алда Асланукъа барады. Къалгъан жамауат да аланы ызларындан.

Алай аланы ол жортуулларындан магъана чыкъмады. Табылмады Жаухар. Эрттен жулдузча, ёчюлюп къалды ол.

Энди битеу жамауат Бийсолтанланы арбазгъа жыйылды. Тиширыула Жауахарны жиляуун этедиле, эр кишиле уа, неден башларгъа билмей, бушуу-бушман болуп, арбазда сагъышлы сюеледиле. Мусарбий эфенди алагъа дууа тутдурургъа хазыр эди. Баям, ол былайды деп сюелсе, анга угъай дерик хазна болмаз эди. Алай ол, Бийсолтанны кёлюнден къоркъгъандан, халкъгъа дууа тутдурургъа базынмай сюеледи, таягъыны буруну бла жерни ташчыкъларын къозгъай. Ол бир заманда айтды:

— Аланла, былайда бу тиширыуланы ауузларын тыяргъа къолундан келлик адам жокъмуду? Бу не хыликкяды, ишни баямын да билгинчи, юйню жиляугъа алдырып турургъа жарамайды! Ырысларгъа керекди. «Аман къууум этген — аманлыкъгъа жолугъур», — деп сёз барды.

Болсада аны айтханына киши эс бурмады. Алайда халны тюрлендирген Мёлекни айтханы болду. Элде Жаухарны тюз хапарын билген жаланда ол эди. Мёлек Маралхан бла тюйюшгенли Бийсолтанны арбазына кирмей эди. Бюгюн да Маралхан Бийсолтанлагъа кеси бармады, сабий жиберип, Мусабий эфендини кесине чакъыртып айтды:

— Эфенди, бу кеслери окъгъа, къалгъанланы жокъгъа санагъанлагъа бир ангылат, маржа: жаны сау къыз-

ларыны жиляуун этмесинле. Жумайны тапсала, къызларын да табарыкъдыла.

Алайда эфенди Мёлекден ишни баямын сурай турмады. Артха айланып, арбазгъа терк-терк атлап кирди, къууанч сагъатлы болуп.

— Бийсолтан, нохтабаунг мениди, — деди эфенди уакъдан окъуна. — Бийсолтан, къыз сауду! Жамауат сагъайды. Асланукъа уа олсагъат окъуна чабып юйге кирди да:

— Тохтатыгъыз жиляуну-сыйытны, — деди, солууун кючден ала. — Жаухар сауду!

Тиширыула, къымсыз болуп, Асланукъаны кёзюне къарап тохтадыла. Маралханны ауузу ачылгъанлай турду, не айтыргъа билмей, къыйылгъан борбайлары ёрге кётюрюлюрге онг бермей. Ол, бир кесек эс жыйып, тёгерегинде тиширыулагъа къарады. Уялды аладан. Башындан къара жаулугъун тешди.

— Жаухар сауду! — деп къычырды Асланукъа. Тиширыула тышына къуюлдула. Маралхан а, къабыргъагъа таянып, ёрге турургъа кюрешди. Ол заманда Асланукъа аны къолтугъуна жабышды. Маралхан Асланукъаны боюнуна жабашып, кёзлеринден, жаягъындан упна этди.

— Иги хапар келтирген ауузунга къор болайым... Къайдады мени кёз жарыгъым?

— Жаухар сауду! — деп, Асланукъа эшикге чыгъып кетди. Алай ол, арбазда тиширыуладан башха адам кёрмегенде:

— Не болду жамауат? — деп сорду.

Ишни баямын билмеген тиширыула анга къоллары бла орамны кёргюздюле. Асланукъа аланы ызларындан Жумайланы къатларында жетди. Жумайлада адам жокъ эди. Зехле да, юйню эшиги да къаты этилип эдиле.

— Бузугъуз эшикни, — деп буюрду Бийсолтан. — Бу хужу гытыны эшигин бузугъуз! Баштакъланы юйлерине от салыгъыз! Алайда таматаны буйругъун толтургъа киши базынмады. Алай Бийсолтан аллай буйрукъну нек бергенин ангылагъандан сора, Асланукъа, терк-терк атлап барып, Жумайланы эшиклерин табанлары бла тюйдю.

— Жамауат! Былайда акъылсыз иш бола турады, — деди Абусалам. — Жарамайды алай этерге.

— Кюйдюрюгюз бу къуругъан журтну,— деди Бийсолтан.

— Тамата, женгиллик этме, — деди Абусалам.

— Бузугъуз. Кюйдюрюгюз! — деп къычырды Бийсолтан.

Алай Асланукъагъа киши болушмады. Ол заманда Бийсолтан барып, арбазда къаланып тургъан отунладан бир чертлеуюк агъачны чыгъарды да, юйню къадаууна сугъуп, артха тартып, къобарып алды. Асланукъа бла Бийсолтан юйге кирдиле. Аланы ызларындан Абусалам бла бирге тёрт-беш жаш кирдиле, Мусабий эфенди да ызларындан.

Асланукъа жыйгъычны ойду, сынжырда тагъылып тургъан къазанны алып, кюлге баштёбен къаплады.

— Жаш, былхымсызлыкъ этме, — деди Абусалам Асланукъагъа. — Ата юйюнгде айланнган кибиксе, тейри.

Асланукъа анга сёз къайтармады. Бийсолтан а:

— От салыгъыз юйге, — деди. — Бусагъатда мени жюрегим къалай кюе эсе да, бу юй тюз алай кюерге керекди.

— Бийсолтан, тейри, лязим, къарайма да, «Къара илячин къарт болса, къаргъалагъа аш болур» дегенлей, къартлыгъынгда башынгы отха сугъа тураса, — деди Мусабий эфенди. — «Сабыр тюбю — сары алтын», сабырлыкъ эт. Къаргъа къычыргъанлыкъгъа, къар жаумайды.

Бийсолтан бир кесек тынгылады. Асланукъа да, Абусалам бети тюрленип, кёзюне огъурсуз къарап, кёкюрегин кёкюрегине тиреген инде, артдан кесине келлик кюнню юсюнден сагъыш этген болур эди — тышына чыгъып, барып зехлеге къапланып, жерге къарап тохтады. Бийсолтан да, бирсиле да чыкъдыла тышына. Арбазда халкъ, дуагъа келгенча, тауушсуз сюеледи. Жумайланы эшиклери уа кенгнге ачылып.

Жыйылгъанла бирем-бирем арбаздан тышына чыгъып тебиредиле. Бир кесекден Асланукъа да аланы ызларындан тебиреди. Алай Абусалам:

— Ахшы улан, сабыр бол,— деп сёлешди аны ызындан. — Артха къайт дейме да санга, артда баштёбен болуп барырса. — Асланукъа аны айтханына эс бурмады. Алайда бир-эки жаш Абусалам жанлы болуп сёлешгенлеринде, Асланукъа тохтады да, артха айланып, жашлагъа сагъышлы къарады.

— Бери атла, ахшы улан, — деди Абусалам.

— Не керекди санга?

— Абусалам, къой бу жарлыны, — деди алайда сюелген жашладан бирлери,— сюйген къызын урлатып, ичи кюе тургъан адамдан не излейсе?!

Асланукъа анга къыйыкъ къарады.

Жаухарны къачханы Абусаламны ичин Асланукъаны ичинден кем кюйдюрмей эди. Алай аны ол жюрек ачыуун Бийсолтанны бла Асланукъаны кюйсюзлюклери унутдуруп — кёлсюзлюк этип, кесини къайгъылы сагъышларын башхалагъа билдиргенден эсе, тюзлюк ишде кесин танытыуну — Жумайгъа артыкълыкъ этдирмеуню сайлап, былайда игиликни ёкюлю болуп сюелгени да аны ючюн эди.

— Мен андан кёп зат излемейме, — деди Абусалам. — Келип, юйню чачханыча, жыйгъан да этсин.

— Жыярыкъ тюйюлме! — деп къычырды Асланукъа. — Манга оноу этерча киши къачан болгъанса сен?

— Асланукъа, «тюлкюню душманы — териси» деп эшитгенмисе? — деди Абусалам. — Къой бу ажирлик этерге кюрешген къылыкъчыкъларынгы. Тутхучсуз ёхтемлигинг сени ёмюрде ёрге турмазча абындырлыгъын эсингде тутсанг, игиди кеси башынга.

— Мен ким болгъанымы сенден эсе кесим иги биламе, — деди Асланукъа.

— Асланукъа, билмейсе ким болгъанынгы. «Уручу бет уялмаз» дейдиле, кёз кёре, бетсизлик этип жашайса.

—Абусалам, атынгы айтмайма да, атымы айтма, — деп, Асланукъа кетип тебиреди.

— Сабыр бол, ахшы улан, эндиге дери тёзгеним тамамды.

Олсагъатда Абусаламны айтханы Асланукъагъа алдай бир хор кёрюндю, къолунда саууту болса, аны кёкюрегине бир да арсарсыз тирерик эди. Ол, артха айланып:

— Абусалам, «тойгъан антын унутур» дегенлей этме, сен эслеп сёлеш, айтырынгы-къайтырынгы билип, — деди ауазын кётюрюп, алыкъа элде аны тобукъландырырча кюч болмагъанын ангылатып. — Мен кеси жашауумда башым бла ойнагъан адамгъа кечмегенме. Кесинги башынгы да, мени башымы да отха сукъма.

— Артха къайт, киши эсенг, отха кимни башы сугъуллугъун кёрейик.

Асланукъа артха къайтды да, Абусаламны къатына келип сюелди, кёк кёзлеринде от жилтинле ойнай, Абусалам жашха кесин танытыргъа хазыр болду. Алай келди кёлюне: къантулукъну тюйюп, эшек отуну этип, къолларын артына байлап, Жумайланы зехлеге тагъып кетерге, ахырысы-къысхасы — кишилигин танытыргъа. Аны ол акъылы такъыйкъаны ичине атха миндирди, къалын туманлы терен къолгъа элтип да атды. Бир за-

манда анасыны бла къатыныны жилягъан тауушлары да эшитилдиле Абусаламны къулагъына. Баям, жашны огъурсуз оюмун ана ауазы хорлагъан болур эди, ол къолун Асланукъаны имбашына салып, кёзюне жютю къарап айтды:

— Сен хатаны бек алгъа кесинге этесе, халкъны кесине чюйре этген иги тюйюлдю. «Халкъ сюйгенни киши аудурмаз». Халкъны дуния толу акъылы.

Абусаламны акъыл юйретгени Асланукъаны дыгъылына жангыдан къатылды.

— «Эшек эсиргени жардан кетер» деп да айтылыучуду халкъда, — деди Асланукъа, — дагъыда быллай сёз: «Юшюген жилянны къоюнунга салып жылытсанг — къапхан этер».

Мен элде кишиге аман болмагъанма, адамлагъа малмюлк къураргъа, юй ишлерге болушханма, бюгюн а ала, жилян болуп, мени къабадыла. Жумайгъадамы аман болгъанем? Бюгюн а кёрдюнг аны манга этгенин. Къалай тёзерме мен аллайлагъа? Угъай, аны къанын ичсем да, жюрегим къанарыкъ тюйюлдю.

— «Уллу сёлешме да, уллу къап», Асланукъа,— деди Абусалам. — Алай айтыргъа уялмагъан — этерге да уялмаз. Къой халкъны жаныгъанынгы.

— Мен халкъны жанымайма, башымы эл кюлкюлюгю этген Жумайны жаныйма. Сен аллай бир акъыллы адам эсенг, акъны къарадан айыра тур.

— Сенден акъыл сурай барсакъ, артха къурлай къайтарырса. Бюгюн а Жумайны юйюн да жый, къадауну бла киритни уа, алгъын къалайда эседе да, алайгъа сал.

Асланукъа кюлдю, Абусаламны хыликкя этип кюлдю.

— Сен, — деди ол, — асыры уллу сёлешесе. — Мени ким болгъанымы уа билирге керегенг, тейри. Жумайны эшигин къайыны бузгъанды, юйюн а мен аны буйругъу бла чачханма. Бюгюнден арысында мен аны юйюне угъай, арбазына окъуна кирлик тюйюлме. Кирсем да, от салыргъа кирликме. Ангыладынгмы алайчыгъын? — Асланукъа онг къолу бла Абусаламны имбашына къатылып, кетип къалды. Ачыуу огъары аягъына миннген Абусалам Асланукъаны ызындан тебиреди. Алай жашла аны аллына чабып, андан ары барыргъа къоймадыла. Асланукъа уа, жюрюшюн бёлмей, кеси арбазына кирип кетди.

V

Мёлек Бийсолтанланы тилеклери бла Жаухарны юсюнден билген хапарын айтды:

— Мурат, кече бла келип, Жаухарны отоуундан терезе бла тюшюрюп, ат боюнуна алып, кетип къалгъандыла. Жумай да аланы биргелерине эди. «Эгечим Асланукъагъа баргъандан эсе — жерге барсын», — деп, асыры огъурсуздан жерни тепдире эди.

— Э жаш, анангы жилятма деп да кюрешдим, — деди Мёлек, Маралханны аллында кокалана. — Аллахха тууралы, мен анга тилегенни, Аллах, мен анга тилегенни. Алай ол: «Анам къайгъы этмесин, мен саулукъда Жаухаргъа ыспассызлыкъ жетмез. Анама айтырса Жаухар Жумайгъа эрге баргъанды деп».

— Аллах бирди, атасыны атын а сагъыннган окъуна этмеди. Тоба-тоба, ётюрюк айта турама. «Бу ишлени этип айланнган атамды», — деген эди.

Бийсолтан, бети тюрленип, олтургъан жеринден ёрге турду. Ол не зат эсе да айтыргъа кезледи. Алай Маралхан андан алгъаракъ болду:

— Ол уялмагъан къыз а ауузундан сёз чыгъармадымы, эки атыллыкъ?

— Аллах бирди, Жаухар Жумайгъа эрге баргъанды деп айтырса дегенинде, бир кесек жилямсырагъан кибик этди ансы, ауузун ачып, акъдан-къарадан сёз айтмады.

— Аллах аман бла ашырсын жашауун, — деди Маралхан. — Ёмюрюнде аны чирчиги болмасын. Эрин къабып, жиляй олтурсун.

— Къанчыкъдан туугъан, юйюмде къаргъыш этме, — деди Бийсолтан.

Бийсолтанны эрши, ушагъыусуз сёзю Маралханны жюрегин чанчдырды эсе да, ол бурулуп анга жууап этмеди. Эшитмеген кибик этип, Мёлек бла ушагъын бардырды:

— Э къыз, сен кече белинде былагъа къайдан табылдынг?

— Э къыз, Аллах бирди, кече белинде терезем къагъылгъанда, асыры къоркъгъандан, юйюм юсюме оюлгъан суннган эдим. Чыракъны жандырыргъа да къоркъуп, терезеге къапланып, тышына къарайма. Алайда, терезе тюбюнде, бир уллу къарелдини эслейме. Аллах бирди, эсим ауаргъа жетеди алайда, жан алыучу келген суннганем. Сора: «Мёлек, къоркъма, мен Муратма», — деп сёлешеди къарелди. Не этерик эдим, Аллах бирди, сизни бетигизден тышына чыкъдым. Айтды сора, былай

да, былай, биз Жаухарны къачырып барабыз. Юйде къайгъы этмесинле деп.

— Аман жолгъа барсынла, ёлген хапарлары келсин, — деди Маралхан. — Юй болмасынла — тюп болсунла.

— Мен не айтханма санга, — деп, Бийсолтан къатынына керилди. Маралхан а, жерге къапланып, къычырыкъдан къырап жиляды.

VI

Бийсолтан бла Маралхан кёп кечелерин жукъусуз ашырдыла. Аланы борбайларын къыйгъан, ичлерин жандыргъан жаланда Муратны бла Жаухарны юйден къачып кетгенлери неда жагъаларына тийишли болмагъан жерлеге урыннганлары тюйюл эди. Ишни башы — аман атасын, анасын айтдырыр дегенлей, сюйгенни-сюймегенни арасында Мурат бла Жаухар кеси башларыны оноуун аласыз этгенлеринде эди. Бийсолтан мал, юй, ырысхы бар эсе да — барысын да сабийлерине деп кюрешгенди, халкъ аланы кимден туугъанларын билсин деп, артдан келликни сагъышын башындан кетермей. Ол жашыны, къызыны тоюн этерге къолундан келмезлик кишимеди? Бу затны юсюнден Бийсолтанда мурат уллу эди. Алай ол «умут — тау башында, ажал — имбашында» дегенлей болуп къалды. Анга энди малы, мюлкю да кюл болсунла, ол жангыз Дауутну уа, аллында «кюс» дерге бир деп бир хайыуаны болмай къалса да, кечиндирликди. Бийсолтан нек эсе да бирси сабийлеринден эсе Дауутну акъылына бек бюсюреучюдю. Ол башын тутарыкъ жашды деп аз айтмагъанды Маралхан бла ушакъ эте келгенде.

Бийсолтан къызы юйден кетгенли, биле-биле къарт болгъанды. Халкъны ортасына чыгъып, алгъынча ёхтем сёлешалмайды. Элде не жумушун да Мусабий эфендини, правленни къагъытчысыны юсю бла этеди. Асланукъаны оноугъа тапхан заманы да болуучуду.

Он бармагъындан бал-жау тамгъан, алтыны, кюмюшю бла махтаннган Маралхан да энди башын эшикге да чыгъармайды. Юй жумушну ауурлугъун кеси жюрюталмай тохтагъанда, Хадижатны анасына баш уруп баргъанды, къызыны хатерин тилеп, аны хакъын да тохташдырып, къарауашымча угъай, къызымча кёрюрме деп. Хадижатланы жашаулары къолайсыз эди, аталары эртте ёлюп, беш къыз, аналары алтынчы болуп, юйде эр киши болушлукъ болмай, атылып къалгъанда, жаланда элни болушлугъу бла жашау этерге къыйыныракъ

тюшгенин ангылап, къызла аналарыны ызындан тохтап, чалгъы чалгъандыла, жер къазып, бахча ёсдюре келгендиле. Алай къызланы таматалары эрге чыкъгъанлы киеуле бу юйюрге билеклик этгендиле, эр киши кючню хазна излетмегендиле. Болсада, Хадижатланы жашауларына адам сукъланырча тюйюл эди. Ол себепденми болду, Хадижат анасыны ыразылыгъы бла Бийсолтанлагъа келип, Жаухарны отоууна кирип тохтады.

Кертиси бла да, къыз Бийсолтанлада бир тюрлю ыспассызлыкъ сынамай жашай келди, тырман, тюрт сёз эшитмей эди ол, кийгени, ашагъаны бийче къызлагъа тенг, ол угъай эсенг, Хадижат артдан-артха элли къызлагъа кака кётюрюп окъуна башлагъан эди. Алай, тенг къызларыны къакъды-сокъду сёзлерин эшитгенинде уа, кесини акъылын башына жыйып, жашаун алгъыннгы ызына салгъан эди — «къарауаш» деп айтдыргъандан эсе, тап, намысы бла жашауну сайлап.

Маралхан, Хадижат алагъа келгенли тапхан ырахатлыкъны, тынчлыкъны кеси ёмюрюнде да сынамагъаны себепли, къыз юйде не эркинлик этсе да, къулакъгъа алмай жашай эди. Тойгъа, къурманлыкъгъа тебиресе, Хадижатны онг жанына салып, алай барыучу эди. Баргъан жеринде да анга намыс беририлерин излеп.

Хадижат Мёлекни къылыгъын, хыйла ишлерин жаратмагъаны себепли, аны юйге келирин сюймей, келсе да, кёз-къаш бермей турду.

— Къой, бу адамны юйге юйюрсюндюрме, — деген эди бир жол Хадижат Маралханнга. — Мёлек кесине жетген жерде башхаланы юйлерине от салыргъа угъай дерик тюйюлдю, эки элни бир бирге этерик тиширыуду.

Баям, хыйлачы Мёлек кесини юсюнден Хадижатны акъылын таныгъан болур эди, артда не да этип, аны юйден къурутургъа да бир кюрешди. Алгъа ол «жюрек сёзюн» Хадижатны кесине айтды:

— Кет-кет, э къыз, ол аман къарынынгы тойдурур ючюн биреуню юйюне кирип къалай тураса? — деди бир жол Мёлек Хадижатха. — Сен намыслары жюрюй келген адамладан туугъанса. Аллах бирди, халкъ ёмюрде юсюнгде болмагъан ишни туудуруп къоярыкъды. Аны ётюрюк айта эсем, ауузум къурусун. — «Тоба-тоба», — деди Мёлек ичинден. — Даууут Хадижат бла айланыргъа умут этгенди да, Маралхан аны сезип, жашыны башына таякъ бла ургъанды, Хадижатны уа чачындан тутуп, сюйреп эшикге атханында, Бийсолтан тилеп къойдургъанды деп, ма аллай хапар жюрюйдю.

— Ол аман хапарны жаяргъа кюрешген къатынны

ауузу къурусун, — деди Хадижат, сабыр, бир тюрлю тюрленнгени болмай.

— Тоба де, э къыз, кесингден таматагъа алай къалай айтаса?!

—Нек айтама тоба деп?! Тили тутулуп, сёлеширге термиле айлансын.

— Э къыз, кет-кет, не аман ауузунг барды. Аллах-Аллах, къыз намысынга да уялмай, алай эрши къалай сёлешесе? — Мёлек, олтургъан жеринден ёрге къобуп, этеклерин къагъып, кетип тебирреди.

— Айтыр сёзю тамагъында къалсын ол хапарны жайгъанны,— деди Хадижат.

— Кет-кет, Аллах бирди, эрттегиле тюз айтхандыла: «къарауашны сёзю да къарауаш».

— Да, Мёлек, бийче болуб'а, сен кесинге кёплени къуллукъ этдирген болуренг. Адамгъа жалгъан сёзню туудура айланнган къарауашны да къарауашыды.

— Ол менден чыкъгъан сёз эсе, ауузум къурусун. — Мёлек алай айтханын Аллах эшитир деп, аркъасы окъуна терледи. Кёкге къарап, кеси кесине бир затла жаншады.

VII

...Жумайны къатын алгъаныны ауурлугъу кимден да бек Таукъаннга жетди. Къыш къыямада мал да, юй жумуш да юсюне тюшюп, эски тонун, чачылгъан чабырларын тешерге онг тапмай, ашдан къарыны тоймай жашай келди. Алайда, хоншуда Асланукъа анга кёл кенгдирип тургъан болмаса, бурулуп да къарамай эди. Алай Таукъан да боюнсаны кёргенде ийнекме деучюледен тюйюл эди: ишни къанын ичген жаш Жумайны жауларына кесини тасхасын билдирмейди. Бир малын къоранч этмей чыгъарды жаз башына.

Бийсолтанлары чакъырмасала, Жумай кеси аллына элге кёчюп келирге базынырыкъ тюйюл эди. Аны алай этерин Мурат бла Жаухар да тийишли кёрмегендиле. Элде Бийсолтаннга: «Жашынгы, къызынгы юйюнге жый, тёртеуленни бирге абрек этип айланма», — деп айтыр адам а табылмады. Жаухарны юсюнде Бийсолтан этген къылыкъсызлыкъны, халкъны аллына чыгъып, къызын харам этгенин да унутмагъан эди эл.

Ол хапарланы эшитген Жумай бир-бирде жюрегине аллай таукеллик ала эди: «Жаухарны да элтип, юйюме барайым, жарлы къарындашыма билек болайым, — дей эди ол кеси кесине. — Мени адамгъа санамагъан Бий-

солтандан нек буюгъама? Къатыма келмесе, къатына да бармам. Бу дунияда къатын алгъан а мангамы тёреди? Аны ючюн элими нек харам этеме?»

Алай аны ол акъылына сокъурандыргъан Жаухар эди: «Ёлсем да, башымы элге кёргюзталлыкъ тюйюлме»,— дей эди ол,— бютюнда бу халым бла — чыккыр кибик».

Жаухарны «элге кёрюналлыкъ тюйюлме» деген сёзлери бирде Жумайгъа ачыу окъуна тийиучю эдиле. Ол халкъдан анга баргъаны ючюн уялгъан суна эди Жумай. Алай эсе окъуна, Жаухар кесини тасхасын эрине ахыры да билдирмегенди, аны намысына ушамагъан сёз бир да айтмагъанды. Жаухар эрини жагъасын агъартмай эшикге окъуна чыгъармагъанды.

Асланукъа кюнлени биринде Жумай жашыртын кече бла юйге келип-кетип тургъанын биледи. Ол, патронташын да белине байлап, ушкогун имбашына тагъып, элге келген жолну башы тырхыкда кёп кечелени сакълай турду. Аслунукъа, къолундан келсе, бек алгъа Муратны ёлтюрлюк эди, андан сора — башын халкъ хыликкялыкъ этген Жаухарны. «Къанчыкъны ат къуйругъуна тагъып сюйретир эдим», — деп, ол Жаухарны жаныйды.

Жаухар Асланукъаны аз кюнлеими хыликкя эте келди, халкъны ичинде къынгырбут, киштиккёзге дери жетип. Айхай да, Асланукъа махтанчакъ Жаухарны жуубын бермезлик жаш тюйюл эди. Алай анга ол зат-ланы хорлатхан къызгъа сюймеклигини кючю эди. Ол кюч аны ёхтемлигин, менсиниулюгюн да хорлай эди. Бюгюн а аны акъылын башха оюм къолгъа алгъанды: ол жаныча кёрюучю Жаухаргъа, кеси ёмюрюнде юсюн жангыртмагъан пакъырачыгъа — Жумайгъа, кёкюрек кючюн къаялагъа тенг этген Муратха да дерт жетдирирге керекди. Ала ючюсю да Асланукъаны аллында тобукъланыргъа керек эдиле. Ол мурат эди жашха жюрек кюч берген. Аллай кезиуде Асланукъа, къой сюрюуге чабарыкъ бёрюча, тишлерин къыжырлата эди, кёкюрегин керип, эркин солуп, битеу дниняны кеси ууучуна жыяргъа къолундан келлигине бир тюрлю ишекли болмай. Тюзлюк ючюн мурдарлыкъгъа киргенликге анга бир адам да айып салмазлыгъына ийнандыргъан сезим кючю уа къабыргъада тагъылып тургъан къауалгъа бёрю кёзлерин терк-терк къарата эди.

Асланукъа адамны ушкок бла урууну артыкъ уллу кишиликге бир заманда да санамагъанды. Ол эр кишини эрлиги жаланда къама урушда танылыргъа керекди

деп болгъанды. Ол хыйсапдан Асланукъа халкъ тынчайгъандан сора, кюмюшбаш къамасын да белине тагъып, элни огъары жанына — Чегемге элтген жолну башына барып, туугъанлы да алайны къалауруча сюелген къарт кертме терекни тюбюнде тохтады. Аны жюрегине бир тюрлю къоркъуу, кёлсюзлюк кирмей эди. Олсагъатда адам да, жанлы да жаланда андан къоркъургъа керек эдиле. Алай бир заманда ол, анга жуукълаша келген уллу къарелдини кёрюп, къоюнуна жилян киргенча, элгенип секирди. Асланукъа аркъасын кертме терекге тиреп, ол къарелдиге къарагъанлай турду. Асланукъа алайда ушкогун келтирмегенине бек сокъуранды. «Бу жолча телилиг' а этмегенем»,— деди, кертме терекни башына ёрлерге хазырлана.

Къарелдини агъач тонгуз болгъанын билгенден сора Асланукъагъа бир кесек жан кирди. Алай къабан адамны айыудан эсе къылыкъсыз сермейди деп ол аз эшитмегенди. Аны себепли Асланукъа, солууун кючден ала, тауушсуз сюеледи. Тонгуз андан бек жуукълашса, ол арсарсыз терек башына ёрлерикди. Алай тонгуз аны къатына келмеди, жухун жерден айырмай, элни урлугъу олсагъатда салыннган картош бахчаларына тигелеп кетди.

Андан сора Асланукъа кече белинде барып, Жумайны аллын сакълауун къойду.

СЕГИЗИНЧИ БАШЫ

I

Бир жылны кёзюне элде кёп тюрлениуле болдула: Асланукъа халкъда унутула баргъан дертин аякъ юсюне салып, Муратха тутмакълыкъ сынатды. Аны юсюнден Чегемден хапар келгенден сора, Абусалам, барып, Абатны сабийи бла юйге алып келди. Жумай да юйдегиси бла элге жыйылды да, Таукъан жаш болса да, халкъны жыйып, къарындашыны тоюн этди, ол къууанчха Бийсолтанладан адам къатышмады. Хадижат, къорсадагъа болуп кюрешгенликге, Маралхан Жаухарны бла Муратны тойларына аны да жибермеди.

Элде озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай, была не этедиле дегенле да болдула. Жумайлагъа къыз да туугъандан сора. Алай Жангы элде аланы къууанчларына бармагъан а кёп адам жокъ эди. Ары келгенле Жумайны жангы юйюне сыйынып болмай эдиле.

Баям, Абусаламлары эркинлик бермеселе, Жумайны

тою алай жарыкъ да боллукъ болмаз эди. Алыкъа Жюрсню къарасын тешмеген юйюр, тилекчиле келгенде, кесин бир жанына салып тохтамады.

«Бушууну унутдурлукъ — къууанчды, — деген эди Абусалам, — этигиз къууанчыгъызны, согъугъуз къобугъузну. Аны ючюн бизни жарлы атабызгъа ыспассызлыкъ тюшмез. Кеси да жарыкълыкъны сюйген адам эди». Тойгъа, оюннга къатышмагъанлыкъгъа, Жумайлагъа Абусалам кеси да барды.

Жаухар элге кёчюп келгенли, Абусаламгъа бир кере да тюбемеген эди. Юйюне барып, анга къайгъы сёз а берирге керек эди. Болсада ол кече бла эрини юйюне келип тюшгенли, башын эшикге чыгъармагъанды. Анга уа кёпле келип, алгъыш сёзлерин айтхандыла, къууанчлы жашау сюрюрюн, уланла анасы болурун сюйгенлерин билдиргендиле. Ата-ана, къарындаш болушлугъу болмагъан Жаухаргъа бек алгъа келинлик, тенглик да этген а Абат эди. Бюгюн да шапалыкъ этген, шапалагъа оноу этген да олду. Алай Абат не бек кирпилдерге кюрешсе да, Муратны жокълугъу, ол сынагъан къыйынлыкъ аны неге жетдирирге боллугъуну сагъышы бирде борбайларын къыйып, кёзюн-башын тели айландырып, дунияда барын-жогъун да унутдурадыла. Жаухар билмей эди анга бу къыйынлыкъны сынатхан Асланукъа болгъанын. Асланукъа ол затны жашыртын этип, кечеден тангнга Муратны элден тас этип къойгъан эди.

«Аланла, былайда, жан хоншуда, Асланукъа уа къайда кёрюнмейди?» — деп къартла бир бирге соргъан болмаса, аны бетсизлик ишинден хапары болгъан тойгъа келгенледе да жокъ эди. Айхай да, эл биледи Асланукъа бюгюн-тамбла къатын къоллу болама деп тургъанлай, Жаухар Жумайгъа секирип кетгенин. Алай къызны минг тилер, биреу алыр дейдиле, иш былай болгъандан арысында, Асланукъада кишилик болса, бюгече Жумайлагъа табылыргъа керек эди. Къаманы бир бирге тиреп туруу а, тейри, игиликге элтмез.

Тиширыула айтханлыкъгъа, Жаухар жаш келин болуп, ау тюбюне кирип тохтамады. Къартладан албугъарта эсе да, аш юйде тохтап, къызлагъа шапалыкъ этерге болушады. Сабийге ёшюн салыргъа керек болса уа, Абатдан тилеп, бешикни ау тюбюне элтдиреди. Жаухар Абусаламгъа тюберге сюйюп, бирде ол олтургъан жерге жашыртын къарайды. Эр кишилени юсю бла анга ётерге уа онг тапмайды. Абусалам, тойгъа олсагъатда келген Мусабий эфендини стол башына ётдюреме деп, олтургъан жеринден ёрге тургъанлай, тышында сагъыш-

лы сюелген Жаухарны эследи да, жерине олтурмай, анга аралып къалды. Ол Жаухарда ары дери эсленмеген ариулукъну кёрдю. Абусалам аллай жанны хапарлада айтылып да эшитмегенди. Ол, бюгюн болмаса, адамгъа сукъланмагъанды, сукъланнганы уа Жумайгъа эди. Абусаламны бла Жаухарны нёз къарамлары бир бирге жол бермей эдиле. Жаухар, бир кесек эс жыйып, узун къара кирпиклерин къагъып, акъылын, къарамын да бир жанына бурургъа кюрешди. Аны эринлери, къоллары да Жумай бла къойгъан кечелериндеча къалтырадыла. Солууун алалмай къыйналды. Баям, къартладан сёз жетген болур эди. Абусалам жерине олтурду. Алай, артха айланып, терен сагъышны ышанларындан толу къарамын тышында Жаухар сюелген жерге бурду. Жаухар а жокъ эди алайда.

Абусаламны сакъалы жетип эди, атасы ёлгенли, ол аны жюлюмегенди. Алай, къара кийгенликге, халкъ жыйылгъан жерге хузум кийинип келмегенди. Юсюндебашында аяулулукъгъа тутхан кийимлери: кёк чепкени, кюмюшбаш хазырлары, чепкени бетли бухар бёркю, ышымлары да кёксюл, аякъларында уа жерк суудан къаннган териден тигилген гён чарыкълары. Абусалам, тышына чыгъып, Жаухаргъа тюберге таукел болду. Эгечини къайын къызына тюбеп, анга алгъыш сёзюн айтханлыкъгъа, бир адам да айып этерик болмаз. Жумай да узакъ адамы тюйюл, — туугъанлы да бир бирге ич сёзлерин айта келген жашла. Алай ол таукеллик Абусаламны хорлаялмады. Олтургъан жеринде ары-бери тепчий келип, ахырында къартланы хапарларына къулакъ салып тохтады.

Болсада, бир заманда Абат, эшикден башын ичине къаратып:

— Абусалам, бир кесекге бери чыкъчы, — деп тиледи.

Ол тышына чыкъгъанда, Жаухар мудах къарамын жерге бошлап, башында акъ гыранчасыны къанаты бла бетин жабып сюеле эди. Ол къатына келип сюелгинчи, Абусаламны эслемеди. Алай эслегенден сора уа, арсарсыз аны боюнуна тагъылып, сёзюн ангылатмай сытылды. Абусалам аны башын сылап, кёл этдирди:

— Да не этериксе, Жаухар, — деди Абусалам, — Аллах берген къыйынлыкъгъа тёзмей болмайды. Алыкъа быллай ишге жолугъурукъбуз деп жети жукълап тюшюбюзде да жокъ эди. — Абусаламны кёлю толду. Ёню къарылып, ауузундан сёз чыгъаралмай, Жаухарны башын кёкюрегине къысханлай турду.

— Къызчыкъ, этме алай, — деди Абат, Жаухарны къарындашындан айыра,— халкъ бюгюн къууанчха жыйылгъанды, кесибизге айып этдирмейик. Алайгъа Жумай да келди.

— Харип, Жюнюс халкъ сюйген адам эди, — деди Жумай. — Оллахий, Жаухар кесини не къаршысына этериги да ол болур эди. Сизни бушууугъузну эшитгенинде, эки кёзюнден жилямугъу къурумай, сау ыйыкъны тургъан болур.

— Бушуусуз къалыгъыз, — деди Абусалам, чепкен этеги бла кёзлерин сюрте...

II

Жангы эл кёз кёре ёсе эди: жангы юйле, жангы юйюрле. Асланукъа да, киеу нёгер жыйып, Уллу Басханнга барып, къатын алып келгенди. Киеу нёгерни башчысы уа — Даут. Ол бу ишни Асланукъагъа жюрек халаллыгъын танытыр ючюн угъай, аланы башлары бла ойнагъан эгечине дерт жетдирир муратда этгенди. Даут элге киеу нёгерни бек аллында кирген эди, орайдасы тау тёппелеге эшитиле, келинни да ат боюнуна алып: «Ушкок атыгъыз!» — деп. Даут жашлагъа терк-терк буюрады. Киеу нёгерни къууанчлы дауурy элни битеу сагъайтып, уллу, гитче да орамгъа къуюлгъанды.

— О хахай, келинни аллын тыярча бир эр жокъмуду бу жамауатны арасында? — деп къычырады Даут, Асланукъалагъа жууукълашханлай. — Къоркъмагъыз, Асланукъаны жарлы эталлыкъ тюйюлсюз. Аны алай бош жаш сунмагъыз, Басхан ауузунда менме деген байны къызын алып келеди!

Алайда келинни аллын тыяргъа киши чыкъмады. Ол заманда Даут хуржунундан кюмюш ахчаланы чыгъарып, халкъ жыйылгъан жерге чачды. Даут эки-юч кере этди алай.

— Ма къуунч десенг! Ма перекет десенг! — деп, Даут, ёхтемлиги тау элге сыйынмай, Асланукъаланы арбазгъа кирди. Аны ызындан, къолларында байракълары жел эте, бирси жашла кирдиле...

Къобуз, жыр, орайда тауушла алай жарыкъ эшитиле эдиле, эрттенликде дунияны жарыта келген кюн да алагъа къошулгъанча.

Асланукъа бурушлугъу, ёхтемлиги бла кёплени кесиңден искилтин этген эсе да, тенгсиз тюйюл эди. Элли жашла союм этерге, къазан асаргъа къармашдыла, ти-

ширыула да къарап-къарагъынчы тёгерекни-башны жау ийисге алдырдыла. Келин болгъан жерге киргенле уа:

— Сыйгъа — сый, сыйлыгъа — бал дейдиле, сыйлылагъа тенг бол, — деп, алгъыш этедиле. — Уланы ахшыны келини да ахшы, чырайлы адамчыкъ кёрюнеди. Жаухар не бек аякъ тиреп кюрешсе да, Жумай бла Таукъан да Асланукъалагъа барып, алгъыш этип чыкъдыла.

Жангы эл аллай залим тойну бир заманда да кёрмеген эди. Бери Асланукъаны туугъан элинден бир къауум атлы келген эди, ёлгенлени, сауланы хатерлеринден. Алай Асланукъада уа бир тюрлю жарыкълыкъ жокъ эди. Жаухарны Жумайны арбазда кёргени сайын аллай уллу къыйынлыкъ сынайды — дунияда бек багъалы заты жер тюбюне батып кетгенча, санлары къалтырап, тауну, ташны аркъасын титиретген огъурсуз тауушну ортасына тюшюп, тели болургъа жетишеди. Бирде аны жюрегинде аллай огъурсузлукъну оту къабынады, Жумайны юйюн, адамын да кюйдюрюп, ол арбазда жан къымылдамазча этейим деп келеди кёлюне. Жаухар кёз туурасындан бир кюнде да кетмеген эсе да, Жумайлары тыш элде жашаучу заманларында Асланукъа бусагъатдача уллу къыйынлыкъ сынамай эди. Энди уа бир босагъада — къабыргъа къоншу болуп жашамакълыкъ жаханим отунда кюйгенден эсе уллу къыйынлыкъ эди. Алай эртте, кеч болса да, ол къыйынлыкъгъа чек саллыгъына уа толу ийнанып эди.

III

Асланукъа къошха барып, малдан-башдан да хапар алып, ингир алагъа юйге къайытханында, къатыны Батай Жумайланы арбазында Жаухар бла сюелип, ушакъ эте тургъанын эследи. Ол алайда бир кесек туракълады. Алай сёз а айтмады. Атына къамичини жетдирип, кеси арбазына суху кирди. Ол, атыны айылларын бошлап, юйге кирди. Кёп турмай, дагъыда эшикге чыкъды.

— Къайдалла была замансыз заманда? — деп, Асланукъа къатыны да, Жаухар да эшитирча, хыны сёлешди. Андан сора Батай Жаухарны къатында кёп мычымады. Асланукъа атындан тюшюрюп, босагъа юсюне салгъан артмакъланы юйге кийирип: «Къыйналмай келдингми?» — деп сорду эрине.

Асланукъа сёз къайтармады.

— Нек мудахса, мал башы къайгъысызмыды?

— Къайгъысызды! — деди Асланукъа. — Бюгюнден арысында сени ол арбазда кёрсем, экибиз жарашмакъ. — Асланукъа чепкенин, бёркюн тешди.

Кеси ёмюрюнде адамдан хыны сёз эшитмеген Батай мудах болду. Алай ол халын Асланукъагъа билдирмезге кюрешип, юй жумушлагъа къармашды. Эрини бёркюн, чепкенин ёрге тагъып, ызы бла иги бишген этден толу чоюнчукъну таулу ожакъны шынжырана тагъып, отну ышырды.

Юйде бир бирге сёз айтхан адам болмай, иги кесек тургъандан сора Асланукъа:

— Ол къанчыкъ мени юсюмден не затла жаншай эди? Асланукъа «къанчыкъ» деген сёзню жюреги кюйгенден айта эди.

— Ол дегенинг? — Батай эрини кёзюне къоркъаракъ болуп къарады.

— Жумай мени душманымды... Ала санга, манга тенг боллукъ адамла тюйюлдюле. Къарауашладыла. Ангыладынгмы?

— Да аллай ыспассыз адамлагъа жюрек жаулукъ тутаргъа не кереклиси барды? Алай, атам ёлмесин, Бийсолтан элни бийи болгъанын а билесе. Жаухар аны къызыды.

— Бийсолтан къачан бий болгъанды?

— Туугъанлы да халкъгъа бийле оноу этедиле. Бюгюн элигизге оноу этген Бийсолтанды, — деди Батай, кесини акъыллы сёз айтханына жюреги къууана. — Не Жумай, не Жаухар сени атынгы аман бла сагъыннган адамла тюйюлдюле. Атам ёлмесин, Жумай да, Таукъан да бек адепли жашладыла. Жаухарчаны уа жангыз къарындашыма Аллах бергиеди.

Асланукъа айтырын айтхандан сора, сант сёлешгенин ангылагъанча, кесине сабырлыкъ алып тынгылады, Батайны айтырын айтма къоюп.

— Къабыргъа къоншусу бла жау болгъан иги тюйюлдю, — деди Батай. — Атам бизни алай юйретмегенди, къар жаумай суукъ болмаз, кесибиз иги болсакъ, Жумайлары бизге тенглик этерикдиле. Игиге изар болуп жарамаз...

Сёзсюз, Батай Асланукъаны бла Жумайны арасында жаулукъ не хыйсапдан чыкъгъанын биле эди. Бусагъатда аны айтханлары эрине эрши кёрюннгенлерин да биле тургъанлай, айтырын артха салмагъаны да аны хыйсабындан эди.

— Сен билемисе Жумай манга не этгенин? — деди Асланукъа, кесеу башны къатыныны къолундан алып, отну ышыра.

— Билеме, — деп шош айтды Батай, — сюймеген бал да, жау да ашамайды.

Асланукъа къатыныны кёзюне къарап, хыйла ышарыуун этди. «Бу уа кёпню билген гяуур кёреме да», — деди Асланукъа ичинден.

— Тиширыу эр кишиден кёргенин этеди, — деди Батай. Алай Асланукъа ол сёзлени магъаналарын олсагъат окъуна ангылап къоймады. — Иги кишиле намысларына тийишли кёрмеген ишни этмейдиле, — деп къошду Батай. — Тиширыуну эр кишиге намысы аны кишилигине кёре болады.

— Кёгюрчюнчюк, айтчы, сенден намыс табар ючюн мен не этерге керекме? — деп, Асланукъа алгъа кюлдю, ызы бла уа Батайгъа ариу айтып эркелетди. — Къарайма да, сен манга кёп зат юйретирик болурса дейме?

— Кет, безиреме, Аллахючю, — деп, Батай Асланукъаны къоюнундан къутулургъа кюрешди.

— Угъай, иерик тюйюлме, — деди Асланукъа, Батайны къоюнуна бютюнда къаты къысып, боюнундан, жаягъындан уппа этди.

— Кет, Аллахючю, дыгъыл этесе...

Асланукъа, ёрге туруп, чепкенин, бёркюн да кийип, тышына чыгъа айтды:

— Мен атны иерин алып, алай, эл къыйырына чыгъарып, кишенлеп келейим.

...Сюйсе-сюймесе да, Батайны айтханлары Асланукъаны сагъыш этдирдиле. Ол халкъсыз жашау этерге кюрешмеклик къолсуз-бутсуз къалгъандан башха болмагъанын кеси атасыны юсюнде окъуна сынагъан эди. Адамны къууанчын, бушуун да эл этеди. Аны Жунюс ёлген кюн, кеси юйдегили болгъан кюн да кёрдю. Ол башха затланы да тергеуге ала эди. Алай аны башы бла ойнагъанлагъа тынгылап турургъамы керекди? Асланукъа, Бийсолтанны жашы бла къызы, ёмюрде жауурлугъу сыртындан кетмеген Жумай, кёп къанын бузгъаны эсине тюшюп, Муратха этгенине — аны кёзкёрмезге ашырып, жашы Токашха ёксюзлюк, къатыны Абатха башсызлыкъ сынатханына бир да сокъуранмай эди. Тап тюшсе, Жумайны да жипиге батдырыргъа угъай дерик тюйюл эди,— ол заманда бек алгъа Жаухаргъа кёл кенгдирлик эди.

Ол сагъышла, бирде жюрегин кюйдюре, бирде кёкюрек кюч бере, Асланукъа жайракъ атха минип, эл къыйырына чыкъды. Ол, атдан тюшюп, аны кишенлеп, башындан жюгенин алып, жюген бла къуйрукъ башына да жетдирип, артха айланнганлай, бир атлы баш жолладан энишге айланнганын эследи. Ол бир кесек туракъламагъан да этди. Алай, жюгенни онг къолунда ойната,

жолуна кетди. Болсада, атлы аны ызындан терк жетди. Ол Жумай эди.

— Ассалам алейкум, — деди Жумай. Асланукъа жууап къайтармады. Жумай алайда андан ары сёз айтмай кетип къалыргъа да бир болду. Алай:

— Адамны саламын алмагъан эр кишини иши тюйюлдю, — деди Жумай, баргъанын тохтатмай.

— Эй таланнган, алаймыды?! — деди Асланукъа.

— Бар жолунга, бар! Женгиллик иги тюйюлдю, Асланукъа, — деди Жумай, атдан тюшюп, Асланукъа бла тенг атлай. — Бир бирге ушкок жерлеп айланнгандан файда чыкъмаз.

— Эндиге дери ушкокну сампалына жабышмагъаныма сау бол де, — деди Асланукъа, биягъы жюгенни къолунда ойната. — Тейри, мен ангылагъандан, экибизни къаныбыз бир къазанда къайнамаз. Арабыз асыры кенгди.

— «Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол», — дейдиле халкъда. Жумай сёзюн сатып алыучу жашладан тюйюл эди. — «Батыр махтанса — жаугъа чапханын айтыр». «Боюнну къыл кесмейди, къылыч кеседи».

— Мен да къылычыма базынмагъанладан тюйюлме, — деди Асланукъа. — Жарадан къоркъгъан сермешге кирмез.

— Да жанынг сюйгенлей. Хар къанатлы да кеси жырлагъанына къууанады. Бир босагъаны юсюнде бир бирге кайырылып жашамайыкъ дейме ансы, сен керекли жерим ачылгъанлай къалсын, — деди Жумай. — Бай билгенни жарлы да биледи.

Жумайны айтханлары Асланукъагъа алай ачыу тийдиле, — чач тюклери бёркюн ёрге кётюргенча болду. Бусагъатда ала элден кенгирекде болсала, Асланукъа Жумай бла башха тюрлю сёлеширик эди, омакълыкъгъа кийген бёркю къая ыранда къалырча. Не медет, бусагъатда аны, Жумайны, сермерге онгу жокъду. Алайда Жумайны къарын богъун ауузу бла келтирсе, ол этгенин битеу халкъ биллик эди. Аны ючюн кесин жоймазгъа керек эди.

Кесини жюрек кючюне бла къамасына базыннган Асланукъа ол сагъышланы эте тургъан сагъатда Жумай, атына минип, аны къатындан узайды.

ТОГЪУЗУНЧУ БАШЫ

I

Муратны атсыз, чуусуз болуп къалгъаны Бийсолтанны тынгысыз, огъурсуз да этгенди. Ол кёз кёре тюрленип бара эди: сёлешгеннге кёз-къаш тюйюп, жууап этгенни ауузуна ашап. Жашыны думп болуп къалыуунда бар терсликни саулай халкъгъа салып, хар адамгъа да бирча сарыуу къайнап жашай эди Бийсолтан. Ахырысы-къысхасы, эртте, кеч болса да, ол бирлеге угъай, кёплеге Муратны дертин жетдирмей боллукъ тюйюлдю. Бийсолтан правленни ичин, тышын да тап жарашдыртып, хар кимге да туура кёрюнюр жерге патчахны суратын да такъдыргъанды. Тёбентин келгенле да, эллиле да билсинле ол патчахха къаллай ниет тутханын. Мыйыкълы кишиди энди анга: «Муратны патчахха юсгюрген атасыды», — деп сюеллик.

Алай элде анга кёл ашагъанла кёпден-кёп бола баргъанлары башын бютюнда сагъышлы этип, бирде кесине сёз нёгер тапмай, кёп кечелерин жукъусуз ашыра эди. Мусабий эфенди да аны юйюне тохтамай жюрюгенликге, молла ашны кёрсе — къуранын унутур дегенлей, мулхар алаша кибик, хант къангагъа къапланып тургъан болмаса, Бийсолтанны жюрегин жапсарыр сёз айтмайды. Бийсолтанны бир жубанчы — Муратны жашчыгъы Токаш эди. Ол туудугъун юйюню бир мюйюшюне сюеп, кеси уа экинчи мюйюшюнде энишге чёгюп, къулачын кенгнге керип тохтаса, жашчыкъ, эки аякъчыгъы бир бирге чырмаша, чапханын тохтатмай, аппасыны къатына къууанч сагъатлы болуп жете эди.

Бийсолтан келинин, туудугъун да юйюне алгъа Маралханны зорлугъу бла жыйгъанлыкъгъа, энди уа, битеу халкъ налат берлик болса да, аланы босагъасындан тышына атлатырыкъ тюйюлдю. Жашыртын, тууратын да сёз жетдиргенле уа бар эдиле: «Быланы некяхлары болгъанлары да билинмегенлей, Бийсолтан юйюне нек жыйып тохтады?» Алай ол сёзле Бийсолтаннга жугъутурну къулагъына жел къакъгъанча да кёрюнмей эдиле. Юрсюнле, итле кибик, андан кимге да не жетеди?! Жаш да, туудукъ да Бийсолтанныкъыладыла, ол хакъды, — халкъ билген ишди. Муратны бла Абатны некяхлары болгъанын бла къалгъанын а Бийсолтан да, Маралхан да, элде башха адамла да билмейдиле. Алай быллай сёз жюрюйдю деп, келининден ишни баямын билирге Бийсолтанны бети жетмеди. Аны сюрюшдюре айланыуну

керекликге да санамады ол. Алай Бийсолтанны адамлагъа этген ич жаныуун, туудугъуна сюймеклигин сууутхан да башха зат болду.

Тёбентин ол заманда Асланукъаны тарыгъыууну юсю бла элге келген экеулен ингир къарангысы бла Бийсолтанланы арбазгъа келип тохтадыла, узакъ жолоучулукъда арыгъан атларыны тютюнлери кёкге бара, кёкюреклери акъ кёмюк этип. Бийсолтан эшикге чыгъып атлыланы кёргенде, халларын жаратмады. Ала, уллу салам-келямгъа да кирмей, атларындан да тюшмей, Бийсолтаннга биринчи сорууларын бердиле.

— Акъсакъал, жашынг къайдады?

— Жуукъ болугъуз, таланнган, атдан тюшюгюз, — деди Бийсолтан къонакъланы къатларына жуукълаша. — Бийсолтан алда сюелген атлы бла саламлашыргъа узалгъанда, къолу къалтырады. Къонакъ не огъурсуз бет алып эсе да, баям, адамлыкъ ышанын тас этген болмаз эди, къарт бла атдан тюшюп саламлашды. Ол бирси атлы да андан кёргенин этди. Бийсолтан атланы жюгенлеринден тутуп, арлакъгъа элтип, иликичге тагъаргъа мурат этди. Алай анга:

— Акъсакъал, жашынг къайдады? — деген соруу дагъыда берилди.

— Жаш къошдады, келигиз, юйге киригиз... Анда сёлеширбиз, — деди Бийсолтан.

— Сау бол, юйге кире айланыргъа заманыбыз жокъду, — деди Бийсолтан бла алгъа саламлашхан атлы, — биз жашны мычымай табаргъа керекбиз. Аны жаны саулай къолгъа этерге керекбиз.

Ол сёзлени эшитген Бийсолтанны къулакълары бегитилип, сангырау болуп къалды, башында тирмен таш айланды. Ол башын ауур кётюрюп, къонакъланы кёзлерине кезиу къарады. Аланы бетлери кийген жамычыларындан да къара кёрюндю анга. Тили айланмай сюелген Бийсолтанны тамата атлыны хыны сёзю сагъайтды:

— Сени жашынг бизни бир адамыбызны ёлтюрюп, тутмакъдан къачханды!

— Эй-а-а, таланнган, — деди Бийсолтан... Ол энди ангылады келгенле Муратны излегенлерин. — Ой, Аллах ыразы болсун, сора жаш сауду?

— Бюгюн а сауду, алай аны къочхар жуху къаннга бояллыгъына уа бир да ишекли болма, тамата. Энди къолгъа бир тийсе уа — мыйыкълы киши эди ычхынса.

— Жашла, сиз игиликге келмегенигизни ангыладым, — деди Бийсолтан. — Алай юйге киригиз, биз да хуна тешигинден чыкъмагъан ушайбыз да, таланнган.

— Юйге кире турургъа заманыбыз жокъду, — деди ингирли тынгылауну басып тургъан атлы, — андан эсе, атынга иер сал да, бизни Муратны болгъан жерине элт.

— «Ахлусуна аман — халкъгъа да аман» дегенлей, бусагъатда мен жашымы тутуп, жау къолуна берликме десем, Аллахны алдарма.

— Да, акъсакъал, аны отуна кесинг кюйюп къалма, — деди биягъы жаш. — Бизни жауунга, душманынга да бош санайса. Сени душманынг кеси жашынгды. Ол къолгъа терк тюшмесе, аны хатасындан кёпле ачырыкъдыла. Ийнан анга.

— Да не этериксе, «ауруу тынч келир, къыйын кетер» дейдиле. Аллах берген къыйынлыкъгъа тёзмей болмайды. Муратны къайдагъысын билдирсегиз, мени бек ыразы этериксиз, — деди Бийсолтан — Кёп болду мен аны кёрмегенли. Бек сюе эдим аны халкъдан, сизден да не излегенин билирге.

— Бийсолтан, къыркъдырма, — деди тамата къонакъ, жамычысын тешип, атыны юсюне ата. — Къыркъдырма, биз сабийле тюйюлбюз санга. Къарайма да, санга айтханлары былайда тюз болуп чыгъады... Жашынгы терс жолгъа салгъан жаланда сен кесингсе. Алай бюгюннге дери биз ол оюмну тюзлюгюне бир да ийнанмагъанбыз.

— Ой, сиз хажи болугъуз. Сабийини тели болурун ким сюеди? Ол жалгъан дауду. — Бийсолтан ол сёзлени сабыр халда, таукел айтды эсе да, санлары чаришден келген атча къалтырадыла. Аны аркъасын, мангылайын суукъ тин-тери басды.

— Тамата, биз бери жомакъгъа тынгыларгъа келмегенбиз, — деди экинчи атлы. — Жашынгы бизни къолубузгъа тапдырсанг, патчахха тюз къуллукъ этгенинги ол заманда танытырыкъса. Сен Муратны къайда болгъанын билмесенг, аны кимилдисин да, къатынын да юйюнге жыйып турлукъ тюйюл эдинг.

Ол сёзле Бийсолтанны ачыуун огъары аягъына миндирдиле. Мурат дуниягъа от салып къойса да, ала Бийстолтан бла алай сёлешмезге керек эдиле. Ол, патчахха тюз къуллукъ этген, Нальчик округну оноуун болжалсыз толтургъан, Жангы элни жамауатын ол оноудан тышына чыгъармагъан тамата эди,— халкъны патчахха, диннге тюз къуллукъ этерге тизген. Бюгюн а эки хикки келип, аны юсюне сюелип, сабийге сёлешгенча сёлешедиле, ол къыйынлыкъ тюйюлмюдю?

Бийсолтанны ичин от алды. Экисин да арбазындан итлени къыстагъанча къыстаргъа да болду. Къаны Му-

ратха къайнады. «Ахшы иш — къууанч, аман иш — ёлюм».

«Мыллыгын къара жамычыгъа чёргеп келтирсинле арбазыма, — деди Бийсолтан ичинден. — Бизге берген къыйынлыгъына кеси тюбесин. Аллах онгдурмасын...»

— Тамата, биз сени сакълайбыз, — деди тамата къошакъ. — Мурат къайсы къошда эсе да, бизни ары элт.

— Мен Муратны кёрмегенли тамам юч жыл болду. Тутхан диним бла ант этеме ол сёзюмю кертилигине. Бусагъатда аны мени къолума тапдырсагъыз, сыртына жюз чыбыкъны кесим урур эдим...

Бийсолтан бла ёрелешгенден хайыр чыкъмазлыгъын англылагъан атлыла, гыр-мырларын тохтатмай, арбаздан чыгъып кетдиле.

II

Жумай, ушкогун да ат къанжыгъасына къысып, танг жарыгъы бла жолгъа атланды. Ол, кеч кюз артыны салкъын аязы бетин жумушакъ сылай, ахшы умутлары акъ тёппели таулагъа тенг бола бара эди чынгыл тикледе, бирде ат жалкъасына жабыша, бирде атдан тюшюп, аны жюгенинден тартып. Жумай ариу Жаухарны биринчи тилегин толтургъа — кийик уугъа бара эди, жашау тарлыгъындан угъай, жюрек кюсеуню суусабын къандырыр ючюн.

— Марзиятны атасы, Асланукъаны къатыны эри бир тауушлукъ кийик ёлтюрюп келгенини хапарын айтып, мени бир бек сукъландырды, — деген эди Жаухар Жумайгъа, халкъ тынчайып, тёшекге киргенлеринде. — Бизде кийик уугъа Мурат ёч болуучу эди. Дауут сартына уа, кийикле арбазгъа жыйылып турсала да, мадарып, бирлерин да ёлтюраллыкъ тюйюлдю. Атабыз кийик этни дарманлыгъын айтып тауусмаучуду.

— Кёз жарыгъым, къоркъма, — деди Жумай, тюклю билеклери бла Жаухарны акъ боюнуна чулгъана, аны тамагъын жаз башыны гокка хансын ийисгегенча ийисгей. — Аллах айтса, тамбладан озмай, санга кийик эт ашатырма.

Жумай, тик жолладан къутулуп, жаяу жолчукъну тутханлай, бирде къалын агъачны ичине ташая, бирде ёзеннге чыгъа, атыны айылларын акъ кёмюк алып, акъ таулагъа жуукълаша барады. Бир заманда ол биягъы къалын агъачха кирип тебирегенлей, аты пырх-чырх этип, жеринден тепмей тохтады. Жумай атха къамичи

жетдирди. Алай ол, биягъы пырх-чырх этип, туякълары бла жерни къазып тургъан болмаса, алгъа тепмеди.

— Не от тюшгенди?! — деп, Жумай къамичиси бла атын эки-юч кере сермеди. Ат ол заманда да тепмеди жеринден.

«Тейри, баям, былайда жанлы болур», — деди Жумай кеси кесине. Жашны жюрегин бир кесек, къоркъуу алды. Атдан тюшюп, тёгерегине сакъ къарады. Не адам, не жанлы кёрмеди. Болсада, ол ушкогун къолуна алып, жерлеп, атыны да жюгенинден тутуп, алгъа акъыртын, сакъ тебиреди. Алай бир къыртчыгъа аны къатында, бийик къарт назы терекни башына къонуп, ачы къычыргъанда, аты да, кеси да элгендиле. Жумайны аты, окъ тийгенча, къалтырап, биягъы жеринден тепмей тохтады. Жумай къыртчыгъаны илишаннга алып, ушкокну сампалына жабышды. Болсада, ол ушкокну сампалын басмады — кийиклеге жуукъда тауланы тауушха алдырыргъа сюймеди. Къыртчыгъа да, аны муратын ангылагъанча, къажымай, къычыргъанлай турду.

Энди Жумай жаланда къыртчыгъадан къутулууну къайгъысын этди, андан узагъыракъгъа кетиуню къайгъысын. Ол, ушкогун онг къолуна алып, сол къолу бла жолчукъ бла алгъа тебирерге умут этди. Алай, атын жеринден тендиралмагъанда, ушкокну терекге таяндырып, къамичиси бла атны башына бир ненча кере жетдирди. Ат пырх-чырх этип, шытыларын Жумайны бетине чачып, алгъа бек эринип атлады. «Аман жанлы жыртырыкъ, бюгюн санга не болгъанды?» — деди Жумай, атын тюйгенине сокъураннган да этип, къулакъ артларын, мангылайын сылай...

Жумай, баям, аты бой салгъанын ангылагъан болур эди, бир кесек баргъандан сора, секирип атына минип, аны жалкъасын сылай: «Хомух болма, мен саулукъдан санга къыйынлыкъ жетмез», — деп, ёзенгилери бла атыны къабыргъаларына къатыла, алгъа баргъанлай турду. Болсада, къыртчыгъа аланы ызларындан айырылмады. Бир терекден экинчисине къона, ачы къычырыгъын басханлай барды. Ол Жумайгъа агъачдан чыгъып кетгинчи тынчлыкъ бермеди...

III

Жумай бу жерлени уста таный эди. Къарындашы Таукъан бла бирге, Абусаламны да къош нёгерге тутуп, былайда малчыкъларын юч жылны кютгендиле. Ала былайны жерине, кырдыгына да бюсюрей эдиле. Кийикни

да айныгъан жери. Болсада, жанлыны кёплюгю алагъа тынчлыкъ бермей тохтагъанда, жайлыкъны алышындырыргъа тюшген эди,— кийик сюрюуден узагъыракъгъа кетерге.

Бюгюн а Жумай, атын кишенлеп, ушкогун да къатына тап салып, сол жингиригине таянып, кийиклени кёбю айланыучу къая ышаннга сакъ къарап жатады. Ол къая ыраннга ёрлемесе, иши болмазлыгъын биле эди. Болсада Жумай, атын алайда къоюп кетерге базынмай, кёп сагъыш этди. Бир магъанасыз сезим — къоркъуу аны башын алып, жатхан жеринден къобаргъа къоймады. Аты да, эки къулагъын чюелтип, тёгерекге сагъайып тургъан болмаса, жухун жерге салмайды. Алай Жумай олсагъатда (аты бёрю азыгъы боллукъ эсе да!) Жаухаргъа берген сёзюн тамам этмей амалы жокъ эди — тау жолла бла кийикни кесини аркъасына кётюрюп барлыкъ болса да.

Жумай, таянып тургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, атны юсюнден артмакъларын алып, биягъы жерине тохтап, артмагъындан сау нартюх гыржынны чыгъарып, андан иги абадан туурамны сындырды да, аны бишлакъ бла ашап, къарынын тойдурду. Ызы бла уа таудан саркъгъан суучукъну къатына барып, жерге тобукъланды, андан къаннгынчы ичди. Ол аны тюш азыгъы эди. Сора, артмагъын жыйышдырып, жаныуар хыянаты жетмезлик жерге — къая ыраннга жууукъда ёсген эмен терекни бутагъына такъды. Атын да къайдан къараса да кёзюне туура болурча жерге келтирип, къая ыран бла ёрге, мындан тёрт-беш жыл алгъа барыучу жолу бла тебирегенлей, ушкок атылды. Аны тауушу Жумайны элгендирди. Къанатлыла да къайгъыгъа къалып, къоннган жерлеринден кёк кенглигине учдула. Жумай, тёгерегине къарап, алгъа киши кёрмеди. Алай бир заманда ушкок дагъыда атылды. Аны тауушуна къаяла да къошулуп, Жумайны сангырау этерге жетдирди. Жумай, ушкогун жерлеп, тёгерегине дагъыда къарады.

Ол огъач ичинден чыгъып келген Асланукъаны эсленди:

«Бу не аман сагъатлы болуп айланады?» — деди кеси кесине. Асланукъа, атына эки-юч кере да къамичи жетдирип, къарап-къарагъынчы Жумайны къатына келип тохтады. Аны къауалындан Жумайны бурунуна ушкок от ийис урду. Жумай, кесини ушкогуна таянып, Асланукъаны кёзюне къарап сюелди. Ала бир бирге сёз айтмай иги кесекни турдула.

Асланукъаны эринлеринде, кёзлеринде хыйла ыша-

рыу эслене эди. Бир заманда ол, атындан тюшюп, аны ауузлугъун чыгъарды, айылларын да бошлады. Сора къауалын иер къашына тагъа айтды:

— Тейри, кийиклени къайда кёп болгъанларын а бек уста ангылайса. Алай муратынга жетиуюнг къалай боллукъду ансы.

Бир жанындан аны сёзлери, экинчи жанындан ушкок тауушу бла кийиклени юркютгени Жумайны жюрегин жандырдыла.

— Кийиклени юркютгеним жанынгамы тийди, нек мудах болдунг? — деди Асланукъа, Жумай таба къарагъан да эмтей.

«Ауузунг толу къан болса да, душманны къатында тюкюрме», — деучюдюле халкъда. Ёмюрде кийик уугъа чыгъарым бюгюн болса да, санга тасхамы уа бермем», — деди Жумай ичинден.

— Къатынчыгъынгы кийик эт кюсеген хапары барды. Ол жумушну манга айтып къойсанг эди уа, жолсуз жолла бла аман сагъатлы болуп айланмай. Юйден чыкъмай табарем санга кийик эт.

— Асланукъа, «ауузу озгъанны — жолу буз болур» деп эшитгенмисе?

— Да ким биледи аны уа, кимни жолу буз боллугъун. Хар къанатлы кесини жырлагъанына къууанады. Айтханым жанынга тийди эсе, терслигими боюнума алама. «Ахшы адам — халкъ байлыгъы» деп сени кибик бир ючюн айтылгъан болур эди. Сен Жаухарны менден иги киши болуп алмагъанса. Бу ишни юсюнде Муратны зорлугъу хорлагъанын ангылап къой. Ол терслигине жолукъгъанды, эртте-кеч болса да, сен да аны ызындан барлыгъынга бир да ишексиз бол.

— Мурат тюзлюк отуна кюе айланнган бир адамды. Санга, манга да аныча киши болургъа кёп керекди. Мен ол тутхан жолну тюзлюгюне ийнанама, — деди Жумай, сары саламлы тёбечикни юсюне олтура. — Ол бир жаны, экинчиден а, Жаухар мени сабийими анасыды, ёмюрлюк адамымды. Бу жолдан сора аны атын сагъынсанг, унамам.

— Жаухар бла сенден эсе мен алгъа ойнагъанма, — деди Асланукъа.

Жумай, секирип ёрге къобуп, Асланукъаны жагъасына жабышды. Ушкогун бир жанына быргъап, къарыулу топал бармакълары бла богъурдагъын бууду, ауузундан кёмюклери келгинчи. Олсагъатда Асланукъа бошая баргъан къоллары бла кючден бла бутдан Жумайны кесини бичагъын къынындан чыгъарып, къарынына урду.

Жумай къолларын аны богъурдагъындан ол заманда да жибермеди. Бир кесекден экиси да бирча аудула жерге.

Асланукъа, эс жыйып, ёрге кётюрюлдю. Ахыр солууун ала тургъан Жумай, битеу къарыуун салып, бичакъны къарынындан чыгъарып, аны Асланукъаны юсюне сызды. Алай ол анга тиймеди. Барып, кесини артмагъы тагъылгъан эмен терекге чанчылды.

...Асланукъа, мор чепкени къаннга боялып, ахыр солууу бурун тешиклерин кенгнге керген Жумайны юсюне сюелип, кёз къакъмай къарагъанлай турду... Жумайны башы бир жанына кетип, кёзлери ачылгъанлай къалдыла. Асланукъа эринлерин къапды. Ачы къычырыкъ этди. Алайда Жумайны аты алай кишнеди — таш да, агъач да анга эс бурурча. Бир сейирлик тауушла Асланукъаны къаядан секиртирге жетдирдиле. Кеч кюз артында кёк кюкюрегенча, элия бутагъы тюз къатында чачылгъанча да болду. Асланукъа, ол тауушну кётюралмай, къоллары бла къулакъларын жапды.

Бир кесекден Асланукъа, кесине таукеллик алып, Жумайны ёлюгюню юсюне сюелип: «Аманлыгъынга жолукъдунг, — деди. — Алай керек эди санга».

Ол, ёлюкню сюйреп, башындан къарасанг, тюбю кёрюнмеген къаяны эринине жуукъгъа элтди. Жумайны ёлюгюн алайдан атса, ёмюрден-ахыргъа излеселе да, киши табарыкъ тюйюлдю. Ол анда къанатлылагъа аш боллукъду. Асланукъа Жумайны сыртына кётюрюп, къая эринине элтирге умут этди. Ол, кюреше кетип, ёлюкню уллу ташны юсюне къуйругъундан олтуртуп, хыны узалып, сыртыма алайым дегенлей, Жумайны къолу чёргеле келип, Асланукъаны жухуна тийди. Алайда ол асыры къоркъгъандан, жаны чыгъаргъа жетип, ёлюкню жерге бошлап къойду. Тили тутулгъан Асланукъа ёлюкню къатына барыргъа къоркъуп, иги кесекни турду. Сора, битеу кючюн салып, аны къоюнуна кётюрюп элтип, чынгыл къаядан энишге атды. Бичагъын да быргъады ол аны ызындан. Къаннга боялгъан алысынны да жыртып, уллу ташны тюбюне сугъуп, ызын киши тапмазча этди.

Асланукъа Жумайны атыны кишенин алып, къанжыгъасына къысды, ушкогун, артмагъын да алай этип, атны энишге айландырып юркютдю. Ат, къуугъуннга баргъанча, эл таба окъча атылды. Асланукъа уа, атына минип, жолсуз жолла бла таудан ауып, кесини къошу тургъан къышлыкъ таба кетди.

IV

Жумайны аты юйге кёз байлана жетди. Ол арбазгъа зехле башы бла секирип ётдю. Сора, башын ёрге тутуп, туякъларын жерге тюе, огъурсуз кишнеди, тюз да Жумайгъа аман кюн келген сагъатда кишнегенича. Жаухар, сескенип, тышына къулакъ салды. Ат экинчи кишнегенде, тапчанны юсюнде сыртындан тюшюп, кесини аякъчыкълары бла ойнай тургъан Марзиятчыкъны да къоюнуна алып: «Атанг келипми къалды», — деп аны бла ушакъ эте, эшикни акъыртын ачып, арбазгъа чыкъды. Ол атны кёрюп, эрини, кече тауда къалмай, юйге къайытханына къууанды.

— Марзиятны атасы, не терк къайтдынг? — деди. — Къайдаса кесинг да? Къайдаса, нек тынгылайса? — Жаухаргъа киши жууап этмеди. Ол заманда Жаухар юйню тёгерегине айланды, орамгъа да чыкъды. Тапмады Жумайны.

— Марзиятны атасы! — деп къычырды Жаухар. Къызчыгъыны юсюне жабылып тургъан акъ жабыу жерге тюшюп, сабийчикни быдырчыгъы ачылды. Ол жилягъанда, Жаухар жабыуну ёрге алама деп, къызчыгъын жерге бошлап къояргъа аздан къалды.

— Алан, къайдаса? Нек тынгылайса?

Жаухар, энишге ийилип, эки зех агъачны ортасы бла тышына чыгъып, Асланукъаны юйюню къатына барып, аны къатыныны атын айтып къычырды.

Батай, эшикге чыгъып, тёгерекге сакъ къарады.

— Э-э къыз, — деди Жаухар, къызчыгъыны жалан быдырчыгъын кеси жылыууна къыса,— э къыз, аты келгенди, бу сабийни атасы кеси уа жокъду, къайда эсе да.— Жаухар андан сора жукъ айталмады. Батайдан болушлукъ излеп, амалсыз болду.

— Ол не сёздю, э къыз? — деди Батай. — Ол керти да къайгъы этгенин ангылатды. Бир аз замандан Батай юйюне кирип кетди. Жаухар аны алай этгенине жюреги къыйналып, арбазына келип: «Марзиятны атасы! Марзиятны атасы!» — деп кеси кеси бла сёлешип, арбазда тёгерекге айланнганлай турду. Ботасын къолуна алып, алайгъа Батай да жетди. Ол Жумайны атын тагъып, ушкокну, артмакъланы да юйге кийирди.

— Э къыз, аллай бир къайгъы этме, Аллах айтса, бир зат да болгъан болмаз,—деди, Батай Жаухарны жапсарыргъа кюрешди. — Ол кишини уа кёремисе, бюгюннге къарагъанча, къошха кетип къалгъанын.

— Угъай, бу тюзден турмайды. Аллах бирди, жюре-

гим чыгъып кетеди, — деди Жаухар. Батай аны къолундан сабийин алып, кесини ботасына чёрген, къоюнуна къысды.

— Къоркъма, ма кёрюрсе бусагъат келип къалмаса, — деди Батай. — Угъай демей эсенг, юйюгюзге билдирейим.

— Угъай... угъай-угъай.

...Ингир къарангысы битеу эркинликни къолгъа алды. Жумай жокъ. Эки тиширыу, Марзиятчыкъны къолларына кезиу-кезиу ала, орамгъа сагъайгъанлай турдула.

Энди Жаухарны ахшы умутлары юзюле башладыла. Жумайны сёзлери аны къулакъларына эшитилип, сыфаты кёзюне кёрюнюп, дагъыда аланы суукъ жел узакъгъа алып кете эди. Жаухарны къулакълары суу тауушдан толуп, тели болургъа жетеди. Тёгерекде уа шошду. Жумайны аты да тохтатханды кишнегенин, ой талангган, элде ит юрген тауш окъуна жокъду.

— Нек тынгылайса? — деди Жаухар Батайгъа. — Бир мадар нек этмейсе? Жаухар жалан башды,— жаулугъу жерге тюшюп, чачы-башы тозурап, эки къолун бир бирге ууа сюеледи.

— Алай аман къууум этме, — деди Батай, Марзиятны бир билегинден экинчисине ётдюре. — Юйюгюзге билдирейим?

— Не дединг? — Жаухар жукъ эшитмей эди.

— Юйюгюзге билдирейим. Хатадан Аллах сакласын, хапар алсынла.

— Юйгеми?... Угъай, Абусаламны элде хапары барды, эринмей эсенг, анга билдир...

V

Жаухар, жети жукълап тюшюнде кёрмеген къыйынлыкъны сынап, юйге кирип тохтады, тышына чыгъып, халкъгъа кёрюнюрге, кюн, ай жарыгъын кёрюрге да сюймей — энди манга неден да не деген муратны тутуп. Абусалам, бир къаууум жашны кесине нёгер этип, кеп заманны тауда-тюзде айланып, Жумайны саулугъундан шаулугъундан бир тюрлю бир хапар билмей, андан къол жууып, тюнгюлюп тохтагъанлы уа сау эл бушуу-бушман болгъанды. Жумайны жиляуун а жаланда Жаухар кеси эте эди, эшикни артындан да къадау салып. Ана жюреги жангыз къызыны инжилгенине тёзмей, аны арбазына келип, юйюне уа кирмей, тышындан сёлешип, артха къайта эди, Маралхан къызына къошулуп Жумай-

ны жиляуун этмегенликге, ачыудан ичи кюйюп, аны суутургъа, кесине таукеллик алыргъа кюч-къарыу тапмай жашай эди. Тюзю, ол Жумайны угъай, къызыны келлик жашауууну юсюнден сагъыш эте эди: къоюнунда къагъанакъ сабийи, экинчи сабийинден да къарны бурунуна жете. Ол бирде уллу Аллахдан Жаухаргъа экинчи сабийни туумазын тилей эди. Намаз этгени сайын: «Я, кючю уллу Аллах, мени къызым ёлген сабий табарча бир мадар эт», — деп тилегенлей турду. Алай ол дагъыда айтхан сёзюне сокъуранып, кесине, кесини ичинден чыкъгъан сабийлеге ырыслап, айтхан сёзлерин кечерин Аллахдан тилей эди.

Жумайны атсыз-чуусуз болуп къалгъанын сансыз этип къойгъан жаланда Бийсолтан бла Дауут эдиле. Ишни алай болгъанына Дауут къууаннган окъуна этди. Аны акъылындан, Жумай Жаухаргъа тийишли адам тюйюл эди, ол аланы къолларындан жоюлмай, кеси аллына думп болуп къалгъаны бютюнда иги. Тул къатынла уа бармаймыдыла эрге. Жаухаргъа да табылыр тукъумуна, байлыгъына келишген бир адам. Къатын алмагъан жашла окъуна тилерле алыкъа Жаухарны.

— Бу къызны киши юйюнде не заманнга дери сынсытып турлукъсуз? — деди бир жол Маралхан Бийсолтаннга бла Дауутха, тюкюрюгюн кючден жута, кёлю толуп. — Мен жарлы, мен харип, сизни атагъа, къарындашха санап жашагъан жарлы балам. Мен быллай аман дуниягъа нек туугъан болур эдим? Сиз адам къанындан артха турлукъ тюйюлсюз.

Бийсолтанны бла Дауутну тынгылап къойгъанлары Маралханны жюрегин бютюнда жандырды.

— Сиз мурдарласыз! Эки халал баламы къолумдан къурутханла сизсиз, — деди Маралхан. — Сиз башыгъызгъа бёрк кийип, эшикге чыкъгъаныгъызгъа сейир этеме.

— Сени къызынг кеси отунда кеси кюйгенди, — деди Дауут, олтургъан жеринде аякъларын бир бири юсюне сала, къарамын юйню бужукъларына буруп. — Жашынг да кеси отуна кюйгенди, анам... Ала экиси да бизни бетибизни жойгъандыла. Бюгюн сени жилятхан да, юйюбюзге къайгъы салгъан да ала кеслеридиле. Анам, аны да биле тургъанлай, бизден не излейсе? Терс жолну баргъан палах табар!

Мурат атасыны юсюне сюелип, кесини тюзлюгюн танытыргъа кюрешгенинде, керилип, къарындашыны жаягъына ургъан кюню Дауутну эсине тюшюп, анасына хыны сёлешгенине сокъуранды. Былай-алай деп, айтхан

сёзюн жумушатыргъа уа кюрешмеди. Сен да айт бир зат дегенча, атасыны кёзюне къарады. Алай Бийсолтан, тереи сагъышха кетип, юйде не жашыны, не къатыныны айтханын эшитмей эди. Аны сагъышы Муратны бла Жаухарны къадарларыны юсюнденди. Бир жол Маралхан: «Ортакъ ёгюзден кесинги бузоуунг ахшы»,— деген эди, эри бла жашы Жумайны бырнак этип, Асланукъагъа жакъ басып сёлешгенлеринде. Бийсолтан, къатыны тюз болгъанын да биле тургъанлай, Жумайны киеуге санамады, не къызын, не киеуюн босагъасына басдырмады. Юйде ол айтханнга сёз къошаргъа уа Маралханда къарыу жокъ.

Даууг а атасындан да къаты эди бу ишни юсюнде. Жаланда Абат болду Жаухарны юйюне баргъан, аны кереклисине къарагъан, бара-баргъан дунияда хар зат да ала умут этгенча боллугъуна ийнандыргъан. Алай ол да къайын юйюнден къысталгъанлы, Жаухарны бек аз жокълай эди. Патчахха къажау сюелген, тутулуп тургъан жеринде адам ёлтюрюп, къачып, къайда болса баш кечиндирип айланнган Муратны жашын, къатынын юйюне жыйып тургъанын дурус кёрмегенлеринде, Бийсолтан Абатны ата юйюне ашыргъан эди. «Тагип къызы, — деген эди Бийсолтан кюнлени биринде къатынына, — бу тиширыу ата юйюнде турса игиди кесине да, бизге да...»

Бийсолтан, ол сёзлени алай къыйналып айтхан эди — жашын ёлтюрюп алып келселе да, аны санлары олсагъатдан бек къалтырарыкъ болмаз эдиле. Маралхан: «Жашымы эки кере ёлтюрдюнг», — деп къычырыкъдан къыргъанында да, айтма алай, жашым сауду дерге къолундан келмеди. От ашагъанча, олтургъан жеринде сын къатып турду. Токаш, ыннасыны жилягъанына жаны кетип, аякъчыкълары бир бирге чалише келип, добар акъ къолчукълары бла Маралханны этегине жабышханында, Бийсолтанны да кёзлеринден жилямукълары чыкъды. Бийсолтан аллай къыйынлыкъны биринчи кере сынагъан эди — кёзлеринден жилямукъ чыгъарча къыйынлыкъны. Ол, секирип ёрге къобуп, Токашны къоюнуна алып, кёкюрегине къысды. Кёзлеринден, мангылайындан уппа этди. «Угъай, — деди Бийсолтан ичинден, мылы кёзлерин терк-терк къагъа, Токашны экинчи да айландырып уппа эте, — сени кёкюрек жылыуумдан айырлыкъ тюйюлме. Атасы итден туугъанлыкъгъа, къагъанакъ сабийде не терслик?» Алайда Бийсолтан «атасы итден туугъанлыкъгъа» деген сёзню айтханына сокъуранмады. «Кертиси да алайды, — деп къойду. — Мен ит болмасам, жашым да боллукъ тюйюл эди ит».

Токаш алай къууана эди аппасыны эркелетгенине, асыры къангкъылдап кюлгенден, терлегенлери барды. Бирде ол Бийсолтанны аркъасына къапланады, бирде къолтукъларындан аппасына тутдуруп, аякъларын аны имбашларына салып, къолчукълары бла юйню бужукъларына узалыргъа кюрешеди. Абат ол халгъа къарап, Муратны юйде болмагъанын да унутуп, къууанч сагъатлы болуп сюеледи. Ол Маралханны мудахлыгъын ангыламайды, жилямугъу жаякъ туппушларын жууа олтургъан Маралханны кёзюне къатханлай турду Абат, юйде Токашны кюлген, ойнагъан тауушун къулакълары эшитмей.

— Анабыз, не болгъанды санга? — деди Абат, Маралханны аллына тобукъланып, жаны кетип сорду. — Нек тынгылайса?

— Бир зат да болмагъанды, къызым, — деп къойду Маралхан, жыйрыкъ этеги бла кёзлерин сюрте.

— Къалай бир зат да угъай? Сора нек жиляйса да? — Абат жумушакъ къол аязлары бла Маралханны кёзлерин сюртдю, чал чачын артха сылады. Маралханны сагъышдан толу мудах кёзлерине бир кесекни къарап турду да, жаягъын къайын анасыны жаягъына къысды, эси къолу бла аны боюнуна жабышып, къаты къучакълады. Бир кесекден Абат къолларын Маралханны боюнундан ычхындырды, жаягъындан жаягъын айырды. Сора къарамын Бийсолтанны юйюне дуния жарыгъын берген терезеге буруп айтды:

— Анабыз, къайгъы этме, Аллах буюргъандан озмакъ. — Абат алай Бийсолтан айтхан сёзлени эшитип угъай, ана жюреги жашына термилип тургъан сунуп айтды. Маралхан жашын кёрюрге термиле эди, саушау болгъанын билирге да. Алай бусагъатда аны къайгъысы башха затда эди. Абатны бла Токашны юйден чыгъып кетериклерини, ала бла бирге юйню жылыуу да кетеригини юсюнден сагъыш эте эди Маралхан.

— Кёз жашла бизге болушмазла, анам, — деди Абат, оюмлу сёлешиую бла, сабырлыгъы бла да къайын атасын, къайын анасын кесине тынгылата, — уллу ишни юсюнде кёлсюзлюк этерге жарамайды. Сизни жашыгъыз баргъан жол башхаланы жолларына ушамайды. Ол тутхан жолну кертилигин бу элде менден сора киши да билмейди. Ол жангыз тюйюлдю, — тыш элледе, Нальчикде да аны нёгерлери кёпдюле. Бир да къоркъмагъыз, ол сизни башыгъызгъа ыспассызлыкъ келтирлик адам тюйюлдю...

Къартлагъа кесини эрин матхагъанына Абат уялды.

Алай, Муратны къатыны болгъанына ёхтемленип, Жангы элде бек насыплы адамгъа кесин санап тургъан Абатны былайда уялыр жолу жокъ эди — ол, жашларыны юсюнден тюз хапар айтып, къартланы жюреклерин жапсаргъанды.

Алай бюгюн юйден къысталлыгъы Абатны жети жукълап тюшюнде жокъ эди. Угъай, Бийсолтан бла Маралхан, аны юйден хыны этип ашырлыкъ тюйюлдюле, ариу айтып, къор-садагъа болуп ашырлыкъдыла. Алай кет юйден деп бир айтсала, той этип, файтоннга миндирип окъуна элтсинле.

Бийсолтан, дуния айыбы кёзюн чыгъарса да, закон къайтмаз жолгъа ашырса да, келинин бла туудургъун къолундан ычхындырмазгъа таукел болуп тургъанлай, Абат айтхан сёзле аны башын сагъышха къойдула. «Сизни жашыгъыз баргъан жол башхаланы жолларына ушамайды». Абат эри бла не бек ёхтемлене эсе да, Бийсолтанны жерге къаратхан Мурат сайлагъан жолду. «Бир адамны хатасындан сау эл уялыр» дегенлей, Муратны акъылсызлыгъы, жаланда Бийсолтанланы угъай, элде кёплени сагъышха къойгъанды. Ол жарлы Жумайны дуниядан думп болуп къалгъанын да андан кёрюп жашагъанла кёпдюле Жангы элде...

Абат, жашын да къоюнуна кётюрюп, арбазгъа чыкъды. Ол экинчи бу арбазгъа къайтмаз ючюн бешигин да ала барыргъа керек эди. Абат Токашны эшикде къоюп, артха къайтды да, бешигин элтип, зехледен тышына чыгъарды, ол, жашын бла бешигин кезиу-кезиу элте, ата юйюне кетди.

Не Маралхан, не Бийсолтан Абатны бла Токашны ызындан чыгъып окъуна къарамадыла. Ол къыйынлыкъгъа къараргъа Маралханны къолундан келмеди, Бийсолтан а Муратны бар айыбы юсюнден кетгенине къууанып къойду.

ОНУНЧУ БАШЫ

I

Жумай юйге къайтмай тургъанлы юч жылгъа аякъ уруп келе эди. Жаухар, экинчи къызын да табып, белни къаты къысып, эрини юйюнден бир жары тепмей, жашау эте келди. Жумай думп болгъанлы Жаухаргъа азла сёзмю айтдыла: «Къайыны бла жюрюйдю, экинчи сабийни андан тапхан хапары барды». «Кет-кет, кесин тюз алай

ачыкъ аманнга бошларгъа уа жарамайды. Аллах бирди, Асланукъа бла жюрюген хапары барды».

Ол хапарла Жаухарны кесине да эшитилген эдиле. Алай анда халкъны аллына чыгъып, тюзлюгюн ангылатырча къарыу жокъ эди. Аны халкъ айыбындан башын алаллыкъла атасы бла къарындашы эдиле. Болсада, ала: «Ол къанчыкъ бизни адамыбыз тюйюлдю», — деп, харам этип къойдула. Маралхан да, аладан къоркъуп, къызыны арбазына барыуун тохтатханды.

Асланукъа Жумайны юйюнде терк-терк кёрюне тургъаны керти хапар эди. Ал кезиуде ол алагъа Батай бла барыучу эди. Асланукъа Жумай бла болгъан ишден сора Жаухаргъа биринчи кере тюбегенинде, ауузун ачып сёз айталмагъан эди. Аны аллында сюелип, сакъал тюбю, сары тюк басхан билеклери, къоллары къалтырап, Жаухарны аллында бир кесек сюелгенден сора юйлерине къайтып кетген эди. Ётюрюкден не асыу, Жаухарны жюрек къыйынлыгъына аны жюреги да ачыды, ол кюн этген ишине сокъуранды.

— Къоркъма, Жаухар, былайда Батай бла мен саулукъдан санга къыйынлыкъ жетмез,— деген эди кюнлени биринде Асланукъа. — Аллахды билген, Жумай юйюнге келип да къалыр. — Асланукъа ол сёзлени айтып, тёгерегине элгенип къараучуду, кертиси окъуна Жумай, сау болуп, арбазгъа кирип келлигине ийнанганча.

— Алай айтханлыгъыма, — деучю эди Асланукъа дагъыда, Батайдан да, Жаухардан да кеси акъыллы болгъанын алагъа ангылата, — ол мен таныгъан Жумай сау болса, аллай бир заманны ичинде сизден хапар алмай турлукъ тюйюл эди... Энди мени башыма бир иш келип турады. — Жаухар аны не айтыргъа сюйгенин билир акъылда сагъайды. Батай да эрини кёзюне къарап тохтады. Алай Асланукъа, сёзюн ауузунда жутуп, тынгылауну ийгенлей турду.

— Омарны атасы, не ишни юсюнден айтаса? — деди Батай эрине.

— Да, бош алай. Жаратмайма бу ишни. Биз, бу къурурукъ элни эр кишилери, адам тюйюлбюз. Былайда сюйген тенгибиз Жумай кёз кёре, дуниядан тас болуп къалгъанды, биз а, тынчайып, юйде олтуруп турабыз. Кийик саулугъу болгъан адамгъа не болуп къалды? Жерми жутду жан тенгибизни?

— Асланукъа, мен жалгъан сёзню сюймейме, — деди Жаухар. — Сен Жумайны кёргенлей бол кесинг! Анга тутхан ниетинг кеси башынга къуллукъ этсин.

— Аллахым, амин, — деди Асланукъа. — Сен айтханлай болайым.

— Сен бетсизсе, — деди Жаухар, Асланукъаны кёзюне кирпик къакъмай къарай.

— Кет, э къыз, эр кишини кёзюне къарап къаллайла жаншайса? — деди Батай. — Мен а сени бек намыслы тиширыугъа санап турама.

— Айып этме, Батай, къалай эсе да, ачыуумдан жаншай турама, — деди Жаухар, — бу эр кишилени бошбелликлерине жюрегим жанып.

— Да аны ючюн бош кёл ашайса. Жумайны къаядан биз атмагъан ушайбыз да!

— Кет, э къыз, кёзюмю ауузума нек къапдырдынг? — деди Жаухар. — Ол жарлыны башына керти да аллай кюн келген болур деп, кюнюм, кечем да къарангы болуп жашайма...

Къатынла бир бирлерине кёлкъалды сёзлерин айта тургъанда, Асланукъа зат къошмады. Къатыны артда айтхан сёзю аны этине биз сукъгъанча ачытды. Батай бла Жаухар а, анга эс бурмай, сёзлерин къыздырадан-къыздыра бардыла.

— Жаухар, сени бизге уллу сёлешир жеринг жокъду, — деди Батай. — Кака кётюрюп да бир да ойнама. Не жеринге махтанаса? Эрингди да — оулугъу-шаулугъу белгисиз, къарындашынг да алай, атанг-ананг да сени арбазларында юрген итге да кёрмейдиле.

Алайда Жаухарда Батайгъа жууап къайтарыр къарыу жокъ эди. Ауузун ачып сёз айталса, бек алгъа: «Итден туугъан, юйюмден чыгъып кет, — дерик эди, — Аллах айып этмесин ансы, сени эринг кибиклени бюгюн да табарыкъма», — дерик эди.

Сёлешалмады. Юйде шошлукъну Асланукъаны ачыуланып сёлешген ауазы бузду:

— Сени ауузунгда ит ёледи, — деди ол Батайгъа. — Жаухаргъа бош айып этесе ансы, бетсизлик кесинг этдинг былайда. Жаухар — башындан къыйынлыкъ басып тургъан бир жарлы тиширыу, дагъыда аны жюрегини ачыкъ жарасына туз себесе сен. Айыпды алай этерге.

— Жарлы да, харип да кесигизсиз,— деди Жаухар. — Къарындашларым саулукъдан манга башсызлыкъ жетерик тюйюлдю! Тохта, харип, Мурат бери сау-эсен бир айлансын да, ол сени къынгыр бутларынгы къыркъыр...

Жаухар Асланукъагъа ол сёзлени эртте да бир айтхан эди. Ол заманда Асланукъа кюлюп къойгъан эди, ачыуун сюймеклиги хорлап. Бюгюн да айтмады ол Жау-

харны жанына тиер сёз: «Къой, болмагъан затла бла тарала тургъан жанынгы къыйнама. Энди сен адамланы Мурат бла къоркъутур заманла кетген болурла, — деди Асланукъа, экинчи да айланып шинтикге олтура. — Мурат сау эсе да, экинчи айланып бу элге келмез.

— Омарны атасы, тур ёрге, кел юйюнге, — деди Батай. — Къарайма да, мында мен умут этген адамлыкъны духу да жокъду. Сюйгениллей бола турсун.

— Угъай,— деди Асланукъа,— былайда ачыу къурутуп тургъан тиширыу бир сёз айтханды деп, мен анга кёл ашаяллыкъ тюйюлме. Ахырысы-къысхасы, мен эр киши эсем, къоншуму, тенгими, ахырысы-къысхасы, бир эллим окъуна болсун, къыйынлыкъ кюнюне жараргъа керекме. Былайда мени айтырыгъым олду. Жаухар: мени адамгъа санай эсенг, санамай окъуна тур, мени эр кишиге санап, айтхан сёзюме тынгыларгъа къолунгдан келлик эсе, Таукъан бла да сёлешейик да, Жумайны ашын этейик, ысхатын берейик.

— Ысхатынг, ашынг да сени берилсин, — деп, Жаухар къычырыкъдан къырып жиляды. — Къалай айтдынг алай? Аны сау болмагъанын сен билген этесе. Сен мурдарса!

— Жаухар, акъылынгы башынга жый, къаллайла сёлешесе? — деди Асланукъа. Ол Жаухарны жапсаргъа кюрешгенликге, кеси андан да кырты эди. Бети кетип эди, эринлерини къанлары къуруп, кём-кёк болуп, юшюген таукъ аягъыча къалтырайдыла.

— Асланукъа, сен мурдар болмасанг, манга ол сёзлени айтырыкъ тюйюл эдинг.

— Кет-кет, Аллах ючюн, башымы аурутма, — деди Батай, Жаухарны къатына барып, кёзлерини жилямукъларын сюрте,— асыры хан улу кёрюндю бу санга, ырхы келтирген терек тюп кибик. Ёлген эсе, жаханим андан толсун. Не этесе муну, бир да аллай бир боюнсуз, белсизми табылыр санга.

Къатыныны айтхан сёзлерине Асланукъа да ыразы болду. Айт, энтда да айт дегенча, Батайны кёзюне къарады.

— Къылычла кибик, къарындашларынга, атанга, ананга, былайда чыракъла кибик сабийлеринге ырысламай, алай сарнап турургъа жараймыды? — деди биягъы Батай. — Бизге да ачыуунгдан тырман этгенинги ангылайбыз.

— Экигизге да тилеген этеме, бу кесим кесими сюймей тургъан кюнюмде манга сёз айтмагъыз. Юйден чыгъып кетсегиз а, бютюнда ыразы этериксиз.

Асланукъа бла Батай бир бирге къарашдыла. Баям, олсагъатда эри бир тюрлю бир белги берсе, Батай эшикге арсарсыз чыгъарыкъ болур эди. Алай Батай Асланукъада ол затны танымагъандан арысында олтургъан жеринден къымылдамай турду.

— Жаухар, туугъанлы да санга тутхан жюрегими кесинг билесе, — деп башлады Асланукъа, — сени ыразы этер ючюн, сени кёлюнгю алыр ючюн къутургъан суугъа кирликме, жана тургъан отха секирликме...

Ол сёзле Батайны борбайларын къыйдыла. Тюзю, Батай Асланукъаны да адамлыгъына, не байлыгъына сукъланмайды. Асланукъаны бла кесини арасында халланы ол бир кюнде да жаратмагъанды. Ол Асланукъаны Жаухар ючюн кюню къарангы болуп жашагъанын хар кюнде сезип тургъанды. Алай эки сабийи, эри болгъан къатынны бюгюн да бир да сагъыш этмей алыргъа боллугъуна уа ышанмагъанды. Омар туугъанлы да болмагъанды Асланукъа къатын, жаш кёллю.

Батай, от тёбеси бол деп, Асланукъаны къоюп, юйюне кетип къалыргъа да боллукъ эди. Аны Жаухарланы арбазда кёргени сайын жюреги чанчып тургъандан эсе, алай этгени окъуна онглу эди. Алай, элде аты къоюлуп келгеннге чыкъгъандан эсе, эшик арты сибиртги болуп турурун сайлай эди Батай. Болсада, хар заманда аны жюрегин басхан бир зат бар эди: Жаухар Асланукъаны кёргенден эсе, кёрге кирирге да хазырды. Ол аман айтып турса да, кесин жагъыуун а Асланукъа бир кюнде да къоймайды.

— Омарны атасы, тур, юйге барайыкъ, — деди Батай, — бу сабийни да жукъусу эсиртип турады. — Тур хайда, бош кёзюме къарайса.

— Бар сен, — деди Асланукъа, — мен ызынгдан жетерме.

— Асланукъа, юйюнге тебире, бу тиширыуну юсюнге сюеп турма, — деди Жаухар. — Кёлюмде болгъанны айтсам а, бюгюнден сора мени босагъама баса турма.

— Аллах бирди, тюз айтады, — деди Батай. — Эри болмагъан тиширыугъа былай... болмачы атны туудуруп къоярла. — Батай ол сёзлени бек къыйналып айтды.

— Сен да келме бери, — деди Жаухар Батайгъа, — сени къыллы къалгъан мен болайым. Манга сёз туудуругъа кюрешгенле да болгъандыла. Жалгъан сёзню айтханлагъа аман палахны бир Аллах кеси берсин. Батай, бир да къоркъма, сени эринг кибиклеге уа отунуму да жардырлыкъ тюйюлме. Барыгъыз юйюгюзге.

— Ма алай керек эди санга, — деди Батай, эрине бети тюрленип къарай. — Айланчы алай бир, жашлай Жаухар жарлы болду деп, керегинги бердими? Кел-кел юйюнге, бу уубетни кесибизге юрдюрюп турмайыкъ.

— Бусагъатда Жаухар не айтса да, тёзерге керекбиз,— деди Асланукъа.— Ачыуундан жаншай турады, харип.

— Харип да, жарлы да сиз болугъуз. Мен Бийсолтанны къызы болгъанымы унутмагъыз.

Батай, Омарны къоюнуна къаты къысып, юйден чыгъып кетди. Асланукъа уа, артха бир кесек туракълап:

— Сени Таукъаннга тийишли кёрюп турадыла. Сен ол ишни этсенг, мен аны да, кесими да жоярыкъма,— деди. — Ангыладынгмы? Таукъанны ёлтюрлюкме. Жаным саулукъда сени бла кишиге бет этерик тюйюлме.

II

Жаухар, кесини юсюнде атасы-анасы, къарындашы Дауут этген кюйсюзлюкню бугъоууна тюшюп, кечесин, кюнюн да аманны кебинден ашыра эди; бу дуниядан эсе, ол дунияны сайлагъан кезиулери кёп болуп. Узун къарангы кечеледе бирде огъурсузлукъну, бирде уа таукелликни туудургъан сагъышлары аны биле-биле къарт этгендиле. Ол тизгинин алгъынча жыймайды, юсю-башы хузумду, уллу къара кёзлери мутхуздула. Жаухар минчакълача ариу тишлерин ачып ышармагъанлы кёп заман озгъанды. Таукъан да элде жюрюген хапарланы эшитгенли, къошдан элге хазна тигелемейди. Келсе да, Жаухарны туугъан эгечича эркелетиучю жаш энди, узакъдан саламлашып къойгъан болмаса, бурулуп, аны кёзюне да къарамайды. Адамланы Жумайдан умутну юзюп, Жаухарны Таукъаннга тийишли кёргенлери уа тюз эди. Жаухар, халкъны сёзюнден башын жулур ючюн, ол ишни этерге деп жюрегине таукеллик алгъан кезиулери да болгъандыла. Ахырында уа аны башха сезим — Жумайны туугъан къарындашыны къоюнуна кирип жатхандан эсе, ёлген кёп да намыслы болгъанын сайлатхан сезим хорлады.

Алай Жаухар а кесин жоярга таукел болуп жашай келди. Ахыр чекге жетгенде, Жаухар ол акъылына да бой салалмады: Жумайны сабийлерин атадан, анадан да ёксюз этип, ол дунияда не бетден тюберикди? Болсада, Жаухар бюгюн-бюгече сынап жашагъан къыйынлыгъындан къутулургъа уа жол тапмай эди. Ол Абатдан бла

Абусаламдан ёпкелегенча, атасындан, анасындан да ёпкелемей эди. Быллай кюнюнде ала аны атып нек къоярга керек эдиле? Ол алагъа алай тёзмей эди. Жаухар аладан излеген жаланда жюрек жапсарыу сёздю — бу дунияда ол жангыз болмагъанын ангылатырыкъ сёз. Ала Жаухарны бюгюннгю кюнюнде Асланукъа этгенни да эталмайдыла.

Ахырында Жаухар, халкъгъа кёз ауруу жаланда кесини хатасындан болгъанын ангылап, кишиге кёлкъалды этмей да бир тохтайды. Ол Жумайгъа кесини тыйгъычсызлыгъындан угъай, къарындашы Муратны айтханындан чыгъаргъа къарыу тапмай баргъанын а аны кесинден башха кёп адам билмейди. Барды эсе да, ол ахырында этген ишине сокъуранмады, жашауу, сюймеклиги да ёмюрден-ахыргъа Жумайны биргесине боллугъун ангылап.

Бирде Жаухар быллай къыйынлыкъгъа тёзгенине кеси окъуна сейир этеди. Ол затны юсюнден сагъыш этсе, белни къаты къысып, от жагъасын отунсуз этмейди, арбазын ариу сыйпайды, кесини тизгинин жыяды. Алай бу ыспассызлыкъ, тукъуму-жугъу, ырысхысы болмагъан адамгъа жетгенча, нек жетерге керек эди Жаухаргъа? Ол соруу а Жаухарны жюрегин кюйдюрюп, жашаудан ёнгелетип, ачы жилята эди.

Жаухар аллай кезиулеринде, къарындашы Муратха чамланып, къаргъыш этерге кёзю къыймай, тонгузгъа, итге дери да анга айтмагъан аты къалмаучу эди.

Жаухарны аллай къыйынлыкъны боюнса тюбюнде жашагъан кюнлеринден биринде Хадижат аны босагъасындан къайгъы бет алып тюшдю, бир бушуулу хапар айтыргъа кесин хазырлай.

— Оу кюнюм, не болгъанды, э къыз? — Жаухар бешикде сабийине ёшюн салып тургъан жеринден секирип ёрге турду.

— Неме... ёлюп къалгъанды.

— Ол дегенинг?.. Нек тынгылайса?

— Аллах бирди, тилим тутулуп, айталмай турама. — Хадижат, бешикни тебиретип, анасыны ёшюнюнден айырылгъан сабийни жилягъанын тохтатыргъа кюрешди.

— Бизден адамгъамы хата болгъанды?!

— Угъай, э къыз, ол жарлы Абусаламны къатыны къозлаудан ёлюп къалгъанды. Бюгюнлю элде бу ушкок тауушланы къалай эшитмегенсе?

Жаухар, сюелген жеринден тебалмай, энишге чёгюп

къалды. «Сени да аман хапарынгы эшитейим, — деди Жаухар ичинден, Абусаламны бушууунда бар герслик Хадижатда болгъанча. — Манга ол аман хапарны къалай айтдынг? Жарлы Абусаламгъа аман кюн келди».

III

Жаухар, сабийлерин Хадижатха аманат этип, къайгъы сёзге кетди. Аны Абусаламланы къатларына жетгени, Асланукъаны да аланы арбазларындан тышына чыкъгъаны тенг болду. Асланукъа, барып, дууа этдирип, Абусаламгъа къайгъы сёз да бермей, арбазда бир такъыйкъаны да сюелмей, артха бурулуп кетген эди. Алай ол Жаухарны кёргенинде, артха туракъларгъа умут да бир этди. Болсада, этмеди алай, кёк кёзчюклерин жерге тирегенлей, жолуна кетди. Жаухар а арбаз толу эр кишилени орталарын жырып ётерге къарыу тапмай, арлакъда къайгъы сёзге келе тургъан элли тиширыуланы сакълап, юйге ала бла бирге кирди. Ол, Абатны къатына олтуруп, Абусаламны къатыныны жиляуун этеди. Жаухар алайда кеси къыйынлыгъыны, Жумайны жиляуун да бир жыл саны келген, кёпню кёрген тиширыуча, халкъны тынгылатып сарнады. Ол сагъатда аны анасы Маралхан да анда эди.

«Кёремисе аны, къарындашларына да ырысламай, — деди Маралхан ичинден, — кет, эринглей кёрюннгюн Аллахынга, чириген терек тюп кибик»...

Алай Жаухарны кёзюне бир зат да кёрюнмей эди, къулакълары кеси ауазындан башха затны эшитмей эдиле, ол тар отоуда кесинден башха адам жокъ сунуп олтурду.

«Бу жарлы юйюрге Жюнюсню къыйынлыгъы да тамам эди, — деди Жаухар кеси оюмунда. — Алай, не этериксе, къыйынлыкъ соруп келмейди».

Сабийсиз къаллыкъ болурма деп, аны жарсыуун этип жашагъан Абусалам къатыныны къарны болгъанына къууанныганын элде айтып-айталмай эдиле. Бюгюн а ол ёмюрде сабий сынамагъан мен болгъийим, ким биледи, бир акъылсыз сёз айтып, Аллахымы чамландыргъан болур эдим деген акъылгъа да келеди, суукъ жерге тюшген жаш къатыныны жарыкъ сыфатын кёз аллына келтирип, Абусалам бирде Абатны бла Жаухарны кезиу-кезиу сарнагъанларын эшитеди ансы, арбазда аны къатына келип къайгъы сёзлерин айтхан адамланы кёзлерине къарап: «Сау болугъуз, сизге къууанчха барайыкъ», — деп окъуна айталмайды. Асыры армау болгъан-

дан, адамла айтханны ангыламайды, кёзлери хазна жукъ кёрмейдиле. Алай Абатны сарнагъанын эшитсе, аны кёлю толады, бирде кёзлеринден жилямукълары чыгъадыла. «Мени ким сюймей эсе да, аны эгечи болмасын», — деди Абусалам.

...Маралхан, къызыны жюрексинип жилягъанын кётюралмай, олтургъан жеринден ёрге турду. Ол, жыйрыкъ этеклерин эки къолу бла энишге сылап, тышына чыгъаргъа хазырланды. Тиширыуланы барысы да сагъайдыла. Алай Маралхан тышына чыкъмады — Жаухарны къатына барып олтурду. Ол къызыны бетин, кёзлерин сылап, кёлюн алыргъа кёрюшди. Анга тенг болуп, жюрексинип жилягъа умут этди. Алай, Жаухар башын къатында олтургъан Абатны имбашына салып къойду. «Я Аллах, сабийлерим менден юркюрча не хата этгенем? — деди Маралхан. — Кесими таныгъанлы санга къулланнганлай келеме: беш уахты намазымы къоймадым, оразамы замансыз ачмадым. Нек саласа юйюме быллай бир къайгъыны?»

Маралхан Аллахха кёлкъалдысын айтды. Тобагъа уа къайтмады. Жилямукъларын жаулукъ къанатлары бла сюрте, юйюне кетди.

Абат, Жаухаргъа жюрек ыразылыгъын билдире, жаягъын жаягъына салгъанлай турду. Ала туугъанлы да татлы жашай келгендиле. Жаухар, кеси билип, Абатны жанына бир кере тийгенди. Ол кюнден арысында Абат тенг къызына сёлешмей, кёп заманны тургъан эди. «Этме алай, — деген эди бир жол Абусалам эгечине, — эсиргенлери элге сыйынмагъан къызла сант этгендиле деп кёл ашаргъа жарамаз».

Алайда Жаухарда да уллу терслик жокъ эди. Жюнюс келин келтирген кече Абусаламны анасыны эгечинден туугъан зынтыу Зейтун бирге жыйылып хапар айта, кюлген тауушлары тау башлада эшитиле сюелген къызланы къатларына келип, махтанганы тауланы тепдире, хапар айтып башлады:

— Билемисиз, — деди ол, — мен жангыз окъ бла юч жаз тауукъну ёлтюрген кишиме.

— Кийик ёлтюрсенг да бир иш эди ансы, аны не сейири барды,—деди Жаухар, жаз тауукъну мандалакъ бла уруп да ёлтюрейим. — Къызла кюлдюле.

— Сабыр болугъуз, айтма къоюгъуз.

— Къой-къой, Зейтун, жаз тауукъ ёлтюргенме деп несине махтанаса? — деди алайгъа олсагъатда келип сюелген Абат, къолларыны ун жугъуларын ал ботасына сюрте.

— Бар, сен жумушунгу эт, андан санга жетген жокъду, — деди Зайтун. Абат, кюллюгюн тыялмай, алайдан кетди.

— Айт хапарынгы,— деди Жаухар,— сени жигитлигинг битеу элге белгилиди.

— Бош хыликкя этесе, къызчыкъ, — деди Зайтун. — Сени къарындашларынг бла не уллу ишде да эриширикме.

— Къой-къой, сенича киши болургъа алагъа къайда. — Къызла кюлдюле. Зейтун алайдан кетип тебиреди. Алай къызла билегинден тутуп жибермей тохтагъанларында, ол, башын ёрге кётюрюп, бир кесек сагъыш этип, хапарын жангыдан башлады:

— Тейри, жылны кюз артына тартхан заманы болур эди, уугъа жайылыргъа эсиме тюшдю. Танг тюбюнден белги бере, ушкогуму да къолтукъ тюпге уруп, эшикге чыгъып тебирегенимлей, анам харип, жаннетли болсун, бек огъурлу адам болуучу эди: «Бу Апсатыны маллары жашауларын юзгенинги къой, — дейди бу манга,— адам тил бла сёлешген хапарлары барды, къаргъышларыны айтылгъаны бла жетгени тенгди дейдиле. Къой, жашым, бизни да, кесинги да жарлы этме...»

— Анам, бюгюн таугъа барлыкъ тюйюлме, — дедим.

— Сора бу ушкокну не этесе, жерине тагъып къой, — дейди анам.

— Кюнлюмде, ол зыгъырлы къол жаз тауукъдан толупду, — аладан бир тогъузун-онусун агъызып келейим, — дейме. Анам тынгылайды. Андан арысында анамы жукъ айтмазлыгъын ангылап, жолума кетеме. Алай барама тикледе, бирде зыгъыр къатыш энишге айлансам, къуйрукъ туппушум ташлагъа тийип, болгъанны от ийисге алдырады.— Къызла кюлдюле.

— Тохтагъыз. Андан сора болгъан ишге къарагъыз. Мен да тикден ёрге къутулгъанымлай, жаз тауукъ жыйын гур деп ёрге учады. Тейри, бек азындан беш-алты жюз а болур эдиле. Кёпмю мычырыгъем, ушкокну ёрге айландырып къабындырама. Тауукъладан бири доп деп аллыма тюшеди. Аны къолума алсам, огъум къанат тюбюне чанчылып тура эди. Эрлай огъуму андан чыгъарып, ушкогуму жерлеп, биягъы къанатлыланы ызларындан къабындырама. Экинчи тауукъ алгъыннгыдан да терк саркъды. Окъ аны быдыр тюбюне чанчылып эди да, бир кесек къыйналып чыгъарама, окъ асыры къызгъандан къолуму да кюйдюреди, болсада, биягъы аны бла ушкогуму ючюнчю кере жерлеп, быргъысын ёрге айландырып, ашыкъмай, марлап атама. Мен ушкок атханда,

артыкъ марлап кюрешмеучюме, эки кёзюмю къаты къысханлай урурма не тюрлю илишанны да. Бу жол тауукъла менден иги да узайгъан эдиле да, марламай болалмадым. Алай болмаса, ючюнчю къанатлыны агъызалмай къаллыкъ эдим...

Зейтун къызланы уллу эс буруп тынгылагъанларына къууанды. Алай Жаухар: «Ётюрюк хапаргъа да, кертиге да ушайды», — дегенинде: «Тейри, ариу къыз, мен ётюрюкню айтханча, сени къарындашларынг кертини да айталлыкъ тюйюлдюле», — деди.

— Мени къарындашларымы жерлеринде нек къоймайса? Бусагъатда ала сени атынгы да сагъынмайдыла.

— Сен а мени ётюрюкчюге нек санайса?

...Къызла Зейтун айтхан хапарны кертилигине ийнанганларын айтханларында, жашха къанат битип, жангы хапарын башлады:

— Мен сизге бусагъатда бир сейирлик зат айтырыкъма. Аны эшитсегиз, ёмюрден-ахыргъа кюлюп турлукъсуз.

— Айт, алай эсе, айт, — деди Жаухар.

— Ары къарачыгъыз. Жюнюсню кёресиз да?

— Кёребиз, — деп, къызла арбазда къайнай тургъан къазанны къатында сюелген Жюнюс таба къарадыла.

— Сиз, акъыртын барып, кесине кёргюзтмей, отха ууучугъуз бла бир тууар туз атсагъыз, Жюнюс, къычырыкъдан къырып, къозугъан этерикди.

— Оу кюнюм, нек? — деп сорду Жаухар.

— Да къур-къур болур, — деди Хадижат.

— Э къыз, ол айтханынг?

Къызла да, Зейтун да кюлдюле...

Ахырында ол ишни этерге Жаухаргъа тюшдю. Баям, Жюнюс аллай ишге биринчи кере тюбеген болмаз эди. Ол, Жаухарны отха туз атханын эслеп, къайгъыдан къырды. Къызлагъа тиширыуланы къатларында айтыргъа жарамаучу сёзлени бир бири ызларындан къуйду. Къызла юй артха къачдыла.

Абат, дауурну не хыйсапдан чыкъгъанын ангылагъандан сора, бир жанына кетип, жиляды. Ол къызлагъа къаргъыш да этди.

IV

Абусаламны бушууна тыш элледен да кёп адам келген эди. Баям, аладан чыкъгъан сёз болур эди, Мурат, Арисейден къайтып, тау элледе не эсе да бир жангы жашауну юсюнден хапар айтып айланады деген

таурух сау элге жайылды. Аны тёрт-беш нёгери да барды дегенле, угъай, сау аскери барды дегенле да бар.

Жангы элни къартлары, ныгъышда олтуруп, хапарны къыздырадыла:

— Аланла, Муратны излегени неди?

— Да байрым аны кёмсюн. Болур аны да бир хыйсабы.

— Хыйсапны да хыйсап биледи, тамата. Ма бу сиз кёрген къулакъларым бла эшитгенме: Арисейде бир тукъумсузла бирге жыйылып, къолларына сауут-саба алып, алгъа патчахны къурутуп, ызы бла уа бусурман динни дуниядан думп этерге айланадыла деп. Ол игиликге тюйюлдю.

— Ой таланнган, Аллахдан къоркъмай, аллай сёзню айтыргъа къалай базындынг?!

— Сюйсенг къоркъ, сюйсенг юрк, мен эшитген хапар алайды.

— Иш алай болса, жашауну ахыры неге тыянырыгъыны юсюнден бир сагъыш этчигиз, — деди сёзню бек алгъа башлагъан къарт. — Не залим адам болса да, дин бла демлешип, онгуна айланмаз. Алай бир башсызланы хаталарындан къыяма айланып къалыргъа боллукъду.

— Ааманлыкъны ишин этгенлеге айлансын къыяма, — деди бюгюнлю ушакъгъа къошулмай тынгылагъан чюйсакъал къарт, къолунда минчакъларын женгил-женгил санай, бу айтылгъан хапарланы палахы бек алгъа анга жетеригини къоркъууун этгенча.

— Тейри, Хамзат, аллай иш бир башланса, къыйынлыкъ байны, жарлыны айыртлап кюрешмез.

— Къарайма да, ахырысы-къысхасы, бу сёз керти болуп чыкъды эсе, бизни орам хапарыбыз бла тохтап къаллыкъ иш болмаз. Барыбыз да жыйылып, Бийсолтаннга барыргъа керекбиз. Кесин бийге санап, жыл сайын чёп атып, бизни жерибизни юлешип турмасын да, жашын кеси оноууна сыйындырсын. Халкъым бла кюрешме деп айтсын.

— Да хайыуан эт ашагъан, тёрт-беш жылдан бери кёзюне урунмагъан жашына ол не оноу этерикди?

Къартланы ушакълары алай бошалды.

ОНБИРИНЧИ БАШЫ

I

Жангы эл жангы жашаугъа хазыр тюйюл эди. Къабартыда, бирси тау элледе да бир жанында кадетле, экинчи жанында большевикле тохтап, къан тёгюлюр ючюн къалмайды деген хапар жангы элчилени элгендирип турду эсе да, кеслери ол къыйынлыкъны сынамай, жашай келдиле. Кюнлени биринде уа ол элгениулюк элге къайгъы келтирди.

Нальчик округну буйругъу бла, Бийсолтан акъ эскерге жети адам жиберирге керек эди. Ол аланы зор бла ашырыргъа эркин болмагъанлыкъгъа, айтып ангылатыргъа, округну тилегин-буйругъун толтуругъа керек эди. Сёзсюз, ол тынч борч болмады. Не этерикди. Бийсолтан жамауатны межгитни аллына жыйып, былай айтды:

— Багъалы эллилерим, биз эшитген хапар тюз эсе, дуния ичине оюлургъа хазыр болуп турады. Арисейни къарауашлары бир тилли болуп, къыралны богъурдагъына жабышыр чекге жетишип тохтагъандыла. — Бийсолтан, башын энишге ийип, бир кесекни сагъышлы тынгылады. Бийсолтанны тынгылатхан аны андан арысында айтырыкъ сёзю эди... Ол, башын ёрге кётюрюп, тамагъын ариулады, сол къолуну бармакъларын кенгнге жайып, мылы кёзлерин сыйпады. Олсагъатда Бийсолтан жыйылгъан жамауат аны сёзюне тынгылар ючюн, не кыйлалыкъдан да артха турлукъ тюйюл эди.

— Жамауат, тынгыла! — деди Бийсолтан къарыкъгъан ауаз бла. Алай андан арысында ол биягъы ауузундан сёзюн чыгъаралмай къалды.

— Да, Бийсолтан, не бек къарыгъып кюрешсенг да, айтыр сёзюнгю ангылап турабыз, — деди халкъны бек аллында сюелген къартладан бирлери, — Арисейге немнча чапханды дегенни айтдыгъыз да, ахчасыз-бохчасыз этдигиз, элни юч да жарагъан жашын къазауатха жибердигиз да, бюгюн-бюгече да атсыз-чуусуз болуп турадыла. Аланы аталары, аналары жарлы тюйюлмюдюле? Бийсолтан, оллахий деген уллу Аллахны атыды, сен этген оноугъа угъай дер жерибиз жокъду, алай ачыкъ айтханым ючюн айып этме, Арисей туугъанлы сыртыбызгъа минип тургъанын къачан къоярыкъды? Ы-ы, айтчы аны бир? Андан келген хайырдан къуру къалгъан биз болайыкъ! — Къарт къызадан-къыза баргъаны сай-

ын, кенг къанатлы къара калпагъын кётюре келип, ахырында къолуна алып къойду.

— Эй-хей, таланнган, Хажомар, къаллайла сёлешесе? — деди Бийсолтан, — сен акъ сакъалынг бла былайда жарамагъан сёзлени айтаса. Алай жарамайды, Хажомар. Сен кесинг дин ахлусуса, окъугъан адамса. Алай былайда бир затны ангыламайса, — Бийсолтан кесин бир акъыллы оюмну айтыргъа хазырлай, боюнун ёрге созуп, эки кёзюн къысып, сагъышлы тынгылады. Алай айтыр сёзюн олсагъат башлаб'а къоялмады. Ол бусагъатда большевиклени сёгюп сёлешсе, таякъ бек алгъа кесине тиерик эди: «Жашынг Муратды инсанны тынчлыгъын алгъан», — дерикди аны кёзюне къарап тургъан жамауат. Алай айтып сюеллик тюйюл эсе да, ол сёзле Бийсолтанны къулагъына эшитилгенлей турдула. «Сора не хадагъа этсин да адам?» — деди Бийсолтан кеси акъылында. Тапды ол айтыр сёзюн:

— Жамауат, тынгыла! Мен диними, намысымы, ырысхымы мажюсюлеге аякъ тюп этдиргенден эсе, таматала, намысыгъыз да тёппемде болсун, жашым Дауутну да нёгерге тутуп, Ата журтну душманы бла къазауат этерге кесим тебиреп къаллыкъма.

— Муратны да ала бар биргенге, — деген ауаз эшитилди жыйылгъанланы арасындан. Ол сёзню Бийсолтан угъай, дагъыда кёпле жаратмадыла.

— Ким не айтса да, — деди Бийсолтан арсарсыз, — кёзюне жетгенде, Муратны да бизден къутулур жери жокъду. Айхай да, жаны сау эсе. Ахырысы-къысхасы, мен айтырыкъ олду: Нальчик округ бизден алай тилейди — патчахны, Ата журтну душманларына къажау сюелир муратда элли жашланы араларында кеси ырызылыкъларына тынгылап, хар кереклерин да тынгылы тамам этип, бир къауум адамны жолгъа атландырыгъыз. Ала бек алгъа душмандан кеслерини киндик къанлары тамгъан жерни, аталарын, аналарын, эгечлерин, сабийлерин, бек башы уа — динлерин къорууларгъа атланнганларын ангылатхан этигиз.

— Алан, Бийсолтан, былайда башы ачыкъ болмагъан бир иш барды, — деди биягъы Хажомар, — бизни динибизге, жерибизге да чапхан кимди? Немичамы отъесе Арисейми?

Бийсолтан тынгылады, ол соргъан соруугъа не айтса тюз жууап боллугъун билмей тынгылады. Бийсолтан, халкъны ичинде Асланукъаны да бир изледи. Алай, нек эсе да, ол анда жокъ эди.

— Алан, сен сейир адам кёреме, — деди Бийсолтан,

Хажомар таба бюсюремей къарай. — Бюгюнлю мен санга айтхан эбизе жырмыды? Арисейни къаратабанлары бир болуп, патчахны тахтадан тайдырыргъа кюрешедиле...

Бийсолтан, айтырын айтып, бир кесек жунчугъан да этди. Ол ётюрюк хапарны жайып жиберсе уа? Патчахны аты бла ойнаргъа жарамаз.

— Сора уа, сора?

— Да сора уа не?.. Ол заманда бизге келлик кюнню кёрюрсе. Оноу Арисейни къаратабан халкъыны къолуна ётсе, жашауну не чекге жетиширигин кесинг бил,— Бийсолтан бир оюмну къайтарып айтып турду.

Къаратабанны, акътабанны юсюнден да элде хапарны тюзюн билген адам жокъ эди. Бу — аман, бу уа — ахшы деп, жамауатны жыйып, бюгюннге дери киши сёлешген да этмегенди. Бийсолтан жаркъмалагъан сёзле уа халкъны сагъышха къойгъандыла.

— Былайда мен сизге тюз акъылымда болгъанны айтайым, — деди Бийсолтан, — биз Арисейни къанат тюбюнден кетсек, Хажомар, алайчыгъын ангылагъан этерге керекди, душманынг — ким, досунг — ким болгъанын ангыларгъа керексе. Къырым ханмы дейсе, тюркмю дейсе, бизге ата-бабаларыбызгъа сынатхан зарауатлыкъны сынатырла. Ол затдан хыйсап этип, мен жашым Дауутну жолгъа атландырама. Кишини хакъы, ырысхысы да керек тюйюлдю. Атына, ат иерине, кийимине, жол азыгъына, ачхасына-бохчасына дери да — битеу къоранчланы кеси жанымдан этерикме.

Ол таукел сёзню айтхандан сора Бийсолтанны башы кёкге жетгенча къууанды. Олсагъатда анда аллай бир ёхтемлик бар эди — жыйылгъан адамланы барысы да аны кёзюне гитчечикле, къарыусузла, кёлсюзле кёрюндюле. Бийсолтан, кёз къарамын тёгерекге кезиу жибере, ариу ишленнген чал сакъалын жумушакъ акъ къоллары бла сылады. Жамауат а тынгылауну ийгенлей сюеледи. Бюгюнлю кесин тыйдырмай тургъан Хажомар да ауузундан сёз чыгъармады. Ол юч кере да къатын алып, сабий туумагъандан арысында, тиширыуну аты сагъыналгъан жерде кесин отха атаргъа жетип, къатын алгъандан эсе жангызлай жашау этиуню сайлап тохтагъан адамды. Аны биринчи къатыны Бийсолтанны туугъан эгечи болгъанды. Ол дуниясындан жашлай кетгенден сора, бу ишде Хажомарны бир уллу терслиги болгъанча, эки юйюрню арасында бир кесек дауурла да чыгъа тургъандыла. Болсада, бюгюннге жетгинчинге дери, Хажомар Бийсолтанны кёзюне къарап, кёзюнг къара болсун деп айтмагъанды.

— Бийсолтан, терс боласа,— деди Хажомар,— жангыз жашынгы арбазынгдан чалпытма.

— Мени жашым жангыз нек болургъа керекди? — деди Бийсолтан, — Хажомар, мени Мурат деп да барды жашым.

— Тейри, небилейим, — деп къойду Хажомар, андан сора жукъ айтмай.

— Да, Бийсолтан, кесинг биле болурса, — деди Хажомарны къатында сюелген арыкъсуу, узун бойлу, уллубурун киши, — алай бу ишни башланыуу игиликге тюйюлдю. Элден тайышхан жаш артха хазна къайтмайды... Сагъыш этерге керекди. Сен жашынгы жиберирге таукел болдунг эсе, къалгъанла да тынгылап турмазла, сени жашынгы ызындан иерле жашларын. Ол а элге тап тюшмейди.

— Тейри, бизни дуния жашаудан бир тюрлю ангылауубуз бар эсе, ол тюз оюмду.

— Ой, Хажомар, сен бир да къоркъма, жашларынгы ашырып къыйналлыкъ тюйюлсе,— деген ауаз эшитилди. — Халкъ кюлдю. Хажомар мудах болду.

— Мен кеси ыразылыгъым бла Дауутха нёгер болама, — деди зынттыу Зейтун. — Къаратабан, акътабан болсун, патчахха къажау сюелген адамны аркъа жиликчигин юзерге хазырлыгъымы билдиреме... — Зейтун, жамауатны аллына чыгъып, дагъыда бир къауум сёз айтды.

— Кет, жаншама, — деди Абусалам анасыны эгечинден туугъан Зейтуннга,— иги кёкюрекли адамса да, бир да дунияны къырмагъыенг.

— Абусалам, бош борбайсыз сунаса мени, — деп, Зейтун бир кесек кёлкъалды этди. Ол кёкюрегин, къолтукъларын керип, — базынмагъан базук сындырмайды, къарындашым, — деп къошду.

Зейтун тёгерекге-башха ышанлап къарагъандан сора, Бийсолтан таба бурулуп айтды:

— Таматабыз, бийибиз, жолгъа атланыргъа бюгюн окъуна угъай дерик тюйюлме. Халкъым ючюн, жерим, диним ючюн, оллахий-билляххий, ма сени ючюн жана тургъан отдан артха турлукъ тюйюлме.

— Иги этесе, ахшы жолгъа бар, — деп къойду Абусалам анга, айтханы чапыракъдан ётмезин ангылагъандан сора. — Ахшы жолгъа бар.

Зейтундан сора аскерге атланыргъа киши чыкъмады. Бийсолтан:

— Жашла, нек тынгылайсыз? — деп бир ненча кере къайтарып айтханлыкъгъа, хо да, сен айтхан деген болмады.

Бийсолтанда ёхтемлик, менсиниулюк да бир кесек суууду. Иш алайдан къалса. Хажомар айтханлай, Бийсолтан жангыз жашын от ауузуна нек ашырыргъа керекди? Аны уа жаланда кеси ючюнмю къарыны ауруйду? Халкъгъа иги болсун деп кюрешеди.

Угъай, ол бек алгъа Нальчик округну оноуун толтуррургъа керекди. Бусагъатда жамауат аны айтханына сыйынып, бир къауум жашны аскерге ашырмаса, Бийсолтаннга айтыллыгъы бирди: «Ол Мурат тутхан жолну тюзге санамаса, округну буйругъун толтуррургъа къолундан келмезлик киши тюйюл эди». Элни таматасын терен ахтыныугъа келтирген ма ол сагъышды. Алайда Бийсолтанны ол къыйын ниет кюрешден къутхарлыкъ жаланда Дауутду. Ол урушха атланып кетсе, анга большевикле жанлыды деп сюелирге кишини да къолундан келлик тюйюлдю.

— Да, жамауат, —деди Бийсолтан кёп заманны тынгылагъандан сора, — бюгюн былайда мен айтханны къабыл кёрмей тохтагъаныгъыз, къарайма да, игиликге тюйюлдю. Аны сиз да Арисейни къаратабанлары жанлы болуп сюелесиз деп ангыларгъа боллукъду. Бош тынгылайсыз, сюелесиз деп ангыларгъа боллукъду. Бош тынгылайсыз, тюзю да алайды. Да айтып къояйым: ахыр чекге жетгенде, менден киши да излемесин болушлукъ. Къыйынлыгъ'а соруп келмейди.

— Тамата, — деди биягъы Хажомар, — сангырау къулакъда гюнях жокъду дейдиле, сен былайда хапарны узакъдан тутдуруп тургъанлыкъгъа, халкъ адамларын отха нек атаргъа кереклерин ангыламайды. Къайда эсе да бирде оруслула бир бирлерине ёшюн урадыла деп, жашларыбызны башларын отха нек сугъаргъа керекбиз? Бир гяуурну ёлтюрсенг, — жаннетге барлыкъса деп сёз барды. Сен а бизни гяуурланы отдан сакъларгъа чакъыраса. Былайда мен ангылагъан олду.

Жыйылгъанла бири бирлери бла ушакъгъа киришдиле: «Оллахий, Хажомар тюз айтады». «Да тюз айтмай а».

Ол хапарладан сора халкъны аллына чыгъып, санларын къымылдатмай, башын ёрге тутуп, сын къатып сюелген Зейтун, тёгерегине къарап, сабыр атлай, жыйылгъанланы араларына ташайды. Элли жашла аны хыликкя этип кюлдюле. Зейтунну бети, къулакълары къызардыла.

— Хажомар, мен сен айтханнга бек къулакъ салып тынгыладым, — деди Бийсолтан. — Сен кеси акъылынга бюсюреген адам болгъанынгы туугъанлы да билебиз.

Алай, айтып къояйым, дунияда себепсиз иш болмайды. Бюгюн къарыным токъду деп, ангылаусуз хапар айтып туруу жарамаз. Семизлик жаланда хайыуаннга жарашады деген хапар туура болуп чыгъады былайда.

«Да сора сен да узакъ кетмегенсе», — деген ауаз эшитилгенде, Бийсолтан элгеннген окъуна этди.

— Жаншагъаныгъызны эшитип турама, — деди Бийсолтан. — Сиз тюзсюз, мен а — терс. Кезиуюнде къабыгъызгъа жыймай, от оюн этдире келгенме да, бюгюн а, патчахха къыйынлыкъ тюшген кюн, ауузума чабып тохтагъансыз. Аман адамны айнытхан иги болмагъанын кёрдюм! Чыпынсыз халжар болмайды. Менсиз кюнюгюз къарангы болур!

— Бийсолтан, халкъны жаныгъан иги тюйюлдю, — деди Хажомар. — Аллахны арагъа салып айтсакъ, элге сен этген игиликни да кёрмейбиз. Жерни, малны да мажалын къолгъа этип тохтагъанса. Къызылладан, акъладан да сен къоркъ. Бизни уа небизни сыйырлыкъдыла, эки аягъыбыз, бир — таягъыбыз.

— Хажомар, къарт да, сант да болгъанса. Кесинги къыйматсыз сёзле бла булжутаса, — деди Бийсолтан. — Бусагъатда бу адамланы санга кёллери кюлюп тургъанларын билемисе?!

— Ол тюз айтады, — деди къартладан бирлери, — сени байлыгъынгы сакълайбыз деп, жашларыбызны нек жояргъа керекбиз? Патчах тюз болса, халкъ кётюрюлмезлигине уа толу ийнан.

Малына, намысына да сакъ Бийсолтан ачыуланды, олсагъатда къолундан келсе, жыйылгъанлары барысын да къырып, кеси сюелип къалыргъа угъай дерик тюйюл эди. «Бетсизлеге, намыссызлагъа намысны, Ата журтну юсюнден айтып жукъ ангылатхан къыйынды,— деди ол кеси акъылында. — «Ах» дегенликге, тюккюч артыкъ жарылмаз». Нальчикден болушлукъ сураргъа керекди». Бир къауумланы сынсытмай, ишни аякъ юсюне салалмазлыгъын ангылады Бийсолтан. Ол халкъгъа ким болгъанын танытыргъа керекди.

II

Экинчи кюн Дауутну бла Зейтунну жолгъа сау эл ашырды. Маралхан жашыны ызындан сытылып тебирегенинде, Бийсолтан, сёз айтып кюрешмей, кёзю-башы бла къоркъутуп, ауузун тыйдырды. Алай, жашы элден чыгъып тебирегенде, аны кесини да сакъал тюбю макъа быдырыча къалтырады. Болсада, ол жукъа эринлерин

алыкъа аны жыл санына бой салмагъан къаты акъ тишлери бла къабып ачытды. Бийсолтан, олсагъатда кёлсюзлюк этип, халкъгъа тасхасын билдирирге сюймеди.

— Мусабий, жашлагъа тилек эт, ахшы жолгъа барсынла де, — деп бир айтды ансы, ауузундан сёз чыгъармай, бийик бухар бёркюн ёрге кийип, эки баш бармагъын бел бауына сугъуп, акъыртын атлай, юйюне кетди.

Андан сора алайдан жамауат да чачылды.

III

Бийсолтан, халкъгъа ариу сёз, жюрек халаллыкъ угъай, къамичи, къылыч керек болгъанына толу тюшюнюп, ишни неден башларгъа билмей, кечелерин жукъусуз ашыра келди. Ол, элни сёзюн да эсине алмай, Асланукъаны энтда айланып кесине нёгерге тапды. Не да этип, Мусабий эфендини да кесине халал къуллукъ этдириую жолун изледи. Тюзю, эфендини андан къачхан жери жокъ эди. Болсада, бирде аны терсбоюнлугъу, хыйла кёзлери, жюрекни жаргъан сёзлери Бийсолтанны аны юсюнден этген оюмундан сокъурандыра эдиле. Бийсолтан аны аллай халларын кёрген заманында, эфенди диннге, элни таматасына угъай, кеси башына къуллукъ этгенине, къайдан не хайыр тюшюрейим деп, ол ниетни тутуп жашагъанына арталлыда ишекли болмай эди. Бу къыйын кюнюнде Бийсолтаннга хыйлачы Мёлекни болушлугъуна да таяныргъа тюшдю. Мёлекге уа жаланда ол керек эди — ол Бийсолтандан табар хайырын къолгъа этсин ансы, аны ким бла дос, ким бла жау болгъанында арталлыда иши жокъ эди. Халкъда Бийсолтанны юсюнден жюрюген сёзню уа, несин айтаса, сууутмай жетдирип турлукъду. Элни таматасы андан излеген да олду.

— Элде халкъны терс жолгъа тизерге кюрешген адам барды, — деди Бийсолтан, ингир къарангысына Асланукъаны бла эфендини юйюне чакъырып: — Иш былай барса, бир-бирле бизге таякъ кётюрюрге да угъай дерик тюйюлдюле. Намысыбызгъа келишмеген сёзлени айтып башлагъан адамла бардыла. Халкъ а бизге угъай, алагъа тынгылап тохтарыкъгъа ушап турады. Эфенди, сени сёзюнгю кючю сау элни сёзюнден кючлю болургъа керек эди. Жанынга тиймесин, алыкъа сёзюнгде жютюлюк жокъду. Билип къой, адамны шарайыбын кёзюне ачыкъ айтмасанг, ол аны кесинге айтып тохтарыкъды. Кёресиз сабийсиз юй — чыракъсыз юй кибикди деген сёзню кертилигине кесим тюбеп къалгъанымы. Халкъгъа игилик

этеме деп тюшдюм бу къыйынлыкъгъа. Энди кишиге да бет этиу жокъ. Элде Аллахха, диннге аман айтханла азмыдыла. Аллайланы жамауатны аллына чыгъарып, ата-бабаладан къала келген тёрелеге кёре, шериатны излемин толтура, башларын бедишге къояргъа керекбиз. Бюгюн патчахха къажау сюелген, бизни ауузубузгъа ургъан жууап этген Хажомарны, къартлыкъ бетин да этмей, тёре оноууну шагъатха тутуп, жамауатны аллына чыгъарып, башын бедишге къойсакъ, бизге киши да айып этмез.

— Ол сени киеуюнгдю,— деди эфенди, сёзню алай чорт салгъанына Бийсолтандан бир кесек буюгъаракъ да болуп.

— Киеу болуп ол манга этген игиликни кеси жанында къойсун, — деди Бийсолтан. — Жарлы эгечим, аны адепсизлигин кётюралмай, жашлай кетгенди. Бюгюн мен аны дертин этип сёлешмейме. Адамлыкъ даражабызгъа тасха тюшюрмеуню жолун излейме.

— Бийсолтан, сылтаусуз иш этип, халкъны кесибизге юсгюрмейик, — деди биягъы эфенди.

— Бюгюн бизни башыбызны сагъышха къоюп тургъан ол арсарлыкъ тюйюлмюдю, — деди Асланукъа, тамагъын ариулап, тюкюрюгюн къургъакъсыгъан тынгылаугъундан энишге кючден жибере. — Сен, эфенди, туугъанлы Хажомарны межгитни босагъасындан атлап кёргенмисе? Тейри, энди ол жума намазгъа жюрюмезча сабий жаш а тюйюлдю! Ол затдан хыйсап этген заманда, таматаны айтханы сылтаусуз болуп чыгъады. Эфенди, бу ишни сен башласанг, ахырына биз жетдирирбиз. Халкъ намазгъа жыйылгъан заманда айт: былай да былай, Хажомар бизни намазыбызгъа, дин тутханыбызгъа кюлгенден бошамайды. Аны ой жарлы халкъ Аллахха къулланып не таба болур? Ол алагъа къошхан ырысхыны, малны, мюлкню, узакъ ёмюрню да бир да кёрмейме деп айтханын къулагъым бла эшитгенме де. Ол алай басымлы адам тюйюлдю, сен аллай сёзню чыгъарсанг, арсарсыз санга да, тутхан динингe да аман айтып къояргъа боллукъду.

Эфенди Асланукъаны кёзюне къарады. Ол заманда Асланукъа да, эфендини кёзюне къарап, Бийсолтандан да, эфендиден да кеси оюмлу сёз айтханына башы кёкге жете, кёк кёзчюклерин къысаракъ этип, былай айтып къошду:

— Мандалакъ къазгъан чурко да табар.

Бийсолтан да Аслунукъа айтхан акъылгъа ыразы

болгъандан, олтургъан жеринден ёрге къобуп, къонакъларына кезиу къарай, мыйыкъ тюбюнден ышарды.

Сёзсюз, алайда Бийсолтандан эсе Асланукъаны кёлю уллу эди. Биринчиден, ол Бийсолтандан акъылсыз, билимсиз, небилейим, намыссыз адам болса, бюгюн элни таматасы юйюне чакъыртып: «Бу сыйлы кече бла тилеймеме, бизни арабызда бола келген сёзлени унутуп къой», — деп тилемез эди. Экинчиден, Асланукъа сёлешгенден сора, бюгече Бийсолтан бла Мусабий айтып тургъан оюмла эшек туякъны къыйматын тутмай къалдыла. Болсада, Бийсолтан анга тутхан жюрекни тазалыгъына Асланукъа артыкъ ышанмай эди. Элни таматасы аны юйюнден итни къыстагъанча къыстагъан кюнлери болгъандыла, кесине керекли заманда уа аны жашларындан алгъа салыргъа кюрешгенди. Бюгюн этгени да алай. Ол, Бийсолтан, Асланукъаны адамлыгъына, акъылына, башын тута билмеклигине да аллай бир бюсюресе, Жаухарны андан башхагъа берлик тюйюл эди. Бийсолтан аны жалчысына кёзю къарап, хакъын кётюрюрге айтып, алып кетгенин да унутмагъанды Асланукъа. Мурат ушкок бла уруп, жауурун къалагъын чачдыргъанын да унутмагъанды ол. Ким не да айтсын, Мурат Бийсолтанны жашыды.

Алайда Асланукъаны ол сагъышларын унутдургъан башха зат эди: айтханларыча, Мурат Арисейни теренинде туруп, билим алып, таулагъа аскер башчы болуп къайтды эсе, ол игиликге тюйюлдю. Аны ууу Жангы элге да жетер. Ууу угъай, кеси жетер да, бек алгъа илишаннга Асланукъаны салыр. Уллу Аллах сакъласын ол Жумайны юсюнден тюз хапар билгенден. Асланукъа ол затны айтхан этген угъай, акъылына келтирсе окъуна элгенеди.

Асланукъа, бирде кеси да билмей, терен ахтына эди. Къалай-алай болса да, Мурат мажюсю диннге не бек алданнган эсе да, атасы айтхандан чыкъмазлыгъына ийнаннганлай а турду. Ол айтхандан чыкъмаса уа, Асланукъаны да жаны сау къаллыкъды.

Атны къуйругъундан тутхан суудан ётер, итни къуйругъундан тутхан суугъа кетер дегенлей эди Асланукъаны иши. Мурат аны тутдургъан да этсин, жамауатны аллына чыгъарып бедишлик да этсин, ёлтюрген этмесин ансы. Къайгъылы сагъышлары бир такъыйкъаны ичине Асланукъаны таугъа да ёрлетедиле, къара жерни жети къатысына да сугъадыла. Бир кесекден а намысы сыннгандан эсе, жау аллында ёлюню тийишли кёрдю.

«Угъай! — деди ол ичинден, ёпкелери, жюреги да

кёкюрегине сыйынмай, — эрни эр ёлтюрмез, намыс ёлтюрюр, ёлген а дунияда мангамы тёреди. Жангыз Омарды мени борбайларымы къыйгъан. Мени отда да кюйдюрсюнле, анга тиймесинле ансы. Угъай, аякъ тюпге алай тынч тюшюб'а къаллыкъ тюйюлме. Угъай!»

Асланукъа секирип ёрге тургъанда, Бийсолтан бла эфенди шайтанлы болургъа жетишдиле.

— Не болуп къалды санга, таланнган? — деп, бет алышындыра сорду Бийсолтан.

Асланукъа бир кесек эс жыйгъандан сора, не зат эсе да айтыргъа кезледи. Алай жугъ'а айтмады.

Бюгече ала эте тургъан иш сабий оюн болгъанын Асланукъа биле эди. Олсагъатда халкъда бир сейирлик сезим тууп, ол, къалай эсе да, бир уллу тюрлениулени болжалын сакълап тургъаннга ушай эди. Халкъ айтханча тюрлениуле болсала уа, сёзсюз, палах бек алгъа аны сурарыгъын ангылагъан Асланукъа бюгюн ол палахдан къутулууну жолун излерге керекди. Душманнга кеси кёкюреги бла эталлыгъы жокъду. Бусагъатда элде анга билеклик этерик адам азды. Бек бар эсе, эки-юч адам. Бек ышанныганы Дауут эди да, ол да атасыны хатасындан юйюнден чалпыды. Энди Асланукъа этерик: Бийсолтанны болушлугъу бла кесине нёгерлени жаланда къоншу элледен табаргъа керекди. Мусабий эфенди хайт десе, ёз элинде да табыллыкъдыла Асланукъа жанлы боллукъла.

Асланукъа Жаухаргъа бой салдырып, аны кеси къолуна этсе, Муратны кёл ашауундан къутулургъа боллугъуну юсюнден да сагъыш этеди. Алай ол ишни болуруна бир да ийнанмайды. Бу затда анга Бийсолтандан да болушлукъ азды. Анча заманны ичинде арбазына аягъын басдырмагъан къызы аны айтханын этерик тюйюл эди. Сёзсюз, бу ишни юсюнде ахшы муратыны толуруна ишекли этген, ишекли этген угъай, борбайларын къыйгъан, жюрегин да юшютген бек уллу кюч — Абусаламны бла Жаухарны арасында татлы халла эдиле. Абусаламны къатыны ёлгенли, ол татлылыкъны жюрек оту бютюнда бек тиргизилгенча кёрюнеди. Ол отну жаланда Абусаламны дуниядан къоратыу бла ёчюлтюрге боллукъду.

— Аланла, не тынгылауду бу? — деди Мусабий эфенди, минчакъларын сол къолундан онг къолуна ётдюре, Бийсолтан, бюгече бизни бери нек чакъыргъанынгы хыйсабын ангыламадым.

— Къалай ангыламагъанса? — деп, Асланукъа хыны сёлешди.

— Эй-хей, таланнган, — деди эфенди, тапчанны къулагъына таяна, ёрге ауур кётюрюлюп,— Асланукъа, мен сени атанг кибик кишиме, къартла бла алай сёлешиу жарамайды.

Асланукъа андан кечгинлик тилемеди. Бютюнда хыпыракъ окъуна сёлешди:

— Сора, былайда олтуруп, бир бирибизни башын сылап турайыкъ. Халкъны факъырачысы да бизни боюнубузну бурургъа кесине жол ишлей. Ы, эфенди, къалай къарайса анга?! Терсликни бек уллусу сендеди.

— Къарт адам бла алай сёлешиу жарамаз, — деди Бийсолтан, онг къолун Асланукъаны имбашына сала. — Бийсолтан Асланукъагъа бюгюнча не татлы заманларында да этмегенди.

— Дуния жашаудан ангылауу болмагъан адам бла мен башха тюрлю сёлешаллыкъ тюйюлме, — деди Асланукъа, бёркюн тешип, тапчан юсюне ата. — Бу адам эфенди къадарында, не сени ишинги бардырмаса, халкъны диннге неда патчахха адамыча къуллукъ этерге чакъырмаса — элге аллай эфендини не кереклиси барды?! Угъай-угъай, тюз тюйюлсе деп, терслигими кёзюме тута эсегиз, Аллах-Аллах, боюнум къылдан иничкеди.

— Энди былайда сен айтханда да магъана барды, — деди Бийсолтан. — Эфенди кеси ишин тынгылы этсе, бизден да кесине иги. Даулашып тургъандан къыймат чыкъмайды. Тамбла жамауат намазгъа жыйылгъанда, эфенди айтып ангылатсын: былай да былай, кесигиз кёре турасыз, бир къауум аман адам элни тозуратыргъа кюрешеди. Аллайланы хаталарындан таматабызгъа ачыкъ сюелгенле бардыла. Ол игиликге тюйюлдю. Бу ишни ахыры аман бла бошалыргъа турады. Узакъгъа созмай, аллайланы оноуларын этерге керекбиз десин. Биз а алгъа, жукъ билмегенча, тынгыларбыз да, сора кезиу-кезиу айтырбыз сёзюбюзню...

— Тейри, кючюбюзню танытмай боллукъ болмабыз, — деп къошду ахырында Бийсолтан.

Жаз башы бирси жылладан эсе эртте келгени ючюн болур эди, хар ким сабаннга чыгъаргъа кесин хазырлап, Бийсолтан чёп атып, жерчиклерибизни къачан юлеширик болур деп, аны оноуун сакълагъанлай турду. Алай, бу жол Бийсолтан ол къайгъылы тюйюл эди, аны башын кётюртмеген башха зат эди: февраль революция болуп, андан сора къара халкъ бир да къалмай кётюрюлюп, къыралны къолгъа этип баргъан хапарны эшитгенли, кюню, кечеси да къарангы болуп, дунияда барын-жогъун да ангыламай, аманны кебинден жашайды. Энди элни

жамауаты бир тилли болса, бу тау ичлерине ол зулмулукъ жетмезча кюч табаргъа керекди. Керек жерде ариу да айтыргъа, бирсиле къоркъур ючюн бир къауумланы да сынсытыргъа.

Бийсолтан жашы Мурат, эртте окъуна ызына къайтып, тау элледе айланнганы ётюрюк хапар болгъанын, алай ол эртте, кеч болса да бери келип, халкъны кеси ызындан тизерге боллугъун, тутхан иши ючюн атагъаанагъа да бет этмезлигин керти адамдан эшитип, аны былайды деп адамгъа айтыргъа да базынмай, аман сагъатлы болуп, жюрегине таукеллик берген кюч бирде къан тамырларында уюп, жамауатны аллына кючден чыкъды. Ол, халкъны бек биринчи кере жыйгъанындача, айтыр сёзюн тышына чыгъаралмай, тюкюрюгю къатыш жутханлай турду. Алай нек эсе да, бу жол: «Нек тынгылайса?» — деп къычыргъан адам болмады. Тёгерек алай шошду, алайда жангыз бир адам жокъча. Ауурлугъун гулоч таягъына салып сюелген Бийсолтан бир заманда белин тюзетип, кёзлерин уллуракъ ачып, сол къолу бла мыйыкъларын сылай айтды:

— Жамауат, тынгыла! Багъалы эллилерим, сабаннга чыгъаргъа заман болгъанды. Быйыл чёп атыу боллукъ тюйюлдю.— Жыйылгъанла бир бирге къарашдыла.— Хар ким кеси жерине къарасын. Анга ыразы болмагъан да айтсын.

Жамауат тынгылады. Жыйылгъанланы араларында былтыр жерни юлешиннгенине ыразы болмагъанла сюргюню орта сомуна угъай, къыйыр-бухчагъына тирелип къалгъанла. Болсада, Бийсолтанны ариу сёзю аллайланы да жумушатды. «Сабан агъачха жабышхан ач къалмаз», — деп къойдула ала, кеслери кеслерине кёл этдирип.

Бир да сёлешген адам болмагъандан сора Бийсолтан:

— Жамауат, тынгыла! Энди уа элни эфендиси Мусабий сёлеширге сюеди, — деди.

Эфендини борчу къыйын эди. Ол, жума намазда айтхан сёзлерин бюгюн бютюн ётгюр, ийнаныулу да этерге керек эди. Алай ол асыры жунчугъандан, тили тутулуп къалыргъа жетди, сора эфенди ашыкъ-бушукъ сёлешди:

— Биз бюгюн былайда Хажомарны оноуун этерге керекбиз. Динин, элин сата айланнган адамды ол. Бусагъатда биз аллайлагъа бет этсек, палахны уллусу кесибизге жетерикди. Анга ийнанып къалыгъыз. Кимле эселе да бу Арисейде патчахха къол кётюре айланнганла, бизни элге да жетселе, Хажомар кибикле адамынгы,

мюлкюнгю да тюклерине кёрмей, жауну къолуна бердиккиле. Къуранда алай айтылады: динин сатхан адамны жамауатны аллына чыгъарып, тюбюнден от этерге. Сиз бюгюн Хажомарны жаханим отунда кюйдюрюгюз деп къысмайма. Алай налат берирге уа керекбиз.

Бу хапарны биринчи эшитгенле дауур этдиле:

— Биз Хажомарны юсюнде аллай шарайыбын эслемегенбиз.

— Аны сюймеген адам чыгъаргъанды бу хапарны.

— Аланла, тохтачыгъыз. Мен эфенди ойнап сёлешгенсунуп турама, — деди сакъалы жетген, къызылуурт, къызылбурун, къалынкъаш, алаша бойлу киши, халкъны аллына чыгъып. — Ой юйюнге, эфенди, ёлюр тюгю чыкъгъан адамны алай сындырып сёлеширге жараймыды?

— Угъай, угъай, эфенди тюз айтады, — деди бу жолгъа дери да Хажомарны аман хапарын эшите тургъан адам, — межгитде да айтылгъанды бу хапар.

Хажомар, кёкюрек уруш эте, адамланы алларына чыгъып, бёркюн къолуна алып, мангылайыны терлеген тылпыуу башхалагъа да эслене, кёзлери от чагъа айтды:

— Тейри, Мусабий, бош юресе ансы, сени кибиклени башым бла ойната келген киши болмагъанымы уа билирге керек эдинг. — Алайда халкъ, бир уллу дауурну башлана тургъанын сезип, тауушсуз болду. — Мен айтханны ангыладынгмы, эфенди? — деди Хажомар, мангылайыны терлегенлери къашларына келип тохтай. — Сенсен мажюсюню да мажюсюсю! Тонгуз сакъалы болсун сакъалынг.

— Тоба-тоба, ой таланнган, Хажомар, къаллайла сёлешесе? — деген ауаз эшитилди.

— Ма аллайла сёлешеме: Мусабийни сакъалы тонгуз сакъалы болсун, тутхан дини мажюсю дини болсун!

— Ой, таланнган, кесине не айтсанг да, тутхан дини бла ойнама,— деди башха ауаз.

— Алай айтмазымы сюе эсе, ауузун тыйсын. Менден артыкъ бусурман жерин бери туура этсин!

— Жамауат, тынгыла! — деди Бийсолтан.— Хажомар туура бу чекге жетишген болур деп бюгюннге дери бирибиз да ийнанмагъанбыз. Ол былайда Мусабийге угъай, аны тутхан динине чамланады. Аллайланы ууларындан элим кери болсун! Бюгюн Хажомаргъа уа шериатны жанындан не излене эсе да, аны этигиз. Былайды деп мен айтырыкъ жокъду.

— Шериатны жанындан тюз оноуну излей эсегиз, — деди эфенди, — барыгъыз да кезиу-кезиу Хажомарны

къатына барып, бетине тюкюрюгюз, налат беригиз. Ол заманда уллу Аллах бизни аны ууундан сакълар.

Хажомар тёгерегине кёзлери чыгъып кетерге жетип къарады. Халкъ а тынгылайды.

— Къарт да, жаш да, налат беригиз Хажомаргъа, — деди биягъы Мусабий.

Бир-бирле кетип тебиредиле.

—Жамауат, тынгыла! — деди Бийсолтан. — Былайда шериатны жанындан изленнгенни этмесегиз, бизге Аллах кечмез. Сабаннга чыгъаргъа хазырланып турасыз, жерге салгъан урлугъугъуз чыкъмаз. Бу огъурлу кюнюбюзде Аллахны кесибизге чамландырмайыкъ.

— Бийсолтан, эфенди агъачдан-ташдан да терсди, — деди Абусалам, элни таматасына жукъ айтыргъа болмай. Андан къоркъгъандан угъай, Жаухарны бетин этип. — Аллах сен жарат деп, бир хатасы болмагъан адамны эл бедишлиги этген иги тюйюлдю.

— Абусалам, бусагъатда андан санга жетежагъы азды, — деди Асланукъа. — Хажомар айтханны тюзге санай эсенг, сен да Аллахны жаууса.

— Тейри, Асланукъа, сен а ауузунгу тыйсанг да боллукъ эди, — деди Абусалам.

— Угъай, иги жаш, сен тыяргъа керексе ауузунгу... Асланукъа акъылында болгъан оюмну андан ары айтыргъа арсар болду.

— Жандырма кёзлеринги, — деди Абусалам Асланукъагъа, — сенден къоркъгъан жерибиз жокъду.

— Къоркъгъан да этерсе, иги жаш,— деди Асланукъа. — Атанг да къаныбызны кёп бузгъанды...

Алайда Абусаламны санлары отха киргенча къыздыла. Къарап-къарагъынчы, терлегени аркъасы бла энишге саркъып, ич кёлеги этине жабышды. Аны кёзлерине къан чабып, къатында сюелген адамланы экили кёрдю. Сора жумдурукъларын къаты къысып, тишлерини бири бирине ышылгъан тауушлары кеси къулагъына эшитиле, огъурсуз бет алып, Асланукъа таба атлады. Алай элли жашла аны къоймадыла. Абусаламны ол халын кёргенде, Асланукъа, артха туракълай барып, Бийсолтанны къатына барып сюелди.

Абусалам жюрегине аллай бир кюч алгъан кюнню киши кёрмеген эди.

— Жамауат, тынгыла! — деди Бийсолтан, — кёремисиз Хажомарны ууу бусагъатда окъуна адамлагъа жете тургъанын. Турмагъыз, жумушугъузну этип, юйюгюзге чачылыгъыз! — Халкъ тынгылады. Бийсолтан къарамын

эфенди таба бурду. Алай ол, баям, къоркъгъан этген болур эди, андан ары сёз айтмай, тынгылап турду.

— Хажомар, жамауатны аллына чыкъ, — деди Бийсолтан.

— Бийсолтан, къой, ушагъыусуз иш этмегиз, — деди Хажомар жалыннган ауаз бла. — Мени эл бедишлиги этмегиз.

— Сен бедишлик кеси кесинги этгенсе. Биз а шериат бусурманнга санагъан инсандан не зат излей эсе да, аны толтурабыз.

— Сора сен да бол тонгуз, — деди Хажомар Бийсолтаннга. Алайда халкъ сагъайды.

...Асланукъа, арсарсыз барып, Хажомарны бетине тюкюрдю.

— Оу кюнюм! — деди тиширыу ауаз. Ол алайгъа олсагъатда келген Абат эди. — Атанга налат болсун сени. Атанг кибик кишиге алай къалай этдинг?!

Болсада, алайда Абатны айтханын киши эшитмеди. Адамла, кезиу-кезиу барып, Хажомарны бетине тюкюрдюле. Жыйылгъанланы барысы да угъай, бир къауумла. Хажомар, жерге бауурланып, тиширыуча, къычырыкъдан къырып жиляды.

ОНЕКИНЧИ БАШЫ

I

Хажомаргъа этилгени артыкълыкъды дегенни айтып, элде ол ишге ыразы болмагъанла кёп эдиле. Алай: «Тил ат кибикди, тыймасанг — жыгъар» деп бошуна айтылмайды. Ол къаратон гяуурну ууна барыбыз да кюерге боллукъбуз, андан да аман сагъатлы этерге керек эди аны, — дегенле да аз тюйюл Жангы элде. — Къаядан секиртип, ёлюгюн къара къаргъалагъа жыртма къоягъа керек эди»...

Ким не айта эсе да, бу шарт элни сагъайтды: кечеден тангнга уллуда, гитчеде да къалай эсе да бир тынгысызлыкъ таныла башлады. Бу иш туугъанлы аманнга, ахшыгъа да къатышыргъа сюймей жашай келген Абусаламны да жукъудан уятды. Болсада, тюзлюкню терегин чакъдырырча, артыкълыкъны, тенгсизликни тамырын къыркъырча кючню къайдан чыгъаргъа боллугъуна акъылы жетмей эди. «Ыхы, — дей эди бирде ол кеси кесине, — Бийсолтан элни бийиди дейик, аны айтханындан чыгъар жолубуз жокъ. Алай Асланукъа кибиклени ата-

ларыны башларымы барды бизни юсюбюзге сюелирге — оноу этерге?! Кимди ол?!»

Ол оюм элде кёплени къанларын къайната эди. Болсада, хар ким да кеси ичлеринден жанып тургъан болмаса, бир бири акъылын ангылап, бирге тийишип, Асланукъа кибиклени аналары бергенни тёкдюрюрча адам а жокъ. Бирле айталла патчах тахтадан тюшгенди деп, экинчиси айтады — къайда дунияда аллай кюч деп.

Къалай алай болса да, иш бу халда бара эсе, адамла бир бири башларында къазыкъ ойнатыр заман жетип тургъаны халкъгъа туура эди. Анга патчахдан, анга къажау сюелгенледен да жетежагъы аз. Ол сабан сюрюрге, мал кютерге керекди, — тынч жашау этерге керекди. Аны ючюн а артыкълыкъгъа жол бермезге керек болуп турады. Къалай бла? Артыкълыкъгъа атылгъан окъ болуп сюелген Мурат элден думп болду, терслик болмасын дегенликге, Хажомарны эл бедишлиги этдиле, бир адыргы баш кётюрген Жумай эди да, ол да атсыз-чуусуз болду да къалды. Аланы кёре тургъанлай, башын отха сугъаргъа ким сюеди?..

II

Бир инглирде къарындашы Абусалам бла ушакъ эте келген Абат Мурат элде болса, жарлы Хажомаргъа ол бедишликни сынатмазлыгъыны юсюнден айтып, элни эр кишилерине налат бере эди.

— Сиз эр кишилемисиз? — дей эди ол. — Асланукъа башыгъыз бла къалай сюйсе, алай ойнайды, сиз а, не айтсанг да, боюнубуз къылдан иничкеди дегенни айтып, тынгылап турасыз. Ай юйюгюзге, хайыуан да тёзмейди да артыкълыкъгъа. Сизни арагъызда къалай жокъду башына бир бёрк кийген адам?! Бусагъатда дуния чюйрелиги байынгы-бийинги да къансыз этип турады. Ала халкъны акъылын, алгъа уруп тургъан сезимин къара кюч бла малтаргъа кюрешедиле. Бизде аны ангылагъан эр киши жокъду, аланы балта тюплерине боюнларын салып тургъан болмаса.

Тюзю, Абат ол сёзлени кеси акъылындан чыгъарып айтмай эди, ала ол къачан эсе да бирде Муратдан эшитип, кеси акъылында, кеси къанында сакълап тургъан сёзле эдиле. Ала аны эрине сюймеклигини жюрек оту, жашауун жарытхан чырагъы эдиле, ахшыны амандан айыра билирге юйретген, жангызлыгъын, жарлылыгъын да унутдургъан халкъгъа жарыкъ тангны атарына ийнандыргъан сёзле эдиле.

Абусалам эгечини сёзюн бёлмей, анга сейир-тамаша болуп тынгылады. Олсагъатда аны къатында ёмюрюнде башын кётюрюп, атагъа, анагъа неда къарындашха сёз айта билмеген къыз угъай, жашауну узакъдан ангылагъан, билими, акъылы да болгъан адам олтура эди. Абусалам Абатдан уялды, кеси кесине айып этди. Алай ол да дуниядан арталыда ангылауу болмагъан сылхырладан болмагъанын а ангылатыргъа керек эди.

— Эгечим, иш сен айтханча болса, къан тёгюлюр, — деди Абусалам. — Биз бир жарлы-харип, ким бла да не ишибиз барды! Дунияда болмагъан тюзлюкню бизми туудурлукъбуз?

Абат Абусаламны ол кёлсюз сёзюне бек сейир этди. Алай ол, къарангы шош кечеледе, жатхан тёшеги шинжи кёрюнюп, тынчаялмай, ёрге къобуп, юсюнде кисей ич кёлегинден сора жугъу да болмай, барып, терезени кенгнге ачып, Муратны сакълаучу кечелеринден биринеча, тынгылады. Сора, башын ёрге кётюрюп, Абусаламны кёзюне ышанлап къарай, кёп затны юсюнден терен сагъышха кетди. Кеси жашауундан эсе къарындашыны къууанч сагъатлы болурун сайлай келген Абат ёмюрюнде биринчи кере аны барын-жогъун да сансыз этди. Ол андан жийиргенди. Алай дагъыда сокъуранды, тобагъа къайтып, Аллахдан анга кёп игиликлени тиледи. Жюрегинде болгъанын а айтмай тёзалмады:

— Ол эр кишини сёзю тюйюлдю, — деди Абат. — Дунияда ашагъандан, кийгенден сора да иш барды. Къурт-къумурсха да кечиндиреди кесин.

— Ай, эгечим, чексиз къычыргъан хоразны башы кесилир, — деди Абусалам, ахырысы-къысхасы, тиширыудан эр киши акъыллы болгъанын таныта.

— Чурукъну нал сакълайды, къарындашым, элни уа эр сакълайды, — деп, Абат алгъындан да ёхтем сёлешди.

— Тфу, машалла! Къарачы, къарачы анга! — деп, Абусалам сёзню башхагъа буруп, къучагъын отунчукъладан толтуруп, босагъадан атлагъан Токашны аллына чапды. — Кёрюрсюз, бу бир сейирлик адам болмаса. Къалай иги жашса сен! Къалай жигит жашса сен! — аны бла Абатны айтханын эшитмегенча этип.

— Ма, ма, билемисе сен, — деди Токаш Абусаламны боюнундан къаты къучакълап, — аппа мени сыртына миндирип, ат болуп ойнаучуду. Сен да этчи алай.

— Этейим, бала, сен айтханлай этейим,— деп, Абусалам жашны къоюнундан тюшюрюп, кеси жерге тёрт

аякъланды. Токаш, чабып барып, эшикден кирген жерде ат иерни юсюне салынып тургъан жюгенни келтирип:

— Муну башынга салгъан эт ансы, алып къачсанг, мен не этерикме? — деди.

— Ай, ит кючюгю,— деди Абусалам, жерге олтуруп, жашны къоюнуна ала, эркелете. — Аппангадамы салыучы жюген? — Жашчыкъ, къулагъын анга къапдырмазгъа кюреше, асыры кюлгенден, Абусаламны айтханын эшитмеди.

— Жюгенни уа аппанга сала тур, итден туугъан, — деп, Абусалам жюгенни кеси тургъан жерден эшик артына быргъады.

— Мен итден туумагъанма. Ма Муратдан туугъанма, — деди Токаш.

Аланы ойнагъанларына къууанып сюелген Абат жашыны ол сёзлерин эшитгенинде, башы бир сейирлик сагъышлагъа кетди: жашыны атасыз ёсгенини къыйынлыгъы борбайларын къыйдыла, бирде жашыны: «Мен итден туумагъанма, Муратдан туугъанма», — дегени анга ёхтемлик берди.

Токаш бир кесекден ана къарындашыны сёзюне жууап берди:

— Угъай, мен аппама жюген салмаучума. Ма ол айтханды, сизни кибиклеге жюген салыргъа керекди деп.

Абусалам бла Абат бир бирге къарышдыла.

— Ма аппа алай айтханды, — деди биягъы Токаш. — Абусаламны, ма ол къара кишини, амма, ким эди ол? Ма билдим, Хажомарны, билмейме, дагъыда бир кишилени айта эди, ауузларына жюген салыргъа керекди.

— Ариу жашса сен. Бар орамгъа, ол жашчыкъланы ойнай тургъанларын кёремисе, — деп, Абат Токашны тышына ашырды.

Алайда Абусалам аз ышарды.

— Аллах-Аллах,— деп, Абусалам чепкен женги бла кёз жашларын сюртдю. — Я Аллах, сен кеч. Пай-пай, къыяма айланмай тургъанына шукур этейик. Ол сабийни кёремисе сен? Билмеген заты жокъду, таланнган.

— Кёреме, — деди Абат. — Ала сизге оюнланы уллусун энди кёргюзтюрюкдюле.

— Кимле дейсе?

— Ма ол сизге жюген салыргъа айтханла.

Алайда Абусалам сёз айтыргъа башлагъанлай, къоюнунда да сабийи бла Жаухар юйге кирди. Абат анга жарыкъ болуп, сабийин къолундан алды. Абусалам а жеринден тепмей, сюелгенлей турду — къымылдамай, сёз айтмай. Ол жаланда кесини ахшы умутларыны, жюрек

сезимини огъурлу кёлюнде жюзеди, битеу жюрек къайгъыларын ол таза кёлню жылы сууу жууып кетергенча кёрюнеди анга.

— Къызчыкъ, келчи, былайгъа олтур, — деп, Абат Жаухаргъа жер жарашдырды. Алай ол Абусалам сюелип тургъанлай олтуруп къалыргъа болмады. Башын Абусалам таба буруп, аны кёзюне къарады. Олсагъатда Жаухарны эринлери, кёзлери да къалтырадыла. Абусалам а дунияда барын, жогъун да унутуп, Жаухарны кёзюне къарады.

— Абусалам, олтур, бизни да олтурма къой, — деди Абат. Алай Абусалам аны айтханын эшитмеди. Жаухар а, Абат сёлешгенлей, акъылын башына жыйып, къарамын Абусаламдан бир жанына бурду. Келининден асыры уялгъандан, аны тобукълары къалтырадыла. Эри бола тургъанлай, бир эр кишини кёзюне къарап таралгъаны ючюн уллу Аллахдан кечирим тиледи. Ол халын биринчи сюймеклигини кючюне санап, аны бла кёл этерге кюрешди. Угъай, ол аны кесин жетген къызгъа санагъан кюнюнден берисинде жюрек тынчлыгъын алып жашагъан кюч эди.

Ол кюч кесин Абусаламгъа да эртте танытхан эди. Алай мен Жюнюсню жашыма, Жаухар а — Бийсолтанны къызыды деген оюм аны акъылында болгъанны кезиуюнде туурагъа чыгъарыргъа къоймады. Алайда Абусалам кеси атасын Бийсолтандан ыспассыз кишиге санамай эди. Аны борбайларын къыркъгъан жаланда бир зат эди: бай, жарлы деген сёзлени араларында сюелген бийик къаяла. Ол билгенликден, Жаухарны эсириклиги да анга къошулуп.

— Абусалам, не болгъанды бюгюн санга? — деди Абат. — Къызчыкъ олтурургъа сенден къарыу тапмай турады.

— Ы-ы, мангамы сёлешдинг?

Абат кюлдю. Жаухар а кюлмеди. Тишлерин аз ачып къойду.

Абусалам алайда ауузундан сёз чыгъармай сюеледи, тобукълары къалтырап. Ол бир кесекден эшик арты таба атлап, ат иерини юсюне олтуруп, жюгенни къолуна алып, аны бла жубанып турду. Абат бла Жаухар аны къайгъылы болмай, кеси ушакъларын башлагъанлай а, олтургъан жеринден акъыртын кётюрюлюп, тышына чыгъып кетди.

III

Кече узуну къаты жауун кёз ачдырмай тургъанлыкъгъа, эрттенликде кюн жарыгъы дуния эркинлигин кеси къолуна алып, тюш болургъа жерни, юй башланы да кепчитди. Кёз кёре, кырдык жерден ёрге айырылып, тёгерек жап-жашил болуп къалды. Аны аллы кюнледе сыртдан-сыртха ёте айланнган малла, жухларын жерден айырмай, мамыр отлайдыла. Къалайда да къудуретни ариулугъу хар затны да: жерни , кёкню — битеу да жашауну дуниягъа жангыдан тууп къалгъаннга ушатады.

Абусалам ол ариулукъгъа эс бурмайды. Бусагъатда аны жашау ариулугъу, чакъгъан сабаны, битген тереги да битеу акъылын алып тургъан ахшы муратларыдыла. Алай бирде аны акъылын, борбайларын арытхан арсарлыкъ да алады. Бек алгъа Абусаламгъа кеси акъылын дуниягъа туура этерча кюч керекди. Кертиди, ол ынчхап тургъанлыкъгъа, ауруу юсюнден кетмезлигин билмезча жаш тюйюл эди. Ышырылгъан от жарыкъ жанарын да биле эди Абусалам. Алай бусагъатда анга бек алгъа кёл этдирирча, ич сёзюн айтырча адам керек эди. Ол тенг жарлысы тюйюл эсе да, иш былайды деп, айтып къояргъа базынмайды. Аны арсар этген жаланда Жумайгъа хурметиди. Ала бир бирлерин дурус ангылагъан, хар заманда бир бирге тенгнге табылгъан жашла эдиле. Бюгюн а ол Жумайны къатынын къалай тилесин, аны тёшегине кирип къалай жатсын?! Табу, Жумай сау тюйюл эсе да, Абусаламгъа ол ишни этмеклик ёлюм отуна киргенден да къыйын эди. Абусалам, юйлерини къатында тёшге ёрлеп, жашил кырдыклы ёзенчикде сыртындан тюшюп, эки къолун да артха узатып, башына жастыкъ этип жатады, ол сагъышла башын бийлеп...

Бир заманда Хажомар, солууун кючден ала, Абусалам болгъан жерге жетди. Алай Абусалам, ол къатына келип сюелгинчи, аны эслемеди.

— Алан, къайдаса бюгюнлю? — деди Хажомар, Абусаламны къатына тобукълана, бурун тешиклери бла, ауузу бла да бирча солуй. — Элде болгъан хапарынгы эшитеме, къайда болгъанынгы тюзюн киши айтмайды.

Абусалам, Хажомарны халын жаратмай, секирип аякъ юсюне болуп къалды.

— Не къайгъы барды, тамата?

— Къайгъыдан кери бол, ахшы улан, — деди Хажомар.— Къайгъы жокъду, къууанч барды. Мурат эки нёгери бла салып элге келип къалгъанды. Ол элге айтыр

сёзюм барды дегенди да, битеу жамауат правлен аллына жыйыла турады. Ары къарачы, бир да къалмай халкъны къуюлуп баргъанын кёремисе?

Абусалам элни башындан энишге кьарап, керти да битеу жамауат тышында болгъанын эследи. Алай олсагъат окъуна ол элге тигелеп кетмеди. Тюзю, элге тигелерге арсарлы окъуна болду. Алайда Мурат ёлюр гебенек кесин отха атханлай этип къойгъаны Абусаламны борбайларын къыйды. «Отму ашагъанды Мурат? — деди Абусалам кеси акъылында, — къалай аман иш этди ол. Ажалы къутурта айланнганладан кёреме бу. Тейри, Мурат, бу жолгъу ишинги уа жаратмадым.

— Алан, не кеси кесинге шыбырдайса? — деди Хажомар.

— Да, Муратны этгени асыры ачыу тийгенден, дунияда барымы-жогъуму да билмей турама. Ой юйюнге, алай акъылсызлыкъ этерге жараймыды. Атам Жюнюсню жаны ючюн, уруп, къаплап къоярыкъдыла. Атасы, къарындашы да анга бет этерик тюйюлдюле.

— Хау, тейри, бир да анча жылны ичинде Муратны жаныр ючюн къалмагъандыла деб'а айталлыкъ тюйюлме. Алай, къарайма да, энди кимни да кесини аллында Мурат тобукъландырлыкъгъа ушап турады. Анда бир мангылай, бир келбетлик барды. Оллахий, сукъланып къарап тургъанма. Ой таланнган, Бийсолтан анча жылны кёрмей тургъан жашына, кёз-къаш бермей, узакъдан суукъ саламлашып къойду. Маралхан бла Жаухар а къычырыкълары бла жерни титиретдиле. Ой мени жаууму да анасы, эгечи болмасын.

Алайда Хажомар Абатны атын сагъынмагъаны Абусаламны сагъышлы этди. «Айтханлары керти эсе уа — Мурат Абатны тосха жюрютюп тургъан болур — Токаш а кимилди. Къалай бедиш ишди ол! Бийсолтан бла Дауут ишни дурусун билип, юрюп айланнгандыла алай, Мёлекни да шагъатха тутуп. Андан эсе жангыз эгечим ёлсе ыразы эдим. Угъай, элге да бармайма, ол итден туугъан Муратны кёзюне да къарамайма. Угъай, баргъан да этип, бизни башыбызны бедишге къойгъан сенмисе деп, кёкюрегине ушкок тиресем а? Кимге акъыл юйретесе, не юресе былайда деп, халкъны аллына чыгъып, эл бедишлиги этсем а?» Абусалам, алайда кёп затны юсюнден сагъыш этди. Болсада, бир оюмда тохташалмай, биягъы жерине сыртындан тюшдю.

Хажомар аны ол халындан бир зат да ангыламады. Адеплилигине, сабырлыгъына хар ким да сукъланыучу Абусалам, жыл саны аны атасына жуукълаша келген

Хажомар алайда ёре сюелип тургъанлай, сыртындан тюшюп нек жатаргъа керек эди? Муратны келгенин сансыз этип къояргъа да алай?

Алайда Хажомар ангыламагъан иш болду. Ол аны къууандырама деп, тёгерекге чабып айланнганды. Абусалам а аны чабыр къулагъына да санамай, сыртындан тюшюп турады. Абусалам Хажомарны сюймей эсе, акъ сакъалыны намысын кёрмей эсе, сора ол кюн Бийсолтан жамауатны жыйып, аны эл бедишлиги этгенде, Хажомар жанлы болуп нек сюелген эди?

...Хажомар алайда Абусаламгъа акъдан-къарадан жукъ айтмай, ауур атлай, ызына къайтып тебиреди. Абусалам, башын ёрге кётюрюп, белин тюзетип, къуйругъундан олтуруп:

— Тамата, атасы этмеген игиликни жашындан бош излейсе,— деп сёлешди. — Бёрюден адам туумаз.

Хажомар артха туракълады. Мутхуз кёзлерин Абусалам таба бурду. Алай сёз а айтмады.

— Тамата, бёрюден адам туумаз,— деди Абусалам, жерден чёп юзюп, аны къыйырын ариулап, ауузуна элте. — Аллайладан кери турсакъ иги болурму? Орус тюбюнде айланып къайтхан адам кимге игилик этерик сунаса? Ол зыйнаны бирле къарынын тёкселе, Аллахха шукур этип къоярыкъма. — Абусалам ёрге кётюрюлдю.

— Хо да, манга уа не, — деди Хажомар. — Анга аллай кюн келсе, бек алгъа сени эгечинг жилярыкъды.

— Мени эгечиме берген кюнюн тапсын. Ёмюрденахыргъа башыбызны ёрге кётюрмезча этгенди,— деди Абусалам, Хажомар таба атлай. — Мен аны адам сунуп жашагъанма. Аманлыкъны ишин этген аманлыкъгъа тюбер, Аллах айтса.

— Да Муратны иши кимден да сизге туура болур, — деди Хажомар, — алай, Муратны атын айтса, баргъан суудан татмай тургъан Абусаламгъа бюгюн не болгъанын бир да ангыламайма.

Алайда Абусаламны бла Муратны арасында болгъан чюйреликле бюгюннге дери ангылашынмай тургъаныны юсюнден сагъыш этди Хажомар. Бусагъатда анга кереклиси жаланда бирди: айтханлары керти болуп, патчах, бий да дуниядан къорап, жашау тенглиги келсе, аны бедишлик этгенлеге аман кюн келип, аланы тууралырындан къарап кёл кенгдирсе, андан сора ёлсе да къайгъырмайды. Аны этериг' а элни Мурат кибик жашлары болгъанларына ийнанып ды ол.

— Ата жауу кимге тос боллукъ сунаса, — деп, Абу-

салам Хажомарны сагъышларын бёлдю. — Мен Муратны юсюнден айтама санга!

— Да, къарындашчыгъым, — деди Хажомар, Абусаламны андан ары айтыр сёзюн бёле, — бизни атыбыз иги болса, къамичи неге керек эди? Бу аман дунияны тюрлендирирге базыннган адамланы акъылларына, кишиликлерине бюсюрерге керекбиз. Мурат атасы бла, къарындашы бла да халкъ ючюн жау болгъанын ангыларгъа керекбиз. Ол бюгюн иш былайды деп сюеле эсе, бизни кибиклеге базынады, орус халкъны жёнгерлигине базынады.

— Тамата, алыкъа биз андан билген жокъду: къайсы жашау — иги, къайсы жашау — аман. Бийледен, байладан залим бирге тюбеп къаллыкъ эсек да, биз билген жокъду... Оноу къарауашланы къолларына тюшюп къалса, дуния къатышыр. Бютюнда сыйсызлыкъ тюшер башыбызгъа.

— Тейри, угъай, Абусалам, мен а къош нёгерге Бийсолтандан эсе сени излерикме, — деди Хажомар андан арысында Абусалам бла сёлешиуден файда чыкъмазлыгъын ангылап, кесин элге тигелерге хазырлай. — Тейри, жашауну тюрлендирирге кюрешгенле бизден эсе онглу адамла болурла...

IV

Хажомар бла Абусалам правленни къатына жетгенлеринде, халкъ бир да къалмай алайгъа жыйылып, Мурат да эки нёгери эки жанында тохтап, правленни атлауучларында сюелип, тёгерекге ышанлап къарай, жамауатны уллусун, кичисин да тансыкълай, айтыр сёзюн башларгъа хазырлана тура эди. Аны юсюнде гелефей кёнчеги, ариу кёлеги, белинде жассы бел бауу, кероху, къарагъанны кёзюн къаматырча башлы къара чурукълары, башында картузу бардыла. Сакъалы да сыйдам жюлюнюпдю. Бийсолтан да, Мусабий эфенди да, Асланукъа да алайда. Абусалам Жаухарны бла Абатны да эследи халкъны ичинде. Ала экиси да бир жерде сюелип эдиле, сабийчиклери да къатларында. Ол сагъатда битеу жамауатны акъылы, эси да Муратдады. Алайда анча жылны саулугъу-шаулугъу белгили болмай тургъан Муратны тансыкълагъанла аны сёзюн этгенледен къайда кёп эдиле. Абатны насыбына сукъланнган къызла да алай. «Кет-кет, туугъанлы быланы аталарындан, балаларындан да жалкъыдыкъ»,— дегенле да бар. — Халкъны

къыйынындан эсиргендиле да, аталары, балалары да къан къуса айланадыла». Болсада, аллайла бир кесекден айтхан сёзлерине сокъурандыла. Мурат, Абусаламны алайгъа келгенин эслеп, халкъны арасы бла ётюп барып, аны къаты къучакълап тансыкълады. Атасыны, къатыныны ёлгенлерин олсагъатда эшитгенин ангылатып, къайгъы сёз берди.

— Кёремисе аны сен, — деп шыбырдады Асланукъа Бийсолтаннга. — Туугъан атасын эркелетмегенди алай.

Бийсолтан аны айтханын эшитмеген кибик этип къойду. Ким не айтса да, алайда Бийсолтан бир заманда да болмагъанча ёхтем эди. Кийимине, сюйюмюне халкъ сукъланнган Мурат аны жашы эди. Бюгюн сау эл алайгъа Бийсолтанны жашына тынгыларгъа жыйылгъанды. Болсада, Бийсолтанда ол ёхтемлик кёпге бармады. Мурат сёзюн башлагъанлай, аны ичи от жанды, къол, аякъ бармакълары сууып, эси ауаргъа жетди. Аны солууу тамагъына тирелип, биреу боюнун буугъанча, хырылдады. Мурат а сёзюн бардырады:

— Жамауат, тынгыла! — Ол алайда атасы айтыучу сёзлени къайтаргъанын эслеп, Бийсолтан таба къарап, бир кесек тынгылагъан да этди. Сора дагъыда айтды:

— Жамауат, тынгыла! Патчах тахтадан тюшгенди.

Алайда халкъны жаны кетди. Хар ким бир бирге къарашдыла. «Тобагъа къайт, жашым!» — деген ауаз эшитилди къартла болгъан жерден.

— Тамата, сюйсенг тобагъа къайт, сюйсенг къой, мен айтхан кертиди, — деди Мурат. Сора нёгерлерини бирини къулагъына бир затла шыбырдады. Ол а, правленни ичине кирип, патчахны суратын тышына чыгъарып, жыртып, жерге атып, аямай малтады.

— Ой, Аллах урлукъла, не этесиз?! — деп къычырды Бийсолтан, солууу кючден чыгъа, тамагъыны къарылгъанын ариуларгъа кюреше. — Жамауат, была тюз адамла тюйюлдюде, элни отда кюйдюрюрге айланнган адамладыла. Кетигиз юйюгюзге. Чачылыгъыз былайдан...

Бир къауумла, артха-артха тепчип, кетип тебиредиле. Асланукъа патчахны суратыны хурттакларын къоюнуна жыяргъа кюреше тургъанлай, Муратны нёгерлеринден бири аны артха тюртдю.

— Жамауат, кёремисе аланы ёшюн уруш этгенлерин! — деп къычырды Бийсолтан. Алайда нёгерине тырман этди. Андан ары халкъгъа айланып, былай айтды:

— Жамауат, тынгыла! Багъалы эллилерим, сабыр

болугъуз. Мени сёзюме эс буруругъузну тилейме. Акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз. Патчах дуниядан къурутулгъанды. Оноу халкъны къолуна ётгенди. Энди сизни да, бизни да оноуубузну Совет власть этерикди, Ленин этерикди. Жангы власть халкъгъа баш эркинлик берирге, жер, мюлк берирге деп къуралгъанды. Жангы власть бийлени, байланы дуниядан гунч этерге деп къуралгъанды. Энди жайлыкъ, чаллыкъ, сабан да кесигизники боллукъдула. Мындан арысында байгъа, бийге къулланыу деген зат къаллыкъды. Энди къара халкъгъа киши да таякъ кётюраллыкъ тюйюлдю. Жамауат, быллай ишни таулу халкъ тюшюнде да кёрмегенди. Барыбыз да бизге жарыкъ жашау къурай тургъан Ленин жанлы болургъа керекбиз. Арисейни пролетариаты жанлы болургъа керекбиз! Мындан арысында бизни жашаубузну кюнча жарытырыкъ, башыбызны къыйынлыкъдан, зулмулукъдан къутхарлыкъ, сабийлерибизге билим, тиширыуларыбызгъа, къартларыбызгъа намыс берлик аладыла.

— Жамауат, бу фасыкълагъа тынгылама, — деди Асланукъа, Бийсолтанны къатындан ары-бери тепмей. — Иш была айтханча болса, динигизден, юйюрюгюзден да айырылырсыз. Мурат атасына, анасына бермеген намысны сизгеми берлик сунасыз? Чачылыгъыз юйюгюзге. Динлерин сата айланнганлагъа тенг болуп, уллу Аллахны кесигизге чамландырмагъыз.

— Сен мени жашым тюйюлсе! Мен сени эртте харам этгенме, — деп къычырды Бийсолтан.

— Атам, терс сёлешесе, — деди Мурат сабыр. Олсагъатда Мурат ким не айтса да, тёзерге, сёзюню тюзлюгюне халкъны ийнандырыргъа керек эди. — Атам, мен а сени бир заманда да харам этерик тюйюлме.

— Мен сени атанг тюйюлме, сени отунгда кюерге сюймейме.

Жаухар, ол даулашлагъа тёзалмай, жиляды. Абата, Токашны да къолундан тутханлай, къууанч сагъатлы болуп, башы кёкге жете сюеледи.

— Мурат, жаным, Аллах бла къонагъынгма, бизни бу ишге къатышдырма, — деди, къара къалпагъын ёргерек кётюре, алайда бек алгъа сёлешген къарт. — Къой бизни жашагъаныбызча жашама. Анда, бизден кенгирекде эт не этерик эсенг да, къаллай жашау къурарыкъ эсенг да, анда къура.

Андан сора бири бири ызларындан быллай ауазла эшитилдиле:

— Оллахий-билляхий, тюз айтады.

— Тюзге терсди дерге жарамаз, Мурат. Бу затха бизни къатышдырмазынгы тилейбиз.

— Биз бир жарлы, бир харип, динибизден, элибизден да чалпытма.

— Тейри, Мурат, бизге игилик этерге сюе эсенг, жангы жашауунгу Къабартыда, Арисейде къурасанг, дурус боллукъ эди. Къой, бизни башыбызны палахха сукъма...

Ол ауазладан сора Асланукъа бютюнда жигит болду. Бийсолтанны ауанасына бугъуп, тауушун кючден чыгъаргъан жаш, алгъа бир-эки атлам этип, къаты сёлешди:

— Былайда элни таматасы айтханнга тынгыларгъа керексиз. Ол барыгъыз да юйюгюзге кетигиз дейди. Бу жангы жашау дегенлеринден бизни толу хапарыбыз барды. Ол бусурман халкъгъа игиликге туугъан зат тюйюлдю. Аны жанлы болгъан жаханим отунда кюерикди. Ленин сизге эркин жашау угъай, жаханим жашау келтирирге кюрешген адамды. Бусурман динни, тёрени аякъ тюпге малтаргъа, къызынгы, къатынынгы да эл бедишлик этерге, сабийлеригизни орус школлада окъутургъа кюрешген адамды.

— Уллу Аллах сакъласын ол ишден, — деди бюгюнлю тынгылауну басып тургъан Мусабий эфенди. — Жамауат, алдатма кесинги. Биз былайда Бийсолтан айтханнга сыйынып, алай жашай келебиз. Айтыгъыз, не хата кёргенбиз?

— Къой-къой, сен а оздургъан этесе, эфенди, — деди Хажомар. — Не игилик кёрюп жашайбыз, айт? Хау, тюз айтаса, бир да къарынынг аурумайды, мангылайынг терлемей, халкъны къыйыны бла жашайса да.

— Тобагъа къайт, эфендиге къаллайла сёлешесе? — деген эр киши ауаз эшитилди.

— Жамауат, Хажомар не да айтсын, — деди Асланукъа, боюнун алгъаракъ созуп, — ол акъылдан, динден да шашхан биреу.

— Жамауат, «ашаса, ашамаса да — бёрюню ауузу къан» деп эшитгенмисе? Асланукъа аллайладанды. Тынгыламагъыз анга! Кесине тап тюшюрюр ючюн сау элге от салыкъ адамды ол. Жангы жашау аллайланы боюнларын бурлукъду да, андан типписки этип кюрешеди Асланукъа,— деди Хажомар. — Акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз да, Мурат айтханнга тынгылагъыз.

— Былайда мени сёзюме тынгыларыкъ бар эсе, юйюне кетсин, — деди Бийсолтан...

Бийсолтанны ауузу сёлешгенликге, жюрек тынчлыгъы кетип, борбайлары къыйылып сюеледи. «Къоркъгъа-

ныңга жолукъгъун» дегенлей эди аны иши. Арисейни патчахха къажау сюелгенин эшитип, аны ууу Жангы элге жайылмазын уллу Аллахдан тилеп жашай келген Бийсолтан ол хапарны кертилигин кеси кёзю бла кёрдю. Ол сагъатда халкъ Муратны да, аны нёгерлерин да тутуп терекге тагъып, тюплеринден от этсе, кёз къакъмай, къарап турлукъ эди. Аны Мурат деп жашы жокъду. Ол аны эртте харам этгенди. Туугъан атасыны байлыгъын, юйюн чачаргъа кюрешген жаш — адаммыды ол? Элни жыйып, аны атасына, ол тутхан диннге къажау сюерге кюрешген жаш — адаммыды ол? Бийсолтан: «Бу фасыкъланы тутугъуз да, отда кюйдюрюгюз. Патчахны суратын аякъ тюпге малтагъанла, динингe, къалыубаладан къала келген адетинге, тёренге къажау сюелгенле кимге игилик этерикдиле? Тутугъуз да, отда кюйдюрюгюз!» — деп къычырыргъа эки-юч кере ауузун ачды. Алай тамбласыны сагъышы аны арсар этди. Ол бюгюн аланы отда кюйдюрсе, тамбла кесине да аллай кюн келирге боллукъду. «Уллу орус халкъ биригип, патчахны тахтадан тюшюрдю эсе, Аллахым сакъласын, дунияда аны аллын тыяр кюч хазна табылсын. Бу «болжаллы правительство» дегенлери уа не болур? Айтханларыча, тышындан болушлукъ болмаса, ол этер зат барды деп билмейме. Угъай, угъай, Аллах сакъласын мындан уллу къыйынлыгъандан да. Патчах тахтадан тюшгенликге, ырысхы бийлени, байланы къолларындады. Биз барыбыз да бир болсакъ, къарабыдырла боюнса тюбюне терк тюшерле. Бош дауурлагъа бой салып къойгъандан хайыр жокъду».

Бийсолтан халкъны аллына чыгъып сёлешди:

— Былайгъа жыйылып, сабий хапарлагъа тынгылап тургъандан хайыр жокъду. Тюзюн айтсакъ, бу игиликге башланнган иш тюйюлдю. Кёресиз, ата бла бала бир бирлери бла ёрелешген заманга келип тохтадыкъ. Белни къаты къысаргъа керекбиз. Алайсыз душманны белин бюгалмакъ. Кесигиз билесиз, мен жангыз жашымы элим, халкъым ючюн къанлы къазауатха ашыргъанма. Сизни ючюн жанымы берирге кесим да угъай дерик тюйюлме.

Жамауат, акъылынгы башынга жый. Быллай желбашла, — ол алай къолун Мурат таба узатып айтды, — элге энтда да келирле. Тилейме, кесигизни алдатмагъыз. Тамблагъызны сагъышын этигиз. Хуржунларында къара сомлары, арбазларында «кюс» дерге маллары болмагъанла сизге не жашау берлик сунасыз? Алдатмагъыз кесигизни! Мен айтырыкъ олду.

Бийсолтан, башын энишге бошлап, ауур атлай, юйю таба кетди. Асланукъа, Мусабий эфенди, дагъыда кёпле аны ызындан кетдиле. Алайда, Муратны къатында, Хажомар, Абусалам дагъыда бир къауумла къалдыла. Жаухар бла Абат бир кесек артха туракъладыла эселе да, къатларында сюелген тиширыуладан айырылмадыла, юйлерине кетдиле.

V

Мурат, нёгерлери бла бирге келип, Абусаламлагъа тюшдю. Ары, сабийчиклерин да алып, Жаухар да келди. Бюгюн Бийсолтан халкъны аллына чыгъып айтхан сёзле Абусаламны бир кесек элгендирген эселе да, ол къонакълагъа союм этмей болмады. Анда бир тюрлю жарыкълыгъа ' а жокъ эди. Жаухарны келгени окъуна хазна жарытмады аны. Иш Бийсолтан айтханча эсе, бу адамланы уулары Абусаламгъа да жетмей амалы жокъду. «Бийсолтан ёз жашын дуниялыкъдан толу хапары болмай харам этмегенди. Ким не айта эсе да, ол алай акъылсыз киши тюйюлдю. «Жангыз жашымы сизни ючюн къазауатха жибергенме» дегенин кёрдюнгмю, — деди Абусалам сагъышлы тынгылаууда кеси кесине. — Муратха бу ишле неге керек эдиле? Ата, ана, къарындаш дегени жокъ, къайда болса, кеси башын алып айланнган болмаса. Жангыз эгечин да жарлы этди. Мени эгечими да этди жашаусуз. Къара халкъ къыралны къолгъа эталмызлыгъын къалай ангыламайды ол?»

Мурат а, бир адамгъа да эс бурмай, бир адамдан да уялмай, жашы бла ойнайды. Токаш атасын бюгюн биринчи кере кёрген эди. Ол анасы, бирси адамла айтханда да ийнанмагъан эди Мурат ёз атасы болгъанына. Ол атасыны аты Мурат болгъанын биле эсе да, аны къаллай адам болгъанын билмегенди. Орамгъа чыгъып, тенглери бла ойнаса, хар ким аталары бла махтансала, ол Бийсолтан бла, Абусалам бла махтанып болгъанды. Бюгюнлю, хар ким тилеп кюрешгенде, атасына барыргъа унамай туруп, ингирли уа къатындан кетмей тохтагъанды. Ол Мурат бла ойнай кетип арыгъандан сора, аны бла аямай ушакъ этеди.

— Билемисе сен, ма биз алгъын аппалада туруучу заманыбызда, аппа мени атха миндирип, къошха элтип къайтхан эди. Ох, анасыны, къалай игиди атха миннген! Ма энди уа атха минип кесим да баралама.

Мурат жашыны башындан сылады. Андан кёзюн ал-

май, къарагъанлай турду. Бюгюнден насыплыгъа ол кесин бир заманда да санамагъанды.

Мурат Жаухарны сабийчиклерин да эркелетди. Ол Жумайны хапарын сормагъаны Жаухаргъа ачыу тийди. Мурат ишни болушун толу билмей эсе да, Жумайны кийик уугъа кетип, артха къайтмай къалгъанындан хапары уа бар эди. Ол сау болса, анча жылны ичинде юйюне къайтмай турмазлыгъын да биле эди. Аны хыйсабын этип, къайгъылы хапарны къозгъаргъа сюймеди. Болсада ол эгечин таукел этдирир сёз а айтды:

— Да,— деди ол,— Аллах айтса, жарсыуларыбызны унутурча заманнга да жетербиз. Къоркъма, эгечим, жаныбыз сау болуп, санга Жумайны излетмек. Адамгъа къыйынлыкъ оруп-соруп келмейди. Тейри, эртте, кеч болса да бу ишни дурусу туурагъа чыгъарыгъына бир да ишекли болма.

— Манга болуру бир болса, сюйсе чыкъсын, сюйсе къалсын, — деди Жаухар. — Бюгюнлюкде манга атадан, анадан да жокъ, къарындашларымдан жюрек жылыу тапханым да жокъ.

Жаухар ол сёзлени иги да жыл саны келген адамча айтханына Мурат сейир этип тынгылады.

— Дуния кезиудю деп быллай бир зат ючюн айтылгъан болур эди, — деди Жаухар бир кесек сагъышлы тынгылагъандан сора. — Кесин кишиге тенг этмеучю Жаухар эки ёксюз сабий бла къурум ийиси тёздюрмеген юйню мюйюшюне атылып къалды. — Жаухар жюрексинип жилягъанда, Муратны жаны кетип, аллына тобукъланып, кёзлерин жумушакъ къол аязлары бла сылады. Аны жапсарыргъа кюрешгенликге, кесини да кёлю толуп, айтыр сёзюн ауузундан чыгъаралмай къыйналды, тилкъау адамча жаркъмалады сёзлени.

Олсагъатда аланы къатларына Абусалам бла Абат да келдиле. Абат Жаухарны тамата къызчыгъын къоюнуна алып, аны жилягъанын тыяргъа кюрешди. Токашны уа бир затдан да хапары болмай, онг къолчугъу бла кесини ауузчугъундан тутуп, бурунун терк-терк тартып, мугурчукъ болуп турады.

— Къызчыкъ, алай аман къууум нек этесе? — деди Абат. — Мен а къарындашынгы азмы сакъладым? Кёресе, къолубузгъа сау-эсен келип къалгъанын. Къарап тур Жумай да келип къалмаса. Этме аллайла. Бу эр кишилени да жунчутма.

Ол заманда Жаухар бютюнда бек жиляды. Мурат аны башын кёкюрегине къысды. Дагъыда эки къолу бла Жаухарны бетин, кёзлерин сылады.

— Жаухар, барыбыз да сени таукеллигинге баш уруп жашайбыз. Этме алай, сен ариу къызса, — деди Абусалам, аны чачын къол аязы бла сылай. — Кеси ёмюрюмде сени бла кишиге бет этмем. Ийнан анга. — Сора Абусалам Жаухарны жерге тюшюп тургъан къара-къолан жаулукъчугъун ёрге алып, башына жапды. Ол заманда Жаухар жаулугъун къолуна алып, аны бла кёзлерин, бетин сюртюп, ызы бла башына къысды. Бир кесек эс жыйып, ёрге къобуп, къызчыгъын Абатны къолундан алып, кёкюрек жылыууна къысды, сабийчик, жилягъанын тохтатып, эки къолчугъу бла анасыны боюнундан къаты къучакълады.

...Ким биледи, ол кече Жаухар алай жунчутмаса, Мурат кесини ишини юсюнден Абусалам бла кёп сёлеширик болур эди. Алай аны юсюнден арталлыда сёз болмады. Мурат бла Абат, жашчыкълары да биргелерине, Жаухарланы юйлерине ашыргъандан сора, Бийсолтанлагъа кетдиле. Муратны эки нёгери уа Абусаламлада къалдыла.

VI

Бийсолтанны байлыгъы туура тау элледе атлары айтылгъан бийлени, байланы байлыкъларына жетмей эсе да, къой, тууар сюрюулери жайлыкъланы экиден бирин иелегендиле. Жалчыларына ариу сёз айтып артыкъ къыйналмай эсе да, ашларын-сууларын тапдырмагъан киши уа тюйюлдю. Бусагъатда Бийсолтан ол байлыкъдан айырылгъандан эсе, не аман ишни да этерикди. Мурат жашын, къатынын да алып юйге кирип келгенинде, Бийсолтан, бет алышындыра, тышына чыгъып кетди. Маралхан а жашына биринчи тюбеген заманында этгенича, боюнуна тагъылып жиляды, кёзлеринден, бетинден уппа этди. Алай ол не Абатха, не Токашха эс бурмады.

— Балам, былай сазбетчик нек болуп къалгъанса? — деди Маралхан, ун жугъу къоллары бла Муратны бетин сылай.

— Угъай, угъай, хатам жокъду, анам, — деди Мурат, бетин Маралханны бетине сала. — Кесинг къалай тураса?

— Да кёресе, менлей тургъуед мени сюймеген. Энди манга неден да не? «Жюрек жилямаса, кёз да жилямаз» дегенлей, турама, кёз жашым къурумай. Къартлыгъымда сиз къойдугъуз да кетдигиз. Атагъыз а аллай бир кюйсюз адам болгъанды, сёз айтып онг жокъду, ауузына ашап къояды.

— Сени ичингден чыкъгъан ит сабийле мени къутур-

гъан суугъа секиртмей тургъанларына да шукур болсун,— дей кирди Бийсолтан юйге. — «Иги алаша къарт болса, къаргъалагъа аш болур, ахшы эр къарт болса, къатынлагъа сёз болур».

— Атам, бир бирге ёрелешип тургъандан файда чыкъмаз, — деди Мурат Бийсолтанны къатына барып, къолун аны имбашына салыргъа умут эте.

Бийсолтан, аны акъылын ангылап, арлакъгъа кетип сюелди.

— Жаухарны атасы, тонунгу тешип олтурсанг а, — деди Маралхан. — Жылны бу кезиуюнде да тон, бёрк кийип айланнган не адет болуп чыкъгъанды санга?

— Андан санга жетежагъы азды,— деди Бийсолтан.

— Атам, жанынга тиймесин, тырманынг бла халкъны къырып къоярыкъса.

— Мен сени атанг тюйюлме, — деп, Бийсолтан халкъны аллында айтхан сёзюн къайтарды.

— Оу кюнюм къарангы, къаллайла сёлешесе? — деди Муралхан.

— Мындан арысында сени жашынга андан башха сёз айтыллыкъ тюйюлдю. «Иги къонакъ келсе, мал ёлюр, аман келсе, адам ёлюр» дейдиле. Айт жумушунгу, юйюме не акъыл бла келгенинги? — деди Бийсолтан Муратха.

— Атам, не мал сойдурур, не адам ёлтюрюр муратда тюйюлме. Атамы, анамы кёре келгенме.

— Аланы Мурат деген жашлары эртте ёлгенди.

Бийсолтан алай айтхандан сора, Маралхан къычырыкъдан къырып жиляды.

— Тамата, къарайма да, сенде мен этген умут жокъду,— деди Мурат, анасыны ызындан ич отоугъа атлай. — Бизни барыр жолларыбыз арталлыда башха-башха болгъанларына толу ийнандым.

Бийсолтан, секирип ёрге туруп, къамасыны сабындан тутду. Ол биле эди жашауда ата баланы ёлтюрген шартла бола келгенлерин. Бюгюн жокъмуду да аны аллай сылтауу? Бусагъатда Бийсолтанны да барды къамасын ойнатса, анга бир жан айып салмазча сылтауу: Муратны хатасындан ариулугъу кюннге, айгъа эришген къызы эл кюлкюлюгю болду. Муратчаланы хаталарындан жашы Дауут, къазауатха кетип, атсыз-чуусуз болуп турады. Муратны бек уллу хатасы уа — элни Бийсолтанга къозутуп, аны боюнун бурдуругъа, ырысхысын, юйюн чачдырыргъа кюрешгениди. Правленнге кирип, патчахны суратын жерге малтап, халкъны арасында атасын эл кюлкюлюгю этгени уа аз палахмыды?

Бийсолтан тишлерин къаты къысды. Аны мыйыкълары чабакъ къуйругъуча къымылдадыла. Ол Маралхан бла Мурат тургъан отоу таба атлады. Дагъыда тохтады, отоугъа кирирге арсар болуп, халал юйюнде харам къан тёгерге базынмады. Бусагъатда ол ишни башха адам этсе уа, угъай дерик тюйюл эди.

Токаш, Бийсолтанны халын жаратмай, мюйюшге къысылып, бир кесекни гуппушчукъ болуп турду. Алай ол къарт атасын жапсарыр муратмы этди, аны къатына барып, тон этегине жабашып:

— Аппа, аппа, — деди, башчыгъын Бийсолтаннга къаты къысып.

— Былайдан думп бол, кимилди! — деп, Бийсолтан Токашны желкесинден къаты тюртюп, эшик артына жетдирди. Ол заманда Токаш, бireу къабыргъасына биз сукъгъанча, ачы къычырып, юйдегилени аякъ юслерине салды.

Мурат атасыны кёзюне жютю къарагъанлай турду. Сора къарамын энишге бошлап, къатынын, жашын да алып, эшикге чыгъып кетерге тебиреди. Ол заманда Маралхан жашыны билегине жабышды.

— Кёз жарыгъым, акъылынгы башынга жый, — деди ана. — Акъылдан шашхан атанга тенг болуп, жарлы анангы харам этме.

— Акъылдан шашханла сизсиз, — деп, Бийсолтан биягъы къамасына узалды.

— Сабыр бол, айыплы ишни этме, — деп, Мурат атасыны къолундан тутуп, къамасын чыгъарыргъа къоймады. — Ахшы кишиле тиширыугъа къол кётюрмейдиле. Къан къайнатыуунг мени ючюндю да, ма, муну къолунга ал да, ур да къой. — Мурат керохун чыгъарып, Бийсолтаннга узатды. Бийсолтан керохну алмады...

Мурат, анасын, юйдегисин да биргесине алып, тышына чыгъып кетди.

ОНЮЧЮНЧЮ БАШЫ

I

Жангы элде тынчлыкъ жокъ эди. Кёпле сабан, мал къайгъылы угъай — жан къайгъылы эдиле. Бери бир кюн акъла келип, халкъны тонайдыла, большевиклеге жакъ басханды деп ишекли болгъанларын тутуп, пристопну къолуна бередиле. Къызылла келселе уа, кеси байракъларын правленни башына тагъып, халкъны жап-

сарыр сёзле айта, жангы властьны жанына сюелигиз, олду сизге эркинлик, жарыкъ жашау да берлик деп ангылатадыла. Къалай-алай болса да, халкъда жарыкъ-лыкъ, ныгъышлада мамыр ушакъ жокъду. Жамауат жума намазгъа окъуна алгъынча жыйылмайды. Адамла правленни аллына басынып туруучуларын да аз этгендиле. Жанларына къоркъуу тюшерге боллукъ адамла, кёз туурадан бир жанында турур муратны акъылларына алып, къошха кетип, анда кечинедиле.

Къызылла да, акъла да элге, къара эмина киргенча, кезиу-кезиу кире эдиле.

Элде кереклиге, керексизге да ушкок атылгъан тауушла къурумайдыла. Аны юсюне да элни къара кёкюрекли къая бетли туман басып, эркин солургъа къоймайды. Жылла гуппур этген къартла окъуна бу жерлени бый-ылгъа жетгинчи быллай туман басханды деп эслеялмайдыла. Ол бийикден-бийик тизилген киришлени, жубуран тёбеледен толу ёзенлени да къолгъа этгенди. Аллахды билген, ёзге уа, эл ол халы бла сау ыйыкъны тургъан болур эди. Акъ аскерчилени башчылары уа, Бийсолтанлагъа жыйылып, тары бозадан кекире, большевиклени жолларын ёмюрден-ахыргъа кесилгенине толу ийнаныр, жигитликлерини юсюнден зауукълу хапарларын къыздырадыла. Тюзюн айтсакъ, келгенлеге аскерди деп айтырча да тюйюл эди. Тизгинлилериндан эсе жыртыкъ чепкенлилери, эски чырпа бёрклюлери, чабырлары чачылгъан къауумлары кёбюрек эди. Нальчик округ къурагъан акъ аскерчилени бир хурттагы. Таматалары — Бийберт, ол къайсы эсе да бийни жашыды деген хапар жюрюй эди Жангы элде. Бий улу омакъ кийгнипди: акъ чепкени, кёзню къаматхан кюмюш-баш хазырлары, сахтиян чурукълары, башында кёк бухар бёркю, ауузун от жандыргъан алтын тишлери, узун бичагъы. Кёзлеринден от чакъгъан, эринлеринден къан тамгъан, кенгжауурун, иничкебел адам. Нёгерлеринде аны айтханын жерге салгъан жокъду, бёркюн келтир десе — башын келтирликдиле. Ала Жангы элге кире туруп, мында алагъа къажау сюелген адам табылмады эсе да, кеслерин уллу сермешледен сора солугъаннга санап, элде сюйгенлерича эркинлик этедиле. Анда-мында да отда шишлик бишеди — жаулары, чырылдап, мыдыхха тама.

Бийсолтан, ала халкъны малына, башха ырысхысына эркинлик этгенликге, алай жарамайды, акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз деп айтмады. Аны жашы Дауут да ала бла келген эди. Зейтунну тюз хапарын

айтхан а болмады. Баям, жоюлгъан болур эди. Тары боза ичип къыздыргъан Бийберт улуну бети бирде жарып, лакъырда сёзле да айтады:

— Тамата, мудах болма, — дейди ол кесини бир тенги бла сёлешгенча, Бийсолтанны имбашына къатыла,— мындан арысында элде санга баш кётюрген адам табылмаз. Къаратабанла санга баш уруп жашарча этерме, Аллах айтса. Белни къаты къыс. Большевикле жанлы болгъан угъай, аланы атларын айтханланы аякъларын къулдеден къаратырбыз.

— Къарайма да, большевигинг, кадетинг да бизге этерик игилик болмаз дейме, — деди Бийсолтан, бозадан тартып, мыйыкъларын сюрте.

— Эй-а, таланнган, — деди Бийберт улу. Ол биягъы къашларын къаты тюйюп, алтын тишлери бла эринлерин чайнады — бетине уу жайылды. Ёрге туруп, чепкенини тюймелерин этди.

Баям, Бийсолтан айтханына сокъураннган болур эди, олтургъан жеринден ёрге туруп, къонакъны чепкен этеклерин энишге сылады.

— Элибизден, юйюбюзден айырылып, сизни ючюнге дегенни айтып, къан тёгюп айланабыз, — деди Бийберт улу. — Сен а къаллайла жаншайса? — Бийсолтан Бийберт улуну къатында бир алаша, гитче кишичик болуп къалды, желкесине таякъ тийген кирпича...

— Айтдырмай къоймай эсенг, биз сизни элде сен билмеген кёп тасха ишлени билебиз, — деп, Бийберт улу ауазын иги да кётюрюп сёлешеди. Алай ол Бийсолтанны амалсыз болгъанын ангылагъан болур эди, — кёлсюзлюк жарамайды, — деп къошду.

— Да кёлсюзлюк, жигитлик этсек да, уллу Аллахны буйругъундан озмакъ,— деди Бийсолтан, къонагъыны билегинден тутуп, столгъа олтурурун тилей. — Не да болсун, къан тёгюлюрюн сюймейме.

— Биз сюйсек-сюймесек да, къан тёгюллюкдю,— деди Бийберт улу, боза аякъны къолуна ала. — Тукъумлары, адамлыкълары да ат гышмыны тутмагъанла кёзюнге-башынга тебинип тохтасала, къан тёгюлмей къалай болсун?

Алайда Бийсолтан бий улуну айтханына сёз къошмады. Аны жюрегин чанчдырыр сёзню уа биягъы Бийберт улу айтды:

— Биз билгенликден, Абусалам бла Муратны къахмеси большевиклени уялары бла байламлыкъ жюрютедиле. — Ол алайда Асланукъадан эшитгенин къайтаргъанын Бийсолтан билмей эди. — Ол хапарны бек керти

адамдан эшитгенме, — деп къошду Бийберт улу. — Алагъа сюйгенигизни этигиз деп, тынгылап турсакъ, тамбла бизге келлик кюнню билемисиз?

Бийсолтан олтургъан жеринде ауур тепчиди.

— Биз аллайланы сынсытсакъ, къалгъанла аланы жолларын жолларгъа къоркъурла.

— Багъалы жюйюсханым, — деди («жюйюсхан» деген сёзню биринчи кере айтды ол) Бийсолтан, — ала кеси ауаналарындан къоркъа айланнган бир жарлы адамлалла... Алай айтханлыгъыма, ким биледи. Аман заман болгъанды.

— Ол кимни хатасынданды? — деп, бий улу Бийсолтан кеси акъылын айтып бошагъынчы сёлешди.

— Да, байрым аны кёмсюн, кимни хатасындан болгъанын билсенг а.

— Сени, мени хатабызданды, тамата.

Бийсолтан бий улуна чийленнген кёзлери бла къарады.

— Хау, сени, мени хатабыздан! — деп, бий улу, ёрге гуруп, тышына чыгъаргъа тебирегенлей, юйге Асланукъа бла Дауут кирдиле.

— Бу жашла саулукъда биз большевиклени боюн къанларын черекге тёгербиз, — деди бий улу, Дауутдан эсе Асланукъаны къолун алгъа тута. — Не болуп къайтдыгъыз?

— Тейри, аны уа терлегенин кёкге бардырып сюрдюк, — деди Асланукъа.

— Аперим! — деп, бий улу къол аязы бла Асланукъаны къолун тутду. — Аперим!

II

Эрттенлигине туман ёзенден кётюрюлюп, тёгерекбаш дуния жарыгъын биринчи кёре кёргенча болду. Алай арбазлада, орамлада да хазна адам кёрюнмейди. Хар ким да, палах бек алгъа кесин сурарыкъ сунуп, эшигин, терезесин да къаты этип жашайды. Акъла бери келгенли, эл сюрюую да чыкъмайды. Бирле малларын танг аласы бла эл башы тёшлеге ашырадыла, бирле, аны да этмей, малларын халжарларында кечиндиредиле, тёгерекден-башдан кырдыкчыкъ жыртып, аны ашатыргъа кюрешип. Алайсыз жокъ эди онг. Бу эл сакъламагъан къонакъла, жарлы, къарыусуз деп къарамай, кёзге урыннган малны башын терк тайдыра эдиле.

Туман кётюрюлюп, кюн тёгерекни жылытды эсе да, жюреклени жылытмайды. Жюрекле шургулудула.

Къайгъыны бек уллусу уа Жюнюсню юйюрюне тюшдю. Абат, Абусаламны къошда тургъан жеринден сюрюп келип, правлен тюбю жер юйге ургъанларын эшитип, кечесин аман бла ашырып, болушлукъну кимден излерге боллугъун билалмай, къайгъылы сагъышла башын тели этерге жетдирип, юй мюйюшюнде гуппушчукъ болуп олтурады. Кимге тюбесе да, кимге баш уруп барса да, аны сёзю кишиге ётмезлигин ангылагъанды. Жокъ эди аны жапсарыр, анга билеклик этер адам. Айхай да, башын отха сугъаргъа ким сюеди! Большевиклеге жакъ басхан адамгъа жетер кюнню Бийберт улу битеу халкъгъа ангылатханды — аллайла быкъыгъа керилликлерин, сабийи, къарты да юйде тургъанлай, чыракъча жанарыкъларын букъдурмагъанды.

Бийсолтан Абусаламны тутулгъанын эшитгенинде, башындан кёп сагъышланы ашырды эсе да, былай нек этдигиз деп не жашы Дауутха, не Асланукъагъа айтмады. Ичинден дуа окъуп, уллу Аллахдан кеси башына игилик тиледи ансы.

Абатны ойлагъанына кёре, Абусаламгъа бек уллу болушлукъну Жаухар этерге керек эди. Алай ол Абусаламны тутулгъанын эшитген эсе, эрттенли Абатха бир тюбемей къалай тура болур? Бий улуну алтын аягъына баш уруп Абат жаланда кеси барыргъа керек эди. Ол таукеллик анга базыныулукъ берсе да, олсагъат окъуна тышына чыгъып кеталмады...

Абусаламны жояргъа бусагъатдан тап заман тапмазлыгъын ангылагъан Асланукъа, ышымына, чабырына дери да юсюн-башын жангыртып, кесин Бийберт улуна тенг этип, оноугъа кесин къоша, къайры барса, андан айырылмай айланады. Асланукъа бу ишде муратына жетсе, ол муратыны толлугъуна уа ишексизди, Жаухаргъа бой салдырлыкъды, Абатха, Муратха кёл кенгдирликди. Олсагъатда аны жюрегинде алгъыннгы къоркъуулардан бири да жокъду: энди большевикле элге келмезликлерин Аллахны бирлигин билгенча биледи.

Абатны бюгюннгю кюнюне Абусаламны этегинден айырылмаучу Хажомар да табылмайды. Бирле айталла — ол къайда эсе да тауда айланады деп, бирле айталла — ол, эшигине тышындан кирит салып, ичине уа терезеси бла тюшюп, айыу куркасына киргенлей болуп турады деп. Байрым аны кёмсюн, Абусаламны къыйын кюнюнде билеклик эталмай эсе, къайда да айлансын.

Да этип да не этерикди, ол да Абатны амалсыз дыгаласларындан бири эди ансы.

Къалай-алай болду эсе да, Абат Дауутну правлен

аллында болгъанын эшитип, Токашны да къолундан тутуп, ары барды. Ол эшитген тюз хапар эди. Даут, Асланукъа, ол тыш адамладан да экеулен, правлен аллында тохтап, хапар айта эдиле, бирде кюлген тауушлары мындан ары эшитиле. Абат, бир да къуруса да, Даут къарындашындан туугъанны хатериндамы кёрмез деген аскъыл бла, Токашха былай айтып юйретди. «Иги жаш кибик, бусагъатда бар да, атангы къарындашын къучакълап, бизни Абусаламны юйге жибер деп тиле. Айтханынгы этмесе уа, аякъларына жыгъылып, аямай жиля».

Токаш арсар болду.

— Бар, — деди анасы.

— Абусалам а къайдады да сора?

Абат, анга жууап берир орунуна, башын энишге тутуп, мудах кёзлери бла жерге къарады. Ол юйде къаплай айланыучу эски быстыр чарыкълары бла чыкъгъанын олсагъатда эследи. Аллах кёргенден, ол халы бла сюймегенлерине тюберге арсар болду. Анасыны мудах болгъанын ангылагъан Токаш:

— Амма, ма бусагъат барама, — деп, бурунчугъун терк-терк тарта, ата къарындашы таба тебиреди. Ол Дауутну къатына жуукълаша баргъанлай, ташха абынып жыгъылды. Алай Даут анга боюнун буруп да къарамады. Токаш, жиляп, артха, анасы таба, тебирегенинде уа, Асланукъа кюлген окъуна этди.

— Мурдарласыз сиз, — деди Абат, аланы кеслерине эшитдирип. — Ашыкъмагъыз, ашагъаныгъызны къан бла къусарсыз. Аллах айтса, иншаллах!

— Юр, иги юр, — деди Асланукъа, — итни къаргъышы бёрюге жетмейди.

Абат, юйюне келип, жиляуун-сыйытын да тохтатып, жюрегине таукеллик алып, кеси кесине менме деген эркиши айтырыкъ сёзлени айтды: «Анасы бергенни тёксюн, бир кюн туугъанбыз, бир кюн а ёллюкбюз. Абусалам аладан къарыусуз киши болса, ала аны къолгъа этерик тюйюл эдиле. Аллахны къолундабыз. Ол айтхандан къутулур жерибиз жокъ. Ёлсек да, намысыбыз бла ёлейик. Кишиге да жалыныу жокъ».

Алай бир заманда ол танымагъан эки адам Абатны сюрюп, правлен аллына элтдиле. Токашны уа юйден тышына чыгъаргъа да къоймадыла. Абат правленни ичине кирип, Бийберт улуну аллында сюелгенинде, жаланда юсюню хузумлугъуна жарсыды.

— Ариу къыз, аякъларынгда чарыкъларынгы жолда

тюшюрмей къалай келалгъанса? — деп кюлдю Асланукъа, Абатны сагъышларын ангылагъанча.

— Тейри, Асланукъа, сен ойнасанг да, бек ариу тиширыуду, — деп, Бийберт улу шинтигинден ёрге туруп, Абатны къатына жуукъ барып, ариу акъ, жумушакъ къоллары бла бетин сылады. Абат, аны къолуна хыны узалып, бир жанына тюртдю.

— Къалай ариуса сен! — деди биягъы Бийберт улу, экинчи кере да къолу бла бетине узала.

— Къатыма жуукъ келме, — деди Абат, — ариу бла эрши болгъанымы сенден эсе кесим иги билеме. Менден не излей эсенг да айт да, кетме къой.

— Сенден а кёп зат излейме, ариу къыз... Анча кюнню ичинде бу ариу жанны манга нек кёргюзтмей тургъансыз?

— Хурметли, уллу бийибиз, — деди Асланукъа, — сени анга алай кёзюнг къарарыгъын билсег' а, аны иши къыйын тюйюл эди.

— Кёзлеринг топуракъдан толсунла, — деди Абат Асланукъагъа. — Кеси оноууму сени кибиклеге этдире келмегенме.

— Эй-а, таланнган, сени кибик ариу адамгъа аллайла сёлеширге жараймыды? — деди Бийберт улу. — Биз сени бери кесибизге къаргъыш этдирирге чакъыртмагъанбыз. Айып этме ансы, сени эркинлигинги излесек да. тапмазлыкъ кишиле тюйюлбюз биз. Алай бусагъатда бизни муратыбыз башхады: къарындашынг да, сен да большевикле жанлы болуп, ала бла тасха иш жюрютесиз. Биз а аллай адамланы боюнчукъларын бурургъа эртте юйреннгенбиз. Сени эринг кибикледен эсе ушкокну да биз уста ата билебиз. Къарындашынгы да башына эркин болурун сюе эсенг, кесинги да тынч жашарынгы, сёзню ачыкъ салгъанда уа, жашынгы ёксюз болурун сюймей эсенг, ол Аллахны да, халкъны да кесине чамландырып айланнган эринги къайда болгъанын бизге билдир. — Бийберт улу алайда бир кесек сагъыш этип, Абатны кёзюне ышарып къарай, дагъыда былай къошду:

— Биз анга бир хата да этерик тюйюлбюз. Болмачы адамлагъа алдатма кесинги дерикбиз. Тюз жолгъа салып, элинде, юйюнде тынч жашарча этерикбиз. Атасы, анасы, мы былайда сюелген къарындашы къаллай бир жарсып турадыла анга. Сен кесинг да биле болурса тынч бла къыйын жашау этгенинги. Нек тынгылайса? Озгъан кече Мурат келип, санга тюбеп кетгенин биз билмеген сунма.

— Не сейирлик адамласыз сиз, — деди Абат, бир

тюрлю къоркъгъанын, буюкъгъанын сездирмей. — Ол элге кIачан, не заманда келгенин биле эсегиз, манга нек сорун кюрешесиз?

Бийберт улу биягъы хыйла ышарыуун этди.

— Сен кёпню билген обурчукъ кёреме да, — деди бий улу. — Кёзчюклеринги ойнагъанларына кёре, санга айтханлары керти болур.

— Манга юсюмде болмагъанны ким айта эсе да, аны ийы аман бла айтылсын.

— Сени быллай бир къаргъыш этерге ким юйретгенди? — деп, Бийберт улу онг къолу бла Абатны ауузорамындан тутуп, ачытхынчы къысды.

— Атам ёлмесин, бусагъат къан жухлу этерме, — деп, Абат акъ аскер башчыгъа керилди. Олсагъат, Асланукъа аны жагъасына узалып, артха тюртдю. Абат, чалдише барып, Дауутха тийди. Абатны жыйрыкъ тюймелери юзюлюп, бир ёшюн башы кёрюндю. Ол аны сезмеди.

— Атам ёлмесин, энди уа тёзмедим кёрийим, — деп, Абат, керилип, Асланукъаны жаягъына урду. Асланукъа ушкогун Абатха бурду. Дауут аны бир жанына тюртюп, ушкогун къолундан сыйырды.

Бийберт улу уа, дунияда барын-жокълугъун да унутуп, Абатны ёшюнюне аралып къалды. Асланукъа олсагъатда болгъан ишни кётюралмай, айтыр сёзюн тамагъындан чыгъаралмай, кесини эринлерин чайнады, бурун тешиклери кенгнге керилип, боюнуна бичакъ салынган тууарча солуду. Дауут да бир такъыйкъаны ичинде болуп къалгъан ишни хыйсапха толу алалмай, армау болуп сюеледи. Бийберт улуну эки кёзю уа биягъы Абатны ёшюнюне къатханлай турадыла. Абатны уа андан хапары жокъду. Къаны башына уруп, къайдагъысын билмей, бери нек келгенин ангыламай тынгылайды.

Бийберт улу Абатны къатына жуукъ атлады.

— Ой, къалай ариу жанса сен, — деп шыбырдады. Сора къол аязын элтип, Абатны ёшюнюне салды. Жаланда ол заманда сескенди тиширыу. Олсагъатда кёкюрегине элия таягъы тийген сунду ол, эс жыйып, кёкюрегин жапды.

— Ой, къалай ариу жанса, — деди Бийберт улу, бу жол башхала да эшитирча.

— Хурметли жюйюсхан, мен бу ишни былай къоярыкъ тюйюлме, — деди Асланукъа, кесин Абатны юсюне ата, — бу къахмени ичин тёкмей болмайма.

— Акъылынгы башынга жый, — деп, бий улу бу жол Асланукъагъа къычырды. — Кёзюнг къыйып къа-

лай этерсе ол ишни? Мен кишиге да берлик тюйюлме бу ариу мёлекни. Эрини къайдагъысын айтса, мен мынга, ариу Абатха, дунияны бийчелери сукъланырча жашау берирме. Къарауашларын жюзле бла санатырма.

— Къатыма жуукъ келме, — деп, Абат эки къслу бла бий улун кёкюрегинден артха тюртдю. Ол заманда Абатны ёшюню дагъыда ачылды. Алай ол терк окъуна аны жаулукъ къанаты бла жабып, артха бурулуп жиляды.

— Ол жиляу бошду, — деди Асланукъа, — жиляуну уллусун энди этериксе.

— Мурдардан туугъан мурдар, сен мени не хатамы кёргенсе? — Абат ол сёзлени, жюрексинип, кючден айтды.

— Халкъгъа хата этерге кюрешгенле сизсиз, къахме, — деди Асланукъа.

— Къой, бу жарлы тиширыу бла кюрешип тургъанынгы, — деди Дауут, бир кесек огъурсуз бет алып.

— Аха, келинчигинге жанынгмы ауруйду? — деди Асланукъа. — Сиз барыгъыз да бир итни къуйругъусуз.

— Энди уа озгъан этесе, тейри, — деп, Дауут кёкюрегин Асланукъаны кёкюрегине тиреди.

— Киши эсенг, къол кётюрчю! Юйренмейми къалгъансыз манга къол кётюрюрге.

— Энтда да жангыз бир сёз айтсанг, ичинги чачып къоярыкъма.

Бийберт улу ортагъа кирди.

— Бусагъатда былайдан къол тутуп айырылмасагъыз, экигизге этеригим да бирди, — деди ол. — Сиз кимни къатында ёрелешесиз? Мени ким болгъанымы билемисиз?!

— Хурметли бий, айып этме, терс болдум, — деп, Асланукъа бир жанына бурулду.

— Сен кимни къатынына жакъ басханынгы билемисе? — деди Бийберт улу, Дауутха жютю къарап. — Санга сорама.

— Хурметли жюйюсхан, былайда иш сиз сунныганча тюйюлдю, — деди Дауут. — Бу Муратны ёз къатыны угъай, тос къатыныды.

— Угъай, мен къызыл аскерни башчысы Муратны халал къатыныма! — деди Абат, жюрексиннгенин тыялмай. — Тукъумун бла атасыны атын айтыргъа уа тиширыу намысыма уялама.

...Алайда кёп, аз хапар болду эсе да, Абатдан хайыр чыкъмазын ангылагъандан сора, аны юйюне жиберип

къойдула. Даут бла Асланукъа да, Бийберт улун ортагъа салып, правленден чыгъып Бийсолтанлары таба кетдиле.

III

Экинчи кюн Бийберт улу Жангы элни жамауатын бирге жыйып, къыл чайнап сёлешгенини сылтауу жаланда бир эди — къызылла кече бла келип, Абусаламны да тутмакълыкъдан къутхарып, аланы да эки адамларын ёлтюрюп кетгендиле.

— Хо да, уруш болгъан жерде адамдан, ырысхыдан да къоранч болады, — деди бий улу халкъгъа сансыз, ат башындан къарап. — Бюгече мени адамларымы ёлтюрюп кетгендиле.

— Хурметли жюйюсхан, ким ёлтюргенди? — деген ауаз эшитилди жыйындан.

— Сен этген эсенг да, алыкъа биз билген жокъду.

Бийберт улу алай айтханда, соруу бергенни тобукъларыны къалтырадыла.

— Бош баштёбен боласа, — деди биягъы бий улу. — Мен кёлюм бла айтама. Сен а этген болурмуса бизге палахны?

— Угъай-угъай, Аллах сакъласын. Аллай ишден Аллах сакъласын. Кеси ёмюрюмде тауукъ боюнуна да салмагъанма мен бичакъ.

— Да тауугъунг болса, салыренг, — деди ким эсе да.

— Мен сизни бери безирерге жыймагъанма, — деди Бийберт улу, ауазын иги да кётюрюп сёлеше. — Сиз барыгъыз да динден шашхансыз. Ачыкъ айтып къояйым, урушда адам ёлмей болмайды. Ёлгенлерибиз жаннетли болсунла. Бюгюн мен сизден излеген башхады — бюгечеги ишни элден адамламы этдиле огъесе тышынданмы келди хата? Былайда аны ачыкъ этерге керексиз. Хатаны этген бусагъатда, жамауатны аллына чыгъып, терслигин боюнуна алса, Аллах бла, адам бла да ант этеме кечип къояргъа. Ол бир жанындан. Экинчи жанындан, бу ишни ол къачхынчы Муратны къаууму этген эсе уа, ол элге сизден адамны болушлугъу болмай кирмегенди. Былайда ол адам Мурат элге кимле бла келгенин, къайсы жанындан келгенин, къайсы жанына кетгенин ачыкъ этсе, анга да кечебиз. Угъай, биз билген жокъду деп, жухларыгъызны жерге тиреп, тынгылауну басып турсагъыз а, къыйырындан тутуп, элигизни кюйдюрюп чыгъарыкъма. Айтып къояйым, къарт, жаш, сабий деп

къарарыкъ тюйюлме, — кёп адамыгъызны ачытырыкъма!

Бийберт улуну аскерлери бир да къалмай алайны алып эдиле, алайгъа жыйылгъанланы тёгереклерин къуршалап, тамата берлик буйрукъну сагъайып сакълайдыла. Тышыракъгъа тепчирге умут этген адам болса, ушкок быргъыларын ёрге кётюрюп, жеринден тепмезге кереклисин ангылатадыла.

— Сизни керахат адамларыгъызны керахат ишлерине мындан кёп тёзалмазлыгъымы ангылап тура болурсуз,— деди Бийберт улу, бёркюн ёргерек кётюрюп, боюнун алгъаракъ созуп, — кимни юйюнден башлайбыз ишибизни?

Халкъ бу сёзле керексиз къоркъутуу угъай, керти иш болгъанына ийнанып башлагъанды. Бийберт улу сёлешген сайын хар кимни элгеннгени да аны ючюн эди. Элни жаудан сакъларыкъла да олсагъатда Бийберт улуну къатында сюеледиле. Асланукъа бий улуну къулагъына бир затла шыбырдагъанында, ол халкъгъа ышанлап къарай, жютю кёзлери бла кимни эсе да излей кетип сорду:

— Хажомарны къайда болгъанын билген бармыды?

— Да ким биледи аны, намазымы озарыкъды, къайда башын кечиндире айланады, — деди ол бек алгъа сёлешген адам, жюрек къоркъуун бир жанына атаргъа кюрешип. Аны ол айтыуу бий улуну аллында кокаланнганнга да ушай эди.

— Бу арт ыйыкъда аны элде эслеген адам болмагъанды, — деген ауаз эшитилди.

— Юйюн къармаргъа керекди, — деди Бийберт улу. — Бусагъатда къармаргъа керекди. Юйде эсе, алып келип, былай мени аллыма бир сюечигиз!

— Хурметли жюйюсхан, — деди аны онг жанында сюелген Асланукъа, эки къынгыр бутун бирге жууугъуракъ къысаргъа кюрешип, белин, боюнун тюзете, — аны юйюне кирит салынып тургъанлы тёрт-беш кюн болады.

— Эшикге кирит салыннганлыкъгъа, кеси юйню ичиндеди деп эшитгенме.

— Аны тюзюн билген къыйын тюйюлдю, хурметли жюйюсхан, — деп, Асланукъа бютюнда тири болургъа кюрешди.

— Да эрттеди депми турасыз? Бусагъатдан барып, юйде эсе, бери терк жетдиригиз, жокъ эсе уа, юйюне от салыгъыз. Хата андан чыкъгъанына ишекли болурча тюйюлдю.

Асланукъа, экеуленни да кесине нёгерге алып, Хажо-

марлары таба къуулуп кетди. Алай аланы кетгенлери бла Хажомарны саламбаш юйюню жанныганы да тенг болду.

— Кёресиз да ишни башланнганын? Биз айтхан болмаса, барыгъызны юйлеригизге келлиги да олду, — деди Бийберт улу.

— Тюз сёзге жууап жокъду, — деди гуппуруракъ, къара шинли, чортмакъбурун къарт, халкъны ортасына чыгъа, — тюз сёзге жууап жокъду. Башыбыз алтын аягъына къурман болсун. Атынг беш да тау элге белгили бий, сен, бизни ючюн деп къан тёгюп айланнганынгы билебиз. Бир хаулеле ючюн халкъны ачытмазынгы тилейме. Аланла, Мураты, Абусаламы, башхасы бар эсе да, аланы жуукълары тутсунла. Бизни не ишибиз барды ала бла?

— Оллахий, тюз айтады.

— Да тюз айтмай а! Муратны Бийсолтанлары излесинле.

— Хата тилден чыгъады. Ким эсе да бир затла жаншагъанды деп, сау элни ырбыннга тыйып турургъа кереклиси болмаз.

— Биз не этеригибизни кесибиз билебиз, — деди бий улу, — акъылыгъызны кеси жаныгъызда къоюгъуз. Барыгъызгъа да бир кюн бла бир кече болжал береме. Бизни адамларыбызны кимле ёлтюргенлерин ачыкъ этмесегиз, экиси ючюн жыйырма бла экигизни жоярыкъма. Эфенди, сен а акъ аскерни жигит солдатларын адетде болгъаныча асырарча эт. Секятларын, ашларын-ташларын да ма былайда жыйылгъанла этсинле!

IV

Мурат отряды бла Тар Къол башы жайлыкъгъа келип, атасыны къойчу къошуна тюшгенинде, кюнню ауурлугъу кетип, сюрюуню аллы ыстауатха тартып тебиреген заман эди. Атлыланы тауушларын эшитип, экеулен, къошдан чартлап чыгъып, Муратны саламын алыргъа, аны бла саламлашыргъа да арсар болуп, ауузларындан сёз чыгъарыргъа базынмай сюеледиле. Аланы бирлери Самат — Бийсолтанны жалчысы, экинчиси Мухаммат — Асланукъаны жалчысы эдиле. Мурат Саматны эрттеден таный эди. Бир бирлери бла уллу къазанлашмагъан эселе да, бир элде ёсгендиле. Ол Бийсолтаннга жалчы болуп тохтагъанындан а хапары жокъ эди. Мухаммат а, бюгюн болмаса, аны кёзюне да урунмагъанды. Мухаммат ёсюмлю адам эди, къаракъаш, къарасакъал, арыкъсуу. Эки уурту ичине батып, жаякъ сюеклери да бери

чыгъып. Тейри, ётюрюкден не асыу, ол затла да аны чырайын артыкъ бузмай эдиле. Кёзлерини жютюлюклерине къарап окъуна турур эдинг. Болсада, ышаргъанында, анда къалай эсе да бир хыйлалыкъ эслене эди. Аны жюреги угъай, къургъакъсып, бир бирге жабышып тургъан эринлери ышара эдиле.

Саматны ёсюмю, чырайы да туура анга жетмей эсе да, ол кесин Мухамматдан эсе ёхтемирек жюрютеди — ол Бийсолтанны жалчысыды да, андан.

— Ой, аман баштёбен, — деди Мурат Саматха, — адамланы саламларын алмазча уа къачан болгъанса? Огъесе бизни кибик къонакълагъа бюсюремегенликми этесе?

— Бу кимди? — деп сорду Мухаммат Саматха, ол Муратны сорууна жууап этерден алгъа.

— Бийсолтанны кичи жашы.

— Ол Мурат дегенлерими?

— Хау.

Самат, бир кесек эс жыйып, барып, Муратны атыны жюгенине жабышып, аны атдан тюшюрдю. Андан сора, бирси жашла да антларындан тюшюп, жюгенлерин бир бири къанжыгъаларына къысдыла. Самат Муратны атыны айылларын бошлап, ауузлугъун алып, кишен салып, къош артына къыстады. Мурат аны алай эсли иш этгенине ыразы болуп къалды.

Абусалам бла Хажомар да Муратны биргесине эдиле. Аланы алай кёргенде, сюрюучю жашла тамаша болуп къалдыла.

— Жашла, къалайды къош къолайыгъыз? — деди Мурат, Саматха бла Мухамматха кезиу къарай. — Айып этмесин, тейри, бу жашны уа таныялмайма.

— Ол Мухамматды, — деди Самат, — Асланукъаны жалчысыды. Чегемли жашды, Жумайны къаршы жууугъуду.

— Эй-а, таланнган, не сейир хапар айтдынг, Самат, — деди Мурат, — Асланукъа да жалчыла тутамы башлагъанды?

— Хау, тейри, — деди Самат, эринлерини кёгергенлери бир кесек кете, — юч-тёрт адамы барды.

— Ыхы, — деп къойду Мурат, аны юсюнден андан ары сёз айтмай. — Къонакълагъа къараргъа къолунгдан келликмиди, Самат?

— Хау, келликди. — Алай Бийсолтандан эркинликсиз къой кесаллыкъ тюйюлме.

— Да, хомух, мен Бийсолтанны жашы ушайма да.

— Ол да алайды, алай...

— Самат, къоркъма, санга сёз жетмезча этербиз, — деп, Мурат мулжаргъа олтурду.

Самат, сёз айтмай, не эсе да бир терен сагъышха киргенлей турду.

Мухаммат да бир жанына сансыз туракълады.

— Мурат, Аллах бла тилейме, былайда кёп турмагъыз, — деди Самат, — терк кетигиз. — Самат, Муратны аллына тобукъланып, бирсилеге эшитдирмей айтды: — Тюнене ингирликде Асланукъа да, акъ аскерни таматасы да, дагъыда ючеулен, бери келип, сени излеп кетгендиле. Ала санга игилик этерик тюйюлдюле. Бу жерледе айланнганынгы биледиле. Сени хатангдан элни кюйдюрюп баргъан хапарлары барды. Башхаланы билмейме, Хажомарны юйюне от салгъанлары уа тюздю. Тюнене нёгерим элге тигелеген эди да, ол айтып келгенди.

— Жашла, сюрюу келгинчи сакъламагъыз да, барып, мал келтирип, союгъуз, — деди Мурат.

— Мурат, былайда сизге кёп турургъа жарарыкъ тюйюлдю, — деди Самат. — Эшикни жабаргъа айланаса. Сени къайдагъынгы билдирген адамгъа Бийберт улу бек уллу нохтабау этерге айтханды.

— Къоркъма, Самат, бу ингирден озмай, мен аны нохтабаууп унутдурурма. — Мурат Хажомарны, Абусаламны, дагъыда эки нёгерин кеси болгъан жерге чакъырып айтды:

— Мен бу ингирде элге тигелемей болмайма. Халны толу билейим. Нек эсе да жюрегим бек тынгысызды. Ол мурдарла Абатха бла Токашха бир хата этерле деп къоркъама. Дунияда онг болуп, аланы бери, тау ичлерине къутхармай амалым жокъду.

— Тели болма, — деди Абусалам, — ол адамлары къорагъанлы, кече-кюн да элни къуршалагъанлай турадыла.

— Мурат, сени ол оноуингу тюзге санамайма, — деди Хажомар, аланы ушакъларын тыш адам эшитмегийиди деп, тёгерегине къарай, — жанынга тиймесин, ол батырлыкъ тюйюлдю — телиликди.

Мурат, онг жингиригин мулжар агъачха тиреп, сагъышлы тынгылайды. Бир заманда, башын ёрге кётюрюп:

— Самат, бар да жашлагъа болуш, былайда нек сюелесе? — деди. — Ол тышына баштёбен болгъанлай чыкъды. Мухаммат а, къошну бир жанына ётюп, эшек иерни юсюне олтуруп, таягъына кертик сала, Муратланы ушакъларына къулакъ салып тохтады.

— Ахырысы-къысхасы, барылмай болмай эсе, бизден

бирибиз тигелейик элге, — деди Абусалам. — Экеулен болуп барайыкъ.

— Аны юсюнден бир да, эки да айтмагъыз, — деди Мурат. — Онг болса, мен ол Бийберт улуну кесине тюберге мурат этеме. Аны тунчукъдурсакъ, къан тёгюлмей къалыргъа боллукъду. Ол кеслерин алдатып айланнган солдатлагъа ким терс, ким тюз болгъанын ангылаталсакъ, ала бизни жаныбызгъа сюелмей къаллыкъ тюйюлдюле.

— Да, Мурат, сюйгенинги эт, алай бу жолгъу ишинге ыразы тюйюлме, — деп, Хажомар къошдан тышына чыкъды. Мухаммат, аны эслеп, секирип ёрге турду. Сора айтды:

— Оллахий, Хажомар, бюгече мында къалыр умутда эсегиз, бир къауумугъуз бизни къошха келмей амалыгъыз жокъду. Ёлген атамы жаны ючюннге деп айтайым, бек жарагъан къонакъбай боллукъма.

— Сау бол, — деп, Хажомар аны имбашына къатылып къойду.

— Ахшыды сора, — деди Мухаммат, — малла ыстауатха тийишген болурла дейме, барып бир хапар алайым...

V

Мухаммат, атын жерлеп, кёз байланыргъа элге тигелеп кетди. Мурат аз алгъаракъ болса, бир да арсарсыз жолда Мухамматха тюбеп къаллыкъ эди. Эки суу къошулгъандан Мухамматны да ары ётгени, Муратны да кечиуге келип тохтагъаны тенг болду. Мурат, атына суу ичирип, кечиуден сакъ ётюп, акъыртын барады. Тёгерек алай шошду, ол атыны аякъ тауушундан башха бир зат да эшитмейди. Алай Муратны жюрегинде бир сейирлик сескениу, тынгысызлыгъ'а барды. Ол, ёмюрюнде жыр айтмагъан жаш, бир ариу макъамны кеси кесине муруллагъан кезиую да болады. «Элге бёрю кирсе, итле бары да бир болурла». Нек эсе да Мурат кеси акъылында ол оюмну да бир айтды. Ол бир заманда керохун къабындан чыгъарып, жерлеп, къолунда къаты тутханлай барды. Алай, не этсе да, жюрегини къоркъуулу тебиую анга тынчлыкъ бермейди. Мурат бирде жолгъа чыкъгъанына да сокъуранады. Алай, жолда жоюллукъ болса да, энди артха къайтыу а жокъду.

Мурат элге жуукълашханлай, атындан тюшюп, аны башындан тартып иги кесек барды да, жеринден тепмей, тынгылагъанлай турду. Бир заманда арлакъда ат пырхчырх этген тауush эшитилди. Кеси да, аты да сагъайды-

ла. Алай Мурат: «Эл болгъан жерде аз ат, ийнек айланмайды», — деп къойду. Сора, атыны башындан тутханлай, арт жолла бла элге кирип, Абусаламлары таба тебиреди. Болсада, тёрт-беш адам аны тёгерегинден алып, жолун кесдиле. Ол керохуну сампалына арсарсыз къатылды. Олсагъат биреулен ачы къычырыкъ этип ауду. Муратны огъу жыкъгъан Асланукъаны жалчысы Мухаммат эди.

Алайда андан арсында ушкок атылгъан тауush эшитилмеди, Муратны къолларын артына байлап, тёртеулен тёрт жанындан алып, сюрюп правленнге элтгенлеринде, Бийберт улу бла Асланукъа анда эдиле. Анда аланы сакълагъан да бир къауум адам. Даууг а, хапарны эшитгенден сора, къарындашыны кёзюне къарамаз ючюн, юйюне кетип къалгъан эди.

— Пай-пай, таланнган, — деди Бийберт улу, Муратны кёзюне жютю къарап, хорлам кесиники болгъанына аякъ тюбюнде чёп сынмай, — орус большевиклени школун тауусхан жигит таулу жаш къолгъа къалай бла тюшюп къалды? Къолларын бошлагъыз. Алай жарамайды. Не десенг да, бу уллу адамды. Алай болмаса, биз аны ызындан сюрюпмю айланныкъ эдик?! Къолларын бошлагъыз, былайгъа шинтикге олтурма къоюгъуз.

— Багъалы жюйюсхан, Мухамматны ёлтюргендиле, — деди Муратны къатында сюелген солдатладан бирлери.

Алайда Асланукъа секирип ёрге турду. Бийберт улу уа:

— Кимле ёлтюргендиле? — деп, сансыз сорду. — Тюзюн айтсакъ, анга кереги да ол эди. Бийберт улу Мурат ючюн Мухамматха этерик нохтабауу кеси жанында къалыр.

— Ма бу мурдар ёлтюргенди, — деп, солдат Муратны кёргюзтдю.

— Къайгъырмаз, биз да ма алай ёлтюрюрбюз аны, — деп, бий уллу ёрге кётюрюлюп, онг къолу бла Муратны жухун къаты къысды. Ол заманда Мурат къолундан келгени чакълы бир сермеди Бийберт улун. Ол артха сюрюшдю. Алай Муратны артында сюелген солдат, кёзню ачып жумгъунчу, аны желкесине ушкок къалакъны жетдирди. Ол алгъаракъ болмаса, анга Асланукъа этерик да ол эди. Ушкок къалакъ бла желкесине угъай, ауузуна уруп, тишлерин ууатырыкъ эди. Мурат, ары-бери чайкъала келип, жерге ауду. Бийберт улу кючден бла бутдан аякъ юсюне болуп, къолу бла жаякъ сюеклерин ууп кёрдю, баям, сыннган этген суннган болур эди. Сора юй

тюбюне ауып тургъан Муратны къабыргъасына табаны бла урду. Ол заманда Мурат алай теренден алды солуун, жаны келип, тюз тамагъына тыгъылгъанча болду.

Андан арысында сёлешген адам болмай, иги кесекни турдула. Мурат а эки-юч кере да биягъыча теренден ынчкады. Кёзлерин ачханында уа, Бийберт улу да, Асланукъа да, бирсиле да, эсеменлеча, юсюне сюелип тургъанларын эследи. Ол жауларыны аякъ тюплерине тюшюп тургъандан эсе, ёлюмню сайлады. Бар кючюн жыйып, аякъ юсюне болургъа кюрешди. Алай биягъы артха ауып кетди.

— Болушугъуз, муну ёре сюелме къоюгъуз, — деди Бийберт улу, — большевикчик бла мен бир тынгылы сёлешейим. — Жашла, Муратны къолтукъларындан тутуп, шинтикге олтуртдула. Алай ол, тентиреп, биягъы ауып кетерге аздан къалды.

— Узун сёзню къысхасы, — деди Бийберт улу, биягъы жаякъ сюеклерин уа, — нёгерлеринги да алып келип, баш уруп тилесенг, кесибизге къошарыкъбыз. Аны да Бийсолтанны жашы болгъанынг ючюн, аны хатеринден. Угъай-угъай десенг а, тамбладан озмай, халкъны аллына чыгъарып, жашынг да, къатынынг да къарап тургъанлай, асмакъгъа асарыкъбыз. Сени ызынгдан а ол кюнню жашынга бла къатынынга келтирликбиз. Угъай, манга аллай бир къыйынлыкъ жетдирмегиз деп тилесенг, ушкок бла уруп ёлтюребиз. Айтып къояйым, аны да Бийсолтанны бла Дауутну хатерлеринден.

Мурат, анга жууап берир орунуна, башын кючден бла бутдан кётюрюп, кёзюне къарап къойду.

— Мен айтхан сёзюме табылгъан адам болуучума, — деди Бийберт улу, башыны тёгерек айланнганы сел болуп, бир кесек эс таба башлагъан Муратха шинтигин жууугъуракъ тарта. — Аманны бла ахшыны бир бирден айырмазлыкъ жаш тюйюлсе. Атасына, анасына аякъ кётюрген адамны кеси ёмюрюнде онгуп кёргенмисе? Кесинги жарлы этме. Юйюнгю, юйюрюнгю да этме жарлы.

Мурат, башын биягъы Бийберт улу таба буруп, аз ышарды. Ол заманда аны бетинде бир жылыу, бир огъурлулукъ, бир а чамланыулукъ эсленди.

— Сени атанг жюз ийнекге бузоу ийген кишиди, — деди Бийберт улу, — сен а, халкъны пакъырачысын тенгнге тутуп, бусурман халкъны динин, атын да дуниядан гунч этерге кюрешип айланнган орус большевиклеге кесинги алдатып, атангы, къарындашынгы, мюлкюнгю аякъ тюп этерге айланаса. Ол неге ушагъан ишди? Шекелинге налат болсун. Сен жанынг кибик кёрген боль-

шевикчикле элге кирселе, бек алгъа илишаннга Бийсолтанны бла Дауутну саллыкъларын билемисе?

Ол алай айтханда, Асланукъаны да къарыны къан тырнады. Кёзлери алайда болгъан адамланы экили окъуна кёрдю. Ол биле эди большевикле анга да игилик этмезликлерин.

— Большевикле хатасы болмагъан адамгъа тиймейдиле, — деди Мурат, ауазын кючден бла бутдан чыгъара. — Биз къан тёгюлюрюн сюймейбиз. Алай жарлы халкъны алдап, терс жолгъа салыргъа кюрешгенлеге, къарындашланы, эгечлени бир бирге жау этгенлеге уа кечерик тюйюлбюз. Кёремисиз, сизни хатагъыздан ол жарлы Мухамматны жоюлуп кетгенин. Аны ючюн а, кёрюп турама, биригизни да къарыныгъыз бурмайды.

— Айт-айт, акъылынгда болмагъанны артха салма, — деди Асланукъа, — алай кёп къалмагъанды сени тилинг суур заманнга.

— Сени тилинг бусагъатда окъуна сууп турады, — деди Мурат Асланукъагъа, аны кёзюне къараргъа жийиргенип, башын бир жанына буруп. — Эталмаз ишинг бла кюрешесе. «Эшекни эсиргени жардан кетер» деп эшитгенмисе?

— Сени тёшден, жардан кетеринг да къалмагъанды. Жамауатны аллында асмакъгъа асылгъандан эсе, жардан кетип жоюлгъанынг кёп да намыслы эди.

— Къарайма да, бу сёз ангыларыкъладан болмаз, — деди Бийберт улу, — элтигиз да, тюп юйге уругъуз. Эртденликде уа оноуун этербиз. Бек къаты сакълагъыз. Ол жолча, уллу кёллюлюк этсегиз, башыгъызны отда кесим кюйдюрюрме...

ОНТЁРТЮНЧЮ БАШЫ

I

— О, хахай! Жангы элни жамауаты! Эр киши, тиширыу, сабий демей, барыгъыз да правленни къатына жыйылыгъыз, — деген ауаз элни бир къыйырындан экинчи къыйырына эшитиледи.— Большевиклени башчысы Мурат бюгече къолгъа тюшгенди. Бюгюн аны асмакъгъа асалла!

— Оу кюнюм къарангы болгъан, — деп, Абат, сюелип тургъан жеринде жерге ауып кетди. Токаш, къайгъыгъа къалып, анасыны тёгерегине чабып айланды. Жукъ бла болушургъа уа къолундан келмейди. Олсагъатда эшикден кирген Жаухар Абатны башын ёрге кётюрюп, жаякъларын ууып, жайыкъдырыргъа кюрешди.

«Токаш, чолпу бла суу келтир», — деди ол. Жашчыкъ асыры жунчугъандан, къатында тургъан суу челекни излеп, тёгерекге чабып турду.

Жаухар, кеси ёрге туруп, суу келтирип, Абатны бетине сылап, эс тапдырды. Абат, кёз акълары айланып, бир къужурла къарады Жаухаргъа. Сора аны кёзлеринден чыкъгъан жилямукъла олсагъатда къан кире келген жаякълары бла энишге саркъдыла. Алайда Жаухар да жиляды. — Къызчыкъ, атанга, къарындашынга къууул, — деди Абат, тили бла эринлерин жалай, айтханын кючден бла бутдан эшитдире. — Жыйырма жылны Сибирь сынатырыкъ эселе да, жанын сау къойсунла. Тилейме, бар. Ёмюрден-ахыргъа къарауашлары болуп жашарма. — Абат башын Жаухарны кёкюрегине тиреп сытылды.

— Къызчыкъ, аякъларынга, къолларынга къор болайым, къарындашынгы ёлюмден къутхар.— Абат Жаухарны къучакълады.

Алайда Токашны да кёлю толду. Эринлери къалтырап тургъан болмаса, жилягъан а этмеди. «Бюгюн Муратны асмакъгъа асалла», — деген сёзле уа къулагъына элия ургъанча эшитиле эдиле.

— Абат, юйдемисиз? Терк келигиз, халкъ сизни сакълап турады, — деп сёлешди арбаздан элли жашчыкъ. — Хайдагъыз, халкъ сизни сакълап турады. Алып кел деп жибергендиле.

— Ёлтюрселе да, бараллыкъ тюйюлме, — деди Абат. — Ёмюрюнгде тынчлыкъ кёрмеген жарлы, сен халкъынг ючюн жоюласа...

Бир кесекден эки солдат келип, Абатны да, Жаухарны да, Токашны да зор бла правлен аллына сюрюп бардыла. Элни битеу жамауаты алайда эди. Бийсолтан жокъ. Бийберт улуну бир жанында Даут, экинчи жанында Асланукъа сюеледиле. Баям, солдат табылынганны алайгъа жыйгъан болур эдиле, аланы бюгюнча кёп болуп ким кёргенди. Ала, бирер атха да минип, тёгерекге-башха сакъ къарайдыла. Тейри, Мусабий эфенди да келмезге аякъ тиреген болур эди — аны да алайгъа олсагъатда алып келдиле.

Халкъ мудахды. Тиширыулада, эр кишилени кёлсюзлюклерине чамланып, аланы сёзлерин этгенле бардыла. Мёлек окъуна, уллу къычырып, былай айтды:

—Бизни элни жашларына жаулукъ къысаргъа керекди.

— Тюз айтаса, эгечим, — деди Бийберт улу, — динин, халкъын мажюсюледен къоруулай билмеген эр

киши — ол эр кишимиди? Къорууламагъандан ары, хаталары жетмей окъуна тургъа эди.

— Кет-кет, аман къорагъын сен да, — деп, Мёлек кишиге эшитдирмей шыбырдады. — Сени ол кёк бетинг буз тюбюнде кёгерсин.

Бир кесекден Муратны эки къолундан артына байлап, тюп юйден чыгъардыла. Жангыз кечеге аны юсюбашы тозурап, бет къаны къуруп, эринлери кёгерип эдиле. Ол, Бийберт улу сёзюн бошагъынчы, башын ёрге кётюрмей, сюелип турду.

— Жамауат, — деди Бийберт улу. — Аллахны сюйген къуллары! Мен бери башыма бир уллу игилик излеп келмегенме. Сизни душмандан сакъларгъа деп, къан тёгерге келгенме. Хатаны къайдан чыгъарыгъын ким билсин, сизни ючюн деп ёлюп кетерик эсем да киши билмейди.

— Аллахутала кеси сакъласын жанынгы, — деген ауаз эшитилди. Ол заманда Бийберт улуна бютюнда жан кирди:

— Бюгюн сизни бери жыйгъанымы хыйсабы олду: бир къауум жылны ичинде халкъны къанына бояла келген адам — большевиклени башчыларындан бири, сиз элли жаш, ма былайда баштёбен болуп сюелген адам, бюгече къолгъа тюшгенди. Алгъаракъда бизни эки адамыбызны ёлтюрген да бу болгъанды. Тюнене ингирде жайлыкъдан юйюне тигелеп келе тургъан Мухамматны да ма бу адам ёлтюргенди. Бюгече мында Муратха соруу этилгенди. Ол бизни адамларыбызны къолларына тюшмесе, мени да, Бийсолтанны да, ма бу эки жашны да, — ол Дауутну бла Асланукъаны кёргюзтюп айтды, — ёлтюрюр акъыл бла тигелегенди элге.

— Халкъгъа тутхан ниети кеси башына жетсин, я Аллах!

— Да кёресе, жетип турады.

— Кёремисе аны сен. Атасын, къарындашын ёлтюрюрге айланнган адамдан не излейсе сен?!

Адамла дауургъа къалдыла.

— Биз мында айтхан сёз былайды: нёгерлеринги да, кесинги да жарлы этме. Келип, бизге къошулсагъыз, не хатагъызны да кечебиз. Угъай-угъай дей эсегиз а, кеси башыбыз бла, динибиз бла ойнатырыкъ тюйюлбюз. Ма муну айтырыгъына сиз да тынгылагъыз. Мурат башын ёрге кётюрдю. Дауут а жерге къарады. Абат бла Жаухар бир жерчикде сюелип, солуулары кючден айлана, алайда айтылгъан сёзлени жарты-къурту эшитедиле.

Токаш а, анасыны этегинден къаты тутуп, атасыны кёзюне сын къатып сюеледи.

— Мурат, сакълатма халкъны, — деди Бийберт улу, — сенден сора да ишибиз барды бизни.

— Жамауат, тынгыла! Былайда манга айтылгъан сёз жалгъан дауду. Ол бир жаны, экинчиден, сиз, багъалы эллилерим, керексиз адамланы патыуаларына ийнанып, башыгъызны отха сукъмагъыз. Бу жюйюсхан сизге жаны ауруп айланнган хапар айтады. Угъай, сизни ючюн къарыны аурумайды аны, кеси ючюн, кесини ырысхысы ючюн къарыны брады. Была ёмюрденахыргъа къара халкъгъа не кюн кёргюзтюп келгенлерин менден эсе кесигиз иги билесиз. Бюгюнлюкде быланы ичер суулары тауусулупду. Къарынларына къама тирелип тургъанлай да, халкъгъа хата этедиле, бизни бир бирибизге къозутадыла, онглуракъ адамларыбызны илишаннга саладыла. Алдатмагъыз кесигизни! Бизникиле бюгюн-тамбла мында боллукъдула.

— Кёремисиз! Айта билемиди? — деди Бийберт улу. — Мен аллай бир къаты адам болсам, ол мени юсюме аллай бир къусхан заманда, ма бу керох бла тюз ауузуна уруп къоярыкъ эдим. Кёресиз да тёзгеними? Алай айтып къояйым, биз быллайланы бирем-бирем къората бармасакъ, тамбла битеу халкъгъа аман кюн келтирирге боллукъдула. Тюрк орусха ачыкъ айтханды: «Бизни халкъыбызны кесибизге бер. Аты бусурманнга саналгъан миллет бирге болургъа керекди».

— Сора уа? — деди къартладан бирлери.

— Сора уа не, Болжаллы правительство тюрк айтханнга угъай демейди. Большевикле уа ол сёзню эшитселе, отдан кёлек киедиле. Алагъа да жумушчу керекди.

— Адамла, тутхан динигиз бла тилейме, бу итден туугъанланы айтханларына тынгыламагъыз. Сизге баш эркинлик, жарыкъ жашау берликле да большевикледиле, — деди Мурат, ахыр сагъаты жете тургъанын ангылап. — Ой юйюгюзге, къалай ангыламайсыз... — Муратны терлегенлери кёзлерине кирип ачытды. Узалып терлегенлерин сюртюрге уа онгу жокъ — къоллары артына байланыпдыла. Къырал къара халкъны оноууна ётгенди. Совет власть, Ленин сизге жарыкъ жашау келтире турадыла. Ала жанлы болугъуз. Мурат айтхан къалай керти эди дерсиз бир заманда.

— Жамауат, муну юргенине, сизни билмейме, мен мындан кёп тёзалмайма. Биз, жыйылып, муну ёлтюрюрге оноу этгенбиз. Ол оноуну тюзге санамагъан бар эсе, айтсын.

— Да аны ёлтюргенлей, дуниягъа тынчлыкъ келип къалса, аны иши башха, — деди Мусабий эфенди, — ол хыйсапны этип, шериатны оноууна тынгылап, чыбыкъ уруу бла тохтасагъыз да боллукъ эди. Жаш адамды, кюнлени биринде терслигин ангылар. Алыкъа юйюрю-юйдегиси аякъланнганы жокъ.

— «Жарты молла дин бузар» деп быллай биреу ючюн айтылгъан болур эди, — деди Бийберт улу. — Сен динибизге тюз ниет тутхан адам болсанг эди, аллайла жаншарыкъ тюйюл эдинг. Сизни кибиклени хаталарынданды быллай малгъунла динибизни аякъ тюпге урургъа кюрешгенлери. — Бийберт улу керохун чыгъарып, аны бла Муратны кёзюне-башына тебине айтды ол сёзлени. — Битеу бу ёлтюрген тюз адамланы къанларын алыр ючюн кесим урур муратда эдим. Угъай, андан эсе бу жумушну Дауут тындырсын.

Дауут, башын суху кётюрюп, Бийберт улуну кёзюне къарады, санлары къалтырады, тили сууугъанча болду.

— Ах, кюнюм къарангы, ёз къарындашын къалай ёлтюрюр, — деди Мёлек, хар ким да эшитирча. — Ол бетсизлик ишди.

— Ал муну къолунга, — деди Бийберт улу, Дауутха керохун узатып. — Бюгюн сен бу ишни этмесенг, тамбла кесинге быллай кюн келлигин билип къой. Сен большевиклеге жакъ басаса, аны ахыры аман бла бошалыр. Турма, ал керохну къолунга.

Дауут башын къымылдатып къойду. Иш ахыр чекге жетгенде, Асланукъада да, къалай эсе да, бир кёлсюзлюк эсленди. Ол Абат, Жаухар таба къарады. Бу къыйын сагъатда да аланы таукелликлерине сейир этди. Аллах кёргенден, олсагъатда Асланукъа Муратны ёлтюргенлеринден эсе ёлтюрмеселе ыразы эди. «Бала болса, ахшы болсун, болмаса — жокъ болсун» депми къойду Бийсолтан, бир да бу тийреге айланмады. Алай бусагъатда Маралхан эте тургъан ишлени уа къанлы жауум да сынамасын, — деди Асланукъа ичинден. — Барсын, жаханимни жети къатысына. Несин кёргенме, жашауумну кесди, ушкок бла уруп жауурун къалагъымы чачды — манга этгени ол. Жаны саулай къалса уа, оюнланы бютюнда уллусун кёргюзтюрюгюне бир да ишексиз бол».

Асланукъаны ол сагъатда жюрегин къайгъыгъа къойгъан сагъыш — тамата керохну анга узатыр деген къоркъуудан арысында анга элде жашау этмеклик жаханимни жети къатысында айланнгандан башха тюйюл эди.

Бийберт улу, къалай-алай этди эсе да, керохну Дауутну къолуна тутдурду.

Муратны жамауатны къатындан арлакъгъа сюрдюле. Дауут да, керохун жерлеп, аны таба атлады. Алайда Жаухарны къычырыгъы адамланы жюреклерин къалтыратды. Абат а, кюлюп, къатында сюелген тиширыуну юсюне ауду.

— Оу, кюнюм, не этеди бу? — деп, ол тиширыу Абатны кесини къатындан арлакъгъа тюртдю. — Ах кюнюм, муну менден айырыгъыз!

Бир заманда алайгъа Бийсолтан жетди. Ол, башлыгъын белине къысып, башына эски чырпа бёркюн кийип, бети жер бетли болуп, башын ёрге кётюрмей тынгылады. Бийсолтан, халкъгъа къатышмай, бола тургъан ишге узакъдан къарап турду.

— Хурметли жюйюсханыбыз, уллу Аллахны аты бла тилейбиз, бу огъурсуз ишни этдирмегиз, — деди элли къарт, Бийберт улуну къатына жууугъуракъ атлап. — Бу ишни этме деп, сенден битеу эл тилейди.

— Дауут, не сюелесе? Турма! — Бийберт улу бу жол къычырып сёлешди.— Сакълатма халкъны!

Дауут, башын ёрге кётюрюп, алайгъа жыйылгъан халкъ таба къарады. Битеу анга къарагъан кёзле: «Дауут, кирме мурдарлыкъгъа, жангыз къарындашынгы жоюп, бу дунияда къалай жашарыкъса?» — дей эдиле. Дауут элге, таулагъа да кёз жетдирди. Алай бир заманда аны къулагъына: «Дауут, халкъны былайда не заманнга дери сюериксе?! — деген огъурсуз ауаз эшитилди. Алай ол жеринден тепмеди. Огъурсуз сагъышларыны орталарына тюшюп, аладан къутулууну къайгъысын угъай, дуниядан кетиуню нюзюрюн этип, кеси акъылында аны жолун излейди. Бирде уа ол сагъышларын жан татлылыгъы хорлайды. «Мурат Аллахны да, сау элни да жаууду. Былайда ол жоюлгъанлыкъгъа, айыпны манга салыргъа бир кишини жолу жокъду. Атама берген къыйынлыгъы окъуна танытып турады аны итлигин, мурдарлыкъгъа кирирге угъай демезлигин. Кетсин бу дуниядан, андан сора саулагъа тынчыракъ болур жашау этерге».

Бир аз заманны ичинде Дауутну сыфаты кёз кёре тюрленди. Кёзлери къып-къызыл болуп, бети жыйырылып, къоллары къалтырап сюеледи ол. Алайгъа жыйылгъан адамла ол сагъатда Бийсолтанны жашларына келлик къыйынлыкъгъа къарамаз ючюн бир кесек артха туракълап башладыла. Алай Бийберт улуну атлылары аланы жерлеринден теберге къоймадыла. Дауут эринле-

рин чайнады, алай не кюрешип, башыны, къолларыны къалтырагъанларын тохтаталмады. Бир кесекден ол Мурат таба эки-юч атлам этип, кероху болгъан къолун ёрге кётюре тебирегенде: «Оу, кюнюм!» деп, тиширыула бирча къычырыкъдан къырдыла. Жаухар чачын-башын жыртып жиляды.

— Жаш, сабыр бол! Акъылынгы башынга жый, — деп, Бийсолтан Даут таба терк-терк атлады. — Сабыр бол, итден туугъан! Алай Даут керохну кесини мангылайына тиреп атды. Ол, атасы алайгъа жетгинчи, жерге бауурундан ауду. Къоллары артха байланып сюелген Мурат, чабып келип, къарындашыны аллына тобукъланып: «Нек этдинг алай?» — деп жиляды. Ёлюкню къатында сын болуп тургъан Бийсолтанны да жилямукълары жаякъ жанлары бла бара эдиле.

Бу иш алгъа Бийберт улун да жунчутду. Алай ол быллай жерде кёлсюзлюк этсе, кеси муратына бир заманда да жетмезлигин ангылап, тишлерин къаты къысып, огъурсуз къарамын тёгерекге бошлай, Бийсолтанлары таба атлады. Ол ёлюкню къатында керохну изледи. Болсада, аны алайда эслемегенден арысында Бийсолтаннга бла Муратха бети тюрленип къарады. Керох Муратны тобукъ тюбюнде эди.

— Бусагъатдан былайдан кетип къал! — деди Бийсолтан Бийберт улуна. — Кесинге бир палах этдиргинчи, элден думп бол!

— Ы-ы! Хар зат да ачыкъ бола башлагъанды, — деди Бийберт улу, Бийсолтанны юсюне ёре сюелип. — Бусагъат эки жашынгы ёлюклерин да бир кюнде асырарча этейим.

Алайда Бийсолтан айтханына сокъуранганмы этди, Бийберт улу таба жалынчакъ кёзден къарады.

— Тур ёрге! — деп, Бийберт улу Муратны къолтугъундан тутуп, ёрге сюеди. Ол алайда керохну эслеп, къолуна алды. — Бар, жеринге сюел, — деп, керох бурну бла Муратны аркъасындан алгъа тюртдю. Болсада, алайдан узакъ болмай атылгъан ушкок тарууш халкъны чач-тюк этди.

— О-ха-хай... жюйюсханыбыз, къач, жетдиле! — деп, тили тутула, ауазын кючден чагъаргъан солдат атдан жерге топлукъча тийди. Бийберт улу уа аны атына минип, будуман болуп, бахчала ичи бла агъач таба къутулду. Аны ызындан баргъан солдатладан кёбюсю жолда къан жухлу болуп аудула. Асланукъаны къайсы жанына кетгенин а киши эслемеди.

II

Дауутну эл битеу жыйылып асырады. Алайда сен большевик, мен кадет деген жокъ эди. Алайда Бийсолтанны бушууу битеу элни бушууу болуп чыкъды. Элли тиширыула Маралханнга бла Жаухаргъа тенг болуп сарнайдыла, эр кишиле уа кече, кюн да Бийсолтанны къатындан кетмей сюеледиле. Киши ушагъына къошулгъаны болмагъан, кёзюнден жилямукъ чыгъармагъан жаланда Абат эди. Аш юйню бла къатынла олтургъан жерни арасында уа ары-бери чоллакъча жюзеди. Не жумушха да къолу ушагъан Абат шапалыкъны къыздырады. Анга болушханла — Хадижат, Мёлек, Батай. Кертиди, Абат биле эди алайда аны эрини орунуна Дауут ёлгенин. Муратны ажалы бир арсарсыз Дауутну къолунда эди. Ол керохну кесине угъай, къарындашына буруп атса, бюгюн халкъ Дауутну угъай, Муратны жиляуун этерик эди. Абат аны билмеген тели тюйюлдю. Болсада, аны башында да жюзедиле тынчлыгъын алгъан сагъышла. Биринчиден, Дауут Абусалам тутулуп тургъан заманда Абатха сынатхан ыспассызлыкъ, угъай, тюзю — анга ыспассызлыкъ сынатханларында, Дауутну тууар тынгылауну ийип сюелгени, аны: «Абат Муратны тос къатыныды», — деп сюелгени Абатны жюрегин юшютмегенми сунасыз? Экинчиден, аны башында акъылы болса, туугъан къарындашы баргъан жолну сайларгъа керек эди. Андан сора да кеси кесин ёлтюрмеклик, бусурман адамны илхамына дурус келген иш тюйюлдю. Айтдырмай къоймай эсенг, Дауутну къолларымы къуругъан эди, кероху бла алгъа къарындашланы бир бирге душман этген Бийберт улуну кёкюрегин чачып, андан сора кесин ёлтюрсе — ахырысы-къысхасы, дуниядан кетерге таукел болду эсе.

Андан сора да, бу уллу бушуу сынап тургъан сагъатында окъуна, Бийсолтан Муратха къатылыкъ этиуюн къоймады. Мурат, халкъны кесини ызындан тизип, Бийберт улуну ёлген нёгерлерин элни тёбен къыйырына чыгъарып асыратып артха къайтханында, атасы Бийсолтан, жамауатны аллына чыгъып, шош айтды:

— Багъалы эллилерим, жанларым, кёзлерим. Бюгюн мен жангыз баламы жерге салдым. — Бийсолтанны кёлю толду, жаякълары, сакъал тюбю къалтырадыла. Ол, иги кесек заманны сёз айталмай туруп, кесине бир кесек таукеллик ала, — барыгъыз да Дауутну ол дуниясы кенг болурун, жаннет ахлусу болурун да тилеригизни сурайма.

— Уллу Аллах жаннет ахлусу этсин!

— Дауутну ол дуниясы кенг болсун.

— Бир да адамгъа хатасы жетген жаш тюйюл эди, харип, жатхан жери кенг болсун. Аны орунуна атасы, анасы, къарындашы, эгечи жашасынла.

— Аны къарындашы жокъду, — деди Бийсолтан. — Ол мурдарны ууу жетди жарлы балагъа. Битеу эл къан къусуп ишлеген межгитни кюйдюрген да бу адамды... Мен Муратны арбазымда кёрюнюрюн сюймейме. Кесигиз шагъатсыз аны адамлары тюнене былайда ненча жарлыны жашауун юзгенлерине. Аланы айтханларына къулакъ салмагъыз. Ауар ташха таянмагъыз. Бу уллу Аллахны жауларындан кенгирекде туругъуз. Бир гяуурну ёлтюрсегиз, жаннетге барлыкъсыз!

Кеси ауанасындан къоркъа айланыучу Мусабий эфенди да бу жол халкъгъа Бийсолтандан артха къалып патыуа бермейди.

—Былайда мени сёзюме тынгыларыкъ бар эсе, бу бальшевик-чалшибик дегенлеге тынгыламасын. Была таза мурдарла болгъанларына толу ийнандым, — деди Мусабий. — Ой, юйюгюзге, тюнене кече мен мында къалгъанма, бу бушуу болгъан жерден кеталмай, Муратны нёгерлеринден а бир къауум адам келип, жарагъан эки иригими арбазымдан сюрюп кетгендиле.

Ол сёзлени эшитгенде, баштёбен болуп, бюгюнлю тынгылауну басып олтургъан Муратны ичи от жанды, кёзлери къарангы этип, къатында сюелген адамланы экили кёрдю. Эфенди уа сёзюн бардырады:

— Сиз аллай зорлукъ кёргенмисиз? Къайсы бай, къайсы бий этгенди мени кибиклеге аллай артыкълыкъны? Ы-ы, жамауат? — Эфенди сакъалын сылады. Муратны жунчугъанын эслеген эфенди бютюнда бек къычырып айтды:

— Айтчыгъыз, аллай иш кёргенмисиз сиз?! Угъай, была элде туруп, бизге жашау жокъду!

— Эй, эфенди, сен бери дууа этдириргеми келгенсе огъесе халкъны сходха жыйылгъан сунупму жаншайса? — деди Муратны нёгерлеринден бири, ушкогун имбашындан къолуна ала. Ол бу элли жаш тюйюл эди. — Узакъдан тутдуруп жаншап турма да, къойларынгы къайсы жашла сюргенлерин бизге кёргюзтген эт.

Эфенди, ол жаш ушкогун къолуна алгъанда, иги да жунчуп, ауузундан сёзюн кючден бла бутдан чыгъарды:

— Билмейме... кёрмегенме. Кёрген адамла айтхандыла.

— Тюзюн айт, биз ётюрюк айтханны кёкюрегине ушкок тиреучюбюз, — деди биягъы жаш.

— Билмейме. Сен эсенг да, билмейме.

— Мен сюргенме, — деди Хажомар, тауушу халкъны терениндеи эшитиле. — Бийберт улуна хар Аллахны кюнюнден тогъуз-он мал союп тургъансыз. Халкъ ючюн къан тёгюп айланнган жашла уа эки кюнден бери былайда ачдан ёле айланадыла.

— Сени ачдан-жаланнгачдан ёлгенинг бла мени ишим азды, — деди эфенди. — Анангдан туугъанлы сен халкъны къанга тюбюне табыла айланнган бир, энтда да айлан эл тюбюнде, бир жаны ауругъан хуппегисин ичирир.

— Мусабий, къарын богъунгу ауузунг бла келтиртгинчи, кесинги тый, — деп, Хажомар халкъны аллына чыкъды.

— Атангы аман кёзюне жолугъайым, эталлыгъынгы аяма, — деди эфенди. — Бюгюн манга кётюрген кёкюрегинг тамбла суукъ топуракъ тюбюне тюшеригине ийнанып къал. Мусабий эфенди жаназынга сюелмезлигине уа ишексиз бол.

Мурат, олтургъан жеринден ёрге туруп, Мусабийни къатына келип тохтады. Ол, башын ёрге кётюрюп, халкъгъа къарады. Алай, сёз айтмай, къарамын биягъы энишге бошлап къойду.

Дагъыда башын ёрге кётюрюп, жютю къарамын Хажомар таба бурду. Ол заманда Хажомар, Мурат манга сёзмю айтырыкъ болур деген акъылда, халкъдан алгъаракъгъа чыгъып сюелди. Мурат, къатында сюелген Мусабий таба къарагъанында уа, ол, акъыртын тепчий барып, Бийсолтанны къатында тохтады.

Муратны сакъалы жетип эди. Юсю-башы тозурап. Башына бёрк кийгенди ансы, Бийберт улундан къутулгъанлы, кийимлерин алышындырмагъанды. Дауутну дуусына жыйылгъанла — алайда къоншу элледен келгенле да бар эдиле, бир дерге бири къалмай, Муратны кёзюне къарап тынгылайдыла.

— Жамауат, — деди Мурат, тамагъыны къарылгъанын ариулай, тёгерегиндегилеге кезиу-кезиу къарай, — бусагъатда мени жюрегими къан ырхыла талагъан заманымды, — жангыз билегимден айырылдым...

— Хау, алайды, харип.

— Аны орунуна энди сен жаша.

— Аллахны буйругъундан озар жерибиз жокъду.

Ол ауазланы Муратны андан ары сёлешгени тохтатды:

— Мусабий, Къызыл Аскер халкъны тонаргъа деп къуралмагъанды, — деди Мурат. — Ол халкъгъа баш эркинлик, тенглик келтирирге, жер, ырысхы берирге деп къуралгъанды. Къызыл Аскер дунияда тюзлюкню ёкюлюдю. Ол тюзлюк ючюн кюрешген да этеди. Ол диннге, Аллахха жаулукъ этеди демеклик — жалгъан дауду. Сени межгитинги, динингги киши сыйырлыкъ тюйюлдю. Мусабий, межгитге от салгъанла уа бизникиле угъай, сизни кесигизни адамларыгъыз болгъандыла.

— Ол дегенинг? — деп, эфенди шор тауушу эте сорду.

— Ол дегеним а — халкъны большевиклеге юсгюрюр муратда, межгитге отну Бийберт улу бла Асланукъа салдыргъандыла.

Юйге кире-чыгъа, жумуш эте айланнган Батай Муратны «Асланукъа» дегенин эшитип, аны юсюнден не айтханын а ангыламай:

«Бюгюннгю кюнюнгде да муну жеринде къойсанг, жер тюбюне тюшгюн,— деди.— Кеси дунияны къатышдырып, аманлыкъны уа башхалагъа жагъаргъа кюрешеди».

— Алан, Мурат, сен не хапарла айтаса? — деди арбазда уллу къалакъ ташны юсюне олтуруп тургъан къартладан бирлери. — Не хапарла айтаса сен, ы-ы?

— Тейри, ишни болушу алайды, тамата, — деди Мурат. — Аны башын бир кесекден ачыкъ этербиз. Бусагъатда мен айтырыкъ башха затды: Мусабий, бизни адамларыбыз сени малларынгы сюргенлери керти болуп чыкъды былайда. Аны Хажомар боюнуна алды. Ким биледи, бу ишни юсюнде бек уллу терслик мендеди. Къызыл Аскерни адамы къаллай болургъа кереклисин ангылаталгъан болмам былагъа. Тюзю, алыкъа Хажомар бизге тынгылы къошулгъан да этмегенди. Болсада, ол Совет властьны намысына тасха тюшюргени себепли, анга ма былайда, сиз да къарап тургъанлай, сюд этерге керекбиз. Хажомар, берлакъ атлачы.

Мурат Хажомарны къолундан ушкогун алып, эфенднге узатды.

— Мусабий, Хажомаргъа сюдню сен кесинг этерге керексе. Битеу эркинлик санга бериледи. Сюйсенг, бусагъатдан малларынгы тапсын да, арбазынга сюрсюн, угъай-угъай дей эсе уа, халкъны аллында жанын берсин. Совет властьха аллай адам керек тюйюлдю. Бош къалтырайса, Хажомар. Тамата бетинги этерик сунма. Сен большевиклени ишлерине къара жабыу жапханса, Ленинни атына тасха тюшюргенсе. Сени кибикле халкъ къарап тургъанлай, ёлюрге керекдиле. Билсин жамауат

бизни ким болгъаныбызны. Мусабий, эркинлик сени къолунгдады.

— Мурат, шекелинге налат болсун! — деди Хажомар, ауазы къалтырай. — Мен сени ойнагъан этген сунуп турама.

— Угъай, мен ойнагъан этмейме, Хажомар! Бюгюн мени ойнар, кюлюр кюнюм жокъду.

— Къоярменг, мурдарлыкъгъа кирип, халкъны кесибизге чамландырмайыкъ,— деп шыбырдады Абусалам, Муратны къатына келип. — Кеси аллыбызгъа къалсакъ этербиз Хажомарны оноуун. Мусабийни маллары уа мени боюнумда болсунла.

— Угъай, халкъ билсин, — деп къычырды Мурат. — Хар ким да билсин биз тюзлюк ючюн кюрешгенибизни.

— Алан, къойчу бу болмагъан чамланыуну, — деди Абусалам да, халкъгъа эшитдирип. — Ол къойла Мусабийни атасындан къалмагъанларын билмеген жокъду былайда. Анасындан туугъанлы хыйлалыкъ бла, аманлыкъ бла жашап келеди.

— Абусалам, эслеп сёлеш, — деди эфенди.

— Хапарны аз этип, бусагъатдан Мусабийни къойларын кесине тапдырыгъыз, — деди Бийсолтан. — Андан сора айтырым: бюгюнден арысында мени арбазымда бир жангызыгъызны кёрмейим. Бош кёзюме къарайса, сен да кёрюнме арбазымда. Сен мени адамым тюйюлсе.

— Хо да, аны оноуун да эте турурбуз, — деди Мурат, — алай мен межгитге ким от салгъанын ачыкъ этерге айтхан эдим, эсигизде эсе.

Сора Мурат эки нёгерин къайры эсе да жиберди.

— Энди аны, иш бир болгъандан ары, сюйсенг ачыкъ эт, сюйсенг жабыкъ эт. Анга сиз къошарыкъ жокъду, — деди Мусабий. — Къойланы уа Бийсолтан айтханча этигиз. Мен мурдарлыкъгъа кире юйренмегенме. — Мусабий ушкокну элтип, Хажомаргъа берди. Алай Мурат ушкокну андан сыйырып, арлакъда сюелген къызыл аскерчиге берди.

Бир кесек замандан Мурат жумушха жиберген жашла правленде тюп юйге атылып тургъан тутмакъны алып келдиле. Ол Бийберт улуну ышаннгылы адамларындан бири болуучу эди. — Тёбен Чегемде аты беш да тау элге айтылгъан Исхакъ эфендини жашы — Назир.

— Бу адамны таныймысыз? — деп сорду Мурат жамауатха.

— Таныйбыз, танымай а, — деди Мусабий терк-терк

сёлеше. — Дуниягъа айтылгъан Исхакъ эфендини жашыды.

— Аллай адамны ётюрюк айтмазлыгъына да ийнана болурсуз?

— Да аны уа ким биледи, — деди эфенди. — Жан татлыды. Жанына къоркъса, ётюрюк да айтыр.

— Былайда аны жанына къоркъуу салынмайды. Биз Назирге зор бла бир жангыз сёз айтдырмагъанбыз. Мен ётюрюк айта эсем, бетинге налат болсун десин.

— Не дейди бу, айтма къойчу не дей эсе да, — деди Бийсолтан.

— Назир, межгитге ким от салгъанын ачыкъ айтчы былайда, — деди Мурат.

Назир хапарын арсарсыз башлады.

— Бир затын бурмай айт, — деди Мурат, Назирни сёзюн бёле. — Ол иш алгъа кимни акъылына тюшгенин иш да.

— Жамауат! Уллу Аллахны аты бла ант этеме бир сёзню буруп айтмазгъа.— Назирде къалай эсе да бир жалыныу, жюрек къоркъуу хал эслене эди. Ол ётюрюкню ушашдыралмазлыгъы уа хар кимге да таныла эди.

— Межгитни юсюнде большевиклени гюняхларын алмагъыз, — деди Назир андан арысында. — Ол аман иш бек алгъа Асланукъаны эсине тюшген эди. Ма къарап туругъуз ол бир уллу палахха жолукъмай къалса. Бир кече Бийберт улу Асланукъаны, Дауутну, мени да чакъырып, кёп затны юсюнден кенгешди. Элде Муратлагъа болушханла кёпдюле деп, Бийберт улу ол кече болмагъанча ачыулана эди.

«Айтыгъыз, битеу халкъны большевикле бла ёрелешдирир ючюн не зат этерге боллукъбуз? — деди Бийберт улу. — Табыгъыз бир мадар... Алай болмаса, этеригими да билеме: аз да ишекли болгъан адамларымы илишаннга салып барлыкъма, юйлерин а кюйдюрюп. Сиз иги кишиле болсагъыз, бюгюннге жетгинчиннге дери бу тийреде бир жангыз большевик къалмаз эди».

«Багъалы жюйюсханыбыз, сен айтханнга тынгылагъан Жангы элни тийресинден башха жерде бир да большевик атына болуп жан къымылдамагъан сунарыкъды», — деди Дауут.

«Къайда да ол аллахсызланы баш кётюргенлери сени, мени кибиклени уллу кёллюлюклеринденди, — деди Бийберт улу. — Экинчиден, иги жаш, мен аллай къакъды-сокъду сёзчюклеге юйренмегенме. Бу жолдан сора акъылынгы башынга жыйып сёлеше тур».

«Терслигибиз бар эсе, айып этме, жюйюсхан», —

деди Дауут. Андан арысында Дауут ол кече ауузун ачып сёз айтмады.

«Менде быллай бир акъыл барды, — деди Асланукъа, иги кесек тынгылагъандан сора. — Эл межгитни кёп кюрешип ишлегенди. Бюгюнлюкде уллу да, гитче да, кеси насыбын анда табарыкъ сунуп, кюн сайын ары жюрюйдю».

«Сора уа, сора?» — деп, Бийберт улу Асланукъа башлагъан сёзге артыкъ бюсюремей, олтургъан жеринден ёрге туруп, ары-бери атлады. Дауут бла мен да турабыз тынгылауну басханлай.

«Сора уа не?» — деди Асланукъа, соруугъа соруу бла жууап эте. — Большевикле межгитге от салсынла».

«Не зат? Къалай бла? — Бийберт улу эки къолун да белине салып, Асланукъаны кёзюне къарады. Да хайыуан эт ашагъан, большевикле межгитни къатына келселе, биз да саллыкъ эдик алагъа отну».

«Багъалы жюйюсхан, мен айтырыкъ башхады, — деди Асланукъа. — Межгитге кесибиз от салайыкъ да, аманлыкъны уа большевиклеге жагъайыкъ».

Бийберт улу Асланукъаны кёзюне къатып къалды. Сора аямай кюлдю. Ол Асланукъа айтханнга ыразылыгъын аны имбашына къолун салып билдирди.

«Тенгиз кибикди акъылынг, — деди Бийберт улу Асланукъагъа. — «Жангыз къол бла къарс урмазса» деп быллай бир зат ючюн айтылгъан болур эди. Къалай иги этдим бюгече сизни бери чакъыргъанымы!»

«Бийим, жатхан бёрю токъ болмаз, — деп кокаланды Асланукъа, Бийберт улу аны акъылына бюсюрегенине башы кёкге жете, аякъ тюбюнде чёп сынмай. — Жаугъа жаулукъ этмесенг, сыртынга минер...»

Алайда Асланукъа хапарны къыздырып тургъанлыкъгъа, анга тынгылагъан жокъ эди. Бийберт улу башын энишге бошлап, ары бла бери жюрюп турду, не затны юсюнден эсе да терен сагъышха кетип. Дауутну бла мени къарамыбыз а Бийберт улу юйню къайсы жанына атласа — ары баргъанлай турду. Сора ол бир заманда былай айтды:

«Бу ишни бюгечеден оздурмазгъа керекбиз».

Асланукъа, баям, Бийберт улуну сёзюн эшитмей къалгъан болур эди, хапарын тохтатмай, бардыргъанлай турду.

«Алан, Асланукъа, не юрюудю бу? — деди Бийберт улу, бети тюрлене,— кесингден тамата сёлешгенде тынгыларгъа къолунгдан келмеймиди?!»

«Айып этме, бийим», — деп, Асланукъа сюелген жеринден тепмей, бутларын, белин тюзетирге кюрешди.

«Бу ишни бюгечеден оздурмазгъа керекбиз, — деп къайтарды Бийберт улу. — Межгитге бюгече от салыргъа керекбиз. Аны тындырлыкъ Асланукъа бла Назирди».

Ол заманда Асланукъа асыры къууаннгандан аякъ бюгерге жетишди, тургъан жеринде алай гыллыулады — кёлде баппуш жюзген сунар эдинг. Мени уа асыры къоркъгъандан, кёзлерим чыгъып кетерге жетдиле. Ол сагъатда мен ол ишден эсе, бу дунияны ташлауну сайларыкъ эдим. Межгитге от салгъанымы эшитсе, атам мени жаханим отунда бир да арсарсыз кюйдюрлюк эди. Андан эсе былайда ёлтюрсюнле да къойсунла деп келеди кёлюме. — «Межгит, бусурман халкъны жюрек тамыры-ды», — деучюдю атам. Сора бюгече мен барып, атамы жюрек тамырына къалай от салайым?!»

«Угъай, ол мен эталлыкъ иш тюйюлдю, — дедим. — Бир да, эки да айтмагъыз».

«Назир, не дединг?» — деп сорду Бийберт улу, мени таба бурулгъан да этмей.

«Ол мен эталлыкъ иш тюйюлдю. Атам бусурман халкъны межгитден сыйлы жери жокъду деучюдю. Сора бюгюн мен ол сыйлылыкъны аякъ тюбюме къалай малтайым?!»

«Биягъында Асланукъа айтханны эшитдингми? — деди Бийберт улу, бу жол артха бурулуп, кёзюме жютю къарап, — жаугъа жаулукъ этмесенг, сыртынга минер».

«Бийим, бёрк кийгенлени барысы да эр болуп къалмайдыла, — деп, Асланукъа сёзге къошулду. — Ол ишни кесим тындырырма».

«Махтанма, — деп ачыуландым. — Кесинги кёкден тюшген бош сунаса. Багъалы жюйюсханым, былайда Асланукъаны кокаланнганына магъана берип, бизни артха бош тюртесе». — Алайда, мен Дауутну кесиме къошаргъа кюрешгенликге, ол ауузун ачып сёз айтмай сюеле эди.

«Тапханса бирлеге кокаланыр адамны,— деп, Асланукъа къатыма жуукъ келип, шытыларын бетиме чачды. — Мен этген кишиликни этерге санга кёп керекди».

«Багъалы жюйюсханыбыз, бу ишни солдатлагъа буюрсакъ онглу тюйюлмюдю? — дедим, Асланукъаны жаншагъанына уллу къулакъ салмай. — Аллай ишле бла кесибиз нек кюреширге керекбиз?»

«Алан, Назир, сен кимге акъыл юйретесе? — деди Асланукъа, Бийберт улуну кёзюне къарап, аны кесине

жакъ басарын сюйген халын таныта. — Бу халкъны аллында айланнган адам билмеймиди не этерин?»

«Асланукъа, керексиз хапарны аз эт, — деди ингирли тынгылауну ийип тургъан Дауут, — Назир тюз айтады. Элде бизни танымагъан жокъду. Бирле кёрселе, ёмюрден-ахыргъа агъач атха миндирип айланырла. Андан эсе Назир айтханлай этерге керекди. Не соруп юрешселе да, сылтаубуз хазырды, — биз билген иш тюйюлдю дедик да къойдукъ».

«Сиз айтханда магъана барды, — деди Бийберт улу, иги кесекни сагъышлы тынгылагъандан сора. — Ол акъылыгъызда да магъана барды».

Тамата алай айтханда, Асланукъаны гемхоту жюз тюрлю болду, бет къаны къуруп, эринлери кёгерип тургъанлай, кёк кёзлерин ышартыргъа кюрешди.

Бийсолтанны арбазында болгъан халкъ Назирни хапарына тамаша болуп тынгылайды. Къанларын большевиклеге къайнатханла бир кесек шош болуп, ауузларындан сёз чыгъармай, кеси оюмларында кёп затны юсюнден терен сагъышха кетип сюеледиле. Ары да, бери да къошулмай, орталыкъда айланнганла уа бири бирине быллай сёзлени айтадыла:

— Ой аман отха кюйгюн, Асланукъа:

— Ой, ол аман уубет эди, итден туугъан.

— Биз а бу жарлы Муратны гюняхын алып жашагъанбыз. Ашагъан да бёрю, ашамагъан да бёрю деп, бар аманлыкъны къызыллагъа атап.

— Къой-къой, къызылы оу, агъы шау. Бизге этгенлерин кеслеринде къойсунла. Болгъанны къатышдырдыла.

— Кет, ант ызынгдан боллукъ, эшитдиресе.

— Аман кёзюне жолугъайым. Кишиден къоркъа тургъан жерим жокъ. «Баш эркинлик, жер эркинлик», — дейдиле да турадыла. Эркинлигигиз къуругъуеди, бизни межгитибиз бла къойсагъыз. Асланукъа былагъа эришип этгенди ол ишни.

«Жюйюсханыбыз, ким терс, ким тюз болгъаны уллу Аллахха туурады, — деди Асланукъа, — алай ары мен кесим бармасам, иш тынгылы боллукъ тюйюлдю. Дауурсуз, тауушсуз мажарыргъа керекбиз бу жумушну».

«Тебире, — деп къойду Бийберт улу анга. — Была манга нёгерлик эталлыкъдыла деген жашланы сайларгъа эркинсе».

Андан арысы уа сизни барыгъызгъа да туурады,— деп, Назир сёзюн бошады.

— Назирге сорлугъу болгъан бармыды? — деди Мурат. — Бармыды Назирге сорлугъу болгъан?

— Мени барды сорлугъум, — деди Бийсолтан. — Назир, былайда Бийберт улу межгитни большевиклени хаталарындан кюйдюргенине гурушханг бармыды?

Назир баштёбен болгъанлай турду.

— Нек тынгылайса, Назир? — деген ауаз эшитилди жыйындан.

Ол заманда Назир, башын кётюрюп, Мурат таба къарады. Ол сагъатда Назир акъылында болгъанны айтыргъа базынмай эди. Бийсолтанны сорууна тюз жууап берсе, большевиклени отларында жанарыкъды. Ол тамбласыны юсюнден да сагъыш этеди. Бийберт улу, тюзю — патчах, оноуну большевиклени къолларына берип къойгъанлыгъына бир да ишексизди Назир. «Битеу халкъ, сау къырал бир къаум къарауашха кесин къалай хорлатыр», — деучюдю Назир дуниялыкъны юсюнден кеси аллына сагъыш эте келген заманда.

—Назир, айт тюзюн, — деди Мурат, бёркюн къолуна алып, аны бла мангылайыны терлегенин сюрте. — Сен тюз сёзню айтханлыкъгъа, бир киши ауузунга урлукъ тюйюлдю.

Болсада, Назирге ол сёзле да таукеллик бермедиле. Большевиклеге тутхан дерти, жюрек кючю да айтдыралмадыла ол сагъатда аны ич сёзюн. Ол кюйсюз къадарны — ажалны бла жалгъан жашауну алларында сюелгенин биле эди. Алай Назир, дини, ырысхысы болмаса да, ол дуниядан эсе бу дунияны сайлайды. «Керти дунияны сайлагъанлагъа жол бошду», — деп къойгъан эди Назир кеси акъылында. Ол себепден не да этип, бу жол Муратны къолундан къутулуп, ата жылыууна бир къысылса, ким да анга эталлыгъын аямасын.

— Бу итден жаратылгъанла халкъны элгендиргендиле да, адамла акъылларында болгъанны айтыргъа къоркъгъан этедиле, — деди Бийсолтан. — Назир, большевикле болмасала, халкъ быллай бир къыйынлыкъ кёрлюкмю эди? Назир, большевикле болмасала, мени жангыз жашым замансыз ёллюкмеди? Назир, бу малгъунла болмасала, сени ол къадар ахшы тенгинг къанларына бояллыкъмы эдиле?

Бийсолтанны сёзлери, къалай эсе да, Назирге бир таукеллик да, жюрек кюч да бердиле. Алайда кесин палаждан къутхарлыкъ Бийсолтан болгъанына ийнанды.

— Тамата, сени кесинги юйюнге жашыртын душман киргенди,— деди Назир. — Мыдых чартламай, къазан къайнамайды.

— Угъай, Назир, — деди Бийсолтан, — мени юйюме душман жашыртын угъай, тууратын, халкъ кёре киргенди.

— Назирини былайдан ары къурутугъуз, — деди Мурат. — Хажомарны да элтигиз.

— Оу кюнюм, аны уа нек? — деди суу келтирип, арбазгъа олсагъатда кирген Абат.

— Совет властьны намысына келишмеген ишни этгени ючюн.

III

Жангы элни жамауаты палахны къайсы жанындан келирин билмей эди. Ол, болушлукъну бир Аллахны кесинден сакълайды. Къызылла жанлы болур эди — элге ала келселе да къан тёгюледи. Акъла жанлы болур эди, алай ала келселе уа — къан тёкгенден да озуп, халкъны тонайдыла, юйлени кюйдюредиле, тиширыулагъа артыкълыкъ этедиле. Бу жол Бийберт улу элге акъ къазакъла бла бирге кирди. Ол, келе-келгенлей, Абусаламны юйюн кюйдюртдю, Абатны эл бедишлиги этер муратда, келтирип, акъ къазакъланы командири бла бир отоугъа бекледи. Назирни уа, бизни жашыртын ишибизни халкъгъа чыгъаргъанса деп, Жангы элни тюз ортасында асмакъ къурап, анга асды. Ол Хажомарны уа кесине чакъыртып: «Тамата, акъны къарадан айыра билирге уа жыл санынг жетген эди, — деди. — Кёрдюнг да болгъан ишни? Айтчы манга, оюла тургъан хунагъа кёкюрек тиреп тыяллыкъмыса? А-а, тынгылайса. Тыяллыкъ тюйюлсе да, андан тынгылайса. Большевиклени ишлери да маалайды. Ала тутхан мурат толусунлай оюлгъанды. Сен да къартлыгъынгда башынгы отха сугъуп айланаса».

— Да манга этген игилигинги кеси жанынгда къой, — деди Хажомар. — Жангыз гытыма от салдынг, ашар ашым, киер кийимим, жатар жерим да кюйдюле да кетдиле. Кёзню ачып жумгъунчу, къыш жетди. Къайда кечинирикме?

— Мен айтырыкъгъа бой салсанг, юйюнг, жерингг, малынг, тейри, айтдырмай къоймай эсенг, къатынынг да боллукъду, — деп, Бийберт улу аз ышарды. Ол заманда аны алтын тишлери жылтырап, ауузунда от жанганча болду. — Биз большевиклени тюп тамырлары бла къурутургъа керекбиз. Муратны къолгъа этерге болушсанг, ауузунг айтхан мардады. Аллахха шукур болсун, дуниягъа жангыдан жаратылдым дерча чекге жетишдирирбиз. Угъай-угъай десенг а, ол дуниягъа атланыргъа хазырла кесинги.

Ол заманда Хажомар, теренден жылтырагъан кёзлерин уллуракъ ачаргъа кюрешип, тёгерегине къарады. Эшикден кирген жерде сюелген эки солдатны кёргенде

уа, ичинде бир жери ачыды. Бийберт улу, аны дыгалас этгенин сезип, аямай кюлдю. Къарт кишини къоркъгъанына сейир этип кюлдю.

— Таматадан не хапарыгъыз барды? — деп сорду Бийберт улу солдатлагъа.

— Бир да тауушлары эшитилмейди, ишлери тап болур, — деп кюлдю солдатладан бири. Алайда Бийберт улу солдатха ол соруну бергенине сокъуранды. Бийберт улу ариу Абатны къазакъланы командирине ёзденлик этгенине ичи кюйюп, дунияда барын-жогъун да ангыламай, Хажомар бла ушакъ этип, кесин аны бла кечиндире олтура эди. Солдат алай айтхандан арысында уа ол, барып, быдырлы къазакълыдан Абатны сыйырыргъа кёп кере кезледи. Аны оюмунда элге, халкъгъа да къазакълыдан эсе кесини эркинлиги уллу эди. Къазакълы бюгюн мында, тамбла уа кеси жеринде. Бийберт улу уа не — бу жерледе тууп ёсген адам.

Бийберт улу Муратха дерт жетдиреме деп, Абатны элтип, эки динден бирин тутмагъан мыжыкъгъа ауух къабын этгени ючюн ичи кюйюп кетеди.

— Ха-ха, ариу Абат бусагъатда кимни къоюнунда жатханын билемисе? — деди ол Хажомарны кёзюне къарап, эринлерин ышартханлыкъгъа, кёзлеринден от чагъа, къалтырагъан къолларын бир бирге ууа, бармакъ жиклерини тауушлары узакъгъа эшитиле.

— Ол айтханынг неди? Биреуню халал къатына ол къыйынлыкъны къалай сынатханса? Мурат санга аны кечмез.

— Хажомар, бизге хатасы жетмеген адамны атын да сурамайбыз, — Абатдан сора элде тиширыу жокъмуду? Бек кёпдюле — андан ариула да, игиле да, — деди Бийберт улу, — аланы бирин да эл бедишлиги этмейбиз да. Муратны урлугъун юзерге керекди, кеси ыразылыгъы бла къолубузгъа тюшмесе, жашы Токашны къайын отда шишлик этерикбиз. — Бийберт улу дагъыда кюлдю, тауушу тышына эшитиле.

— Да ким биледи аны уа, — ким кимни тюп этеригин. Къаннга боялгъан иги тюйюлдю. Сени большевигингден, кадетингден да не хапары барды сабийни?

— Хажомар, бёрюден къозу тууп кёргенмисе?

— Жюйюсхан, ал акъылына бой салгъан иги тюйюлдю. Акъылынгы башынга жый, — Хажомар секирип ёрге турду, — тилейме, ол жарлы тиширыуну башына эркин эт. Ол битеу элге да бедишлик ишди. Тилейме, Абатны башына эркин эт. — Бийберт улу кюлюп къойду.

— Мен санга айтама! — деп, Хажомар Бийберт улу-

ну жагъасына жабышды. Алай, Хажомар кёзню ачып жумгъунчу юй тюпге бауурундан тюшдю. Бийберт улу алайда аны таматалыкъ бетин этмеген эди. Эшик юсюнде сюелген эки солдат Хажомарны сюйреп элтип, правлен тюбюнде жер юйге атдыла.

IV

Бийберт улу Хажомаргъа айтханын этдиралмагъанына ичи отча жанып, къыл чайнай, аны ачыуун башхаладан алыргъа таукеллиги кёзлеринде жилтинле ойната чыкъды тышына. Сау элни кюйдюрюрге, сабийлени отда жандырыргъа да угъай дерик тюйюл эди олсагъатда. Ол Абатны юсюнде этген акъылсызлыкъ иши ючюн да ачыуун халкъдан алыргъа керекди. Аны къаны къартыкъгъа сыйынмай айланнган заманда уллубыдыр къазакълы уа ариу Абат бла къуш тёшекде ойнайды. Бусагъатда Бийберт улуна билеклик этерча элде кёп адам жокъ эди. Бийсолтан большевиклени дуниядан гунч этер ючюн битеу малын, мюлкюн берирге да угъай дерик тюйюл эсе да, Дауутну ачыуу борбайларын къыйып, халкъгъа артыкъ бек къатышмайды. Бийберт улуна бла аскер башчы къазакълыгъа сёз нёгерге табылгъанлыкъгъа, былай этерге керекбиз деп, кюн сайын къатларында сюелирге уа онг тапмайды. Аны юсюнде да, эки жалчысы бири бири бла сёз бола келип, онглусу онгсузун ол дуниягъа ашыргъанды. Ёлгенни ашын-ташын этерге да Бийсолтаннга тюшгенди. Ол айтыргъа боллукъ эди ёлтюрген адам этсин ашын-ташын да деп. Алай Бийсолтан да башына келликни билмегенледен тюйюлдю, беш жылны жалчыда тургъан адамны хакъындан аны бла къутулуп къалгъан эди.

Мурдарлыкъгъа кирген жалчысын а сюдден аны кесини ырысхысы бла къутхарды. Ол жалчысына жаханим сенден толсун деп, законну къолуна тутдуруп къояр эди, элде аны орунуна адам табылса — бу дуния къатышхан заманда Бийсолтанны малы къайгъылы киши да тюйюл эди.

Бийберт улу нёгерге Аслаңукъаны тапса, башха бир жанны да излерик тюйюл эди. Алай энди бу дуниялыкъда андан кишиге да хайыр жокъ эди. Ол, большевикле бла сермешледен биринде атдан кетип, белин сындырып, ёмюрден-ахыргъа тёшекге тюшюп тохтагъанды, белинден энишгеси ишлемей. Къычырып жалчыларыны жанларын алыучу Аслануқъа, энди алагъа жалынчакъ болуп къалгъанды. Жумайны къарындашы Таукъанны са-

ламын алыргъа бюсюремей жашагъан Асланукъа, энди ол хар къошдан тигелегени сайын юйюне чакъыртып, анга «жюрек» сёзюн айтады:

— Таукъан, къарындашым, бу жерге бирге келип тохтадыкъ, бир болуп журт ишледик, бир бирибизге билеклик этерге деп сёз берип жашай келдик. Кёресе, Аллахны буйругъу алай болур эди. Жумай атсыз-чуусуз болду, манга келген кюнню да кёресе, энди бизни ючюн да сен жаша. Мени юйюме, малыма кёз-къулакъ бола тур, къарындашым. Омар санга аманатды. Биргенге къошха элте тур, мал бла, ыстауат бла шагъырей болсун, ахшыны-аманны ангыласын.

...Бийберт улу уа, Асланукъа тёшек болгъанлы, арбазына окъуна кирмегенди — энди ол анга керек тюйюл эди. Жаланда бу къыйын кюнюнде жокълады аны.

«Ой, зауаллы Асланукъа уа, — деди Бийберт улу правлен аллында тохтап, Абатны къоюп кетген юйю таба барыргъа бла бармазгъа арсар бола, — бюгюн сен къатымда болсанг, кёп иш этерик эдим. Не медет, Аллах акъсатды бизни. Саулукъ болмаса, малдан, байлыкъдан да файда жокъ. Ой анасы бергенни тёкген, ол итбыдыр къазакъгъа уа эшекге кюмюш иер салгъанлай этдим»...

Ол сагъышладан сора Бийберт улуну къарыны бурду. Уллубыдырны Абатны юсюне ауып жатханы кёзюне кёрюнюп, алтын тишлери бла эринлерин чайнады. Сора, терк-терк атлап, къазакъ аскерни башчысы болгъан юй таба тебиреди.

Тёрт-беш солдат ол юйню арбазында олтуруп, татлы ушакъларын къыздыра эдиле. Ала, Бийберт улун кёргенлей, секиришип, ёрге турдула. Алай Бийберт улу алагъа эс бурмады. Босагъагъа жетгинчи, суху атлаун шош этмеди. Сора жумдуругъу бла эшикни арсарсыз тюйдю. Юйню ичинден бир да тауш чыкъмады. Ол дагъыда тюйдю эшикни. Алай жан къымылдагъан хал жокъ эди. Бийберт улу артха баштёбен болуп бурулду. Ол, онг къолу бла керох къабыны башына жабышханлай, арбазда сюеледи. Солдатла да сын къатханлай турадыла, солууларын чыгъармай. Бир кесекден Бийберт улу, артха айланып, юйню эшигин чурукъ бурунлары бла тюйдю. Уллубыдыр кесини саулугъун-шаулугъун ол заманда да билдирмеди. Бийберт улуну башы сагъышха къалды: «Охо да, ол уллубыдыр кюлтыпыс жукълап болсун. Абатха уа не болгъанды? Бу не сейир ишди?»

Бийберт улу: «Аскер башчы мындан чыгъып иш кёргенмисиз?» — деп сорду солдатлагъа.

— Угъай, жюйюсхан, чыкъмагъанды, — деп бирча жууап бердиле солдатла.

— Бери тышындан адам келип а кёргенмисиз?

— Угъай, жюйюсхан, бир адам да келмегенди.

— Да сора была нек тауушсуздула да?

— Хапарыбыз жокъду, жюйюсхан!

Бийберт улу, эшикни буздуррургъа буйрукъ берирге деген акъылын хорлаялмай, арбазда ары-бери атлагъанлай турду. Бир кесекден а арбазда юсюне эшек жауурлукъ атылып тургъан тюккючге олтурду. Ол уллу бичагъын къолуна алып, сакъал тюбюн аны сабына тиреп, терен сагъышха кирди. Олсагъатда Бийберт улу уллубыдыр къазакъгъа келген кюнню билсе, не чекге жетиширигин ангылагъан къыйын эди. Огъесе, санга кереги ол эди деп, кёл кенгдирипми къоярыкъ болур эди? Алай бусагъатда аны кёз аллындан кетмеген жаланда бир затды — аскер башчы бла Абат эте тургъан ишле. Ол тиширыусуз юй несиз мал кибик болгъанын да биле тургъанлай, тау элледе сайлагъан къызы аныкъы боллугъун да биле тургъанлай, Бийберт улу бюгюннге жетгинчиннге дери да къатын алыуну къайгъысын кёрмегенди. Ол саякъ адамды деп жашагъан элинде хапарла жюрюй тургъандыла, болсада, аны алайлыгъын ёз кёзюм бла кёргенме деген адам а чыкъмагъанды. Эндиге дери къалай-алай бола келди эсе да, Бийберт улуну жюрек тынчлыгъын алгъан тиширыу жаланда Абат эди. Ётюрюкден не хайыр, ол аны соруугъа чакъыртханында, Абат, тиширыу башы бла, бий улуну кёзюне-башына тебинип сёлешгенинде, бир кесек кёлю да чыкъгъан эди. Ол аны къылыгъын таулу тиширыуну къылыгъына ушаталмагъан эди — Абат, ата-бабадан къала келген тёреден тышына чыгъып, эр кишини юсюне сюелген эди.

Бийберт улу аны ол халына бирде къууаннган окъуна этген эди, — Абатдан кёлюн чыгъаргъан адамгъа уллу нохтабау этерге айтып тургъан князь Абатны «былхымсызлыгъына» сансыз къарап тургъан эди. Биринчиден, Бийберт улу Абатны жаратханлыкъгъа, аны къатыннга алыргъа базынмай эди, базынса да, анга ол ишни этерге ата-ана, жууукъ-тенг унарыкъ тюйюл эдиле — Абат кеси ёмюрюнде чачылгъан чабырларын жангыртыргъа къолундан келмеген Жюнюсню къызы эди; экинчиден, ол Токашны кимден тапханы белгили тюйюлдю, тюзю — сабий кимилдиди. Тосха жюрютюрге уа кесини намысына уялады, элни сёзюнден къоркъады. Алай, ол не арыбери бурса да, Абатны ариу сыфаты аны кёз юсюнден, акъылындан да кетмейди.

Бийберт улу олтургъан жеринден ёрге турду. Ол заманда биягъы солдатла сюелген жерлеринде сын къатдыла. Бийберт улу юй арты таба ётюп, терезени къатына келип, къулакъ салып тынгылады, терезеден отоугъа къараргъа уа базынмады. Ол, башын ёрге кётюрюп, терезени кенгнге ачылып тургъанын эслеп, сескенди.

— Багъалы жюйюсхан, не заманынгды? — деп сёлешди Бийберт улу. — Жюйюсхан, жукълапмыса?

Алайда юйде Бийберт улуну соруууна жууап этер адам жокъ эди. Халкъ жоюлгъаннга санап тургъан Зейтун бери акъ аскерчиле бла бирге келген эди. Ол ала элге сынатхан къыйынлыкъгъа къаны къайнап, ушкогун Бийберт улуну кесине бурургъа таукеллиги жетишмей жашай турду. Болсада, бий улу Абатны келтиртип, оу-шау эте тургъанынлай, шытылары жаякъ жанларындан къурумагъан, хымилкёз къазакълы бла бир отоугъа бегитип кетгенин билгенлей, Зейтун арт жолла бла келип, терезени ачып, арсарсыз отоугъа секирди. Аскер башчы стол юсюне салынып тургъан керохуна узалды. Алай Абат андан алгъа болду. Зейтун, бичагъын къынындан чыгъарып, жаубыдыр къазакълыны къарынына сукъду. Ол заманда Абат ачы къычырыкъ этди. Зейтун къол аязы бла аны ауузундан къысды. Арбазда сюелген солдатланы кюлген тауушлары уа алагъа ачыкъ эшитиле эди.

...Ол кюн Зейтун, Абатны, Токашны да биргесине алып, эл къыйыры къалын агъачха къутулду.

ОНБЕШИНЧИ БАШЫ

I

Андан сора арадан кёп заман озду. Жангы элни жашлары граждан урушдан къайтып, жангы жашауну отун тиргизе эдиле. Жамауат, товариществону кереклиге санамай, алгъа аякъны къаты тиреп турду эсе да, энди аны татыуун да ангылап, къалай-алай болса да, жашауну алгъындан эсе онглулугъун кёзю бла кёрюп, малны, жерни да хайырын кётюрюрге кюрешеди. Алай налогну атын эшитгенлей а, бурунларын ит чибин къапханча, чочугъанла аз тюйюлдюле. Болсада, ол, туугъанлы байлагъа, бийлеге берилиучю жасакъ халкъгъа андан эсе кёп да ауур тюшюучюсюн ангылап, анга да бой салып къойду. Кертиди, заманны душманлары бир-бирлени ол кёлсюзлюклерин хайырланып, халкъны жангы

жашауну бузаргъа юсгюре эдиле. Ол аман ишни жалын ийиси бек алгъа Асланукъаны ожагъындан чыгъа эди. Тёммек болуп, ёмюрден-ахыргъа тёшекге тюшюп къалгъанында да, аны кёзлерини ичинден къалай эсе да бир къара туман келгенлей тура эди. Аны бла байламлыкъ жюрютгенле тыш элледе, ол угъай эсенг, Нальчикде да бар эдиле. Ал бурун ала Бийберт улуну адамлары эдиле. Кеси элинде уа Бийсолтан, Мусабий эфенди, Мёлек, дагъыда ала жанлы бир къауум.

Бир ингирде Асланукъа, элде сёзлерине адам тынгыларыкъ къартладан беш-алты адамны юйюне чакъыртды. Бийсолтан бла Мусабий да келдиле ары. Къонакъла Асланукъаны не чуруму болгъанын билирге сюйгенлеринде, Бийсолтан, хумжу хычинни жауу жылтыратхан мыйыкъларын артха сылай, олтургъан жеринден тепген да этмей, сагъышлы кёзлерин бир кесек къысаракъ этип айтды:

— Да, кесигиз билгенликден, Асланукъа уллу Аллахны бир сюйген къулу, халкъгъа игилик излеген, тейри, аны ючюн ачыгъан да этген адамды.

— Да хау, харип, билебиз, — деди ичген бозасы бетине чабып тургъан къартладан бири, кёзлерин терктерк къагъа, чепкен женги бла мангылайыны терлегенлерин да сюрте, — оллахий, Асланукъа бу къыйынлыкъгъа халкъ ючюн тюшюп къалды.

— Алан, Ачахмат, ауузума нек чапдынг? — деди Бийсолтан, столну таматасы болгъанын билдире, — хайыуан эт ашагъан, мен айтхан а эбизе жырмыды? Мен да аны айта тура ушайма да. Асланукъа жамауат адамыды. Кёресиз, бюгюн-бюгече да анга келген къонакъла алайда партячейканы секретары Абусаламны, небилейим, байрым аны кёмсюн, кесини да аты ким эди? Хы, эл Советни председатели деп бireу айланады, — Хажомарны юйюне бара эселе. Намысы, ырысхысы, дини болмагъан адамны туугъанлы да киши тенгнге тутуп кёргенмисиз?

— Оллахий, угъай.

— Ма алайды, жанларым-кёзлерим, — деди Бийсолтан. — Бюгече Асланукъа бизни бери не хыйсапдан жыйгъанын билирге сюесиз да, айтайым. Асланукъаны жашы Омар дуниягъа жаратылгъанлы бюгюн тамам он жыл болады!

— Ой, жашау сюекли болсун!

— Ой, ийманлы уланлагъа тенг болсун!

— Ой, бу ахшы атасындан Аллах айырмасын!

— Ой, неси да иги эди, алай бу орус школда окъу-

гъынын жаратмайма ансы, — деди ингирли бир да сёзге къошулмай олтургъан Мусабий эфенди.

— Угъай, эфенди, бусагъатда ол керекли иш болуп турады, — деди Асланукъа. — Тейри, айтдырмай къоймай эсенг, жашны Арисейни бек теренине жиберип окъутур акъылым окъуна барды.

— Ой-ой, Асланукъа, тейри, лязим, бу жолгъу акъылынгы уа жаратмадым, — деди Ачахмат.

— Да сен жаратмагъанлыкъгъа, —деди Бийсолтан... Ол кеси оюмун алайда тохтатып къойду.

— Жашны бери чакъырыгъыз, алгъыш этме къоюгъуз, — деди Бийсолтанны онг жанына ётюп олтургъан акъсакъал. — Ой таланнган, нечик сейирди жашау, мен муну анасын келтиргенлерин бюгюнча билеме. Бу уа къатын алырча жаш болуп турады да. Къарт Омарны ол ингирде биринчи кере кёргенча кокаланды. Алай тюйюл эсе да, олтургъанла алай сундула.

— Кет, ичгенинг башынга чабып, сант эте тураса, — деди Бийсолтан. — Аны угъай, Асланукъаны анасы эрге баргъан кюнде да тюз бюгюнча киши болургъа керексе сен.

— Алан, Бийсолтан, мени жашагъаным не кёп кёрюндю санга! Ы-ы?

— Ол хапарны къойдукъ. Эт алгъышынгы.

— Нек этмейме, тейри, алгъыш да этерме.

— Къарайма да, сен алгъыш этиуден чыгъып тураса, — деди Ачахмат. — Таурухну къой да, Бийсолтаннга алгъыш этме къой.

— Этсин... Да этсин...

— Да не айтайым, Ачахмат, алгъышлыкъ болсун, — деди Бийсолтан. Сора, башын ёрге кётюрюп, Омар таба къарап, сёзюн андан ары бардырыргъа кезлегенлей, Токашны Омарны къатында сюелип тургъанын кёрюп, тили тутулуп къалды.— Мен айтырыкъ олду — алгъышлыкъ болсун! — Бийсолтан, боза аякъны ахырына чыгъып, гоппанны хант къанганы юсюне салды да, мыйыкъларын сюртюп, жерине олтурду.

Бийсолтанны ол халын ангылагъан Токаш эшикге чыгъып кетди. Омар да аны ызындан. Бир кесекни юйню ичин шошлукъ алгъанлай турду. Адамны акъылында болгъанны китапха къарамай билиучю Ачахмат, Бийсолтанны халын толу ангылап, шапалыкъ этген жашха айтды.

— Жаш, къуйчу бери боза. Иги толтуруп къуй. Мен бу алгъыш аякъны къолума Бийсолтанны хурметине алама. Ма бу аякъ къалай толу эсе да, аны жашауу,

насыбы алай толу болсун. Бийсолтан, кёп къыйынлыкълагъа тёзе келген адамса, кесинг Асланукъагъа айтханлай, элинг ючюн таякъ да кётюрдюнг, бушуу да сынадынг, алай биз саулукъда санга ыспассызлыгъ' а жетмез. Сени саулугъунгду, бийибиз.

— Ой маржа, бусагъатда бий, къул хапарны къой, эшитселе, аман сагъатлы этерле, — деди Бийсолтан.

— Бир кишиден да къоркъмайма, — деди Ачахмат.

— Мен да алайма, — деди Бийсолтанны онг жанында олтургъан къарт.

— Аллахуталагъа тюз ниет тутсагъыз, жюрегигиз бир затдан да къоркъмаз, — деди Мусабий эфенди, ау чапхан, къартлыкъ хорлагъан кёзлерин сюрте.

Аланы ол хапарларын эшитген Асланукъа къууанды. Сёзюн башларгъа заман жетип тургъанын ангылады.

— Ачахмат айтханлай, кимден да не къоркъур кереклиси барды, — деди Асланукъа ауурлугъун эки къолуна салып, олтургъан жеринде белин тюзете. — Бир адамдан да къоркъур жеригиз жокъду. Къоркъгъан сизден къоркъсун. Халкъны бир бирге къозутуп, не къадар адамны жарлы этдиле. Совет власть, товарищество битеу инсаннга жаннет жашау берликди дей эдиле да. Къайда кёресиз ол жаннетни? Базарны андан хайыр алгъан адам махтаучусун унутуп жарамаз. Ой, алыкъа ашыкъмагъыз, ала сизге оюнла кёргюзтюрле. Энди манга этериклерин а аямасынла. Ант юйлерин къурутханды, терими соймасала. Бек уллу билими, дуниялыкъдан хапары болгъан адамдан эшитгенме — большевикле товариществону орунуна бир жангы зат къураргъа айланадыла деп. Атына да холхозму дейле, хадаусму дейле, унутханма. Ауруу ожакъдан бир тюшсе, ийне кёзю бла окъуна кетерге унамаз.

— Ала, Асланукъа, ол сен айтханча болса уа не боллукъду? — деди Ачахмат.

— Ол заманда уа ауузунга чибин къозлай, аманны кебинден жашарса, Ачахмат. Туура сёзню айтама деп, хыныракъ сёлешгениме айып этме, — деди Асланукъа. — Мен эшитген тюз эсе, ол заманда бир адамны да аллында «кюс» дер малы боллукъ тюйюлдю. Халкъгъа берилген жер толусунлай артха къайтарыллыкъды. Къатынынга, къызынга, келининге да холхоз оноу этерикди. Угъай деп сюелгенни уа арсарсыз къурутурукъдула.

— Сора, бу бюгюн элде кеслерин патчахха санап айланнган ёре къуллукъчулагъа да аман кюн келликди

десенг а! — деди Ачахмат. — Холхоз дегенинг болса алагъа къуллукъ жетерик болмаз?

— Да аны уа ким билсин. Аланы къанга тюплеринде жубана жашарыкъ эсенг да билмейсе, — деди Асланукъа, жастыкъ тюбюнден къол жаулугъун чыгъарып, мангылайыны терлегенлерин сюрте.

— Ары да айланып, бери да айланып Бийсолтаннга тап тюшюрюп тура кёреме,— деди Ачахмат, сёзюне чам магъана бере, кесин кюлдюрюрге кюреше. — Жашыды да — районну таматасы, киеую Абусалам да — элибизни таматасы.

Ачахмат чам этгенликге, Бийсолтанда аны айтханын кётюрюр къарыу, тёзюм жокъ эди. Ол къызы Жумайгъа баргъан кюнюнде окъуна аны ёлгеннге — жокъгъа санап къойгъаны туурады. Абусалам бу ишни этгенден сора, миллет адетни намысына тийишли кёрюп, жарашыргъа, ыразылыгъын алыргъа деп, Бийсолтанлагъа адамла жибергенинде, баргъанланы ити бла къуудуруп жибергенди. Элде аны билмеген жокъ эди.

— Ачахмат, ойнайма деп, адамны жюрегине къызгъан шиш сукъгъанынгы иги этмейсе, — деди Бийсолтан, башын ёрге кётюрмей, теренден кючсюнюп, — мени жашым, киеуюм да болмагъанын дурус билесе, алай жаншай тураса ансы. Бусагъатда сен кирден чирий тургъан бармакъларынгы кёзюме-кёзюме сукъгъанынгы билемисе?! — Бийсолтан бу жол ёрге таягъына таянмай кётюрюлдю.

— Хо да, энди, тамата, былайда Ачахмат айтханнга тангкёрдю этер кереклиси болмаз, — деди Асланукъа, женгиллик этмезге кереклисин Бийсолтаннга кёзю-башы бла ангылата. Не ары-бери бурсакъ да, Аллахны арагъа салып айтсакъ, Мурат — жашынг, Абусалам — киеюнг болгъанларына киши даулашырыкъ болмаз да... Харам этген эсенг а, ол кеси ишингди.

— Менде жаш да, къыз да жокъду. Жау къолунда жоюлгъандыла ала.

— Да, Бийсолтан, айып этме, былайда жанынга тийдик сунама, — деди Ачахмат, ёрге кётюрюле.

— Хар ким жерине олтурурун тилейме, — деди Асланукъа. — Совет власть да сизни аякъ тюпге уруп, сиз да бир биригизге ёрелешип тургъандан файда чыкъмазын къалай ангыламайсыз?

— Угъай, былайда жалгъан сёлеше тураса, — деди ол ингирли Бийсолтанны онг жанында олтуруп тургъан къызылуурт кишичик, — жангы пласт келгинчи мен

къарыным тоюп аш ашамагъанма, малым, мюлкюм, жерим болмагъанды. Нечикле сёлешесиз сиз?

— Токълу, большевикле санга берген заукъ жашау узакъгъа созулмазлыгъын ангылатып кюреше ушайбыз да бюгечели, — деди Асланукъа. — Жангы пласт къашыкъ бла берип, чолпу бла къусдурлукъду. Аны ангылаймыса? Алайда эгечингден туугъан къыз Хадижатны юсюнден айтама, комсомол болама деп, быкъыгъа керилир эсе, кюн сайын районнга, Нальчикге жюрюп, орус, черкес деп айыртлагъаны болмай айланнганындан хапарынг бармыды?

— Аны юсюнде болмагъанны чыгъаргъанны къолубуту чыкъсын, — деди Токълу, къызыл ууртларыны бир кесек къанлары къуруй.

— Тохта, ауузума чапма. Бюгюн ол алай. Тамбла уа сени, аны, бирси биригизни къызларына келлик кюн да олду. Биз сылхырла уа аны ангыламайбыз. Былайда большевиклеге жакъ басып, атларын кёкге чыгъарабыз... Акъылы, дуния жашаудан ангылауу болгъан адам эшитмесин бизни бу акъылсыз хапарларыбызны.

— Асланукъа, бу мени эгечимден туугъанны юсюнден айтханынгы тюз бла терс болгъанын туурагъа чыгъармасанг, иш аманнга кетерге боллукъду, —деди Токълу. — Иш сен айтханча болса, мен, бу сен кёрген кишичик къатынлагъа тенг болсун, Хадижатны къарынын кеси бичагъы бла тёкмесе.

— Къанлары тёгюллюкле башхалалла, — деди Асланукъа, — аны жолдан шашдыргъанланы къанларын тёгерге керекбиз. Ала уа кимлелле — ма алайда Хажомар бла Абусалам, небилейим, аланы биргелерине айланнганла. Ёзеннге тигелесег' а, барын да къатышдырып айланнган — Мурат, аны къатыны Абат. Ол къанчыкъды дейдиле, элибизни мажал къызларын районнга чакъырып, къаукъалакъ этдирген. Жашы Токашны мында къойгъаны да ол хыйсапданды дейдиле, тейри, ишиме чырмау болмасын деп.

Мурат, Нальчикде уллу къуллукъгъа салынып, элден кетерге тюшгенде, Токаш мындан кетерге унамай, Абусаламлада къалып къалгъан эди, окъугъан да этип, атасыны эгечи Жаухарны да жумушуна жарар муратда.

— Аллах-Аллах, не аман хапар айтдынг, Асланукъа, — деди Ачахмат, — жангы пласт бек алгъа тиширыуланы намыслары бла ойнарыкъды дегенлери сора керти болупму чыкъды? Я Аллах, мындан аманындан да сен сакъла!

— Ол бошду, — деди Бийсолтан, — оюнну уллусун

холхоз къуралса кёрлюксюз. Барыбыз да бир акъылда болсакъ, ала холхозларын ким бла къурарыкъдыла? Аякълары бузда учар.

Асланукъаны къонакълары, ичгенлери-ашагъанлары болмай, суу къуйгъанлай болуп тынгылайдыла. Ингирли ичгенчиклери башларына чабып, сёзге ачылып тургъан кьартла санлап бирде бир бири кёзлерине бир къарайдыла ансы, ауузларын ачып сёз айтмайдыла. Башхалары акъылларында не болгъанын ким билсин, алай Ачахмат а Бийсолтан бла Асланукъа къурманлыкъны сыйтаугъа тутуп, аланы колхоз къурулушха къажау сюерге чакъыргъанларын ангылап турады. Болсада, бюгече былайда айтылгъан сёзле тюз эселе, Совет властьдан, колхоздан да хайыр чыкъмазлыгъына Ачахмат да, бирси къонакъла да толу ийнаныпдыла.

Бюгюн, нек эсе да, таудан союм келтирген да, юйде шапалыкъ этген да Бийсолтанны жалчысы Саматды. Бир заманда, Таукъанны жайлыкъдан тигелегенин эшитип, аны да къурманлыкъгъа чакъырып, жаш болсанг да, акъылынг теренди деп, от башына ётдюрюп олуртдула. Ол келгенлей, Самат да сёзге, оноугъа къошула башлады.

— Оллахий-таллахий, — деди ол сёз башлагъанына арсар бола, — не зат къуралады дейсиз, биз затны хапарын айтасыз бюгечели? Анга башчыгъа да Хажомарны салсала иш как боллукъду. Оллахий-таллахий, мен аны тюз алай мажюсю уа сунмай эдим.

— Не болгъанды, Самат? — деди Ачахмат,— Не созуп тураса муну, не айтырыкъ эсенг да, термилтип турма.

Ол заманда Самат бютюнда жунчуп, айтыр сёзюн тохтатып къойду.

— Ачахмат, бир да сен да адамны къылыч бла сермегенинги къоярыкъ тюйюлсе, ахырысы-къысхасы,— деди Бийсолтан, кесини аллында боза аякъны алып, Таукъаннга узата.

— Тейри, Бийсолтан, алыкъа мен кишиге къылыч, къама да жетдирмегенме.

— Иш бу барыудан бара эсе, къылыч, къама да ойнатыргъа тюшерик болур, — деди Асланукъа. — Юшюген картоф суукъдан къоркъмайды. Эл бедишлиги болуп жашагъандан эсе, табы, ёлюп кетген окъуна онглу болур деп турма. Самат, не затны юсюнден эсе да айтып башлагъан эдинг?

— Да андан не келсин, ауузуна чабып къоймайдыла сора, — деди къонакъладан бири.

— Охо да, муну не бармакъгъа чёргерге къалды-

гъыз,— деди Ачахмат,— мени лакъырда сёзюм не къыйын кёрюндю барыгъызгъа да.

Самат, бирсиле сёзге къошулгъунчу, ол башлагъан оюмун андан ары бардырды:

— Мен Хажомарны юсюнден айта эдим. Бир кюн ол дырынчылагъа келип, ала да тюш азыкъгъа тохтагъанлай, артмагъындан орус къыйма чыгъарып, хайда, ашагъыз деп къысса боламыды. Алайда тиширыула хайда къач, ол да хайда ызларындан къуу. Алай бир-бирлерин тутуп, орус къыйманы аямай эринлерине ышыйды. Ала да хайда къус, хайда къус. Ой алайлай, Мурат файтону бла жетип, Хажомаргъа хайда къутур, хайда къутур.

«Ёлюр тюгюнг чыкъгъанда да башынга бир акъыл кирмеди,— деп окъуна айтхан эди Мурат Хажомаргъа. Экинчи аллай ишинги эшитсем, башынгы чалдиш артындан къаратырма».

Баям, Мурат Хажомаргъа халкъны къатында урушханына сокъураннган этген болур эди.

«Хажомар, ачыуумдан айтмазлыгъымы да айтдым, тилейме, айып этме,— деди, онг къолун аны имбашына сала. — Жанынга тиймесин, элни оноучусуна аллай хыликкя ишле бла кюреширге жарамайды».

— Аланы бир бирлерине къозутхан нечик иги эди, — деди Асланукъа, Саматны хапарына ыразы болуп, эринлери, кёзлери да бирча ышара. — Аланы ишлерини тутхучсузлукълары ол затда окъуна кёрюнюп турады.

Былайда мен айтырыкъ дагъыда бир уллу иш барды: Совет властьны келген кюнюню къууанчын этерге деп биягъы битеу эл орамгъа чыгъарыкъ болур. Жамауатны аллында сёлеширге тюшсе, элни башчыларына алхам алдырмазгъа керекбиз.

Алайда Асланукъа айтханнга не угъай, не хау деген болмады. Ала, былай этерге деп бир белгили оюмну туудурмай, юйлерине чачылып кетдиле.

II

Жангы элни жарыкълыгъы, къобуз тауушу тау башлада къой кютген жашлагъа окъуна аякъ бюкдюреди дерча эди. Элни ара орамына чыкъгъан жамауатны бек алларында Абусалам, Хажомар, Хадижат, бери къонакъгъа келип тургъан Абат, дагъыда Совет властьны дуниягъа кеслери жаратханнга санап жашагъан да бир къауумла бара эдиле, къызыл байракъланы кёкге тутуп, жырлары, оюнлары бла. Ол кюн аяулу быстырларын юсюне киймеген адам а жокъду. Хажомар къууанчха акъ гы-

ранчаларын бла чыкъгъан къызланы тизгинден бир жанына чыгъарып:

— Бусагъатдан жаулукъларыгъызны тешип, жалан башлай барыгъыз, — деп, сёзню чорт салып тохтагъанда, къызла гыранчаларын къолтукъ тюпге ургъандыла. Алай Хажомар алагъа къызыуун правленни къатына жууукълашхан заманда да къоймай эди:

— Сиз, акъ къазакъланы байракъларын башыгъызгъа къысып, былайда аланы идеялары жанлы болгъанынгъызны кёргюзтесиз. Биз красныйлебиз, бальшебиклебиз. Сиз а контралагъа жакъ басасыз. Ленин бизни сизни кибикле бла къаты кюреширге керексиз деп, осуят этип кетгенди.— Къызла анга сёз къошаргъа болмай, айтханын этип, халкъны ызындан тебиреп къалгъан эдиле.

Хажомарны кесин а бюгюнча омакъ болуп ким кёргенди: башында жарагъан кюйде мор бухар бёркю, ол бетли чепкени, гелефей кёнчеги, жагъасы сакъал тюбюне тирелген акъ кёлеги — акъ кюмюш тюймечиклери бла, эки аягъында жылтырагъанлары кёз къаматхан къара сахтиян чурукълары. Аны билегине къызыл къумач журун да байланыпды. Ол эки сёлешсе, ючюнчюге: «Элде Совет власть менме», — деучюдю да, бюгюн, халкъ жыйылгъан кюн, ахырысы-къысхасы, аны кертилигин танытыргъа керекди да.

Халкъ правленни аллына жетип тохтагъанда да, къызыл къумач бла жасалгъан кётюртмеге да бек алгъа Хажомар ёрледи, сёзню да ол башлады:

— Багъалы жангы элчиле! Совет властьны сюйген къуллары, — деди Хажомар, онг къолун алгъа узатып, ёнюн тазалап, ауазын жарыгъыракъ чыгъараргъа кюрешип. — Бюгюн биз Великий Октябрьны туугъан кюнюню къууанчын этебиз. Былайда ким айталлыкъды, базынып, Октябрь революция бизге осал жашау бергенди деп?.. Бир киши да угъай.

— Бу къаллайла жаншайды? — деп, Абат Абусаламны къулагъына шыбырдады.

— Алай болуучуду — айтырын-къайтырын билмейди.

— Мындан палах этгинчи, ауузун тый.

— Сёз къошсакъ, бетибизни жоярыкъды, — деди Абусалам...

— Аллай мураты болгъан бар эсе, чыкъсын бери — мыйыкълы киши эсе, — деп, Хажомар сёзюн андан ары бардырады. — Жашасын Совет власть! Ура! — Битеу жыйылгъанла анга къошулуп: «Ура», — деп къычырдыла.

— Мен алгъын ким болуучем? Халкъны къанындан тоймагъанла аякъ тюпге малтагъан бир жарлы. Бюгюн а — элни таматасы. Мен акъ къазакъла юйюмю кюйдюргенлерине да къайгъы этмейме. Алай болмаса, тейри, манга быллай къуллукъ жетерик болмаз эди. Совет власть жарлы халкъгъа деп туугъанды. Жашасын Совет власть!

— Ура! Ура!

— Бусагъатда капиталны къыралларында жашагъанла бизге да Совет власть керекди дегенни айтып, кечелери, кюнлери да орамдан жыйылмайдыла, — деди Хажомар, бир кесек кёлю толуп, жилямукъларын кёз гинжилеринде ойнай, — аланы башчыларын тутуп, тутмакълагъа атадыла, тюйюп, аман кюнлерин бередиле. Алай тюзлюк ючюн кюрешгенле бир затдан да къоркъмайдыла. Акъ кёлеклерин кеслерини къызыл къанларына бояп, аланы байракъ этип, тюрмелени чалдиш терезелеринден тышына къаратып, халкъны алгъа барыргъа чакъырадыла. Биз аны унутмазгъа керекбиз. Аны унутхан Совет властьны жаууду. Энди уа ойнагъыз-кюлюгюз. Совет властьха алгъыш этигиз, узакъ ёмюр тилегиз. — Школчу сабийле, кётюртмеге кезиу-кезиу ёрлеп, кёлден назмула окъуйдула. Аланы араларында сакъалмыйыкъ ура башлагъан Токаш бла Омар да бар эдиле.

— Жашасын Хажомар! — деп къычырды ким эсе да.

Халкъ сагъайды. Алайда «Ура!» деп къычыргъанла да болдула.

— Хажомар, санга бир сорлугъум барды, — деди Ачахмат, сюелген жеринден арталлыда тепчимей.

— Бюгюн соруу-оруу къалсын, — деди Хажомар.

— Сорма къой, — деди Абусалам. — Не айтырыкъ эдинг, тамата?

— Да, тейри, билмейме... Хажомар эркин этмей эсе, къояйыкъ.

— Сор, Ачахмат, сор, — деди Абусалам.

— Абусалам, ётюрюк-керти болгъанындан хапарым жокъду, — деди Ачахмат, — элде бир хапарла жюрюйдюле. Жерибизни да, малыбызны да артха сыйырып, къара жерге къаратып къоярыкъ хапарыгъыз барды. Холхоз деп бир палах къураллыкъды дейдиле.

— Сен халкъны акъылын терсине бурма, — деп къычырды Хажомар. — Контур болгъаныгъызны къойгъан этигиз.

— Аланла, не дейди бу? — деди Ачахмат.

— Совет властьха къажау сюелме дейди, — деп шы-

бырдады къатында сюелген жашладан бирлери Ачахматны къулагъына.

— Кет, ананг къатынынг болсун дегин. Мен властьха не айтдым?

— Ачахмат, аны юсюнден жыйылып сёлеширикбиз, — деди Абусалам.

— Бюгюн колхозну хапарын къояйыкъ.

— Бюгюнден тап кюн табарыкъ тюйюлбюз, — деп къычырды Токълу, — холхоз эсе да, хадаууе эсе да, бизни аны бла элгендиредиле.

— Сиз а контурланы пропагандаларына тынгыламагъыз,— деди Хажомар. — Тынгылагъан да бир, айтхан да бир.

— Алан, Хажомар, бу базыкъ кёллю сёлешиуюнгю къойсанг, бек ыразы этерик эдинг.

— Ачахмат, «эл тюкюрсе, тенгиз болур» деп эшитгенмисе? — деди Хажомар,— сен халкъны бизге юсгюрюп сёлешесе, аны ахыры неге келип тохтарыгъын билемисе?

— Ой, Аллахны сюйген къулу,— мен кишини кишиге юсгюрмейме, бу элде жюрюген хапарны дурусун билирге сюеме.

— Абусалам, айт да, муну ауузун бир тыйчы, — деди Хажомар.

— Хажомар, къара халкъгъа алай оспар сёлеширге эркин тюйюлсе,— деди Таукъан.— Совет власть жарлы халкъгъа деп жаратылгъан эсе, ол аны намысын сындырыргъа эркин тюйюлдю. Айтханым барлыкъды деп, терс сёлеширге жарамайды.

Таукъанны алай къаты сёлешгени Хажомаргъа ачыу тийди. Алай ол андан онглу болгъанын билдирир муратда жыйылгъанланы барысы да эшитирча, уллу тауush этип кюлюп къойду. Абусалам, ишни тереннге кетерин ангылап, Ачахматны кёлюне жетер сёзле айтды:

— Ачахмат, жамауат, бюгюн, бу къууанч кюнюбюзде, сизни акъылыгъызны башха затха бурургъа сюймей эдик. Быллай кюнюбюзде халкъ ойнаргъа-кюлюрге керекди. Бу къууанч жашаубузну жарыкълыгъыны бир шартыды, Совет властьха бизде болгъан сюймекликни танытхан ышанды. Ачыкъ айтыргъа керекди, акъсакъалла, кеси жашауугъузда бюгюннгю кюнню къыйматын тутхан къууанч сынагъанмысыз? Не уа сизни ата-бабаларыгъыздан адам сынагъанмыды быллай жарыкълыкъны? «Хау, сынагъанбыз, сынагъандыла»,— десегиз, ийнанырыкъ тюйюлме. Нек? Сынамагъандыла да андан.

Абусалам бир кесек тынгылады. Хажомар а былай айтды:

— Аны ангыларгъа керекди!

— Къой-къой, бир да бюгюннге дери уа бизни элибизде къобузму согъулгъанды, — деп къычырды Токълу. — Сен, Хажомар, бюгюн тиширыуларыбызгъа жаулукъ къысаргъа къоймай тураса. Ол бусурман миллетни намысына тюз келген иш тюйюлдю! Къарайма да, иш бу халда барса, башыбызгъа ыспассызлыкъ келирге ушап турады.

— Жалгъан сёз айтаса, Токълу, — деди Абусалам, акъылын башына жыйып, — ол деген не сёздю? — Абусалам жыйынны тиширыула болгъан таба жанына къарап, — бусагъатдан озмай, жаулукъларыгъызны башыгъызгъа къысыгъыз! — Къызла ол айтханны арсар бола этдиле.

— Совет властьны, партияны ишин тюз ангыламагъан адамла халкъны къанын бузадыла, — деди Абусалам. — Аллайла кеслерини эссизликлери бла бизни ишибизге тасха тюшюредиле.

— Абусалам, мени сорууму сансыз этип къойдунг,— деди Ачахмат.

— Къой-къой, Ачахмат, аланы андан не хапарлары болгъан сунаса, — деди Токълу.

— Угъай, алай бош сунаса, — деди Абусалам, — барды бизни андан хапарыбыз. Колхоз боллукъду. Ол халкъгъа игиликге деп къураллыкъды. Партия бизни алай юйретеди: эл бир болуп, сабанына, малына да бир акъылгъа келип къараса, халкъ ол ишлеге бирча кюч салса, элибиз, къыралыбыз да ол къадар бай боллукъду. Бусагъатда бизге уа байлыкъ да, бир акъыллылыкъ да бек керекди. Совет властьны душманлары бюгюн-бюгече да баш кётюрюулерин, анга жашыртын, тууратын да жаулукъ этиулерин тохтатмайдыла. Оноу да, ырысхы да бусагъатда аланы къолларына тюшюп къалсала, барыбызгъа да келлик кюнню кёз туурагъызгъа бир келтирчигиз. Ёмюрден-ахыргъа байлагъа, бийлеге къулланыпп, жер, суу эркинлигибиз болмай жашагъанбыз. Бюгюн а халкъ кеси башына эркинди, кеси сабанын сюреди, кеси малын кютеди. Алай хар зат да мени кесиме болсун, Совет власть а туурамдан къарап турсун, мени душмандан сакъласын демеклик терсди. Алай боллукъ тюйюлдю. Совет власть да, партия да халкъ бла кючлюдюле. Ала халкъ ючюн жаратылгъандыла дуниягъа, халкъ а алагъа тюз ниетли къуллукъ этерге керекди. Колхоз огъурлу иш болуп башланады. Барыбыз да аны

жанлы болуп сюелирге керекбиз, Совет властьны душманлары жайгъан жалгъан патыуалагъа тынгыламагъыз. Ала сизни жолдан чыгъарыргъа кюрешедиле!

— Билип къалыгъыз, контурланы кёзкёрмезге жиберликбиз, — деди Хажомар.

Алайда Абат да, Хадижат да Хажомаргъа бетлери тюрленип къарадыла. Абусалам да, Хажомар таба бурулуп, къургъакъсыгъан эринлерин жалай, ачыуланнганы кёзлеринде таныла:

— Аллахны къулу эсенг, бир кесек сабыр бол, — деди Хажомаргъа.

— Хау, аланы башларын сылап турлукъма дейди. Бир жангызы былай манга баш кётюрюп бир кёрсюн, мыйыкълы киши эсе, — деди Хажомар. — Айт да, былаиы юйлерине кетме къой.

— Хажомар, тилейме, бир кесек сабыр бол, — деди биягъы Абусалам. Олсагъатда Мусабий эфенди, халкъны аллына чыгъып, сакъалын-мыйыгъын сылай, ол айтханнга жамауат бой саллыгъына толу ийнанып, Абусаламгъа былай сорду:

— Холхоз къуралса, дин бла арабыз а къалай боллукъду? Аны да ангылат манга. Дагъыда бир сорлугъум: Холхоз болса, бу тиширыулагъа уллу намыссызлыкъ жетерикди дегенлери неди? Аны да ангылат манга.

Абусалам алайда сёзюн арсарсыз айтып къоялмады. Ол билмей эди динни бла колхозну арасында жюрюрюк ишни. Кертиди, дин ахлулары бла кюрешмезге керекликсини юсюнден кёп кере эшите тургъанды. Совет власть да, партия да дин тутханланы ырбыннга тыйып башласала, коммунистле бардыргъан ишге тасха тюшеригини юсюнден районну партия конференциясында айтылгъаны да эсиндеди. Алай иш былайды деп, кесгин сёз айтып къояргъа уа базынмайды.

— Тейри, Мусабий, сен а партиябызны ауузун терк тыйдынг, — деди Токълу, теренден жылтырагъан кёзчюклери кюле.— Нек тынгыладынг, ахшы улан?

— Партия бизни былай юйретеди: дин ахлуларына къатылмагъыз. Алай динни юсю бла Совет властьха тасха тюшюрюрге кюрешгенлеге уа кечмезге, — дегенни айтды Абусалам. — Мусабий, колхозну сени дининг бла иши боллукъ тюйюлдю. Тиширыуланы юсюнден айтылгъаны уа жалгъан сёздю. Совет власть тиширыулагъа эр кишиле бла тенг баш эркинлик бергенди. Ала билим алыргъа, комсомолгъа, партиягъа кирирге да, элге оноу этерге да эркиндиле.

— Кеслерине эр сайларгъа да эркинмидиле? — деди Таукъан. — Халкъ кюлдю.

— Хау, кеслерини сюйгенлерине барыргъа да эркиндиле.

— Бу холхоз дегенигизге кимле алынырыкъдыла? — деп сорду Ачахмат.

— Малы, къош хапчугу, ишлер адамы болгъанла алынырыкъдыла, — деди Хажомар.

— Тейри, алай болурдан къалса уа, сени жуукъ да жанлатырыкъ тюйюлдюле, — деген ауаз эшитилди жыйындан. Биягъы тёгерекде кюлкю къабынды. Бу жол а Абусалам да кюлдю.

— Ой ант ызынгдан болсун, — деди Токълу, — ким эди ол? Жазыкъны халек этди. «Эчки арыкъ болса, къуйругъу энишге салыныр» дегенлей, алайсыз да орамда кючден атлайды, аякълары ашыкъ тауш эте.

— Ма алайды да, — деди Хажомар, Абусалам таба бурулуп, — мен былагъа кесими танытсам эди, бюгюн манга бу сёзле айтыллыкъ тюйюл эдиле.

— Къой-къой, Хажомар, сени ким болгъанынгы бюгюн танымайбыз, — деди Таукъан.

— Угъай, иги танымайсыз. Совет властьны юсюнден юргенлени юйлеринден, жерлеринден айырып, кёзкёрмезге жиберсем эди, сиз бюгюн былайда башха тюрлю сёзле айтыр эдигиз,— деди Хажомар.— Къой, терсликлерин кеслери ангыларла деп, мен да тёзюп, бир къауумла уа контур сёзлени айтып, жангы жашаубузгъа къажау пропагандаиы бардырасыз. Ётюрюкдю дечигиз?

— Хажомар, биз жангы пластха жукъ айтмайбыз, — деди биягъы Таукъан, — ол не айтса, аны этип жашарыкъбыз, бу колхоз деген хапарны тунчукъдуруп къойсагъыз. Мен къан къусуп къурагъан малчыкъларымы ортагъа салмазлыгъымы къалай билмейсиз?

Абусаламгъа барысындан да бек Таукъанны сёлешгени ачыу тие эди. Таукъан алайда Абусаламны оноуна къаршы сюелгенин биле тургъанлай жаншай эди. Халкъ а кимден да бек Таукъанны айтханына тынгылай эди.

— Таукъан, сен тюзсе, — деп къычырдыла бир къауумла. — Оллахий деген Аллахны атыды, оллахий деп айтама, бир жангыз малымы бир жангыз гышмысын берлик тюйюлме кишиге.

— Энди сёз алайдан къалды эсе,— деди Абусалам,— тамбла этер ишибизни бюгюн башлайыкъ. Биз этген оюм тюз эсе, колхоз бир кюнню ичинде къуралып къаллыкъ болмаз. Мен Къабарты ёзюнлерине барып, алада

ол иш къалай баргъаны бла шагъырей болгъанма. Алада да бардыла аякъ тирегенле. Алай элден, халкъдан айырылып, кеси жангызлай жашаргъа сюйген бар эсе — аллай адам жаны сюйгенлей этсин. Колхозгъа алыгъыз деп, артдан тилеп келсе уа, биз да бырнак этербиз да къоярбыз. Бу эки кюнде Мурат да элге келип, колхозну юсюнден сизни бла сёлеширге айтханды.

— Да ол атасын колхоз этсе, биз аны ызындан арсарсыз тебиреп къалыргъа да болурбуз, — деди Таукъан.

— Да сора Бийсолтан къаядан секирсе, сен да бир да арсарсыз аны ызындан барлыкъса, — деди Ачахмат. — Алаймыды? — Таукъан тынгылады.

— Бир киши бла ишим жокъду, — деди Токълу, — мен кесим холхоз боллукъма десем, Аллахымы алдарыкъма.

III

Ол кюн элни къууанчы жамауатны даулашы бла бошалды. Тюзю, жамауат Абусалам бла, Хажомар бла даулашып, бу мени болсун деп бир тюрлю бир оноугъа тохташмай, чачылып кетди. Асланукъа Таукъан ол кюн Абусаламны бла Хажомарны ауузларына ургъанча сёлешгенин эшитип, къууанч тыпырлы болуп, юйюне чакъыртып, кёп сёлешди.

— Бюгюнден арысында мен малымы оноуун санга ышанама,— деген эди Асланукъа, кёзю-башы жарып, тёшегинде ары-бери женгил къымылдай, тёммек болгъанын да унутуп,— битеу ырысхымы сатып, башынга жаратсанг да алай нек этдинг деп ауузумдан сёз чыгъарлыкъ тюйюлме. Мени уа жокъмеди аллай бир насыбым, сени кибик бир ышаннгылы адамы болмай, дунияда азла жашамайдыла. Малымы, мюлкюмю оноуун да къолунга ал. Келчи бери, къатыма жууугъуракъ олтурчу.

Таукъан шинтигин Асланукъаны ундуругъуна жууугъуракъгъа тартды.

— Сен билемисе, Таукъан,— деди Асланукъа, бир кесекни тынгылагъандан сора,— бу колхозгъа кире айланнганланы уулары бизге къаллай бир зарауатлыкъ чекдирлигин? Ол гат эсиме тюшсе, оллахий деп айтама, аркъа жиклерим къалтырайдыла. Да кесинг сагъыш эт: халал къыйынынг бла къурагъан малларынгы, кеси жашауунга тасха тюшюрюп жыйышдыргъан мюлкюнгю сыйырып, къара журтха къаратып къойсала, не кюн келлигин кёз тууранга бир келтирчи. Ол заманда сени киши адамгъа санамаз. Кесинги уа колхоз эшекни жек-

генча жегер. Не юйюнг, не юйдегинг болмаз. Тууралырындан бир къарап турчу ол колхозгъа киргенлеге не кюн келлигине. Аллах айтса, ала, кёп турмай, бирем-бирем барып, малчыкъларын артха сыйырып башларыкъларына да бир да ишекли болма.

— Да, тейри, не этеригими да билмей турама,— деп, Таукъан теренден ахтынды.

— Этеригинг а олду,— тели халкъгъа кесигизни алдатмагъыз деп, ачыкъ сёлеш. Ёмюрюнде кеси башына бёрк алып киерге онгу болмай жашай келген Хажомар бла садакъачы Жюнюсню жашы Абусалам сизге не игилик этерик сунасыз деп, къая болуп сюел.

— Нальчикден Муратлары келип сёлешгенли, не бек аякъ тиреп кюрешсек да, жолубуз къысха болур деп турама,— деди Таукъан, къарамын жерден айырмай.— «Бир ябынган минг сюрюнюр» дегенлей болуп къалырбызмы?

— Ахшы улан, бир булут къышны келтирмез,— деп, Асланукъа таукел сёлешди.— Абусалам бла Хажомар къурагъан иш эртте, кеч болса да оюллугъун къалай билмейсе. Бусагъатда алагъа жакъ басханла артда жашауларын жиляу бла ашырлыкъларын да унутма.

— Да байрым аланы кёмсюн,— деди Таукъан, бу жол Асланукъаны кёзюне къарап,— мени аланы ишлерини оюллугъу-къалыгъы бла да жумушум азды. Алай жаным ичимде болуб'а, жангыз бир малымы ыстауатымдан тепдирлик тюйюлме...

Олсагъатда Батай юйге кирип, аш къанганы Асланукъаны бла Таукъанны алларына тартып, аш салды, бир уллу къара гоппан бла боза да келтирди.

— Гадура сютден тоймаз,— деди Асланукъа, ашха узала,— ол къарауашлагъа не кёп ырысхы берсенг да, биркюнлюк этериклери даулашсызды. Андан сора эл не бла жашарыкъды? Сагъыш эт кесинг. Ырысхынг бусагъатда къолунгда къалса уа, халкъ санга жалынчакъ болур...

Асланукъа боза гоппанны Таукъаннга узатды.

— Угъай, тамата сенсе, башындан сен ич.

— Намысынг узакъ кюнню болсунг, тарт.

Таукъан боза аякъны белине дери тюшюрюп, столгъа салды. Ашха уа хазна батмады.

— Биз не аякъ тиресек да, колхоз жанлы болгъанла кёпден-кёп болуп барадыла,— деп, Таукъан сагъышлы сёлешди.— Комсомолгъа, партиягъа да кёпле киргендиле. Тюнене Ачахмат да колхоз болгъан хапары барды.

— Къаллайла сёлешесе, Таукъан?

— Тейри, ол туура сёздю. Жашлары анга айтханларын этдиргендиле. Мен эшитген тюз эсе, Ачахматны большевиклени этеклерине чырмаша айланнган жашын колхоз тамата этерикдиле дейдиле.

Асланукъаны кёзлери, чартлап чыгъаргъа жетип, Таукъаннга аралып къалдыла.

— Ма алайды, Асланукъа.

— Гулочбурун Сахайны кёремисе сен?

— Тейри, не бурун эсе да, боллугъу алайды деп эшитгенме.

— Да Ачахмат да ол иш ючюн бир исси къапмаса, мен да адам тюйюлме. Сакъалынг тонгуз сакъалы болсун дегин огъесе.

IV

Сахайны юсюнде Таукъан айтхан тюз болуп чыкъды. Райондан келип, Хажомарны да къуллугъундан тайдырып, аны орунуна да бир бахсанчы жашны салып кетдиле. Элде жюрюген хапаргъа кёре, ол, Муратны биргесине айланып, граждан урушда кесин танытхан адамды.

Эл таматасы деген болмаса, аны Хусей деп кеси атын айтхан жокъ эди. Бу ишни юсюнде Хажомаргъа айтылгъаны уа бирди — ол, Мурат, Абусалам айтханны къулагъына алмай, болгъанны, болмагъанны да жаншап, Совет властьны намысына тасха тюшюргенди. Аны бла бирге сходлада анга: «Элни оноуун жюрютген эфендини къойларын урлагъанча байтамал иш тюйюлдю»,— деген сёзле терк-терк айтыла эдиле. Хажомар да аллайлагъа ачыу этеме деп, сылтаусуз ачытхан адамлары болгъандыла. Да къалай-алай болду эсе да, элде аны къуллукъдан кетгенине жарсыгъан кёп адам жокъ эди. Кеси уа къуллукъдан кетгенли, башын эшикге чыгъармагъанды. Абусаламны бла Муратны юслеринден тарыгъыу жаздырып, Нальчикге жибергенди деген хапар да жюрюйдю. Хажомар тарыгъыуунда Бийсолтан бийни жашы бла киеую Совет властьха тюз къуллукъ этмегенлерини, Бийсолтан кеси колхоз къурулушха къажау сюелгенин биле тургъанлай, ала билмегенча этип къойгъанларыны юсюнден айтылгъаны битеу элге баям болгъанды. Алай аны тарыгъыу къагъытын тинте элге киши келмеди.

Хажомарны къуллукъдан кетиую бла байламлы башха оюмланы туудургъанла да болдула. Бек алгъа Асланукъа бла Бийсолтан: «Гумулжук тёбе чачылыргъа

тебиресе, къанат битер»,— деп, къуандыла. — Большевикле бир бирлери бла демлешип башладыла эселе, кюрешни ахыры биз сюйгенча болур, Аллах айтса».

V

Асланукъа бла Бийсолтан Таукъандан, Мёлекден да, Совет властьха ёпкелеген Хажомардан да ахыр болушлукъну тапмай, ахырында Мусабий эфендиге таянып къалдыла. Таукъан не аякъ тиреп, не чамланып кюрешсе да, ахырында колхозгъа кирип, ферма башчы болуп, малла бла къышлыкъгъа кетди. Къызларын Хадижатны бедишлик иши бла къоркъутуп жашагъанла аны къууанчына кеслерин чакъыртмай жыйылдыла,— Хусейни бла Хадижатны бир юйюрлю болгъанларына алгъыш аякъ алдыла. Бар эдиле ауузлары бла алгъыш эте, ичлеринден Хадижатны сёзюн этгенле да. «Тейри, эл аматасы, къыз сайлай а билмединг кёреем,— дей эдиле аллайла.— Хадижат санга дери кёплени сынагъанды,— Бийсолтанны жашы Дауутдан башлап, Нальчикни сарыжухларына дери да».

Алай ол кюнледе Хадижатха сукъланнганла аны сёзюн эттенледен эсе бир ненча кере кёп эдиле. Ойнагъанмы этесе, онглу юйюрлени къарауашлары бола келген Хадижат бюгюн элни таматасына эрге баргъанды. Аны бла саламлашыргъа кюсемеучюле бюгюн аны къатына барыргъа базынмай сюеледиле. Элни ахшы адамлары уа, бир бирге ал бермей, Хадижатха алгъыш этедиле. Хусейни Хадижатха къызгъанып, аны кеси къызларына жоралап жашагъанла уа хыйнылары, хыйлалары бла да бу ишге чырмау болургъа кюрешдиле. Жетмедиле бирлери да муратларына. Барысыны да кир оюмлары оюлду. Жарыкъ къобуз тауш аланы жюреклерин къалтыратады, элни тюз ниетли адамларына уа жангы юйюрге, жангы жашаугъа аякъ бюкдюреди.

Ол кезиуде Бийсолтан бла Мусабий эфенди Асланукъалагъа барып, ушакъны къыздырадыла.

— Ёмюрде эсде болмагъан палахха жолукъдукъ,— деди Бийсолтан, къаны къуругъан, азгъын, жыйырылгъан бетин, чахауанда къызгъанча, тер басып,— сизни билмейме, менде тамбланы игилигине ышаныр кюч къалмагъанды. Бизге бу дуниядан бир аман бла айырылыр кюн келир деп къоркъама. Малыбыздан, жерибизден, тенглерибизден айырылдыкъ.

— Да не этериксе, Бийсолтан,— деди эфенди,— динингден Аллах айырмасын. Абынмазлыкъ аякъ жокъ.

Алай Аллахуутала байлыгъынгы, саулугъунгу ызына къайтарсын.

— Тейри, къайдам, эфенди,— деп къойду Бийсолтан.

* * *

Ынна кесини хапарын бошады. Биз а романны аллында башлагъан сёзюбюзню андан арысын китабыбызны экинчи кесегинде бардырайыкъ.

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

ТАНГ ЖАРЫГЪЫ

БИРИНЧИ БАШЫ

I

Тёртеулен басхычны тёрт жанындан тутуп, Абатны ёлюгюн арбазгъа чыгъардыла. Алайда халкъ гюрен тохтады,— тауушсуз, жётел этген адам окъуна жокъду, таланнган. Тиширыула да юйден чыгъып, бийик коридорда тохтадыла. Аланы бек алларында Элмусхан сюеледи, къара кишмир жаулугъун башына атып, мор ысхарла жыйрыгъыны баш тюймесин тешип, кёкюрегине сериюн урдуруп, солууун эркин алыргъа кюреше. Иги ёсюмю, келбети да болгъан къалын чал сакъаллы, уллубурун, сыйдамбет эфенди, къысыгъыракъ кёзлерин алгъа кёкге буруп, ызы бла Абатны юсюне тиреп: «Амин»,— деп жумушакъ къолларын алгъа тутханда, эр кишилени барысы да алай этдиле, алагъа къошулгъан тиширыула да болдула. Эфенди Абатны ол дуниясын кенг этерин уллу Аллахдан тилейди. Аны алай болурун а кимден да бек Элмусхан сюе эди. Бусагъатда ол ёмюрден-ахыргъа халкъда жюрюй келген тёрени бузаргъа хазырланады...

Бери эл бир да къалмай жыйылгъанды дер эдинг. Ол бек алгъа Абатны кесине этилген намыс эди, аны адамлыгъына, Совет властьха салгъан къыйынына этилген хурмет эди. «Жаным къурман болсун элиме, халкъыма,— деди Элмусхан кеси акъылында.— Бюгюн бизни анабызгъа этген хурметигизни ёмюрде да унутмакъ. Жаныбыз къурман болсун сизге»...

— Жамауат, Абат иги адам болуучу эди,— деди эфенди,— халкъда намысы, сыйы жюрюген. Барыгъыз

да ыразы болугъуз. «Бек ыразыбыз. Жаннет ахлусу болсун»,— деген ауазла эшитилдиле.

— Берлиги-аллыгъы болгъан бар эсе да, айтыгъыз. Жашырмагъыз, бу дунияда терслик ол дунияда сураллыгъын унутмагъыз,— деди биягъы эфенди.

— Бир тюрлю даубуз жокъду. Ол дуниясы кенг болсун.

— Жамауат, эфенди, айтыр сёзюм бар эди,— деди Аскерхан,— колхозну председатели.

— Эркинсе,— деди эфенди, председатель андан сёз тилегенине башы кёкге жете.

— Мен айтырыкъ олду,— деди Аскерхан,— Абатны эри Мурат ким болгъанындан барыгъызны да хапарыгъыз барды...

— Сен мени арбазымда доклад этерге эркин тюйюлсе,— деди Элмусхан, жаулукъ къанаты бла бурун сыртыны, мангылайыны терлегенлерин сюрте,— сен бизге тилеген игилигинги кеси жанынгда къой.

Аскерханны сёзю кесилди. Ол ёхтем адам тёгерегине къарап, амалсыз болду. Алайда бир къаумла къушмушха къалдыла. Аскерхан а Элмусханланы арбазда быкъыча сын къатханлай турду, жерге темир чюй бла урулгъанча. Алайда эфенди да жунчуду, сакъалын сылап, тёгерегине терк-терк къарады, ауузундан сёз а чыгъармады.

— Жамауат, жаным сизге къурман болсун,— деди Элмусхан бир кесек алгъа тепчип, онг къолун кёкюрегине салып.— Жаным сизге къурман болсун. Бизни анабыз кёпню кёрген, кёп къыйынлыкъланы сынагъан адам эди.

«Бу не ишди? — деп, адамла бир бирге къарашдыла,— быллай жерде тиширыугъа сёз айтыргъа дурус тюйюлдю».

— Сиз сейир да эте болурсуз, былайда эр кишилени алларына чыгъып сёлешгениме... Эфенди, айып этмезинги тилейме,— деди андан арысында Элмусхан.— Бизни анабыз къырал адамы эди, Совет властьха эр кишиле бла тенг къыйын салгъан жашы, туудугъу аны намысына келишмеген ишни этдиле эселе уа, жарлы къатында не терслик. Алагъа ол жолну бизни анабыз кёргюзтмегенине уа барыгъыз да шагъатсыз...

Эфенди Элмусханны сёзюн тыйып, ёлюкню арбаздан чыгъартыргъа кёп кере кезледи. Алай алыкъа эфенди ол ишни эталмайды. Аскерхан да жеринден тепмей сюеледи.

Сёзсюз, алайда Элмусхан юйю сынагъан уллу бушуу-ну юсюнден айтыргъа кюрешгенликге, Токашны саткыч болгъанын тохтамай кёзге тутуп, Зауурбекни жангылыч ишин ныгъышха чыгъарып, жюрекге биз болуп чанчылгъан сёзлени кюн сайын айтып турмазларын тилегенин ангылатыргъа кюреше эди.

— Бизни анабызны жашы халкъгъа къыйынлыкъ тюшген кюн эки аягъындан да бирча абынды эсе, бек алгъа бек уллу хатаны анасына этгенди, жашларына этгенди, манга этгенди,— деди Элмусхан.— Аны ачыуу жарлы анабызны огъурлу жюрегин къара кесеу этген эди. Энди тынчайыр жарлы жаны. Зауурбекге артыкълыкъ этгенлеге уа уллу Аллах кеси кечмесин!

Ол сёзлени эшитген Ачахмат, артха айланып, арбаздан чыгъып кетди. Жангыз къолун терк-терк къымылдата, Хамит да аны ызындан кетди.

— Эфенди, жангы келген адамла бардыла, дуа этдир,— деди жыйылгъанладан къайсы эсе да. Андан сора кёп да мычымай, халкъ эфендини айтыуу бла ёлюкню кётюрюп, къабырла таба кетди. Элмусхан а, къолтукъларына жабышып тургъан тиширыуланы бир жанына тюртюп, ёлюкню элтгенлени ызларындан орамгъа дери чыкъды. Ол сарнап жилярыкъ болур эди, алай солуу тамагъына тыгъылып, тауушун чыгъаргъа къоймады. Жилямукъ да чыгъаралмады ол.

II

Аскерхан этген ишни кёпле дурус кёрмедиле. Ол, элге оноу этген киши, ачыуу башындан басып тургъан тиширыуну айтханын чотха алып, халкъ къарап тургъанлай арбаздан чыгъып кетмезге керек эди. Кертиди, аурумагъан эр киши башына жаулукъ къысмаз дегенлей, Аскерхан Элмусханны жалан бюгюннгю сёзю ючюн алай да этерик болмаз эди. Ол бу тиширыуну кёп ачы сёзюн эшитген адамды. Аскерхан да «ачы сёзге татлы жуап излеме» дегенлей этди эсе, аны бармакъгъа чёргеп турууну тюзге санамагъанла да аз тюйюл эдиле. Зауурбек кеси терслигине тюбеп, тутмакълыкъ сынады эсе, анда Аскерханны терслиги недеди? Жангы элде бу ишни юсюнден ол оюмну этгенле Токашны юйюрюне жакъ басханладан кёп эдиле. Алай бу терс ишде бар палахны барысы да Зауурбекге нек жюкленип къалгъанына уа жуап жокъ эди. Омар бу ишни бардыра туруп, Зауурбекге айтханы жаланда бир болгъанды:

— Бу хужулукъ тууарла ючюн Аскерханны ачыт-

майыкъ. Ол тутулса, революция тёреледен топпа-толу элибизни намысына тасха тюшерикди. Айтдырмай къоймай эсенг, сени аппанг Муратны намысына да иги тюйюлдю. Аны сыфаты бюгюн да кёз аллымда турады. Тюзлюкню сюйген, халкъгъа игиликни излеген, намысына сакъ, сабыр, сёлешип башласа уа, ауузунда от чакъгъан адам болуучу эди, харип. Жоюлгъан да халкъ ючюн этди. Совет властьны душманлары жойгъан эдиле жазыкъны. Аны ёлюгюн таудан келтирген кюнлерин бир да унутмайма. Сау эл жиляй эди анга. Оллахий, таула, ташла да жиляй болур эдиле Муратха. Сени анга ушагъан жерлеринг кёпдюле: бурунунг, кёзлеринг союп къаплагъанча ушайдыла, сен сёлешсенг а, Мурат бла ушакъ этгенча болама.

— Сау бол ариу сёзлеринг ючюн,— деди Зауурбек, колхозну председатели Аскерханны кабинетинде къызыл къумач бла тышланнган креслода эки жанына чайкъала олтургъан Омарны кёзюне къараргъа уялып,— кёпле айтадыла бизни аппаны адамлыгъыны, кишилигини юсюнден. Айып этме, тамата, менден не излейсе?

— Сенден мен излеген бир зат да жокъду,— деди Омар, эки къолун алгъа узатып, кёкюрегин столгъа тиреп,— бир зат да излемейме сенден. Экибиз да бу ишни осюнден сагъыш этейик деп чакъыртханма. Колхозну сюрюуюнден алты тууар атсыз-чуусуз тас болгъанды. Сюрюшдюре келгенбиз да, терс колхозну председатели болуп чыгъады... Омар бир кесек сагъыш этди.

— Зауурбек, жюрегинги къыйнаргъа сюймейме ансы, бу ишге сени къатышдыргъанла да бардыла.

— Не зат?!

— Ма аллай зат. «Аскерхан бла Зауурбек, бир жаш адамны да нёгерге тутуп, ингир къарангысы бла фермагъа келип, сайлап, алты тууарны сюрюп кетгенлерине шагъатбыз»,— дегенле бардыла.

— Кёргюзтчю ол адамны бери,— деп, Зауурбек секирип ёрге турду.— Аны эринлери, къоллары къалтырадыла.— Алай эсе, кёргюзтчю ол адамны манга.

— Сабыр бол, иги жаш. Сен шытыларынгы манга чачханлыкъгъа, терслигинг ариуланып къаллыкъ сунма. Бу халынгы тюрлендирмесенг, айтып къояйым, мен да закондан чыгъаллыкъ тюйюлме... Аскерхан да санга аман киши болмагъанды. Аны къатыбашлыгъы болмаса, санга партиягъа жол жокъ эди, иги жаш. Алайын да ангылайса.

Айхай да, Омар не затны юсюнден айтханын Зауурбек дурус ангылай эди — атасыны хатасы тюйюлмюдю

сабийлигинден бери анга баш кётюрюрге къоймагъан. Ансы бюгюн ол Омаргъа, бирси бирине да айтыр сёзюн ортха салмаз эди. Эр эди жалгъан дау бла Зауурбекни юсюне сюеллик.

Атсыз-чуусуз болуп къалгъан тууарладан Зауурбекни хапары бар эди. Эсе да, тас болгъанларын эшитгенди. Аскерхан, не къым-тым этерге кюрешген эсе да, тас болгъан тууарланы ёлгенлерине къагъыт жарашдыр деп айтыргъа уа базынмагъанды. Бу ишни юсюнден кёзюрюн ойнатхан жаланда Омарды. Аны ниетин алыкъа Зауурбек ангылаялмайды. Омар не тюрт сёлеше эсе да, ол Зауурбекге игилик излегенине жаш ишекли тюйюл эди.

— Аскерханнга бир тюрлю дауум жокъду,— деди Зауурбек, ёнюн шош эте. Омарны къатында хыны сёлешгенине уялып.— Сау болсун, хатасын кёрмегенме.

— Сени бир уллу колхозну баш дохтуру этип турады, иги жаш, аны унутмазгъа керексе...— Омар бир кесекни сагъышлы тынгылады. Ол алайда неден да бек жашны жумушагъанына къууанды. Алай Омар аны бютюнда бек тобукъландырыргъа, угу-жугу этерге керек эди — ол аны ёмюрден-ахыргъа аякъ юсюне болмазча этерге керек эди. Элде аны жашларыны атларын айтхан жокъду. Токашны уа тамата жашы Исмаил аты айтылгъан устаз, Зауурбег'а кесин колхозну председателини орунуна хазырлагъан жаш. Угъай, Омар саулукъда ала алгъа атламазгъа керекдиле. Былтыр халкъ правленни жангы къауумун айыра туруп, бир къауумла жыйылыуда сёлешип, колхозну председателине Аскерхандан эсе Зауурбек тийишлиди деп, кеси оюмларына колхозчуланы ийнандырып тохтагъанларында, аланы ишлерин ойгъан да Омар болгъан эди. Ол, бери къонакъгъа келип тургъан адам, ауурлукъ Зауурбекни жанына ауып баргъанын толу ангылап, кесини къатында олтургъан Хамитни къулагъына бир затла шыбырдады. Ол заманда Хамит олтургъан жеринде тынгысыз тепчий, имбашыны билеги болмагъан жанын терк-терк къымылдата келип, сёз тилегени зат да болмай, халкъгъа былай айтып къычырды:

— Мен бир санымы къайда тас этгеними билемисиз?! — Ол къуру женгин ёрге созуп, дагъыда энишге бошлады.— Уруш къыйынлыгъын сынагъан къуру мен тюйюлме, аны да бек уста билеме. Отечествобуз ючюн жанларын бергенле уа! Алай айтханыма айып этмегиз, мен аланы унутуп тургъан теличик да тюйюлме. Фронтда ёлген тенглерим кече-кюн да кёзюмю юсюнде сюел-

генлей турадыла. Аланы ауазлары къулагъыма эшитилмеген кюн болмайды. Аллахха жаным къурман болсун, ала ёлгенликге, мен саулай къайтдым. Барыбыз да къырылып къалсакъ, урушдан сора ким ишлерик эди? Бузулгъан юйлени, кюйген халжарланы, кёпюрлени ким ишлерик эди? Сабанларыбызны ким сюрлюк эди? Малларыбызны ким кютерик эди? Ол ишлени барысын да бизни кибикле тындыргъандыла. Урушдан къайтхандан сора мен эл Совет болуп не къадар заманны ишлеп турдум.— Хамит алай айтып, кеси бош киши болмагъанын хар ким да билсин деген акъылы къанат къакъдыра, уллу клубну ичи топпа-толу халкъгъа ёхтем къарады. Аны кесини оюмунда, ол айтханнга алайда бир жангыз адам сёз къошмазгъа керекди. Къошса, аякъ тиресе этеригин да биледи. Къачан эсе да бирде Токашны юсюнден эл Советге келген письмону ол бир тизгинин да унутмагъанды. Аны бусагъатда халкъгъа жикжиги бла кёлюнден айтып чыгъаргъа къолундан келлик кишиди Хамит. Ол бюгюнлюкде кимден да халкъ ауузуна къарагъан Омар бла, аны къаршы жууугъу Аскерхан бла иги болургъа сюеди,— ала жашауну тутуругъу болгъанларына арталлыда ишекли тюйюлдю. Айтдырмай къоймай эсенг, сатхычны жашы бир санын урушда къоюп келген адамгъа нек оноу этерге керекди, и-и?!

Хамитни ол оюму тишлерин къаты къысдырды. Ол акъ къолан картузун башындан алып, аны бла мангылайыны терлегенлерин сюртюп, билеги болмагъан къолтугъуна къысып, жангыз къолун алгъа узатып, ауазын иги да кётюрюп айтды:

— Бюгюн бир-бирлени сёзлери къанымы бузуп, жюрегими тутдуруп, солууму тыйып, дунияда барымы-жогъуму ангыламазча чекге жетдирип турадыла. Адам халкъны аллына чыгъып сёлеширден алгъа акъылын башына жыяргъа керекди. Жарамайды алай.

— Аланла, бюгюнлю бери бу былайда не дауурдан къырып турады? — деди бек ал тизгинде олтургъан акъсакъал киши.— Хамит, не дауурдан къырып тураса? — Къарт ол сёзлени Хамитни кесине эшитдирип айтды.

— Угъай, тамата, мен дауурдан къырмайма, бир къауумланы терс акъылларын ачыкълайма, алагъа къулакъ салып тынгылагъанлагъа сейир-тамаша этгеними билдирирге сюеме. Былайда, халкъны аллында манга алай хыны сёлеширге эркин тюйюлсе, акъсакъал.

— Мен хыны сёлешмейме. Жаланда сени не айтыргъа кюрешгенинги ангыларгъа сюеме.

— Былайда да къакъдынг, акъсакъал. Мен айтыргъа кюрешмейме, айтхан этеме. Фронтовик бла алай демлеширге бир адам да эркин тюйюлдю.

Андан арысында къарт Хамитге сёз айтмады, ант ызынгдан болгъанды, танг атхынчы ауузунгу тыйсанг дегенча, гулоч таякъчыгъын сакъал тюбюне тиреп, тынгылауну ийди.

— Ол затланы барын да санагъаным,— деди Хамит, солуун теренден ала,— бизге Аскерхандан башха адам керек тюйюлдю. Андан чесний председательни къайдан табарыкъсыз? Ол сиз айтхан жаш а бизге оноу этерге эркин тюйюлдю. Айтдырмай къоймай эсегиз, ол баш дохтур болургъа да эркин тюйюлдю.

— Эй-хей, таланнган,— деди биягъы акъсакъал.

— Ма алайды, биз фашистле бла къазауат этгенде, Токаш башын алып къачханды. Ол бизни душманыбызды.

Хамитни ол сёзлерин эшитген халкъ шум болду. Алай райондан келген адам, олтургъан жеринден ёрге туруп, кёзлюклерин къолуна алып, ариу къара чачын онг къолу бла артха сылай, акъыртын айтды:

— Хамит, сен жыл санынг келген, барыбыз да намысынгы кёрген адамса. Жанынга тиймесин, алай былайда терссе. Агъачдан-ташдан да терссе. Бир тюрлю айыбы болмагъан жаш адамны уруп къанатларын къыркъыргъа жарамайды. Зауурбек — Совет власть ёсдюргген жашды. Ол коммунистди. Атасы бла не иши барды аны?! Токаш къазауатда кесин танытхан адам болса, кимден да Зауурбекге иги эди.

«Ой сау къаллыкъ, не тап айтды»,— деп бир бирге шыбырдагъанла болдула залда.

— Сен, Хамит, кёпню билген адамса. Былайда Токашны, Зауурбекни да къоюп, колхозда, элде жетишимсизликлени, аланы къалай кетерирге боллугъуну юсюндеи айтсанг хайырлы эди...

Хамит сюелген жеринден тепмей турду. Олтур деп анга киши айтмайды. Хамитни бирде къаны башына уруп, кёзлери къарангы этгенча болады, бирде эс жыйып, райондан келгенликге, ол, жаш адам анга акъыл юйретгенине андан кёп тёзмезге таукел болуп, айтыр сёзлерин хазырлап, солуун теренден алып, башын аны таба бурады. Алай базынмайды акъылында болгъанны айтыргъа. «Тели болма, Хамит,— деген ауаз аны сёлеширге къоймайды.— Къуллукъчула бла дем-

лешиучю болма, кесинг не тюрлю болсанг да, сабийлеринге жол кесилир. Сагъыш эт. Сен айтхан тюздю деп, барып жеринге олтуруп къал. Тохта, ауузунгу ачып сёз айтсанг, бюгюннгю кюнюнге ёмюрден-ахыргъа сокъуранганлай турлукъса. Райондан келген жаш алай сабыр кёрюннгенликге, кертиди, акъылына, билимине чурум табаллыкъ тюйюлсе, жууап этген, оноууна сёз къошхан адамгъа бюсюремеучюдю. Хамит, къой, аны бла кюрешме»...

«Мени андан къоркъа тургъан жерим жокъду,— деди Хамит къулагъына шыбырдагъан ауазгъа жууап халда.— Мен урушда къан тёкген адамма. Аскерхан бла Омар саулукъда манга къол кётюрюрге киши базынмаз, тейри...»

Хамит ол сагъышларындан къутулургъа, Аскерхан айтып, аны жерине олтуртду.

— Тейри, Хамит, Зауурбек да колхозгъа оноу этталмазлыкъ жаш тюйюлдю,— деди райондан келген жаш.— Болур ол да председатель. Нек болмайды?!

— Бир заманда да угъай,— деди Хамит, олтургъан жеринден секирип ёрге туруп.— Элде менден сора эр киши табылмай къалса да угъай.

— Не аман къаргъыш этесе элибизге,— деген ауазла эшитилдиле.

— Мен къаргъыш этмейме,— деди Хамит,— тейри, къанымы къыздырсагъыз, андан да аман айтырма. Токаш улу председательге салыннган кюнден арысында, бу элде бир кюн да жашарыкъ тюйюлме. Иги жаш,— Хамит алай райондан келген къонакъгъа айтды,— колхозгъа колхозчула оноу этерге керекдиле. Алайчыгъын да унутма. Университетни бошамагъанлыкъгъа, акъны къарадан айыра уа биз да билебиз.

Райондан келген Хамитни сёзлерин эшитмеген кибик этип къойду. Аны алай сансыз этгени Хамитге бютюнда ачыу тийип, къычырып сёлешди:

— Тейри, биз да бурунубуз бла суу ичгенледен тюйюлбюз!

— Эй-я, таланнган,— деди ал тизгинде олтургъан акъсакъал...— не кесинги тыйдырмай кюрешесе, жагъангы да не ючюн жыртдыргъанынгы ангылатмай? Не дауурдан къырып тураса бюгюнлю?

— Сизсиз не айтханыгъызны билмегенле,— деп, Хамит жерине олтурду.— Тейри, Совет закон районда тохтап къала болмаз. Хамитни ахыр сёзлерин къатында олтургъанладан башха адам эшитмеди.

Зауурбек да, аны къарындашлары да жыйылыуда

эдиле. Алай туруп, халкъгъа айланып, бири бир сёз айтмады. Бизге этгенигиз артыкълыкъды деп сюелмедиле, башларын энишге тутуп, тынгылауну ийгенлей турдула, жюреклери жаннган отда кюйюп. Салих болуучу эди Токашны аты аман бла айтылгъан жерде жютю сёзю бла адамланы кереклерин бериучю, аталарыны терслигин ариулап кюрешмей, къарындашланы ёсдюрген, окъутхан Совет властьха кимден да тюз тиет тутханларын, аны ючюн жанларын берирге хазырлыкъларын ангылатып, жууапларын бериучю. Алай бюгюн ол да тынгылайды. Тюзюн айтхан заманда, ол Хамитге да кёл ашамайды. Бирде Салих Хамит кесини акъылына кёре жаншайды дейди, бирде уа аны тюзге санайды. Ойнагъанмы этесе, ол къырал ючюн, халкъ ючюн, кеси айтханлай, къан тёкгенди, бир санын уруш аулакъда къоюп келгенди. Токаш а, ол дунияда да бир ёлюр эсе, жанындан эсе бек сюйюучю Туугъан журтун, сабийлерин да душманнга сатханды. Ой, къалай огъурсуз эшитиледиле ол сёзле, алада къаллай бир жийиргенчлик барды! Урушха кирген кюнюнде Токашха душман огъу нек тийген болмаз эди? Салих ол сёзлени кеси кесине урушха къатышхан, анда жоюлгъан эллилерини клубда тагъылгъан суратларына къарап айтды. «Ол дунияда да бир кере ёл, атабыз,— деди Салих.— Бюгюн кесинг былайда болсанг эдинг, сени хатангдан саудан ёлюп жашагъаныбызны ангылар эдинг. Кишилигинг хорласа, кесинги ушкок бла урур эдинг! Халкъны ичинде кёзюнгю ачаргъа, башынгы кётюрюрге онг тапмай жашагъандан эсе ёлюп кетген кёп да намыслыды. Тойлада ачыкъ кюлюрге, халкъны ортасына чыгъып тепсерге онг тапмай жашайла жашларынг! Жыйылыулада акъылларында болгъанны айтыргъа базынмайдыла жашларынг! Жаныбыз къурман болсун къыралыбызгъа,— бизни бырнак этмеген, игиликге кёллендирген. Элибизни ахшы адамларына жаныбыз къурман болсун — ала акъылсызладан къоруулайдыла бизни. Алай бизде жюрек тынчлыкъ жокъду, аягъыбыз, къолубуз къысхады. Кесибиз сунабыз алай, аталары бла махтанганлагъа сукъланабыз, аллайланы къатларында сюелирге уялабыз. Ой, къалай уллу къыйынлыкъды ол! Атангы юсюнде болгъан кишиликден бир зат нек жокъ эди сенде, атабыз? Аны аты айтылгъан жерде бюгюн да халкъ ёрге къобады. Аппаны суратлы республиканы бек ахшы адамларыны — Совет властьны келтирген адамларыны суратларыны къатында тагъылыпды. Элибизни школу аны атын жюрютеди. Къалай ёхтемленебиз биз аны бла! Ап-

пагъа къырал ишлетген эсгерме гюл къысымладан къуру болмайды. Аны кийимлери, саууту-сабасы республиканы музейинде сакъланадыла, аны юсюнден китап жазылгъанды. Сен а аны ишин, намысын аякъ тюлге урдунг, бизни башыбызны жерге сукъдунг. Туудукъларынга да баш кётюртмезле эссизле. Ала аппалары бла биз аппабыз бла махтанныганча махтаналмазла. Атынгы айтыргъа биз уялгъанча уялырла. Ой, къалай ачыды аллай жашау! Аны алайлыгъын кеси сынамагъан ангыларыкъ тюйюлдю...

Жарлы анабыз да сени хатангдан замансыз къарт болду. «Сен сатхычны къатыныса»,— деп, теннглери аны уллу сёлешдирмейдиле. Эрттенден ингирге дери белин тюзетмей ишлегенликге, бригадири, председатели бар эсе да, анга кёл ашайдыла, анга къычырадыла. «Жашау сюйген жалынчакъ» дегенлейди аны иши. Кёремисе, биреуленни хатасы ненча адамгъа жетеди.

Кёлюм толуп, андан кёп сёлешалмайма. Кёз жашларым жаякъларым бла энишге саркъып баргъанларын сезип турама. Кёлсюзлюк этип, халкъны кесиме кюлдюрюрге айланама. Сен а, атам, анда да бир ёл».

III

Зауурбек бла Омар колхозну председателини отоуунда олтуруп, ушакъларын андан ары бардырадыла.

— Угъай! Ол боллукъ иш тюйюлдю,— деди Зауурбек.— Кёзюм кёрмеген маллагъа акт жазаллыкъ тюйюлме. Бу жол Омар тынгылады. Ачыуу уа кёзлеринде жилтинле ойнатады. Къолундан келсе, ол сагъатда жашны боюнундан бууп, шытыларын жаякъ жанлары бла бардырыр эди.

— «Бир къойчу ёлгенде, сау къойчу аны къоюнундан жёрме излей эди» дегенлей этесиз,— деди Зауурбек, бир кесек сагъыш этгенден сора.— Омар, баш бир кетсе, экинчи баш чыкъмаз. Къарайма да, мени башымы отха сугъаргъа айланасыз.

— Зауурбек, ашы жокъ юйню ит да сюймейди. Жерингден тайсанг, намысынг бюгюнча жюрюмез. Къуллугъунг барды да, аны ючюн сёлешеме сени бла, уллу башымы гитче этип.

Айтханыбызны этмесенг, палах бек алгъа сени жокъларыгъын унутма.— Омар ол сёзлени сансыз айтды, сабыр ауаз бла, кеси Зауурбекден кёп да онглу болгъанын ангылатып.— Аскерхан сени ючюн сёз кётюрмегенми сунаса? Атасы быллай-аллай жашны баш дох-

тур этип тураса деп аны юсюне кёпле сюеледиле. Алай Аскерхан аланы айтханларын къулагъына алмайды. Сен а бюгюн аны башын отдан алыргъа сюймейсе. Къалай къарайса ол ишге? Игиликге — аманлыкъ?

Омарны тюрт сёзлери жашны жюрегин жандырдыла. Алай секирип ёрге къобуп, акъылында болгъанны айтыргъа ётю жетмеди. Тохтамай аны атасыны терслигин кёзюне тутуп турургъа Омарны не иши барды? Ол кесини атасы — Асланукъа ким болгъанын нек унутады? Зауурбек былайды деп тохтаса, ол бек этсе, мен урушха къатышханма деп махтанырыкъды. Олду аны кёзюрю. Болсада, ол жашны Токаш бла къоркъутса, ахырысы-къысхасы, айтырыгъы бирди: «Кесинги атангы оноуун эт. Сен урушха къатышхан эсенг, мен да коммунистме. Токаш а манга этгенин кесинде къойсун». Ол, сагъышлы башын зор бла ёрге кётюрюп, Омарны кёзюне къарады. «Сен Совет властьны ёкюлюсе,— деди Зауурбек кеси акъылында,— Законубузну кёз гинжингча сакъларыкъ. Бюгюн эте тургъан ишинг а не затны кёргюзтеди?! Сен тюз ниетли адам тюйюлсе! Биз билгенликден, атанг мурдар болгъанды, кесинг а, ашагъанынгы-ичгенинги кётюралмай, къан сиесе, ажирлик этесе. Законну бузаса. Адыргы этгенинге кёре, сен да тууарладан юлюшсюз болмазса деп турама». Зауурбек ол оюмуна къууанды эсе да, аны Омар эшитген сунуп, жаны кетди. Терлегенлери барды.

— Мени законсуз ишге тюртесиз,— деди Зауурбек, жюрегине таукеллик алып.— Мени башымы отха сугъаргъа кюрешесиз. Тарыкъгъан этерикме. Хау-хау, мындан озсагъыз, тарыкъгъан этерикме. Туурланы тас этген адам законну аллында жууабын тутсун. Мени уа жеримде къоюгъуз.

Омарны бети агъарды, бурун жанлары кёгердиле. Ол, ёрге туруп, Зауурбекни къатына келип, эки къолу бла аны имбашындан тутуп, аямай, кюлдю. Аны ёню къарылды, тюкюрюгюнден чачыгъып, амалсыз болду.

— Къарайма да, биз угъай, башынгы отха кесинг сугъа тураса,— деди Омар, жашха жюрек халаллыгъын ача.—Сени тарыкъгъанынгдан къоркъа тургъан жерибиз жокъ. Сени кеси адамыма санап, башынгы палахдан къутхарайым деп кюрешеме ансы, угъай-угъай деп аякъ тиресенг а, ишни къалай болгъанын бюгюнден озмай ачыкъ этейим. Мени ат башындан хапар айтып айланнган адамгъа бош санайса. Колхозну малларын сюрюуден къоратхан сен кесингсе. Анга шагъатларым бардыла...

Себепсиз иш болмайды дегенлери керти эсе, Зауур-

бекге айтылгъаны уа жалгъан дауду. Аны сагъышын бек алгъа Зауурбек кеси этди. Алай боламыды да — къуллукъда айланнган, халкъ ауузларына къарагъан адамла, энди аякълана келген, окъугъан китапларындан айтылгъаннга толу ийнанып, бар жашаугъа жюрек тазалыгъына кёре багъа бичген жашны терс жолгъа атландырыргъа? Ол неге ушагъан ишди? Дунияны кюн угъай, Омарча, Аскерханча адамланы ишлери жарытхан сунуп жашагъан Зауурбек, жаны саулай, сезими ачыкълай жауларыны къолларына тюшюп къалгъанына ийнандыра башлагъан акъылын хорлаялмай, эки оюмну: неда жалгъан даугъа бой салыргъа, неда ачыкъ уруш этерге деген оюмну тюз ортасында тохтап, къаты кюрешни бардыргъан сагъатында отоугъа Аскерхан да кирди. Аскерхан Омарны халын тюз кёрген болмаз эди, ауузун ачып сёз айтмады. Ол терезени къатына барып сюелди.

Бир такъыйкъаны ичине Зауурбекни жюрек таукеллиги башын ёрге кётюртдю. Ол Аскерханнга бла Омаргъа кезиу-кезиу къарады. Алагъа аны алай сарыуу къайнады, кёзюнде огъу болса, аланы арсарсыз урлукъ эди. Алайда ол аладан угъай, ала андан къоркъургъа керек болгъанлары Зауурбекге жангыдан кёл этдирди. Ала аны кёз юсюнде гитче, хикки, тангкыбаш адамчыкъла болдула. Аланы бетлери сапырандан ауругъанча саргъалыпдыла, кёзлери ач бёрюню кёзлерича къызарыпдыла. Ичлеринде жанлары бар эсе, энди жангыз бир сёз айтсынла Зауурбекге. Олсагъат юслерине айланырыкъды. Айтыр сёзюн артха саллыкъ тюйюлдю. «Сиз Совет властьны жауларысыз,— дерикди арсарсыз.— Халкъны, къыралны да алдап жашайсыз, сизни кибикле партияны тизгинлеринде болургъа тийишли тюйюлдюле. Сизге ийнанып жашагъан жарлы биз. Аскерхан аман адам болмаучу эди, Омар, аны жолдан чыгъаргъан да сенсе! Эки сёлешсенг, урущда алгъан саугъаларынг бла, партия билетинг бла махтанаса. Бюгюн эте тургъан ишинг а неге ушайды...»

— Да, жанынг сюйгенлей,— деди Омар, башын ёрге кётюрмей, Зауурбекни акъылында болгъанны ангылагъанча,— андан сора жашаудан ангылауунг жокъ эсе, сени къысхандан хайыр жокъду. Аскерхан, артда менден болушлукъ излемегиз. Уллу Аллах да мадар этгенге къадар этерме дегенди.

Аскерхан бир кесек баштёбен болуп сюеледи. Аны жюрегин къоркъуу алгъанды. «Хужулукъ тууарла»,— деди ол кеси кесине. Андан ары сагъыш этерге къарыу

жокъду Аскерханда. Мийисини ачыгъаны жаякъларын къурушдургъанды. Зауурбек аланы айтханларын этмей, ишх хар кимге ачыкъ болуп тохтаса, аны ахыры не бла бошаллыгъын ангылай эди. «Сел отда аш тынгылы бишер» — ала Зауурбекни кеслери айтханнга бой салдырыр ючюн жаланда сабырлыкъ, ётгюр сёз керек болгъанын ангылап тохтагъанды Аскерхан. Алай кеси оюмун Омаргъа айтыргъа базынмады — ол ёхтем адам эди, кеси акъылына бюсюреген, къуллугъуну кючюне ийнанган, къайда да ол айтхан хорларыгъына толу тюшюнюп тохтагъан. Аскерхан анга бу ишни кесинг башладынг, мени жолдан чыгъардынг, къутхаргъан да сен эт дерге да боллукъ эди. Алай ол малынг, колхозунг бла да ишим жокъ, хатаны этген сиз, законну жанындан сюелген а мен деп къоярыгъына арталлыда ишекли тюйюл эди,— ол затха Омарны бети жетерик эди. Аскерхан аны къуру бюгюн танынгъан киши тюйюл эди. Кертиди, Аллах кёргенден, Омар анга жарамагъан киши болмагъанды. Омар болмаса, тейри, Аскерхан окъуп билим да аллыкъ тюйюл эди.

Бир ингирде Омар Аскерханлада къонакъда эди. Ол заманда Аскерхан эл бригадир болуп ишлей эди. Къачан эсе да бирде он классны бошап, андан ары окъургъа онгу болмай, окъуйма десе да энди анга къолундан келмезлигин да ангылап жашай келген Ачахматны Омар къолгъа алады. Аскерхан унамаздан, ол къоймаздан — ахырында бой салдырады.

— Сен алыкъа жаш адамса, ёсерге керексе,— деген эди Омар Аскерханнга.— Манга да таянчакъ керекди. Кесинг билесе, былай деп сенден сора мени да жууугъум жокъ. Ишинги да бардыр, окъугъан да эт. Къолунгда дипломунг болса уа, андан арысын а манга къой.

Аны ол игилигиди бюгюн Аскерханны Омаргъа ачыкъ сюелирге къоймагъан. Алай быллай къыйынлыкъдан эсе окъумай къалгъан, председательни къуллугъуна салынмай къалгъан да ол болгъу эди. «Къар эрисе да, суу эримез», Омар кетер, халкъ къалыр — Аскерхан халкъ бла жашаргъа, аны биргесине болургъа сюе эди. Аланы хаталарына Зауурбек да нек кюерге керекди? Аскерхан бу палахдан не билек кючю бла, не жюрек оту бла къутулмазлыгъын ангылайды. Алай жаланда аны башын жуллукъ Омар болгъанына ийнанганын а къоймайды. Ол Омарны айтыуу бла, этге берирге деп Нальчикге сюрюлген тууарладан алтысын

айырып сатды эсе, аны къайгъысын тунчукъдурлукъ жаланда Омарды.

...Отоуда шошду. Ючюсю отоуну юч мюйюшюнде тынгылауну ийип сюеледиле. Зауурбек жунчумагъан къарамын Омаргъа бла Аскерханнга кезиу-кезиу жибереди.

— Нек араласа манга? — деди Омар Зауурбекге, солуун теренден алып, бетине огъурсуз ууу чаба.— Кесинги не сунаса? Биз экибиз да терс, сен а — тюз. Алаймыды, ы-ы? Айтдырмай къоймай эсенг, жашаунг мени къолумда болгъанын билирге керексе!

— Омар, жаш адамгъа алай къаты сёлешме,— деди Аскерхан жалыннган ауаз бла.— Анда не терслик?

— Ма санга,— деп, Омар энди Аскерханны юсюне айланды.— Сора кимдеди терслик? Ол къызыл сахтияндан тышланнган папкасыны бармакъ бла басылып этилген тюймелерин ачып, андан бир къауум къагъытны чыгъарып, столгъа ата:

— Терслик кимде болгъаны ма бу къагъытлада толу жазылгъанды,— деди.— Ангыладыгъызмы?! Сизни бла ойнай турургъа заманым жокъду. Игиликге аманлыкъ излеген адамласыз экигиз да. Бет жокъду сизде. Омар ол сёзлени Аскерханнга кёз къысып айтды.— Колхозну, къыралны малларын думп этген — сиз, сизни палахдан къутхарыргъа кюрешген — мен. Керти айтасыз, сиз — тюз, мен — терс болуп чыгъама. Аскерхан, сен къайда эсе да бир бандитни жашын къуллукъгъа сала туруп артда юйюнге от тюшеригин билмейменг?!

Ол сёзлени эшитгенлей, Зауурбекни юсю гур деп от жанып къалды. Къанында огъурлулукъдан эсе огъурсузлукъ кёп болду. Терлегенлери акъ кёлегин жибитдиле. Кёзлеринден жилямукълары чыкъды. Ол сагъатда анда аманны бла ахшыны базманнга сала турургъа заманы жокъ эди. Быллай артыкълыкъны кётюргенден эсе, жоюлуп кетген кёп да онглуду. «Анангы алдырайым, итден туугъан,— деди Зауурбек.— Ауузунгдан келген харам къанынг акъ бетинги къызартырча этейим. Богъурдагъынгы жыртып, ашагъан ашынг къарынынга бармазча этейим».

Зауурбек шинтикни эки къолу бла бирге сермеди.

— Тели болма,— деп, Аскерхан аны аллына секирди.— Акъылынгы башынга жый. Кесинги жойма.— Аскерхан Зауурбекни белинден тутуп тыйды.

— Келме къой, урма къой,— деди Омар.— Мен изле-

ган олду. Итни баласы, мен сени кёзкёрмезге жибертирме! Мурдардан туугъан мурдар!

— Мурдардан сен туугъанса,— деди Зауурбек, Аскерханнан къутулургъа кюрешип.— Сени атанг Асланугъа болгъанды мурдар да, Совет властьны жауу да.

Омар къаны къуругъан эринлерин, чыгъып кетерге жетишип тургъан кёзлерин ышартыргъа кюрешди. Зауурбекни телилигине жазыкъсынды.

— Ой жарлы жан, мени атамдан сени не хапарынг барды?

— Барды, ол мурдар болгъанды,— деп, Зауурбек бютюн бек къычырды.

— Ой жарлы сен. Кеси боюнуна кеси бичакъ салгъан жарлы жан.

— Сен Совет властьны душманыны жашыса!

— Ауузунгу тый, итден туугъан.— Омар Зауурбекни ургъа керилди. Алай урмады, къолун ёрге кётюргенлей турду.

— Бармагъынг бла бир тийчи, эр эсенг. Тамата бетинги этмем. Жандыраукъ кёзлеринги юй тюбюнде излетирме.

— Аланла, мынга не этсин адам? — деп, Омар Заурбекге жуукъ атлады.— Бу да бандитчик кёреме да.

— Ауузунгу тый! — деп, Зауурбек къолундан келгени чакълы бир къычырды.

— Омар, ёлгенле, саула бла да тилейме, акъылынгы башынга жый,— деди Аскерхан, солууун кючден бла бутдан ала, Зауурбекни асыры къаты тутхандан, бармакъларыны ачыгъанлары жюрегине жете.— Зауурбек, сен акъыллы жашса, телилик этме. Келчи, тышына чыгъайыкъ. Кел, иги жаш, тышына чыгъайыкъ. Жагъангы да тап этчи.— Аскерхан Зауурбекни жагъасын тюпетди, чачын, бетин сылады.

— Алтыннга тенг этген башингы кюйген кесеуден биш этерме,— деп, Зауурбек тышына чыгъып кетди... Аскерхан аны правленни арбазына дери ашырды.

ЭКИНЧИ БАШЫ

I

Ол кюнден арысында Омар кёп заманны элде кёрюнмеди. Къалай-алай болду эсе да, Зауурбекге тюбемей турду. Аны Зауурбекге кереклиси жокъ эди. От тёбеси болсун, таулула айтыучулай, чал бола келген сакъалы

мажюсю сакъалы болсун. Алай Аскерхан а Зауурбекни кесине чакъырып, болгъан ишни тышына чыгъармазын тилегенди.

— Сагъыш эт, мени игилигими игилик бла къайтарама десенг, тууарланы чотдан кетерча этерсе,— деген эди Аскерхан сёлеше келгенде,— угъай-угъай десенг да, ол да кеси ишинг. Омар, не десенг да, органлада ишлеген адамды, районну депутаты, къол жетдирип, эшигибизни жабаргъа аздан къалдынг. Аллах сакълады экибизни да, аллай бир насыбыбыз жокъму эди. Да ол да сау болсун, кёресе, тарыкъмады. Адам бош жерде ачып къалыргъа боллукъду. Женгиллик эте турма, сен жаш адамса, ёсерге керексе.

Зауурбек, тынгылап тургъан болмаса, ауузун ачып акъдан, къарадан сёз айтмады. Жаланда санлап бирде талгъыр кёзлерин ёрге тутуп, Аскерханны тынгысызлыгъындан хапар айтхан сыфатына къарай эди. Председательни уллу къара кёзлери биле-биле тереннге кетгендиле, узун кирпиклери жипи болгъанлай турадыла. Иги эслеп къарасанг, ариу бал бетли бурма чачы жукъаргъанмы этген болур дериксе. Кёз тюплери, къулакъ артлары жыйырылгъандыла. Бусагъатда Аскерханны жукъудан уллу хайыр алмагъанын ким да танырыкъды.

Зауурбекни анга сёз нёгер болмагъаны жанын бютюнда къыйнайды. Былай нек этесе деп сюелирге уа Аскерханда къарыу жокъ. «Жашау сюйген жалынчакъды» дегенчады аны иши. Аны бир насыбы — бу дауурлу ишни элге ачыкъ болмагъаны. Алай жан тынчлыкъ, ырахатлыкъ Аскерханны эртте ташлагъандыла. Зауурбекден бир тюрлю сёз тапмагъанлы уа бютюнда.

Не ары-бери десенг да, Зауурбекде да жокъду тынчлыкъ. Ол бек къыйналгъан кюнюнде да юйге ох-тух этип келиучюледен тюйюл эди. Энди уа тюрленипди. Анасына алгъынча къор-садагъа болуучусун да къойгъанды. Юйде хапар соргъан адамгъа жуабы жокъ, мудахлыгъы чыракъсыз кечеге ушап къалгъанды. Элмусхан жашны мудахлыгъын жыйылыуда аны председательге айырыргъа деп бирле, угъай деп бирсиле сюелгенлери ючюн болур деп, аны бла кёл этеди.

— Къайгъы этме, жашым, атанг да этген эди бу элге оноу, аны ючюн не кёрдю, сизгеми буюрулуп къалгъанды къуллукъ?—деп кёл этдирирге кюрешгени да аны ючюн эди.— Сизни саулугъугъуз керекди манга. Андан къалгъанын а жашау кеси кёргюзтюр. Партиягъа, къыралгъа тюз ниет тутугъуз, халкъ бла иги болугъуз.

Аягъыгъызны жуургъаныгъызгъа кёре узатыгъыз. Атагъыз ючюн жаныгъызны жерге сугъуп да айланмагъыз.

Элмусханны ауузу сёлешгенликге, ичи от жана эди. Бирде Токашха къаргъыш этип, дагъыда айтхан сёзюне сокъуранып, тобагъа къайта эди. Токашны эсине тюшюрюп, аны тансыкъласа, атасына союп къаплагъанча ушагъан Исмаилны сыфатына ышанлап къарап, юйлери башы чунгурда адам сыфатын ачыкъ кёргюзтген шаудандан чолпу бла челегине суу ала айтыучу сюймеклик жырын кеси кесине мурулдар эди. Аны жюреги угъай, эринлери жырлай эдиле. Аллай кезиуюнде аны кёзюне Токаш кёрюнюр эди. Ол аны къатына келип, эки къолу бла челегин ёрге кётюрюп, къадалып суу ичгенча болур эди, суу кёкюрегине тёгюлсе, Элмусхан аямай кюлюп. Аллай кезиуде Токаш Элмусханны алай эркелетир эди, дунияда ол бир башха жаннга ушамагъанын айтып эркелетир эди. Къыз а башын энишге жиберип, аны кёзюне къараргъа уялып, къыйылгъан борбайлары ёрге турургъа къоймай, бармакъ къыйырларындан къулакъ артларына дери жинкча къызарып турур эди.

— Мен сени къачырлыкъма,— деп ачыкъ айтхан эди Токаш.

Ол заманда Элмусхан анга:

— Тели,— деп жиберген эди.

Алай хычыуун тийген эди ол сёз Токашха, артда, сабийле туугъандан сора да, ол кюнню эсге тюшюрюуюн къоймаучу эди.

— Мен кёлюм бла айтама,— деп Токаш дагъыда къайтаргъанда, Элмусхан:

— Аллах айтса де, тели,— деп, челеклерин да шаудан къатында къоюп, юйлери таба чабып тебиреген эди.

— Аллах айтмаса да, къачырлыкъма!

...Энди Элмусханны ол эсгериулери шугут чыбыкъны тауушу хауада тас болгъанча, кёзню ачып жумгъунчу тас боладыла. Узакъ жолоучулукъгъа элтген жарыкъ эсгериуле — мудах жюрекни къан тамырларын сынсыткан эсгериуле. Дунияны азаплары, бедишлери, аны замансыз къарт, къарыусуз да этгендиле.

Бусагъатда ол уллу Аллахдан, замандан да тилеген бирди — жаны саулай энди Зауурбек юйдегили болса, бюгюн дунияны ташларгъа да угъай дерик тюйюл эди. Ауузу бла алай айтханлыкъгъа уа, ёлюмню сагъынса, олсагъат окъуна жюрегини юсюн бир ауур таш басып, солургъа къоймай, амалсыз этеди. «Угъай, алыкъа манга ёлюрге жарарыкъ тюйюлдю. Жашланы аталары сауду,

пленнге тюшгенледен азла къайтмагъандыла артха. Ол а аладанмы аман кишиди? Мен аны кёрюрге, аны бла бир кесекчик жашаргъа керекме. Айтханлары керти эсе уа, кёзюне къарап бир къауум сёз айтыргъа керекме. Жюрегим сезип турады, анабызны жашы сауду. Алыкъа манга ёлюрге жарарыкъ тюйюлдю»...

Ана ол умутла бла жашагъанын жашлары эрттеден биледиле. Салих аскерге тебиреген инде, ол анга: «Жашым, ким биледи, шырт деп атанга тюбеп къалсанг, кесинги танытхан эт,— деген эди.— Небилейим, таныялыгъ'а болурмуса. Исмаилны кёзюне-башына иги къарап къой, балам. Исмаилны таныгъан атангдан шашарыкъ тюйюлдю». Ол алай айтханда, алгъа жашла харх этдиле.

«Хо да, кюлюгюз»,— деп, Элмусхан, кёз жашларын сюрте, бир жанына бурулгъанда, жашлары терк окъуна эс жыйып, мудах болдула. Ёмюрюн аман бла сюре келген аналарына жанлары ауруп къарашдыла.

Элмусхан жашларына атагъызча киши болугъуз деп айтмагъанды. Аны ахшы умутлары кёп эдиле, тутхан жолу огъурлу эди, аны умутларын сиз толтургъуз деп юйретирге къолундан келмегенди. Эсе да, алгъын айтыучу эди, эл Советге аны юсюнден къагъыт келгинчи. «Игини ёлюмю — амандан» деп, Элмусхан кеси аллына кюйгенлей, эрини жиляуун да кеси аллына этгенлей жашай эди. «Сабаны къаран къалгъан, элге салгъан къыйыны зыраф болгъан, аты айтылгъан атасыны намысына кёлсюзлюгю бла къара жамычы жапхан, жашларын ёмюрден-ахыргъа жерге къаратып къойгъан жарлы сен». Элмусхан кеси аллына ол сёзлени айта келип, жашлары саулукъда аны сабаны къаран нек къалады, ол немисге кетгенликге, Совет властьны кёкюрек кючю, терен акъылы бла келтирген Муратны намысына тасха нек тюшерге керекди деп сокъураныр. Токаш мыйыкълы киши эди — атасы сау болуп, ол ишни этсе, ол аны боюнун кеси кесер эди, неда ёмюрден-ахыргъа бир заманда атасы Бийсолтан аны харам этгенча этип къояр эди. Бийсолтанны иши башха эди, ол жолуну, умутларыны къысхалыкъларын кезиуюнде ангыламагъанды, халкъны жашаууну, сабийлерини тамблаларыны угъай, кесини байлыгъыны юсюнден сагъыш этиу бла чекленнгенди. Аны хатасындан атаны бла баланы арасы къара къая болуп тохтагъанды, жашда ол акъыл жокъ эди эсе да, ата баласын ол къара къаядан атаргъа угъай демегенди. Алай болалмагъанды — жашда борбай кюч, акъыл кюч да уллу эди — халкъ аны жанына

эди. Эрни муратын а эл толтурады. Мурат аны ючюн атасына кёл ашамагъанды, Бийсолтан тутхучсуз жолну сайлагъанлыкъгъа, жашына аманлыкъны излегенликге, Мурат анга къол кётюрсе, ата баладан келген намысха къол кётюрюр эди,— кесини ишине къол кётюрюр эди — къара халкъ андан жийиргенирча, аны къатындан кенгде турурча. Ол эртте, кеч болса да, жашау тюзлюгю атасына бой салдырырын ангылагъанды, ахырында ол ишни кёзю бла да кёргенди.

Муратны бла Токашны арасында уа иш башха эди,— жаш къыйынлыкъгъа тюшгенде, атасы салгъан ёмюрлюк жолну кесерге угъай демегенди. Алай ол атасыны жолун угъай, кесини жолун кесгенди, жашаун юзгенди, жаны саулай ыспассыз ёлгенлеге тенг болгъанды. Ол этген иш кеси атасын ёлтюрген бла тенг эди. Элмусхан аны ангыламагъан тели тюйюлдю.

Алай артдан келлик ахшылыкъдан а умутчуду. Къайдам, анга игиликни чырагъы жанарыкъ болурму? Ол соруугъа жууап тапхан къыйынды. Анга тюзлюкню чырагъы жанарыгъына бир адам да ийнанмайды. Арадан асыры кёп заман озгъанды. «Элмусхан, унут Токашны. Ол санга этгенин кеси жанында къойсун».

Ахырында Элмусханны игиликни туудургъан умутлары ол сагъышла бла бошала эдиле.

II

Аскерхан бла Зауурбек тау этегине дери машина бла барып, андан арысына уа атлагъа минип, колхозну къошларына айланып къайтдыла. Аллах кёргенден, малчыла Зауурбекни тапсала, башха оноучуланы кенгешге хазна излемеучю эдиле. Ол сёзюне табылгъан, намысы-сыйы болгъан, кесин кётюрмеген, иш ахлусу адамны къыйматын ангылагъан, этген оноуу сёгюлмеген жашды. Айхай да, анга кеси къызын жоралагъанла — аны киеую болурун кюсегенле да кёп Жангы элде, алай Зауурбекни кесини бар эди жаны жаратхан, аны юсюнде ахшы мураты кёкге учургъан адамы — ариу Марзият. Аны атасы Хашим райисполкомну председатели эди, районну ауузуна къаратхан, къуллукъну уллусуна энди тюшеригине ийнаннган адам. Аны Марзиятдан сора да бар эдиле къызлары, жашлары да — окъуулары болгъан адамла.

Хашимни юсюнде халкъ бек эслеген бир иш: ол сабийлерин халкъ бла болургъа, кеси намысларына сакъ болургъа, биз быллай адамны жашыбыз деп махтанмаз-

гъа, ишни тынчын угъай, къыйынын сайларгъа юйретгенди. Кичи жашы Мухтар — Зауурбекни антлы тенги, университетни бошагъандан сора, Жангы элге жиберип, колхозну правлени тийишли кёрген жумушну айыпсыз толтурурун излегенди. Айхай да, аны баш агроном болурун излегенди. Айхай да, аны баш агроном болурун сюйгенле кёп эдиле мында.

— Угъай,— деген эди ол заманда Хашим,— алыкъа Мухтар аллай къуллукъгъа тийишли тюйюлдю, алгъа сабанны къалай сюрюлгенин, хансны къалай артылгъанын, тирликни къалай жыйылгъанын билсин, акъны къарадан айырыргъа юйренсин. Андан сора Мухтарны эл бригадирни къуллугъуна тохташдырдыла. Кеси айтханлай, анга ол борчну толтургъан бютюнда къыйын эди. Хар адамны акъылына, къылыгъына кёре сёз тапмакълыкъ, аланы кюн сайын ишге тизмеклик баш агрономну къуллугъундан эсе кёп да къыйын эди. Алай тюйюл эсе да, Мухтар Зауурбек бла ишни юсюнден ушакъ эте келгенде, ол сёзлени терк-терк къайтарыучу эди.

Марзият да мында ишлей эди, Жангы элни эки къатлы больницасында тиш дохтур болуп. Анга тюбеп ушакъ этгинчи жан тынчлыгъын тапмагъан Зауурбек бу жол да къошдан тигелегенлей, больница таба къууулду. Алай Марзият бу жол аны аллына къууанып чыкъмады: «Анча заманны къайдаса, тансыкъдан къырып къояса да»,— деп айтмады. Зауурбек аны аурукъсунуп тургъан сунуп, жаны кетди. Къызны керти окъуна бети тюрленип эди — къызыл ууртларында къан жокъ, бурун жанлары агъарып. Аны тенг къызлары ол Зауурбекни кёргенлей тюрленгенин англап, алгъа шум болуп турдула. Сора аладан бирлери Марзиятха эс тапдырыр акъылда:

— Э къыз, Зауурбекни тиши ауруп, онгсуз болуп келгенди, терк болуш ансы, кёзюбюз кёре эси ауады,— деп кюлдю. Бирси къызла да кюлдюле. Алайда Зауурбек кеси да ышарды. Марзият а акъдан-къарадан жукъ айтмайды, къарамын ишде кийиучю омакъ быстыр чарыкъларына бошлап. Зауурбек да сюеледи, къызланы къатында анга сёз айтыргъа, не болгъанды деп сорургъа уялып. Ол сенгирчкеле уа, жерлеринден тепмей — сорууланы бири бири ызындан сорадыла:

— Къошдан келе эсенг, къайда къаймагъынг?

— Энди ол адет къалгъанды. Э къыз, муну болмагъан зат бла тежеме да, таудан келтирген гюллеринг къайда деп сор.

— Папам ёлмесин, Зауурбек, бусагъатда уа чертлеуюсю да бек жетген кезиуюдю.

— Къой-къой, мен а аланы барысындан да мажалырак конфетлени сайларыгъем.

— Папам ёлмесин, бюгече аман тюш кёрмегенсе...

Къызланы сёлешгенлери Марзиятха ачыу тийди. Ол аланы ушакъларын Зауурбекни хыликкя этгеннге санады. Алай эсе уа, аны кесин да хыликкя этедиле. «Аллахчю, кесигизни тыйчыгъыз»,— деп да Марзият ол себепден айтды. Олсагъат окъуна къызла, кюллюклерин тыялмай, алайдан къуш-муш эте кетдиле.

— Сенден бир тилеригим барды,— деди Марзият, добар эринчиклери кючден къымылдай, къарыусуз ауаз бла, ёню къарыла.

— Тиле. Бир угъай, жюз зат тиле,— деди Зауурбек, онг къолун алгъа узатып, аны билегине тиерге бла тиймезге арсар бола.— Нек сазса былай, не къыйынлыгъынг барды?

Марзият биягъы тынгылауну ийди. Ол узун назик бармакъларын бир бирге чалдишдирип, ары-бери бюкдю, эки уурту къызыл къына жагъылгъан тырнакъларын бет алды. Ол ишленнгенлери аз билиннген къашларын тюйюп, акъылында болгъанны айтыргъа базынмагъанын ангылата, сагъышлы болду.

— Запасдагъы лейтенант сени тилегинги толтурургъа хазырды! — деп, Зауурбек чурукъларын бирге къысып, онг къолуну бармакъларын картуз къыйырына сир этип сюелди. Ол узун бойлу эди, «Эл хазнасы — жютю кёз» дегенлей, кёзлеринде, саулай да бет орамында жигитликни, жютюлюкню юлгюсю танылгъан. Къашлары, сакъалы къалын, буруну, эринлери тап ишленнген жаш, орамда атлагъанына уа ким да сукъланнган. Къызла Марзиятха ачыу этебиз деселе, аны жаланда бир шарайыбын айтычудула: «Кет-кет, жаурунлары да болмай». Алай Марзият аны да Зауурбек кеслерине жетмеген ачыуларындан жаншай туралла деп, аланы айтханларын сансыз этип къоюучуду.

— Тилегинги айтмадынг,— деди Зауурбек жалыннган ауаз бла, къол аязы бла аны чачын сыларгъа базынып.— Мен билмеген бир уллу къайгъынг барды. Айт муратынгы, сени бла бир кишиге да бет этерик тюйюлме.

Марзият Зауурбекни бетине жаны ауруп къарады. Аланы экисини арасында сюймеклик алай къаты, алай татлы эди, ол сагъатда Марзият акъылында анга тынчлыкъ бермеген оюмну айтса, Зауурбек кесине бир хата

этер деп къоркъады. «Бизни арабызны бузар кюч табылырмы бу дунияда?» — деген эди бир жол Марзият Зауурбекге, узун назик бармакълары бла аны къол сыртын сылай. Сора бюгюн къызны эсине не тюшдю? Зауурбек аны халындан таныгъан бирди — къатыма келме деп айтыргъа базынмай, кеси акъылы, кеси оюму бла жюрешгенлей турады. Угъай-угъай, алай къалай айтыр? Ол деген не сёздю? Зауурбекни итле талай тургъан жюреги дагъыда алай айтып, анга кёл этдире эди. Болсада, ол андан арысында Марзиятха сорув бермеди. Бети, къолунда къамичисини сабыча, къара кесеу болуп сюелгенлей турду. Бети угъай, жюреги эди къара кесеу. Сылтаусуз кюйюу къалай къыйынды. Анга ачыкъ болмагъан сылтау а бар эди. Алай Марзиятны анга бузулгъаны азмыды жюрекни кюйдюрюрге?

— Сени акъылынгда не болгъанын билмейме,— деди Зауурбек къызны алайда андан кёп сюерге болмай, кетерге хазырлана. — Берген сёзюме бир заманда да ёллюк тюйюлме,— жашауум, кёз жарыгъым да сенсе, мен бюгюн сюймекликни къулума. Мен бусагъатда аллынгда тобукъланыр эдим. Алай ол сени, мени намысыма да тийишли иш тюйюлдю. Ариу сюймекликге жетген не барды дунияда? Бюгюн мындан бек къыйнамайма сени.

Манга айтыр сёзюнг жюрекни кюйдюрлюк сёз эсе, тышына чыгъармазлыгъынгы тилейме.

Сау къал, Марзият. Бир кюн жаз, бир кюн къыш болгъан иги тюйюлдю.

Зауурбек кетди. Марзият а къарагъанлай къалды.

III

Юйюрде къарындашларына аталыкъ этген Исмаил, бу хапарны эшитгенли, Зауурбекни къадарына тынгысыз эди. Аскерхан тууарланы хапарын айтып, Исмаилдан болушлукъ излегенликге, ол къарындашына кесингден таматаланы айтханларын эт деп ачыкъ сюелмеди эсе да, ала айтхан болурун сюйгенин а билдирди. Бир-бирде Исмаил, жюрегин ашагъан тынгысызлыкъны унутургъа кюрешип, башха затны юсюнден сагъыш да этеди. Тюзю, ол Зауурбекге къайгъы этерча иш жокъ эди мында: малланы жууапларын аланы бир жанына тайдыргъанла тутсунла. Былайда Зауурбекге жетежагъы — зукку чибин. Аны ала бла не иши барды. Угъай, Исмаилны ол таукеллиги жюрегине хошлукъ бергенликге, бу ишге Омар къатышхан эсе, Зауурбек аны айтханын этмесе, ёмюрде кечгинлик бермез деген сагъышла-

ры таукеллигин чорт кесе эдиле. Исмаил кичи къарындашына айтыр эди: «Аман отда кюйсюнле, айтханларын эт, андан санга хата, хайыр да жокъ». Алай ол, Зауурбекни халин иги таныгъан адам, ол ишни арсарсыз этип къояргъа базынмады.

— Колхозну ырысхысы бла бир жангыз адамгъа бет эталлыкъ тюйюлме,— деген эди бир жол Зауурбек, къойчу киши къой терини къанжыгъасына къысып, ёлген малгъа къагъыт излеп келгенинде.— Къой терини сау малгъа алышындыргъан адетни тамыры къыркъылгъанды, тамата...

— Да, ахшы жаш, халкъны кесинге чюйре этип, алгъа уа бармазса,— деди къошдан келген киши.— «Къар жаумай — суукъ болмаз, мал бермей жуукъ болмаз» дейдиле. Зауурбек, алайчыгъын да ангыламагъан киши сунма. Ыразы этерме...

— Тамата, жанынга тиерге сюймей эдим, кесингсе мени жолдан чыгъаргъан, сени кибикледиле колхозну артына олтуртхан, алгъа барыргъа къоймагъан. Халкъны къыйыны бла жашаргъа кюрешгенле — сени кибикле — къыралны жауларыдыла, бизни алгъа барыубузгъа чырмау боладыла.

— Пай-пай, таланнган, сенде уа бар кёреме да гынтыны уллусу,— деди къойчу, хыйла ышарыуун этип.— Адамла агъачны къынгырын отха салыучудула.

— Адамны аманы эртте, кеч болса да къаргъалагъа ашды деп да эшитгенме,— деди Зауурбек. Жаш ол сёзлени кеси къураргъа кюрешди. Баям, Зауурбек «Къара илячин къарт болса, къаргъалагъа аш болур» дерик болур эди. Къалай-алай болду эсе да, Зауурбек къойчуну айтхан сёзлерине кеси сокъуранырча этип, ызына жиберди.

Къарындашыны ол къылыгъын билген Исмаил анга жукъ айтмай бир къауум кюнню оздурду. Алай кеси бла кенгешмей болмады. Сора бир ингирде, отоуда къуру экиси къалып, кенгешдиле. Исмаил туугъанлы да кесинден гитчеле бла кенгешген этиучюдю, алагъа тюрт сёлешген, керексиз сорууланы берген тёре андан узакъдады. Окъууу болмагъанлыкъгъа, аны жашаудан ангылауу терен эди. Ол себепден жашла тамата къарындашларындан бир тюрлю кёлсюзлюкню сезмегендиле. Кёп кёргендиле ала Исмаилны халаллыгъын, жашауда жаланда тюзлюкню, игиликни, кесинден кичиле тынгылы адамла болуп ёсерлерин сюйгенин. Ол саулукъда ала ыспассызлыкъ сынамазлыкъларын да аны ючюн ангылап келедиле ёмюрден-ахыргъа. Исмаил жашлагъа

акъыл юйретирге кюрешип, кёп сёз бла аланы жалкъытхан адам тюйюл эди. Аланы жаланда кесини ариу халы бла, сабырлыгъы бла, ахшы юлгюсю бла юйретгенди. «Ыннасын сёкген — кесин сёгер» дегенлей, Исмаил ыннасына, анасына да бир заманда тюрт сёз айтмагъанды. «Сиз андан не билесиз»,— деп сюелмегенди. Энди, жашла жетген кишиле болгъанда, ол оюмсуз сёз айтып кесине жууап этдирсе, аны ахыры неге келип тохтарыгъын Исмаил тюз ангылайды. Ол заманда къарындашланы араларында чюйрелик, бир бирге кёл ашау кесине жол табар да, арагъа ёмюрлюк суукълукъ тюшер да къалыр. Аллай жашау а кимге керекди. Исмаил Зауурбекни къолгъа алып, Аскерханны тилегин толтур деп сюелирге къолундан келмей тургъаны да аны ючюн эди. Болсада, ол сабыр айтды:

— Туугъанлы да, ишлеген жеринде бузукълукъну тудургъан адамдан сюймегеним жокъду. Адамла бла кенгеше, кесинден таматагъа тынгылай билген игиди. Аллайны намысы да жюрюйдю, иши да алгъа барады. Аскерхан, тюзю къалай болгъанын билмей, бир затла, жаркъмалагъанды. Кеси ишинг менден эсе кесинге тууралы. Алай Аскерханны тилегин толтурсанг, угъай дерик тюйюлме.

Зауурбек сабыр, сагъышлы тынгылады къарындашына. Сора бир заманда, башын ёрге кётюрюп, къарындашыны кёзюне къарады. Баям, ол мени терс жолгъа нек тюртесе дерик болур эди. Алай таматасыны кёзюне къарап, алай кесгин сёлешалмады. Кеси тынгылауну ийип, Исмаилны андан ары сёлешмеге къойду.

— Угъай-угъай, мен сени ишинге оноу этерге эркин тюйюлме,— деди Исмаил, къарындашыны жюреги къыйналып тургъанын сезип,— сюйгенинглей эт. Алай, мен ангылагъандан, бу ишни хапары сизни арагъызда эртгеден барады. Аны юсюнден мени бла кенгеширге керекменг?

— Сымак (Исмаилны юйде айтылгъан аты алайды), ол юйде, тышында да хапарын эте айланырча иш тюйюлдю,— деп, Зауурбек, тамагъын ариулай, шош сёлешди.— Этге элтген тууарларындан алты мал жетмейди. Аланы тюз хапарларын а киши айтыргъа сюймейди. Тас этген адам жууабын берсин. Ала ючюн Аскерханны бла Омарны къарынлары нек ауругъанын а билмейме.

— Кесингден таматалагъа алай былхымсыз сёлешме, ол иги тюйюлдю,— деди Исмаил.— Ала да бир зат билип кюреше болурла. Ала айтханны эт.

— Артда къайгъылары чыгъаргъа боллукъду. Бир тюйюл, эки тюйюл — сау алты тууар,— жашны къарамы къарындашына андан эсе кёп хапар айта эди. Ол Омарны дыгаласын ангыламай, жаш акъылына кёп, туур жюкню жюклей эди. Бирде ол Аскерхан бла Омар Зауурбек эртте, кеч болса да колхозгъа оноу этерге боллукъду деп къоркъгъан суна эди, бирде ала анга ол ангыламагъан дертни тутуп, кир ниетлерин толтурургъа кюрешген суна эди. Бюгюн ол тутуп тууарланы ёлгенлерине къагъыт жарашдырса, тамбла бу малла къайдадыла деп сюелирге боллукъмудула? Ол оюмну азабы Зауурбекге тынчлыкъ бермейди. Иш алай болса, Зауурбекге, Исмаилгъа уа бютюнда, киши ийнанырыкъ тюйюлдю. Аскерхан бла Омар — тюз, Зауурбек — терс. Кюч Зауурбекден эсе алада уллу эди. Ол заманда Исмаил бютюнда ажым этер, жарлы анасын жапсаргъа сёз тапмай, терслик мендеди деп айтыргъа да базынмай, аманны кебинден жашар, жюрек тамырларыны къаны уюргъа жетишип, бу дуниядан эсе ол дунияны сайлап.

— Зауурбек, жанынг къалай тап кёре эсе, алай эт,— деди Исмаил, къарындашыны къаны бузулуп тургъанын сёзюнден, къарамындан танып.— Окъууунг, билиминг, менден эсе сен кёпню билесе.— Заурбек, ол сёзлени тамата къарындашы анга кёлкъалды этгенча ангылады. «Заманында онгум болса, мен да окъуругъем»,— деп айтханнга санады. Зауурбег'а Исмаилны жанына тийгенден эсе, не уллу къыйынлыкъны кётюрюрге да хазырды. Бусагъатда ол терс сёлешесе деп аны юсюне дуния мюлкю ючюн да сюелаллыкъ тюйюлдю.

— Сымак, мен коммунистме,— деди Зауурбек.— Кесиме хата тюшерик болса да, терс иш этерик тюйюлме. Айтдырмай къоймай эсенг, колхозну ырысхысы бла кишиге бет эталмам. Бусагъатда Аскерхан бла Омар айтханны этсем, бек алгъа ала кеслери мени телиге санарыкъдыла Аны колхозчула эшитселе, манга ёмюрде ийнанмазла. Сен, барыбызгъа да акъыл юйретген, тюз жолгъа салгъан адам, аны къалай ангыламайса?

— «Иер басханны ат биледи»,— деди Исмаил, къарындашы ауазын кётюрюп, акъыл юйретип сёлешгенине бир кесек жаны къыйналып.— Бюгюнден арысында сени ишинге къатышмазгъа айтама... Кертиди, санга бой салдырырма деп, Аскерханнга сёз бергенем. Алай, не этериксе...

Тамата къарындашыны кёлкъалдысы Зауурбекге Омарны дауундан эсе къаты тийди. «Атасына налат бу жашауну»,— бек ахырында Исмаил ол сёзлени Зауур-

бек эшитирча айтып, эшикге чыгъып кетди. Зауурбек ачыу къызыуунда секирип ёрге туруп, бирле бла тюйюшюрге атланнганча, Исмаилны ызындан тышына муштухул чыкъды. Угъай, ол киши бла да тюйюшюрюк тюйюлдю. Исмаил аны терс ишге бой салдырыргъа кюрешип, болмагъандан арысында уа, кёлкъалды этип, жашаугъа айтхан сылтау бла къарындашына налат берип баргъаны санга салгъан къыйыным зырафды деген магъананы тута эди. Ол а жашны аркъа жиклерин къалтыратды. Ол не олтуруп, не сюелип кесине тынчлыкъ тапмайды, сабырлыкъ алалмайды. «Намыс бир кетсе, артха къайтмайды»,— деп Исмаил хар заманда да айтып тургъанды. Бюгюн а Зауурбекни намыссыз, законсуз ишге тюртеди. Энди, къарындашыны айтханына бой салып, Зауурбек ол ишни этсе, тамбла айтмазламы дейсе: «Ол а атасыны жашы тюйюлмюдю?!» — деп. Тейри, айтырла, юйюрде, тукъумда болгъан жартылыкъланы, шарайыпланы барысын да туурагъа чыгъарырла да, аланы бири бирини ызындан санап, Зауурбекни кёзюне, башына узалырла, жюрегин эриген къоргъашинча кюйдюрлюк сёзлени айтырла. Ол заманда уа туурадан къарап сюеллик Исмаилны жюреги бютюнда бек кюер, былай нек этдигиз деп, не Аскерханны, не Омарны юсюне сюелалмаз. Сюелсе да, алай байтамал къутулгъаныгъызгъа сау болугъуз деп къоярла да ала, дуниягъа адамгъа игилик этер ючюн туугъанларын ангылатып.

Зауурбек арбазда буруугъа таянып, сагъышлы сюелген Исмаилны къатына барыргъа бла бармазгъа билмей, амалсыз болду. Барса да, бусагъатда ол анга айталлыкъ болмаз эди, Зауурбек таматасындан жангыз бир арну сёз эшитсе, олсагъат жиляп жиберлик эди, алай такъыр эди аны жюреги, не бек кёл этерге кюрешсе да, кесине бир да таукеллик алалмай эди. Да Исмаил нек айта эди: «Атасына налат бу жашауну»,— деп? Зауурбек къайда, не жерде бетин жойгъанды Исмаилны?

Ол айтхандан бир заманда чыкъгъанмыды?

— Да охо, сен айтханлай этейим,— деди Зауурбек кёлкъалды ён бла, Исмаилны къатына жуукъ атлап.— Алай Салих бла бир кенгеширмек, дагъыда, не десенг да...— Баям, ол Салих бизден эсе кёпню биледи, терс оноу этмеучюдю дерик болур эди. Болсада, Исмаил къарындашыны арсарлы, кёлсюзлюкню юлгюсюн кёзге туура этип тургъан сёзлерин чотха алмады, анга жууап къайтарырны орунуна, башын ауур кётюрюп, кёзюне соруулу къарап къойду.

IV

Кеч кюз арты эди, колхозда ташыуул, къозу айырыу да бошалып, малла да къыш турур жерлеринде тохталып, адамла бир кесек бел тюзетген заман. Жангы элде той этгенле, несин айтаса, быйылча кёп бир заманда да болмагъандыла. Келин келтирген, жангы юй ишлеген, машина алгъан да бирча жарыкъ той этеди. «Аллах кыйзгъанмасын жашаубузну,— деп, элни акъсакъаллары тойлада алгъыш аякъны къолгъа аладыла,— ёмюрде бизни халкъыбыз быллай перекетни, быллай ырахатлыкъны сынамагъанды. Заманнга, партиягъа жаныбыз къурман болсун!»

Той, оюн къайгъылы да болмагъан Зауурбек эди, ол, халкъгъа артыкъ къатышыргъа сюймей, онг болгъан къадар бирде, заманыны асламысын къошлада ашырады. Бюгюн да Мухтарны зорлугъу болмаса, эл тюбюнде кёрюнюрюк болмаз эди.

— Бизге кел, олтурайыкъ, хапарлашайыкъ,— деген эди Мухтар Зауурбекге.— Ол мында эгечи Марзият бла бирге кеси юйлеринде жашай эдиле, бирси сабийле уа аталары-аналары бла — районда. Аллах кёргенден, Зауурбек барыргъа сюйюп тургъанлай, алгъа бир да аямай аякъ тиреп кюрешди. Барды эсе да, ол къоркъгъанынга жолукъгъун дегенлей болду — Марзият анга жарыкъ тюбемеди. Къарындашыны хар сёзюне чурум таба, тюрт жууап эте, къашларын тюйюп, шапалыкъ этерге кюрешип турады, къонакъгъа бир да эс бурмай.

Марзиятда Зауурбекге сюймеклик уллу эди. Алай бу ишни юсюнде кеси муратына жетмезлигине толу ийнанып тохтагъанды. Не этсин, ол ынчхагъанлыкъгъа, ауруу кетмезин биле эди. Аны таза сагъышлары бирде кёлюн да бир кётюредиле, анда зор, къара оюмну отун тиргизирге кюрешгенлени айтханлары эсине тюшсе уа, бир сейирлик тюнгюлюулюк башын алып, Зауурбекни да, кесин да кёрюп болмай тохтайды. Мухтар Зауурбек Марзиятны, ол да Зауурбекни сюйгенлерин эрттеден биле эди, ётюрюкден не хайыр, ала бир юйюр болурларын да кюсегенлей келеди. Кертиди, Мухтар бу ишни юсюнден эгечи бла бир заманда да сёлешмегенди, аны акъылын билирге кюрешмегенди. Марзият андан эки жылгъа кичи эди, болсада, ол эгечи айтхандан бир заманда да чыкъмагъанды. Анга тангкёрдю этерча тюйюлдю, Марзият бир заманда терс оноу этмегенди, анга бирде атасы Хашим окъуна тынгылаучуду. Зауурбекни бла Марзиятны араларында татлылыкъны эрттеден ангылап,

аны алайлыгъын кёзю бла кёрюп келген Мухтар бюгюн эгечини къаш тюйюуюн, Зауурбекни мудахлыгъын да ангылаялмай турады.

— Не болгъанды сизге? — деди Мухтар, Марзиятха бла Зауурбекге кезиу къарай.— Санга сорама, Зауурбек?

— Ол сорууну сизге мен берирге керек эдим,— деди Зауурбек, кимге эсе да сарыуу къайнай, кёл ашай.— Мени башым бла ойнагъан ким болгъанын билирге бек сюе эдим! Биз кимге не хата этгенбиз, адамла бизни бла нек кюрешедиле?

Зауурбек ол сёзлени айта туруп, Марзият, печьни къатында ёрге сюелип, къолунда агъачсап темир чолпу бла жубанып турду. Мухтар а, сёз нени юсюнден баргъанын ангыламай, тёгерекге-башха тынгысыз къарай:

— Кимди сени жерингде къоймагъан? — деп сорду Зауурбекге.— Сени бла кишиге бет этерик тюйюлме.

Атасы болмагъанлыкъгъа, Зауурбек къарындашлары саулукъда жангызлыкъны бир заманда да сынамагъанды. Ол себепли Мухтарны жаланда Марзиятны къарындашы къадарда угъай, тенглиги, адамлыгъы ючюн сюе эди. Алай бюгюн ол аны да жаратмай, Мухтарны хар сёзю, хар оноуу, кюлкюсю Зауурбекге эрши кёрюнюп, не айтса да, сансыз къарап къояды. Алай бирде ол арталлыда хатасы болмагъан Мухтаргъа кёл ашагъанына сокъуранып, къолун аны имбашына салып, сёз нёгерге тутады. Ол Марзиятха манга айтыргъа термилген сёзюнгю туура этчи деп, Мухтар тургъанлай сюелаллыкъ тюйюл эди. Алай аны не жашырыр кереклиси барды? Ала ючюсю да заманны адамлары, билимлери — терен, жашаудан ангылаулары — жангы. «Угъай,— деди Зауурбек, ол оюмуна бюсюремей,— ата-бабадан къала келген намысыбыз бла къалайыкъ. Биз орамгъа чыгъып къычыргъанлыкъгъа, сюймекликни оту артыкъ жарыкъ жанмаз. Бютюн татыусуз болур, бизни сюймеклигибиз да жашыртын сюймеклик тюйюлдю, биз айтып айланмагъанлыкъгъа, элде аны билмеген ким барды? Ол а игими болур огъесе аманмы болур? Сюймегенлерибиз ортагъа суукъылукъ салсала уа? Мен Марзиятха бош кёлкъалды этеме ансы, алай а болгъан болурму? Ёмюрде киши сёзюне къарап, сюймеклигибизге тасха тюшюрмезге деп, къол тутушуп, ант этгенибиз а? Алай эсе, Марзият адам сёзюне къарап, манга нек сууйду, мени бюгюн танымай ушайды да? Зауурбек Марзиятны къылыгъын, жазыкъсыныу болмагъан къарамын жаратмай, чыгъып кетерге да, кёллерине не келир деп,

артыкъ базынамай, олтуруп турууну да ыспассызлыкъгъа санап, къызгъан къанжалны юсюнде олтургъанча, тынгысызды.

— Мен мында турургъа сюймейме,— деди ингирли ауузундан сёз чыгъармагъан Марзият,— мен районнга кетерикме, атам-анам бла турлукъма.— Ол заманда Мухтар, эгечи таба къарап, аз ышарды. Баям, Мухтарны ол хали Марзиятны айтханын бош сёзге санап, безирей тураса алай дегенлиги болур эди. Зауурбег'а аны айтханын сансыз этип къоймады, бютюнда тынчлыкъсыз болду. Онг къолу бла жаякъларын ачытхынчы ууду. Ол сагъатда Зауурбек кесини ахшы умутлары эрип, тас болуп къалгъан сунду.

— Атасы къуллукъда ишлемегенле уа къайры кетсинле? — Зауурбек акъылына олсагъатда келген оюмну соруулу халда айтды. Ол сёзле, баям, Марзиятдан эсе Мухтаргъа бек ётдюле.

— Хашимни къуллукъгъа Марзият салмагъанды,— деди Мухтар.— Мен да угъай. Бизни атабыз къыралгъа, халкъгъа тюз къуллукъ эте келген адамды. Акъылы, билими болмаса, аны алайгъа киши да тийишли кёрмез эди...

Мухтар алайда Зауурбекни атын сагъынмагъанлыкъгъа, ол сёзлени анга айтхан эди. Ол аны татлы тенги болгъанлыкъгъа, атасыны намысы бла бир адамгъа да бет этмезлигин ангылатды Мухтар.

Алайда Зауурбекни айтыр сёзю, хар заманда аны санларына женгиллик бериучю ахшы умутлары кюйдюле — Марзият бла къадары къалай боллугъуну юсюнден угъай, халкъны тюрт сёзюнден, атасыны юсюнден айтылгъан чанчхы сёзледен къалай къутулургъа боллугъуну юсюнден биринчи кере сагъыш этди. Ол, ахырысы-къысхасы, бу не къыйынлыкъды, ёмюрден-ахыргъа бир тынчлыкъ бермеген не зарауатлыкъды деп, къычырыкъ-хахай этерге жетишди. Алай жюрегине дагъыда таукеллик алды, алайда не Мухтаргъа, не Марзиятха тасхасын билдирмеди. Зауурбек, Мухтарны кёзюне къарап:

— Къыралгъа, халкъгъа тюз ниетли къуллукъ этмеген аталары болгъанла уа не этсинле? — деп таукел айтды.— Аллайла ёлюргеми керекдиле?!

— Зауурбек, хар айтылгъан сёзню терсине тартханынгы, ушкок бла ургъанынгы къачан къоярыкъса? — деди Мухтар. Ол татлы тенгине аллай тюрт сёзлени биринчи кере айтды. Аланы кеси юйюнде айтылгъанларына, баям, сокъураннгандамы этди, онг къолун Зауурбек-

ни имбашына салып, аны кесине жуукъ тартып, башын башына тиреди. Ол Зауурбекни эркелетирге кюрешгенликге, аны кёзю-башы ачылмады. Кёзлерине кёз жашла келгенча кёрюндю кесине. Жашны ол халын эслеген Марзият бир тюрлю кёзбаусуз сёз айтыргъа хазырланды. Ол кёзбау бла кюреширге не заманда да сюймегенди, адам сёзюн этгенледен жийиргеннгенди. Жашаугъа, адамлагъа тюз ниет бла къарагъан къызды Марзият, атам къуллукъчуду деп, кесин кётюрмеген, не тюрлю ишден да жийиргенмеген, омакъ кийинип, кесин бирси къызладан айырма кёргюзтюню кереклиге санамагъан, кеси намысына сакъ, ата-ана оноууна сыйыннган. Болсада, аллай адепли къыз, жюрегине сабийликден кирген, дунияны ол сюймекликни кючю жарытхан, тереклени ол сюймекликни къудурети чакъдыргъан сунуп жашагъан Марзият, бусагъатда аны отун кеси ёчюлтюрге таукел болуп тохтагъаны белгисиз эди. Олсагъатда Марзият: «Зауурбек, сени адамлыгъынга, акъылынга, келбетинге къор болайым. Аллах жолунгу къурасын. Бизни арабызгъа от салгъанны юйюне от тюшсюн! Башына аман кюн келсин...» — Къыз ол сёзлени алгъа кеси акъылында айтды, Марзият къарындашы кёзюне къарап ышаргъанын эслеп, кеси кесине шыбырдагъан сёзлени ол эшитген этген сунуп, жаны кетди. Сора, бир кесек эс жыйып, ачыкъ айтды:

— Зауурбек, сен жашланы барысындан да насыплыса. Бизни Мухтардан иш да. Санга былай-алай дегенле деберинги жюрюгенин, намысынг кётюрюледен-кётюрюле баргъанын сюймей — къызгъанып жаншайдыла... Атасы урушдан къайтмай къалгъан а жангыз сен тюйюлсе.— Марзият артда айтхан сёзлеринден сора терен ахтынды.— Башынгы энишге тутар жеринг жокъду. Юргенлени юрме къой. Ёлсюнле ачыудан.— Зауурбекни туманда тумаланып тургъан сезимине бир кесек жан кирди. Алай ол дагъыда терк ёчюлдю.

— Былайда Мухтар билмеген затыбыз жокъду бизни,— деди Марзият, эринлери, къоллары къалтырай, кёз гинжилери жылы жилямукъларына кёмюле,— къарындашымдан да уялмай айтайым, бюгюнден арысында мени жокъламазынгы тилейме. «Кюнюм алыннган, къаллайла жаншайма»,— деп, Марзият айтырын айтхандан сора минчакълача тизилген акъ тишлери бла къызарып тургъан добар эринлерин ачытхынчы къапды да, жюрексинип жиляды.

«Тёз, тёз,— деди Зауурбек кеси кесине,— тёз, къырты боласа»,— олсагъатда кючден аякъ юсюне болгъан

жаш къабыргъагъа таянды. «Жашаууңг тенгизге кёмюлдю»,— деген ауаз аны къулагъына шыбырдады.— «Угъай, тенгизге бар умутларым кёмюлдюле,— деди жаш, ол ауазгъа жууап къайтара.— Алай сен тюзсе, ахшы мураты тас болгъан ёлгенденми башхады? Марзият, мурдарлыкъгъа кирдинг. Кючден аякъ юсюне бола келген жанымы ачыудан тоймагъан къара жерге сукъдунг. Ой, къалай огъурсузса сен, ой, къалай уубетсе, Марзият! Бусагъатда бармакъларынгдан къызыл къан,— мени халал къаным саркъа тургъанына эслеп бир къарачы! Угъай-угъай, сени угъай, сени жолдан чыгъаргъанланы бармакъларындан саркъады къан. Алалла мурдарлыкъгъа киргенле... Сен а бу дунияда бек насыбы тутхан къызладан бол. Алай бюгюн манга этгенинги унутдурмазлыкъ кюч хар заманда — ёмюрден-ахыргъа жюрегинги теренинде жашасын. Мен а ана сютюм бла ант этеме ёмюрде къыз тилемезге, къатын алмазгъа. Жюрегими гумух бичакъ бла эки жардынг да, аны ичине бир заманда да эримезлик бузну салдынг. Жюрек жылыуу болмагъан а — адамны сюялмайды, адамгъа игилик излеялмайды. Кесими ёлтюрюп, мурдарлыкъгъа кирсем, дуниянгы аман бла ашырырса. Бюгюн манга ол ишни этерге базындырмагъан сени тамблангы сагъышы болгъанын да билип къой. Бюгюннгю ачыу санларымы кюйдюргенликге, сени аманлыкъ кёрюрюнгю сюймейме... Угъай-угъай, алыкъа дуниядан умутчума. Жаш адам жангъылгъан да этеди. Сен бюгюннгю жангылычынгы ангыларча кюч берсин заман, уллу Аллахдан да тилеймеме аны. Аллах а хаман да мени аякъ тюпге уруп турургъамы керекди? Ол мени не хатамы кёргенди?..»

Зауурбекни ол сагъышладан Мухтар уятды.

— Телиле,— деди ол, ауазын кётюрюп,— экигиз да телиле! Марзият, кесинги сарнатма да, столгъа аш сал.

— Керек эсе, кесинг сал,— деди Марзият, жилямукъларын къатыш тюкюрюгюн кючден бла бутдан жута.

Зауурбек аш-суу къайгъылы тюйюл эди. Шагъат эсенг, тюзюн айт дегенча, Мухтарны кёзюне жалыннган халын ким да танырча къарады. Алай Мухтар не жашха, не къызгъа кёл этдирир сёз айтмады. «Телиле»,— дегенден башха жукъ чыкъмады ауузундан. Мухтарны башында уа тирмен таш тохтамай айлана эди, къулакъларын, мийисин дауургъа алдырып. Бир чакъда ол тауушу шош болуп, кёзлерин уллуракъ ачып, тёгерегине къарады. Аны мангылайыны жыйырылгъанлары бир кесек кетгенча болду. Кёз тюплерини кёпчюгенлери уа аны сау кечесин жукъусуз ашыргъан адамгъа ушата

эдиле. Зауурбек солууун теренден алып, санларына бир кесек женгиллик келтирди. Ол заманда тобукъларыны къалтырагъанлары да тохтагъанча болду, кеси сезе, бетине къан урду, жюреги да биле-биле тынгылы ишлеп башлады. Баям, ол кеси кесин ёлген ёлю этгенликге, ишни тюзелмезлигин ангылап, жюрегине таукеллик алгъан болур эди, бёркюн тап кийди, жагъасын тюзетди, къалтырагъанлары олсагъатда кете тургъан къоллары бла къашларын артха сылады. Сора:

— Ахшы кюнлю болугъуз,— деп, юйден чыгъып кетди.

Мухтар бла Марзият а сюелген жерлеринден тепмей, баштёбен болгъанлай къалдыла.

ЮЧЮНЧЮ БАШЫ

I

Зауурбек Омаргъа ачыкъ сёлешгени бла суусабын къандырып, анга ыразы болуп турду. Алай ол биле эди жаулары саулукъда аны къатында огъурлулукъдан эсе огъурсузлукъ кёп болгъанын, Омар аны кечмезин, къолундан келген къадар бирде аяп къоймазын. Болсада, «ётюрюк бла жашагъандан эсе, керти бла ёлген игиди» дегенлей, Зауурбек терсликге баргъандан эсе, тюзлюкню отунда кюйюуню дурус ишге санап, аны бла жюрек асылулукъ, таукеллик да табып, эртте, кеч болса да кеси тутхан муратны хорларыгъына толу ийнанып жашай эди. Не ары-бери десенг да, аны къолу, сёзю къысха эди — хар ким да анга угъай, Омаргъа бла Аскерханнга жакъ басарыкъ эдиле. Кертиди, ала экиси да Зауурбекге бир да тюрленип тюйюлдюле, тюбеген заманда алгъындан да жарыкъ боладыла. Алай ол жарыкълыкъны терен къолу къара ишледен толу болгъанын а Аскерхандан бла Омардан сора хазна киши билмейди. Аны алайлыгъына Зауурбек ишекли тюйюл эсе да, туура артыкълыкъ этерле деб'а айталмайды. Зауурбек кеси айтханлай, ол да хуна тешигинден чыкъмагъанды — жууугъу, тенги къыйын кюнюнде ой таланнган деп, къатында сюеллик адамлары болгъан жашды.

Алай Зауурбек бир затны ангыламай эди — Марзиятны андан ёнгелегени Омардан чыкъгъан хата болгъанын. Ол аны билсе, бирде Омарны жанына тиймейим деп, урланнган тууарлагъа жалгъан къагъыт жарашдырыргъа таукел этген сезимине бир заманда да бой

салмаз эди. Омар, Хашимни ишлеген жерине барып, Омарны районда дебери жюрюмейди дерик тюйюлсе, Тоташ улу аны къызын тилегенин, ол иш болса, аны намысына шарайып тюшеригин жаны-къаны бла ангылатханын эшитсе, «бир кюн туугъанма, бир кюн — ёлюкме» деп, Омарны богъурдагъына арсарсыз узалыр эди. Тауулу халкъда бийик юрист билими болгъан адам бек аз эди ол заманда, бар эсе — Омардан сора юч-тёрт адам. Аны себепли Хашим, бютюнда кеси эллисине, Омарны айтханына тынгыларгъа бек сюйюучю эди. Омар да хапар айта билмеген киши уа тюйюл эди — керек жерде ауазын кётюре, шош эте да билген, закондан ангылауу уллу болгъанын туурагъа чыгъарыргъа къолундан келген адамды. Билимини теренлигин ангылагъан Омар этген ишини сёгюлмезлигине толу ийнанып, къайда да, ким бла да базыныулу сёлеше эди.

— Хашим, жаным-кёзюм,— деди ол къара къалпагъын райисполкомну председателини, жылтырагъаны кёзню къаматхан, багъырбет столуну юсюне атып, агъындан эсе мор ызлыкълары хорлагъан къол жаулугъун чыгъарып, семиз сыйдам башыны терлегенлерин сюрте, кёзлерин хыйла ышарта,— былайда кёп туруп, сени ишинге да чырмау болмайма, оллахий, кесими да бусагъатда бир такъыйкъа заманым жокъду. Хашим, мен санга тутхан жюрекни ангылайса. Оллахий, жюрегимде болгъанны санга айтмасам, сен этген акъыллы оноугъа тынгыламасам, суусабым къанмайды. Да, бир элли, жуукъ-тенг деп аллай бир зат ючюн айтыла болур. Биз бир бирни къалай тутсакъ, ызыбыздан келгенле да ол жолну барлыкъдыла. Бюгюн мен кесими сабийлерими намысларындан эсе сени сабийлеринги намысларын ёрге салама.

Хашим Омарны ушагъы тереннге кетип баргъанын жаратмагъанлыкъмытда этди, кесин башха затла бла жубатды, телефонну чолпусун къолуна алып, къайры эсе да сёлеширге да бир башлады. Болсада, алай этмеди. «Тейри, Омар, бюгюнден мыстысыз хапарынга уа бир да тынгыламагъан эдим»,— деди ахырында Хашим кеси акъылында. Алай тюз олсагъатчыкъда Омар Хашим олтургъан жеринден секирип ёрге къобарча хапар айтды.

— Хашим, къарындашым, къызынг Марзият жоюла тургъанындан хапарынг бармыды? — деди Омар.

— Ол дегенинг?

— Сабыр бол,— деди Омар. Сора асыры оздурупму жибердим деп, Хашимни кёзюне сагъышлы къарады.

Алай ауазын иги да кётюрюп, олтургъан жеринден тепмей, дагъыда айтды:

— Бир сёзюн бурмай айтама, къызынг жоюла турады.

— Не от тюшгенди аны да, сени да юйюнге?

— Хашим, мен сенден таматама, юйюме бош от тюшюресе.

— Айып этме, Омар, адамгъа айтмазлыгъын да айтдырлыкъсыз.

— Насыплы бол, Аллах айып этмесин. Токаш улу Зауурбек Марзиятны къачырыргъа айланнганындан хапарынг бармыды?

Ол сёзлени эшитген Хашим теренден солуду, бетине бир кесек къан кирди. Сора, шинтигине олтуруп, бек алгъа тарагъын чыгъарып бал бетли къалын чачын артха тарады. Ызы бла юфгюрюп, тарагъына жабышхан чач тюклени жерге тюшюрдю. Дагъыда таракъны къол аязы бла сыйпап, хуржунуна салды.

— Жашны бла къызны араларында байламлыкъ болгъанын эшите тургъанма юйде. Алай иш алыугъа-барыугъа жетгенинден а хапарым жокъду.— Хашим ол сёзлени сабыр, алай болса да нийитда деген магъанада айтды.

— Хапарынг болургъа керекди, Хашим, сен атаса.— Не хыликкя ишди ол, аллай затны сансыз этип къоягъа жараймыды? Сен, Хашим, сау районнга оноу этген адамса, артдан келликни беш бармагъынгы билгенча билирге керексе. Къалай тынч кёллю адамса сен.

Ол заманда ким эсе да Хашимге телефон бла сёлешди. Кёп сёлешди. Омар ол сагъатны хайырланып, кеси оюмун бютюнда терен этди, хар сёзню тап тюшюрюрге кереклисин хыйсаплап, ол башын, чаришге барлыкъ атча, ёрге тутду, тамагъын ариулады, бурунун терк-терк тартды.

— Сен бу ишни сансыз этгенинге сейир-тамаша болуп турама,— деди Омар, Хашим телефонну чолпусун жерине салгъандан сора. Омарны эринлери чёплеу чёплегенча къымылдадыла.

— Биз коммунистлебиз,— деди Хашим,— къызны жаны сюйген адамдан тыяргъа эркин тюйюлбюз.

— Оу-эй, оу-эй, бу жол а не аман терсине кетдинг.

— Омар, мен былайда терс иш кёрмейме. Не хатасы барды Зауурбекни? Мен кёрген шарайыбы жокъду. Элде ол тилеп, анга угъай деяллыкъ къыз болмаз.

Олсагъатда Омар, не мадар да этип, Хашимни ол оюмундан сокъурандырыргъа керек эди. Зауурбек Ха-

шимге киеу болса, Омар аны юсюнде кеси муратына жетаймай къаллыгъын ангылай эди. Бу ишни бузарыкъ, сюймекликни отун ёчюлтюрюг' а жаланда Хашим эди — аны айтханындан бир жангыз сабийи бир заманда чыкъмагъанды.

— Къой-къой, Хашим,— деди Омар, терен кючсюнюп.— Аны ким болгъанын менден иги киши да билмейди. Сен аллай бир махтарча, неси барды аны? Бек гурмук, бек ит къанды, намысы, къылыгъы болмагъан жаш. Барып тохтагъан жекбаш!

— Да, къайдам,— деди Хашим,— адамны биргесине турмасанг, биргесине ишлемесенг, къайдан билликсе ким болгъанын!

— Ма саппа-сау бол да къал. Мен а аны ким болгъанын билген этеме.

— Мени сартын, Марзият Зауурбекге барама десе, тыярыкъ тюйюлме,— деди Хашим.

Хашимни сёзлери Омарны жюрегин кюйдюрдюле. Ол, кёзлерин къысып, терен сагъышха кетди. «Ой, къантулукъ, алай къалай айтып къойдунг? — деди Омар кеси акъылында.— Алай этсенг а, киеуюнг да, кесинг да бир отда кюерсиз. Мени бюгюннгю сёзлерими эсинге тюшюрюп, тилинги къабарса. Бюгюн мен сени аллынга келгенме, тамбла уа сен келирсе мени аллыма. Алай, не медет, кишиден да болушлукъ тапмазса. Къалырса атылып. «Жюз адам ишлегенни бир адам ояр» деп эшитгенмисе? Зауурбекни хатасы жарыкъ жолунгу кесер, жашау къалангы ояр. Артдан келирин билмеген телибаш».

— Нек тынгылайса, Омар? — Хашимни сорууу Омарны элгендирди. Ол кеси сагъышларындан къутулуп, бу жол сабыр, оюмлу, ётгюр сёз айтды:

— Тейри, Хашим, мени къарыным жаланда сени ючюн ауругъанын билирге керек эдинг. Къызынг Токашны жашына барса, къуллугъунгдан къуру къаллыгъынгы къалай ангыламайса?

— Ха-ха-ха,— деп кюлдю Хашим.

— Бош кюлесе. Марзият бандитни жашына барса, Хашимни райисполкомну председателине салып турмазлыкъларын къалай билмейсе? Айтдырмай къоймай эсенг, бусагъатда Зауурбекни башы сюдге тюшерге ушап турады. Кертиди, бюгюн санга аны юсюнден былайды деп, толу хапар айталлыкъ тюйюлме. Алай ол иш, узакъгъа созулмай, ачыкъ боллукъду... Зауурбек манга этген жокъду. Атасы не тюрлю болду эсе да, жаш къолубуздa ёсген сабийди. Бир тюрлю жюрек чотум жокъду

анга. Жаланда мени, законну терен билген адамны, тынчлыгъын алгъан артдан сизге келлик сёздю. «Тенг — тенги бла, тегене — бауу бла», къарындашым. Мен халны болушун ангылатдым. Артдан келликни сагъышын а кесинг эт.

Кертиси бла да Хашимни башы сагъышха къалды. Ол Омар аны сюйгенине, анга игилик тилегенине энтда да бир кере шагъат болду. Да Хашим Омаргъа нек ийнанырыкъ тюйюл эди да — ол аны таныгъанлы ариу сёзюн, акъыл сёзюн аямагъан, керек заманда аны жанлы болуп сюелген, жашай келген дунияда Хашимни юйюне къуру къолу бла кирмеген, столгъа олтургъанда, кеси эшик артында къалып, аны тёрде болурун тийишли кёрген адамгъа? Экинчи жанындан, Омар къыралда къыйыны болгъан адамды. Хорламны байрамында аны кесине къонакъгъа чакъырыргъа ашыкъмагъан школ болмаучуду. Аллай заманда ол да, сыйлы саугъаларын кёкюрегине тагъып, мен къуллукъчума деп, кесин кётюрмей, бюгюннгю тёлюге урушну юсюнден тынгылы хапар айтхан кишиди. Анда да мен былай этгенем деп кесин юлгюге тутмай, нёгерлерини жигитликлерин санап, махтауну алагъа салыучуду.

— Хо да, «тели сёзюн эки айтыр» деп, айып этме, мен сени сюймесем, салып келип, бюгюн он затланы санарыкъ тюйюл эдим,— деп, Омар жеринден ёрге кётюрюлдю.— Сагъыш этер амалтын башынгы отха сукъма. Кесинг билесе, сени оноуунга бир заманда сёз къошмагъанма. Алай ишни бла энчи жашауну бир биринден айыра билирге керекбиз. Биз бюгюн жангылсакъ, тамбла тюзетирге кюреширбиз. Алай сабий бюгюнлюгюнден бир абынса, ёмюрде аякъ юсюне болмаз. Айтдырмай къоймай эсенг, дуния мюлкю — ол неди, сабийинг жашауда кеси жерин тапмаса? Сабийни келир кюнюню юсюнден жангылычсыз оюм этерге борчду бизге. Ай юйюнге, Хашим, Токаш улу киеуюнг болса, аны хатасы не кюннге келтирлигин къалай билмейсе? — Омар, Хашимни тынгылагъанын хайырланып, тохтамай, сёлешгенлей турду.

— Сени къызынг Токаш улу ючюн ёле тургъанын бек уста билеме. Алай къатышдыргъанды жаш башын. Эл кёрмегенми сунаса ала кече, кюн да бир бирден айырылмай айланнганларын?

— Кече, кюн да дегенинг? — деп, Хашим олтургъан жеринден ёрге турду. Аны бети тюрленди, кимге эсе да къаты ачыуланнганын билдирип, тишлерин къыжырлатды.

— Хо да, энди аны сёз орунуна айтханлыгъымды аисы, ала...— Омар алайда кеси сёзюн кеси кесди.

— Омар, олтурчу бери,— деди Хашим, кеси да шинтигине чёге.

— Угъай демей эсенг, къыз бла мен сёлешейим,— деди Омар шинтикге тынгылы да олтургъунчу.— Былай да былай, атанг юсюнге сюелип, санга кеси муратын айтыргъа уялгъан этеди, ишни болушу уа былайды дейим да, ангылатайым.

— Тейри, Омар, бу ишни юсюнде сени уллу башынгы гитче этмек,— Хашим адепли сёлешди.— Ант этейим, къыйын кюнюмде санга базынырыкъма. Сабийлени оноуларын а манга къой.

— Болсун, жаным, болсун.

Омар кеси муратына жетгенине къууанды. Жюреги ырахатлыкъ тапды. Ол Хашимге дагъыда кёп хапар айтырыкъ эди. Болсада, Хашим жеринден ёрге туруп, аны халаллыгъын бир заманда да унутмазлыгъын ангылатхандан сора, Омар да ёрге туруп, Хашим бла саламлашып, аны жумушун тындырыуну кесине насыпха санап, кабинетден чыгъып кетди. Хашим аны ашыра, дагъыда кёп ариу сёз айтды.

II

Ол жыл къыш болмагъанча къаты тутхан эди. Малчыны, эллини да жунчутхан кюнле, кечеле бир бирни алышындыра эдиле. Аллай кезиуледе юйюнден эсе къошлада кёп болуучу Зауурбек энди Жангы элни бла районну арасында жолоучу болуп, анга айтылгъан дауну не бла бошаллыгъын билмей, кечелерин жукъусуз ашырады. Ачы сагъышлары сер этерге жетдирип, иш былай болгъанды деп, жюрегинде болгъанны бир ышангылы адамына ангылатыргъа да базынмай жашай эди. Аллай кезиуюнде да ол Марзиятны кёрюрге сюе эди, ол айтыучу ариу, кёзбаусуз сёзле жаралы жюрегине хычыуун тие. Зауурбек ол эсине тюшсе, агуман болуп, не этерин билмей, суу да къайтады ызына, Марзият да къайтышыр деп, ол умутуну кючюне неден да бек ийнанып, бирде следовательни аны башын къатышдырып тургъан соруулярын да унутады. Марзият да, халкъ таныгъан атасы юсюне ёре сюелип, жаны, къаны бла сюйген адамындан сокъурандыргъан кюнню да унутуп, Зауурбекни кёрюрге, аны бла сёлеширге термиле жашайды. Салып Зауурбеклагъа барып, этген терслигин боюнуна алып, кечгинлик тилерге уа базынмайды. Эсе да, бек

алгъа къыз намысына уялады, андан сора уа атасындан къоркъады. Марзият ол ишни этсе, Хашим да аны ёмюрден-ахыргъа харам этип къоярыкъ эди. Ол сагъышладыла Марзиятны борбайларын къыйгъан. Мухтаргъа да ант жетсин. Быллай кезиуде не эгечине, не Зауурбекге билеклик эталмайды. Сёзсюз, ол да тюйюл эди сагъышсыз. Этер амалы уа жокъ. Эгечине айтып, Зауурбекни бла аны арасында сюймекликни отун жангыдан тиргизиуню къолгъа алыргъа Марзиятны кёлюнден къоркъады. Зауурбекге тюбеп, къыз ёпкелегенликге, сен кёлсюзлюк нек этесе деп сюелирге уа кеси намысларына тасха тюшер деп, аны сагъышындан къутулалмайды. Аллай тенг кимге керекди? Зауурбек бла Мухтар бир бири ауузларына тюкюре жашай келдиле эсе, бюгюн, тенги къыйынлыкъгъа тюшгенде, кесин бир жанына салып тохтамакълыкъ къоркъакълыкъ, адамсызлыкъ эди. Болсада, Зауурбек анга да кёл ашамайды, да жаным, «тауну, ташны суу бузар, адамланы сёз бузар». Мухтар адам сёзюне тынгылап, тенгине тенглик эталмай эсе уа, ол аны кесини намысына тасха тюшюреди.

...Биягъы Зауурбек эрттенликде эртте туруп, Бахсан къалагъа тебирегенинде, анасы Элмусхан анга:

— Эй, жаш, нек эсе да башым асыры ауругъандан, кёзлерими иш да ачалмай турама, маллагъа аш сала кет,— деди.— Кюн сайын районнга жюрюгенден бошамай къалдынг да кесинг да.— Зауурбек анасына жукъ айтмады. Ол буюргъан жумушну тындырып, жолуна атланып кетди.

Энди Зауурбекге соруну Омар угъай, башха адам эте эди. Ол Зауурбекни къоркъутмай, асыры ариу айтхандан, тилин сууруп берирге жетип, алай сора эди. Болсада, следователь жаш Зауурбекни кеси берген соруудан чыгъарын сюймей, аллай кезиуде аны сёзюн башха жанына буруп къоя эди.

— Биз сенден билирге сюйген жаланда бир затды,— дей эди ол,— тууарланы не этгенинги тюз болушунлай айт.

— Ол мен билген иш тюйюлдю.

— Зауурбек, сабийлик этмейик. Ма сен жазгъан, сен къол салгъан акт. Малла, сен жазгъанча, къаядан кетип ёлдюле эселе, терилери къайда? Хо да, харам болгъандыла дейсе, этлерин къалайгъа басдыртханынгы кёргюзт. Андан сора бир тюрлю сёз, таурух боллукъ тюйюлдю.

Ол алай бош угъай, Зауурбекни борбайларын къыйгъан, ёмюрде эсинде болмай тургъан къыйынлыкъны

сынатыргъа хазырлагъан сорув эди. Зауурбек туварланы «къабырларын» кёргюзталмазлыгъын биле эди сорув этген. Ол, Зауурбекни амалсыз болгъанын ангылап, теренден-терен кирип башлады:

— Сени сюйюп айтама, бусагъатдан абынсанг, ёмюрде аякъ юсюнге болмазса, бюгюннгю терслигинг ёмюрлюк жашаувнга къара тамгъа болур да къалыр. Ёлген туварланы мыллыкларын къалайда басдыргъанывгъызны айталмазлыгъыгъызны сезип турама. Андан эсе бу айыплы ишни этерге нек базыннганынгы ачыкъ айтсанг, закон, сёзсюз, санга женгиллик берир. Колхозну маллары урларгъа санга ким болушхан эди? Аны да жашырма.

Энди уа озгъан этесе дегенча, Зауурбек секирип ёрге турду. Ол алай этгенде, следователь жаш да, кесинемитда къоркъду, ол да секирип ёрге турду да, Зауурбекден кенгирекге атлады. Аны бети тюрленди. Зауурбек следовательге алай жютю къарады, кёзлерине къан чапды, сорувну ким кимге этеригин кёргюзтейим деген акъылгъа келди. «Мен да башыма бёрк кие ушайма да. Жаным саулай аякъ тюпге тюшмем, тейри». Аны ол халын кёрген жашны этин тин-тери басды.

— Мен тюзлюкню ачыкъларгъа кюрешеме, жанынга тиймесин,— деди. Ол Зауурбекден жаш эди. Бу ишде уллу сынауу болмагъанлыкъгъа, тутханын ычхындырмазлыгъы уа кёрюнюп турады.

— Тюзлюкню къууумун этерге кюрешгенинги кёрюп турама,— деди Зауурбек.— Тюзлюкню сюйген сенича этмейди, къарындашым. Сен тюзлюкню отда кюйдюрюрге кюрешесе. Сен Совет законну бузаргъа кюрешесе.

— Зауурбек, жеринге олтур, эслеп да сёлеш. Манга акъыл юйретме да, хатаны этгенингча, законну аллында жуабынгы да тута бил. Олтур жеринге. Акъылым болушургъа эди, алай кеси башынга хатаны кесинг этдинг. Энтда да бир кере жуап этсенг, бюгюнден озмай жеринги тапдырлыгъымы билип къой.

— Къоркъгъан жерим жокъду. Аллай сёзлеге эртте юйреннгенме. Ала мени жюрегими хурттак-хурттак этгендиле. Андан эсе жюрегиме ушкок огъу атылгъы эди.

— Сени жюрегинги жыртылгъаны, тешилгени бла мени чотум азды.

— Аны уа билеме. Ол ташжюреклик тюйюлмюдю тюзлюкге къара ау жапхан. Алай, айтып къояйым, алыкъа дунияда тюзлюкню ёмюрден-ахыргъа тунчукъдуруп къоярча кюч табылмагъанды. Шауданны юсюн то-

пуракъ бла, таш бла къаты жабып бегитгенликге, ол эртте, кеч болса да тышына чыгъаргъа кесине жол табарыкъды.

— Мен ишдеме, Зауурбек!

— Бардыр, къарындашым, ишинги бардыр.

III

Ол кюн Зауурбекни районда, айтханларыча, тыйып къоймадыла. Сорууну уллусу алда болгъанын англылатып, юйге жибердиле. Зауурбек юйге кюн къушлукъ болургъа къайтды. Ол иши къыл кёпюрге миннгенден башха болмагъанын биле эсе да, кесини халин кишиге танытмай, ичинден кюйюп турду. Жокъ эди кишиге дауу — «кеси жыгъылгъан жаш жилямайды». Алай жашауну алгъындан эсе игирек англылап, аны сурлугъуна сейир этди. Ол, кеси айтханлай, ары дери да жашауну ачы дертинден юлюшсюз тюйюл эди. Бу иш а барын да унутдургъан къыйынлыкъ болуп чыкъды. Тюзлюк жанлы болуп сюеллик адамла бюгюн аны буза эселе, ол игиликге болмагъанына Зауурбек толу тюшюннгенди. Энди аны кесине угъай, жарлы анасына жаны ауруйду. Аны къатында олтуруп, кеси бла ушакъ этеди. Элмусхан уллу Аллахха не хата этген болур эди? Киши къыйынын ашамагъан башха зат къолундан келмесе да, ариу сёзюн адамлагъа балхам эте келген, юч ёксюзню сакълап, жаш башын къарт этген Элмусханнга аллай бир къыйынлыкъны жюклерге уллу Аллах нек базынды? Ол бар къыйынлыкълагъа тёзе эсе, аланы кётюре эсе, жаланда жашларыны саулукъларына, аланы чыммыкъсыз ёсгенлерине къууаннгандан тёзеди, кётюреди. Эсе да, алалла ананы кёз жарыгъы, танг жарыгъы, бюгюню, тамбласы. Алай жашларындан бирлерине бир зат болса, анга жарыкъ танг атмаз, арбазына кюн тиймез, бахчасына жаун жаумаз, отда къазаны къайнамаз. Тамблагъы кюн анга не келтирлигин билмей, Зауурбекни кёзюне къарап, аны жетген киши болгъанына къууанып олтургъан жарлы Элмусхан. Иги къара, тансыгъынгы алып къал.

Кече тюшюнгде бир суху желни ичине тюшюп, гюлмендинги алдыргъан хапарынгы айтхан эдинг. Адамгъа айтыргъа ырыслап, танг атмай эшикге чыгъып, багуш къатында айтханенг тюшюнгю, уллу Аллах игиликге жораларын тилеп. Энди уа тюшюнгю кёзюнг бла кёрюрге хазырлан. Къара кишмир жаулугъунгу белинге угъай, башынга къыс. Угъай, жашларынг саулукъда

ырысламай алай да эталлыкъ тюйюлсе. Сенде кюч уллуду, бу жолгъу къыйынлыкъгъа да тёзериксе. Омар бла Аскерхан жашынга тутмакълыкъ сынатыргъа хазырланадыла. Хашим а къызын ёмюрде да аны къатына бармазгъа ант этдиргенди. Энди уа ол антына бир заманда да ёлмез.

Тёзерге керекди. Кёлсюзлюк жарамаз. Кюнлени биринде хорламны жарыкъ тангы Токашны юйюрюне да атар,— аны жашларындан туугъанла мудахлыкъны сырын аталарыча сынамазла. Тенглерини къатларында буюкъмай сёлеширле, ичлеринден алагъа киши кюлмез. Аталары ючюн алагъа адам тырман этмез. Бюгюнгю терсликни уа эртте, кеч болса да, башы ачылыр да, ол иш ючюн сёзню уллусун Токашны туудукълары айтырла. Токашны жашлары сынагъан ыспассызлыкъны ол заманда бюгюн терслик этгенлени сабийлери да сынарла. Ой, къалай огъурсузлукъду балагъа ата ючюн ыспассызлыкъ сынамакълыкъ! Къайгъырмаз, жашауну къыйынлыгъына тёзмеген аны игилигин да кётюралмаз.

Анам, ма алайды чот...

Элмусхан тышына чыгъып, юйде Зауурбек кеси къалды. Бир заманда итлери тынакы-тынакы юрдю. Арбазгъа кирген колхозну фермаларындан бирини тамата сы Мухаммат эди. Элмусхан къарангыда аны сёлешгенинден таныды да, жарыкъ болуп, юйге чакъырды.

— Да угъай, сау бол, Элмусхан, юйге кирип да не этерикме, алай Зауурбек бек керек эди,— деди Мухаммат, атын къабакъ эшикден кирген жерде агъырыкъгъа деп орнатылгъан темир таякъгъа тагъып, сора, ауур атлай, атлауучла бла бийик коридоргъа ёрледи.

— Кел, жарлы, кел, Зауурбек да юйдеди,— деди Элмусхан, Мухаммат анга къолун узатып тургъанын кеч эслеп, бир кесек уяларакъ да болуп, къолун тутду.— Юйге кир.

— Угъай-угъай,— деди Мухаммат,— эки аягъым да...— Ол чурукъларыны кирликлерин айтырыкъ болур эди. Алай Зауурбек аны аллына чыгъып, сёз айтдырмай, юйге кийирди.

— Къалайсыз, Мухаммат, мал-баш тынчмыды? — деди Зауурбек кесин столгъа хазырлай тургъан Мухаммматха.

— Къалай тураса, тынчмысыз, э-э жаш? — деп, Элмусхан ол Зауурбекни соруууна жууап этгинчи, экинчи соруууну берди.

— Шукур болсун, тынчбыз. Кесинг къалайса? — деди Мухаммат.

— Да бизде да хата жокъду. Аурусакъ, ёлсек эшитирик болурегиз.

— Ёлгенден, ауругъандан да Аллах сакъласын. Алай да айтма, Элмусхан. Жашларынг жетгендиле Аллахны ахшылыгъындан...

— Аллахха минг кере шукур болсун!

— Ой, юйюнге, Заурбек, бир кёрюнмей къалдынг да, таланнган,— деди Мухаммат, бёркюн тешип, диван юсюне ата. Зауурбек жукъ айтмады. Ёрге туруп, Мухаммат-ны бёркюн алып, эшикден кирген жерде агъырыкъгъа такъды.

— Ой, оллахий, Элмусхан, бу къуллукъчула манга этгенни бир да сурама,— деди Мухаммат, къарамын Зауурбек таба бура.— Тынч башым, тынч ашым, ох деп туруучу эдим. Фермагъа тамата бол деп, башымы отха сугъуп къойдула да, таланнган. Алгъын колхозну оноучулары: «Ой маржа, Мухаммат, быйылны да бир хайт де,— деп тилеген этиучю эдиле,— кёремисе, бусагъатда ийнекледен сени тенгли бир сют алыргъа не къадар адам кюрешеди. Тёрт да фермада болгъан адамларыбызны экиден бири окъуна санга жете кетселе, сют жаны бла районда кишиге хорлатырыкъ тюйюлбюз...» Андан сора манга берген саугъалары уа... Ой, аны несин айтаса! Энди уа, таланнган, ферманы таматасы болгъанлы, тырмандан башымы ёрге кётюртмейдиле. Бузоу жётел этсе да — мен терс, ийнек къысыр къалса да алай. Къатыны бла сёз болгъан адам болса да, оноучула бармакъларын кёзлериме тиреп тохтайдыла. Ётюрюкден не хайыр, эки жылны ичинде тырманнга юйреннгенме.

Зауурбек, ёрге туруп, Мухамматны имбашларына къапланып, жаягъын жаягъына салып, аямай кюлдю. Олсагъатда Зауурбек битеу къайгъыларын унутду.

Тохтарланы Мухаммат элде бир къара киши эди, жыл саны эки жыйырма бла ондан атлагъан. Кеси къыйыны бла жашагъан, туугъанлы колхоз ишден айырылмагъан, уруш отуна да кирип чыкъгъан, айтылгъан сёзню тюз болушунлай ангылагъан. Билек кюч, къара акъыл бла кёплеге хорлатмагъан адам эди Мухаммат. Тойгъа, къууанчха тюберге сюйгенликге, таматала алгъыш эт деселе, олсагъат бурун сырты терлеп тохтай эди. Аны алгъышы хар заманда тёрт-беш сёз бла бошалыучу эди: «Сиз айтханнга мен не къошарыкъма, алгъышлыкъ болсунла».

...Элмусхан отха-суугъа къармашды. Мухаммат бла Зауурбег'а бир кесекни тынгылашып турдула. Сора Мухаммат, баям, сёзню неден башларгъа билмей айтды:

— Тейри, Элмусхан, энди чолпудан, сибиртгиден къутулургъа керек эдинг.— Эки жашынгы юй этдинг, бу жигитге уа не оноу?

— Къой-къой, э-э жаш, бу мажарып аллай ишни этерик адамгъа ушамайды. Угъаймы дейме, бюгюн окъуна келтиргиед, игисагъан. Аны айта къарыууму тауусханма, кимни да оноуун сизни кибик иги жуукълары, тенглери этедиле, этигиз мынга бир оноу.

— Ай, Элмусхан, бусагъатда тёлюню сен иш этме, оноуларына къошулсанг, сизни, эски адамланы, бусагъатдагъы жашаудан ангылауугъуз азды деп, атакабат этип тебирейдиле,— деп, кесини сёзюне шагъат излегенча, Зауурбекни имбашына къагъып ышарды. Ол сагъатда Зауурбек алай уллу тауусн этип кюлдю, терезелени миялалары къалтырагъан этгенча кёрюндю, аны кёзлеринден жилямукъ келди, жаякъ сюеклери ачыдыла. Алайда Зауурбекни эсине Мухамматны урушдан юйюне жиберген письмосуну хапары тюшген эди. Ол хапар ётюрюк эсе, гюняхы аны чыгъаргъанны болсун, элде жюрюгени былайды:

«Мен бек багъалы кёрген къарт атам бла къарт анам, эгечим Захират бла юйде бизни адамыбызгъа саналгъан тиширыу, сизге къызыу салам иеме. Ой, атам, бусагъатда биз тургъан жерде бир жайлыкъла бла чаллыкъла бардыла да, ох, анасыны, сен аланы бир кёргюенг! — къалын кырдык гюлмендича чайкъалады. Игисагъан, Къашханы бла Салпукъулакъны бусагъатда алайгъа бир бошлар эди! Ох, анасыны, аз зауукъ этмез эдиле!

Атам, анам, сизни барыгъызгъа да бек тансыкъ болгъанма. Окъ тийген жерим жокъду. Бу арт эки кюнде белим бир аз чанчып турады ансы, башха хатам жокъду сиз къайгъы этерча. Игисагъан, бусагъатда айрыплан бла учуп барып, сизни къолугъузгъа тюшюп къалыр эди. Ол бизни адамыбызгъа саналгъан тиширыу аз бек къууанмаз эди. Къайда сизге аллай насып...

Хайда, сау къалыгъыз. Бюгюн уруш да бошалды, биз да атакагъа кирдик! Сизни жашыгъыз Мухаммат».

— Мухаммат, уруш жылладан бир хапар да айтмайса,— деди Зауурбек, баям, Мухамматны серлендирир гынтысы болур эди,— бу Америка дегенинг урушха асыры хазырланнгандан, чегилеви чыгъаргъа жетеди дейдиле да.

— Къой-къой, сагъынма урушну. Энди ол къыйынлыкъдан уллу Аллах сакъласын. Окъ тийип ёлген адамланы кёзюм бла кёргенме. Ой, ол Герман дегенинг къалай ит къан эди, жомакълада, таурухлада айтылып да эшитмегенме аллай зарауатлыкъ ишни. Урушну атын сагъынма, Зауурбек. Аллах айтхан жерден кери этсин. Алай Американы-чамериканы энди бизге эталлыгъы болмаз. Къыралыбыз кючлюдю, жашым. Зауурбек, къойчу мени хапаргъа тыйып тургъанны. Эки бузоу жатхан жерлеринден къопмагъанлы эки кюн болады. Бир аман ауруулары болуп, башха маллагъа жугъар деп, асыры къоркъгъандан ичимде жаным жокъду. Элде уа сен табылмайса. Ой, сен Ануар деп бир къантулукъну келтиргенсе бизге...

— Не болгъанды? — деп, Зауурбек биягъы ышарып сорду.

— Ой, аман сагъатлы болсун ол. Ануар адам къатында ёсген адамгъа ушамайды. Къанынгы бузаргъа амал тапса, сатып алыр. Шахаргъа бир берип кетсе, эки-юч кюнню ишге келмей туруну милдеуге да санамайды. Ол къылыкъчыкъла кесини ишин да, аны ишин да этип тургъан адамгъа хычыуун тиймезин бил. «Мен университетде заочно окъуйма»,— деп, дёрденчигин кётюрюп башласа уа, жюрегинг эки жарылып къалыр.

Аллайланы ишден къыстайма деб'а бир кёр. «Жаш тёлюню юйретирге керекбиз. Ол бизни тамблагъы кюнюбюздю. Мухаммат, бош жаншайса ансы, бусагъатда ол затха къаллай бир магъана берилгенин билесе». Оноучуланы манга айтханлары уа ол. Ма сиз,— Мухаммат балан бармагъы бла Зауурбекни кёргюзтюп,— алай этесиз.

Ол Аллах тюз жолгъа салмазлыкъ, «алаша адам Аллахны жаууду» деп тюз окъуна айта болурла деп турама, сау ыйыкъны кетип, къайда эсе да айланып, эки тенг жашы да биргесине, къошха къатын алып келгенди...

— Аллах-Аллах, не уялмагъан тиширыуду ким эсе да,— деди Элмусхан, чыр-чыр эте тургъан жаркойну таба бла столгъа сала.— Къыяма айланмай да иги турады.

— Ой-ой, Элмусхан, сен Ануарны танымайса,— деди Мухаммат, олтуруп тургъан шинтигин столгъа жууугъуракъ тарта,— ол жолдан кимни да чыгъарлыкъды.

— Да танымай а мен Ануарны, сатыу-алыу этген-

ден башы къутулмаучу эди да, малчы да къалай болду бу?

— Сен билмейсе, Элмусхан, фермагъа кеси жанына къоркъуп келгенди ансы, колхозгъа къарыны ауругъанмы сунаса? Тутулуп кетерге аздан къалгъанды.

Ол сёзлени эшитгенде, Зауурбекни аркъа жиклери къалтырадыла, башы къайгъыгъа къалып, жаркойну шиш бла угъай, къашыкъ бла, сакъалына да жау тама, ашай тургъан Мухамматны экили кёрдю. Тохтар улуа, ашагъан да эте, хапарын къыздырады. Аны бюгюнча кёп жаншап да ким кёргенди.

— Къатын алгъан эсенг, юйюнге элт, юйюнг къурумагъан эсе,— дейме мен мынга.

— Сен таматабызса, тамата уа къолунда ишлегеннге атасынданмы башхады, тоюбузну эт,— деп тохтагъанды къантулукъ. Энди председательге уа бир бар онг жанынгы айландырып.

— Сени хатангдан жашла къатын алалла, сени хатангдан ийнекле къысыр къалалла, сени хатангдан бузоула жётел этелле...— дер да башлар, къашларын къаты тюйюп, мангылайын жыйыртып, кёз акъларын айландырып.

Ол заманда: «Аман жётел къысды да башынгы, ёмюрден-ахыргъа къысыр къалды да къатынынг»,— дерге уа адам жокъ. Ачыуумдан айтама ансы, тёртмюдю, бешмиди кимилдиси уа болур дейме. Да аны къатыны къарынымы ауруйду — ханс арытхан, дырын жыйгъан къайгъысы жокъ, сабий да тапмазлыкъ болуп атасыны башынамы жашайды дунияда...

Юйде Мухамматны сёзюне тынгылагъан адам жокъ эди, Элмусхан ич отоугъа кирип, чыракъ жарыкъгъа жууугъуракъ олтуруп, тобукъ юсюнде къолан къумачны ары-бери буруп, тигиу этеди. Ол аз да башын энишге этгенлей, кёзлюклери бурун къыйырына келип тохтай эдиле. Баям, Элмусхан ол халгъа эртте юйренненген болур эди, кеси халын арталлыда тюрлендирмей, сол къолу бла узалып, кёзлюклерин артха терк-терк тюрге эди. Элмусхан, юйде къонакъ болса, бир тюрлю бир ишни къолгъа алыргъа сюйген адам тюйюлдю. Алай бюгюн нек эсе да къолан къумачны къолгъа бек къаты алгъанды.

— Эки-юч кюн болады, мен бу ал ботаны жарашдырып белиме къысалмай тургъанлы,— деп сёлешди Элмусхан ич отоудан Мухаммат да, жашы да эшитирча. Андан сора жукъ айтмады. Аны къолундан иш нек ёлмегенин киши сюрюшдюрюп кюрешмеди.

Мухаммат ушакъны къыздырады. Зауурбег'а терен сагъышлыды. Эки къолун да сакъал тёбюне тиреп, кёзлери чыракъ барып олтурады. Анга бусагъатда Марзиятны этгени не уллу къыйынлыкъдан да къыйын кёрюне эди, хо да, аны эссизлигинден, сюдлюк-отлукъ болуп тура эсе, «кеси жыгъылгъан сабий жилямайды» дегенлей, кишиге кёл ашар жери жокъду. Тюз жолда абынды эсе, аякъ юсюне да кеси турургъа кюрешсин. Алай Марзиятны къылыгъы уа Зауурбекге белгисиз эди. Жаш ол сагъатда ол затны юсюнден сагъыш этеди. Да бирде Зауурбекге жаулукъ этдиле эсе, тенг къызларыны барысындан да кесин насыплыгъа санагъан, дунияда кесин Зауурбекден айырырча кюч табылмазлыгъына толу ийнанып жашагъан Марзиятха не болуп къалды? Ол Зауурбекден жол ташларча, жаш анга не хата этгенди? Юсюне ёре сюелип: «Бюгюнден арысында къатыма келме!» — деп не хыйсапдан сюелирге керек эди?

Къалай-алай болса да, Зауурбекни жашауына сукъланырча тюйюл эди, ол эки отну ортасында жашай эди — бири биринден кючлю. Угъай, Марзиятны иши от угъай, жюреклени юшютген буз гырт эди. Аны санланы къалтыратхан суукъ жели Зауурбекни къыз эринлерича къалтырай тургъан эринлерин туз тюйген ташныча агъартханды. Ала Элмусханны къол аязларыча жарылгъандыла. Зауурбек, сагъышлы тынгылаун бузмай, бирде тили бла эринлерин жалап жумушатады. Ол Марзият бла татлы болуучу заманларын эсине тюшюрсе уа, борбайланы къыйгъан сагъышларын унутуп, кёкге учуп кетериги келе эди,— жюрек тынчлыкъ табып, тойгъа чыгъаргъа хазырланнганча, эки къанатын керип, къолларын ары бла бери къымылдатханын кеси да сезмей тохтайды. «Зауурбек, кюндюз эки кёзюм орамдады, кече уа жукъусузма. Менде къарыу къалмагъанды, эт оноуубузну,— деп Марзият, жашны кёзюне къараргъа уялып, башын ёрге кётюрмей, къыз намысына ушамагъан сёзлени сюймеклик къутуртхандан айтхан эди.— Эт оноуубузну...»

Зауурбек ол заманда кёлсюзлюк этгени ючюн кесине бир такъыйкъаны да кечмейди. «Хазыр бол, жаным, киеу нёгер жыяйым»,— деялмагъан эди Зауурбек. Ол къызны жюрек сёзюн эшитгенинде, санлары ток ургъанча къалтырагъан эдиле, кёзлери алас-булас кёрюп, жер тёгерек айланнганча болуп, аякъ юсюне кючден сюелгенлей турду.

Ол сагъатда Марзиятда да къарыу аз эди. Ол да къалтырагъан борбайларына кюч-къарыу беририн ул-

лу Алдахдан тилейди. Марзият алайда кесини эсинде болмагъан дагъыда бир иш этди — башын Зауурбекни кёкюрегине тиреп тохтады. Ол заманда къызны сандары алай къалтырадыла, тишлерини бир бирге тийген тауушлары кесине эшитилгенча болдула. Марзият Зауурбекни галстугуну къыйырын ауузуна къабып, аны асыры чайнагъандан, къара къаргъышлыкъ этди. Жаш а Марзиятха тиеме деп асыры къоркъгъандан, эки къолун ёрге тутуп, сын къатханлай сюеледи. Ол ахыры да андан ары сюелирге онгу болмагъанда, ары-бери тепчип, Марзиятны кесинден айырыргъа умут этди. Алай къызны аны ол умутундан хапары жокъ эди, кеси ары дери бир заманда да сынамагъан, кёрмеген зауукъ дуниягъа тюшюп къалгъанына къуунып, жюрек ырахатлыкъ табып, къатында бир жан болмагъанча, тауушсуз сюеледи. Мамыр сагъышла къалкъый эдиле аны башында, кюн да, ай да жаланда кесине тийген суна эди Марзият.

Бир заманда Зауурбек бар кючюн жыйып, кесине таукеллик алып, эки къолу бла къызны чахауаннга тутханча къызаргъан жаякъларындан тутуп, башын ёрге кётюрюп, эки кёзюне къарап тохтады. Зауурбек Марзиятны кёз гинжилеринде кесини суратын кёргенча болду. Тюрт, ачы сёзлени не кёп эшите келген эсе да, Зауурбек жашауну сюймеген жаш тюйюл эди. Алай бюгюн а анга жашау бютюнда татлы эди — ол кесине, Марзиятха да замандан кёп игиликле тилейди — ырыскы угъай, саулукъ, узакъ ёмюр, сюймекликни да бек арыуун, дуния бла бир сабий да.

— Мени сюймекликни тузагъына тюшюргенсе,— деди Марзият, бу жол Зауурбекни кёзюне къарап, суусалам болуп.— Тюз былай хорлатырыкъма деб'а жети жукъдап тюшюмде да жокъ эди.

Ол заманда Зауурбек, нек эсе да, Марзиятны насыпдан толу кёзлерине къарап, сансыз кюлдю. Ол сагъатда къалай эсе да жашны бетинден бир суукъ жел ургъанча кёрюндю Марзиятха. «Тиширыуну атасына налат,— деди Марзият ичинден Зауурбекден артхаракъ туракълай.— Манга алай керек эди, айланчы энди алай, ит кибик, халкъны кесинге кюлдюрюп. Тейри арадады, бюгюн мен тели болгъанма». Къыз кеси кесине ол урушуу бла Зауурбекни кёзюне дагъыда къарады. Биягъы жаш ышарды. Аны ол хыйла ышарыуу, алай тюйюл эсе да, бусагъатда Марзият суннган алайды, эки сюйгенни арасында жангыдан бир кёлсюзлюкню туудурду. Марзият ким эсе да анга бедиш этген сунду. Алайда къыз

кеси кесине къаргъыш этерге да бир башлады. Алай ырыслады да: «Кёзлеринден къан а мени сюймегенни тамсын»,— деп шыбырдады.

— Марзият, къалай ариуса сен,— деди Зауурбек, къургъакъсыгъан эринлерин кючден бла бутдан къымылдата.— Битеу Жангы элде сенден ариу къыз жокъду... Къалай насыплыма мен!

Марзиятха бир кесек жан кирди эсе да, жашха кёлкъалдысын жюрегинден алып аталмайды. Ол а сюймекликден акъылын тас этген сабий къызгъа нек кюледи да?

— Санга къачан акъыл кирлик болур? — деп жиберди Марзият иги кесекни тынгылап тургъандан сора.— Папам сау айлансын, ётюрюк айта эсем.

— Хайда, хайда, энтда да бир зат айт,— деди Зауурбек,— тырман этгенчигинг ушап турады.— Жаш, узалып, къол аязы бла Марзиятны чачын сыларгъа умут этди. Алай къыз аны къолун артха тюртюп къойду.

— Бу дунияда экибизден насыплы болурму?— деди Зауурбек, къызны къылыкъсызлыгъына кёлкъалды этгенин да сездирмей.

— Мен а алай сунмайма,— деди Марзият, жюреги ассыры ургъандан чыгъып кетерге жетип, бир тыш адам бла сёлешгенча.

Зауурбекни борбайлары къыйылып, Марзиятны аллында тобукъланыргъа аздан къалды. Ётюрюкден не асыу, Зауурбек дунияда барын-жогъун да унутуп, сын къатып къалды.

— Сени сюймеклигинг бош, кёзбау сюймеклик сунама,— деди Марзият.— Хыраса сен, айтырынгы-къаллыгъынгы билмеген. Адамны жанына тиеме-къалама деген хыйсап жокъду сенде.

— Санга сюймеклигим сууугъан кюн санларым сууусунла,— деди Зауурбек, Марзиятны башын кесини кёкюрегине къысаргъа ётю жете.— Ол кюнден арысында кесими дунияда жашагъаннга санамаз эдим.

— Кет-кет ары,— деп, Марзият Зауурбекден бир жанлыракъ туракъларгъа кюрешди,— жанымы къаргъыш бла кюрешген эр киши алады.

— Бюгюн мени хар затым да былай эрши кёрюнюп нек къалгъанды, ы-ы?!

— Папам сау айлансын, билмейме. ...Билмейме Зауурбек.— Марзият, жашны жанынамы тийген болурма деп, сагъышха къалды, аны жапсарырча сёзле изледи айтыргъа.

— Мен бюгюн окъуна хазырма,— деди Зауурбек,

Марзиятны узун назик бормакъларын кесини ууучуна къыса.

— Не затха хазырса? — деди Марзият, кёзлери сюзюлюп, Зауурбекни бетине таралып къарай, олсагъатдан санлары эрип кетерикча, бошая.

— Киеу нёгерни жыяргъа...

Зауурбек да, Марзият да андан ары айтырыкъ сёзлерин ичлеринде бишире, бир бири къолларындан тутханлай, суу боюнундан чыгъып, уллу жолгъа ётдюле да, акъырын-акъырын атлай, эл таба кетдиле.

Зауурбекни да татлы сагъышларындан къутулгъаны, Мухамматны да Элмусхан бла саламлашып, Зауурбекни да тамбла къошда сакълап турлугъун англылатып, юйюне атланнганы тенг болду.

IV

Зауурбек, Мухамматны ашырып, тыш отоуда диванга таянды. Ол кесини толмагъан муратларыны, айтханларыча, ол тутмакълыкъ сынаса, жарлы анасына келлик кюнню юсюнден жангыдан сагъыш этеди. Баям, Зауурбек тамбладан оздурмай, аны халкъдан айырлыкъларын билсе, танг атхынчы анасыны къатында олтурур эди, андан тансыгъын алып, «Багъалы анам, жанынга тийген заманым болгъан эсе, кеч,— дер эди,— къайгъы этме, аллай бир таралма, бюгюнча, къайтып келирме, дунияда эр киши аз затха тюбемейди. Кёп ахшы жашла сынагъандыла быллай ишни,— Зауурбек анасына аямай кёл этдирир эди. Алай ол эрттенликде аны райкомну бюросуна чакъырып, партия билетин столгъа салдырып, кесине уа тутмакълыкъ сынатырыкъларын а билмей эди, Зауурбекни партиядан къыстаргъа дегенлеринде, Хашим биринчи болуп къол кётюрюлгюн да билмей эди. Зауурбек, диванда олтуруп, анасыны кёзюне къарап, ол кеси жашауунда сынагъан къыйынлыкъланы, ал бурун ыспассызлыкъны бир зат бла да тенглешдирирге къолундан келмейди. «Жарлы анамы къызы болса, къыйын кюнюнде эс тапдырыр эди,— деп да бир айтды Зауурбек.— Жаш а не? Биз не хайыр этгенбиз анабызгъа? Жюрек ауруу, баш ауара. Ёлген кюнюнде жиляуун этерге къызы болмагъан жарлы ана».

Баям, Зауурбекни жюреги келлик кюнню огъурсузлугъун сезген болур эди, тангын жукъусуз ашырды. Ол Мухамматха ётюрюкчю болмайым, хайырны, хатаны ким билсин, алып кетселе, артда аны кёзюне къа-

раялмам деген акъылда, танг аласы бла къобуп, къолбет жууып, атын тигелетир муратда, жюгенни да къолуна алып, Чегет Тала таба ёрлеп кетди. Ол элни башындан къарап, андан ёмюрден-ахыргъа айырыллыкъча тансыкълады. Кеслерини ожагъындан олсагъатда тютюн чыгъа башлагъан юйлерин да, къоншу-тийрени да тансыкълады. Энди, танг жарыгъы элни толусунлай къолгъа этгенден сора, къычырыргъа кюрешген хоразланы тауушларына да сюйюп тынгылады. Ол эки кёзюн Марзиятланы юйлеринден алмай, кёп заманны сюелди. Марзиятдан айырылгъан кюнюнде окъуна жашауда бир татыу къалмагъанына толу тюшюнюп эди Зауурбек. Марзиятсыз жашау анга бек къыйматсыз, тузсуз-мыстысыз эди. Тюзю, аллай жашауууну арталлыда жокъгъа санап къойгъанды, ол кеси ангылагъандан, аны жашауу керексиз гыржын къоратыу эди.

Зауурбек, жюгенин тюз бюкленип тургъан формасында жерге — чыкъ басхан кёк кырдыкга атып, аны юсюне олтуруп, кёз къакъмай, Хашимланы юйлерине къарагъанлай турду. Аланы юйлерини ожагъындан да ауур, къалын тютюн чыгъа башлады. Бир заманда Мухтар, Марзиятны къарындашы, арбазгъа чыкъды да, мал орун таба кетди. Андан сора кёп мычымай, арбазгъа Марзият да чыкъды. Ол, челек бла бир зат келтирип, юйлери къаты къапхакъдан энишге къуйгъанын кёрдю Зауурбек. Ол заманда къызны бар сыфаты жашны кёз аллына келип тохтады, ариу назик ауазы къулагъына эшитилди. Башын аны кёкюрегине къыскъан кюню эсине тюшюп, жюреги аякъ бюгюп башлады. Ой, къалай огъурлу кюн эди ол! Зауурбекни битеу жашауууну толу къыйматын тутхан кюн. Жаш аллай кюнню энтда да къайтып келлигине бир да ийнанмайды. Бютюнда энди эл кюлкюлюгю бола тургъан Зауурбекни Марзият башынамы урлукъду.

«Тейри арадады, Хашимни къызыны ызындан тагъылып айланнганынгы артыкъ дурус кёрмейме»,— деген эди бир жол Элмусхан жашына. Ол алгъа къызны жаратмай тюйюл эди. Алай нек эсе да, кюнлени биринде жашына алай айтып, андан тереннге да кирмей, тохтап къалгъан эди. Ким биледи, тышындан сёзмю эшитди огъесе кертиси бла да жаратмагъанлыкъмы этеди, ол кюн аны акъылында болгъанны Зауурбек ангыламагъан эди. Нек деп сорургъа уа бети жетмеди. Кюнлени биринде уа Элмусхан, кеси айтханны жууабын тапдыргъанча: «Балам, биз Хашимлагъа тенг болалмакъ.— деген эди.— Ол ишни болурун биз сюйгенликге, ала сюй-

мейле. Сабий къыз терилгенликге, атасы-анасы, эшитселе, сени мудах этерле. Акъылынгы башынга жый, жашым»...

Зауурбек анасы айтханнга тюбегенине шагъат болуп, терен сагъышха кетип тынгылайды. Алай не бек кёл этерге кюрешсе да, ол сагъатда анга таукеллик берирча кюч жокъ эди — иш асыры тереннге кетген эди. Анга келсин, келмесин, бу дунияда жашагъан къадарында Зауурбекни жолун жарытырыкъ, отун тиргизирик, юйюне ай, кюн жарыгъын тийирлик жаланда Марзият эди. Ансыз жашауу къурт ашагъан чертлеуюкге ушап къаллыгъына жаш эртте тюшюннгенди. Алай этер къарыу а жокъ.

...Зауурбек алайда кюн таякълары тау башлагъа къакъгъынчы олтурду. «Да не этериксе, сыйлы башын сыйсыз этерге сюе болмаз,— деди Зауурбек, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, Марзиятны юсюнден этген сагъышларын чачаргъа кюрешип.— «Тёзген тёш ашайды» дейдиле, тёзейик»...

Алай айта келип, ышаргъан да бир этди.

...Зауурбек атына жайракъ минип юйлерине жетгенинде, колхозну председателини машинасы келип, аны сакълап тура эди. «Терк бол, сагъат оннга районнга жетерге керексе,— деди шофёр жаш Зауурбекге.— Мычымай жетдир дегендиле».

— Аллай бир ашыгъырча не от тюшгенди? — деп, Зауурбек сансыз сёлешди.

— Оллахий, андан хапарым а жокъду. Мен манга айтханларын айтама.

— Жашым, не болгъанды? — деди Элмусхан, Зауурбекни кёзюне соруулу къарап.— Бу тууарланы юсюнден мен эшитген хапар тюз болурму? Эшигими жапма, балам...

Зауурбек анасыны бетине бетин салып, кюлюп-ойнап, аны жапсарыргъа кюрешди, бир тюрлю къайгъы болмагъанын ангылатды. Алай кесини кёлю толуп, тили бюлдюргю этип, айтыр сёзю тамагъына тыгъылып къалды.

— Бюгече бир аман тюш кёргенме,— деди Элмусхан, тюкюрюгюн кючден бла бутдан жута, жашына къараудан тоймай.— Уллу Аллах айтхан жерден кери этсин.

— Амин Аллах,— деп кюлдю Зауурбек.— Анам, аман тюшюнгю манга жоралама.

— Уллу Аллах айтылгъан жерден кери этсин.

— Да угъаймы дейме, анам. Мен сенден тилерик.—

деди Зауурбек мудах ауаз бла,— бу ат мен келгинчи былайда къантарылып турмасын, тийреде жашчыкъладан бирлерин тиле да, тёшге чыгъарып, кишенлеп къайтсын.

— Балам, бюгече бир аман тюш кёргенме, жолгъа чыкъмай къалырменг?

— Анам, бюгюн санга не болгъанды? Тохтамай бир затны юсюнден айтып турургъа къалай эрикмейсе? Не этерикме, сен аман тюш кёргенсе деп, эшикге чыкъмаймы турлукъма? Экинчиден, мен бусагъатда кеси башыма эркин адам тюйюлме.

— Су кюнюм, алай нек айтаса? Мен да билмей, юйюме от тюшюп тура болур дейме.— Элмусхан кесин ачыкъ жилярга хазырлады. Алай не апчыгъан кюнюнде да керексиз къыйнамагъан, гузаба бла, къайгъы бла сабийлерин жарсытмагъан ана жюрегине таукеллик алыргъа кюрешди. Болсада, ол хуюри болгъан чапыракъча жыйырылгъан эринлерини къалтырагъанларын тыялмады.

Зауурбек, юйге кирип, кийинип чыкъды.

— Уллу Аллах ахшы жолгъа атландырсын! — деди Элмусхан.— Бюгюн ол жашланы бирлери былайгъа атламагъанларын кёремисе! Тохтагъыз сизни бир...

— Анам, бюгюннге дери мен эшикге чыкъмагъанмамы, районнга бармагъанмамы, не затха къайгъыдан къыраса? — Зауурбек, Элмусханны къучакълап, жаягъындан уппа этди. Ол заманда ана кесин тыялмады — жюрексинип жиляды.

— Кеч къалмазгъа кюреш,— деп къычырды Элмусхан, къабакъ эшикден тышына чыгъып, Зауурбеклары ол тийреден иги да узайгъандан сора.— Юйге жыйылмай, сакълап турлукъма.

V

Зауурбек тутмакълыкъ сынагъанлы, Токашны юйюрюн бютюнда уллу къыйынлыкъ басып, анда жарыкълыкъ, адыргы ышарыу да ёчюлгенди. Юйде бир бирге сёлешген жокъду. Токашны тамата жашлары эки къолларын да къош этип, сакъал тюплерине тиреп, бу ишде кеслерини бир уллу терсликлери болгъанча, аналарыны кёзюне къараргъа уялып, теренден ахтынып, юйню эки мюйюшюнде экиси да баштёбен болгъанлай олтурадыла.

— Энди уа не хадагъа этейик? — деди Элмусхан къайгъылы сезим бла, башын энишге бошлап тургъан халында.— Мен уллу Аллахха не хата этген болур эдим?

Алгъыгъызны жууургъаныгъызгъа кёре узатыгъыз деп ылмы айтханем сизге. Ёмюрден-ахыргъа баш кётюрюрге оюг болмай къалды да, таланнган. Уллу Аллах, быллай бир къыйынлыкъны кётюрюрге мен а ташданмы ишленгенме? «Аллах бла кюрешме да, буйрукъгъа бой сал,— деп шыбырдады Элмусханны къулагъына ол ёмюрюнде эшитмеген эр киши ауаз.— Аллахха чамлансанг, иги тюйюлдю».

— Аман кёзюне жолугъайым,— деди Элмусхан, иги базыгъыракъ ауаз бла.

Аналары ол сёзлени кимге айтханын билмей, жашла бир бирге къаращдыла.

— Манга эталлыгъын аямасын, аман кёзюне жолугъайым,— деди Элмусхан дагъыда.

— Анам, кимге чамланаса? — деп, Салих Элмусханны ауузундан сёзюн алды.— Кимге чамланаса?

— Битеу дуниягъа, уллу Аллахха да.— Бар къыйынлыкъны бир адамны сыртына жюклеп турургъа жараймыды?! Мен кече, кюн да анга къулланнганлай, ол да мени башымы жерге сугъадан-сугъа баргъанлай. Аллахны буйругъуна къарыу жокъду деп, намысым ит юргеннге тенг болмай, не заманнга дери жашарыкъма? Не уа казнагъа къыйыным болмагъан къатынмамы мен? Къаяла кибик юч къарындашым къазауатдан къайтмай къалдыла, атамы кадетле жойдула, кесим да бир кюн белими тюзетмегенме. Угъай, тёзгеним боллукъду. Кишиден къоркъур жерим жокъду. Ичинде жаны болгъан энди манга бир тюрт сёз айтсын. Властьха бизден уллу къыйын ким салгъанды?

— «Ётген ёмюр — акъгъан суу»,— деди Элмусханны тамата жашы, олтургъан жеринден арталлыда къымылдамай.

— Да сора юйлерине аман палахмы келгенди, сизни атагъызны атын да бир унутсала.

— «Ёлсенг да, туугъан жерингде ёл» дейдиле, анам,— деди биягъы жаш.

Андан сора Элмусханны сёзю кесилди. Ол олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю. Шуу деп тургъан отоуну ичинде ары-бери атлады. Аллахха, дуниягъа чамланнганына сокъураннганмытда этди, кеси кесине: «Уллу Аллах, кечеринги тийлейме,— деп шыбырдады.— Къадардан къутулур къарыуубуз жокъ. Уллу Аллах, мындан аманындан да сен сакъла».

ТЁРТЮНЧЮ БАШЫ

I

Арадан бир жыл озуп, Токашны юйюрю да, тийре да Зауурбексиз жашаугъа бир кесек юйреннген эселе да. Элмусханны жашауун а къара туман басханлай турады. Анга кече жукъу, кюндюз жюрек тынчлыкъ жокъду. Эшик къагъылса, ачылса да, Зауурбек келген сунуп, секирип ёрге турады. Ол жиляса, алагъа бу кюнню бергенлени къаргъаса, жюреги бир кесек ырахатлыкъ табып, тышына чыгъып, тийре къатынла бла ушакъны къыздырып, къайгъыларын аны бла чачып да бир къайтады.

Элмусхан туугъанлы да къаргъыш бла кюрешген адам болмагъанды. Ол аны уллу ырысха санагъанды,— тюз адамгъа къаргъыш этсенг, кесинге жетеди деген оюм аны акъылындан бир заманда да кетмегенди. Энди уа, хар беш ууахты намазын къоймагъан къатын, хар намазлыкъгъа чёкгени сайын Аллахдан, файгъамбардан да Зауурбекге артыкълыкъ этгенлеге палахны бек уллусун тилейди. «Анга сынатхан жерлерине кеслери тюшюп кёрейим» дегенча сёзлени кюнден кёп кере къайтарады. Хоншуда-тийреде аны ол халына айып этген жокъду. Кертиди, алада да Зауурбекни юсюнде эки тюрлю оюмну айтханла да бардыла: «Ашамай тургъуед»,— деп бирле, «Кёз кёре жашха артыкълыкъ этилди»,— деп бирсиле. Ныгъышха жыйылып, Элмусхан болсун болмасын, Зауурбекни атын бир сагъынмай а къоймайдыла. Элмусханны кёлюн алабыз деп, жалгъан сёз къураргъа кюрешгенле да бар, кёл кенгдиргенлерин букъдуралмагъанла да бар. Аллай ныгъышладан биринде къатынладан къайсы эсе да:

— Аланла, мен бир сейир хапар эшитгенме,— деди. Ол заманда тиширыуланы барысы да сагъайдыла.

— Не хапар, аурунг?

— Хашимни къылле къызы баш кюн бла бош кюн Ташбурундан * жыйылмайды дейдиле.

— Нек, аурунг?

— Ма Зауурбекни кёрюрге.

— Кет-кет, бир уллу къатын къаллайла жаншайса? — деди сёзге биринчи кере къошулгъан къарамыйыкъ, къарабет, уллу санлы къатын.— Сен а элден энчи бир сант сёлешмей къоймазса. Биреуню ариу баласы-

---

* Ташбурун — Тырныауз.

ла къылле-милле деп да нек айтаса, Аллах ыразы боллукъ, болмагъан атны да нек туудураса?

— Кет, башымы аурутма, айтырымы-къайтырымы сени тенгли бир биле болмам. Не хыликкяла жаншайса?

— Да сен, харип, аны келинлигини юсюнден сант сёзле айтсанг, къалай тёзсюн? — деди ючюнчю къатын.

— Да бир да, ол ёлмесин ансы, Хашим чыракъ кибик къызын аны суубурун жашына деп турады дейд.

— Аллах бирди, сен да бек сейирлик адамса,— деди башха къатын.— «Хашимни къылле къызы» деп бир айтаса, Хашим чыракъ кибик къызын анга беремди деп бир жаркъмалайса. Мен эшитген тюз эсе уа, Хашимни къызыны Зауурбексиз кюню жокъду дейдиле.

— Хоу, сен ёлмегин ансы, райисполком жангыз къызын тутулуп тургъан жашха берликди дейд. Билмегенин къалай айтады адам!

— Жангыз балам ёлмесин, Марзиятны Ташбурундан жыйылмагъанын мен да эшитгенме.

— Райисполком болуб'а аллай жаш тапса, къарынымы ауруйду.

— Аллахны арагъа салып айтсакъ, Хашимни къызы адам къачар сабий тюйюлдю. Бир да-бир да, болса — алай боллукъду.

— Марзиятны жери хазырды, аны къоюгъуз да, хар ким кеси оноуугъузну этигиз,— деди мыйыкълы къара къатын, къалын къашларын къаты тюйюп, урчугъун женгил-женгил бура.

— Айтханем да бу шуёхуму къарыны нек ауругъанын.

— Къарынынг а сени аурусун...

— Ауузугъузну къысыгъыз, Элмусхан келе турады.

II

Марзиятны юсюнден айтылгъан хапар тюз эди. Эсе да, ол кюн сайын Ташбуруннга жюрюгенликге, Зауурбекге тюбеп турмазлыгъы баям эди. Элли къатынла не кёп жаншасала да, ол ишни этерге Марзиятны къолундан келмей эди. Зауурбекни кёрюрге, аны бла сёлеширге термилгени, жюрек таралыуун письмосунда билдирип тургъаны уа керти эди. Марзият Зауурбек жюрюген жол бла жюрюуден, аны анасы бла ушакъ этиуден ёмюрде да эрикмез эди. Ол Зауурбекге жазгъан хар письмосун: «Тюнене анангы кёрюп, уяла-уяла, кюч-

ден саламлашдым. Бети-къуту иги эди»,— деген сёзле бла башлаучуду.

Зауурбек Марзиятны биринчи письмосун алгъан кюнюнде кёрген къыйынлыкъны ёмюрде да унутмазлыкъ сунады. Биринчиден, «арба аугъандан сора, жол кёргюзтюучю кёп болур» дегенлей, болур иш болгъандан сора, Марзият анга эс тапдырыргъа кюрешгени хыликкя этгенча, кёл кенгдиргенча кёрюне эди. «Къыйынлыкъ къартха, жашха да соруп келмейди. Аллай къыйынлыкъ бюгюн сени жокълады эсе, тёзерге керексе. Папам ёлмесин, къыйналсанг, кесинг къыйналлыкъса ансы, аны ючюн намысынга хата тюшерик тюйюлдю. Сени ким болгъанынгы халкъ биледи...»

Жаш ол тизгинлени окъугъан заманында Хашимни райкомну бюросунда чартлагъан кюню кёз аллына келип тохтады.

«Былайда мен тюзлюк болурун сюеме,— деп сюелген эди Хашим.— Бир къауумла айтханча, Зауурбек жаш адамды, бу жолну кечейик, тутмакълыкъ сынатмайыкъ деген оюмну арталлыда тергге санайма. Бюгюн аны терслигин кечейик, тамбла да башхасын. Ол ишни ахыры неге жетип тохтарыгъыны юсюнден сагъыш этемисиз? Жаш, къарт болсун, терслиги болгъан адам, ахырысы-къысхасы, терслигине жолугъургъа керекди. Бюгюн анга жан аурут, тамбла уа башхасына...»

Алайда Зауурбек Хашимни халына къарап, ол аны тюерге, ёлтюрюрге да угъай демезлигин ачыкъ кёре эди. Зауурбек аны алай кёрюп, бир такъыйкъаны ичине жунчугъан окъуна этди. «Къалай къансызса,— дей эди Зауурбек ичинден.— Мурдарлыкъгъа кирирге да угъай дерик тюйюлсе. Мени терслигим болмагъанын биле тургъанлай, нек жюрексинесе?»

Хашимни ачы сёзлери жангыдан эшитилдиле да, Зауурбекни жюрегин ачыкъ жарагъа туз къуйгъанча кюйдюрдюле.

«Ахырында, мен айтырыкъ олду: Зауурбекни партиядан чыгъарыргъа, бюгюнден озмай, баш эркинлигин сыйырыргъа. Анасы, къарындашларымы этедиле ол жумушну огъесе жуукъларымы, аны бла бизни ишибиз азды, тас болгъан туурарланы жерден да чыгъарсынла, узакъгъа созмай, колхозгъа тапдырсынла».

Аллай ишден сора Зауурбек Марзиятны письмосунда айтылгъан сёзлени тюзлюклерине, жюрекни теренинден чыкъгъанларына бир да ийнанырыгъы келмей эди. «Зауурбек, кесими акъылсызлыгъымдан сени жанынга

кёп кере тийгенме,— деп жаза эди Марзият.— Аллай кюнлерим эсиме тюшселе, кесим кесими этими ашарыгъым келеди. Бирде мен алай Зауурбекге эркеленип эте эдим деп кёл этерге кюрешеме.

Къалай-алай болса да, мени сюймеген ёмюрюнде бусагъатда мен сынагъан къыйынлыкъны сынап жашасын. Папам алай сау айлансын, мен аны кёлюм бла айтханым кибик, бу дунияда сенсиз бир кюн да жашаяллыкъ тюйюлме».

«Атангы сагъынма,— деп, Зауурбек кеси кесине шыбырдады.— Сени атанг адамдан жаратылмагъанды»... Зауурбек Марзиятны письмосун андан ары окъуйду:

«Бусагъатда тереземи кенгнге ачып, кечени шошлугъуна тынгылайма. Бирде сени аякъ тауушунг, уялгъандан сёзюнгю манга кючден ангылатыучу ауазынг къулагъыма эшитилип, терезеден тышына къарайма. Алай, экибиз ауанасында сюелиучю алма терекден сора бир зат да кёрмей, мудах болама. Зауурбек, мен бу ишге нек жолугъуп къалдым деп, жюрегинге кюч алма. Мени таралгъаным экибизге да тамамды.

Ой, унутуп барама. Сен кюлюрча бир хапар айтырыкъма. Озгъан шабат кюн Ачахмат тишинден онгсуз болуп келгенди да, мен а ауругъанын угъай, сау тишин алып жибергенме. Папа ёлмесин, бу тишим ауруйду деп, кеси кёртюзтген эди. Экинчи кюн дагъыда, танг атмай, юйге келгенди, бу тиш жашаууму къурутду деп. Мен а биягъы кеси кёргюзтген тишин алып жибергенме...

Зауурбек, уялмай кёзюнге къарап, кёлюмдегин айтхан кюнлерим болгъандыла. Ийнан, алай тыйгъычсыздан угъай, сюймеклигиме баз болалмай этген эдим. Небилейим, сени кёлюнге не келген болур эди, алай мен а жюрегимде болгъанны бир бурмай айтдым. Билеме, ала мен угъай, сен айтырыкъ сёзле эдиле. Сенде кюч уллуду, акъыл терен. Мен а не, «тиширыуну чачы узун, акъылы къысха». Сенсиз кюнюм къарангы болуп тургъанлай, къадаргъа бой салып, тёзюп туралмадым. Бюгюн да былай ачыкъ сёлешгениме кёлюнг кюлмесин. Ич сёзюмю бу дунияда сенден башха адамгъа айталлыкъ тюйюлме. Сен кёз жарыгъымса, жюрегими тебиюсе. Зауурбек, ол иги, ариу ананг ёлмесин, айып этме.

Сени жюрегинг манга эртте юшюп, телисине сант эте тура эсем да билмейме. Бу дунияда бизни сюймеклигибизни белин бюгерик кюч табылмазлыгъын айтыучу кюнлеринги эсинге тюшюр. Бир бирден ёмюрде да

айырылмазгъа деп ант этиучюбюзню унутма. Тилейме, жюрек отунгу жангыдан ышыр. Аны жарыгъы жолубузну ёмюрден-ахыргъа жарытханлай турсун.

Письмону жазгъан, сюймеклик сант этген Марзиятды».

Зауурбек Марзиятдан письмо алса, олтуруп, аны кеси бла ушакъ этгенча, Жангы элни адамлары бла саламлашханча бола эди, бирде анагъа, тенгнге-жуукълагъа тансыкълыкъ жюрекни таралтып, тутмакъ отоуну ичинде, тузакъгъа тюшгенча, адыргы этеди. Аны Марзиятха кёл ашагъан жери жокъду. Арада сёз, кёлкъалды чыкъса да, бек алгъа терсликни Зауурбек кесине алыучу эди,— не, ол къызны сюйген этгенликге, атылгъан патрон кибик, сёзюн ангылатып айтханы жокъ, Марзият, былай этейик деп оноулашханы, кенгешгени жокъ, мыж-мыж этип айланнган болмаса. Ол, колхоз, партия жыйылыулада ауузу от чакъгъан жаш, Марзиятха тюбегенлей а, тили тутулуп къалады.

Аны Марзиятны къатында сёз айтыргъа базындырмагъан, къызгъа ич сырын ачаргъа базындырмагъан да сюймекликни кючю эди. Зауурбек, башха къызла бла ойнагъан, кюлген да этеди, чамы, лакъырдасы бла жыйыннга жан да салады. Алай Марзиятха тюбегенлей а, тилсиз болуп къалады.

«Марзият, мен, киеу болуп, атангы аллына баралырмамы? — деди Зауурбек кеси кесине, юсюне олтурсанг къажыгъан тауушу къулакъларынгы сынсытхан темир ундурукъчукъгъа сыртындан тюше.— Мени андан уялыр жерим жокъду. Алай ол, башында бир къашыкъ акъылы бар эсе, адам шекелин арталлыда тас этип къоймагъан эсе, манга этген терслиги ючюн кеси уялыр. Угъай-угъай, бош сант эте турама, Марзият, сен бош кюрешесе, ол мен таныгъан Хашим эшитсе, сени ахшы муратларынгы бек терк чубур этер. Ол саулукъда биз этген мурат толмаз...»

«Угъай, хомух,— деди бир таукел ауаз Зауурбекге.— Алай кёлсюзлюк этме. Бу дунияда Марзиятны бла сени ишинге чырмау болаллыкъ кюч жокъду. Хайт де, Марзият сеникиди. Экигизни да насыбыгъызны Аллах алмасын.

Зауурбек, кёп турмай, сизни юйюгюзге насыпны жарыкъ тангы атарыкъды. Ол тангны жылыуу, жарыгъы барыгъызны да эндиге дери кёрген къыйынлыгъыгъызны унутдурлукъду».

...Зауурбек, эс жыйып, сагъатына къарагъанында, тынчайыр заманы эртте жетип тура эди. Ол тешинип

жатды да, жукъларгъа кюрешди. Алай нёгерлерини хурулдагъан тауушлары да ауур сагъышларына къошуп, тангнга кёз къысмай чыкъды.

III

Элмусхан, сунмай тургъанлай келген палахдан къутулургъа къолундан келмезлигин ангылагъанлыкъгъа, юйюнде тынчайып, олтуруп туралмайды. Бу ишни юсюне жашларындан хайыр чыкъмазлыгъын ангылагъандан сора, кеси белин къаты къысып, жетмеген жери къалмай айланады. Ол Абатны айтхан хапары бла бирге жашай эсе да, амалсызындан, «суугъа кетген таш къармар» дегенлей, Омаргъа тюбеп, андан болушлукъ тилеуюн бюгюн-бюгече да къоймайды. Баям, ол тюбеген адамла Зауурбекни къутхарыргъа онг болгъанын айтып ышандырмасала, Элмусхан кечеги башын къолуна алып айланныкъ болмаз эди. Ол, хар ышандыргъан адамына тюбегени сайын, къайгъыгъа кёмюлюуюнден къутулуп, Зауурбекни къатына олтуруп, ушакъ этгенча болады. Алай жукъусуз кечелеринде уа аны жюрегинде тюнгюлюулюкню сезими тууа эди. Сора бирде ол керексиз жалыныууну ыспассызлыгъын ангылап, тёшегинде олтуруп, жылы жилямукълары суукъ жастыгъына тама, тангын алай атдыра эди.

Элмусхан энтда да салып Омаргъа барды, Ол анга къалай къыйын иш эди — Омарны кёзюне къарап, жюрек жарсыуун анга айтмакълыкъ, алтын башын алыкъа баямын кеси толу билмеген къанлы жаууну аякъ тюбюне салмакълыкъ. Ол, бирде аты айтылгъан Муратны башы бла, аны къой, саулай да Бокуланы тукъумну башы бла ойнагъанын, ыспассызлыкъ келтиргенин ангылап, жюрегини жилямуъсуз сарнауна санлары къалтырап тынгылайды. Угъай, тюзю, ол тукъумгъа, ыспассызлыкъ сынатырыкъ адам тюйюл эди — ыспассыз адамлагъа баш уруп айланнганы ючюн сунады алай. Тукъумну атына тасха тюшюрген Элмусхан, кесине таукеллик алалса, сарнаудан толу жюрегине бой салдыралса, къыйынлыкъгъа тауча, жерча тёзерге керек эди. Душманыны жюреги жаланда ол заманда къара кесеу боллукъ эди. Аны да биле тургъанлай, Элмусхан а алай эталмайды. Жюрегинде Омаргъа къатылыкъ кюн сайын жангырып тургъанлыкъгъа, аны кёзбау ышарыуундан кёл кенгдириуню суукъ жели ургъанлыкъгъа, салып аны аллына барыуун тохтатмайды. «Бу мурдардан туугъан жашауну тюз, тийишли жоругъун сакълай эсе, ахырысы-къысхасы, дуниялыкъдан къоркъуп окъуна

башына бир акъыл жырыкъ болур»,— деди Элмусхан кеси кесине, Омарны кабинетине кирирге бла кирмезге арсар бола. Алайда Элмусханнга кюч-къарыу берген бир иш эсине тюшдю. Аны айтып, Омарны юсюне сюелирге таукел болуп. Сора, олсагъат окъуна кабинетге кирип бармай, коридорда салынып тургъан шинтикге олтуруп, эсге тюшюрюуню терен кёлюне батылып, Омаргъа айтырыкъ хапарыны тизгинин жыйып башлады кеси акъылында.

...Ётюрюкден не хайыр, Элмусхан ол ишге ыразы болмагъан эди. Халкъны жашауу бичакъ ауузунда тургъан заманда Элмусхан тиширыу башы бла анга келгенлени тилеклерин толтурургъа базынмады.

— Ауур жаралы болгъан совет солдатны жолда табып, алып келебиз,— деп шыбырдадыла сюрюучю кишиле. Ала элни малын кютген адамла эдиле, ингирликде сюрюуден къайтып келе эдиле. Ёгюз арбалары, аны юсюнде бир-эки батан бичен.— Жамычыгъа чёргеп, юсюн бичен бла жабып келтиргенбиз. Жарасын байларгъа кюрешгенбиз. Санлары къаннга боялыпдыла.

— Бусагъатда хар ким кеси ючюн къан тёгеди,— деди Элмусхан.— Угъай-угъай, бир да, эки да айтмагъыз. Къагъанакъ сабийле бла башымы отха сугъаргъа сюймейме. Сиз эр кишилесиз, юйюгюзге элтигиз. Тюзю олду.

— Элмусхан, немислиле бизни юйлерибизни хар кюнден бир къозгъайдыла. Партизанлагъа азыкъ ташыйсыз деп, ызыбыздан тюшюп айланадыла. Тюнене аладан экеулен Жеркли къолгъа дери бизни ызыбыздан барып, сау кюнню марлап айланнгандыла. Бу ишибизни билселе, юйюбюзню кюйдюрлюкдюле. Бу пакъырны да къагъып къоярыкъдыла.

— Сиз солдатны угъай, кесигизни къоркъууугъузну эте кёреме,— деди Элмусхан, бети тюрленип, хыны ауаз бла.

— Сен, эр киши акъылы болгъан тиширыу, алай акъылсыз нек сёлешесе?

— Мени юйюмю къурутмагъыз.

Эки къарт бир бирге къаращдыла. Алагъа сагъыш эте турургъа заман жокъ эди. Элмусхан бла даулашыргъа уа бютюнда. Алагъа не артха, не алгъа жол жокъ эди. Бусагъатдан озса, немецлиле орамда жан къымылдатырыкъ тюйюлдюле. Тамбла эрттенликге дери эллилеге жол кесилликди. Къартла аны барын да биле, Элмусханнга жалыныу хал алып къарадыла.

«Элмусхан, къызым, алай къатылыкъ этме»,— ол сёзлени къартланы къарамлары айта эди.

Элмусхан а кесини ауур сагъышлары бла къазауат эте сюеледи. Эки къарт бирде аны кёзюне ауана болуп, бирде, алауганлача, уллула болуп кёрюнедиле. Жаралы солдатны таралыу ауазы къулагъына эшитилгенча болады. Ол алайда Токашны да эсине тюшюрдю. «Жарлы сен, санга да келген болур быллай кюн. Кимни огъу седиретди субай санларынгы — душманны огъуму огъесе кесибизникилеми къапладыла?»

Элмусхан кеси сагъышларындан элгенди. Ол бир такъыйкъаны ичине къоркъакълыкъдан эсе кеси намысын бийикге салды. Бет къанлары кетип, къоллары, сакъаллары къалтырап сюелген къартлагъа кеси акъылында айып этди. «Бизге бу кюн эр кишилени бошбелликлерини хатасындан келип турады. Барыгъыз да башыгъызгъа жаулукъ къысаргъа тийишлисиз...»

— Сау элде бизден сора адам тапмагъанмысыз бу жарлыны элтирге?

— Элмусхан...

— Сакъалынгы къалтыратып турма да, акъылынгда болгъанны айтып къой.— Элмусхан къартха хыны сёлешгенине сокъуранды.

— Элмусхан, къызым, бусагъатда элде юйю илишаннга алынмагъан адам жокъду. Сизге уа киши тиерик тюйюлдю.

— А-а, бандитни юйюрюне немис этер хата жокъду дейсе да? Алаймыды?

— Угъай, туура алай да айтмайбыз...

— Совет властьны халкъгъа биз келтиргенбиз,— деп, Элмусхан таукел сёлешди.— Эшитесиз. Сиз а бюгюн ол властьны жаулайсыз. Билеклеригизге акъ быстырла тагъып, аналарыгъызны ёшюн сютюн малтап айланнган мажюсюлеге къулланасыз. Хау-хау, сени киндик къанынг тёгюлген жерни ана сютюнгден башхалыгъы жокъду. Ана сютюн багъалай билген туугъан жерни сыйын не уллу къыйынлыкъда да кеси жашауундан эсе алгъа саллыкъды! Ёлюм хар жаннга хакъды. Алай ёле да билирге керекди.

— Элмусхан, акъыллы башынга жаныбыз къурман болсун. Элде душманнга жакъ басханла да бардыла. Болсада, халкъны бирден тутдуруп терслерге жарамайды. Биз не этерикбиз. Жашларыбызны къазауатха жиберип, ызларындан къарап турабыз. Уллу Аллахны къолундалла. Халкъны жашындан иги жашыбыз бизни да жокъ.

Жаралы солдат, эки къарт да, Элмусхан да эшитирча, ауур ынчхады. Олсагъатда арбазгъа Абат да чыкъды.

— Не этесиз, аурунг,— деди Абат къартлагъа,— бу арбагъыз да неди?

Алайда къартладан бири анга жууап къайтарыр орунуна:

— Къалайса, Абат, аурумай турамыса? — деп сорду.— Биз да былай, Элмусханнга жумушубуз болуп къайтханек. Отун жюклей келир эдик деп, эрттенликде арбаны жегип чыкъгъан эдик да, малланы къаудандан тыялмай, кюнюбюзню аякъ юсюбюзде ашырдыкъ.

Ала ушакъ эте тургъан сагъатда Элмусхан, юйге кирип, жастыкъ, жууургъан чыгъарып, тюп юйге тигелей:

— Ой, Аллах ыразы болсун сизге,— деп, орамда айланиганла да эшитирча сёлешди къартлагъа.— Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын, биченчигим эки кюнден озарыкъ тюйюл эди. Нечик иги этдигиз! Бери, тюп юйге окъуна кийирип къоюгъуз. Аллах бирди, аяулу ашатсам, сау ыйыгъыма жетерикди.

Къартла къарап-къарагъынчы, биченни арбадан къотарып, къара жамычыгъа чёргелип тургъан жаралыны тюп юйге тюшюрдюле. Баям, Элмусхан алай айтмаса, къартла келтирген биченчиклерин юйлерине алып кетерик окъуна болур эдиле. Биченни къучакъларыбла тюп юйге ташып, солдат жатхан жерге къаладыла,— эшикден кирген аны кёрмесин деген акъылда. Абат къолларын кёзлерине кезиу-кезиу ауана эте, бола тургъан ишге тамаша болуп къарайды. Болсада, алайда ол ангылагъан аз эди.

Ол кюнден арысында Элмусханны юйюнде тынчлыкъ жокъ эди. Ол алгъын тюп юйге жылдан бир кере да тигелемеучю эди. Энди уа жашауу анда болуп къалгъанды. «Бу игилигинги не бла къайтарырма»,— дей эди, жан умуту ёчюлюп, жангыдан тириле башлагъан солдат жаш. «Игилигинги атанг-ананг кёрсюн,— дей эди Элмусхан, ана сютю эринлеринден къурумагъан оруслу жашны мангылайын сылай, мыстысы татыгъан суу худурну агъач къашыкъ бла ауузуна къуя.— Сен мени кичи къарындашчыгъымса. Сени юсюнгде эгечлик борчуму толтуралсам, Аллахны, къыралны, атангы-анангы алларында айыпсызма».

Энди Элмусхан тийреде, хоншуда аз кёрюнеди, юйге адам келирин да сюймейди. Сау болсунла, сюрюучю къартла, Элмусханны жокъламагъан кюнлери жокъ-

ду. Жарлы къолайларындан келгенича дарман-дары да тапдырадыла. Ол экисинден бла Элмусхандан сора элде жаралы солдатны хапарын киши билмейди. Элмусхан, аны юсюнден жашларына да жукъ айтмагъанды. Тюп юйню ачхычларын кесини жанындан кетермейди. «Сакълыкъ анасы жилямайды,— дей эди Элмусхан кеси кесине.— Аны жашла билселе, ким биледи, махтанабыз деп, бирлеге сёз эшитдирселе, юйюбюз арты бла къуруду да къалды. Биреуню алыкъа жашауну не болгъанын ангыларгъа жетишмеген баласыны да юйю къурур...»

Ол сейир эди: атасы кибик эки къарт, жаны тамагъына тыгъылып тургъан солдатны келтирип, болушлукъ тилегенлеринде, кесин экеуге тыйдырмай чамланып, энди жаш, аякъ юсюне болуп, юйден кетип къалады деп окъуна къоркъады. Ол, бек алгъа, бу мадарымсыз сабий бир жерде жоюлур деп къоркъады.

Кесин элге къара акъылы, адеплиги, намысы, айтдырмай къоймай эсенг, къыйынлыкъгъа тёзе билиую бла танытхан Элмусхан: «Сени бу аман заманнга тапхан ананг сенден алгъа ёлсюн,— деп, кеси кесине шыбырдады.— Бош жаншайма ансы, алайсыз да ёле болур жазыкъ, сени хапарынгы билмегенли не къадар аман болады».

— Миша, сен юйге письмо жазмагъанлы кёп боламыды? — деп сорду Элмусхан жаралы солдатха. Элмусхан орус тилни артыкъ башы бла этмесе да, акъылында болгъанны ангылатыргъа къолундан келе эди.

— Тётя, ай бла беш кюн болады.— Миша, баям, олсагъатда кеси да аны юсюнден сагъыш эте тура болур эди ансы, алай терк жуап этген ким кёргенди.

— Къаллайла жаралы болгъанынгы да айтмадынг, Миша.

— Кесим да дурусун билалмайма. Немецлилени тасхаларын билир мурат бла ючеулен жолгъа атланнган эдик. Агъачдан чыкъгъанлай, кёзге туура жерде тохтап, алайдан душманнга кёрюнмей къалай ётерге боллугъуну юсюнден сагъыш этебиз. «Бауурланып, бирембирем»,— дейди тамата нёгерибиз.

— Алгъа мен барайым,— дейме.

— Угъай, мен,— дейди таматабыз.

— Мишаны барма къой,— деди ючюнчю нёгерибиз. Бауурланып алгъа тебирейме... Уллу жолдан да ётеме. Улёкъу терекле таба къутулгъанлай, башымы ёрге кётюрюп тёгерекге къарайма. Киши кёрмейме. Алайда нёгериме къол булгъайым дегенлей, ала энишге жат

деп белги бердиле. Баям, ала немецли мени илишаннга алып тургъанын эслеген болур эдиле. Алай ушкокну атылгъан тауушу бла мени аугъаным тенг болду. Нёгерлерим да душманнга от ачханларын тюшюмдеча эшитип турама. Болсада, немецлиле кёп эдиле. Ала мени къатыма келгенлерин, бирлери табан жетдиргенин да сезип турама. Алай тауушуму чыгъармадым. Мени ёлген суннган болур эдиле — къыжгъал-мужгъал болуп, нёгерлерими ызларындан къууулдула... Билмейме, ала да сауму, шауму болурла? Мен а жатама мында, къуш тёшекге кирип.

Бир заманда Элмусхан орамда жиляу-сыйыт тауушланы эшитип, тышына чыкъды. Тюп юйню уа киритин этип, ачхычларын жаулукъ къанатына къысды.

Ол орамгъа чыкъды. Элмусхан эки сюрюучюню да ёлюклерин ёгюз арбагъа салып, юслерин жамычы бла жабып, алып, келгенлерин кёргенде, аланы адамларына къошулуп сарнады.

— Адамла, бу не къыйынлыкъды? — деп жиляй эди Элмусхан, кишиден да къоркъмай,— мурдардан туугъан мурдарла, мюлкюбюзню кюл этип, элибизни тонап, адамларыбызны къырып не заманнга дери турлукъдула? Бу жарлы къартланы уа не хаталарын кёрдюле, итден туугъанла?

— Ауузунгу жап, кесинге бир палах этдиресе,— деген ауазны ашитди Элмусхан.

— Аман кёзлерине жолугъайым,— деп къойду ол.

— Къой-къой, не айтса да, анга этериклери жокъду,— деди экинчи ауаз.— Бош юреди ансы, бу кеслеринденди.

Аны эшитгенде, Элмусханны мийиси чанчды. Санлары бошайып, ауып кетерге аздан къалды. Ол жиляугъанын, алгъа баргъанын да тохтатып, артха къайтды.

Элмусхан болгъан ишни юсюнден Мишагъа хапар айтды. Ол заманда жаш асыры ачыуланнгандан къыл чайнады. Миша секирип ёрге къобуп къалды. Алай окъ жарасыны ачыгъанына тёзалмай, акъ тишлери бла саргъалгъан эринлерин чайнай, тёшегине ауду.

— Ала мени мындагъымы партизанлагъа билдирирге айтхан эдиле,— деди Миша, бир кесек эс таба.— Ой, жарлы сиз а. Угъай, бери кирип тургъандан хайыр жокъду...

Кёп заман озуп, Миша аякъ юсюне болады. Баям, сюрюучюле билдирген болур эдиле, бир туман кече партизанладан экеулен келип, Мишаны алып кетдиле. Элмусхан аланы таный эди, партизанда тургъанларын

да биле эди. Алай болмаса, жашны къолдан ычхындырмакъ тюйюл эди, ачыкъ къазауат этерик эди.

Элмусхан, ол эсгериулеринден сора Омарны кабинетине оруусуз-соруусуз кирип барды.

— Аллах, Аллах, къайдан чыкъдынг, таланнган?— деп, Омар Элмусханнга жарыкъ болду.— Кел, былайгъа олтур.

— Олтурма десенг да, олтурлукъма, Аллах бирди,— деди Элмусхан.

Ол заманда Омар анга сёз айтмай, кюлюп къойду.

— Азгъанса, аман болгъаса, Элмусхан,— деп, Омар анга жан аурутду.

— Да не кюнюме къууанып иги боллукъма. Жюрек тамырымы аллына кирит салып турсагъыз.

— Мени анга хайырым болмаса, хатам жетмегенине партия билетим бла ант этеме,— деди Омар, бети бир кесек тюрлене.— Къой, жарата эсенг, тохтамай манга кёл ашап тургъанынгы.

— Зауурбекге ол кюнню келтиргенлеге кече, кюн да къаргъыш этеме. Айтханымы уа кёзюм бла кёрюучюме.

— Да тюз адамлагъа этген къаргъышынг кесинге жетип къалыргъа да болур.

— Тюз адамланы къаргъамайма мен,— деди Элмусхан, жаулукъ къанатын имбашына ата.— Манга хаталары жетмеген адамла бла не ишим барды.

— Аяма, эгечим, аяма, къаргъышны баса бер. Мен коммунистме, аллай затлагъа ийнанмайма.

Омар алай айтханлыкъгъа Элмусханны къаргъышларын эшитгени сайын аркъасы къалтырайды.

— Да, Омар, жарлы,— мен бери къаргъыш этерге келмегенме,— деди Элмусхан,— бу жарлы балагъа бир мадар болмай къалдымы? Мен да къыралгъа къыйыным болмагъан адам тюйюл эдим...

Элмусхан совет солдатны ёлюмден къалай сакълагъаныны юсюнден башындан ахырына дери хапар айтды.

— Сени аллай жигитлигинги эшитмегенме,— деди Омар, эки къолун къош этип, тобукъ юсюне сала.— Мен ол заманда урушда болгъанма.

— Урушда болгъанлыкъгъа, Токашны юсюнден бек толу хапар билгенсе да.

— Аны да халкъ айтып эшитгенме,— деди Омар, къашларын къаты тюйюп. Ол заманда аны башын бир къайгъылы сагъыш алгъанын сыфатындан сормай танырыкъ эдинг.— Элмусхан, сени жигитлигинги юсюнден халкъ айтса, эшитирик болур эдик.

— Кертиди, бюгюн анга шагъатлыкъ этерик адам жокъду. Эки сюрюучю къартны немислиле ёлтюрдюле, Мишаны алып кетген партизанла да дуниядан эртте кетгендиле. Толу ийнаныпма, Миша кеси сау болса, мени жокъламай турмазлыгъына. Жойгъан болур эдиле жарлы баланы.

— Элмусхан, хапарынг тутхучсузду.

«Сени тилинг тутулсун»,— деди Элмусхан ичинден. Андан сора ол Омарны кабинетинде бир такъыйкъаны да олтурмады...

БЕШИНЧИ БАШЫ

I

Омар, не тишлерин ачаргъа кюреше эсе да, Григорий Ивановични келиую бла байламлы жашауу кырты боллугъуна тюшюнюп тохтагъанды. Ол къонакъны сорууна жууап къайтаралмайды. Аны борбайлары къыйылып, аякъ юсюме болсам, ауып кетерикме деп асыры къоркъгъандан, къонагъы ёрге туруп, аны юсюне сюелгенде да, башын столуна тирен, олтургъанлай турду.

— Омар, мен Толикни (аскерчи тенглери Токашха алай айтып болгъандыла) юйюрюне тюбегинчи, бир жары да теберик тюйюлме,— деди Григорий Иванович.— Ол къалай тауушлукъ жаш эди! Аллай тенглерибизни унутуп къойсакъ, аны заман бизге кечмез...— Омар чибин къапхан ат кибик тынгылайды. Алай ол бир заманда ёрге ауур кётюрюлюп, онг къолу бла къонагъыны жингиригине узалды.

— Григорий Иванович, армау болуп тургъанымы сеземисе? — деди.— Ма былай, санга къарап, тюш кёрген сунуп турама. Къалай къууандырдынг мени! Жыл сайын солургъа Нарсанагъа жюрюп тургъанынгы айтаса, ай юйюнге, мени жокъламай къалай турдунг?

Григорий Иванович Омарны къучакълап, жаягъын жаягъына сала айтды:

— Жанынга тиймесин, сен хазна эсимде тюйюл эдинг, алай Толикни сыфатын а бир кюнде да кёз юсюмден кетермегенме. Ох, анасыны, ол къалай иги жаш эди!

— Багъалы къонагъым,— деди Омар, къалтырагъан къолларын Григорий Ивановични имбашларына сала.— Ёлгенлеге биз этерик жокъду. Аланы ол дуниялары кенг болсун, биз а Бахсан ауузуна атланайыкъ, андан къайтханлай, Чегем ауузуна тебирейбиз.

— Угъай, алгъа мен айтханны эт да, сора боюнум

къылдан иничкеди,— деди Григорий Иванович.— Сен урушну башындан ахырына дери мени оноуумда болгъанынгы унутма, жолдаш лейтенант.

— Сен берген буйрукъну толтургъа хазырма, жолдаш майор,— деп, Омар, эки аягъын бир бирге къагъып, сир болуп сюелди. Сора экиси да, бир бири кёзлерине къарап, жилямукълары келгинчи кюлдюле.

— Тейри, Омар...

— Акъылынгда болгъанны айтып къоярыкъса, жолдаш майор.

— Айтырыгъым олду —хатынгы ариулугъундан урушну башындан ахырына дери штабдан чыкъмай жашадынг... Алай айтханлыгъыма, сен этген ишни тындырыргъа кёплени къолларындан келлик тюйюл эди. «Сени жашынг неда эринг урушда жигитча ёлгенди»,— деп къазауатда жоюлгъанланы юйлерине къагъыт иймеклик къалай къыйын борч эди. Сен жазгъан тёрт-беш сёзненча юйюрню тыпыр ташын суутхан болур, ненча адамны ахшы умутун ойгъан болур. Не этериксе, къарындашым, заман алай эди.

Григорий Иванович теренден ахтынды, жилямукълары кёз гинжилеринде жюздюле. Ол, узун ёсюмлю, уллу санлы адам, башын энишге бошлай келип, шинтикге олтургъанында, кёз кёре, алгъындан эсе гуппур да, алаша да болду. Аны жукъаргъан чиммакъ-акъ чачы, энишге тюшюп, кёзлерин жапды. Къол бла ишленнгенча, арну бурунуну сырты терледи, ол къалын эринлерин алтын тишлери бла чайнап, отча къызартды. Кеси уа къалын сары жюзюкню бармагъындан чыгъарып, аны бла жубанып турду...

Григорий Иванович бир заманда башын ёрге кётюрдю. Чачын артха сылады, эки къолу бла къалын къара къашларын да сылады. Аны терлегенлери ариу жюлюннген сакъалыны арасында кези бла кёкюрегине тамды. Григорий Иванович, аны эслеп, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, бетин, мангылайыны, къол аязларыны терлегенлерин да сюртдю.

— Анча жылны ичинде Толикни юйюрюн жокъламай тургъаным ючюн кесиме бир заманда да кечерик тюйюлме,— деди Григорий Иванович, сагъышлы къарамны Омар таба бура.— Ол манга алай тёзерик тюйюл эди. Эсингдемиди, ёлюрюнден бир кюн алгъа ол, бизни да тёгерегине жыйып, «Сталинский удар» деген газетде бир аскерчи жашны юсюнден жазылгъан очеркни окъугъаны?

Алайда Омар, табанларына къызгъан шиш сугъул-

гъача, элгенди. Аны кесине ёлюм тилерге кишилиги жетди.

— Мен ол газетни бюгюн да юйюмде сакълайма. Аны къолума алып, окъуп тебиресем, Толикни ауазы къулагъыма эшитилгенча болады. Очеркде быллай тизгинлени кёлюмден билеме:

«Ол суу жагъагъа жете кетген эди. Тюзю — ол байлауундан да къаны саркъа, эринлери кёгерип, къоллары, аякълары къалтырай, кючден бла бутдан бауруу бла сюркелип барады. Аны бети жер бетли эди. Жаланда аны кёзлери жылтырай эдиле. Алада мудахлыкъ, огъурсузлукъ да эслене эди. Баям, анга къыркъ жыл тола болур эди. Аны онг аягъы бла башы жара байлау бла байланыпдыла. Энди ол жаланда кёпюрню ары жанына ётсе, анда медсанбатда солдатха болушурукъдула. Алай ол суу жагъада тохтап, тёгерегине эки-юч минутну къарап турады да, сора арсарсыз артха бурулады. Ол жаралы аягъын кючден сюйреп барады. Аны жаралары асыры ачыгъандан, кёзлеринден жилямукълары чыгъадыла.

— Сен медсанбатха бармай, артха нек къайтдынг? — деп, нёгерлери аны юсюне сюеледиле.

— Былайдан бир жары да теберик тюйюлме,— дейди ефрейтор жаш.— Бир жары да атларыкъ тюйюлме. Айыпды! Некми дейсиз? Сиз, гвардия офицер, Григорий Романовну хапарын эшитгенмисиз? Ол ауур жаралы болуп тургъанлай да, нёгерлерин къоюп кеталмагъанды. Мен а не, аны къатында саппа-сау адамма.

Нёгерлери аямай кюрешедиле. Алай ефрейтор жеринден тепмейди...

Ол алайда нёгерлеринден кёп артха къалмай уруш этеди. Ала немецлилени эки взводларын ууатадыла, къалгъанларын да артха ыхтырадыла. Ол заманда ефрейтор, сыртындан тюшюп, къансыз эринлери кючден къымылдай:

— Энди мени медсанбатха элтирге боллукъсуз,— дейди. Ол андан сора жукъ айтмады. Санитар къыз ефрейторну тешиндирип къарагъанында, аны санларында онжети жарасы бар эди...»

Григорий Иванович ёрге турду. Ол, биягъы эринлерин чайнай, башын сагъышлы къымылдатханлай турду. Бир кесекден ол кеси сагъышлары бла демлеше, креслода олтургъан Омарны имбашына таяна:

— Толикни ёлюмю да тюз алай болгъаны эсингдемиди? — деди.

— Хау, эсимдеди,— деди Омар, башын ёрге ауур

юйюре, Григорий Ивановични кёзюне къараргъа уяла. Аны башы-кёзю тёгерек айланып, не кюрешди эсе да, аякъ юсюне болалмады.

— Бюгюнча эсимдеди,— деди Григорий Иванович Борисов,— 1943 жылны октябрь айында душман Днепрни онг жанында тохтап, алайгъа аслам кюч жыйып, аякъ тирерге кюрешгени. Биз алагъа чабаргъа буйрукъну сакълай эдик. Душман а бизге окъ жаудурур ючюн къалмайды. Алгъа атларгъа уа базынмайды...

— Бары да эсимдеди,— деди Омар. — Къой аны.

— Бизни 635-чи жаяу аскер полкну командири, блиндажгъа бир къаум офицерни жыйып, фашистлеге къайсы жанындан чабаргъа кереклисини юсюнден оноулашады,— деп, Григорий Иванович ёмюрде ол ишден хапары болмагъан адамгъа айтханча, Омаргъа хапар айтады. — Кёп турмай, полкну командованиясы хар офицер тындырлыкъ борчну белгили этеди. Ол заманда батальонну штабыны начальниги, тамата лейтенант, коммунист Толик Муратович командирге былай айтады:

— Бюгюн мени урушха кирирге эркин этеригизни тилейме. Командир, анга жууап бермей, сагъышлы тынгылайды. Болсада Толикни тилегин толтурады.

Олсагъат окъуна Толик, кёп мычымай, бир къаум нёгери бла барып, душман сакъламагъан жанындан от ачады. Алайда къаты сермеш башланады.

Немецли фашистле битеу кючню Толик Муратовични аскерчилери таба бурадыла. Аны ангылагъанлай, бирси совет аскерчиле душманнга эки-юч жанындан да от ачадыла...

Биягъы Григорий Иванович терен ахтынады. Сёзюн бир кесекге тыяды. Мангылайы жыйырылады, кёзлери чыракъ барадыла.

— Алайда Толик Муратович, башындан, онг имбашындан да ауур жаралы болады. Алай медсанбатха кеси баргъаны уа эсингдемиди? Тохтамай аны жигитлигини хапарын айтып тургъан эдик да?

— Эсимдеди... — Омар ол сёзню кючден айтды.

— Жарлы Толик, андан сора кёп жашамады,— деди Григорий Иванович. — Жигит солдат, оюмлу командир, татлы тенгибиз. Ол ёлгенден сора Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланнганын а билемидиле жашлары?

— Биледиле. Аталарыны хапарын кёп кере айтханма.

Андан сора Омар къонагъыны сорууларына жууап этиуню тохтатды.

«Аман сагъатлы болуп айлан, итден туугъан,— деди ол къонагъына кеси акъылында. — Сени бери келтирген аякъларынг юйюнге сал болуп къайтсынла».

— «Къонакъ къойдан жууаш» дейдиле Кавказда. Сен не ары-бери десенг да, мен айтхан боллукъду,— деди Омар. — Алгъа бизни республиканы ариу жерлери бла шагъырей бол да, андан сора Жангы элге да барырбыз.. Токашны юйюрюне да тюберсе. — Омар Григорий Ивановични къучакълады.

— Угъай, Омар, къарындашым,— деди къонакъ,—тёгерекге айлана турургъа онгум жокъду. Кесинг билесе, мен Волгоградда жашайма, сёз береме келир жыл юйюрюм бла бирге отпускамы сизни республикада ашырыргъа. Бусагъатда уа алай эте айлансам, солууума тасха тюшерикди. Тамбла тюшлеге санаторийде болургъа керекме.

— Да аллай бир ашыгъа эсенг, бюгюн окъуна ашырайым,— деп, Омар кесин кюлдюрюрге кюрешди. — Жолдаш майор, бош айтаса ансы, бюгюннге дери сени къайда жашагъанынгы билмегенме. Билсем, ёлюп да тёземем.

— Сау бол, Омар, анга бир ишегим жокъду. Бюгюн мени Толикни юйюрюне элт да, жюрегими бир тынчайма къой. Ма бу сурат болмаса, мен сени табарыкъ тюйюл эдим. Жолгъа атланыр кюнюмде тамата къызчыгъымы альбомунда кёрюп, хуржунума салып къойгъан эдим.

Григорий Иванович суратны жан хуржунундан чыгъарып, Омаргъа кёргюзтдю. Анда Токаш бла Григорий къучакълашып сюеле эдиле. Суратны арт жанында уа Токашны къолу бла быллай сёзле жазылып: «Жолдаш майор, урушдан сора манга къонакъгъа келиринги тилейме. Адресим: «Къабарты-Малкъар, Жангы эл».

Омар, жюрегин къалтыратхан къыйынлыкъдан къутулургъа онг таппмай, кёзлери къарангы этип, суратны экили кёрдю. Бирде ол Григорий, уруп Жангы элге бармай, аны излеп тапханына къууанады. Не да этип, къонакъны артха ашырыуну жолун излеп, мийиси ачыгъынчы сагъыш этеди. Ол, кесини ырахат жашауна дунияда бир затны да тенг этмеген адам, бирде сабийлерини сагъышын да этеди. Григорийни келиую бла аны иши халкъгъа туура болса, энди Токашны угъай, аны сабийлери жерге къарарла, бу дунияда аланы киши адамгъа санамаз. «Уллу Аллах, сен сакъла къыйынлыгъынгдан,— деди Омар, ол огъурсуз сагъышларындан элгене. — Уллу Аллах, кеси ёмюрюмде санга къулланнганлай келеме... Тилейме, бу жол да бир болуш...»

II

Омар, Григорий Ивановични ашырып, юйюне къууанч сагъатлы къайтды. Ол, кийимлерин да тешмей, къуш

тёшекге сыртындан тюшюп, солуун теренден алды. Аякъларын а ундурукъ къулакъгъа салды.

Несин айтаса, Омар жашагъан фатаргъа кирсенг, тышына чыгъайым демез эдинг: экинчи этажда жарагъан юч отоу. Эшикден кирген жери, аш юйю, хамамы болгъан жери бек эркин. Совет властьны аты айтылгъан жерде къарыны буруучу Асланукъа аллай халны тюшюнде да кёрмеген эди. Омарны бюгюннгю жашаун кёрсе, Асланукъаны не айтырыгъын ким билсин. Этген ишлерине сокъуранмаса да, ичи уа кюер эди — артдан келликни — тюзлюкню бла терсликни ангыламай кюрешгени ючюн, акъылсызлыгъы ючюн.

Омарны фатарыны отоуларындан бирине — бек абаданына, эшикден киргенлей узун коридор бла тюзюнлей барып турсанг, юсюне тюртюлюп къаласа. Баям, эркин табылгъандан этилген болур, ол отоугъа кирген эшикни (ол кеси да бек сыйлы агъачдан ишленнгенди — къарасанг, кёзню къаматады, жерк суу ичгенча, къызгъылдымгъа тартыпды) эки жанына да жабыула жабылыпды. Кеслери да ауурла,— ол жабыуланы ёрге кётюрюп башынга жиберселе, артха тентиреринг бир сёзсюздю. Отоуну тюз ортасында узун стол, аны юсю да тап жарашдырылып. Аны тёгерегине сахтиян бла тышланнган шинтикле салыныпдыла. Иничкебоюн къошунчукъда гюл къысым да кёзге ариу кёрюнеди. Андан жаз башыны ийиси келгенин ким да сезерикди. Отоуну бир жанын узунуна дери ГДР-да чыкъгъан мебель алады. Аны тапкаларында иги кесек китап кёрюнеди. Омар юйюнде китабы кёп болгъанын тенглерине хапар айта келгенде да билдириучюдю. Экинчи жанында — диван, аны арты къабыргъада сарысындан эсе къызылы хорлагъан уллу къолан кюйюз. Юй тюбюн да саппа-саулай къара-къолан кюйюз жабыпды.

Бирси эки отоу а бири бири ичинден кирипдиле. Ич отоуда Омар бла къатыны Раузат, тышында уа эки жашлары жашайдыла. Аланы жасалгъанларына да киши шарайып табарыкъ тюйюлдю. Телевизор бла радиоприёмник да кеси жерлеринде. Ол заманда аланы бек аз адам жюрюте эди.

Раузат узун бойлу, жыл саны келгенликге, сыйдамбет, жумушакъкъол тиширыуду. Къоншу, тийре бла келишген, къонакъдан туз гыржынын аямагъан, ариу тилли адам. Омарны тенглери юйге жыйылсала, бек алгъа алгъыш аякъны Раузатны намысына кётюрюучюдюле. Бир тюрлю кёзбау этип угъай, аны адамлыгъына бюсюреп. Аллай кезиуледе Омар:

— Аланла, бу юйде тамата ким болгъанын нек уну-

тасыз? — деп да бир сюелиучюдю. — Эр киши тургъанлай, тиширыугъа кокаланмакълыкъ айыпды.

Угъай, ол кокаланыу тюйюл эди,— керти адамгъа бичилген керти багъа эди.

Раузат адамгъа кёзлерин бир кесек къысаракъ этип къараучуду. Ол заманда аны кирпиклери бютюнда узун болурла, сюйдюмлюлюгюне сюйдюм къошулур.. Адамны эриклерге, намысына тасха тюшюрлюк сёзлени айтыргъа, эшитирге да сюймеген тиширыуду Раузат. Анда Омар бюсюремеген жаланда бир зат барды: Раузатны акъылына кёре, ол болмаса, юй эртте тюп боллукъ эди. Юйюрню тутуругъу да — ол, юйню жюрютген да — ол. Раузат, ишни къоюп, юйде олтургъанлы, тогъуз-он жыл да бола болур, Омар саулукъда он бармагъы жаугъа-балгъа батып тургъанлай да, юйде жубанныганын ауур кёреди. Бир уллу тырман этип адамны жаныны къыйнамай эсе да, керексиз гыз-гызы къурумайды. Угъай, алай тюйюлдю,— не аз зат да жанына тийип, ёпкелеп тохтайды.

Аны Омарныча терен билими болмагъаны да жюрегин такъыр этеди. Раузат жети классны бошагъандан сора, ёксюзлюк сынап, къайда тап тюшсе анда ишлеп, башын кечиндирирге кюрешип келгенди. Болсада, ол суратлау литератураны окъууу бла эрин хорлайды. Омар окъуулу адам болуп тургъанлай да диннге алай баш ургъанын Раузат бир да ушатмайды. Ол аллайла жашауда бек учхара адамла болгъанларыны юсюнден китаплада кёп окъугъанды. Аны себепли эрини ол хали Раузатны жюрегинде бир тынгысызлыкъны туудура эди.

— Ой, юйюнге, Мухталимни жашауундан окъуна бир оюм этсенг а,— деучюдю Раузат, эрини юсюне ачыкъ сюелип.— Ол, отуз жылны школда устазлыкъ этген адам, бюгюн Жангы элни эфендилерине къошулуп тохтады эсе, анда не намыс къалды? Ол окъутхан сабийле бюгюн анга не айта болурла? «Сен Совет властыны, халкъны алдап жашагъанса»,— деп сюелселе, алагъа бир киши айып этерик тюйюлдю. Эки бетлик къалай аманды — аллайла дунияда жаланда кеслери ючюн жашайдыла. Алагъа къырал да, халкъ да керек тюйюлдю. Урушну заманында кёлсюзлюк этгенле да аллайла болгъандыла. Бюгюнлюкде да къыралны, халкъны ишине тасха тюшюргенле да аллайладыла. Мухталимни къыралдан алгъан пенсиясы харам болсун. Сабийни этин ашагъандан башха тюйюлдю ол анга.

— Сен, къатын, дин бла ойнама.— Омар хар заманда айтыучу сёзледиле ала.— Мухталим бла да

ишинг болмасын. Ол жашауну ахыры неге барып тиреллигин билген адамды. Сен башха адамланы хапарларын айтхан сунама. Уруш бошалып кетгинчи, къуранчыгъымы жанымдан кетермегенме. Мени отдан, ортенден сау-саламат чыгъаргъан олду. Къыйынлыкъгъа тёзмегенди, уруш эте билмегенди, къыралын душманнга сатханды деб'а киши да айталлыкъ тюйюлдю. Алай, иги къыз, ол дуниямы унутуб'а бир кюн да жашарыкъ тюйюлме. Кюйсем, жаланда да сени отунга кюерикме. Мен билген олду!

— Къой-къой, хо да, санга соруу эте турлукъдула дейди. Бу мен таныгъан адам тюйюлдю де да къой. Мен а кеси къабырымда кесим жатарыкъма. Аллахха, файгъамбаргъа да кёзбау этерге сюймейме. Мен алагъа сиз былайсыз, алайсыз деп бир заманда да сюелмегенме. Не ишлери барды мени бла?

— Аллах кечмесин санга. Ой, къалай жарлы адамса,— деди Омар.

— Андан эсе сен ахшы адамлагъа ийнан, ол хуржунунгда жюрютген билетинги ниетине къуллукъ эт.

...Мамыр юйюрде аллай сёзле терк-терк чыгъа туруучудула. Бу жол а Раузат, юйге кирип, эрини тешинмей ундурукъгъа сыртындан тюшюп тургъанын кёрюп, ачыуланды. Ол Омарны къарагъанны кёзлерин къаматхан чурукъларын теше айтды:

— Сабийлеринг сенден кёргенни этмей не этерикдиле, сизни тизгинсизлигигизден да, жанымдан да тойгъанма, бу къуругъан журтда...

— Тоба де!

Къатын бир кесек сагъышлы болду. Сора сёзюн андан ары бардырды:

— Бу юйде быстыр жуугъандан бошамай къалдым. Огъесе мени къарауашхамы санайсыз?! Мен жарлы тюйюлмеми? Къоруулары жокъду деп басынчакълайсыз. Угъай дечи!— Къатын ауазын къалтыратды.

— Сант этме,— деди Омар, тёшекде къатыны сюелген жанына бурула.— Къартлыгъынгда бу тели сёзлени къой деп ненча кере айтыргъа керекди? Мени атам, анам, эгечим, къарындашым сени болсунла. Омар, ол сёзлени айтханындан сора кёзлеринде къалай эсе да бир огъурсуз халла эсленип, жатхан жеринден хыны кётюрюлдю. Омар къатыныны бетине жютю къарап, къаны къуругъан эринлерин ышартды. Алай аны къарамында болгъан суукълукъдан ким да къоркъурча эди. Алада бир да жылыу жокъ эди. Омар, ол халин тюрлендирмей, ауур къымылдай, аякъ юсюне болду.

Омар узун билеклерин ёрге кётюрдю да, уллу къоллары бла къатыныны жаякъларындан тутуп, кёзлерине ышанлап къарады. Ала керти да адамны жаны аурурча мудах эдиле. Баям, Омарны анга жаны ауругъан болур эди,— къатыныны кёзлерин, мангылайын уллапэтди, къоллары бла бетин, башын сылады.

Ол заманда тишириуну кёлю бютюнда такъыр болду. Омар онг къол аязы бла аны имбашына, аркъасына жумушакъ къатылды да, тели болма, бар да жумушунгу эт деген магъананы ангылатды.

...Омар отоуда биягъы кеси жангыз къалды. Ундурукъгъа сыртындан тюшюп, кеси къайгъысын чачыуну мадарларын эте, жашаууну зауукълу, къууанчлы заманларын кёз аллына келтирип кюреше эсе да, аны жюреги буз гыртча сууып, ат ойната келген Омаргъа сагъыш этерге къоймайды. Тюзю, огъурсуз сагъышлары аны бар оюмларын хорлап, дунияда барын, жогъун да унутдургъандыла. Аны шинтиги, тёшеги да тынчлыкъсыздыла,— жашау терсликни кишиге да кечмейди. Сен мурдарлыкъгъа кирип, беш ууахты намазынгы къоймай тургъанлыкъгъа,— аллайгъа Аллах да болушмайды Омар партия билетни хуржунунда жюрютюп, юйюнде уа намазны къыздырып, минчакъларын санап, къуранын окъуп тургъанлыкъгъа, иши кыртыболлукъгъа ушап турады. Кертиди, алыкъа аны къалай боллугъун киши да билмейди. Заман кеси кёргюзтюр.

III

Омаргъа ёхчеге этгенлей, бу жол танг бир узакъгъа созулду. Омар Григорийни кетгенине къууанганлыкъгъа, къайтып келлик кюню эсине тюшсе, дуния азабын чегип, кече жукъусуз, кюндюз жашаусуз болгъаны аны ючюндю. Жангы элде аны юсюне сюеллик, аны хорлааллыкъ адам табылмазлыгъына Омар толу ийнанып эди. Сау элде анга баз боллукъ адам жокъду деп айтыргъа да къыйынды. Болсада Омарны акъылы уа алайды. Угъай, ол элде ишни дурусун билген адам болмагъаны ючюн базыныулукъ этеди. Алай Григорийден къутулургъа уа къарыуу жокъ эди.

«Жашау кюнюнг къысха болсун,— деди Омар, Григорийни атын кеси аллына жийиргенчли сагъына.— Итден туугъан, къайдан да тюртюлдю бери. Уллу Аллахдан тилейме, аман хапарынгы эшитейим...»

Раузат, бир-бирде эрини юсюне ачыкъ сюелгенликге, Омар аны бла кенгеширге баш кётюрмеучюдю. Аны

акъылына бюсюрген да этмеучюдю. Болсада, бу жол Омар къатыны бла кенгеширге базынмады. Ол тиширыугъа ышаныр иши тюйюл эди. Омар асыры сагъыш этгенден, бирде къулакъларын къалай эсе да къужур тауушалып, сангырау этдирирге жетдиреди. Бирде ауруу къызыуу сант этдиргенча, кеси бла ауазын башхала эшитирча ушакъ этеди.

Не ары-бери буруп кюреше эсе да, Омар бу жолгъу халахдан къутулургъа амал тапмайды. Аны сагъышлары бири бирине эришгенча, кими — ары, кими — бери тартып, ол ёхтем кишини тели болургъа жетдиргендиле. Омар болгъан ишни тюзюн айтса, аны жанлы болуп жангыз бир адам сюеллик тюйюлдю. Ол кеси ангылагъандан, Хашим бла Аскерхан окъуна бетине тюкюрлюкдюле, аны бедишлик ишин битеу халкъгъа туура этерикдиле.

Омар, тюз да кёзлерин къысып, бир аз къалкъыугъа киргенлей, Григорий Иванович юсюне сюелип, боюнундан буугъанча болуп, элгенип уянады. Аллай кезиуде Омар къычырыкъ-хахай этерге жетишеди. Дагъыда кёлсюзлюгюне хорлатханы ачыу тийип, башын ундурукъ къулакъгъа иги да ачытхынчы дери тиреген лей турады. Бирде эки къолу бла къулакъларына узалады, бирде уа эринлерин чайнайды. Омар кесин ичер сууу тауусулгъаннга санап, энди неден не, жолум ол дуниягъа эсе дегенни айтып, къоркъгъан-юркген деген затны да акъылындан кери этип, жангыдан кёзлерин къаты къысып тохтайды.

Алай анда жукъу, тынчлыкъ да жокъ эди. «Кимден да нек къоркъама? — деди Асланукъа улу кеси кесине.— Аманлыкъ адамгъа кечилмейди дей эселе, мен тюзме. Мураты, Токашы да кеси ёмюрлеринде бизни сынсытыр ючюн къоймагъандыла, аланы хаталарындан атам ёмюрюн тёшекде ашырды, ол къан къусуп къурагъан малын ортагъа салдыла да, ашадыла, мени уа сабийликден ызымдан тюшдюле да, кулакны жашыса деп, башымы ёрге кётюрюрге, халкъны ичинде эркин сёлеширге къоймай жашадыла, окъуй тургъан жеримден къыстатдыла, комсомолгъа жолуму кесген заманлары болду...»

«Омар, жалгъан сёлешме,— деген ауаз аны таукел сагъышларын бёлген угъай, элгендирген окъуна этди.— Мурат да, Токаш да санга хаталары жетген адамла болмагъандыла. Бош ишекли боласа ансы, аны кесинг да билесе. Токаш кеси болгъан жерде сени юсюнгден терс сёз кишиге да айтдырмагъанды. Ол сени ючюн азла-

ны жанларына тиймегенди. «Тауну, ташны суу бузар, адамланы сёз бузар»,— деучю эди Токаш. Сени жюрегинги къыйнагъанла уа Совет властьны, къара халкъны жаулары эдиле,— не да этип, жангы жашаугъа тасха тюшюрюрге кюрешгенле. Угъай, аны да биле тургъанлай жаншайса, не да этип жюрегинге сериуюнлюк излейсе. Суугъа кетген таш къармагъанлайды ишинг. Санга да айып этмейме,— жан татлыды. Алай, Токашны ариу юйюрюне уллу палахны жаудуруп, анча жылны кесинги адамгъа санап къалай жашадынг, таза ниетли коммунистни, Токашны жашларын бла къатынын, Совет власть ючюн къанын-жанын да аямай кюрешген анасын а бютюнда, жанлары саулай башларын жерге сугъуп, кесинг, бал-жау кекирип, тёшегингде тынчайып къалай жата эдинг? Токашны бетин жойгъанынг кёлюнге ётмей, ёсе келген, таза ниетли, иш кёллю сабийге — Зауурбекге ёмюрде эсинден кетмезлик жараны салдынг. Аскерханны, Хашимни жолдан чыгъаргъан да — сен, Марзиятны Зауурбекден ёнгелетирге кюрешген да — сен. Тюзлюкню туудура айланнган Григорийге аманлыкъ излеген да — сен. Бир санын урушда къоюп келген Хамитни къозутхан да — сен! Ол къалай сюйюучю эди Токашны. Аны аты айтылгъан жерде секирип ёрге къобуучу эди Хамит. Алай халкъны къыйынлыгъы, эрлеринден, жашларындан, къарындашларындан айырылгъан тиширыуланы сарнаулары, ашдан къарынлары тоймагъан сабийлени мудахлыкъларын кеси къыйынлыгъын унутдуруп жашагъан Хамит, Токашны юсюнден элге сен жиберген жалгъан къагъытны алгъанында, от болуп къалды. Ол алгъа ачыудан кюйдю. Ызы бла уа, асыры чамланнгандан Токашны юйюне от салса да, жюреги къанмазча болду. Жарлы Хамит халкъны аллында сёлеше, Токашха бла аны жашларына этген дауу ючюн энди кеси уялыр. Ол аладан кечгинлик тилерге да базынмаз.

Омар, сен итден туугъан итсе! Тууар тынгылауну басаса. Не этериксе, тюз сёзге жуап жокъду...»

Бир заманда Омар башын ёрге кючден бла бутдан кётюрдю. Ол алай къыстау солуй эди, терлегенлери да барып, ауур жюкден олсагъатда къутулгъанча. Солугъаны сайын бурун тешиклеринден бери къарагъан тюкле, тейри, метеке мюйюзден гитче болмаз эдиле. Омар ол ауаз энтда да эшитиледи деп, аны къоркъуун этип, эки къолун алгъа тутуп, андан къорууланыргъа кюрешди. Жастыкъ тюбюн къармап, къуранын да бир жокълады. Аллай къыйын кюнюнде Омаргъа ол да

болушмады. Тутхан динини болушлугъу бюгюн керек эди ансы, зауукъ кюнюнде уа ол ыспаслы болсун.

«Тюлкю къапханнга эки кере тюшмейди,— деди Омар ичинден. Ой, бу жол бир къутулсам а...»

V

Омар, кёп сагъыш этгенден сора, эки жолну сайлап тохтады. Биринчиси — къалай бла да Григорий Ивановични бери келмезча этерге; экинчиси — мындан кетип, къайдагъысын кишиге билдирмей жашаргъа. Ала экиси да бек къыйын борч эдиле Омаргъа. Кеслери да адам бла кенгешип этерге жарагъан иш тюйюл. Эки оюму эки жанына тартып, аман сагъатлы болуп жашай эди ол. Омар кеси айтханлай, барып да къайры барсын — жаханимгеми? Григорийни этген муратындан сокъурандырмакълыгъ'а — бармагъынг бла къая тешгенден башха тюйюлдю. Омар аны уста таный эди.

Танг атып, тёгерек жарый башлады. Омар тёшегинден кётюрюлдю да, жукъусуз кёзлерини хымиллерин ууа, столгъа олтурду. Алыкъа юйде андан сора къозгъалгъан адам жокъду. Омар къолуна къагъыт, къалам да (ала уа табыллыкъ эдиле аны юйюнде) алды. Омар Григорийге аллай письмо жазаргъа керек эди, хар сёзю аны жюрегине жол табарча, аны хар сёзюне ол толу ийнанырча. Омар, солуу ала, кюч жыя тынгылады. Кёлсюзлюгюне жаны къыйналды. Мангылайын столгъа тиреди.

«Къарт терекни бюкген къыйынды,— деп да бир айтды Омар кеси акъылында.— Алай терк бой салыб'а къоймам, тейри. Киши эселе, тапсынла мен этген хатаны. Зауурбек терс тутулгъанды деп киши да айталлыкъ болмаз да. Шагъатланы айтханлары, урланнган маллагъа Зауурбек жазгъан акт тамамды мени башымы палахдан къутхарыргъа. Токашны юсюндеи а мен этген ишни ким билликди?..»

Омарны адыргы оюму тюй бюртюкню сыйдам къабыргъагъа уруп жабышдырыргъа кюрешгенден башха тюйюл эди. Болсада ол ахшы умутсуз тюйюлдю,— кёп тыйгъычладан ётген, кёплени сыртлай келген кишиди Омар.

Бир заманда Омар стол юсюнде письмо жазаргъа хазырлагъан къагъытларына къызаргъан кёзлери бла къарады. Ол кесине не бек сабырлыкъ алыргъа кюрешди эсе да, къолларыны къалтырагъанларын тыялмады.

«Омар, сен эшекден туугъан гылыуса. Къаламынгы къыйырындан шакъа угъай, кьан тамады. Халкъгъа эндиге дери этген палахынг кёлюнге ётмеймиди? — Къаламынгы столгъа сал да, тышына чыгъып, кесинге асмакъ жарашдыр...»

«Угъай...» — Омар эки къолу бла башына жабышды.— «Угъай» — Омарны ёню къарылып, кеси ауазын кеси окъуна эшитмеди.

«Токаш, къайдан чыкъдынг? — деди ол, башын ёрге кётюрмей.— Къайдан чыкъдынг? Къанлы душманым, не амалсыз кюнюмде тюбединг. Бусагъатда менде бут борбайгъа таяннган кезиудю».

«Сени ашаууны-жашауун эртте къуругъандыла, мурдар! Кесинги дунияда жашагъан сунуп тураса. Къыралны, Аллахны, халкъны да алдап жашагъан ибилиссе, сенден къара жер да, кёк кырдык да, терекле, суула да жийиргенедиле. Мени сабийлериме аллай бир къыйынлыкъ берирге къалай базындынг?! Мени ачыуумдан жарлы анамы къабыры эки жарылгъанды. Элмусхан кюн сыйын барып къабырны жарылгъан жерине топуракъ къуяргъа кюрешеди. Алай, не медет, андан хайыр азды. Жарлы анам, дунияда мен берген «къыйынлыкъгъа» кюе жашады. Омар, сени мурдарлыгъынг дуниягъа туура болса, аллай кюнню ёмюрлюк жукъусуна кирип, андан сора аны къабыры жарылмаз; жашларым, жашауун аман бла ашыра келген Элмусхан да. башларын ёрге кётюрюп, солууларын теренден алырла, дуниягъа жангыдан жаратылгъанча болурла. Алай санга не кюн келир ансы? Ой, сени хатангдан, сабийлеринг жанлары саулукъда ёлгенлеге — ыспассыз-намыссыз ёлгенлеге — тенг боллукъларыгы ичинги кюйдюрмеймиди? Алагъа уа мен да жарсыйма».

«Болду энди, ауузунгу жап!» — Омар эки къолун столгъа къаты тиреп, ёрге хыны сюелди. Ол тёгерегине ачыуланып къарады. Омарны бурун тешиклери алгъа бирге жабышдыла, ызы бла кенгнге керилдиле. Ол ийман-шагъадат да келтирди. «Керти окъуна, эл бедишлиги болгъандан эсе, ёлюп кетген онглу болурму?» Омар ол оюмгъа кёп кере келди эсе да, жашауун ахыр сагъаты жетгени кёз туурасына келип, аркъа жиклери къалтырайдыла.

«Бюгюн да мени ауузуму тыярыкъ эдинг, итден туугъан!— деди ауаз, Омарны санларын къалтырата.— Бош арсар боласа, кесинги жанынгдан сюйген керти дуниягъа хазырла. Алай сен элни къабырларында жатаргъа да эркин тюйюлсе. Мени анам, атам болгъан къа-

бырлагъа къалай салырла сени? Андан эсе, кесинги къаядан ат да, мыллыгынгы къара къаргъалагъа азыкъ эт. Сер сёз айта турама ансы, къаргъала да жийиргенирле сенден».

«Сен тюзсе,— деди Омар ичинден,— бек игиси — ёлюп кетмекликди». Омар, ёмюрде этмегенин этип, бир сейирлик шургу макъамны мурулдады. Ой, ол къайгъыларын чачаргъа къалай сюе эди! Олсагъатда къобуз согъулса, бир арсарсыз аякъ бюгерик эди. Болсада, Омар эшек жюгюнден къачып къутулмазын а уста ангылай эди. Эринлери ышаргъанлыкъгъа, жюрегини къалтырагъаны да ол себепден эди.

Омар, ич отоугъа кирип, тешинип, жангыдан кийинип чыкъды. Аны юсюнде акъсыл костюму, моргъулдум кёлеги, ол бетли да галстугу, аякъларында мор чурукълары, башында акъ четен къалпагъы. Ол, шифоньерни аллына сюелип, кюзгюге башын ары да, бери да бура къарады. Бармакъларын тюкюрюк мылы этип, къашларын артха сылады. Сора тышына чыгъып кетди.

Болсада, ол арбаздан ары-бери бармады. Артха, жашагъан юйю таба сагъышлы къарай, кёп сюелди. Омар, жашау къаласын мурдору бла оюлгъаннга санап тура эсе да, бир оюмну башына келтирип, терк окъуна артха къайтды: ол Аскерханны чакъырып, болгъан ишни башындан башлап, ахырына дери айтыргъа таукел болду. Не десенг да, ахлусу амалсыз кюнюнде анга жаулукъ этмез, Омар да анга аман киши болмагъанды, туугъан къарындашы этмезлик игиликлени этип тургъанды. Энди ол, салып, Григорий жашагъан жерге барсын, Токашны юйюнден-юйюрюнден хапар айтсын да, бери келмезча этсин. Къалай бла? Къалай сюйсе, алай бла. Айтсын, Токашны жашлары, къатыны да машинадан кетип, къанлары къатыш болгъандыла деп. Не Зауурбек тутмакълыкъдан къутулуп келгенди да, анасын, къарындашларын да алып, элден кетип къалгъанды деп айтсын.

«Биягъы сен къолларынгы къаннга боягъа хазырланаса»,— деди бюгюнлю Омаргъа тынчлыкъ бермеген ауаз.

«Кетчи былайдан ары, башымы аурутуп турмай,— деп къойду Омар, жерге сагъышлы къарап тургъанлай, сиз къолун хауада ойната.— Мурдарлыкъ этген малайды деп, юйюнгю, адамларынгы да жаханим отунда кюйдюрюрме да, сора ол заманда бютюнда юрюрсе, ит кибик».— Омар бу жол ол сёзлени ауазын башха-

ла да эшиттирча айтды. Къатыны, аш юйден чыгъа келип:

— Аллахынг ючюннге, ким бла сёлешесе? — деди, онг къолун кёзлерине ауана эте, тёгерекге ышанлап къарай.

— Сени бла,— деди Омар, къатынына кёз-къаш бермей, тёгерегине сахиник къарай, асыры къоркъгъандан, жюрегини ургъан тауушу кесине эшитиле. Дагъыда ол, эринлерин чайнай, терен сагъышха кетди.

V

Ушхууур бола, Омар, нек эсе да, тышына чыгъаргъа хазырлана, эшикни сабындан тутханлай сюеле эди. Аллахха, файгъамбаргъа ийнаннган, дуниялыкъгъа терен дин сезимине кёре багъа бичген Омар, бу жолгъу палахдан сау-эсен къутулмаса, аланы бирине да бой салмазлыгъын алыкъа ачыкъ айтмагъан эсе да, аны халинден танылып турады. «Аллахха къулланыу да бош болур деп турама,— дегенни айтып, ол кеси кесине кёбюрек шыбырдап башлагъанды. — Угъай, терсме, ким да уллу Аллахха ол дунияма жарасын деп къулланады. Мени жашауум да мындан анда онглу боллукъ эсе уа? Къой, Аллах бла кюрешмейик,— аны чамландырмайыкъ».

Омарны ол сокъураныуу аны жашауунда кёп ахшылыкъла туудурлугъуна аны кесин толу ийнандыргъан окъуна этеди. Омар босагъадан тепмей кёп сюелди. Сора ол да эшикни хыны ачханы, Аскерханны да эшик юсюнде тирелгени тенг болду. Ала, салам-келям болдула да, юйге кирдиле.

— Тынч-эсенмисиз? — деп сорду Аскерхан, солууун терк-терк ала. — Бек терк жетсин деп айтдыргъанса да, бир зат болгъан сунуп, жанымы къолума алып келеме. Ой, юйюнге, адамны алай къоркъутургъа жараймыды?..

Алайда Аскерхан Омаргъа болмагъанча бек кокаланды. Ары дери аны юсюнде аллай затны киши эслемегенди. Болсада Омар кеси муратын айтхандан сора къаллай хал аллыкъ болур ансы? Да кёрейик бир — ишни уллусу алыкъа алдады. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез» дейдиле,— ашыкъмайыкъ.

Да, ким биледи, Аскерхан Омар айтханнга бой салып, аны аманлыкъ ишлерин тунчукъдурур ючюн къан къазауат этип кюреширик эсе да. Алай Аскерхан да Токашны юйюрюню юсюнде тутхучлу иш этгенди деп киши да айталлыкъ тюйюлдю — кимни бахчасы иги чакъса, аны бодуркъусу бола айланнган адамгъа ушап турады.

Алыкъа биз аны къылыгъында, халында таныгъан да олду.

— Тейри, сени билмейме, мени жюрегими къоркъуу алыпды,— деди Омар, кёп заманны тынгылап тургъандан сора, теренден ахтына. — Аскерхан, сёзюбюз ичибизде къалсын ансы, теркирек бир мадар этмесек, Омар къарындашынгдан айырылып къалыргъа боллукъса.

— Тоба де, таланнган, къаллайла сёлешесе?! — Аскерхан секирип ёрге туруп къалды. Олсагъатда ала болгъан отоугъа Омарны къатыны кирди. Алай эри сёз да айтмай, анга эшикни къолу бла кёргюзтюп къойду,— ол аны оруусуз-соруусуз тышына чыкъ дегенлиги эди. Тиширыу аны айтханын жерге салмай этди. Олсагъатда Омарны сыфаты алай тюрленип эди, Раузат, баям, артха алай терк эрини кёз къарамыны огъурсузлугъун танып окъуна чыкъгъан болур эди.

— Тейри, къарындашым, бир мадар этмесенг, тоба дер зат къалгъан болмаз деп турама,— деди Омар, эки тобугъуна таяна, ёрге кётюрюлюп. — Кёзюме бош ышанлап къарайса ансы, иш огъары аягъына минип турады.

Аскерхан, алыкъа ишни болушун билмей, сагъышлы болду: бирде Омаргъа жаны ауруду, бирде аны иши как эсе, кесине билеклик этер адам болмазлыгъына жарсыды. Тейри, керексиз гюняхын да алмайыкъ, алай, Аллахды билген, Аскерхан — олсагъатда Омарны юсюнден угъай, кесини къадарыны юсюнден кёбюрек сагъыш этген болур эди.

— Омар, бу туугъанлы сен ат ойнатып келген жашауда сен аллай бир кёлсюзлюк этерча, сени аллай бир угужугу этерча кюч табыллыкъды деп ийнанмайма. Былай, халинге къарайма да, мени къозутхан этген сунама. — Алай айтхандан сора Аскерхан бир кесек ышаргъан да этди. Ызы бла уа: — Раузат, къайдаса? Тейри, къонакъны сыйларынг былай эсе уа, ишинг хоча тюйюлдю,— деди Аскерхан. — Тышына, шофёргъа сёлешчи, машинада бир мыллык барды, бери тюшюрсюн. Бусагъатда сойдуруп келеме.

— Иги жаш, ол къазаннга тюшгенли уа сагъат жарымы болады,— деди Раузат, эшикден башын бери созуп.

— Ма келин десенг, аперим,— деп, Аскерхан Раузатны къолундан тутуп кеслери болгъан отоугъа кийирди.

— Аллах бирди, э жаш, санга тарыгъыргъа деп турама,— деди Раузат, эрине бла Аскерханнга кезиу къарай, кёзлерин, эринлерин да ышартыргъа кюрешип. — Бу адамгъа сёлешип онг болмай къалгъанды,— ауузына

ашап къояды. Иш былай болуп турлукъ эсе, бизде жашау жокъду.

— Хо да, энди, эр кишини аз къайгъысы болмайды, хар затны да бармакъгъа чёргеп турур кереклиси жокъду,— деди Аскерхан, къол аязы бла Раузатны имбашына тие.— Бусагъатлыкъ дунияда юйде, тышында да жашауну ауурлугъун тиширыула тартханнга санагъанла кёпдюле. Алай эр кишиде ауара кёпдю: юйде, тышында да жашауну къайгъысын ала кёредиле, къыралгъа, юйге керек заманда кече-кюн демейдиле, суукъду-жылыды демейдиле. Бичен чалгъан ала, трактор жюрютген ала, айтдырмай къоймай эсенг, уруш этген ала...

— Къой, маржа, урушну сагъынма,— деди Омар, башын энишге бошлап, жерге къарап тургъан халин тюрлендирмей.

— Да сагъынып-сагъынмай да, биз урушну сюйюпмю этгенбиз? — деди Аскерхан.

— Сюйюп-сюймей этдик эсек да, мен болгъан жерде урушну сагъынмагъыз! — Омар ол сёзлени ауазын кётюрюп айтды.

Алай этгенине артдаракъда сокъураннган окъуна этди, Омар бусагъатда кимге да жалынчакъды, Аскерханнга уа — бютюнда. Алай болгъандан арысында уа оюмлу сёз айтыргъа, ышарып сёлеширге керекди.

Омарны хыны сёлешгени Аскерханны жанына тиймеди. Ол угъай эсенг, аны къатына жууугъуракъ олтуруп, жапсарыр, кёлюн алыр сёзле изледи кеси акъылында. Олсагъатда аланы экисини да ишлери — элге бёрю кирсе, итле бары да бир болурла дегенча эди. Тюзюн айтхан заманда, алгъын Аскерхан Омар бла сёлешип башласа, асыры уялгъандан, бирде терлегенлери ич кёлегин жибитир эди, бирде тили тутулуп, айтыр сёзюн ауузунда чайнап къоюучу эди. Бюгюн а угъай, кесин юйлю адамча жюрютеди, Омаргъа тырман окъуна этеди, чекден чыгъаса, Раузатха айтмаз сёзюнгю айтаса деп. Ол хал аны намысына тюз келмегенин ангылатады.

— Хо да, энди бизни да урушну атын эшитирге термилип тургъан жерибиз жокъду,— деди Аскерхан,— ол аман сёз ауузумдан нек чыкъгъанын кесим да билмейме. Ёлюп да айтамем... Хо да, къойдукъ аны.

Омар, Аскерханны зыраф сёлешгенин кётюралмай, жукъ айтыргъа да базынмай, юй тюбюнде ары-бери атлагъанлай турду, къаны башына уруп, къулакълары да къызарып. «Мен къалай акъылсызма,— деди Омар кеси акъылында,— къыйын кюнюмде сизден болушлукъ табарыкъма деп, анга ышанып жашагъан жарлы

башым. Ой, сизни тыпырыгъыз къурусун огъесе. Таза да менгиреуле».

— Алан, Омар, тюнене мен элде бир сейир ишге тюбедим,— деди Аскерхан, аны терен сагъышдан къутхара,— райисполкомубузну къызчыгъын Элмусханладан чыгъып келгенин эки кёзюм бла кёрдюм.

Омар сагъайды, Аскерханны кёзюне къатханлай турду, сыфаты терк-терк тюрлене, ауузундан а сёз чыгъармай.

— Къарайма да, къыз Зауурбекден сууугъан болмаз дейме. Мен ишни алайгъа ушатханма,— деди Аскерхан.

— «Ит кимге юрсе, кючюгю да анга юрюр» дегенлей этип тургъанлыкъгъа, жашау аманлыкъны кишиге да кечмейди»,— деп шыбырдады Омар.

— Не дединг, Омар? — деп сорду Аскерхан.

— Бир зат да айтмайма, алай сен жюрегими кюйдюрдюнг, бизде бу къуллукъ жюрютген адамланы кёбюсюне арталлыда ыразы тюйюлме, Аскерхан.— Омар ол сёзлени къаш-баш тюйюп айтды, не затны юсюнден эсе да терен сагъыш этгенин ангылатып.— Энди ол Хашимни кёремисе, жангыз къызына оноу эталмай тургъанлай, районну къолгъа алып тургъанын. Да алай этерик болуп, жангы жете келген Зауурну, партиядан, ишден да къыстатып, тюрмеге нек сукъду? Ол итликди...

Омар былайда да, кесин ариулап, аманлыгъын башхаланы юслерине атаргъа кюрешди.

— Да,— деди Аскерхан,— былайда Хашимге тырман этер кереклиси болмаз. Зауурбек кеси отунда кеси кюйгенди. Ол аманлыкъны этди да, тюзлюг'а жолун кесди.

Алайда Аскерханнга «сен да мурдарса» дер адам жокъ эди. Отун жаргъан да, «ох» деген да тенг юлюш аладыла. Бу жол тутмакълыкъны отунун жаргъан адамла — Омар, Аскерхан сынаргъа керек эдиле. Былайда уа «от жагъада олтургъан ауун кюйдюрюр» дегенлей болгъанды иш.

— Хо да, энди аны хапарлыгъы жокъду,— деди Омар,— ол ишни къалай болгъанын сенден бла менден иги киши да билмейди. Туугъанлы да санга тап тюшюрюр ючюн кюрешгенлей келеме. Аны билирге керексе. Бюгюн а манга сени болушлугъунг керекди.

Биягъы Аскерханны жюреги терк-терк уруп тебиреди. «Аллах юйюнгю къурутмагъан эсе, бу не иш эсе да, терк айт»,— деди Аскерхан ичинден. Ол кесин не

таукел этерге кюрешсе да, ичи уа кюеди. Кёзлерин, сакъал тюбюн кезиу-кезиу ууып, акъылын башына жыяргъа кюрешеди.

— Ётюрюкден не хайыр, быллай ишге тюберикме деб'а бир да акъылымда жокъ эди,— деди Омар, ёрге кётюрюлюп, аркъасын шифоньер мюйюшюне тирей.— Сокъур ташха абыннганлай болуп къалдым да ахырында.

— Къарайма да, сен мени тели этерге чакъыртхан болурса дейме? Бу не ишди? Не палах болгъанын айтып нек ангылатмайса?— Аскерхан кёлю бла ачыуланды.— Туугъанлы мени телиге, менгиреуге санагъанлай келесе.

— Мен бюгюн санга бир сёз да айталлыкъ тюйюлме, айып этме,— деди Омар...— Кеси отуна Зауурбек кюймегенди, къарындашым, мен кюе турама. Алайын ангыладынгмы? — Омар Аскерханны къатына келип, кесини башын аны башына тиреди. Омар жюрексинди, кёзлеринден жилямукъ чыкъды.

Аскерхан аны къаты къучакълады. Сора бир кесекден жаягъын жаягъына салып, акъырынчыкъ айтды:

— Дунияда санга къошхан адамым жокъду. Ийнан анга, сени ючюн жанымы берликме. Санга тутхан ниетим кесиме жетсе, ийнан анга, бу дунияда менден насыплы адам боллукъ тюйюл эди.

Ол алай айтханда, Омарны жюреги анга бютюнда халал болду, олсагъатда Аскерхан аны кёзюне тюшсе да, ууарыкъ тюйюл эди. Омар аны халин толу билди, акъылын ангылады. Сора болгъан ишни, аны борбайларындан алып тургъан къыйынлыкъны башындан ахырына санады. Болсада Аскерхан алайда кеси кесин жапсарлыкъ кюч тапмады. Омарны къолларындан анга къан ийис урду. Кёп заманны ичинде аны бетине ышанлап къараялмай турду. Бир заманда Аскерхан Омарны кёзюне, бетине ышанлап къарарча кюч тапды кесине. Алай аны сыфаты уу жилянны баш токъмагъына ушады да, къычырыргъа аздан къалып, кёзлерин къаты къысды. Омар хапар айтады, аны къулакълары уа жукъ эшитмейдиле. Аскерхан эки къол аязы бла къурта къулакъларын къаты басханлай турду. Ол алайда, тёгерегине къарап, кесине нёгер изледи,— Омарны боюнун бууаргъа кесини къолундан келлик тюйюл эди. Экисинден сора уа юйде адам жокъ эди.

Аскерхан хыны эки аякъ юсюне болду да, Омарны къатына къаршы келди. Баям, Омар ол анга жан

урутхан суннган болур эди, Аскерханны боюнуна чулгъанып: «Мени бу палахдан къутхар, ёлгенле, саула бла да тилейме, итлени ауузларындан ал»,— деди.

Аскерхан аны кесинден арлакъгъа тюртдю да бир арсарсыз айтды:

— Сени къолларынгдан къан ийис урады. Сен мурдарса. Санга ышанып айланнган мен да мурдарма. Сен ит...— Аскерханны эринлери, къоллары къалтырадыла, сёзю уа тамагъына тыгъылып къалды.

Омар аны ол халин кёргенде, алгъа бир кесек жунчуду. Алай кёпню кёрген, не къыйынлыкъда да къуйрукъ булгъаргъа, хыйлалыкъны, жигитликни туудургъа да къолундан келген Омар къыл чайнады. Аскерханнга этген игиликлерин эсгергенинде, Омар бютюнда кюч-къарыу алды. Олсагъатда Омарны акъылында, таула-ташла да аны жанлы болуп сюелликча кёрюндюле кёзюне. «Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме,— деди Омар ичинден.— Бёрюге итлик этгенме, аны ючюн кимден да нек къоркъама? Сен къабантишни, зугулбашны уа мени атымы эшитгенингде къан сиерча этейим. Кёремисе аны мени бла ёрелешгенин! Кёзлерингде жилтинле ойнарча этерме».

Ол сагъатда Аскерхан Токашны кесин да, саулай юйюрюн да кёз аллына келтирди. Омарны анга чамланнганындан хапары да жокъду. Аскерхан, кёзюрюн къолунда ойната, аны алында тобукъландырлыгъына ийнанып, этген хатасын аны юсю бла жулургъа хазырланды. Кёзлерине къан чабып, Омарны экили кёрюп, сюеледи. Экиси да бир бири кёзлерине къарап, эринлерин, жаякъларын чайнай тургъан болмаса, алыкъа сёз айтмайдыла.

Бир заманда Аскерхан, къатынча, сарнап жиляды. Ол, къолларын жумдурух этип, кесини башына-башына тюйдю. «Ой, мен жарлы, уялмай орамгъа къалай чыгъарыкъма?!» Аскерхан кесини терслигин, адамсызлыгъын, кёлсюзлюгюн бир бири ызларындан санады.

Раузат, отоуда къайгъыны сезди эсе да, эринден къоркъуп, ары кирмеди. Алай отоуну эшигине уа къулагъын тиреп, тынгылагъанлай турду. Ол ангыламагъан ауаз бар эди отоуда. Ол Аскерханны жюрексиннген тауушу эди. Омар а, аны ол халин кёрюп, бир кесек жумушагъаннга ушайды. Аскерхан не айтса да, аны харам этип къоялмазлыкъ сунады. Адам ачыуланнган заманында аз тели сёз айтмайды деген акъылгъа келеди Омар. «Ой, юйюнге, иш ахырына жетгенде, Аскерхан мени тукъум бетимидамы этмез?» — деди Омар ичинден.

Ол биягъы Аскерханны къатына келирге умут этди. Аны таба бир атлам этди. Аскерханны уа кёзлерин жилямукъларыкюйдюре, узалып Омарны жагъасына жабышыргъа умут этеди. Алай къолларын ёрге кётюралмайды. Аланы къанлары уюп къалмагъан эселе, бармакълары топал болуп, бирде тырнакъ тюплери зызылдап ачытхан болмаса, жукъ сезмейдиле.

— Кет, аман гяуур,— деди Омар Аскерханнга — тиширыу кибик, ол жилямукъларынг да недиле? Эр кишиге ушамагъан ишни этесе. Айыпды.— Омар аны кимбашына къагъып, жапсарыргъа умут этди. Алай Аскерхан Омарны къолуна хыны узалып, кесинден арлакъгъа тюртдю. Алайына Раузат, ары кирип:

— Ачдан ёлдюгюз, мындамы ашайсыз огъесе аш юйгеми чыгъасыз?— деп, эринден асыры къоркъгъандан, кесин ышартып, кокаланды.

— Сен айтханнга боюнубуз къылдан иничкеди,— деди Омар.— Къайда иги сыйларыкъ эсенг да, ары барабыз.— Аны алай ариу сёлешгенине Раузат къууанч сагъатлы болду. Аскерхан а, сёз айтмай, къол жаулугъун хуржунундан чыгъарып, кёзлерин сыйпады, бурунун уллу тарууш этдирип сюртдю.

— Бар, столну жарашдыр,— деди Омар къатына, аманлыкъ этерге хаппа-хазыр болуп тургъан уку къарамын аз ышартыргъа кюрешип.— Аскерхан шампан сюйюучюсюн унутмагъанса да?

— Столум хазырды, келип къаллыкъсыз,— деди Раузат.

Омар, къатыны тышына чыкъгъанлай, Аскерханны къолтугъуна кирип:

— Тели болма,— деди.— Биз бир бирге чабып башласакъ, не кюннге тюберигибизни билемисе? Болушургъа сюймей эсенг, от тёбеси бол де да къой. Атамы жаны ючюн, кёлюме тиерик тюйюлдю. Не этериксе, жууугъум алай кёп тюйюл эсе да, тенг жарлысы уа мен да тюйюлме. Ол отда кюерик письмо КГБ-да сакълана болур деп къоркъама ансы, даулашып мени хорларыгъын ким да юйюне элтсин. Къаллай бир къыйын салдым жуукъгъа-тенгнге! Бюгюннгю кюнюмде уа сен да арт бургъан, къалгъанла не этерле? Бу жалгъан дунияда адамгъа игилик этерча тюйюлдю... Алай айтханлыгъыма, халкъгъа этген игилигим ол дунияма жарасын.

— Омар, мен сенден жийиргеннген этеме. Сен итден туугъан итсе. Ангыладынгмы?! Сенде адам шекели жокъду, сыфатынг тонгузну сыфатына ушайды!

Омарны бети алай тюрленди, къаны къуруп, чиммакъ болуп къалды. Ол кёзлерин алай жандырды, чыгъып кетерге жетишдиле. Кёкюрегин Аскерханны кёкюрегине тиреп, бетине, кёзлерин къакъмай, къарагъанлай турду. Олсагъатда Аскерхан аны кёлюне ушамагъан сёз айтсыз, бир да арсарсыз сермерикди. Алыкъа Аскерхан тауушсузду. Андан къоркъуп угъай, жюрегин жарырча сёз излей тынгылайды.

— Омар, бусагъатда керохунгу хаухлугъун бере эсенг, ёмюрде къулунг болуп жашаргъа сёз береме,— деди Аскерхан.— Кёп игилигинги кёргенме, бу жол да эт адамлыкъ. Бюгюнден арысында кёп зат тилеп да къыйнамам.

Аны айтханын этмеди Омар. Ол, кеси сагъышлары бла жубанып тургъан болмаса, Аскерханны тилегин къулагъына да алмады.

— Ахыр жол адамлыкъ эт,— деди Аскерхан, Омаргъа алгъа имбашына къатыла, ызы бла боюн табасына узала.

— Кесингими урлукъса огъесе мени жояр акъылдамыса?

— Да экисинден бири боллугъуна уа ийнан,— деп, Аскерхан аны сорууна мычымай жууап берди.

— Сен къоркъакъса, экисинден бирин да эталлыкъ тюйюлсе,— деди Омар, биягъы хыйла ышарыуун этип, не жаны бла да Аскерхандан онглу болгъанын кеси хали бла таныта.— Ушкок тауушну эшитгенинглей, ол чибин жанчыгъынг чыгъып кетеригин ангылап къой.— Омар сол къолун Аскерханны кёкюрегине тиреп, артхаракъ тюртдю. Сора бир кесек сагъыш этгенден сора, кесини жазыу этген столуну кюбюрчегин бери тартып, андан керохун алып, Аскерханны къолуна тутдурду.

Аскерханны кёзлери чыракълача жандыла. Аз замандан къоллары, эринлери да къалтырадыла. Керохха бла Омаргъа кезиу-кезиу къарады. «Кеси юйюнде тёгейим къанын. Бу итден туугъанны, тышындан кётюрюп да нек къыйналадыла адамла. Ой анасыны, асыры терк ёлюп къаллыкъды ансы, башха сагъыш а жокъ эди». Аскерхан Омардан кенгирек кетди. Керохну тутган къолун ёрге кётюрдю.

— Тели болма, жерленип турады,— деди Омар.— Тели болма!

— Сени къарын богъунгу ауузунг бла келтирмей ёлгенден Аллах сакъласын. Сени бу омакъ кюйюзню юсюнде сойланнганынгы кёрмей ёлгенден Аллах сакъ-

ласын. Тёгерегинге къара, юйюнгден тансыгъынгы ал. Ултхагъа келген ырысхы ашынга, ысхатынга берилир, Аллах айтса...

— Жаш, тели болма, керох жерленипди. Рау-зат...— Омарны ауазы къалтырады.

— Харам жашауунгу, мурдарлыгъынгы юсюнден айтырма да, сени асыраргъа элден бир жангыз адам келмезча этерме. Жашларынг келип, ёлюгюнге тюкюрюп кетерча этерме. Иги бла жашагъан эсенг, аман бла ёлесе. Угъай, сен зауукъ жашау сюрмегенсе, къолларынгы къан ийислери санга бир кюнде да тынчлыкъ бермегендиле, жюрегинги къалтырагъаны тохтамагъанды, къоркъгъан къоркъгъанына жолугъады деп быллай, бир ючюн айтхан болур эдиле буруннгулула. Нек къалтырайса, жигит киши?

— Жан татлыды, къарындашым. Акъылынгы башынга жый. Ол тиширыуну да аллай бир сакълатмайыкъ, столгъа олтурайыкъ, ушакъ этейик.

— Сени ичер суунг тауусулгъанды.— Аскерхан Омарны илишаннга алды да, сапмалны басды. Алай керох атылмады.

Алайда Омар аямай кюлдю.

— Телибеш, мен тауукъму болгъанма кеси боюнума кесим бичакъ салыргъа,— деди Омар, Аскерханны къатына келип,— керох окъсузду. Сени сынай эдим. Жюрегинги билдим. Аман кёзюнге жолугъайым, аяма этеринги. Алыкъа ким кимни абындырлыгъын а кёрюбюз. Къуллугъунг болгъанлыкъгъа, акъылынг, адамлыгъынг да жокъду. Къара къарауаш! Бюгечели сен мени юсюме не къусуу этип бараса. Итден ким туугъанын сени кёзюнге туура этерме. Омар жумдуругъун Аскерханны жухуна тиреди. Аскерхан анга тёзмеди. Таматалыкъ бетин да этмей, керилип, боюнуна уруп, юйден чыгъып кетди. Раузат, аны ызындан чыгъып: «Э-э-жаш, къайрыса, ушамагъан ишни этме!» — деп, къычырып кюрешди. Алай Аскерхан аны сёзюн эшитмеди.

VI

Аскерхан, бир-бирде кеси кеси бла ушакъ этип къойгъан болмаса, алыкъа нёгерине — шофёргъа, бурулуп, сёз айтмагъанды. Шофёр да, аны къаны бузулуп, бир къылыкъсыз хал алып тургъанын ангылап, тамата, не болгъанды деп сорургъа базынмай, тынгылауну ийгенлей келеди. «Итден туугъан, аллай бир мурдарлыкъгъа кирип, дагъыда уялмай, анча жылны ичинде ат

ойнатып жашагъанын кёрдюнгмю? Бирле кёлюне ушамагъан сёз айтсала уа: «Мен урушда къан тёкген кишиме»,— деп, кёкюрегин тюйюп тургъан адамны ким болгъанын энди билдик»,— деп, Аскерхан биягъы кеси бла ушакъ этди.

— Жангы эл жигитлени уясы болгъанды,— деди Аскерхан, тюз да алгъа къарап баргъан халин аз да тюрлендирмей.— Алай биз билмегенле уа бютюнда кёпдюле... Жангы элде алыкъа атлары туурагъа чыкъмагъан мурдарла — фашистле да бардыла!— Аскерхан ол сёзлени акъыртын башлап, ахырында нёгерин элгендирирча къычырды.— Биреу халкъ ючюн, сени, мени ючюн жан бергенди, къан тёкгенди, экинчиси уа, кесини харам ниетини тотун ачып, дертин жетдиргенди.— Туугъан журту ючюн ёлген коммунистни къабырын кир аякълары бла малтагъанды, сыйлы атын ибилисни атына тенг этерге кюрешгенди — ол битеу халкъны, саулай къыралны башы бла ойнагъанды. Сен анга къалай къарайса?

— Тамата, алай айтханыма айып этме, бизни халкъыбызгъа билим алыргъа, техникагъа юйренирге, литературагъа, искусствогъа мурдор салыргъа, айнытыргъа да бир жолгъа тюшгенди,— деди шофёр, башын Аскерхан таба бура,— уллу, гитче да дуниягъа кёзюн бирге ачханды. Аллай халкъда жашау жолдан тайышханла кёбюрек тюбеген сунама. Бир жолгъа жашауну аллай ауур жюгюн элтмеклик тынч тюйюлдю. Къыйынлыкъгъа уа хар ким да бирча тёзалмайды. Тёзюмсюзле жолдан чыгъып, артда уа кеси жангылычларыны дертин тюз адамладан алыргъа кюрешедиле.

Аскерхан жашха эс буруп тынгылады да, аны терен оюмлу сёз айтханына тамаша болду.

— Тюзлюк ючюн ёлген хар адамны иши, жашауну шорхасыды, аны ёмюрлюк терегини тамырларыны теренлигиди, сабанларыны чакъгъанларыды,— деп къошду жаш дагъыда.

— Айт, энтда да айт, иги жаш,— деп, Аскерхан сол къолу бла шофёрну тобугъуна тийди.— Тынгылап келеме, айт.

— Ол сёзлени атам харипден эшитгенем,— деди шофёр, жауурунларын кенгирек кере, боюнун ёргерек соза, руль таба азчыкъ тепчий.— «Ата журту бла ойнагъан адам, атасыны, анасыны баш топпанлары бла ойнайды. Аны унутма, жашым»,— деучю эди ол.

— Да,— деди Аскерхан,— аллай адамла жашауну тутургъу эдиле.— Баям, Аскерхан ол сёзлени шофёр

кеси айтмагъанына къууаннган окъуна этди. Ачыуун бир кесек унутуп, онг бутун сол бутуну юсюне салып, аз ышарды, къарылгъан тамагъын ариулай, кесин сёз айтыргъа хазырлады. Алай шофёр:

— Атамы айтханын бир да унутмайма,— деп, андан алгъа болду.—Бу къазауатны заманында кёлсюзлюк этгенледен бек жийиргенеме мен. Аллах тыпырларын къурутуп къойгъанла, дунияны кюйдюрюп, сабий, къарт деп къарамай къырып келген фашистлеге жакъ басып сюелирге кёллери къалай барады? Къолумдан келсе, аланы бирлерине туурам гыржын ашатмаз эдим.

— Ала аманлыкъларына жолукъгъандыла,— деп, Аскерхан шош айтды.— Гыржын ашагъанлыкъгъа, бусагъатда аланы жашауларын къанлы жаум да сынамасын. Аланы ким адамгъа санагъан сунаса? Бюгюн-бюгече да башларын кётюрюп, халкъны кёзюне къараялмайдыла.

— Угъай-угъай, ала бизни бла бир столда олтурургъа эркин тюйюлдюле.

— Айтма алай. Жан татлыды.

— Аллайланы жанлары кимге керекди?

— Кеслеринден башха кишиге да угъай.

— Ол Токашны уа кёремисе? Жашларына къаллай бир ыспассызлыкъ сынатды.

— Токашха тийме! — Аскерхан тамагъы хырылдагъынчы къычырды. Жаш аны къычыргъанынамы жунчуду огъесе огъартын келген машинаны чыракъларыны жарыкъ жанынганларыны хатасындан баргъан жолун кёрмейми абызырады, машинасын элтип жолну онг жанында сюелген уллу ташха урду...

Ол таш Жанты элге бурулгъан жерде аны къалауруча сюелгенли, тейри, бек кёп жылла жашау сюрген болурла. Аны юсюнден элде кёп тюрлю хапар жюрюйдю. Бирле айталла: «Ол алгъын къачан эсе да бир Хадаужукъ бийни бла Орусбийланы жерлерини чегине салыннганды»,— деп. «Угъай-угъай, аны къайдан келтирилгенин киши да билмейди»,— дегенле барындан да кёп. «Ташны юсюнден биз кёзюбюз бла кёрген хапар а буду: «Бийсолтан элге оноу этген заманында халкъны былайгъа жыйып, кеси ташны башына минип сёлешиучу эди»,— дейдиле акъсакъалла. «Да Бийсолтан, сходну кеси арбазында бардырыучу хапары барды да?» — деп сюелгенле да бар.

Мурат да большевиклени, Ленинни юсюнден халкъгъа кесини биринчи сёзюн бу ташны къатында айтха-

ны уа хакъды. Аны кертилиги историяда жазылыпды. Бу таш кёп къыйынлыкъны да шагъатыды.

Къалай-алай болса да, тёбентин, огъартын келген да, былайда атындан, арбасындан неда машинасындан тюшюп, ташны тюбюнден чыкъгъан суудан бир ичмей къоймагъанды. Аны салкъынында олтуруп, Жангы элге барыргъа машина сакълагъанланы бюгюн да кёрлюксе. Аскерханны да бек сюйген жери болуучу эди алайы. Аны ол халин билген шофёр, алайгъа жетгенлей, машинасын оруусуз-соруусуз тохтатыучу эди. Сора машинадан алгъа Аскерхан, ызы бла шофёр жаш тюшюп, шаудандан иги къаннгынчы ичип, жолларына алай тебиреучю эдиле.

Бюгюн а ол таш Аскерханны юйюне къара къанла жаудургъанды. Аны минг-минг ахшы умутлары сыйдам къара ташха жагъылып къалгъандыла. Ол кёзлерин ачып, ариу кёкде жарыкъ жанган жулдузлагъа къараргъа онг тапмады, олсагъатда шофёргъа айтыргъа кезлеген сёзю да тамагъына тыгъылгъанлай къалды. Ол Омарны къуршоууна тюшюп, терс ызны тутуп, Зауурну ачытханыны юсюнден кесини терслигин, Токашны ким болгъанын халкъны жыйып айтыргъа ашыкъгъан Аскерхан бусагъатда суукъ къара ташны къучакълап жатады. Шофёр, бир кесек эс жыйып, сол къолу башындан, онг къолу бла белинден тутуп, акъсай, ауур ынчхай, Аскерхан таба атлады.

— Тамата, тур ёрге,— деп, шор ауаз бла сёлешди ол.— Мен терс тюйюлме. Огъартын келген, чыракълары кёзлериме буруп, сокъур этип къойгъанды. Бир зат да кёрмегенме, тормозны басаргъа окъуна заман тапмагъанма... Мен терс тюйюлме. Тур, кете барайыкъ. Машинагъа от алдыргъанма. Элге жеталлыкъбыз... Ийнан анга, мен терс тюйюлме. Оллахий, терс тюйюлме.

Жаш жеринден тепмей сёлешеди. Бирде Аскерхан терен ынчхагъанча, бирде жилягъан этгенча эшитиледи аны къулагъына. Къатына жуукъ барып, къолу бла тиерге уа базынмайды. Шофёр, сюелген жеринден тепмей, энишге чёкдю. Аны боюну башыны ауурлугъун кётюралмай, къаты желде бюгюлген тал терекча, ары-бери чайкъалады. Дагъыда эс жыйды. Алай, не кюрешди эсе да, аякъ юсюне болалмады. Алайда къуйругъундан олтуруп, башын тобукъларына тиреп тынгылады... Бир кесек эс табып, къоллары бла кезиу-кезиу санларына, башына тийип кёрдю. Ачымагъан жери жокъ эди. Кёзлерин кенгиракъ ачып, тёгерегине къарады. Машинасыны чыракълары жанып, биягъы Аскер-

хан а жеринден тепмей, ташха къапланып тургъанын кёрдю да, кесине аякъ юсюне болурча кюч тапды. Ол Аскерханны къатына аякъларын кючден кётюре барды.

— Мен терс тюйюлме... не айтсанг да этерме, тилейме, тур ёрге. Кече бели болгъанды.

Бир кесекден, Аскерхан жашны кёзюне бош, ауанача кёрюндю. Ол тишлери бла эринлерин ачытхынчы къысды. Аны санлары зызылдадыла. Андан сора бир кесек кюч-къарыу алгъанча болду. Аскерханнга къолу бла тиерге да базынды. Алай Аскерхан, энишге учхалай кетип, аны аллында сыртындан тюшюп, тауушсуз сойланнганында, ачы къычырыкъ этип, аны юсюне ауду. Жашны къагъыйлы ауазы, алай бир узакъгъа эшитилди, ол Жангы элге къуугъуннга барды...

АЛТЫНЧЫ БАШЫ

I

Омар ич сёзюн адамгъа ёлюп да айтамыды. Ол, отоууну терезелерин кенгнге ачып, къарангы кечеге тынгылап, уллу Аллах терсликни жолун кесгенине къууанады. Аскерханнга ол кюн келмесе, кеси не чекге жетиширге боллугъун бир такъыйкъаны да акъылындан кетермейди. Болсада, ачы сагъышлары,— алыкъа Григорий Иванович дуния жашауну сюргени аны аман сагъатлы этгенлей турады. «Анга Аскерханнга келген кюн келсин,— деди Омар, башын терезеден тышына чыгъарып, кюз артыны таза хауасындан элпек солуй.— Ол итден туугъан киштиккёзге къаллай бир къыйыным кетди; колхозгъа председательге салдырдым, артда белине дери жипиге батып тургъанлай, андан чыгъардым. Ариу тёшегимде жатдырдым, ариу ашланы ашатдым. Аны уа кёрдюнг да ахырында манга кёкюрек тиреп тохтагъанын... Барып, халкъны аллында сёлешгеними уа ахшы этдим. Игилигими хайырын керти дунияда кёрейим...»

Аскерханны асырагъан кюн Омар халкъны аллына чыгъып сёлешген угъай да, жилягъан окъуна этген эди.

— Мени туугъан къарындашым жокъду, аны жокълугъун унутдургъан Аскерхан болгъанды,— деди Омар, ёнюню къарылгъанын ариулай.— Уллу Аллахха мен не хата этген болур эдим, тоба-тоба, не ата, не ана, не къа-

рындаш къоймады. Кимден аман эдим мен? Ол сорууума жууап этчи, жамауат? Бар къыйынлыкъ бир адамны боюнуна нек жюклене болур?

Райисполкомну председатели Омар таба бурулуп, къулагъына былай айтып, шыбырдады: «Кесинги жилямсыратып турма да, Аскерханны жашаууну, ишини юсюнден айт. Ангыладынгмы?»

— Мен ич сёзюмю айтыргъа базыннган, къыйын кюнюмде кенгешген адамым эди Аскерхан,— деди биягъы Омар. Алайда Хашим аны кёзюне жютю къарагъанында, башха тюрлю сёлешип башлады:

— Жангы элни халкъы, сизге къарап айтама, бюгюн Аскерханны ажымлы жоюлгъаны барыбызгъа да бек ауур ишди. Кесигиз билесиз, Аскерхан оюла тургъан колхозну аякъ юсюне салды, сабанчысын, малчысын да алгъа кёллендирген адам эди ол. Чынтты коммунист эди Аскерхан. Тюз ниетли, адамлыгъы, партияны ишине кертичилиги бла жашлагъа иги юлгю болгъанлай тургъан адам эди ол. Бюгюн биз ма аллай адамны салабыз жерге. Биягъы Омар кесин жилямсыратды...

II

Аскерханны асырагъанларындан сора, Омар элни больницасына барып, шофёр жашха тюбеди. Жаш аны кёргенлей, кючден къымылдай, бир жанындан экинчи жанына тепчип, Омаргъа аркъасын буруп тынгылады. Омар жашны халин ангылап, жаны кетди. «Ким эсе да ёлгенди деп, тил тутаргъамы керекбиз? Сени кеси сабийлеримден башха кёрмегеними билесе... Кёлюнгю алама деп айтама ансы, Аскерхан манга ким эсе да бир тюйюлдю — ол мени туугъан къарындашым эди, ол мени жюрек тамырым эди!» Омар дагъыда айтды бир къауум сёз. Алай жашда тюрлениу болмагъанын ангылагъандан сора, кетип тебиреди. Алай андан бир туура сёз эшитмей кетип къалыргъа болмай, артха къайтды.

— Не хатамы кёргенсе, не кёл ашар жеринг барды манга? Огъесе Аскерханны элт да, мыйысын ташха жакъ деп мен юйретипми жибергенем?

— Омар, кёп сёлешме, башым асыры ауругъандан кёзлериме къан чабып турады,— деди жаш.— Сени нек келгенингги билеме. Манга жанынг ауруп келмегенсе... Айтдырмай къоймай эсенг, быллай кенгешде санга нёгерлик эталлыкъ тюйюлме. Аскерхан, жолда

келе, мени бла кёп ушакъ этген эди... Бу ишни юсюнде уа терслигини толсунлай боюнума алама. Бусагъатда окъуна элтип тюрмеге сукъсанг да, угъай демеймеме... Терслигими боюнума алама.

— Аскерхан жолда келе не айтхан эди? — Омар жаны кетип сорду, жаш жатхан ундурукъну къыйырына чёге.— Букъдурмай айтсанг, башынгы палахдан къутхарама, алай болмаса... Сен адам ёлтюргенсе. Алайчыгъын унутма. Аскерхан айтханланы манга туура этсенг а, битеу терслигини ол сени аллынга тюбеген шофёргъа жюкледик да къойдукъ. Аны да ким болгъанын билгенбиз.

Жашны башы сагъышха къалды. Ол Омарны ичине не эсе да бир къоркъуу кирип тургъанын ангылап, анга аякъ бюкдюрюрге умут этди. Алай ол аны жюрегини тынчлыгъын алгъан ишни баямын билмей эди.

«Ит кючюгю, Аскерханны элтген ажал сени нек унутхан болур эди? Кёз тюплери аман къаралыпдыла да, ким биледи, юйю къуруй тура эсе уа? Манга аллай насып къайда».

— Омар, не ышанлап къарсанг да, манга игилик этмезлигинги билеме,— деди жаш, теренден солуй.— Соруунгу аякъ юсюме болсам этерсе. Тюрмеге бу халим бла уа атарыкъ болмазса да?

— Алан, Амин, сен адам сёзюн ангыламагъан гурмукчукъ кёреме,— деди Омар, жашха жюрек халаллыгъын ача, къол аязы бла башын сылай.— Сени тутдурлукъ болсам, кесим бери келип айланмазлыгъымы уа билирге керек эдинг. Алай ишни къалай болгъанын тохташдырыргъа уа мен борчлума. Къаллайла болуп къалдыгъыз? Аскерхан жаншаргъа болуп, сени акъылынгы терсинеми бурду, огъесе кертиси бла хаганы ол башындан келген машинамы этди? Аскерхан не затны юсюнден хапар айта эди? Сенден излегеним ол соруулагъа жууапды.

«Да сюдде сорлукъларыда ала болурла?» — деди Амин ичинден.

— Амин, сёзюмю ангылаталдыммы санга?

— Бир да болмагъанча тынгылы ангылагъанма,— деди жаш, эки къолу бла да мангылайындан тута.— Алай мени айтханымы ангыларгъа сюймегенинге бек сейир этеме. Ой, юйюнге, аякъ юсюме болма да бир къой.

— Бюгюн сени богъурдагъынгдан алгъан жерим жокъду. Алай Аскерханны хапарын менден башха

адамгъа айтсанг, эшитмегенме деме. Эллимсе, жерлимсе деп, бет этерик сунма.

Амин аз ышарды. Аскерханнга аман кюн келгенли, жашау анга аллай бир татыусуз кёрюннгенди, бусагъатда элтип тюрмеге атсала да, илишаннга салсала да, капегине да кёрлюк тюйюлдю. Аны кеси акъылында ол мурдарлыкъгъа киргенди. Аллайланы халкъда къаллай намыслары жюрюгенин билмезча тели жаш да тюйюл эди. «Бизни элде мурдарла — фашистле да бардыла»,— деп Аскерхан бошуна айтмагъанын да унутмагъанды Амин. Сора, Омар аны юсюне эсеменча сюелип, шытыларын чачып сёлешгенликге, жашны къоркъуталлыкъ тюйюлдю. Аскерхан жер тюбюне тюшгенден арысында, ол жер башында къаукъалакъ этип айланыргъа сюймейди,— анга аллай жашау керек да тюйюлдю. Бу жол Омарны кёзюне сансыз къарагъаны да аны ючюн болду.

Олсагъатда аны да бар эди Омаргъа сорлугъу: «Ол ингирде Аскерханны кече белине дери юйюнгде тутуп, къанын бузуп нек ашыргъан эдинг?» — деп. Бир къоркъур жери жокъду. Этген хатасыны жюгюн кётюрюрге уа хазырды. Аны ючюн Аскерханны сау болуп келмезлигин ол да, анга соруу этерге хазырланнганла да биледиле. Амин аллай оюмгъа келгенинде: «Не ары-бери десек да, закон кесини ишин этмей къоярыкъ тюйюлдю,— дей эди.— Мени къолумдан тау кибик киши жоюлгъанды. Хар шофёр кесини уллу кёллюлюгюнден адамланы къырып барса, тамбла не кюннге жетиширигибизни билемисе? Законнга бой салмай жарамайды. Ол тюзлюкню жолун жарытады. Былайда Омар Зауурбекни сюйюпмю тутдургъан сунаса? Была къырал низамны сакълагъан адамладыла...»

— Омар, терслик мендеди дедим да,— энди не излейсе?

— Амин, терслик сенде болгъанын билип, юйюнге от салмайым деп кюрешгеними къалай ангыламайса? Шукур болсун деп турургъа керексе, мени кибик адамынг къыйын кюнюнгде къатынгда сюелгенине. Бусагъатлыкъ дунияда, таянчагъы болгъандан уллу насып къайда! Мен саулукъда санга къыйынлыкъ тюшмезлигине ийнандырайым.

— Сау бол, Омар, башым чачылып къалады...

— Врачны чыкъырайыммы? — Омар олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю.

— Угъай-угъай. Бусагъат.— Амин тумбочканы юсюнде къагъыт чёргемчикни ачып, андан дарман

чыгъарып, тамагъыны теренине атып, ызындан суу уртлады.

— Мен тамбла да келирге болурма,— деди Омар, кесин жолгъа хазырлай.— Алай айтып къояйым, Аскерханны хапарын менден башха адамгъа ычхындырсанг, эшитмегенме деме. Игилик этгенимча, аманлыкъ эте да билеме...

— Тамата (Амин Аскерханнга тохтамай алай айтып сёлешиучю эди), мени не къоркъутур жеринг барды? «Аскерхан айтханны кишиге айтма»,— дейсе да тураса. Ол мурдарлагъа чамланнган болмаса, хазна хапарлашмагъанды мени бла.

— Мурдарламы дейсе? Сора уа?

— Токашны...

— Не айтдынг?! — деп, Омар Аминни сёзюн тыйып къойду. Олсагъатда Омарны жаны чыгъып кетерге жетишди. «Алай нек элгендинг?! — деди анга сур ауаз.— Жаш ачыкъ жаранга тузму къуйду? Къолларынгы ийисгеп кёрчю,— ала къан ийис этедиле. Оуэй, оу-эй, не къоркъакъса. Аллай бир сыгъарыкъ болуп, жашауунгда ол къадар аман ишни этерге къалай базындынг?» — Кетчи, сен да башымы аурутма,— деп Омар ауазын кётюрюп сёлешди.

— Мен жукъ да айтмайма,— деди Амин.— Сени сейирлик халинге къарап турама.

— Мени ким болгъанымы билемисе? Санга сорама, Амин?!

— Билеме, тамата. Бек уста...

— Мен адамгъа игилик да, аманлыкъ да эте билгениме да арсарсызса да?

— Хау, тамата.

— Эсингде болсун, Аскерхан Токашны юсюнден айтханны ауузунгдан чыгъарсанг, богъурдагъынгы ма бу (Омар Аминнге кесини къолларын кёргюзтдю) бармакъла бла жыртырыкъма. Сёзюнгю ичингде ёлтюрсенг а, дунияда жашагъан къадарымда, туугъан къарындашынг болгъанлай турлукъма. Ырысхымы, жумушуму да аямам сенден. Къыйын заманла эдиле, жангылгъан эсем, уллу Аллах кечсин. «Къанны къан бла жуума»,— дейдиле халкъда. Мен ол жорукъгъа кертичи болалмагъанма. Угъай, Амин, мен къан тёкмегенме... Алай... алай сёзюмю кючю жауларыма адам ёлтюргенден эсе уллу къыйынлыкъ бергенди. Ол тумбочканы юсюнде стаканны къолуна алып, башындан аз къорагъан гара шешадан аны толтургъунчу къуйду.

— Аскерхан битеу хапарын сени юсюнгден айтханды,— деди Амин арсарсыз,— мурдар да, адам къанындан тоймагъан да сенсе. Аны мен бюгюн ангыладым.

Омар стаканны къолундан тюшюрюрге аздан къалды. Аминни айтханы жюрегине жетип, тобукълары къалтырадыла, башы тёгерек айланды. Бирле боюнундан буугъанча болуп, солууун алалмай къыйналды. Ол заманда кёз кёре бурун тешиклери кенгердиле, бети агъарды, кёз тюплери тулукълача кёпдюле... Баям, Омар бир кесек эс тапхан болур эди, кезлерин къаты къысып, солууун теренден алды. Тобукъларын къалтырагъанлыкъгъа, олтуруп санларына эс тапдырыр акъылда тюйюл ол. Тюзю уа, аны элгендирген оюмлары асыры ары-бери чапдыргъандан, эс жыяргъа къоймайдыла. Омарны къайгъылы сагъышлары аны бир такъыйкъаны ичине терен къолгъа неда жолсуз къаяла ичине элтип атадыла, боюнуна дери жипиге батдырадыла, къая эрининден салындырып, амалсыз этедиле. Алай таш тынгылауну уа басады.

Не ары-бери десек да, бусагъатда кесини боюнун кеси къоллары бла бууа тургъанын ангылагъандан тёзеди, тынгылайды Омар. Суусапдан ичи кюе тургъанлай да, стаканны эринлерине жетдиралмайды, жокъду анда аллай къарыу — стакан сууну ёрге кётюрюрча. Ол аз да къымылдаса, жерленип анга тирелип тургъан ушкокну сампалына бирле къатыллыкъ сунуп, сын болуп сюеледи. Болсада, тамблагъы кюнде аны сакълагъан къыйынлыкъгъа хазырлана, андан хорлам бла чыгъаргъа кереклисин акъылына алса, эринлерин чайнап, эс жыяды. Быллай кюнюнде ётсюзлюк этсе, аякъ тюпге тюшеригин ангылай эди Омар. Аны себепли уа палахдан къутулурча амал табаргъа керекди — ариулукъ бла, аманлыкъ бла болса да.

— Сен, иги жаш, не хапар айтаса? — деди Омар, башха жанына къарап, Аминни адамлыгъына бюсюремегенин билдире, ол ким, мен ким деген оюмну кебине кирип...— Иш алай окъунагъа болса да, сен не этериксе манга, акъылынг, къарыуунг да чибинден онглу болмагъан адам?

«Къоркъакъ алгъа урур» дегенлей этесе, мурдардан туугъан мурдар»,— деди Амин кеси акъылында, ол да аркъасын Омар таба бургъанлай.

— Аскерхан ёлдю, аны къой, кеси юйюне, элине да къайгъы келди... Энди палахны ызындан палах туудуругъа кереклиси бармыды? — Омар ол сёзлени бир ке-

сек жумушагъыракъ айтды, жашны тынгылагъанына къууанаракъ болуп, айтхан сёзлерине сокъураннган сунуп.— Не этериксе, жашауда аз зат болмайды,— ёлюм хакъды хар адамгъа. Алай Аскерхан иги адам болуп кетди, ол алыкъа жашаргъа керек эди. Аскерхан адамлагъа игиликни излеген, тюз ниетли жаш эди.

Омар ол хапарны айтып, Аминнге кёл этдирген угъай, жюрегинде ачыкъ жарасына туз къуйгъанын къалай биле болмаз эди? Ол Аминни кёз жашлары жуургъанны жибите тургъанындан арталлыда хапары жокъ эди.

Баям, жашны тохтамай тынгылап тургъаны Омарны жинлерин жангыдан къозгъады. Ариу сёз жарашмагъаннга аман айтыргъа керекди, неда, аллында тобукъланып, жалыныргъа. Угъай, Омар адамгъа жалыныучуладан тюйюлдю,— не залимлеге да бой салдыра келген кишиди ол. Бюгюн, юйю юсюне оюлургъа жетип тургъанда да, кёзлеринден от жилитниле чачылыргъа хазыр болуп турадыла.

— Сен, эсемен кибик, мени юсюме не заманнга дери сюелип турлукъса?! — деди Амин, бир жанындан экинчи жанына акъыртын тепчий.

— Аланла, кёрмейсиз муну! — деп, Омар тёгерегине кезиу-кезиу къарап, кесине болушлукъ изледи. Алай киши жокъ эди.— Дагъыда сенми къычыраса манга, ит кючюгю? Ана къарындашынг элге немислиле бла келип, халкъны жойдуруп къачханды, бюгюн а сен гитче халкъыбызны бек иги жашларындан бирин элтип, мийисин ташха жагъып, кесинг а былайда, къабанча, сыртынгдан тюшюп тураса!

— Омар, ол немислиле бла келген кишини да, сени да аналарыгъыз къатынларыгъыз болсун. Экигиз да мурдарла, экигиз да бир итни кючюклери,— деди Амин, эки къолу бла артха узалып, ундурукъ къулакъдан тутуп, ёрге кётюрюле.— Экигизни да аналарыгъыз къатынларыгъыз болсун! Родинасын сата айланнган адам, манга ана къарындаш болаллыкъ тюйюлдю. Аны ангылап къой сен. Атам алай этсе, айтырыгъым да ол эди. Аскерханнга уа тийме. Ол сенича юй багушу тюйюл эди.

— Ма санга, «игиликге — аманлыкъ» деп быллай бир зат ючюн айтхан болурла. Мен бу ит кючюгюн палахдан къутхарыргъа амал излеп кюрешеме, таматалыкъ бетими да этмей, юсюме къуса турады.

— Не къарайса манга? Мен сени сыфатынгы кёрюрге сюйген суна эсенг, Аллахынгы алдарыкъса.

Омар, бюгюнлю къолунда тутуп тургъан стаканны

тумбочка юсюне салды, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, мангылайыны терлегенлерин сюртдю, бурунун да уллу тауушн этдирип сюртдю. Сора бир кесек жунчугъан къарамы бла Аминнге къарады.

— Айтып къояйым, Омар, алайына бёрю, къаплан терисине кирип келсенг да, мен сенден къоркъурукъ тюйюлме,— деди Амин, ауазын иги да кётюрюп сёлеше.— Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме. «Тойгъан ач болмам дейди». Сени ишинг алайды.

— «Ачыулу жаншар, ач ашар»,— деди Омар.— «Ачыу бирни хорлар, акъыл мингни хорлар»,— деп да айтылады халкъда. Сени кибик кёплени тобукъландыргъанма.

— Кет, акъылынга кюлейим,— деди Амин,— сен иги да, акъыллы да болсанг, бюгюн кесинге аллай бир жууап этдирлик тюйюл эдинг? Айтхан сёзлерим намысыма тасха тюшюргенлерин да билеме, алай сени адамгъа санасам, не уллу къыйынлыкъ, ыспассызлыкъ сынасам да, кесими тыяргъа кюреширик эдим. Бёрю: «Боюнум бюгюлсе, дунияны саулай ашарем»,— дегенди. Сени боюнунг бюгюлмегенин кёресе, ахшы киши. Бёрюден къоркъгъан мал ёсдюрмейди, алайчыгъын да ангылап къой.

— Да хо да, ол бюгюн кесин тыялмагъан тилчигинги бир къапдырмасам, адам тюйюлме,— деп жаныды Омар, терезеге жуукъ атлай, жюрек къайгъысы къайгъылы сыфатында таныла...— Не десенг да, бир элде туугъан эдик, бир шаудан суу ичген эдик, аны хыйсабындан болушургъа акъыл этдим, Аскерханны жуукълугъун да бир жанына салып. Тюз да былай жашлыкъ этеригинги билсем, ауузуму ачып, сёз айтырыкъ тюйюл эдим, законну къолуна берип къойгъан болмаса...

Алайда Омар, сёзюн бирде жумушатыргъа кюреше, бирде Аминнге кишилигин таныта, кёп сюелди. Омар олсагъатда жюрек тынчлыкълары бла жашагъан адамлагъа сукъланды, ол мал къыйырында айланнган бир къара киши окъуна болгъу эди, бюгюн бу къыйынлыкъны кётюргенден эсе. Ол кеси жашаунда бу жолдан уллу къайгъылы ишге жолукъмагъанды. Омар бусагъатда ёлюмню бла жашау этиуге жалынчакълыкъны ортасында сюелгенин ангылайды. Ёлгенден ары да намысы бла ёлсе бир иш. Алай, аны мурдарлыгъы халкъгъа туура болуп ёлсе уа, аны ёлюгюн къара къаргъалагъа азыкъ болгъан харам мыллыкга киши санарыкъ тюйюлдю. Аны ёлюгюне сау эл тюкюрлюкдю, алгъын заманда атасы Асланукъа Аллахны бир

тюз къулу Хажомарны бетине тюкюргенча. Сау эл анга налат берир да, ёлюгюн кеси къабырларына салдырмаз.

Омаргъа дунияда хар затны да унутдургъан ол сагъышладыла. Аны къулакълары жукъ эшитмейдиле. Амин бусагъатда анга дунияны аманын къуя тура эсе да, жукъ эшитмейди. Кёзлери чыракъ барып сюеледи. Ол, насып болуп, бу палахдан къутулса да, бюгюн Амин жюрегине салгъан жараны сау болмазлыгъына толу ийнаныпды. Ёхтемлиги башын кёкге жетдирген, гынттысы эл бузгъан Омар быллай ыспассыз сёзлени эшитирикме деп, жети жукълап акъылында болмагъанды. Бусагъатда не адыргысы да башын отдан чыгъарыуну жолун излеудю.

Биз а ишни къалай боллугъуна туурадан къарай бир турайыкъ.

III

Омар къозутупму (аны гюняхын да алмайбыз) огъесе ишни баямы туурагъа чыгъып, анданмы этедиле, Аскерханны жууукълары Аминни къолгъа бек алгъандыла. Закон аны жерине жетдирмесе, баям, бир-бир эссизле къан тёгерге да угъай дерик болмазла. Халкъыбызда кеслерини жууукълукъларын аллай кезиуде танытыргъа кюрешгенле тюбей тургъандыла. Аскерханны къатыны Жансурат, аягъындан башына дери къара кийип, бир кюн больницагъа келип, Аминнге тюбеди. Жансурат аны намысын, жумушун да кёрмеген къатын тюйюл эди. Алай аны Жансуратха этген хайырындан эсе, юйюне сынатха жиляулу иши хорлагъаны себепли, онгу болса, бюгюн Аминни урургъа бир арсарсыз ушкогун жерлеп келлик эди. Жаш Жансуратны кёргенлей, жараларын да унутуп, секирип ёрге турду. Алай кёзюн ачып жумгъунчу аны тин-тери басды да, артха олтуруп, сол къолу бла ундурукъ къулакъгъа таянды. Жансурат, къара жаулугъу бла бетин жабып, ачыуун билдирмезге кюрешди. Артыкъ сёз айтып иш жиберирме депми сагъыш этди Жансурат, тюз да эшикден киргенлей жюрегинде болгъанны айтып къоймай, иги кесекни тынгылап турду. Амин олсагъатда ёрге туралса, Жансуратха шинтик салып, олтуртурукъ эди. Алай жашда аллай кюч жокъду. Алгъа Жансурат жангыз бир сёз айтса, жаш былайгъа кел да, ундурукъгъа олтур дерик эди. Болсада, бир заманда Жансурат башын ёрге кётюрюп, Аминнге сёз айтыр орунуна сур къарамын бурду. Аминни аркъа жиклери къал-

тырадыла, чач тюклери ёрге сюелип къалгъанча болдула. «Тёзюм. Не аман айтса да — тёзерге». Амин кеси акъылында алай айтды.

Бир заманда Аскерханны ахыр сагъаты аны кёз аллына келди да, кёлю толду, сакъал тюбю къалтырады. Кёз жашлары уа чыкъмадыла. Къоллары да къалтырадыла жашны. «Бусагъатда Жансурат бетинги жыртыргъа боллукъду»,— деп шыбырдады бир ауаз. Амин аны тиширыу, эр киши болгъанын да англаялмады — асыры терк айтылгъан эдиле ол сёзле.

Отоуну ичи алай шош эди. Амин кеси бир алабалыкъ жерге тюшюп тургъанча болуп, олсагъатда жан алыучу анга ашыгъып келгенча сезим акъылын бийлеп, къычырыкъ этерге жетишди. Амин бирде кёз къыйыры бла Жансурат таба къараса, къоркъуругъу окъуна келеди. Жаш къайгъылы сагъышларындан зор бла къутулду да, эки къолу бла бетин жабып:

— Жансурат, бизге болгъан ишни кёрдюнгми? — деп, ауазы къалтырай, айтды.— Юйюбюзге бир аман эмина келип къалды да... Сен не айтдынг бу ишге? — Амин жиляды.

— Сенсе мени юйюме къан жаудургъан,— деп, Жансурат шош сёлешди.— Бюгюн менича эте турсун сени къатынынг да. Уллу Аллахдан тилегеним олду.

— Аны уа мен да тилейме,— деди Амин къарылгъан ауазы бла, сёзлерин кючден ангылата.— Аскерхан угъай, мен ёлюрге керек эдим. Ол къырал, халкъ адамы эди, мен а ким? Тирмен буштукъ.

Жаш алай айтханда да жумушамады Жансуратны жюреги. Аны кёзлери огъурсузлукъдан толу эдиле, эринлери уа — кёгерип. Ол жашха жуукъ келди да, былай айтды:

— Я Аллах, аман жерде жоюл. Дагъыда, уялмай, манга сёлешгенми этесе? Анча жылны халал гыржынымы юйюме къан жаудур депми ашатханем санга?

— Айт, Жансурат, айт. Не айтсанг да, эркинсе,— деди жаш.— Мен мурдарма, итме, эшекме.— Амин башын жууургъан тюбюне сукъду.

Жансурат больницагъа Амин бла тюйюшюрге келмеген эди, алай аны кёргенлей, кёзлерине къан чабып, боюнун бууп къоярыгъы келди. Не заманда да адамлагъа кесин огъурлулугъу, халаллыгъы, чомартлыгъы бла сюйдюре келген Жансуратны бусагъатдагъы халына къарагъан элгенмей къаллыкъ тюйюл эди. Аны сыфаты жомакълада болуучу обурдан башха тюйюлдю. Алай тюйюл эсе да, Аминни кёзю бла къарагъанда, ол обур-

дан да обурду. Жансуратны бетинден ургъан суукъ жел жай чилледе окъуна аркъангы къалтыратады. «Тили аманны — кюню аман» деп тохтамай айтыучу Жансуратны ауузундан бюгюн чыкъгъан сёзле окъуна болурла аны обурну сыфатына кийиргенле. Къалай-алай эсе да, Жансуратны къыл чайнатхан къарамы, сап-сары болгъан сыфаты, кёгерген эринлери, бурун жанларыны агъаргъанлары аны кимге эсе да бир уллу палах туудурургъа хазырланнган жаныуаргъа ушатадыла. Амин ол огъурлу адамны былай болуп къалгъанын кеси кесине жаланда бир оюм бла ангылатыргъа кюрешеди — бушуу ачыуу къутуртуп айланады.

Амин, жууургъанны къыйырын ёргерек кётюрюп, Жансуратха жашыртын къарады да, кеси кесине былай айтып шыбырдады: «Я Аллах, я Аллах, мени узакъгъа созмай ёлтюр».— Амин ол сёзлени керти да кёлю бла айтды.

— Я Аллах, узакъ бармай санга бир аман кюн келсин,— деди Жансурат, алайда Аминни айтханларын эшитип тургъанча.— Узакъ бармай къатынынг къара кийсин, сабийлеринг юсюнге къапланып жилясынла, ауузунгдан келген къанны докторла жуусунла...

Аминни кёзлери къарангы этдиле, къулакъларын ит улугъан тауушла сынсытдыла. Ол, ёрге кётюрюле келип, ундурукъгъа къуйругъундан олтуруп, эки аягъын энишге бошлады. Терлегенлери бурун сыртындан саркъып, къургъакъсыгъан эринлерине тамдыла. Бир кесекден ууртлары бла къулакълары, кёзлери къып-къызыл болдула. Ол къулакъларыны къызгъанларына тёзалмай, къолу бла окъуна узалды. Кёзлерин, бетин да сылады къолу бла. Жансурат айтхан къаргъыш жетип, къабыргъа кирлиги кёзюне кёрюнюп, къычырыкъ этерге аздан къалды. Олсагъатда Амин, Жансурат аны юсюне дунияны аманын къуя тура эсе да, жукъ эшитмейди. Бусагъатда ол жаны къайгъылыды.

Бир кесекден, Амин тили бла эринлерин жалай, ундурукъ къулакъдан жан жаулукъну алып, мангылайыны, боюнуну терлегенлерин сюрте, тамагъын ариулай:

— Жансурат, ол къадар къаргъышны бири да тамам эди манга,— деп, кючден бла бутдан айтды.

Амин анга кёлкъалды этгенин, андан аллай огъурсузлукъну арталлыда сакъламагъанын сёзю бла угъай, кеси хали бла ангылатыргъа кюрешди.

Амин къуллукъчу болмагъанлыкъгъа, кесин аладан сыйсызгъа бир заманда да санамагъанды. Аскерхан

кеси жеринде, ол да кеси жеринде къырал жумушну тындыра келгендиле. Жансурат бюгюн келип аллай бир къылыкъсызлыкъ этмесе, Амин анга кёзюнг къара болсун деп ёмюрде да айтырыкъ болмаз эди. Иш ол чекге жетип, кюе тургъан жюрекни Жансурат бютюнда кюйдюрдю эсе, анга тёзюп тургъандан магъана бармыды? Омар берген къыйынлыкъ да тамам эди Аминге, анга Жансурат да къошулмаса. Амин былайда жюрегине дерт алмай, кеси башын аякъ тюпге салдырмауну жолун излейди. Олсагъатда Аминни жашауу Жансуратланы жашауларындан онглу болмагъанын да биле тургъанлай, ала жашны юсюне кезиу-кезиу нек чабадыла? Машинадан кетип Аскерханнга дери, андан бери да ачыгъандыла адамла. Амин ол затланы кёзге тутар акъылда да тюйюлдю, жаланда аны боюнундан бууп тургъанлары ачыу тиеди ансы.

— Жансурат, сени къаргъыш этерге аллай бир усталыгъынг барды деп турмагъанма. Къара къарауашла айтмазлыкъны айтдынг... Кёлюм чыкъды, Жансурат.

— Кет, кёлюнге кюлейим,— деди Жансурат,— сени айтханынгы, кесинги да ким неге санагъан сунаса?

— Ашагъанынг-жашагъанынг да харам, ниетинг а арба жаудан да къара адамса, Жансурат,— деди Амин.— Бир да акъылымда жокъ эди сенден быллай сёзлени эшитирме, санга былай ачы сёлеширме деп да. Сени жалгъан гокка сёзлеринге ийнанып ненча жыл жашагъанма мен жарлы — тамата эгечимден кем кёрмей. Сен а харам, хыйла жюрекли болгъанынгы ангыладым. Бу къадар кир затны ичингде жашырып къалай жашагъанса? Жашауда къалайда да: биреуню ашын ашагъанда, ариу сёзюн эшитгенде да, къарыулу, къарыусуз заманынгда да жууапны тутаргъа хаппахазырлай турургъа кереклисин ангыладым. Сизни жаныгъыздан бери келген адам болуп, мени жаныгъан болмаса, ишни баямын билирге сюйген, Аскерханны ахыр сагъатындан хапар сурагъаннга тюбемегенме. Ёлтюрюгюз да къоюгъуз мени. Боюнума бичакъ салыгъыз. Аны этерге уа къолугъуздан келликди... Адам не уллу къыйынлыкъда да акъылын башына жыяргъа, ахырысы-къысхасы, айтдырмай къоймай эсегиз, алгъа терсни бла тюзню арасын айырыргъа керекди. Айыпды, кёз кёре акъгъа къарады деп турургъа айыпды. Бусагъатда мени жашауум ёлюр от къапхандан башха тюйюлдю — жашаудан келе-кете турама, дунияда барымы-жогъуму билмей къалгъан кезиулерим боладыла.

Жансурат, жюрегими кесинге ёмюрден-ахыргъа къатдырдынг. Ийнан анга, кёрюп да болмайма. Ачыуундан сёлешеди деп тынгыладым бюгюнлю, къаргъышны, чамланыуну, кёл ашауну ахыры болугъа керекмеди бюгюнлю? — Жансурат, нек эсе да, тауушсуз тынгылайды, башын энишге тутуп, къара жаулугъуну чачакълары бла жубана. Амин а къызадан-къыза барады.

— Харам ырысхы ашамагъанлыкъгъа, мени киширден кем жерим жокъду. Алыкъа юйюме къара шай багъасы харам ырысхы кирмегенди. Мындан ары боллугъу да алайды. Сыйынг тёппемде болсун, сабийлени да алай юйретеме. Халкъны, къыралны ырысхындан эсирип, кеслерин башхаладан игиге санагъанланы чурукъ олтаныма санамайма. Мындан арысында сабийлерим этериги да олду. Сени къаргъышынг жетип ёлсем да, ызымдан киши кюллюк тюйюлдю, Аллах айтса. Жансурат, сени юйюнгде гыржын туурам ашамагъан тюйюлме. Ыразы бол. Айтыргъа сюймей эдим, алай сен да мени жумушуму кёрмегенме деяллыкъ тюйюлсе. Таматалыгъынга хурмет этгеними танытып тургъанма. Аны да айтдырмасанг, айтырыкъ тюйюл эдим. Бир юйюрча жашап турдукъ. Юйюрде уа аз зат болмайды. Мен айтырыкъ олду.

Жансурат, бир жангыз сёз айтмай, къара кесеу болгъанлай сюеледи. Ол къадар сёзню эшитгенинде да, аны тынгылап тургъанына Амин да сейир этди.

— Жумушум болуп келгенме,— деди бир заманда Жансурат, башын ёрге кётюрмей.— Биринчиден — юйюме нек къан жаудурдунг деп, аны сорургъа; экинчиден — ол жарлыны ахыр сёзюн эшиталгъанменг деп, аны билирге келгенме.

— Мен ол сорууланы бирине да жуап бераллыкъ тюйюлме,— деди Амин, аркъасын терлегенлери мылы этип тургъан жастыкъгъа таяндыра.— Нек деп сорлукъса бусагъат. Айтайым: мен бу къыйынлыкъны сюйюп сынагъан суна эсенг, Аллахынгы, адамынгы да алдарыкъса. Аскерхан манга ич сёзюн айтыргъа базыннган, ич сёзюме да тынгылагъан адамым эди, анга этген хурметими башхалагъа эталмагъанма. Ол аягъын ташха ургъандан эсе, бир санымы кесдирирге угъай дерик тюйюл эдим. Ала кёзбау сёзле тюйюлде неда сенден къоркъуп айтылгъан. Жюрекден чыкъгъан сёзледиле. Ёмюрден-ахыргъа биргеме жашарыкъ сёзле. Бюгюн жанынга тиерча сёз айтдым эсе уа, барысы да сени терслигинг-

денди. Мени жюрегим да ташдан ишленмегенди. Кесин бирсиледен акъыллы суннганланы сюймейме. Аскерханны ахыр сёзюн а эшитмегенме...— Аминни кёзлеринден жилямукъ чыкъды.— Ол дунияда бир тюрлю игилик бар эсе, Аскерхан барысындан да юлюшлю болсун.— Амин ол сёзлени ауузундан кючден чыгъарды.

IV

Кёпле Амин жанлы болуп сюелдиле эселе да, закон кесини ишин этди,— халкъ Аскерханны жик дуусын этерге жыйылгъан кюн Аминнге да сюд этдиле. Бу ишни юсюнде сёзю от жандыргъан Омар бир затха сейир этди,— Амин ол этген мурдарлыкъланы жашырып нек къойду? Огъесе, Аскерхан осуят этипми кетди жашха, мен айтханланы ауузунгдан чыгъарма деп... Амин Омар бла демлеширге къоркъуп къойгъан эсе уа?

Къалай-алай болгъан эсе да, Омарны акъылы бла алып къарагъанда, Амин кишилик этгенди. Андан болур, Омар Аминнге тюз да бир къаршы ахлусунача илешириги келди. Аны къыйын сагъатында, аз-кёп болса да, болушлукъ этерге да угъай дерик тюйюл эди. Алай Омар, аны кёзюне кёрюнюрге къоркъуп, ким биледи, унутуп эсе да, эсине салмайым деген акъылда, узакъдан къарап тургъан болмаса, сюд кесини ишин бардыргъан юйге жуукъ да атламады. Табу, Амин иш былайды деп сюелсе окъуна, Омар анга бой салыр киши тюйюлдю. «Шагъаты, къагъыты — жокъ, ачыуундан жаншай турады»,— деди да къойду. Омарда ол акъыл алгъын эди, бусагъатда уа, Аминни кишилигине бюсюрегенин кёплеге айтхан окъуна этгенди. Алай, не таукел болургъа кюрешсе да, жюрек тынчлыгъы уа жокъду. Къалай эсе да (аны кеси акъылында) бир къайгъылы иш аны ызындан болгъанын тохтатмайды. Бир дерт ауазла кече, кюн да анга тынчлыкъ бермейдиле. Ала бирде жанып сёлешедиле, бирде, узакъ бармай анга аман кюн келлигин айтып, кёл кенгдиредиле. Бусагъатда Омар не ышарыргъа, ойнаргъа-кюлюрге кюрешсе да, ачы сагъышларын сынтыл этер амал тапмайды. «Ынчхагъанлыкъгъа, ауруу кетмез» дегенлейди аны иши.

Тышындан къарагъанла да ангылайдыла аны — Омарны эркин атларгъа, жарыкъ да, таукел да сёлеширге къоймагъан къайгъысы болгъанын, кюнден-кюннге уула, юйюге баргъанын. Болсада, былай нексе деп соргъан жокъду.

Омар, Аскерханны жик дууасына келип, халкъны тёгерегине жыйып, хапарны къыздырады. Ётюрюкден не асыу, ол динни, законну юсюнден да ийнаныулу сёз айтыргъа къолундан келген кишиди. Аны къатында былайды деп, дин бла байламлы бир тюрлю бир шартны юсюнден даулашыргъа эфендиле окъуна базынмаучудула... Тейри ол, къуллукъчугъуна къоркъмаса, дууа этдирирге, жаназызгъа сюелирге да угъай дерик болмаз эди. Бир заманда Омар хапарын тохтатып, башын энишге тутду. Бир-бирле аны сезип, тёгерекге къарашдыла. Ала арбазгъа олсагъатда кирген Элмусханны кёрдюле да, аны ючюн этген сундула. Элмусхан, жашы Зауурбекни тутмакълыкъ сынаунда бар айыпны Аскерханнга салып, кёлкъалды этип жашады эсе да, анга быллай кюн келгенде, кёл кенгдирип къоялмады. Айтдырмай къоймай эсегиз, Аскерхан ёлген кюн сарнап, жилягъан да этгенди. Алай, нек эсе да, ол жиляй туруп, жаланда кесини къыйынлыкъларын санай эди.

Адамла Омарны тили Элмусханны кёргенде тутулгъанын тюз ангылагъан эдиле. Алайда, Элмусхан кеси намысына уялмай, Омаргъа аман айтып сюллик тюйюл эди. Ол затны Омар да ангылайды. Болсада, Омар аны хатасындан ёмюрюн аман бла ашыра келген тиширыуну кёзюне къараргъа уялса керек. Аны бюгюн, битеу ишни башы ачылыргъа хазыр болуп тургъан заманда, этеди ансы, эндиге дери уа кёрмегенмиди Элмусханны.

— Тейри, адамы, былай къарап турама да,— деди Омарны къатында олтургъан кишиледен бири,— бу Элмусхан, аллай бир къыйынлыкъгъа тёзерге къолундан келген, таза да эр жюрекли тиширыу кёре эдим.

Омар, башын ёрге кётюрюп, Элмусханны ызындан къарады. Ол анга сукъланды. Энди халкъ, къырал Элмусханланы махтап, кёкге миндирликдиле, Омарны уа ахыр сагъаты жетип турады. Григорий къуруса эди, хар затны да мамыр-шош боллугъу Омарны жюрегине бир кесек ийнаныулукъ да береди.

Элмусхан, нек эсе да, босагъагъа жетгенлей, артха туракълады. Нёгерин алгъа озма къойду да, кеси алайда сюелгенлей, эр кишиле таба къарады. Алайда Элмусханны атын сагъыннган киши айтханымы эшитди деп, амалсызгъа къалды. Омар а, кёз кёре, суу-салам болду. Ол, къалай эсе да, эртте-кеч болса да, Элмусхан халкъны ичинде бетин жоярча сёзле айтырыкъ суннганлай жашай эди.

Баям, Элмусхан Омаргъа тюберге умут этген болур эди. Алгъаракъда да барып кетгенди ол алагъа, Зауур-

бекни Ташбуруннга келирча эт деп тилеп. Омар анга ышаныулу сёз айтхан эсе да, ишде уа тюрлениу жокъду. Алай ёлюр тюгю чыкъгъан киши — Омар, ол жолны къатында этген намыссызлыгъы эсине тюшдю да, Элмусхан юйге кирип кетди. Омарны былхымсызлыгъына ичи кюйюп хапар айтхан эди Элмусхан.

— Аллах-Аллах,— деген эди ол, тийрени тиширыуларына,— халкъда намыс-сый къалмагъанды. Мен тюнене бир ишге тюбегенме да, бусагъатда да санларымы къалтырагъанлары кетмегендиле. Омар, халкъ аллында айланнган адам, аллай бир намыссызлыкъ этер деп, жети жукълап тюшюмде да жокъ эди.

— Элмусхан, не этгенди, бек узакъгъа созудунг хапарынгы? — деди тиширыуладан бири.

— Э-э къыз, айталмай турама.

— Аллах-Аллах, сен айтыргъа уялгъан ишни къалай этгенди ол? — деди экинчи къатын.

— Мен да юйлеринде олтуруп, къатыны бла ушакъ эте тургъанымлай,— деди Элмусхан,— Омар да ишден келди. Несин айтаса, бек жарыкъ болду, хапар сорду. Аллах бирди, мен Омарны бек халал жюрекли адам санама.

— Да хо, сен айтдынг эсе, бек аман былай — кимге не игилик этейим деп айлана болур. Аллай бир тауушлукъ адам эсе, жашынгы башын отха не сукъду? — деди Элмусханны къатында олтургъан тиширыу.

— Къоюгъуз, озгъан ишни сюрюшдюрюп турмагъыз,— деди башха тиширыу.

— Былайда мен ангыламагъан бир иш барды,— деди Элмусханнга бек алгъа соруу берген тиширыу. Бу адам Омардан итден чыкъгъанлай кёлюм чыкъгъанды деп бир айтады, андан тауушлукъ, халал, тюз ниетли адам жокъду деп да жагъасын жыртдырады.

— Аланла, махтагъан да, сёкген да этмей къойсам а, не хатагъа къалгъанма,— деп, Элмусхан ёрге кётюрюлюп, урчугъун ийирип башлады.

— Угъай-угъай, хапарынгы ахырына жетдир,— деп тиледиле тиширыула.

— Аллах бирди, айтмам.

— Жашларынг ёлмесинле, айт.

— Тоба-тоба, къаллайла сёлешесиз.— Элмусхан, урчугъун да къолтукъ тюбюне къысып, бир кесек заманны тынгылап турду. Сора башын ёрге кётюрюп, нёгерлери таба да къарамай айтды:

— Айтханымча, биз да хапарны къыздыра тургъа-

ныбызлай, Омар да келди. Саламлашдыкъ. «Къалай турасыз, Зауурбек письмо жазамыды?» — деп да сорду. Мен да турама ёрге сюелгенлей, хар сорууна жууап бере... Бир заманда Омар тешинип башлады. Аллах юйюн къурутурукъ, къатыны къонакъны къатында алай этме деп, бир сёз айтса уа. Амалсыздан башымы бир жанына бурдум. Алай эки кёзюм шифоньерни кюзгюсюне тирелип къалды. Ол а Омарны манга бютюнда жуукъгъа келтирди. Ёлгенлерими жанлары ючюн, юсюнде хазна кийимин къоймады. Ма бусагъат уллу къымыжасын ачады деп, асыры къоркъгъандан, къолларым бла кёзлерим жапдым...

— Сора уа, сора, э-э къыз?

— Кет, билмейме, аман кюн келсин башына, ол халим бла тышына чыгъып кетгенем.

— Аллах бирди, кёзюнг къарагъанлай къалгъанса.

— Кет, хоу бир да, ол да, сен да ёлмегин ансы. Ол чам, лакъырда этерча иш тюйюлдю. Юйю къурусун, жетген кишиле болгъанлы, жашланы бирини жалан этин кёрген.

— Алай сау айлансын жангыз балам,— деди Элмусханны къатында олтургъан тиширыу чиммакъ-акъ жюнден эшилген жаулукъчугъун тап къыса,— бир жол Нальчикни орамларында чубур кёнчеклери бла айланнган кишилени, аладан онглу кийинмеген тиширыуланы кёзюм бла кёргенме.

— Кет, аман кюн келсин башыгъызгъа дегин,— деди Элмусхан,— аланы алай айланыргъа къойгъанла терс ансы, алада не терслик.

— Бир да, ол ишге мени акъылым жетмейди,— деди башха тиширыу.

— Ала тыш къыралдан келген адамла боллукъдула ансы, тюз аллай хыликкя иш этдирмезле, юйюнге,— деди Элмусхан...

Тиширыула бир бирге сансыз тынгылай эдиле. Кесин нёгеринден эсе акъыллы да, сейир да хапар айтхан сунмагъан жокъ эди. Ала ныгъышда кёп заманны олтурдула.

V

Жангы элни колхозуна жангы председатель айырылгъанлы, артыкъ кёп тюйюл эселе да, ишде, жашауда да тюрлениуле бардыла. Бияслан, уста сёлешген, колхозчулагъа, колхозгъа да оноучу болгъанын ангылагъанды жамауат. Бияслан, Зауурбек бла бирге окъу-

гъанды университетде. Ол эки жаш тенгликни бек эрттеден жюрюте эселе да, Бияслан туугъанлы да кесин Зауурбекден онглугъа санагъанлай жашагъанды. Аны ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, кеси халинде танытып болгъанды ол, Зауурбекден бир жылгъа кичи эсе да, жюклери болса, нёгерини къолуна тутдургъанды, халкъ жыйылгъан жерде столну башына арсарсыз ётгенди, столну жумушун Зауурбек бардырсын, ол менден таматады деп да айталмагъанды. Кийиннгенини несин айтаса, тейри, ол университетни узун коридору бла барып тебиресе, профессор сунаренг. Зауурбек аны ариу кийиннгенине, уста сёлешгенине да сукъланмагъанды. Алай Бияслан атасыны урушда этген жигитлигини юсюнден хапар айтып башласа, Зауурбек анга асыры сукъланнгандан, кёлю толуп, чач тюклери ёрге сюелип тынгылаучу эди. «Насыплы сен»,— деп, кеси кесине аз шыбырдамагъанды. Бияслан атасыны юсюнден повесть жаза тургъанын да тохтамай айтыучу эди. Болсада, нек эсе да, бюгюннге дери да ол дуния жарыгъын кёрмегенди. Баям, аны фахмусун жашлыгъы хорлап махтандыра болур эди. Бияслан атасыны юсюнден алай айтып турса, «Бу бир сылтаусуз, мени къагъып жаншай болур»,— деген акъылгъа келип, дунияда, барын-жогъун да унутуп тургъанды.

Да, къалай-алай болса да, жашла, университетни бошагъынчы, бир отоуда жашагъандыла; ашлары-суулары, аманлары-ахшылары да бирге. Андан сора уа — хар ким кеси элине. Бияслан, тейри, жангылмай эсек, колхозда ветеринар врач болуп, бир-эки жыл ишлеген болур эди. Андан сора партияны район комитетинде инструкторгъа салынады. Анда иги жашау дерс алгъаны керти ишде кёрюнюп турады. Аны къатылыгъына ыразы болмагъанла бар эселе да, адеплилигине, партия низамны тап жюрютгенине киши сылтау тапмайды. Жангы председательге чалдиу этерге кюрешгенле да бошбелле, киши къыйыны бла жашаргъа юйреннгенле, мен тура, бу тыш элли адамны, келтирип, бизге оноучугъа нек салдыла деп, кёл ашагъанла.

Гюняхы кесини болсун, Бияслан Зауурбекни къадарына жарсыр ючю къалмагъанды. Ол аллай акъылсыз иш этерикди деп, жети жукълап тюшюнде болмагъанды. Анга артыкълыкъ этилген деген акъылда бола тургъан эсе да, былай деп, Зауурбекни башын ариуларгъа къолундан келмегенди. Зауурбекде керти да терслик болмаса, Хашим, Омар, Аскерхан да бир болуп, жаш адамны юсюне сюеллик тюйюл эдиле деген оюм Бияс-

ланда болгъан ишекликни узакъгъа сюре эди. Биясланны кёзю бла къарагъанда, ол юч адам партияны керти адамларыдыла. Аллай адамла уа колхозну ырысхысын гунч этерге кюрешген адамгъа жакъ басарыкъ тюйюл эдиле.

Болсада, Бияслан, Зауурбекни юсюнден не тюрлю оюм эте эсе да, Элмусханлагъа барып, аны бла саламлашхан да этип, саулукъ-эсенлик да сорду. Аз да адамлыкъ шекели болгъан алай этмей амалы да жокъ эди. Бияслан Элмусханны къолундан кёп туз гыржын ашагъанды. Не айтыу, Бияслан ариу сёзю, жюрек халаллыгъы бла да Элмусханны жарыталмады. Ол жашыны тенгин алай кёргенде, кёк кюкюреп, элия бутагъы терезе кёзлени ууатханча, элгенди. Элмусханнга энди неден да не?! Аны арбасыны чархлары тохтар заман жетип турады. Жашларыны къадарларыды кючден тепген жюрегин кюйдюрген. Бар палах быланы юслерине оюлуп нек къалды? Бюгюн элни аманы-игиси да Элмусханнга нек баш кётюрюрге керек эдиле?!

— Сау бол, жашым,— деди Элмусхан, Биясланны къол сыртын сылай,— ауур жумуш буюргъанды къырал санга, бет жарыкълы бол, сыйлы столунгдан къууан... Къыралны иши бла кишиге бет этме. Баш кётюрюучюледен болма...

Бияслан, Элмусханны къолун ёрге кётюрюп, кесини жаягъына басды. Ол заманда Элмусханны кёлю толду. Жашларындан бирлери да этмегенди анга алай. Сюймегенден угъай, аналары алай юйретгенден. Элмусхан не заманда да сабийлерин уллу эркелетип кюрешген адам болмагъанды. Ким биледи, Абат саулукъда, алагъа оноу, тырман этерге уялгъанмы эте болур эди... Къалай эсе да, Элмусхан сабийлерини къатында керексиз кокаланыудан кенгде эди. Аны ючюн аладан хыны, жууап сёз эшитмегенди, юйде ана айтхан толтурулгъанды.

Бияслан Элмусханнга жюрек ыразылыгъын, хар зат да иги боллугъун: Зауурбек кёп турмай келлигин, Токашны юсюнден жюрюген хапарны унутуллугъун жаланда ариу хали, къарамы бла билдире эди.

— Не этериксе, Аллах берген къыйынлыкъгъа тёзмей болмайса,— дей эди Элмусхан, Биясланны акъылын англагъанча.— Урушну хатасындан юйлери, юйюрлери, эллери бла окъуна тюп болуп къалгъанла бардыла. Биз а не? Къыралыма къор болайым, сабийлериме ёксюзлюк сынатмады. Зауурбекни жашлыкъ этгени бар къыйынлыгъымы да хорлап, борбайларымы къыйып

къойду. Би ишни юсюнде кёп ыспассызлыкъ да сынадым...

Андан сора бир сёз да айтмады Элмусхан. Кеси акъылында кёп затны къайнатханы уа аны мудах да, сагъышлы да къарамында таныла эди.

Бияслан бери адамлыкъ борчун толтургъа келип, Элмусхан бла сёлеше, аны айтханына тынгылай кетгенде, акъылына бир сейирлик сезим келди, жюрегинде ёмюрюн аман бла ашыра келген Элмусханнга уллу сюймеклик, халаллыкъ да тууду. Бияслан анда болгъан эр киши акъылгъа неден да бек бюсюреди. Ол бюгюннге жетгинчи, аны аллай адам болгъанын нек ангыламагъанды? Бу огъурлу тиширыуну къадарыны алай ажымлы болгъанына аны эри жол салгъанны биле эди Бияслан. Алай, Элмусхан бир заманда да Токашны атын аман бла сагъынмагъанына сейир этиуюн бюгюн да къоймагъанды. Жаны сау адам дуниядан умутчуду! Ким биледи, Элмусханда да болур эрини юсюнден жюрегин жылытхан, халкъны ичинде эркин сёлеширге да кюч-къарыу берген умутлары. Адамгъа зарлыгъы жокъ эсе да, бир кесек эришлиги болгъан тиширыуду Элмусхан. Ол ырысхыны ызындан сюрюрге сюймей эсе да, тийреде кишиден осал жашаргъа сюйгенледен да тюйюлдю. Туугъанлы да алайды. Къыйынлыгъын айтып, манга болгъан кимге болду деп, тарыгъып айланыуну уа бир да ишин этмегенди ол. Баям, ол эришиулюкню хайыры аны бюгюннгю жашаvунда окъуна кёрюнюп турады: мал тутуу бла, юй жюрютюу бла да тийреде Элмусханны кёп адам хорламайды. Бияслан, аны да эслегенди.

— Мал тута эсек да, кишиге хатабыз жетмейди,— деди Элмусхан, Биясланнга хант стол жарашдыра,— жыл сайын къойчукъладан чыкъгъан жюнню колхозгъа беребиз, бузоубузну да алай. Аллах бирди, иги кесек сют да береме жыл сайын...

Алайда Бияслан жукъ айтмады. Аны алай этгени Элмусханны бир кесек жунчутхан окъуна этди. Элмусханны кёзю бла къарагъанда, ол сансыз тынгылау Элмусхан къарт башы бла махтанныган этеди деген оюмну туудурду... Алай ким билсин Бияслан не затны юсюнден сагъыш этгенин? Ол, столгъа азыкъ салынганда да, Элмусханны терениракъгъа кетген къара кёзлерине, къаралдымгъа тартхан гырхы къолларына, бу жыл санда окъуна тизгинин алай ариу жыйгъанына, санларын тири къамылдата шапалыкъ этгенине къарагъанлай турду. Жаш ананы юсюнде замансыз

къарт болгъанын кёргюзтген ышанланы кёбюрек кёре эди. Бияслан бирде кесини анасыны бла Элмусханны жыл санларын, бюгюннгю халларын да тенглешдирип кёреди. Алада башхалыкъ уллу эди: Биясланны анасы кёп да жаш, жарыкъ кёллю, алыкъа кийимни бек омагъын, духну багъалысын сайлагъан, эринлерине къына, бетине пудра сюртюрге да угъай демеген тиширыуду. Жыл саны уа Элмусхан бла тенгши. Угъай, Биясланны анасы эл тюпчю тюйюлдю. Башын да тутхан, эринден, сабийлеринден да къууаннган, жуукъну, тенгни да жюрютген адамды. Бияслан жаланда дуниялыкъ хар кимге да бирча жашау къурамагъанына сейир этеди.

Биясланны Элмусханнга жаны ауруй эди. Ол билгенликден, Элмусханны да болгъанды зауукъ жашагъан заманы, дунияда кесинден насыплы адам жокъ сунуучу кюнлери. Къара кюнлени къыйынлыкълары кётюрген а аллайгъа башхаладан эсе иги да къыйын болгъаны уа белгилиди. Ким биледи, олсагъатда Бияслан ол затланы эсине окъуна тюшюре болур эди. Баям, Бияслан, Элмусханны кёлюнден къоркъмаса, столгъа олтура да турлукъ болмаз эди, табада къып-къызыл къууурулгъан картофдан бир-эки къапды, къошун аякъны ичи толу айранны башындан ичип, белине жетдирди да, Элмусхан бла саламлашып, кетерге тебиреди. Ол босагъагъа дери келгенден сора, дагъыда артха туракъланы да, Элмусханны къучакълады.

ЖЕТИНЧИ БАШЫ

I

Элмусхан, жашын Ташбуруннга ийгенлерин эшитип, бар жарсыуларын унутуп, жюрегин талагъан сагъышларындан къутулуп, ох деп бир тынчайды. Ол Зауурбекге танг атмай жетерикди...

Бу къууанч хапарны Элмусханнга Бияслан айтханды. Танг атханлай, аны Ташбуруннга элтирик да Биясланды. Жангы пердседательге, бандитни юйдегисине асыры иги боласа, элде аны эслемеген жокъду деп эсгертгенле да бар эдиле. Алай ол хапарны къулагъына алмады.

— Токаш ким болгъанындан мени хапарым жокъду, алай аны жашларындан бла къатынындан тюз ниетли кёп адамгъа тюбемегенме. Жанығъызгъа тиймесин,

болмачы сёзлени бирден бирге айтып айланнган къауум бла арталлыда жарашырыкъ тюйюлме,— деп, Бияслан правленни жыйылыуунда окъуна айтхан эди. Тейри, ол ары дери Токашны юйюрюню юсюнден кёп зат эшитген болур эди ансы (былай, жюрекге ётерча), сёзню алай ачыкъ саллыкъ болмаз эди.

Бир ишексиз, жангы элчиледен сёз жетген болур эди ансы, Биясланны Хашим да чакъыртып, Токашны юйюрюн бирсиледен энчи кёресе деп, къулакъларын къыздырып жибергенди. Ол шартны сансыз этген колхозну партия организациясыны кёп болмай айырылгъан секретары Асланбекланы Шаухалды. Угъай, ол кюн правленде Бияслан жанлы болуп окъуна сёлешген эди.

— Къыйынлыкъгъа тюшген адамгъа кёл кенгдирирге, кёл ашаргъа да жарамайды,— деген эди Шаухал.— Айхай, бусагъатда Токаш былайда болса айтыр эдик: «Итден туугъан, элни бетин нек жойдунг? Сабийлеринги жерге нек къаратдынг?» — деп. Сора, аны да биле тургъанлай, Бияслан айтханлай, Токашны юйдегисине бичакъ билегенден сора ишигиз жокъмуду?! Алай жарамайды! Не аманлыкъ да тюз адамгъа жалгъан дау этиуден чыгъады. Жалгъан дау элни элге, къыралны къыралгъа чапдыргъанды. Аны къыйынлыгъы жюрекге къама сукъгъандан башха тюйюлдю. Адамны къыйынына, къылыгъына, ниетине, адамлагъына тюз багъа бичген тынч иш тюйюлдю. Аны себепли хар жерде да оюмлу сёз керекди...

Шаухал да, Бияслан да тенгши жашла болуп тюшгендиле колхозгъа оноу этерге. Ала халкъны, колхозну да алгъа элтирге ушап турадыла — бир бирни акъылын ангылагъан, мюлкню къалай бла айнытыргъа боллугъун билген жашла. Ала халкъны аллында сёлешип башласала, алайда терссиз деп, чурум табып сюелген болмайды. Ата-аналарына киши шарайып табарыгъы да жокъ: ала къыралда къыйынлары болгъан адамладыла, намыслары жюрюй келген.

Былай къарагъанда, Жангы элни жамауаты хазна къалмай барысы да Шаухалны бла Биясланны ишлерине ыразыдыла.

«Ахшы жолгъа атлансынла! Бет жарыкълы болсунла!» — Ма мында жашланы юслеринден айтылгъан сёзлени бир къаууму. Ол алгъышны Биясланнга бек алгъа Элмусхан этген эди. Игиликге кёллендирген, алгъа барыргъа таукеллик, кюч да берген сёзле.

II

Энди Элмусхан Зауурбекге терк-терк тюбейди. Ана жюреги тынчайгъанлы, Элмусханны бирси жашларына да жан киргенди — юйде кюлкю, оюн, чам да бар. Аллай кезиуледе Элмусханны кёзлеринден исси жилямукъ бютюнда терк-терк чыгъыучуду. Ол жашау тёреди — адам къууаннган сагъатында да жиляйды. Элмусхан, Токашны суратына къарап, жашыртын жиляучусун Зауурбек тутулгъанлы къоюп эди. Ким биледи, жашларыны алай къууанч сагъатла болгъанларына кёлю кётюрюлюпмю огъесе керти да Токашны эсинеми тюшюрдю, ич отоугъа кирди да, эрини суратына къарап, кеси аллына сытылды.

Жашланы андан хапарлары жокъ эди. Ушакъны бир бирге ал бермей къыздырадыла. Тамбла аланы юйлерине къаллай огъурлу, жарыкъ кюн тиеригин жашла да, Элмусхан да билмейдиле. Жарлы Элмусхан жашауну ауур жюгю гуппур этген белин тюзетип, тойгъа чыгъып, халкъны сукъландырып, тепсегенми этерик болур огъесе, халкъны тынгылатып, жилягъанмы этер? Аны ким билсин. Сау болсун Элмусхан, уллу къыйынлыкъгъа тюбей келди эсе да, эрча жашагъанды. Энди анга тейри эшиги ачылып, дуниягъа жангыдан тууар заман жете турады. Ётюрюк тюйюл эди,— элде анга хурмет этгенле, намысын кёргенле топпа-толу эдиле. Къакъды-сокъду этерге кюрешгенле, андан жол ташлап кетгенле да бар. Аллайла энди этгенлерине сокъуранырла, бетлери бар эсе, уялырла да, сюйселе-сюймеселе да, Элмусханнга тюберге буюгъуп, аманны кебинден жашарла. Аллайлагъа да бир Аллах айтхан болур эди, алай анча жылны Токашны юйюрюн эки тирмен ташны ортасында жашатханлагъа не кюн келликди ансы? Билмейме, кёл кенгдирирге керек болурму? Угъай, алагъа кёл кенгдириу азды! Жаланда бир санын къазаутда къоюп келген Хамитге жан аурутургъа боллукъду. Ол ачы сёзю бла Токашны юйюрюне берген къыйынлыгъы ючюн кесине кечгинлик бермез. Ачыудан кюер да къалыр. Шаухал айтханлай, жалгъан дауну къыйынлыгъын энди кеси да ангылар да, сокъураныу огъурсуз сагъышлары жюрек тамырларын талай, жашауун аман бла сюрюр Хамит.

Хашим а, Хашим... Ол, сюймекликге жолну ачы сёз бла кесерге онг болмагъанын ангылап, Зауурбекни юсюнде жангыз къызыны халине бой салып тохтагъанды. Алай Хашим, Зауурбекни кёзюне не халда къара-

рыгъы бек сейирди. Тейри, къызындан да уялыр. Ол ёхтем адам, жашдан бла къыздан кечгинлик тилеуню кеси даражасына дурус кёрмей, жашау кюнлерин, талкъы ийленнгенча, угу-жугу болгъанлай ашырыр. Зауурбег'а анга кёзюнг къара болсун деп айтырыкъ тюйюлдю. Болгъан ишге Зауурбекни акъылы бла багъа бичген заманда, Хашим анга сюйюп аманлыкъ этмегенди. Аманлыкъ деген неди ол? Зауурбекни юсюнде ол жаланда кесини борчун толтургъанды. Партияны, къыралны аллында бир тюз адам этерик ишни этгенди.

Зауурбек Омар бла уа бир заманда да келишаллыкъ тюйюлдю. Аны ниетин бу иш башланнглай окъуна ангылагъан эди. Жаш анга да дерт тутарыкъ тюйюлдю. Алай, ол бу дунияда Омардан эришиге, азрейлиге бир жаныуарны да санарыкъ тюйюлдю. Къалай-алай болса да, Токашны юйюрю энди жарыкълыкъны бла жюрек ырахатлыкъны атына минерикди Намысы бла ёлгеннге той этген адет болса эди, миллетде, Элмусхан бла аны жашлары халкъда айтылырча той этер эдиле. Болсада ала кеси жашауларындан хыйсап этип, элни, жер юсюнде тюз адамланы барысыны да насыплары тутханнга санарла. Угъай, битеу дунияда кеслеринден къууанч тыпырлы адам жокъ сунарла. Бир ёлюп, дуниягъа анасындан жангыдан туугъанын ангылагъан адам а алай болмай амал жокъду. Аланы жашаулары къоян отлаудан онглу болмай келди эсе, энди уа кеслерин байгъа-бийге тенг этерле...

Салих анасыны сытылгъан ауазын эшитди да, ич юйге терк ташайды. Жаш жыйырма жылдан артыкъ заманны ичинде анасыны ол халин кёрюп жашагъандан эсе, кесин Бахсан суугъа атаргъа да угъай дерик тюйюл эди. Ананы жилямукълары Салихни жюрегине хар заманда эритилген къоргъашин болуп къуюла эдиле.

— Энди, айтдырмай къоймай эсенг,— деди Салих, ачыуланып, алгъын этиучюсюча, анасыны аллында тобукъланып, къор-садагъа болуп кюрешмей,— бу фашистни жиляуун этиуюнгю къачан тохтатырыкъса?! — Салих Токашны суратыны ал жанын къабыргъа таба аудурду.— Санга, манга, бирсилеге этген игилигин кесинде къойсун. Айтдырмай къоймай эсенг, ол дунияны азабын чексин. Айтдырмай къоймай эсенг, тонгуз болуп айлансын!

— Тоба-тоба,— деди Элмусхан, ёнюн ариулай, онг къол аязы бла кёзлерин, бурун сыртын сыйпай.— Не тюрлю болса да, атасына алай сёлешмеклик намыслы иш тюйюлдю. Айыпды...

Салих, бир кесек тынгылады эсе да, артда таукел сёлешди:

— Жанынга тиймесин, аллай адамгъа атамды деп айталлыкъ тюйюлме. Аллайладан жийиргеннген этеме.

— Жашым, анда не терслик, урушну отун къабындыргъаннга чамлан. Анга келсин келгенинден да аман кюн... Атангда уа не терслик, харип? Аман отларында кюйгендиле аны тюз жолундан шашдыргъанла, жанындан сюйген къыралындан, партиясындан ёнгелетгенле.

— Анам, къалай адыргы хапар айтаса. Эринги терслигин бюгюн да ангыламагъан кёреме?

Элмусхан, баям, жашыны айтханларын жаратмады, «эринги» деген сёзюне уа бютюнда бюсюремеди, анга Салих кеси да сокъураннган эди, ёрге кётюрюлдю да, Токашны суратын алгъыннгы формасына келтирди да, кеси кесине бир затла мурулдай, тыш отоугъа чыкъды. Кишиге сёз айтмай, отха-суугъа къармашды.

III

Омар Григорий Ивановичден келген письмону жарты-къурту окъуду да, диваннга бауурундан тюшдю. Аны къычырыкъдан къырып жилярыгъы келди. Эки къолу бла чачына жабышды да, иги ачытхынчы, бармакъларын андан кетермеди. Письмода быллай сёзле бар эдиле:

«Багъалы тенгим, Омар! Къолума къагъыт, къалам алып, тюз да атынгы жазгъанымлай, ауазынг къулагъыма эшитилгенча болду, билеклерим талчыкъгъынчы, сени къучакълагъанлай турдум. Сыфатынг кёз аллыма келип, озгъан кюнлени эсиме да бир тюшюрдюм. Тохта, шуёхум, санга салам айтыргъа унутуп барама... Хо да энди, жюрек сёзюмю къызыу саламыма санап къой. Хапарынгы айтып келгенме да, юйдегиле да бек ашыгъадыла санга тюберге, Раузатны хычинлерин ашаргъа, айранын ичерге. Омар, Толикни къатынына, жашларына къызыу салам айт. Ант ызынгдан болур эсе, ол жол мени алагъа тюбетмединг... Бир болмачы ауруу борбайдан алгъанды да, андан турама ансы, эндиге дери Толикни юйюрюне он кере тюберем. Алай сен аны жашларына ата жылыуун излетмегенинге ишексизме.. Тюз былайлай турсам, бу айны ахырына Кавказда болургъады акъыл. Умутум ахшыды, алай бу жюрек, баш ауруу кюнден жюз тюрлю халгъа келти-

реди мени. Ким биледи, дунияда аз зат болмайды, мен ёлсем да, сен кёп жаша. Толикни юсюнден очерк жазгъанма. Кесим баралмасам да, аны да, экибизни суратларыбызны да редакциягъа тапдырсанг, бек ыразы этериксе. Очерк Толикге да, манга да бек иги сын таш боллукъду. Къарындашым, сени юсюнгден да бек иги сёзле жазгъанма очеркде.

Ангылап къой, барып Кавказны энтда да бир кёрмесем, очеркими басмалап, Толикни кишилигини юсюнден жангы элчилеге хапарымы айтып, аланы къууанганларын кёзюм бла кёрсем, ёлюм эшигими къакъса да, угъай дерик тюйюлме... Тейри, шуёхум, кесими не жигитчик этерге кюреше эсем да, ёлюмню сагъыннганымлай а, жюрегим ёпке солуу этип тебиреди. Не аякъ тиресек да, боллугъу бир болур. Ол къадар ахшы тенгибизни замансыз жоюлгъанларын кёрюп, ол къыйынлыкъгъа тёзюп, эндиге дери окъуна иги жашагъанбыз. Дунияда адам тёзмезлик къыйынлыкъ жокъ кёреме. Сен игилей тураса, Омар. Саулукъдан уллу насып жокъ кёре эдим. Биз жаш заманыбызда къартладан ол сёзлени эшитсек, тамаша болуп тынгылаучу эдик. Энди уа кёресе болуп тургъанын... Жашау кезиудю деп, аллай бир зат ючюн айта болурла. Атам харип, токъсан жети жыл жашагъанды. Анга ёлюр ауруу тийгенде, юйде барыбыз да бек жунчугъан эдик. Дохтур анга къарай туруп: «Бир да къуруй эсе да, энтда да жаланда бир ыйыкъчыкъ жашарча эт»,— деп тилегени бюгюнча эсимдеди. Жан татлыды дейдиле. Алай, атаманам да болсун, айтырыгъым бирди — заманы жетгенден сора — къарт бола, ууахтысы жетгенде, ол дуниягъа атлана да билирге керекди.

Мен кесиме кёл этдирирге кюрешген сунма. Кертиди, алыкъа атамы жыл санына жетерге манга кёп керекди. Ой, юйюнге, алыкъа пенсиягъа чыкъмагъан адамны кёзюнг къыйып жерге къалай саллыкъса?

Угъай, къоркъма, къарындашым, алыкъа ёллюк тюйюлме... Кёп магъанасыз таурух айтып, башынгы аурутдум. Омар, ишинг къыйынды, письмо окъургъа окъуна заман таба болмазса. Иги жаным кибик, сакъ бол. Не да болсун, хатасыз адамланы ачытмазгъа кюреш. Угъай-угъай, мени тюз ангыла, ишни эм ахырына жетдиргинчи, оноуунгу туурагъа чыгъарыучу болма. Мен ангылайма, жаш адамны заманында юйретип, аякъ юсюне салгъандан эсе, терслигин кёзюне тутуп, жолуна ашыргъан тынчды. Аны экинчисинден эсе биринчисин этсенг сюрикме...

Сау къал, къарындашым. Тюз да жолгъа атланнганлай, хапар билдиримме. *Григорий*».

Ол письмону хар сёзю Омаргъа жюрек ауруу эдиле. Ала анга къабырны теренден-терен къаза эдиле. Омар, энди къазауатда болгъанын айтып, бир жерде да махталмаз. Халкъ билир аны кимге къажау уруш этгенин. Бюгюн окъуна ол къазауатдан сау къайтханына сокъурана турады. Бусагъатда халкъ хыликкясы болгъанын кёзю бла кёргенден эсе ёлюп кетгени кёп да онглуду. Омар, ол оюмундан элгенип:

— Угъай, угъай! — деп къычырды.— Ёлюрге сюймейме. Алыкъа эрттеди... Башхала ёлсюнле...

«Тейри, Омар, сюймей ёлюрсе,— деди кёп замандан бери анга жашау бермеген ауаз.— Къоркъма, жашагъан этериксе. Алай саудан ёлю болуп ёмюр сюрлюксе. Ой, алыкъа санга келлик кюнлени айтып башласам, жюрегинг жарылып къаллыкъды. Алай бизге сени саулай турлугъунг керекди. Ёлюп, къутулуп кетерик бош сунаса. Ашыкъма, Жангы элде жашагъанла барыбыз да сюелликбиз даугъа. Эшитемисе?! Барыбыз да даучубуз санга!»

Омар ол ауазгъа асыры юйреннгенден, жукъ айтмай, тынгылауну ийип къойду...

IV

Гигорий Иванович Кавказгъа келгенинде, Омар больницада жата эди. Ол Григорий анга тюберин сюймей эди. Аны кёзюне къараса, болгъан хапарны башындан ахырына дери кеси санап чыгъарыкъ сунады. Алай этсе окъуна, законну жанындан уллу къыйынлыкъ тюшмесе да, халкъ кечмезин ангылайды. Ары-бери да къарайды ол, къутулургъа уа жол жокъ.

Омарны тёшек болгъанын билгенден сора, Григорий, анга тюбемей, уруп элге кетип къалыргъа болмады. Раузат да барды аны биргесине... Григорий эшикден киргенде, Омарны бети агъарды. Аллах кёргенден, аны ауругъан жери жокъ эди. Ол жаланда бюгюннгю кюнню къоркъуун этип тюшгенди больницагъа. Олсагъатда Омар бек къаласы оюлгъанча, бар насыбы къутургъан суугъа кетгенча болду. «Хо да, не болса да, жанымы Аллах сакъласын,— деп, Омар жюрегине бир кесек таукеллик алды.— Быллай къыйынлыкъгъа къанлы жауум да тюшмесин...»

Аны кеси кесине жаны ауруду. Бирде уа, аман тюшню игиге жоралагъанча. «Алыкъа хар зат да алгъын-

ны халича барлыкъ эсе да, киши билмейди»,— дейди ол.

Григорий Омарны ынчхагъанына жюреги къыйналды.

— Хомух болма къарындашым,— деди ол.— Сен алыкъа жюз жылны аякъ тюпге урлукъ кишисе. Жизге болма. Душман бла къалай сермешген эсенг да, ауруу бла да алай демлеширге керексе. Ангыладынгмы?

Бир заманда Омарны кёз жашлары чыкъдыла. Къалай эсе да, жюрегинде Григорийге халаллыкъны жылыуу тууду. Аны кёргенине къууанды, этген къаргъышларына сокъуранды... Болсада бир такъыйкъаны ичинде дагъыда тюрленди да, Григорийни кёзюне къарап, ичинден айтды: «Бу отоуну ичинде болсун ажалынг, тонгуздан туугъан. Былай этеригинги билсем, къазауатны заманында кёп мычытмай къаплар эдим... Ёмюрюнг къысха болсун. Ой, бусагъатда сени богъурдагъынгы чайнаргъа онг тапсам эди».

— Хайт де, къарындашым,— деди Григорий,— мен бюгюн Жангы элге жетмей болмайма. Ингирликге бери къайтыргъа окъуна болурма...

Омар ауузундан сёз чыгъармады. Тили тутулуп къалгъанча, Григорий бла кёзлери бла ушакъ этди. Эсе да, аны сёзлерине къарамы бла жууап этди.

V

Григорий Элмусханланы юйлерине оруусуз-соруусуз кирди. Ол заманда Элмусханны жюреги чанчды. Тийрени сабийлери алайгъа чабышып, Григорийге сейир-тамаша болуп къарадыла. Григорий, омакъ кийиннген, узун бойлу, кенг жауурунлу, къалын къашлы, шонтукъбурун кишиди. Ол Элмусханны кёзюне къарап, огъурлу ышарыуун этгенлей турду. Элмусханны уа борбайлары къыркъылып, алайда жыгъылыргъа аздан къалды. Алай ол къонакъ ариу сёзлю, халал жюрекли, къоркъуусуз адам болгъанын билгенден сора, бир кесек жан кирди. Тюзю: къоркъуп да неден къоркъурукъ эди, ол Зауурбекден аман хапар келтирген сунуп элгене эди.

— Мен Токашны тенгиме,— деди Григорий, Элмусханнга узакъдан салам бере. Элмусхан тынгысыз болду, тёгерегине къоркъуулу къарады. Хуна башында алагъа аралып тургъан сабийледен сора киши кёрмеди.

— Токаш бла мен бек татлы тенгле болгъанбыз. Аны хапарын айтыргъа келгенме.

Элмусхан юйге кирип кетди. Дагъыда тышына чыкъды да:

— Бар жолунга, аны бизге хапары, кеси да керек тюйюлдю,— деп, хыны сёлешди.— Жашлары келселе, хапарынгы чыгъарырла.

— Къаллайла сёлешесе, эгечим?

— Жолунга бар. Мен кимге айтама?!

Григорий олсагъат окъуна кетип къалмады. Аякълары аны арбаздан чыгъаралмадыла. Ол алайда ит тегенени юсюне олтуруп, бир кесек эс жыйгъандан сора, ёрге кётюрюлюп, акъыртын-акъыртын атлай кетди. Элмусхан а, босагъа юсюне олтуруп, къычырыкъдан къырып жиляды.

...Григорий къалай сюе эди Элмусхан аны бедишлик нек этгенин билирге. Алай ол кюн анга киши да болушмады.

* * *

Жангы элни жамауаты жыйылып, Токашны жиляуун, ашын-ташын да этди. Григорий а юйюне арталлыда ашыкъмай эди. Элде аны кесини сыйлы къонагъына санамагъан адам жокъ эди.

Элмусхан тёгерегине, халкъгъа уялмай, жунчумай къарайды. Энди аны бир адамдан кем жери жокъ. Ол угъай эсенг, Григорийни очеркин окъугъанла Элмусханнга сукъланнган окъуна этедиле. Къалай насыплыдыла бусагъатда Токашны жашлары!

— Омарны уа жашау жулдузу батды,— дейдиле жангы элчиле.— Алай керек эди мурдардан туугъан мурдаргъа...

ПОВЕСТЬЛЕ



КЮБЮРДЕ ТАБЫЛГЪАН ПОВЕСТЬ

I

Пилжан ёлгюнчю окъуна эгечлери аны кюбюрюн чачаргъа угъай дерик тюйюл эдиле. Алай ол, тёшекде термиле, жашаууну ахыр кюнлерин аман бла ашыра тургъанын ангылагъанданмы, огъесе, бири бирлеринден уялгъанданмы, байрам аланы кёмсюн, Пилжан саулукъда кюбюрню ачып, ичине къараргъа базынмадыла. Да къарайбыз деселе да, ачхычын табарыкъ тюйюл эдиле. Аны юсюнден эгечледен бири да сагъыш этмегенди. Кюбюр къолгъа тюшген кюнден окъуна, Пилжан аны ачхычын жанындан кетермегенди. Сыйдам къара къатападан хуржунчукъ тигип, ачхычны аны ичине салып, хуржунчукъну башына бау сууруп, кесини белинде жаулугъуна къаты къысып, алай жюрютеди.

Санай келген заманда, Шабазны туугъанларында, туудукъларында ол кюбюр къолуна тюшген Пилжан бешинчи адамды. Аны Шабаз Къумукъдан келтиргенини юсюнден хапарны кеси кёзлери бла кёргенча, татыуун чыгъарып айтханла бюгюн да бардыла. Кюбюр уллу тюйюлдю. Хайт деген адам, аны бир къолу бла къыйналмай кётюрлюкдю. Ол алтын суу ичирилген къанжал бла тышланнганды. Тёрт мюйюшюнде салынган накъышларындан а кёзюнгю аллыкъ тюйюлсе. Аны юсю адам, жаныуар суратладан толуду. Къама, къалкъан, къошун суратла да бек тап ишленнгендиле. Кюбюрню сабына алай кёп адам жабышмагъаны ачыкъ кёрюнюп турады. Аны ачхычын жерине сугъуп, киритин ачып тебиргенинглей а алай ариу макъам согъулады, ол заманда кесинги бирде гелеу кырдыклы жайлыкълада, бирде ариу чакъгъан терек бахчада айланнган, бирде уа тау сууда жууууна тургъан сунуп къоярыкъса. Ол макъам дунияны ариулугъун саулай да кёз аллынга келтирип къояды.

Ох, анасыны, бусагъатда Пилжан къалай термиледи ол макъамгъа тынгыларгъа. Алай, ёрге кётюрюлюп, кюбюрню киритин ачаргъа къолундан келлик тюйюлдю,— жокъду къарыу, борбайла тутмайдыла. Къыз сыфаты

бузулмагъан тёгерек бетчиги тауукъ аягъынлай саргъалгъанды, къобузну тюеклерин басаргъа жаратылгъанча, иничке узун бармакълары, юшюген этгенча, чиммакъдыла. Аякъ бармакъларына жылыу кирмегенли уа сау ыйыкъ болады. Жукъа бурунуну да къаны къуругъанды. Хар солугъаны сайын боюн тамырларыны тартылгъанларын ким да эслерикди. Добар эринчиклери да бирде къып-къызыл, бирде чиммакъ боладыла. Жаланда эки кёзюдю аны дуниядан умутчу. «Къайгъы этмегиз, Пилжан алыкъа кёп жашарыкъды»,— деп, Анисатха бла Налжаннга кёл этдиредиле. Гюняхлары кеслерини болсун, Пилжанны тамата эгечлери кюбюрню ичине къараргъа ашыкъгъанлыкъгъа, аны ёлюрюне уа ашыкъмайдыла. Бири бирлери бла ушакъ эте келгенлеринде: «Ёмюрюнде бир кюн кёрмеди, жарлы бала»,— деп окъуна айтадыла...

Кюбюрню юсюнде Анисатны бла Налжанны атаанагъа кёл ашар жерлери жокъду. Тукъумну тёреси алайды: кюбюр юйюрде бек гитче къызныкъы болургъа керекди. Къыз жокъ эсе уа — ол бек гитче келинникиди. Кюбюр келинни къолуна бир кере тюшгенди — Шабазны ёз юйюрюнде бек гитче къыз туумагъаны себепли кюбюр аны бек гитче келинине жетгенди. Алай болгъанына жуукъда-тенгде бир-бирле къууанган окъуна этген эдиле. Къууанчны себеби да ол эди — кюбюр тукъумну кесинде къалгъанды.

Шабаз тукъумда намысы, сыйы жюрюген, къарыуна, акъылына жуукъ-тенг сукъланнган адам болгъанды. Аны бет орамыны эришилигин да ол эки ышаны хорлагъандыла. Чолпубурун, тукъурбет, ёребаш Шабаз чырайдан юлюшсюз эсе да, ырысхы жарлысы уа болмагъанды. Ол саудюгер къадарында Бакыда, Гюржюде, Къумукъда да жетмеген жери къалмагъанды. Арисейде да айланнганды, орус тилни да уста билгенди дегенле да бардыла. Аны себепли Жангы элде Шабазны юйюрюнден къолайлы жашагъан хазна болмагъанды. Къабарты, тау бийлени да Шабазны терк-терк жокълаучулары ол хыйсапдан эди. Ала къызларына къатынларына, юйлерине ариу харакет излеселе, арсарсыз Шабазны жокълагъандыла — излегенлерин тапхан да этгендиле.

Ол эллилерине болушургъа да бек сюйгенди. Кесин кётюрмеген, эсириклиги болмагъан Шабаз киеу нёгерге барса, хуржуннга узалгъан заманда ол юйюрню не керти адамындан артха къалмагъанды. Шабаз байлыгъына махтанып, дуния бла бир ахча берип, бизни

уялтхан этеди дегенни айтып, киеу нёгерге келген жашла кёл ашагъанларын эшитгенинден сора уа, ол берлигин халкъгъа туура эте айланмай, юйюрню таматасына узатып болгъанды. Не айтыу барды, аллай адамны тойлада, къурманлыкълада да шинтиги хаппа-хазыр эди. Жиликни сыйлысы, боза гоппанны уллусу да аныкъы. Аны алгъышы да магъаналы, сёзю да ариу.

Тукъумда да менме деген акъсакъалла окъуна оноугъа Шабазны тутхандыла. Киеу нёгерге башчылыкъ этген да аны жашлары. Шабазны ол затла да махтанчакъ этмегенлерине кёпле сейир этгендиле. «Кет-кет, гимхотуну эришилигине уялып, андан буюгъады ансы, Аллах бирди, бир жангыз адамны уллу сёлешдирмез эди»,— дегенле да бар Жангы элде. Алай аллайла зардан жаншай тургъанлары халкъгъа туура эди.

Къалай-алай болгъан эсе да, ол заманлада Шабаз къурагъан харакет-хапчук халкъны бюгюн-бюгече да тамаша этдиргенлей турады. Тюзю, Шабазны хапарын эшитгенле Пилжанны кюбюрю сары алтындан тыкъ-тыкъма болгъанына, Анисатда бла Налжанда болгъан ырысхы да аланы энтда да эки-юч тёлюлерине жетеригине ишексиздиле.

II

Юйюрню таматасы Анисат, беш ууахты намазын къоймагъан адам, анасы кюбюрню анга берирге унамагъан кюн эсине тюшсе, «ол дунияда да бир ёл»,— деп, кеси акъылында чамланмай къоймаучуду. Ол алай аслямысында кюбюрню кёргени сайын айтыучуду. Тасхасын башхалагъа билдирмезге не бек кюрешсе да, Пилжан эгечини кёл ашаууп туугъанлы да сезгенлей жашайды. Ол Анисатны таматалыкъ бетин да этмей, ма муну бла от тёбеси бол деп, кюбюрню аны отоууна элтип атаргъа да кёп кере кезлегенди. Алай аны ол ишге таукел этмеген, кеси кесин таныгъанлы кюбюрню ичинде сакълагъан ырысхысы эрттеден окъуна халкъгъа туура болуп къалырын сюймегенини арсарлыгъы эди.

Анисат экинди намазын этди да, Кавказдан Къыргъызстаннга келгенли да юсюнден хазна тешмеген мор кишмир жыйрыгъыны этеклерин эки къолу бла кезиу-кезиу къагъа Пилжанны къатына жууугъуракъ олтуруп, алыкъа мылысы къургъакъсымагъан къол жаулугъу бла эгечини бетин акъыртын сылай айтды:

— Уллу Аллах болушсун ёксюз жанынга. Хар намаз этгеним сайын Аллахдан санга игилик тилейме.

«Жарлы эгечиме алгъыннгы сюек саулугъун къайтар»,— деп, къайтарып-къайтарып тилесем, «Къоркъма, Пилжан кёп турмай аякъ юсюне боллукъду»,— деп ким эсе да къулагъыма шыбырдайды. Э къыз, ол алай этсе, бир-бирде къоркъгъан окъуна этеме. Алай тюз да сени атынгы айтханлай а, манга да жан киреди...

Бир кесекге отоуда шошлукъ орналды. Алай Пилжан ундурукъну тарууш этдирип, башын къабыргъа таба бурду да, биягъы тынгылауну басханлай турду. Болсада ичинден а эгечине кёлкъалды сёзлерин бир бири ызларындан тизди: «Мени юсюмде этген терслигинге жолукъ. Кече жукъусуз, кюндюз тынчлыкъсыз — туура он жыл сакълагъан адамымы кёзюне къараргъа къоймадынг. Манга бу аруруну берген сенсе. Айып этме, анамы орунуна жюрютюп тургъан адамымса, алай сен этген мурдарлыкъны уа халкъгъа туура этерикме. Ол заманда битеу дуния айып этер да, аман бла ашырырса узакъ ёмюрлю жашау кюнлеринги. Хау, битеу дуния билликди сени мурдарлыгъынгы! Жарлы жанынг, этген намазынг, тутхан дининг не затынга жарарыкъ сунаса? Къатымдан кетип къал, мен сенден жийиргеннген этеме... Аллах айтса, бара-баргъан дунияда сенден сабийлеринг да жийиргенирле. Киеуюме къаргъыш этерге базынмайма ансы, мындан арысында жашауунгу башсыз ётдюр деп, уллу Аллахдан тилерик эдим.

Ачан иги адамды. Алай ол да мени юсюмде этген кёлсюзлюгюне сокъуранырча ишге тюбесин. Сен мени кёз жарыгъымы юйге къоймай, таякъ бла къыстагъанынгда, Ачан уллу быдырын да чюелтип, къалын бетини терлегенлерин сюрте тынгылагъанын ёлюп кетсем да унутурукъ тюйюлме. Къатын маталлы эр киши! Экигиз да юсюгюзде итде болгъан намыс болмай, жюз жылны жашагъыз...»

Анисат онг аягъын ундурукъ тюбюне узатып, кюбюрге тийди да, къызаргъан хыйла кёзлерин тёгерекге бир затдан къоркъгъанча къаратды. Сора аягъын артха тартды да, энишге ийилип, чындай баууп тап къысхан кибик этип, кюбюрге кёз жетдирди.

— Э къыз, ундурукъ тюбюнде бир мугут ийис барды,— деди Анисат, узун жукъа бурунун терк-терк тарта.— Аллах бирди, не зат эсе да чирий турады.

Пилжан эгечи айтхан сёзлеге сагъайды да, тёшек къыйырын ёрге кётюрюп, энишгерек ийилип, бир кесекни тынгылап турду. Алай жукъ ангыламады.

— Не зат эсе да, бу кюбюрде бир чирий тургъан зат

барды,— деди Анисат.— Муну ичин чачып, кюннге жаяргъа керекбиз.

— Анда чирир зат жокъду,— деди Пилжан, къургъакъсыгъан эринлерин кючден бла бутдан къымылдатып.

— Да сени ючюн айтама ансы, манга андан не?

«...Къарынынг мени ючюн аурумайды,— деди Пилжан кеси акъылында.— Сени къарынынг не ючюн ауругъанын билеме. Ёлюп кетсем — сизни насыбыгъыз, аллай болмаса, кюбюрню ичинде не зат болгъанын билирге термилгенлей жашарыгъыгъызны билип къоюгъуз».

Анисат да жаныды эгечин: «Адам игиликни ёмюрде да билмегенди. Кёремисе аны сен! Анам харип ёлгенли, муну юсюне къулланнганлай келеме. Кесим ачдан, жаланнгачдан ёле тургъан заманымда мынга болсун дегенлей жашагъанма. Бюгюн да, бюгече да сабийлерими ауузъкъабынларын мындан къызгъанмайма. Да сора игиликге — аманлыкъмы болургъа керекди? Бурун жанларынг агъарып турадыла. Кюбюрню атангы башына урлукъ болурса».

— Мен саулукъда кюбюрню ичине бир жангыз адам къарарыкъ тюйюлдю,— деди Пилжан, эгечини сагъышларын ангылагъанча.— Алай, мен ёлсем да, аны ичиндегилени чач-тюк этмезигизни тилейме.

— Къаллайла айтаса? — деди Анисат, Пилжанны башын сылай.— Сенден алгъа мен ёлейим. Мен жашарымы жашагъанма. Ызымда къалыр адамларым да бардыла. Сен алыкъа тышына чыгъаргъа, сабий ёсдюрюрге керексе... Сен алыкъа жашаргъа керексе.

— Жалгъан сёз адамны намысына къаллай бир тасха тюшюргенин ангыламагъаныгъызгъа жюрегим бек къыйналады.

— Да, ариу бала, мен намыссыз болсам, сени намысынг кёкде жюрюмезлигин а билирге керексе.

— Анисат, «Туугъанынга туура айт»,— дейдиле... Пилжанны санларына къалай эсе да бир кюч-къарыу келди да, ол эки къолун тёшекге къаты тиреп, белин ёрге кётюрдю. Олсагъатда аны ингиликлерине къан чапды, узун кирпикли, кюннге къарагъанча аз къырау кёзлери бир кесек жарыдыла. Акъ кисейден тигилген ич кёлегини онг женги бла чиммакъ-акъ мангылайыны терлегенлерин сюртдю. Жууургъанын ёргерек тартып, аякъларын тобукъларына дери ачды.

Пилжанны бутларыны ариулукъларына жашла угъай, аны тенг къызлары окъуна сукъланмай, машалла бол-

суп демей къарамагъандыла. Энди уа ала адам танымазча болгъандыла. Борбайлары бууунларындан базыкъ тюйюлдюле. Аланы къанлары къурупдула.

— Жанынга тийген эсем, айып этме,— деди Пилжан.— Нек эсе да, адамланы сёзлерин кётюралмай башлагъанма.

— Къой-къой, жюрегиме бичакъны бир ургъандан сора, айтханынга сюйсенг сокъуран, сюйсенг къой...

— Анисат, барыгъызны да жаныгъыздан тойдургъанымы ангылап турама. Не этериксе, аруууну Аллахдан тилеп киши да алмайды... Налжан да къайда къалды? Суусапдан да ичим кюеди.

Алайда Анисатны эгечине жаны ауруду. Ариу айтып, жюрегин а жапсармады. Ёрге къобуп, биягъы жыйрыкъ этегин эки къолу бла кезиу-кезиу къагъа, отоудан чыгъып, тюз да эшикден кирген жерде челек кирген къулакълы къазанчыкъны (аны ала Кавказдан биргелерине келтиргендиле) башын ачды да, бир къабыргъасы ичине бюкленнген къанжал кружка бла суу келтирди да, Пилжаннга узатды...

— Ох-ох, женнетли бол,— деди Пилжан, сууну ичип бошагъандан сора.

— Къой-къой, э къыз, иги айтама деп, аман айта тураса, алыкъа ары ашыкъгъан жерим жокъду. Жаннетли, жаханимли боллукъ эсек да, артда, барсакъ кёре турурбуз.

Баям, Налжан юйге алай кирмесе, Анисат алайда Пилжаннга дагъыда бир зат айтырыкъ болур эди,— солуууп теренден алды да, сарымсах тузлукъдан тойгъан гогушча, башын ёрге — боюн тамырлары тартылгъынчы дери кётюрдю. Ызы бла аз жётел этип, Пилжанны эсин кесине бурду. Сора аны да: «Э къыз...» — деп ауузундан ол сёзню чыгъаргъаны, Налжанны да босагъадан атлагъаны тенг болдула.

Аны алай кёргенде, Пилжан жарыды, ундурукъда ары-бери тепчиди. Ол заманда Пилжанны кесинден кёп да тамата, къулакъларын тот кесген алаша ундурукъ эшек арбаны жауу къургъакъсыгъан чархларыча гъыжылдады. Пилжан эгечини келгенине къууанды эсе да, кёлкъалдысын а айтмай къоймады:

— Аллах бирди, барыгъызны да эрикдиргеними кёрюп турама,— деп, Анисатха айтхан сёзюн Налжаннга да къайтарды.— Алай тёзерге керексиз,— барыр жерим жокъду...

Пилжан, кёлю толуп, ёню къаралып, кючден бла бутдан сёлешди да, жастыкъгъа къапланып жиляды.

Налжан кесин аны юсюне атып, Пилжандан эсе бек жюрексинип жиляды. Анисат да сытылды. Баям, алайда ол кесини тамата борчун — эсли сёз айтыргъа керекли-син ангылагъан болур эди.

— Экигиз да тели болмагъыз,— деди.— Биз, эгечле, къарындашла бир бирлеринден эригирча юйюрде ёсмегенбиз. Пилжан, аны эшитген не айтыр? Бютюнда киши элинде, киши жеринде. Ой, юйюгюзге. быллай къыйынлыкъда ит бла бёрю да бир бирге къысылады да. Жыртхыч жаныуарла!.. Бу бир бирге кёл ашау халны жаратмайма. Алай жарамайды. Бир акъылгъа сыйынырга керекбиз.

...Эгечле Анисат айтхан сёзлени эшитген окъуна этмеди-ле. Алагъа магъана бермегенлерини себеби — Анисатны жалгъан ауазын бюгюннге дери да эшитген эдиле. Магъанасыз хапар а адамны жюрегинде кесине жер тапмайды. Къуругъан чапыракъны жел элтгенча, айтылгъаны бла ёчюлгени тенг болады. Анисат: «Бир акъылгъа сыйынырга керекбиз»,— деген сёзлени уа бу арт кезиуде терк-терк къайтарыучу болгъанды. Адеттёре бла болургъа кереклиси да алайды — Налжан бла Пилжан Анисат айтхандан чыкъмазгъа керекдиле. Алай аны акъылында, беш ууахты намазын къоймагъан Анисатны акъылында, юч эгечни ырысхысы да аны оноуунда болургъа керекди. Пилжанны кюбюрю да. Пилжан кюбюрню ачхычларын къоюнуна сугъуп не заманнга дери турлукъду? Аны тапхан ана Анисатны да тапхады. Кюбюрге экисини да эркинликлери бирди. Налжанны уа жокъмуду кюбюрге эркинлиги? Ол оюм а Анисатны акъылына бир заманда да келмегенди. Ол таматады,— акъыл да, эркинлик да, къарыу да анда кёпдюле. Не заманда да Анисат айтхан болургъа керекди.

— Сен кеси кесинги былай ашап турлукъ эсенг, мындан арысында мен тёзаллыкъ жокъду,— деди Налжан, кичи эгечини кёзюне къарап, алыкъа жюрексиннгенин да иги тыялмай. Ол къол аязы бла алгъа Пилжанны кёзлерин, ызы бла кесини кёзлерин сюртдю.— Бу дунияда сенден сора ауругъан адам жокъмуду?.. Ауругъанланы барысы да ёлюпмю барадыла? Кёл этерге керексе. Кёчгюнчюлюкню хатасындан, жолда-къолда окъуна азламы къырылдыла? Жашлары, эрлери, аталары урушда, кеслери кёчгюнчюлюкде ёлгенлени кёз юсюнге келтирчи. Халкъы бла бирге кёрген къыйынлыкъ — ол къыйынлыкъ тюйюлдю. Биз ма алай къараргъа керекбиз жашаугъа.

— Мени ичими кюйдюрген башха затды,— деп, Пилжан, аурумаучу заманындача, шатык сёлешди...— Визни арабызгъа буз хуна къалагъаннга уллу Аллах кечмез.

— Ариу балачыкъ, сен аман тукъум уубетчиксе,— деди Анисат Пилжан жатхан ундурукъну къатына келип, алгъа гуппуруракъ болуп, онг къолун эгечи таба узатып.— Кёзюме къарап, алай огъурсуз къаргъыш къалай эталаса?! Былайда иш игиликге — аманлыкъ дегенлей бола турады. Ол, итден туугъан, сени аллай бир сюе эсе, заманында излеп табаргъа къарынымы ауруй эди? Сабийлери кеси тенгли болгъандан сора керек болгъанса сен анга. Ауруум къарынына. Аллай бир къаражухну тапмаймы тураса? Кесинги тый. Бюгюндэн арысында аны атын сагъынма.

— Мени Азнауурдан айыргъан жашар кюнюн аман бла ашырсын,— деди Пилжан, Анисат сёлешип бошарбошамаз. Андан сора жууургъан тюбюне кирип, тытыры кетип, анда-мында къара топурагъы ачылып тургъан къабыргъа таба бурулуп, тынгылауну басды.

— Аланла, бу артыкълыкъгъа не айтасыз? — деди Анисат. Ачыуланнганданмы, огъесе къаргъышдан къоркъгъанданмы болду алай — Анисатны бети бирде кисейча агъарды, бирде сапырандан ауругъанча саргъалды.— Менден ёнге адам быллай къыйынлыкъны кётюрлюкмюдю?

— Былайда мен ангыламагъан бир зат барды,— деди иги кесекден бери да ушакъгъа къошулмай тынгылагъан Налжан.— Анисат, хар айтылгъан сёзню кесинге жагъып нек бараса? Пилжанны Азнауурдан сенми айыргъанса да. Гитлер айыргъанды.

— Кетчи сен да Аллахынг ючюн. Аллай бирни ангыламазча уа сен бол!

Анисат кичи эгечине алай хыны сёлешгенин башын жабаргъа кюрешипми этди, огъесе керти да жюрегими къыйналды, ким билсин, иги да сытылып жиляды. Ол заманда Налжанны да кёлю толду. Анисатны къатына барып, башын аны аркъасына тиреп, ариу айтып, жапсарыргъа кюрешди. Пилжан а эгечлерине бурулуп да къарамады. Ол бусагъатда эгеч, къарындаш къайгъылы да тюйюлдю. Асыры ичи кюйгенден, къан чапхан кёзлерин къаты къысып, энди насыбын ол дунияда табарыгъына ийнанып, кеси кесине шыбырдап, уллу Аллахдан жаш жанына ажал излейди. Алай кишиле аны сал басхычын кётюрюп, Акъбаш элни ара орамыны тюз ортасы бла ёрге, къабырла таба барлыкълары кёз юсю-

не келди да, аркъа жиклери титиредиле. Кёзлерин ачып, тёгерекге-башха таукел къараргъа кюрешди. Ызы бла белин ёрге кётюрдю да, битеу кючюн-къарыуун жыйып, ундурукъдан тюшюп, эшикге чыгъаргъа умут этди. Болсада аны борбайлары тутмадыла. Бутлары, къоллары да бирча къалтырадыла. Башы-кёзю тёгерек айланды. Ол заманда Пилжан ундурукъда кючден олтурду. Аны башы къабыргъагъа тиерге да аздан къалды. Пилжан кесине кюч-къарыу алыргъа асыры термилгенден, къол бармакъларын ууып, тюп эринин къабып да кюрешди. Баям, ол алайда тасхасын эгечлерине билдирирге окъуна сюймейди. Аны ючюнмю болур эди, эки, аягъын ёрге окъуна жыймады,-- кюе-бише тургъан табанларын жерге бютюнда къаты басаргъа кюрешди. Алай этсе, аякъларына бир кесек хычыууннлукъ келгенча окъуна болады.

Эгечле олсагъатда нек эсе да Пилжаннга эс бурмадыла. Ол а анга ачыу тийди. Анисатны бла Налжанны ол халлары Пилжанны акъылы бла «сенден да, жаныбыздан да тойдукъ» — деген магъананы тута эди. Алай не сюйселе да айтсынла, энди анга неден да не! Атасы, анасы жокъ, туугъан жери да жокъ. Аны жанларыча кёрюучю къарындашлары урушдан къайтмадыла.

Эгечлери бла киеую Ачан а анга дуния жашауну татыуун ангылатхан Азнауурну кёзюне къараргъа окъуна къоймадыла. Ой къалай термиле эди Азнауурну келирине. Ал жыллада сабийлиги, эсириклиги хорлап, Азнауурну барын-жогъун да эсге алмай жашагъаны ючюн да кеси кесини этин бюгюн да ашайды. «Ой, къалай тели эдим мен,— деди Пилжан.— Письмоларын окъуна сансыз этип тургъанма. Ол дагъыда мени излеп, жерни этегине келгенди. Андан ёнге адам атымы да сагъынмаз эди. Анисат бизни юсюбюзде къалай огъурсузлукъ этди... Къуруда анга кёл ашап тургъанымы уа тюз эте болурмамы? Манга игилик излеген эсе уа?

Алай Азнауургъа да ыразы тюйюлме. Анча кюнню жол къыдырып, манга тюбер мурат бла келген эсе, сора Анисат акъылсыз сёз айтханлыкъгъа, артха бурулуп нек кетди? Охо, Ачан да жаншады, Налжан да алагъа къошулду. Гитлерни хорлап келген жашны кишилиги уа къайдады? «Мен къатыныма келгенме, бизни бла атагъызны башымы барды?» — деп сюелирге нек жарамай эди? Къазауатда къан тёкген адамны ауазы башхаланы ауазларындан эркинирек чыгъаргъа керек тюйюлмю эди?.. Хар кимге да бош кёл ашайма ансы, бар терслик да Азнауурдады».

Пилжан ол сагъышларындан къутулгъандан сора эгечлерине кезиу-кезиу къарады. Ала уа экиси юйню эки мюйюшюне кетип, Анисат Ачан кеси ишлеген гитче шинтикчикге, Налжан а киеуюню эски тонуну юсюне олтуруп тура эдиле. Пилжан алагъа кезиу-кезиу къарап, аз ышарды. Ызы бла уа аямай кюлдю. Шашхан этгенча, эки къолу бла бал бетли, жукъа, жумушакъ чачын тозуратды. Олсагъатда аны ингиликлери тюз къыз заманындача къызардыла. Алай къанлары къуругъан иничке бармакълары безгеги тутуучу заманындача къалтырадыла. Бир кесекден Пилжанны сакъал тюбю да къалтырады. Узун кирпикли, талгъыр кёзлеринден тамгъан жилямукълары къызыл ингиликли, арыкъсуу бети бла энишге тёнгередиле. Пилжан, бурунун терктерк тартхан болмаса, кёзлерин сюртмеди, бир бирлерин ууып кюрешген къолларына сагъышлы къарагъанлай турду. Ол тауушсуз тынгылайды. Алай кёз жашла уа тохтамайдыла. Жарлы Пилжанны жюреги жиляй эди...

Бир заманда ол башын ёрге кётюрдю да, тёгерекге-башха жангыдан ышанлап къарады. Бола тургъан ишни тюшлеринде кёргенча, армау болуп тургъан эгечлерин да кёрдю. Бирде алагъа да жаны ауруйду. Киши жеринде, киши элинде. Къатларында хайт деп билеклик этерча къарындаш — жокъ, жуукъ-тенг — жокъ. Бу алабалыкъ къыздыргъанда танг аласындан ингир къарангысына дери ёмюрлеринде хапарда да айтып эшитмеген ишлеринде — мамукъ бахчалада тюйюлюп жашайдыла. Аны ючюн алгъанлары — зукку чибин, ашлары — ашлыкъ худур. Совет власть ючюн кече-кюн демей, жанын, къанын аямай кюрешген кишини къызлары, Туугъан журт ючюн жанларын берген жашланы эгечлери алаймы жашаргъа керек эдиле,— къоншу элде ёлген жуукъну-ахлуну къайгъы сёзюне табылыргъа эркинликлери болмай?

Бу сагъышла Пилжанны жюрегине бир кесек сабырлыкъ бердиле — ол эгечлерине кёл ашагъанын сел этди. Сора, тёшекге тюз да сыртындан тюшюп, къурткъумурсха арба жол эте айланнган чырдыгъа аралып, ауазын акъыртын чыгъарып жырлады:

Терекде битген бал бал болмаз,
Не мен алайым, сен аша.
Уахты кезиуюм жетгенди мени,
Мени орунума да сен жаша.

— Оу, кюнюм, не хапар айтаса?! — деди Налжан.— Тели хапарланы кетер акъылынгдан.

Эгечле Пилжанны бу жолгъа дери жыр айтып кёрмегендиле. Аны себепли бютюнда къайгъылы болдула. Экиси да секирип аякъ юслерине болуп, не айтыргъа билмей, бир бири кёзлерине къарагъанлай турдула. Пилжан а шургу ауазы бла жырын андан ары созады:

Татлыды да дейдиле, татлыды да дейдиле
Къаяда битген тамыргъа,
Ах, эфендиле уа, къалай а саллыкъсыз
Мени жаш жанымы къабыргъа?

Чачымы башынга жастыкъ этерем,
Этинге зыбыр тиерми?
Дарийге юйреннген сени уа
Санларынг зыбыр чачымы кюсерми?

Айлана кетдим, жюрюй да кетдим,
Къайдан сюйген эдим сени да?
Узакъ кетсенг, танысгъ' а болама,
Элте барсанг а мени да.

Анисат бла Налжан жангыдан жерлерине олтурдула да, жаулукъ къанатлары бла ауузларын жабып, кёзлерини жилямукъларын да терк-терк сюрте, сытылгъанлай турдула. Ала Пилжаннга кёллери бла жарсыгъанларына ишеклик жокъ эди. Пилжан а кюе тургъан жюрегини суусабын къандырып жырлайды:

Чачларынг къара, кёзлеринг ала,
Ай кирпиклеринг нюр жана.
Сени ючюн тюшгенди жаш жюрегиме,
Гяуурдан туугъан, бир жара.

Ол жара менден а кетерик тюйюлдю,
Барып, больницада жатмасам.
Ёлсем, къабырым эки да жарылыр,
Бу дунияда сени тапмасам.

Жашлай ёлген а къоркъакъ болады,
Къабырымы терен къазыгъыз.
Жаным чыкъгъанда, къан тамырыма
Сюйгеними атын жазыгъыз.

Жашлай ёлген а къоркъакъ болады,
Мени къабыргъа салмагъыз.
Тап жарашдырылгъан келин отоугъа
Къара жабыула жайыгъыз.

...Эгечле Пилжанны бушууун бюгюн этгенча жиляйдыла.

— Къоркъмагъыз, не кёп бушуу сынагъан эсек да, отубуз кёмюлмегенди. Мен ёлгенликге, сизни отугъуз ёчюллюк тюйюлдю,— деди Пилжан, таукел ауазын кётюрюп, ёлюмден къоркъмагъанына махтаннган этгенча, башын ёрге ёхтем кётюрюрге кюрешип.— Кёп жашарыкъсыз. Элибизге къайтып, Къара шаудандан ичериксиз. Ариу тауларыбыздан ургъан салкъын аязгъа тынгыларыкъсыз, Кавказны жылы жауунунда жибериксиз, наныгъындан, дугъумундан тоярыкъсыз... Энди душман малтамазча бек боллукъдула жолларыгъыз.

Сизден тилерим: туугъанлагъа, туудукълагъа мени хапарымы айта-айта туругъуз. Дуниягъа термиле кетген Пилжанны унутмагъыз.

Алайда эгечле Пилжанны жюрегин жапсарыр сёз тапмадыла. Болсада биягъы Анисат, кёп сагъыш этгенден сора, былай айтды:

— Дуния жашаудан бир киши да тоймагъанды. Алай биз къалай-алай болсакъ да, уруш, кёчгюнчюлюк сизде жашлыкъ, сабийлик да къоймадыла. Не этериксе, заман берген къыйынлыкъгъа тёзмей болмайды. Кюн батхан, чыкъгъан да этеди.

Жашлай ёлген къоркъакъ болады,
Къабырымы терен къазыгъыз —

деп, Пилжан ауазын азчыкъ эшитдирип, кеси кесине мурулдады да, ариу кёзлерин къаты къысып, терен жукъугъа кирди.

III

Акъбаш элде таулула онбеш юйюр бола эдиле. Аланы аманлары, ахшылары да бирге. Бир эди бир-эки юйюр, кёчгюнчюлюкде да келепенлей къалгъан,— кесин — баргъа, башхаланы — жокъгъа санагъан. Аланы аллайла болгъанларын къыргъызлыла да терк ангылап, кеслерине артыкъ бек жуукъулашдырмайдыла, уллу къонакъбайлыкъ этип къыйналмайдыла. Алай акъбаш-

чыла болмасала, кёчгюнчюлени кёбюсю ачлыкъны, жаланнгачлыкъны къыйынлыгъындан къутуллукъ тюйюл эдиле. Къонакъланы бушууларын, къууанчларын этген да — ала, игиликге кёллендирген, къыйынлыкъны кётюрюрге, жангы ишни, жангы жашауну эбине юйретген да — ала. Ма бюгюн жарлы Пилжанны бушуун этген да — ала.

Къыргъызлы жашла къабырны къазгъандан сора, Ачан барып, аны кёрюп къайтды да, жамауатха кесини оюмун къалай бла ангылатыргъа билмей, кёп сагъыш этди. Болсада эфенди ёлюкню чыгъарыргъа керекди деп, къайгъыдан къырып башлагъанда, Ачан, халкъны аллына чыгъып, былай айтды:

— Жамауат, бюгюн, бу къыйын кюнюбюзде, сиз бизге берген намысны ёмюрде да унунтурукъ тюйюлме. Бизден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын. Энди сиз да буслийман, биз да алай. Ёлюкню къыргъыз халкъны адети бла асырасакъ да хатасы боллукъ тюйюлдю. Алай бу жарлы сабийни жерге Кавказны адети бла салсакъ, бек ыразы боллукъ эдим. Мен муну элтип, тюлкю тешикге сукъгъанча, жар тюбюнде сугъуп кеталлыкъ тюйюлме. Бюгюн анда къабыр къазгъан жашланы кёллерине бир тюрлю гурушхалыкъ келмесин. Алагъа жаным къурман болсун.

— Оноуунг неди?— деди алаша бойлу, жукъасакъал, тармангылай, сыйдамбет эфенди.— Не этерге керекли-син айтып къой, бала.

— Мени оноум, тилегим да олду: дуния башында къанга табаргъа онг бар эсе, къабыр бизни адетибизге кёре къазылсын.

Таулуланы бушуулары болгъанлыкъгъа, бу жолгъа дери ёлгенни Кавказдача асыраргъа киши кюрешмегени себепли, къыргъызлыла Ачанны айтханына бек сейир этдиле.

— Да мында биз кёчгюнчюле къачан ёллюкдюле деп, ариу сюрмелеп, къангала хазырлапмы турабыз? — деди, жаз башы жауун жунчутхан къыркъылгъан эчки-ча, тёрт гуппур болуп сюелген кёсесакъал, узун бойлу, сары шинли киши. Ол артыкъ уллу намысы жюрюген адам болмаз эди ансы, алайда анга чамланмагъан адам къалмады.

— Сен осал ниети болгъан адамса,— деп окъуна айтды эфенди.— Сени былайда оноугъа ким къошады?

Алгъа эфенди да Ачанны айтханына артыкъ ыразы болмай, кёз-къаш тюйюп тынгылады эсе да, баям, ол са-

ры кишини оноугъа къошулгъаны ачыу тийгенин сормай ангылатды.

— Былайда Ачан айтханнга киши сёз къошаргъа эркин тюйюлдю,— деди.— Жашла, тёгерекге-башха чабыгъыз, къаллай къангала керек эселе да, табыгъыз. Элде жокъ эсе, Жалал-Абадха атланыгъыз. Кюнню ауурлугъу кетгинчи, ёлюк жерге тюшерге керекди. Бир къауумугъуз а барыгъыз да, къабырны жангыдан къазыгъыз. Ачан, быланы биргелерине сизден адам болсун. Кесинг барсанг иги болурму эди? Жашла энтда да эки ишлик этмесинле...

Бу къыйыр элде ол заманда окъуна, Совет власть къуралгъанлы отуз беш жылдан атлагъан эсе да, эфенди айтханнга сёз къошхан жокъ эди. Аны себепли эфенди хар атламында, хар айтхан сёзюнде ёхтемлик ачыкъ эслене эди. Ол кеси акъылында бу дунияда жаланда халкъны насыбы ючюн жашагъанына аз да ишекли тюйюл эди. Алай эфенди, эллилени айтханларына кёре, кесини бир уллу борчун бир заманда да толтурмагъанды — ол, жамауат не бек тилеп кюрешсе да, ёлюкню жууаргъа унамагъанды. Аны алай нек болгъаныны тюз хапарын айтхан а жокъду. Бирле ёлюкден къоркъгъан этеди дейдиле. Башхала эфендилеге жангыдан къатыша башлагъан заманында, ол жумушну биринчи кере эте тургъанлай, ёлюк къангадан учхалап кетип, къолу бла эфенднни жаягъына жетдиргенди да, андан берисинде ёлген адамгъа узакъдан окъуна къараялмайды дейдиле. Къалай-алай болгъан эсе да, эфендиге ёлюкню жуу деселе, киштикни отха тартханлай болады. Тюзю, эрттеден бери анга ол жумушну эт деп киши айтхан да этмейди.

Юсенбек эфендини бу жолгъу ишине таулула бютюнда бек ыразы болдула. Ол, Ачанны тилегин толтуруп, жарлы Пилжанны кеси миллетинде жюрюй келген адет бла асырарча этди.

Ол жерге жашлай кирген Пилжанны таныгъан болуп, аны жиляуун этмеген къалмады .Эр кишиле, тишырыула да сарнап жилядыла. Анан тюз алай этерикди деб'а кимни эсинде бар эди. Ол Пилжанны къабыргъа кеси къолу бла салды. Хар затны да тынгылы этгенден сора халкъ артха айланып кетип тебирегенде, къабырны къатына тобукъланып, он бармагъы бла жерни тырнап жиляды. Ол кеси айырылгъынчы, не кёрешдиле эселе да, аны алайдан ёрге киши къобаралмады. Кёрген бушууу аны жюрегин ол кеси он бармагъы бла жерни тырнагъанча тырнай эди.

— Къой-къой, бизде кюч-къарыу къалмагъан кёреме,— деди Ачан, адамла кёл этерге керексе, аллай ишле кишиге дурус тюйюлдюле дегенлеринде.— Бу мени къолумда ёсген сабий эди. Ата-анасы манга осуят этип кетгенликге, аланы тилеклерин толтуралмадым. Жарлы баланы жашлай жерге сугъуп, артха къайтып келгеними кёремисиз? Ой, анам, мен жарлы, ол дунияда мен аны атасына, анасына не бетден тюберикме?

— Ачан, ажым этер жеринг жокъду. Къолунгдан келгенни артха салмагъанса. Уллу Аллахны буйругъундан а киши да къутулмайды. Къыйынлыкъда ёлгенни ол дуниясы бек иги болады дейдиле.

— Не иги эсе да, ары ашыкъгъан адамгъа тюбемегенме,— деди Ачан анга кёл этдирирге кюрешген адамгъа.

— Энди, туура, алай айтып къояргъа да жарамайды, Ачан.— Барыбыз да Аллахуталаны къолундабыз. Ол дуниягъа ким алгъа, ким артха барады...

Ачан ол адамны акъылсыз сёзюне кючден тёзюп къойду. Ичинден а: «Дуниягъа алгъа жаратылгъан ол дуниягъа да алгъаракъ кетерча болса эди, бюгюн Пилжанны угъай, сени асырарыкъ эдик»,— деди. Алай Ачан ол адамны айтханына тынгылап къойгъаны ючюн болур эди, экинчи алайда сёз айтылмады.

Къабырладан къайтып келген адамла, орамны сары балчыгъы аякъларына жабыша, ауур-ауур атлай барадыла. Сагъышлары да, атлагъанларыча, ауурдула. Алада жюрек тынчлыкъ жокъ эди. Заман алай эди, огъурсуз уруш эртте бошалгъанлыкъгъа, жашау — тар, ёлюм, къазауатны заманындача,— кёп. Андан тышында да элде бири бирини аягъын марагъанла да аз тюйюл эдиле. Къазауатда къан тёгюп къайтхан, жангыз жашы сапран ауруудан ёлюп кетген Бахауну — эл бригадирни, атны жауур этгенсе деп, тутуп, алып кетгенлеринде, анга жан аурутханла халкъдан ташада окъуна жиляргъа къоркъуп, къарынлары бура тургъанлай, жарсыуларын ичлеринде ёчюлтюп къойгъан эдиле. Да не этсинле, харип, олсагъатда анга жакъ бассала алагъа келлик кюн да ол эди. Къартда, жашда да аны билмеген а жокъ. Алайда кишиден да къоркъмагъан Пилжан болду. Ол, чабып орамгъа чыгъып, Бахауну къолун тутуп: «Къууанч бла къайт юйюнге. Санга бу кюнню берген сени ызынгдан къысха барсын,— деген эди.— Сен, Гитлерни тобукъландыргъан киши, тутмакълыкъдан къутулурса. Мурдарла уа,— бюгюн санга этилгени мурдарлыкъды, бюгюннгю ишлерини хатасындан къутулургъа термиле,

жюз жылланы жашасынла. Аллайладан сабийлери да жийиргенирле. Бара-баргъан дунияда жаныбызча кёрген къыралыбыз да жийиргенир...»

Пилжан эки бетли адамны гитчелигинден окъуна кёрюп болмагъанды. Ким да болсун, аллайладан жийиргеннген этгенди. Аны себепли, эгечле, къарындашла аны къатында артыкъ сёз айтмазгъа бек сакъ болгъандыла. Ол хар кимни юсюнден кеси оюмун тохтамай жазып тургъанын билселе уа, баям, Пилжанны къатында ауузларындан сёз да чыгъарлыкъ болмаз эдиле. Юйде, адамла кебин къайгъыгъа киргенлей окъуна, Аннисат Пилжанны кюбюрюн халкъдан бир жанына кетерди да, терк окъуна киритин ачды. Алай, нек эсе да, олсагъат окъуна ичине къараб'а къоялмады. Ол алай Налжан къатына келип сюелгени ючюн окъуна этген болур эди.

— Жарлы сабийни мында кебинлиги зат а болурму? — деди Анисат.

— Хоу бир да, харип,— деди Налжан.— Алай айтханлыгъыма, ким биледи, башына сакъ эди, харип.

Налжан сытылды. Анисат да бурунун женгил-женгил тартды, кёзлерин сюртдю.

— Ач муну, ачарыкъ эсенг,— деди Налжан.

Анисат кюбюрню ачды. Ол заманда Налжан да жерге тобукъланды. Алгъа экиси да кюбюрге жан атып къарадыла. Ыза бла уа бир бири кёзлерине аралдыла. Кюбюрде болгъан эгечлени хазна къууандырмады. Бек алгъа ала эслеген затла: беш метр акъ кисей, Азнауурну уллу сураты, аны письмолары, эки сыргъа, бир жюзюк, минчакъла, тюйме, бел бау, окъа бёрк, габара. Бир кёп жазыулары бла бир бири юслерине къаланып, саргъылдым чилле жаулукъгъа чёргелип тургъан тефтерлеге къарагъан окъуна этмедиле. Анисат чулгъамны кюбюрден чыгъарып, анда бош къагъытла болгъанларын кёргенден сора юй тюпге хыны быргъады. Налжан тефтерлени ары-бери чачылгъанларын кёрюп, бирге тийишдирип, печь аллында отунланы юслерине салды. Баям, тамызыкъгъа жарарыкъдыла деген болур эди. Алай къайгъы сёзге келгенледен биреу — эл школну устазы Тыным Орунбаева тефтерлеге эс бурмай къоймады. Алада жазыула тау тилде этилгенликге, магъаналары терен болгъанына устаз ишексиз эди. Ол биринчи тефтерни къолуна алып, иги эс буруп окъуп башлады. Тыным теренден-терен кире баргъаны сайын къыргъыз, малкъар тиллени араларында уллу башхалыкъ болмагъанына бекден-бек тюшюне, Пилжанны жазыуларын бекден-бек ангылай барады. Ол алайда, печь аллында отунланы юс-

лерине олтургъанлай турду. Ёлюкню чыгъарып тебиренлеринде, халкъны оу-шау этгенин окъуна ангыламады. Жеринден тепмегенлей турду, битеу акъылын-эсин тефтерлеге бургъанлай.

Тыным Пилжан бла уллу тенглик жюрютюуюне бек бюсюреп болгъанды, чырайына сукъланнганды, жашлай эринден, жеринден айырылгъанына жарсыгъанды. «Адамны хаты кесини къылыгъына, сыфатына ушайды,— дегенлери керти кёреме,— деп, Тыным Пилжанны тефтерлерин окъуй келгенде, кеси кесине шыбырдады.— Къалай ариу хаты бар эди Пилжанны. Менме деген суратчы да бек этсе, харфланы былай ишлерик болур эди. Айтхан оюму уа къалай магъаналыды! Мен да адам тюйюлме, тау тилни сууча билип, бу тефтерледе айтылгъанны толу ангыларча болмасам».

Тыным тефтерлени бир бири юслерине тапчыкъ къалады. Сора, ярабий, барысын да алдыммы, экен, деп, тёгерегине дагъыда бир къарады. Ол алайдан, тефтерлени да кёкюрегине къаты къысханлай, эр кишиле къабырладан къайтхандан сора кетди.

...Тынымны хайырындан ол тефтерле бюгюннге дери сакъланнгандыла. Алада айтылгъан хапарны халкъгъа белгили этерге керекме деген акъыл башымдан бир кюнде да кетмегенди. Болсада бюгюннге дери ол затда муратыма жеталмагъанма. Терсме. Ёлгенлени, сауланы алларында да терсме. Аны боюнума алама. Алай сиз Пилжанны жазыулары бла шагъырей болсагъыз, манга ыспас этип, бар терсликлерими да кечип къоярыкъ сунама.

Ма Пилжанны тефтерлеринде айтылгъан хапар.

IV

Мен бу дунияда насыплы болмазлыгъымы сабийлигимде тюшюмде кёрген эдим: жаз чилле эди. Анам арбазда быстыр жууа тура эди. Уллу акъ къанжал тазны ичи чиммакъ-акъ кёмюклю суудан толу. Анамы къоллары, билеклери да, ол кёмюкню кесича, акъ эдиле. Тёгерек бетчигини ариулугъу да бюгюнча кёз юсюмдеди. Не заманда да кирсиз адам болгъанды анам. Юсюне кийген кийимлерини тазалыкъларына тамаша этер эдинг. Биз Къыргъызны жерине келгенли, устаз Тыным Орунбаеваны, нек эсе да, кёп затын анам харипге ушатама. Ол да, анамча, тизгинлиди. Тыным жолну ёрге айланса, акъ гебенек келген сунарса. Ол дохтур къызгъа ушайды...

А-а, тюшюмю хапарын айта тургъанлай, башха ишге кёчюп кетдим. Анамы къатына бардым да, быстыр жууаргъа кюрешдим. Ол манга урушмады. Ма былай эт деп, бир затла юйретирге кюрешди. Анам манга урушханды не тырман этгенди деп билмейме.

— Мени да жуу,— дедим анама.

— Ол деген не сёздю, балам?— деди анам.— Жуургъан быстырны этелле... ёлюкню этелле.— Анам экинчи сёзню бек къыйналып айтды. Баям, айтханына сокъураннган окъуна этди. Эки къолун ариу къолан басмадан кеси тикген ал ботасына сюртдю да, мени къоюнуна алып, кёзюмю-къашымы тили бла жалады. Аны алай этгени асыры хычыуун тийгенден, энтда да алай этчи деп тиледим.

— Сора, анам, мен да ма бу сууда жуу-жуу болургъа сюеме.

— Бусагъат жууундурайым, балам.— Анам тазда суунну тёкдю да, ариу чайкъап, аны ичин жангыдан жылы суудан толтурду. Сора мени къыппа-къымыжа этип, тазны ичине олтуртду. Мен анда бизни баппушларыбыз Таппшин сууда жюзюучюча жюзеригим келди. Тазгъа бауурумдан жатдым да, аякъларым, къолларым бла да суунну аямай тёгерекге чачдырдым. Ол заманда суу анамы бетине да чачылды. Ол аз талгъыргъа тартхан гитче кёзчюклерин къаты къысып, аямай кюлдю. Угъай, аны кёзлери алай гитчечикле тюйюл эдиле. Атам бир жол анга: «Кюлген заманынгда ол гитче кёзчюклеринги къысхан нек этесе? — деген эди.— Жанынгамы тийдим? Кёзлеринги алай къыссанг, бютюнда ариу боласа да, андан айтама... Алай ёпкелеригинги билсем, ауузумдан сёз чыгъармаз эдим».

Анам жилямсырады. Атам а: «Тели болма. Сабийлерингден уял»,— деди да, баям, кесин бир уллу терс иш этген суннган болур эди, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, сахтиянтёппе бёркюню бир къулагъы да ёрге-энишге къымылдай, аякъларын бийикге-бийикге кётюрюп атлай, эшикге чыгъып кетди.

Хар заманда анамы кёзлерине ышанлап къарасам, атамы айтханы эсиме тюшюучюдю да, бу жол да андан сагъындым ол сёзлени. Кертиси бла да ол кюлген заманда кёзлерин къысса, дуниягъа андан ариу жан жаратылмагъанды дерсе. Мен аякъларым, къолларым бла суу чачдыргъанда аны кёзлерин къысханы асыры иги кёрюннгенден, дагъыда алай этеригим келгенлей турду. Ол кюн алай бек кюлгенинде эслеген эдим анамы ауузунда бир тишини сынып тургъанын. Мен балан бармагъымы

анамы ауузуна сукъдум да: «Бу былай нек болгъанды?» — деп, тохтамай соруп турдум. Ол айтыргъа унамады. Мен а дагъыда сордум.

— Гитче заманымда чычхан аягъы бла уруп этгенди,— деди да, ызы бла аямай кюлдю. Аны бетинде биягъы хычыуунлукъну эледим.

— Алдауукъчу, алдауукъчу,— дедим.

— Ол санга керекли хапар тюйюлдю,— деди анам...— Артда, уллу болсанг, айтырма.

— Угъай, мен уллу болгъанма. Бюгюн айт.

— Я Аллах, сен къалай аман къызса.

— Угъай. Мен иги къызма. Ма мен а билирге сюеме.

— Да мен ол хапарны сенден уялмай къалай айтайым да?

— Да тиши сыннган айыпмыды да?

— Къызым, къойчу болмагъан хапарны. Хайда, суудан чыкъ да, ишими этме къой...

— Ма айтмасанг, чыгъарыкъ тюйюлме.

— Аланла, къарагъыз мынга?!

— Аначыгъым, къалай ариучукъса сен.

— Я Аллах, санга талаучукъ тиймесин огъесе. Мени тишими сени атангы бир тели тенги сындыргъанды.

— Бек ачыгъанмеди, аначыгъым?

— Сен ёлмегин, экинчи кюннге дери сыннганын окъуна билмей тургъан эдим.

— Атам ол кишини нек тюймеди да сора?

— Да атангы хатасындан болгъан эди ол иш алай.

— Къара анга сен...

— Хайда, къой хапарны, кесинги да, мени да къыйнап турма. Айтдырмай къоймай эсенг, атанг киеу нёгерни жыйып, мени къачырыргъа келеди. Келликлерин билген эте эдим. Алай, иш кёзюне жетгенде, аякъ тиреп тохтадым. Эрге барыргъа къоркъгъан эте эдим. Сора тамата эгечим да, къоншу къызладан да экеулен келип, алдап, мени тышына чыгъардыла. Алайлай киеу нёгерледен бireу мени сермеп къолтукъларымдан тутуп, ат боюнуна алама дегенлей, кесими артха атдым. Алайда ауузум иер къашха тийди да, къан болду да къалды...Ма ол кече сыннган эди тишим.

— Ой, аначыгъым, аз бек ачымагъан эди?

Анам андан сора хапар айтмады манга. Мени таздан чыгъарды да, шинтикни юсюне ёре сюеп, бир жумушакъ къызыл-къолан ман жаулукъ бла юсюмю сюртдю. Алайда жыйрыкъчыгъымы кийдиреме дегенинлей а, бир къара къуш шибля тауш эте келип, эки аягъы бла мени

ёрге кётюрюп, кёкюрегине къаты къысып, алып тебиреди.

Ол жарлы анам алай къычырыкъ этди, къушну окъуна элгендирди. Ол мени иги да ёрге чыгъаргъандан сора кесинден ычхындырып жиберди. Мен келе-келип, саламбаш халжарыбызны башына тюшдюм. Ачыгъанымы сезмедим. Алай къычырыгъым а сау тийрени юсюме жыйгъан эди. Бек уллу къыйынлыгъ' а — не кёп кюрешдиле эселе да, мени халжар башындан тюшюралмадыла... Ол къара къуш а, къычырыгъы тёгерекге къайгъы сала, башым бла ары бла бери учханлай турду.

Тюшюмде жилягъан тауушумдан элгенип уяннганымда, анам ундургъума олтуруп, терлегенлерими сюртюрге кюреше тура эди.

* * *

Мени иги таныгъанланы да кёллерине тиймесин ансы, тенглерими арасында кесими кётюрген адам болмагъанма. «Сен махтанчакъса»,— деп, кёзюме къарап дау этген адамгъа тюбемегенме. Алай эсе уа, былайда кесими юсюмден оюмум тюзге саналады. Махтанырча кезиулерим а болгъандыла. Урушха дери юйюбюзню ичи ырысхыдан бла адамлан топпа-толу болуучу эди. Дуулары быбызда нартюхюбюз, хастаныбызда биченибиз экинчи жылгъа да къалыучу эди. Сау эл атамы ауузуна къараучусу уа барысын да хорлай эди. Мен бу жазыуларымы ол заманда башламагъаным себепли, къагъытха жаланда эсимде болгъан затланы тюшюрюрге кюрешеме.

Атам, жаннетли болсун, бир ингирде ишден бек кеч келди. Малчылагъа, биченчилеге барып чырмалмаса, юйге бу жолча кече белинде келген адети болмагъанды. Келгенинде да, алгъынча, бизни ушакъ нёгерге тутуп да кюрешмеди. Кесине берилген соруугъа жууап этер орунуна теренден ахтынды да, аш-суу къайгъы да этмей, тапчаннга таянып:

— Ы маржа, эринме да, ол жамычыны юсюме бир атчы,— деп тиледи анама. Анам эшикден кирген жерде кенг агъырыкъдан асыры жылтырагъандан шуу-шуу этген тургъан къап-къара жамычыны алып келип, атамы юсюне тап жапды. Бир тюрлю бир деп соруу а бермеди. Билмейме, къоркъгъанданмы, огъесе намыс этгенденми, кеси ёмюрюнде атам этген оноугъа сёз къошмагъанды. Гюняхы душманны болсун, атам да анамы бир зат бла жюрегин къыйнагъанды деп билмейме. Ала кеслерин керти да ёзденча жюрюте эдиле. «Ёзден» деген сёзню ким

къалай сюйсе алай ангыласын, мен а аны намысына, сыйына сакъ, жашауда кесини борчун айыпсыз этген, сёзю-башы да болгъан адамгъа санайма.

Ол кече атам тёшегине кирмеди. Тангын тапчанда атдырды. Аны алай этгенине юйде барыбыз да суу къуйгъанча болгъанбыз. Мен, барып, не болгъанын айтдыргъынчы къатындан кетмей тохтайым дедим. Анам унамады. «Кесинги тый. Санга жетмеген иш бла кюрешме,— деди ол.— Атанг колхозда мал ёлсе, ёгюз арбаны чархы сынса да алай эте туруучуду. Ачылыр. Эл бригадир заманында окъуна сатмай сёзюн бермегенди. Председательни экинчисине тюшгенли уа арталлыда тынгылаукъ болуп къалгъанды. Бу халкъ жыйылгъан жерде адамлагъа кеси акъылын да къалай ангылата болур?»

Анам кёлкъалды этгенликге, атамы баштёбен адам сунмагъыз. Ол сабырды, хар айтхан сёзю адамланы жюреклерине жол табаргъа кереклисин бир кюнде да унутмагъаны элге туурады. Жуукъларыбыз мени анамдан эсе атама бек ушатыучудула. Акъылымы угъай, сыфатымы. Аны себепли мен хар заманда да аны бурунуна, кёзлерине, къашларына, эринлерине, тишлерине да, атлашына да эс буруп къарагъанлай туруучума. Шарайып эслемегенден сора уа, кесими бек насыплыгъа санап къоюучума. Кеси эшитип жанына тиймесин ансы, тюненеден бери уа аны юсюнде адам сукъланырча халин эслемедим. Къалын къара къашлары чюйре айланып, кёк кёзлери да къалай эселе да бир огъурсузла, тюплери да кёпчюп, ол ариу ишлегеннген бурунуну эки жаны да агъарып, ёргерек тартылып. Къол сыртыны къан тамырлары да, къарт киши кибик, иги да белгили болуп... Не керек болур мынга? Атам ёлмесин, алай этер да, сёлешмей тохтарма. Кёрюрме сора.

— Ата, не болгъанды санга? — дедим экинчи кюн эрттенликде, ишге ашыкъ-бушукъ тебирей тургъанымлай. Жети классны бошагъанлы да, жумушум колхозну конторундады.

Атам тынгылап къойду. Тышына чыгъып, аш юйден бир жаны гуппуш къанжал кружка бла бир нартюх чыгъарып, тауукъланы кесине чакъырып, алагъа аш чачды. Бу жолгъа дери атам ол жумушну этип билмейме. Анисат бла Налжан эрге кетгенли, тауукълагъа аш не анам, не мен бериучюбюз.

Мен, барып, атамы къолундан кружканы алыргъа узалдым. Бермеди. Хыны да этмеди, артха да тюртмеди. Кёзлери бла билдирди — ол жумушну сюйюп этгенин. Аны кёзлерини кюлгенлерин эслегенимде, манга да

жан кирди. Не сейирди, жангыз биреулен кесини осал халда бла тогъуз-он адам жашагъан юйюрге уллу суукълукъ салыргъа боллукъду. Кёресиз да, тюненеден бери бизни юйюбюз ёмюрде къазан къайнамагъан юйге ушап тургъанын.

Атам мени зехлеге дери ашырды да: «Жанынгамы тийгенме?» — деди. Ызы бла сюйдюмлю ышарып, алыкъа бир жерлери да тепмеген ариу акъ тишлерин ачханда, мен да ышардым. Сёлешген а этмеди. Мен алайдан кетгенлей, анам анга:

— Э киши, ай таланнган, юйюбюзню къар басхан гюл бахчача этип къойдунг да,— дегенин къулагъым бла эшитдим.

Аны алай тап келишдирип айтханына къууаннган окъуна этдим. Алай, нек эсе да, борбайларым къыйылып, мен, ишге бармай, юйге къайтып келдим.

— Къоркъма,— деди атам, гюлню тамыры кючлю болса, къарны тюбюнде да чагъарыкъды,— деди.— Жашауда сагъыш этдирир затла бардыла. Сизни къайгъы этдирирге сюймегенме ансы, жашны фин урушха ётдюрген хапарлары келгенди.

— Оу кюнюм, мен жарлы. Ол айтханынг неди?! Не уруш хапар айтаса?

— Тейри, адамы, иш ма алайды. Белни къаты къыс. Урушха баргъанланы барысы да илишаннга алынып да турмайдыла. Аллах буюргъандан озмакъ. Къайгъынг бла сабийлени да жунчутма. Кесинге халкъны кёлюн да кюлдюрме. Бизден сора да бардыла жашлары анда къазауат этгенле.

— Кет-кет ары. Къуллукъчума дер да, махтаныр да айланыр. Сени къуллукъчулугъунг къара сомну къыйматын да тутмайды. Жашын къайры эсе да бирге къазауатха жиберген жангыз бир къуллукъчуну атын айтчы. Бюгюнден оздурмай бир мадар этмесенг, кесими ёлтюрлюкме.

— Тели болма. Сени ол хапарынгы эшитген не айтыр? Мен жашымы фин урушдан артха къайтарыргъа къолумдан келирча киши тюйюлме. Аллай къуллугъум да жокъду. Айтдырмай къоймай эсенг а, аллай ишни этерге къолумдан келсе да, этерик тюйюл эдим... Андан эсе мен айтханланы башынга ал да, акъылсыз оюмладан кери болургъа кюреш. Уллу Аллахдан жашынга саулукъ-эсенлик тиле. Аллахны къолундабыз.

Атам коммунист болуп тургъанлай Аллахны атын ауузундан кетермегенине бек сейир этеме. Алай партия бла да бир заманда да бир кишиге да бет этмегенди.

Жашларына окъуна: «Партияды бизни башыбызны ёрге кётюрген, сабан сюрдюрген, мал кютдюрген, эркин сёлешдирген — дунигъа кёзюбюзню ачхан»,— деп сюелиучюдю, къыраллыкъны юсюнде ауузундан учхара сёз чыгъаргъан адамгъа тюбесе: — «Байны, бийни да думи этип, заман аны кирин жууду. Бизни ючюн, къарындашла, колхоз жашау — насып — тууду»,— дегенди Кязим. Ол а ауузуна халкъ къарагъан адамды»,— деучюдю.

Анам атамы насийхат сёзлерине эс буруп тынгылагъанлыкъгъа, жюрек тынчлыгъ'а тапмады. Кюн къыздыргъан къанжалны юсюнде айланнганча, ары-бери тепчигенлей турду. Аз заманны ичинде ол ариу сыйдам бети, мангылайы жыйырылгъанча кёрюндюле. Кёзлери да чий болгъандыла, кеслери да кёпчюпдюле. Аны ойлакъча гитче ауузчугъу ачылгъанлай, хар сёз айтхан адам таба башын бура, тынгылауну басханлай турады. Жангыз къарындашы Чокур акъла бла сермешледе ёлгенли, «уруш» деген сёзню эшитсе, жюреги чанчады. Алай, бюгюннге жетгинчи, адам улу энтда да уруш сынарыкъды деп жети жукълап эсинде болмагъанды. Аскерге баргъан жашла уа тизгинли да, билимли да, орус тилге да уста болуп къайтыучудула да, жетген жашы болгъан къууаннган окъуна этиучюдю,— небилейим, алай тюйюл эсе да, мен алай сунама. Да Биясланн аскерге тебирегенинде, анам эсине да алмагъаны бюгюнча кёз юсюмдеди. Биз, атам, эки эгечим, эки къарындашым, эки киеуюм, Биясланны ашыра районнга тебирегенибизде, анам зехледен тышына окъуна чыкъмагъан эди. Бияслан аны къучакълап, жаягъын жаягъына къысып, ёмюрде ата юйюнден чыкъмагъаны ючюн болур эди, кёлю толуп, жилягъа да алайда халкъдан уялып, къалтырай тургъан добар эринлери бла анамы кёзлерин уппа этип, айырылып кетип тебирегенинде, жаланда бу сёзлени айтды: «Жаш, хайт де, Аллахны къолундаса. Тенглерингден артха къалыучу болма. Суратынгы узакъгъа созмай жибер. Айтханларын сансыз этип, аман бетли болма».

Биз иги да узайгъандан сора да анам ызыбыздан бир затла айтханлай турду...

Анамы ол кюннгю хош кёллюлюгю бла бюгюннгю хали жер бла кёк кибикдиле. Бирде Биясланны жолгъа ашыргъан кюнюн эсине тюшюрюп, аны хар атламын, къолларын таукел къымылдатханын, аны кесин ахыр кере кёлю тола къучакълагъанын кёз аллына келтирирге кюрешеди. Биясланны хар илишанын тансыкълайды жарлы ана. Бирде ол жатыучу ундурукъну къатына ба-

рып, алайда, аны юсюне олтургъан этмегенлей, жерге тобукъланып, башын ундурукъгъа салып тынгылайды. Добар къоллары бла ундурукъну юсюнде жастыкъны, тёшекни сылайды. Бирде акъла ёлтюрген къарындашын эсине тюшюреди.

Ол кюн, анам да алай тарала тургъанлай, Дарийна онг къолуна эки челек, сол къолуна суу къылычны алып, бизни къатыбыз бла Чегет шаудан таба ётдю. Аланы юйлеринден шауданнга башха — къысха жол бир эди. Алай кёбюсюнде ол бу жолну сайлайды. Дагъыда бир сейирим, Дарийна бизни къатыбыздан къуру челеклени къылычха тагъып ётмегенди. Аны бу магъанасы барды деп билмейме. Алай нек этеди деп, таматалагъа да сормагъанма. Не ары-бери десек да, къызны бизге намыс этгени туурады. Дарийна Биясланны сюйген къызы эди. Аны юсюнден тюз хапарны Бияслан аскерге кетгенден сора билгенбиз. Ортанчы къарындашым Жакону къатыны Лейля бир кюн мени отоуума бет ташлап кирди да, бирсиледен эсе акъыллы да, билгич да болгъанын ангылата, кесин жюрютюую бла мени бир кесек сындыргъан да этип, былай айтды:

— Сиз, кесигизни бир тауушлукъ адамла сунуп тургъанлыкъгъа, бир биригизни тутхан инсанла уа тюйюл кёре эдим да. Не суна болурла была кеслерин?!

«Бу суубуруннга, чюйреэриннге не керекди? — дедим кеси кесиме.— Энди сен кюлюрча чекгеми жетдиле Къайсынны бла Забиданы сабийлери? Этмез ишибизни этдирип — юйюбюзге зор бла кирип, дагъыда кёремисе аны сёзчюклерин».

Мен кеси кесим бла хапар айтдым ансы, Лейляны сёзлерин эшитмегенча этип къойдум. «Суубурун, чюйреэрин»,— деп ачыуумдан айтама ансы, келинибиз чырайсыз тиширыу тюйюлдю. Агъачыны ариулугъуна уа къарап турурса. Былай атлагъанда, тобукъларын бир кесек бирге ашып атлайды ансы, былай деп бир чурум табарыкъ тюйюлсе. Бетини, боюнуну акълыгъына уа кюн сайын да сукъланып къараучума. Гюняхы кесини болсун, къолундан иш ёлмейди деп да киши айталлыкъ тюйюлдю.

— Мен айтханны эшитмеймисе? — деди Лейля, тынгылауну ийип къойгъаным ачыу тийгенин ангылата.— Сиз барыгъыз да былай махтанчакъла нек болурсуз?

— Не хапар айтаса, келин?

— Игисагъан, бу юйде сёз нёгерге бир адам табар эди.

Баям, бу жол болмаса, Лейлягъа «келин» деп айтмагъаным ачыу тийди. Аллах бирди, хыликкя этген сунду дейме.

— Не келин-желин хапарды бу? Мени адамгъа санамай эсенг, бу жолдан сора ауузуму ачмазгъа ант этеме.

— Лейля, жанынга тиймесин, башым сагъышха кетип турады. Не айтханынгы эшитмей къалдым.

Келинибиз бир кесек жарыды. Алай хапарын олсагъат башлап да къоймады. Юйню ичинде ары-бери атлап, ууакъ-тюек жумушлагъа жубанды. Печь башында хар заманда туруучу жерине тап салынып тургъан жалгъауучну ёрге алып, дагъыда жерине салама деп, къолундан жерге тюшюрюп, бир аман тауш да этдирди. Ол заманда алай элгендим, олтуруп тургъан жеримден секирип ёрге турдум. «Жанымы алдынг да, жанынгы аллыкъ»,— деп да айтдым. Алай, терк окъуна сокъуранып, тобагъа къайтдым.

— Биз жашыбыздан къагъыт келмейди деп жарсып тургъанлыгъыбызгъа, андан кюн сайын письмочукъла алып тургъанла бардыла элде. Бир да махтанып, халкъгъа кёргюзтюп айланнган хапары барды.

— Кимни хапарын айтаса? Не письмоду ол?

— Бизни жашыбыз Дарийнагъа суратын да жибергенди, письмо уа хар кюнден жазады дейдиле.

— Хо да, бизни Бияслан уялмай къыз тилерге базыннган эсе, къууанып къоягъа керекбиз.

— Къара аны айтханына. Мен сыйлы башымы сыйсыз этип, Дарийнагъа апсын болаллыкъ тюйюлме... Аллах бирди, ол кесиди жашха письмо жазгъан да, ёмюрде эсинде болмагъанны эсине салгъан да. Жанымы аллай адам алады.

— Сюймекликге баз болгъан кюч жокъду дейдиле.

— Сен, сабийчик, не акъыл юйретесе манга? Сюймекликден сен билмегенми барды.

Кертиси бла да, Лейляны ауузуна ургъанча жууап этгениме уялгъан окъуна этдим. Бетим къызды, къулакъларым суу тауш этдиле. Бир кесекге дери Лейляны кёзюне окъуна къараялмадым. Ол тамата къарындашымы къатыныды. Алай Дарийнаны юсюнден сагъыш этмей а болмадым. Ол биз къачарча адам тюйюлдю. Тукъумундан бир кесек юркюучюдюле ансы, адам чурум салырча илишаны жокъду. Сафатыны да несин айтаса. Мен Лейляны хапарын анама айтханымда, «Юйюне сау-эсен жыйылсын ансы, кимни да алсын»,— деп къойгъан эди.

Андан берисинде, уллу байламлыкъ жюрютмей эсек да, Дарийнагъа кёз-къулакъ бола, кёрсек жюрегибиз жылына, Биясланны кесине тюбегенча бола жашайбыз. Дарийна Биясландан терк-терк письмо алгъаны, суратын медальонунда жюрютгени уа керти эди.

Дарийна суудан къайтыр заманнга мен аллына чыкъдым. Нек эсе да аны бла хапарлашырыгъым келди. Болсада ол бизни къатыбызгъа жетгенлей, узакъдан саламлашып, ётюп кетерге умут этди. Ол алай анам да бизни таба келе тургъанын кёрюп этген эди. Сёзге тыйгъанымда уа, аз-аз тепчий барып, арлакъда-къоншуларыбызны зехлерине жуукъда тохтады. Дарийна, не бек кюрешдим эсе да, челеклерин жерге салыргъа унамады. Бурун жанлары, къына сюртюлгенча къызыл эринлерини тёгереклери аз терлеп, сюелгенлей турду. Анам къатыбызгъа келгенде уа, бютюнда амалсыз болду.

— Не ишлейсиз, Забида? — деди ол, башын ёрге кётюрмей. Анамы атын айтханына уялгъанын сормай ангыладым.

— Да турабыз, балам. Бу аман дунияда къалай боллукъса... Челеклеринги жерге салып ушакъ эт, къызым. Ол ауур жюкню кётюрюп турургъа алай къарыулу жан тюйюлсе.

— Пилжан, суугъуз жокъ эсе, челеклени сизге къайтарайым, мен этда да барырма,— деп да бир айтды Дарийна. Ол къалай къууанырыкъ эди мен олсагъатда аны тилегин толтурсам. Болсада алай эталмадым. Суу керек болуп тургъанлай окъуна эталмадым.

— Дарийна, шауданнга сизден эсе биз жуукъбуз,— деп къойдум.

Биз, ушагъыбызны тохтатып, тынгылауну ийгенлей сюелебиз. Хапар айтыргъа анамдан къарыу тапмайбыз. Ол да не сёзюн башламайды, не кетип къалмайды. Аны узун боюну къысха, жыйрыкъ жагъасы кенг, нюр жаугъанлай туруучу бети саз болгъаннга ушайды. Анам Дарийнагъа бу эки-юч кюнде Биясландан письмо алгъанмыса деп сорлукъ болур эди, баям. Да тынч тюйюл эди таулу анагъа ол жумушну тындырмакълыкъ. Мени келечи этип къойса да боллукъ эди. Алай тынгысызды ана жюрек. Къарындаш ючюн эгечни кюню да къарангыды деучюдюле халкъда. Алай, нек эсе да, жюрегим тынчды. Биялан бюгюн-тамбла салып юйге келип къаллыкъ сунуп турама. Анга къууаннган да этеме. Къоркъгъан къоркъгъанына жолугъады деучюдюле халкъда. Алай хош кёллю бирси къарындашларым —

Жако бла Алабай юйде болгъанлары ючюн окъуна болурма. Да атам, анам, эгечлерим, киеулерим да алай.

— Хайырлы ушакъ этигиз, балаларым,— деп, анам бизни къатыбыздан кетип тебиреди. Дарийнадан хапар сор деб'а кёзю-башы бла кёргюзтдю.

Алайда мен да кёп турмадым. Не бек кюрешдим эсем да, Дарийнадан тюз сёз алалмадым. «Кет-кет, э къыз, сен а»,— деп тургъан болмаса, жукъ айтмады. Айтырыкъ эсе да, Лейля юсюбюзге келип тирелди да, Дарийна башын кётюрюп кёзюбюзге да къарамады. Мен жукъ ангылай эсем, Дарийна кесине Лейля тутхан ниетни биле болур эди,— ол къатыбызгъа келгенден сора, алайда бир такъыйкъаны мычымады. Аны къылычын имбашына салыргъа мен да болушдум.

Биз да Дарийнаны ашырып, артха айланыргъа Азнаууp къаратор, чюйкъулакъ атын жортдуруп, ызыбыздан жетди. Ол атындан секирип тюшдю да, бек алгъа Лейля бла саламлашды. Андан сора къолун манга узатды. Ах кюнюм, бир тюрлю къолла. Бюгюн болмаса мен алагъа эс бурмагъанма. Биягъы мен Азнаууpну сансыз этдим. Сёлеширге кюсемей, аны Лейля бла къоюп, кетип тебиредим. Сюйгенин билип этеме, «мен санга керек тюйюл эсем, сен да манга керек тюйюлсе»,— деп артха айланса, кесими ёлтюрюп къоярыкъма. Аллах сакъласын, ырысламай, ол огъурсуз оюмну башыма да къалай келтирдим?

Азнаууp менден алты-жети жылгъа таматады. Жашауда аманны-ахшыны ангылагъан, жетген жаш. Тойлада кёре турама, лакъырданы, оюнну да билген, айтыр сёзюн артха салмагъан адам. Бирде аны ол халин жаратмагъанлыкъ да этиучюме. Жаншакъ эр киши алады жанымы. Алай Азнаууp манга тюбесе, экн сёзню бир бирге келишдирип айталмагъанына сейир этеме. Атамы, анамы, къарындашларымы хапарларын сорургъа кюрешип кечиндириучюдю башын. Бу жол ол бир кесек батыр болду. Ызымдан жетип: «Бир кесекге сабыр бол, маржа,— деди.— Ишлеген жеринге баргъанма да, киши тюз хапарынгы айтыргъа унамагъанды. Нексе юйде? Ауругъанынг ишми барды?» Мен да баргъанлай, Азнаууp да ызымдан келгенлей турду. Къалай игиди ол,— сен сюйюп ёле тургъан адамынг юсюнге ёлюп, къор-садагъа болуп турса.

— Къыз, тели болма. Кесингден таматагъа намыс эте бил,— деди бизден иги да кенгде келе тургъан Лейля. Биясланны къазауатда болгъанын не Лейля, не Азнаууp билмей эдиле. Дарийна да угъай. «Аман хапары-

гъызны элге жайып айланмагъыз. Сюйген бирни айтыр, сюймеген башханы айтыр»,— деген эди анам, ол себепден Биясланны хапарын кишиге жукъ сагъынмадым. Кертиди, атам:

— Ол а не хапарды. Мени жашым атла, ёгюзле ургъаргъамы кетгенди, къайда болгъанын жашырырча?— деп анама урушхан да этди. Элде бизге кёл кенгдирлик адам барды деп да билмейме, дагъыда, нек эсе да, анам бир жанлыракъ турургъа сюйюучюдю. Аны къонакъгъа къошханы жокъду. Тойгъа-оюннга да халкъны алдында тебирер. Алай ёмюрюмде ол биреуню сёзюн этип эшитмегенме.

— Пилжан, Биясландан не хапар барды? — деп сорду Азнаур. Ол заманда мен бал чибин къапханча элгендим. Ызы бла, жюрюшюмю тохтатып, аны кёзюне ышанлап къарадым? Мен Азнаур Биясланны юсюнден биз билмегенни билген сундум. Айтхан сёзлери анга ушай эдиле.

— Мен Биясландан письмо алмагъанлы, айдан артыкъ болду,— деди ол, мен тохтап кёзюне къарагъанымда, иги да жунчугъан да этип.— Адреси тюрленнген болур ансы, хар кюнден бир къагъыт жибереме, жууаб'а жокъ.

— Тынчды, Аллах айтса,— дедим.— Кёп болмай атам письмо алгъанды.

— Жашла уа биягъы къошда болурла? Алай Жакону къайда болгъанын а сенден эсе Лейля иги биле болур,— деп, Азнаур Лейланы билгенинден тутуп, кесин кюлдюрюрге кюрешди.

— Жако озгъан ыйыкъда Бажыганнга кетгенди. Колхоз ары бир-эки жашны къойланы санаргъа жибергенди. Анда тёрт-беш минг мал барды. Алабай а биягъы Хаймашадады. Туугъанлы да жаны жылкъы бла бирди да, анда ол жумушун къыздырады.

Лейля мени Азнаур бла этген ушагъымы жаратмады. «Э къыз, эр киши кибик, къаллайла сёлешесе»,— деп къулагъыма шыбырдагъан окъуна этди.

Кесими терслигими Лейля айтхынчы окъуна эслеген эдим. Конторда ол чот бла кюрешип тургъаным ючюн тюйюл эсе, ким бла да былай зыбырыракъ сёлешип жибериучюме. Юйде ол къылыгъымы бу арт кезиуде анам да эслей башлагъанды. Сёзлерим тюрленнгенликге, ауазымы назиклиги, жумушакълыгъы уа жериндеди. Ауазымы бирле къыл къобузну тауушуна, бирле булбулну жырына ушатырла. Мен къыл къобузгъа ушатханларын артыкъ да жаратмаучума. Алабай школда окъуу-

чу заманында къайдан эсе да бир эски къыл къобузну келтирген эди да, ол аны согъуп башласа, юйден къачып кетеренг. Кеси да, фахмусу болмаз эди ансы, не бек кюрешди эсе да, бир затха тюзелалмады. Да тюзюн айтсакъ, насыбы да бар эди,— эр кишиге къобуз чу болгъандан эсе жылкъычы болгъан онглу болур.

— Халинге къарайма да, сен да къуш тутарыкъ адамгъа ушамайса,— деди Лейля Азнауургъа.— Кюн сайын мени жанымдан тойдуруп турма да, бу къызгъа муратынгы айтып, ангылатхан эт. Энди сен, хайт деген киши, бир сабий къызны алдаялмаймыса?

— Сени бла аны кибикле алдарча теличик бош сунаса мени,— дедим. Алайда башымы ёрге кётюрюп, Азнаур таба къарадым. Аны мангылайыны терлегенин эследим. Ол картузун къолуна алды да, аны бла мангылайыны, сакъал тюбюню терлегенлерин сюртдю. Онг къолу бла бал бетли чырпа чачын артха сылады. Чачы бетли къалын къашларын да артха сылады. Къарамын а кесини аякъ бурунларындан алмайды. Аны башлы сахтиян чурукъларыны жылтырагъанларына, кёксюл диганалдан тигилден гелефей кёнчегине бла кёлегине къарап турурса. Бел баууча бел бауну да элли жашланы бирлеринде да кёрмегенме. Эни, Азнауурну кесича эр кишини бармакълары бла ёнчелесенг, тёрт-беш эл болур. Кеси да къап-къара.

Азнаур кёлегини жагъасыны боюнуна жетген жерине акъ кисей журунчукъ тикдирмей, эшикге чыкъмагъанын да эслегенме. Лейля Азнауургъа: «Энди сен хайт деген киши»,— дегени ючюн бютюнда жунчуду дейме. Алайсыз да эки сёлешсе, ючюнчюге сенден тамата болгъанымы да билеме дегенлей туруучуду.

Да не эди да, эр киши тиширыудан тогъуз-он жыл тамата болгъанлыкъгъа. Атам ёлмесин, ол бютюн иги окъунады. Бир сибиртгиууатха барып, ол да юйюнге жыйылмай, кече сайын жюрегинг жарылып тургъандан эсе, Азнауурча, акъылы тохташхан адам керекди. Кёлюгюз да кюлмесин ансы, мен Азнауурну сюйгенча кесим тенгли жашладан бирлерин да сюяллыкъ тюйюлме. Школда окъугъанымда да, андан берисинде да азла ёшюн урмагъандыла. Алай, нек эсе да, бирини айтханын да къулагъыма алмагъанма, жаншай турасыз деп къойгъан болмаса.

— Да мен айтып тургъандан не магъана, айтырыкъ айтмаса,— деди Азнаур Лейляны сёзюне жууап халда.

— Алайын а ангыламадым, иги жаш,—деди Лей-

дя.— Къызмы айтыргъа керекди сени ючюн ёлеме деп? Бизни миллетибизде алыкъа аллай адет жокъду.

— Угъай, угъай, мен айтханны терс ангылагъанса,— деди Азнаур. Ол сёлешген Лейля бла этгенликге, башын ёрге кётюрюп, боюнун бир жанына къынгырыракъ этип, кёзюме аралды. Азнаур Лейля не эсе да бир затла айта тургъанда да, манга къарагъанлай сюеледи. Баям, олсагъатда аны къулакълары жукъ эшите болмаз эдиле. Мен да, уятымы бир жанына атып, къарамымы аны кёзлерине бургъанлай турдум. Ёмюрде да тоярыкъ тюйюлме аны къарамындан. Жашауум, къадарым, насыбым да къалын да, узун да кирпикли, уллу ариу кёзлериндедиле. Алгъынча болмай, энди кече, кюн да алагъа къарап турлугъум келеди. Ала мени бла сёлешген этедиле. Азнаур сабыр акъыллы, оюмлу, тюз ниетли адам болгъаныны, жашауум къалай боллугъуну юсюнден хапар айтадыла. Алада сагъыш да, акъыл да, къууанч да бар. Алагъа къарай кетдим да, анча заманны ичинде Азнаур айтханнга бой салмай тургъаным ючюн кеси кесиме урушдум. Ол мени да, кесин да насыплы этерге сюеди. Мен а... телибаш. Насыбым аллыма келип тургъанлай, кака кётюрюрге кюрешеме. Угъай-угъай, кака кётюрмейме, сен айтхан деп къояргъа къолумдан келмей турады. Таукеллик тиширыугъа да керекди. Менде уа ол жокъду. Энди уа асыры сюйгенден ичим кюйюп кетерик болса да, Бияслан келгинчи, ол ишни эталлыкъ тюйюлме. Бир киши бир сёз да айтмасын, ёлюмню кёзюне къарап тургъан къарындашым юйюне жыйылгъынчы, эрге баргъан кюнюмде ёлейим. Сюймеклик да, адам кюч да бой салдырмазла манга.

— Пилжан, не заманнга дери турлукъбуз былай этип? — деди Азнаур.

— Орамда сюелипми дейсе?

— Ой юйюнге, сен а.

— Мен бир жары да ашыкъмайма.

— Да ол тюйюлмюдю мени жюрегими ашагъан. Сенсиз жашау манга жашау тюйюлдю. Мындан арысында бир кюн да тёзаллыкъ тюйюлме.

Мен аямай кюлдюм. Ол этгеним Азнауурну жанына алай бек тиеригин билсем, ауузуму ачмаз эдим. Арта кесим да уялдым. Эр киши, тиширыу болсун, биреуню намысы бла ойнагъан иги тюйюлдю. Биреуню бий кибик жашыны жанына тиерге не ишим бар эди? Азнауурну бир уллу къуллугъу болмагъанлыкъгъа, элде намысы-сыйы менме деген къуллукъчуладан кем жю-

рюмейди. Жылкъы таматады, бизни Алабай да аны къолунда ишлейди. Ол ёсдюрген атланы аскерге да бек жаратып жибериучюдюле. Айып этмегиз ансы, былтыр Азнаур Москвагъа да барып келгенди. Ол кете туруп да сау эл ашырды, келгенинде да сау эл аллына чыкъды. Ой, ол кюнледе мен къалай насыплы эдим! Азнаур Москвадан къайтханында, анга тюберге конторну къатына жыйылгъан халкъ, артыкъ да къызланы барысы да, манга сукъланнганларына бир да ишекли тюйюл эдим. Ойнагъанмы этесиз, сюйген жашы Москвагъа барып къайтхан менден сора ким барды! Ётюрюк айтмайма, ол кезиуде уа асыры махтаннгандан башым кёкге жетген эди. Бюгюн а аллай жашны жанына тиеме мен.

— Мен сабий оюнланы сюймейме,— деди Лейля.— Былайда иш не ары, не бери болургъа керекди...

Андан арысында Лейля не айтханын эшитмедим. Акъылыма бир сейирлик оюмла келгендиле да, аны ючюн эшитмедим Лейляны не айтханын. Аны оюмуна кёре мен оноууму орамда окъуна этерге керекме. Келиним намысыма ушамагъан сёзлени айтады. Къарындашы, эгечи болгъан, атасын, анасын халкъ таныгъан Пилжан сюйген жашына орамда сёз берирге керекди. Угъай, андан эсе ёмюрде эр сынамагъан мен болайым.

— Къызчыкъ, сен ыразы эсенг, Азнаур юйге тамбладан озмай адамла жиберирге айтады. Алаймыды, Азнаур?

— Алайды. Тюз айтаса, Лейля...

— Тохта, юйде киши жукъ билмейди.— Биягъы мен аямай кюлдюм. Азнаур а асыры амалсыздан, не этерге билмей, бирде ары-бери атлай, бирде сюелген жеринде тепчигенлей турду.

— Атам ёлмесин, Азнаур, Лейля айтхан керти хапар сунуп, шайтанлы болуп къала эдинг,— дедим.

— Не хапар айтаса?..

Азнаур бла чам сёлеширге кюрешдим эсе да, кесими бетсиз адам болгъаныма толу тюшюнюп, башыма уллу айыпны салып, тынгылауну ийип тохтадым. Олсагъатда Азнаур аман айтхан угъай, жаягъыма урса да, бир сёз айтырыкъ тюйюл эдим.

— Азнаур, айып этмезинги тилейме,— дедим, къатына жууугъуракъ барып. Алайда къолтугъуна кирирге аздан къалдым. Ётюрюк айтмайма, олсагъатда Азнаур жанынгы манга бер десе, артха саллыкъ тюйюл эдим. Аны башы бла ойнай эсем — кесими башым бла ойнайма. Менде бет жокъду.

— Къызчыкъ, оюнну-кюлкюню да мардасы бар-

ды,— деди Лейля.— Не хыликкяды бу? Азнаур элде сени тенгли бир тапмаймы айланады? Жарамайды алай. Намыс этгеннге намыс эте билирге керекди. Къуруда кесим деп турургъа жарамайды...

Келиними бу жол айтханлары жаныма тийдиле. Алай ауузумдан сёз да чыгъармадым. Тынгылагъаным хыйсабы, ол — тюз, мен — терс эдим. Андан сора да Азнаур алайда тургъанлай, намысха-сыйгъа ушамагъан сёз ычхындырырма деп къоркъдум. Бир кесекни тынгылауну басып сюелгенден сора уа, терк-терк атлап, юйге кетип къалдым.

Жокъ эди менде жюрек тынчлыкъ, аш-суу да, жарыкълыкъ да. Мени ол халими кёрюп, анам да тынгысыз болгъанды. «Не къыйынлыгъынг барды?» — деп, жангыз ол соруну бергенлей турады. Алай менден сёз тапмайды. Аз да ауузуму ачханлай, жиляп тохтарыкъма. Къарындашларым ёлмесинле, бир къауум заманнга дери Биясланны къазауатда болгъанын окъуна унутдум. Талау тиерик Лейля да, мени отоуума кирип, кёл жапсарыр сёз айтмайды. Мени Азнаууртан айырылгъаныма ол да къууанып къойду, баям. Да не десенг да, келин келинлигин этеди. Айтдырмай къоймай эсегиз, аны мени ючюн къарыны нек аурургъа керекди?.. Тоба, тоба, гюняхын алама. Мени иги болуруму сюймесе, бу ишни ол къолгъа аллыкъ тюйюл эди. Азмы тиледи Азнаур айтханны эт деп. Тели болма. Насыбынг аллынга келип турады деп,— ол кюн сайын бир оюмну айтханлай тургъанлы не къадар заман болады. «Элни къызлары Азнауурну узакъдан къарап кёрюрге термиледиле... Сени этгенинг а неге ушайды?»

Баям, ол хапарланы жаланда чакъдан бирде эсиме тюшюрюу бла чекленирик болурма,— Азнаур энди мени бла ёмюрде да сёлешмез. Анга да айып этмейме — бодуркъуну сюегенлей, орам ортасында къоюп кетсенг,— ол а адам тюйюлмюдю? Бусагъатда мени жюрегим да, кёзлерим да жиляйдыла. Санларым бир бек къалтырап, манга бой салыргъа унамайдыла. Къалай насыпсызма мен... Я Аллах, мындан къыйынлыкъдан да сен сакъла. Къарындашларым бла къалайым. Ата-анамы къыйынлыкъларын кёрмейим. Бу жол Азнаур алай бетсизлик этип къойса... Асыры жилягъандан сёзюм тамагъымдан чыкъмайды. Азнаур бу жол мени алай сансыз этип къойса, ёмюрде да эрге барлыкъ тюйюлме. Атам ёлмесин, патчахны, ханны жашы тилесе да угъай. Ма алайды, Азнаур, сора кёрюрме, харип. Сен телисе, махтанчакъса. Сен баштёбенсе. Ма алайса! Ма алайса!

Кёзюме кёрюнме. Къасайны къызы сени кибик бирни тапмазлыкъмы сунаса? Угъай, айтханма да — бир кишиге да барлыкъ тюйюлме.

Мен да кеси кесим бла сёлеше тургъанымлай, атам юйге кирди да: «Э къыз, Биясландан санга письмо келгенди. Не хапар айта эсе да, бир окъу, маржа». Атам саргъылдым, къалын, къаты къагъыт бла тышланнган письмону манга узатды. Олтургъан жеримден ёрге туруп, кёзлерими къол сыртым бла сюрте, атама, бирде письмогъа къарап сюелдим.

— Не болгъанды? Письмодан жукъму таныйса? — деп, атам тынгысыз болду.— Хат а жашныкъыды.

— Ёмюрюмде быллай письмо кёрмегенме да, анга тамаша болама. Бу къалай ариу къагъытды.

Мен атам бла ушакъ да эте, письмону бек сакъ ачдым. Къарап турама, атам а, асыры ашыкъгъандан, жеринде тынч сюелип окъуна туралмайды. Ол кеси да къара танымагъан адам тюйюлдю. Нальчикде окъуу городокда окъуп чыкъгъан кишиди. Ары дери да элде Адыхам эфендиден билим алгъанды. Алай письмо манга келгени себепли, ол аны окъургъа базынмагъанды. Базынмагъанды десем да, ол намысны, адетни, тёрени билмеген киши тюйюлдю. Бияслан манга алагъа айтмазлыгъын айтып жаза эсе уа? Письмону алгъа башындан аягъына кесим окъуп чыгъаргъа деп тура эдим да, къалай болгъанымы кесим да сезмедим, биринчи тизгининден окъуна уллу къычырып окъуп тебиредим:

«Жанымча кёрген эгечим, Пилжан! Столгъа олтуруп, бу письмону жазып тебирегенимлей, нек эсе да, сени ариу, назик ауазынг къулагъыма эшитилди, сыфатынг, атлашынг окъуна кёз аллыма келип къалдыла. Кесингден таматаны, кичини да къозутурукъ болсанг, кёзлеринги да къаты къысып, бурунунгу жыйырыучу адетинги энтда да къоймагъан кёреме. Ол хырез тишчигинг да турады алайлай. Тюз баргъанымлай, санга алтын тиш салдырлыгъыма толу ийнан.

Ой, мен телибаш, жаншаргъа болуп, салам айтыргъа унутуп барама. Бек узакъ, бек ариу, бек огъурсуз да жерден барыгъызгъа да кече, кюн да сизге термилген жюрегими тереинден къызыу салам жибереме. Пилжан, атама, анама бек тансыкъ болгъанма. Барыгъызгъа да болгъанма тансыкъ. Элде не тюрлениу барды? Бусагъатда Чегет да, Кюнлюм да аз ариу болмагъандыла! Жылны бу кезиуюнден сюйгеним жокъду. Ол уллу ташны тийресинде мюшкериле аз ариу чакъмагъан-

дыла. Алабайлары биягъы Жеркли Къолдамы турадыла? Азнауурну кёрсенг, менден салам айт. Мен таныгъан, мени соргъан адамланы барысына да салам айт.

Пилжан, анабыз игилей турады да, Аллах айтса? Бир зат бла да жанына тиймезигизни тилейме. Манга арталлыда къайгъы этмесин. Жашлагъа айтхан эт, атамы бичен, отун керекли этмесинле. Колхозну, юйню къайгъысы да башын басып, ол тынгысыз адам тёшек болуп къалмасын. Анисатны бла Налжанны мени ючюн къаты къучакъла. Киеулени да бек сорурса. Ачаннга, Хаймашагъа иш барса, Къая Аллына ётюп, бизни къошха кирип, анда жашлагъа айтып, мени гоппаным бла бир айран ичсин деп тилегенди Бияслан дерсе. Жакогъа жазмагъаным ючюн ёпкелеп тура болур. Айтырса, кёп турмай иерикме.

Кесими юсюмден а не айтайым? Ётюрюкден не асыу, кече, кюн да ёлюмню кёзюне къарагъанлай турабыз. Атам акъла бла къалай сермешгенлерини юсюнден хапар айтса, дуниягъа бир Аллах жаратхан адамла бири бирлерин ушкок бла уруп къалай ёлтюре болурла деп, сейирге къалыучу эдим. Пилжан, урушда адамны жаны чибинни жанына да саналмай кёреме. Къой-къой, къарындашларыма, жуукъларыма, тенглериме быллай ишни Аллах тюшлеринде окъуна кёргюзтмесин. Мен аллай хапар айтханлыкъгъа, сен къоркъгъан этме. Атамы, анамы да къоркъутма. Мында бизни артыкъ алгъа урмайдыла. Алай къыралыбыз буюргъан борчдан башларын артха салмаз ючюн жаннган отдан артха турмагъанла да кёпдюле. Бу суратда жашлагъа иги ышанлап къарачы. Мени онг жанымдагъы эбизе жашды. Тюнене асырагъанбыз жарлы баланы. Мени арт жанымда сюелип, онг къолун умбашыма салып тургъан оруслу жаш а душманнга тенгибизни дертин жетдиреме деп, оздуруп батырлыкъ этгенди да, ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшгенди. Жанына къоркъуу барды. Бусагъатда тенгле барыбыз да бушуу-бушман болуп турабыз.

Манга бир да къоркъмагъыз. Кёп турмай тюбеширге боллукъбуз. Юйге кетер заманым жете турады. Энди мында уруш тохтагъынчы, бизни жибермезге да болурла. Алай кёп турмай уруш бошалыргъа ушап турады. Москвадан бир газетчи жаш келгенди да, бизни суратларыбызны алдырып кетгенди. Газетге чыгъарлыкъ хапар айтханды. Москвадан баргъан газетлеге къарай-къарай тур.

Пилжан, ахырында сенден бир тилеригим барды.

Дарийнагъа менден соруп салам айт. Энтда да тилейме, кесине да бек иги бола тур. Да сен хар заманда махтап туруучуса да аны. Адресими да берирсе.

Манга письмо жазсанг, Дарийнаны юсюнден толу хапар айт. Мен алай къаты нек болгъанымы ангылагъанса да? Башхагъа ычхындырып жиберсенг, «жанынгы алырма».

Азнауурдан да бек эрттеден бери къагъыт алмагъанма. Да ол мени жангы адресими биле да болмаз. Эринмей, иги къыз кибик, анга да бер адресими.

Да, хайдагъыз, сау кёрюшейик. Бизде бир насып болса, узакъ бармай уруш тохтар. Тотхамаса да, халкъ болгъанлай болурбуз. Адам дуниягъа ёмюрлюк болуп туумагъанды. Ёлсек, къалсакъ да, намысыбыз бла къалайыкъ.

Пилжан, къатынгда болсам, юч кюн бла юч кечени тохтамай хапар айтып турлукъ эдим. Письмону уа мындан узакъгъа созалмайма. Созама десем да, заманым жокъду. Хайда, ариу бала. Атама, анама иги болугъуз.

Письмону жазгъан Бияслан».

Мен кертиси бла письмону окъуп бошагъынчы, Биясланны кеси бла ушакъ этгенча болдум. Ма былай, тюз къатында олтуруп. Письмону окъуп бошагъынчы, къолларым, бетим да терледиле. Къол бармакъларым бир бирге жабышхан этгенча окъуна болдула.

Башымы ёрге кётюрюп къарагъанымда, атам мени къатымдан арлакъгъа кетип, печьге жуукъ жерде артлы шинтикге олтуруп, онг аягъын сол аягъыны юсюне салып, онг къолун башына тиреп, сагъышлы тынгылап тура эди. Анамдан туугъанлы аны кёзлери мылы болуп биринчи кере кёрдюм. Анам а, тюз гурт тауукъча, къатымда чёгюп, бир сёз да айтмай, тынгылауну басханлай тура эди. Мен письмону окъуп бошагъынчы, ол къатыма келгенин эслеген окъуна этмегенме. Хо да, письмода Дарийнаны юсюнден айтылгъан жерин алагъа эшитдирмегенме.

V

Нек эсе да, заман оза баргъаны сайын, жашауда бир тынгысызлыкъ эслене барады. Сюймекликде окъуна магъана къалмагъан сунама. Алгъынча, бири бирине жан атхан, бири бирин кёрмей тёзалмагъан жашха, къызгъа да хазна тюбемейме. Къууанчлада къобуз тартыула,

жырла да мутхузуракъмы болгъан болурла деригим келеди. Ма сау ыйыкъ болду Азнауур, къошха кетип, хапар билдирмей тургъанлы. Кюн сайын асыры жаншагъандан башымы суугъа атарыкъ этип тургъан Лейля да ауузуна къуут алгъанды. Да бири келечилик айтдыргъандан, экинчиси келечи айтхандан эрикген болурла. Телисине аякъ тиреп тургъаннга зорму этерекдиле была? Аллах бирди, Азнауурну орунунда болсам, мен этерик да ол эди. Угъай, ол мени сансыз этип къойса, барып, кесими суугъа атарыкъма. Атам да, анам да ёлмесинле, этерикме алай. Бизни сюймеклигибизни битеу эл билген сунама. Энди Азнауур башха къызны алса, эшикге къалай чыгъарыкъма... Къаллайла жаншайма? Уллу Аллах, сен сакъла алай болгъандан. Папам ёлмесин, энди жангыз бир сёз айтханлай, тебиреп къаллыкъма. Жангыз бир кюнню болжалгъа саллыкъ тюйюлме. Алай мындан арысында жукъ сагъынмай къойса уа, не этерикме?.. Кесими ёлтюрлюкме.

Аллай къыйын кюнлеримден биринде Азнауур конторда мен болгъан отоугъа кирип келди. Биз анда ючеулен олтура эдик, баш бухгалтерни экинчиси Исса, мени бла бирге малчылыкъны чотун жюрютген къыз — Мадинахан. Исса бек билимли адамды. Кеси да сабыр акъыллы. Анасындан ол халда туугъанды дейдиле — кесин таякъла бла жюрютеди ансы, аякъларындан магъана жокъду. Аркъасы да гуппур. Энди юйреннгенме ансы, ал кезиуледе аны къатында олтуралмай, бир къыйынлыкъ кёрюп кетдим. Аллах айтхан жерден кери этсин, аякъларым, сыртым да аныча боллукъ сунуп, санларым, таш бла тюйюлгенча, ачып.

Мадинахан жети классны менден эки жыл алгъа бошагъанды. Узун бойлу, ариу къылыгъы, намысы болгъан къызды. Бир кезиуде кесин Азнауургъа къубултуп айланнганды дейдиле. Алай жаш: «Эмина къуругъу кибик»,— деп, сансыз этип къойгъан хапары барды. Эр киши башы бла тиширыугъа чурум таба айланнганын ол да терс этгенди. Сюймей эсенг, тынгыла да къой. Туура сёз керекди — Мадинахан не менме деген жашны да къарынын аурутурукъ тюйюлдю. Алай ол, Азнауур мени ючюн ёле тургъанын да кёре тургъанлай, бюгюн да андан умутчу болгъанын къоймагъанды.

Азнауур Иссагъа салам айтхандан, бизге кюн ахшы бергенден сора, Иссаны къатына барып, къолун тутду. Бизни уа къолубузну тутмады, узакъдан башын энишге этди,— ол аны бизни бла экинчи кере саламлашханлыгъы эди. Олсагъатда Мадинахан анга къубулур ючюн

къалмады. Жаш кеси тилегинчи, шинтигине олтурмай, ёрге сюелгенлей окъуна турду. Аякъ юсюме уа мен да болгъанем. Алай ол Исса бла хапарлашхан заманда жериме олтуруп, ишими андан ары бардырдым. Да кюнден жюз адам киреди бизге. Аланы хар бирине ёрге къобуп, сын къатып турсанг, бизни ишибизни ким этерикди? Угъай-угъай, халкъыбызны ахшы адетлерине, тёрелерине жетген а жокъду. Мадинахан бла мен ишлеген жерибизге эр киши неда тамата адам кирип, ёрге кётюрюлмей къоймагъанбыз. Намыс — насыпды.

— Пилжан, бюгюн манга Бияслан письмо келгенди,— деди Азнаур, асыры къууаннгандан солууун кючден ала.— Суратыда келгенди. Бир тукъум аскер кийимлери барды кесини да. Ма къарачы.

Бияслан бизге жиберген сурат да тюз аллай эди. Мен суратха олтургъан жеримден ёрге туруп къарадым. Кёзлерим жилямукъдан толдула, жюрегим бир сейирлик къалтырады. Бюгюн болмаса, жюрегими къайда болгъанын да билмегенме. Азнаур мени халими ангылап, амалсызгъа къалды.

— Шинтигинге олтурчу, Пилжан... Олтуруп къара суратха,— деди ол, къолларын ары-бери къымылдата, мени билегиме жабышыргъа да базынмай.— Бир да къоркъма, кёрюрсе, сау-эсен къайтып келмесе. Ой, сен аны алай бош адам сунма. Бияслан жигит жашды. Ууда, чаришде, тутушда да ол кишиге хорлатмагъанды... Ырысды, кёзлерингден жилямукъ чыгъарма. Этме алай, сен ариу къызса.

Олсагъатда жерлеринден туруп, Исса да, Мадинахан да мени къатыма келдиле. Мадинахан мени таба ётеме деп, Азнауурну билегине къатылып, жол беририн тилегенин ангылатыргъа кюрешди. Алай жаш Мадинахан къатына келгенин эслемегенин кёрюп турама. Бу къыйын сагъатымда ол затха эс бургъаным ючюн кесиме айып да бир этдим. Алай жюрек мени эркинлигимде тюйюл эди.

— Кёресиз да, къаллай залим адам болгъанды Бияслан,— деди Азнаур.— Бияслан алай бош адам болса, ол къадар жаш аны ортагъа алмазлыкъларын да билип къоюгъуз...

— Да, жаным, къайынынгы уа махтарыкъса,— деди Мадинахан, суратны эки къолу бла тутуп, анга битеу акъылын, эсин буруп къарагъанын ангылата. Азнаур да, мен да амалсыз болдукъ. Исса да башын энишге тутханлай, бар ауурлугъун таякъларына салып, аякъларын алгъа эки-юч кере силдеп, барып, жерине олтурду.

— Манга алай сейир этип нек къарайсыз? — деди Мадинахан, бу жол кёзлерин бизни таба буруп. Аны кёзлеринде бир такъыйкъаны ичинде оғурсузлукъ, мудахлыкъ да эслендиле.

— Алай окъуна болса да, айыпмыды да,— деди Иса, онг къолун да, кёзлерин да чотдан айырмай,— бир бирге тийишли тюйюлдюле деп киши айталлыкъ тюйюлдю. Не уа ол иш былагъамы тёреди?

Мен Мадинаханнга айып этейим деп ауузуму экиюч кере ачдым. Болсада терк окъуна сагъыш этдим да, аны алай айтханына къууанныган окъуна этдим. Баям, Азнаууp да, асыры уялгъандан башын къоюнуна сугъаргъа жетишди эсе да, айтылгъан сёзге ыразы болуп къалды. Ол мени кёзюме да бир къарады. Дагъыда суратны къолуна алып, кесин аны бла жубатханлай турду. Отоуда сёз айтылмагъаны себепли биз бютюнда амалсыз болдукъ. Не Исса, неда Мадинахан ушакъны башласа эди (бизге тюрт сёз айтсала окъуна), Азнаууp алайда энтда да бир кесек мычырыкъ болуp эди. Алай отоуда Иссаны чот ургъан тауушундан башха ауаз да, сёз да жокъ. Азнаууp, башын энишге тутханлай: «Айып этмегиз»,— деп, тышына чыгъып кетди. Аны кетгенине менден, Мадинахандан къайсыбыз бек жарсыгъаныбызны ангылагъан къыйын эди. Мадинаханны кёлю толгъанын сормай билдим. Кёзлери аз мылы болдула. Узун, назик бармакъчыкълары бла жыйрыгъыны баш тюймесин тешди. Аны тамагъыны, боюнуну ариулугъуна тиширыу башым бла мен окъуна сукъландым. Алтын боюнлугъун тамагъыны ариулугъу жылтыратхан сундум. Солууун теренден алды Мадинахан. Кючлю ахтынды. Къатына иги да жууукъ барып:

— Не этесе, э къыз? — дедим.— Жанынгамы тийдим? — Жукъ айтмады. Мен аны къолтугъуна кирдим да, башымы кёкюрегине къысдым. Ёсюмюм анга тенгши болса, жаягъымы жаягъына къысарыкъ эдим.

— Сен насыплыса,— деп, къулагъыма шыбырдады Мадинахан.— Бек насыплыса.— Алай айтып, къычырыкъдан къырып, жиляп жиберирге аздан къалды. Ол, чукук этгенча, солууун терк-терк ала келип, айыплы бола тургъанын ангылап, эринин къабып, къол бармакъларын ууп, кесин къолгъа алды...

Ол кюн Мадинаханны ишинден магъана болмады. Тышына чыгъа, юйге кире ашырды заманын. Тюзюн айтсам, мен да андан онглу тюйюл эдим.

...Андан сора эки-юч кюнню ичинде Азнауурдан ха-

парым болмай турдум. Баям, Лейлягъа да тюбеген болмаз эди ансы, ол да жукъ айтмады. «Чегет шауданнга суу алыргъа баргъан жеримде Дарийнагъа тюбегенме да, сени бек сора эди нек эсе да»,— деп къакъды-сокъду этип, бир жанына бурулуп кетди ансы, Азнауурну атын да сагъынмады.

Я сыфхан Аллах, Дарийна мынга не зат этген болур? Къарайма да, Къасайны арбазында кесинден башха тиширыу кёрюнюрюн сюе болмаз дейме. Атам ёлмесин, алай а жарарыкъ тюйюлдю. Арбаз бир болгъанлыкъгъа, атам хар жашына энчи отоула ишлетгенди. Хар ким кесини жерине он сабийи болса да сыйынырыкъды. Аланы мал тутар, бичен жыяр жерлери да энчиди. Уллу юйюбюз, кенг арбазыбыз ахшы умутладан топпа-толудула.

— Дарийна мени не эте болур эди? — деп, ауазымы кётюрюп сордум Лейлягъа, узун коридорубузну огъары жанында гитче шинтикчикге олтуруп жюн тите тургъан анам да эшитсин деп.— Биясландан письмо затмы алгъан болур?

— Анса уа биле болмазса... Къарындашынг аны таба, бизни къара шайына санарыкъ тюйюлдю. Кёремисе аны сен, аллай бир заманны ичинде атымы бир къагъыт журун бла жокъламагъанын.

— Хо да, Жакону да, сени да кишиге кёл ашар жеригиз жокъду. Бири биригизни тапсагъыз, дуниягъа от тюшюп къалса да, эсигизге аллыкъ тюйюлсюз. Ётюрюкдю дечи! Бюгюн-бюгече да баргъан жеринде санга саугъала алыргъа кюрешеди ансы, бизни атыбызны сагъыннган окъуна этмейди. Аны билмегенми сунаса...— Лейляны къозутама деп, асыры къаным къызгъандан, кесим кырты болдум,— Лейлягъа бекден-бек къычырып башладым. Алай бош угъай, кёлюм бла, къанымы къыздырып.

— Э къыз, анда не дауурдан къыра айланаса? — деп къычырды анам.— Ауузунгу тый. Кесинден тамата бла ёрелешген адам алады жанымы...

— Амма, ойнагъан этебиз.

— Ойнагъан адам аллайла сёлешмейди.

— Да манга ийнанмай эсенг, келининге сор. Ойнагъан этебиз да, Лейля?

Лейля, отоуундан тышына чыкъды да: «Сен аман алтыаякъчыкъса»,— деп, къулагъыма шыбырдады. Анама уа:

— Амма, бош ойнагъан этебиз,— деди.— Биз алай безирей туруучубуз. Къайгъы этме.

Мен Лейляны жанына тийген болурма деп къоркъдум. Боюнуна тагъылып, башымы башына тиреп: «Келинчик, Дарийна бла не юлешесе? — дедим.— Бурмай айт».

— Бир зат да угъай. Юлешип, юлешмей да, ол неге керекди манга?.. Ол жашны этгени ачыу тийип айтама ансы. Юйлю балта тышында къалгъанлай. Ким эсе да бир къарындашынгдан кюн сайын письмо алады. Мени уа, кечеми, кюнюмю да анга саулукъ-эсенлик тилеп жашагъан адамны, дунияда барым-жогъум да белгисизди. Санга алай этсе, ачыу тиерикмиди? Атам да, анам да ёлмесинле, ашап къояренг.

— Къой-къой, аллай бир чамланып турма. Ол бусагъатда киши къайгъылы да болмаз. Кёресе да, атасына, анасына да жылдан бир письмо иеди. Хар жолдан санга энчи салам айтады. «Жангыз келинчигиме жюрегими терининден къызыу салам»,— демей къоймайды.

— Сёзню семиртирге къалай сюесе сен...

— Дарийнаны юсюнде уа Биясланнга тырман этмейик. Сюймекликде кюч уллуду. Аллах бирди, Азнаур ючюн къутургъан суугъа секирирге хазырма.

Ол сёзлени биринчи кере айтханым ючюн жунчудум, келиним болгъанлыкъгъа, Лейлядан уялдым.

— Къарачы ол уялмагъанчыкъгъа,— деди Лейля, мени къучакълап, башымы кесини кёкюрегине къаты къысып.— Да аллай бир заманны ичинде Азнауурну аты сагъынылгъан жерде кесинги шайтанлы этип нек тураса да? Кёремисе сен аны, мени да ауузтюкюрюгюм къуругъунчу жалындырып. Тохта сени бир. Тюз да Азнауурну кёргенлей, бюгечеден оздурмай къачыргъан эт дерикме. Тюнене да школгъа келип, тёгерегиме айланып, сёз айтыргъа уа базынмай кетгенди.

— Э къыз, бу мен айтхан затланы юсюнден анга жукъ сагъынсанг, ёмюрде кёзюнге къарамам. Эшитемисе? Ёлюп къалайым андан эсе.

— Оллох-оллох, не бек ырысладынг.

— Мен акъылсыз адамма. Тели оюмланы башында туталмагъанны не акъылы боллукъду!

Лейля мени къолтукъларымдан дыгъыл этди да, аямай кюлдюрдю. Кеси да къарынындан тутуп кюлдю.

— Ой, сиз телилени огъесе, сабийле кибик, не этесиз? — деди анам. Ол кеси да ышарды.

Биясланны фин урушха кетген хапары келгенли, бизни юйде бюгюнча жарыкълыкъ эсленмегенди. Бизни алай къанкъылдагъаныбызны атам кёрсе, жанына тиерик болур эди. Ол кюнден-кюннга мудах да, мыккыл

да болгъанлай барады. Биз билмеген бир уллу къыйынлыгъы болгъан сунама жюрегинде. Айтхан сёзюнгю уллу къулакъгъа алгъаны жокъ, бизни бла да хазна хапарлашханы — жокъ. Кёрюп турама, анама уа сакъды. Юй жумушда анга болушургъа окъуна кюрешеди. Баям, ала кеслерине жангызлыкъ жашауну ачы дерслерин ала болурла,— «Сабийле, юйдегили болуп, айырылып кетселе, къалай боллукъбуз?» — деп, анам атамы кёзюне соруулу къарагъанын аз эшитмегенме. Бир даулашсыз, ала ол жашаугъа хазырлана башлагъандыла. Атамы мудахлыгъы да анданмы болур? Ала Азнаур мени ызымдан тюшюп айланнганын да эшитгендиле. Мен ангылагъандан, ол затха ала да ыразыдыла. Атам, бир-бирлеча, къызларына адам лакъырда этсе, отдан кёлек кийиучюледен тюйюлдю. Не уа Мусса деп, бизге жуукъ жетген бир киши барды да, алайда — ол къабырланы къатында дуппурда жашагъан Мусса, къызын эрге къачыргъандыла да, къауал да алып, кеси ызындан барып, сыйырып келгенди. Ол жаш бир иги жаш эди. Кеси къыйыны бла жашагъан юйюрден чыкъгъан, хыпый-сыпыйы болмагъан. Мал тутхан, юй жюрютген адам. Мусса алай эте кетгенди да, юйюню-юйюрюню къатына да киши бармай тохтагъанды. Тёрт къызны бек гитчеси кимге эсе да баргъан хапарын айтхандыла ансы, къалгъан ючюсю уа къарт болдула да къалдыла. Кеслери уа бир иги адамла — сыфатларыны, акъылларыны да несин айтаса.

«Мусса бу дуниядан къачан къурурукъ болур?» — деп, кесини къаршы жуукълары сёзюн этгенлерин эшитгенме.

Бизни атабыз а аны къатында файгъамбар кибикди. Анисат Ачаннга къачаргъа айланады дегенлеринде, жаланда къызыны акъылын билирге сюйгенди. Аны акъылын ангылагъандан сора уа, анабызгъа: «Жаш да, атасы, анасы да биз къачар адамла тюйюлдюле, жумушугъузну этигиз»,— деп, эркинлик берип къойгъанды. Иш Налжаннга бла Сеидге жетгенде да, тюз алай этгенди. Энди Анисат да, Налжан да толу юй болуп турадыла. Сабийлери ёсе келгенине къууанып жашайдыла. Киеуле да колхозда кеслерини ишлерини беллерин бюкген, ата-анагъа намыс берген адамла.

Атамы бир кесек жюрегин къыйнагъан Жако болгъанды. Соргъаны-оргъаны болмай, къатын алып келип къалгъанды. Аны да алгъа юйге келтирмегенди, Анисатлагъа элгенди. Атам Ачан Жакону бла Лейляны тойларын, оюнларын да этгенден сора, келинни юйге

алай келтиргенди. Аны ючюн а хар затны адети бла этгенди. Келини келгенде, юйюбюзде согъулгъан къобуз тауушсау элге эшитиле болур эди. Не уа аллай кюнюбюзде, жашланы сагъынмай къойсакъ окъуна, атабызны, анабызны намысын этмезлик элде ким барды? Адамла юйлерибизге, арбазыбызгъа сыйынып болмай эдиле. Перекетми дейсе, алайда бир къазан, былайда экинчи къазан къайнай, арлакъда тиширыула жалгъауучлада лёкъум, хычин бишире. Уллу юйде къартла иги жетген, кёмюкбаш бозадан кекире, тиширыулада да боза, чай ичгени да бар. Жашла, къызла уа арбазда тойну къыздыра. Азнаур бла ары дери да сёзюбюз бар эди. Ишибизни былай тереннге кетиуюне уа жол Жакону тоюнда салыннганды. Ол мени абизехге тутса, насыпсыз аякъларын алалмай, терлегенлери барып, бир амалсыз бола эди. «Пилжан, бюгече менден башха адам бла тепсесенг, жаныма бек тиериксе»,— деди Азнаур, сёзюн манга кючден эшитдире. Мен кюлдюм. Баям, жанына тийген болур эдим, той чачылып кетгинчи, мени бла тепсеген этгенликге, ауузун ачып сёз айтмады. Тойда битеу жашла кесиме къарагъан сунупму огъесе алыкъа сюймеклик не зат болгъанын билмегенликденми, Азнауурну ол халин сансыз этип къойдум. Аны ючюн кесими этими кесим ашайма...

Юйде анамы жумушладан кери тутаргъа кюрешеме. Суугъа иймейме, ийнек саудурмайма, быстыр жуудурмайма, аш этдирмейме. Алай жубанчсыз а турмайды. Эрттенликде отну тиргизген ол, кечеден къалгъан ашны жылытып столгъа салгъан да — ол. Атам ёлмесин, эрттенликде эртте туралмайма ансы, анама аланы бирин да этдирлик тюйюл эдим. Эрттенликде эртте къобуп, уллу юйде от жагъада кёмюлюп тургъан отну ачхан заманынгда ол мыдыхдан ургъан жылыуну хычыуунлугъуна кёп зат жетмейди.

Арт кезиуде атам эрттенликде ийнеклени кишиге саудурмайды. Отун жарыр, от этер. Анам бла уллу ушакъ нёгер болмай эсе да, къатында сагъышлы олтургъанлай а турур. Угъай, бюгюн ол битеу сабийлери юйюнде болуучу замандача жарыкъды. Эки жашы да, эки къызы да, киеулери да юйдедиле. Ала алай жыйылгъанларында, Алабайны жиберип, къошдан къой келтирип сойду. Атамда бла анамда болгъан къууанчны чеги жокъ эди. Ала, баям, Биясланны юйде болмагъанын окъуна унутхан болур эдиле. Алай бир заманда Лейля:

— Жашыбыз да сау-эсен келип, ма былай бизнича

олтурсун,— деди. Гюняхы кесини болсун, ол алайда кесин башхаладан эсли кёргюзтюрге кюрешгенлиги да тюйюл эди. Биз барыбыз да Лейля алай халал жюреклиден айтхан сунуп къойдукъ. Жако уа боюнун ёрге созуп, бек къууанды. Ойнагъанмы этесе, Бияслан биргебизге болмагъанын жаланда аны къатыны эслегенди.

Тюзюн айтсам, олсагъатда ол сёз кишиге да керек тюйюл эди. Барыбыз да суу къуйгъанча болдукъ да къалдыкъ. Ашха-суугъа узалгъан окъуна жокъду. Анам а кесин сытылыргъа хазырлады. Атам терк окъуна эс жыйды да, кечеги бёркюн ёргерек кётюрюп, кёнделенине баргъан ызлыкълары суу ызлача билинип тургъан мангылайын ачды. Шинтик къулакъдан жан жаулукъну алып, мангылайын сюрте айтды:

— Сау бол, къызым. Бюгече сен этген алгъыш къабыл болуп кёрсем, нохтабаунг хазырды.

Атам алай айтханда, Лейля бютюнда кирпилдеди.

— Ашха узалыгъыз,— деди атам.— Ичиндеги, тышындагъы да Аллахны къолундабыз. Дуниягъа тынчлыкъ тилейик. Энди былайда юч-тёрт юйюрню адамлары олтурадыла, хар юйюрге Аллах игисин айтсын. Ырысхы жарлысы болсакъ да, адам жарлысы болмайыкъ. Къайгъыны ишин этсенг, ол тохтамай кесин жокълатханлай турады. Кече, кюн да иги къууум этейик. Ол заманда жюрек да тынчлыкъ табады, ишинг да алгъа барады. «Къоркъгъан къоркъгъанына жолугъады»,— деп, сёз барды халкъда. Аны да унутмайыкъ. Бир биригизге билеклик этсегиз, бир биригизни жюрютсегиз, намысыгъыз да жюрюр, насыбыгъыз да болур. Ашагъыз, ойнагъыз, кюлюгюз. Бюгюннгю кюн мени жашауумда бек иги кюнлеримден бириди. Быллай бир адамы болгъан кишини бла къатынны башлары кёкге жетерге керекди.

— Уллу Аллах къызгъанмасын,— деди анам. Анга да жан кирди. Кеси да ашайды, туудукъларыны кимине къарылмазча аш узатады, кимине айран ичиреди.

— Узакъ бармай сени кишичигинг да ма бу киеулени къатларында олтурлукъду,— деп, Лейля къулагъыма шыбырдады. Аны айтханын адам эшитген сунуп, жюрегим чыгъып кетерге жетишди. Къулакъларым отча къыздыла.

— Бир да, нек эсе да, сиз экигизни дауругъуз да, шыбыр-шубургъуз да къурумайды,— деди анам, башын ёрге да кётюрмей.

— Хо да энди, сен хар затны да эслеп турургъамы керексе,— деди атам, бир уллу жиликни бичагъы бла та-

залай. Ол киеулерин бюгюн биринчи кере, къоймай, кеси бла бирге хант къангагъа олтуртханды да, баям, бизни жаныбыздан артыкъ сёз айтылырын аны ючюн сюймейди. Анам да, атам айтханнга сёз къошмай, тынгылап къойду. Киеулерини къатында атабызны тырман этенин а жаратмады дейме, башын ёрге кётюрюп, атабыз таба къарады. Алай ауузундан сёз чыгъармады — кесин туудукъчукълары бла жубатыргъа кюрешди.

«Жерде ёлюмден эсе сюймеклик кючлюдю деп эшитгенме,— деди биягъы Лейля, мангылайын башыма тиреп, хар сёз айтханы сайын эринлери къулагъыма жете.— Сен анга ийнанамыса?.. Мен а ийнанама. Ма, сёз ючюн, къыз жашны жанындан эсе бек сюеди дейик. Кюнлени биринде уа жаш башха къызны сайлайды да, къатыннга аны алады. Аллай заманда сюйген жашындан къуру къалгъан кесин суугъа атарыкъды».

«Ауузунг къурусун сени,— дедим ичимден.— Кёзлеримни бери къармап, дуния жарыгъын кёрмезча этип къойдунг да. Я Аллах, мени къарындашымдан кери санга бир аман кюн келсин».

Мен Лейляны кёзюне жютю къарадым. Алай аны бетин экили кёрдюм. Бир кесек эс жыйгъандан сора къаргъыш этгениме бек сокъурандым. Келиним манга эгечимденми башхады? Да не этейим да, Лейля ол огъурсуз сёзлени айтханында, такъыйкъаны ичинде башыма жюз тюрлю сагъыш келди. Барысы да къайгъылы, борбайларымы къыйгъан ачы сагъышла. Азнаууур башха къызны сюйгенча болду. Мен дуния жашаугъа термилип тургъанымлай, ол сюйген къызыны къолтугъуна кирип, тюз да къатым бла озду. Ол къыз алай сейирлик кюлген эди — мен аны кёзюне къарагъанымлай, таудан болгъанны аякъ тюп этип келген ырхыны тюбюнде къалгъанча болдум. Не уа Азнауурну тою болгъан кече барып кесими Бахсан суугъа да атаргъа къолумдан келди. Да сора манга аллай кюнню келтирген Лейлягъа къаргъыш этмей къалай къойгъун?

Баям, Лейля мени къанымы бузулгъанын ангылагъан болур эди, андан арысында аллай огъурсуз сёз айтмады. Ойнаргъа-кюлюрге кюрешип турду. Анисатны гитче жашчыгъын къоюнуна алып, биягъы мени къулагъыма былай айтып да бир шыбырдады: «Я ахшы Аллах, манга быллай бир къачан тууарыкъ болур? Жугъум болмазлыкъ сунуп, асыры къоркъгъандан, ичимде жаным жокъду».

«Аны умутун а бир да этме,— дедим мен да кесича шыбырдап.— Сабий тапмагъан келин керек тюйюлдю бизге».

«Э къыз, къаллайла сёлешесе?»

«Боллугъу алайды...»

Олсагъатда Лейляда болгъан халны кёргенимде, анга жаным ауруду. Къалай эсе да, ууртлары бла мангылайы багъыр бетли болуп, кёгерип, бурун жанлары саргъалып, адам танымазча болуп къалды. Да мен да тынгылап къояргъа керек эдим неда кёл этдирир сёз айтып. Ол бизге келгенли алай кёп болмайды, сора аны жюрегине аллай къоркъуу нек тюшгенин а англамадым. Атасыны тёрт эгечинден бири къаратон болгъанын а эшите-эшите тургъанма, ол сёзге уллу магъана бермегенликге. Бизни халкъда эр киши, тиширыу да болсун, къаратонну уллу намысы жюрюмегенине хар заманда сейир этгенлей тургъанма,— хазна магъана уа бермегенме. Бу мамыр ингирибизде, Лейляны халине къарап, жюрегини терезинден чыкъгъан шургуну сезип, ол бек огъурсуз иш болгъанын англадым. Мен англагъандан, Лейля кесине къаратхан этген болур. Ким болур аны жашлай жанын жерге сукъгъан? Ким эсе да, ол иги адам тюйюлдю. Биреуню гюняхын ала тура эсем да билмейме, болсада анга аллай шургулу сагъышла кеслери алларына келип къалмагъанлары уа баямды.

«Ол ишни къоркъуунун асыры эртте эте болурмуса? — дедим Лейлягъа.— Бош къарайса, кёлюм бла айтама. Сен эрге баргъанлы, беш-алты ай болады. Келинле ол затны сынамай беш-алты жыл окъуна турадыла».

Лейлягъа бир кесек жан кирди. Хар ким хант къангадан ёрге кётюрюлгенлей, къарап-къарагъынчы столну ариу, тап жыйды, адырланы таза жууп, шкафха жыйды. Бу жолгъа дери юйде аны бла теппе-тенг шапалыкъ этсем, кюрешме, мен кесим деп айтмагъанды,— бюгюн а къолуму тийирирге окъуна къоймайды.

Ол кече атам киеулени, къызланы да юйлерине жибермеди. Кече белине дери юйде жукъу къайгъы этген болмады. Аямай хапарны къыздыргъанлай турдукъ.

Ой, ол кече къалай насыплы эдик биз!

VI

Битеу халкъгъа бирча келди аман кюн. Мен Азнауургъа къачхан кечени эрттенлигинде уруш башланнган хапар хар юйге, дунияны къара чарс этип, къара

булутланы бирге жокку этип, жерни башын тюбюне айландыргъан боранча кирди. Алыкъа уруш бизден узакъда эсе да, болгъан ушкок от ийис этди. Уллу, гитче да блюмню кёзюне къарап тохтадыла. Угъай, ол отну оюнга санагъанла да бардыла. Жашлыкълары, жашаулары эсиртгенледен бир къаумла, жаныбыз саулай хорламсыз къайтмакъ деп, кирпилдеп айланнганла да жолгъа кеслерин кимден да алгъа хазырлайдыла, кёкюрек кючлери бла немецли танкланы тырыкъларына аз да ишекли тюйюлдюле. Атам ёлмесин, аланы ол халлары кёплени алгъа кёллендирди. Азнаур да жолгъа биринчи болуп аланы хаталарындан атланды. Кесини кишилигин кёргюзтюрге ашыгъа эди ол. Муратына жетген да этди — келин отоуда жаланда бир жангыз кече къалып, кёз кёре тургъанлай арбаздан думп болуп къалды. Олсагъатда арбазда къарт къоз терек да мудах болду. Секирип атлыны жерге алыучу сарыкъулакъ парий да, юйге уллу палах келгенин ангылагъанча, ауур башын ал эки аягъыны юсюне салгъанлай, хымил кёзлеринден жилямукъ келгенлей сау кюн, кече да жатханлай турду. Бир кере ёрге туруп, сынсый келип, ачы улуп жиберди. Ол заманда Азнаурну атасы арлакъда, халжаргъа кирген жерде, чалыгъа таяндырылып тургъан сенекни алып, былай, бели табагъа сермеди да, улугъанын унутдурду. Отоууму терезесинден къарап кёрдюм ол затланы барысын да.

Ийнаныгъыз, алгъа мен Азнаурну урушха кетгенин капегиме да санамадым. Ол артмакъчыгъын да аркъасына атып кетип тебирегенинде, ызындан терезени гуржаба жабыууну тешиклеринден къарап, кюлгенлей турдум. Аны уа эки кёзю мени отоууму терезесинде эди. Атасындан, анасындан уялмагъаныма сейир окъуна этдим. Башлы сахтиян чурукъларыны жылтырагъанларына, темир бетли ысхарладан гелефей кёнчегини бла кёлегини аны юсюне жарашханларына къарап турур эдинг. Башында уа акъ къалпагъы. Бир да кёлюгюз кюлмесин, башына бёрк кийсе, алышынмай ийнаралгъа ушарыкъ эди. «Бу, тойгъа баргъан кибик, не омакъ кийиннгенди?» — деп окъуна айтдым кеси кесиме.

Терезеден а къарагъанлай турдум, тели сабийча, кесими къол бармакъларым бла жубана. Билмей эдим артдан келлигин. Азнаурну анасы ол къадар жилямугъун тёкгенинде да, къарап турдум.

— Эй жаш, арбаздан чыкъгъынчы, артха къайт да,

келин бла да саламлашып чыкъ,— деди Азнауурну анасы.— Ол айып тюйюлдю.

Азнауур артха туракълады. Болсада аны ашыра чыкъгъан ол къадар адамдан айырылып, артха, отоуна, къайтыргъа базынмады. Атасыны кёзюне да бир къарады. Баям, ол да анабыз жанлы болуп сюелсе, артха къайтхан окъуна этерик болур эди. Алай атабыз ауузундан жангыз бир сёз да чыгъармады. Ол жашына: «Ахшы жолгъа бар»,— деп окъуна айтмады. Къолун а тутду. Бети сау адамны бетине окъуна ушамай эди. Ма былай, тынгылауну басханлай, башын энишге ийгенлей, адамла алгъа барсала, алгъа барып, тохтасала — атлашын тохтатып турду. Энди ол, жыл саны келген адам, жашына да, къалгъанлагъа да бир кёл этдирир сёз айтыргъа керек тюйюлмю эди? Угъай, угъай, айтханым уллу Аллахха ауур тиймесин, къайын атама ичимден окъуна тырман этерге эркин тюйюлме. Аллах, сен кеч.

Азнауур кёз туурадан не къадар узая баргъаны сайын, артха бекден-бек къарай баргъанын сеземе. Ол аякъларын сокъур адамча алады. Бизни орамлары-бызда таш табылмаймы къаллыкъ эди — бир тапсызла абынып, жыгъылыргъа аздан къалды насыпсыз. Олсагъатда анасы аны абыннганына асыры ырыслагъандан, аман сагъатлы болду.

Нек эсе да жюрегимде бир тюрлю тынгысызлыкъ барды деп ангыламайма. Азнауур бюгюн жолгъа атланнганлыкъгъа, тамбла артха къайтып келлик сунама. Алай бирде мен ангыламагъан сезим — Азнауурну юсюнде болгъан битеу халларын танысыкълатады. Мен ёмюрюмде эшитмеген ауаз: «Кёзлеринден, сёлешген сёзюнден, атлагъан атламындан да танысгъынгы ал»,— деп да шыбырдайды. Бир затны да къулагъыма алмайма — энди Азнауурну танысыкълайма десем да, табарыкъ тюйюлме, ол кёз туурадан ташайгъанды. Мен а, ау тюбюнден чыгъып, биягъыча, гуржаба терезе жабыуну тешикчиклеринден тышына къарагъанлай сюелеме. Аны ашыра келгенле да къайтмагъандыла артха. Арбазда, орамда да кишини кёрмейме. Дигизам да халкъны биргесине чыгъып кетгенди. Азнауурну эгечинден туугъан Кулинагъа айтама. Аны барыгъыз да таныйсыз. Ол къобузгъа жан салгъан, жырына халкъны тынгылатхан къызды. Чечеклик, мени мында жангыз кесими къоюп кетмесе да боллукъ эди. Алай, мен ангылагъандан, бюгюн Азнауурну жууугъу-тенги келин-къыз къайгъылы тюйюлдюле. Аны не къадар терен ангылай

баргъаным сайын, башымы огъурсуз сагъышла аллай бир кёпден-кёп ала барадыла.

«Ах, кюнюм, бюгюн Азнауурну ахыр кёре болурмамы? Кет, андан эсе, ёлюп, жерге кирейим!» Ол оюмладан сора хар зат да тюрленди да къалды. Бусагъатчыкъда кеси кесими жубата, Азнауурну кетгенин сан этмей тургъан адам, тели болургъа жетип къалдым. Уруш хычыуун иш болмагъанын энди ангылай башлагъанма. Да сылхырма ансы, Бияслан фин урушха кетгенден сора бизни юйюбюзде болгъан къайгъыдан окъуна оюм этсем эди уа. Ол итден туугъан Гитлерни адамларыны кюйсюзлюклерин а айтып тауусмайдыла. Жетген жерлерин кюл этип барадыла дейдиле. Алай аланы барысы да эмегенле болуп къалсала окъуна, Совет къыралгъа не эталлыкъ сунаса? Бизни элде окъуна не къадар жигит жаш барды! Атам ёлмесин, лячинле кибикдиле... Къалай боллугъун ким билсин, алай мени жюреги м а бек къайгъылыды. Бу мени жазыуларымы окъурукъ адамла, сизге уллу Аллахны аты бла ант этейим, Азнауургъа бир зат болса, бу дунияда жангыз сагъат жашарыкъ тюйюлме. Ол заманда эллилерим жашлай жоюлгъан Азнауургъа бла баш ауу алынмай къалгъан Пиджаннга жыр этерле да, жюреги такъырланы жилятырла. Алай болса, мен да къабырымда тынч жатарма,— халкъ бизни унутмагъанына къууанып. Бир къоркъууум — ол дунияда Азнауургъа тюбеяллыкъ болурмамы? Да ёлгенле уа ол дунияда бир бирлерине тюбейдиле дейдиле. Алай, мени акъылыма кёре, бирге бир элде ёлгенле тюбей болурла ансы, Азнауур дунияны бир къыйырында, мен а экинчи къыйырында. Айтып къояйым, Азнауургъа ол дунияда тюберигими билсем, ёлген этерикме деп бир да къоркъурукъ тюйюлме. Башхамыды къайда жашасанг да, сюйгенинг биргенге болсун ансы. Акъылсыздан тюйюл эсем, башхалыкъ жокъ сунама. Угъай, кесими тели затлагъа хорлата тура уа болурмамы? Ой, юйюнге, дин ахлусу адамла да бир зат биле болурла да. Ма бу дуниягъа жаратылгъан кюнлериндан башлап, ёлюп кетгинчи, уллу Аллахха ол дуниялары ючюн къулланадыла да. Мындача, анда да барды жашау!

...Ал кюнледе мен Азнауургъа, къарындашларыма этгенча, урушха кетген адамлары ючюн чачын башын жыртхан хазна жокъ эди. Алай элге аркъа жиклени къалтыратхан письмола келе башлагъанлай, уллуну, гитчени да къарыны бура башлады. Къобуз, жыр тауушдан топпа-толу болуучу элибиз киндик къанлары тёгюл-

ген жерлери ючюн жан берген жашларыны жиляуун этеди. Хазна кюн озмайды, уллу элибизге бушуу хапар келмей. Къаллай жашланы юйлери къуруду! Тюнене элибизге къууат берген: не къыйын ишни да белин бюгюучю, тойлада, оюнлада адепни, ариу къылыкъны юлгюсюн кёргюзтюучю, келечилери иги хапар айтса, сюйген къызларындан письмола алсала, асыры къууанггандан, башлары таулагъа тенг болуучу жашларыбыз уруш аулакълада оба болгъанларыны юсюнден хапарла келедиле. Ой, анам, мен жарлы, аланы кебиннге ким салады, алагъа къабырны ким къазады, дууаларын ким окъуйду? Ой, анам, мен жарлы, алайда орамны ёрге тебиресе гинязгъа ушаучу Далхатны, лакъырдасы, чамы бла кесин халкъгъа сюйдюрюучю Эшеуню, комсомол жыйылыулада сёлешсе, жашы, къызы да сагъайып тынгылаучу Бахатны, жюреги ахшы умутладан толу — билимни уллу жолун сайлап, Москвада окъууун бардыргъан Жашауну кёзю къыйып жерге ким салды? Аланы ёлтюрген мурдарны аягъы басхан жер отда кюе болмазмы? Аллай жашланы ёлтюрген мурдар дунияда жашаргъа эркин тюйюлдю. Кюнню кёзюн кёрюрге эркин тюйюлдю!

Жашларыбызны жиляуун сау эл этеди. Бушуугъа бир бирлерин танымагъанла да барадыла. Бушууда ёлгенни кесин, адамларын танымагъанла да жиляйдыла. Сал басхыч а чыкъмайды юйден. Эфенди: «Ёлюкню чыгъаргъан этебиз, жууугъу-тенги кирип кёрюгюз, ыразылыгъыгъызны беригиз»,— деген сёзлени унутханды.

Элибиз тойсуз да тюйюлдю. Келин алгъан, къызын чыгъаргъан да барды. Алай аллайла аздыла. Юйдегили болгъанланы асламысы урушдан сакъат болуп къайтханладыла. Ой анасыны, къазауатда адамлары болгъанла аллайлагъа къалай бек сукъланадыла. Мен а сукъланмайма. Азнауурну неда къарындашларымы санлары, кёзлери, къашлары керекли болуп кёрмейим ансы, ёлген окъуна этейим. Урушдан къайтханланы уа кимини буту жокъ, кимини къолу жокъ, кимини кёзю чыгъып. Кет-кет, Аллах сакъласын. Ол устаз болуучу Юсюп бир бутун урушда тас этип келгенди да, къатыны кесин кишиге тенг этмей айланады. Юсюп орамны ёрге тебиресе, чончая-чончая, къатын кибиги да аны ызындан сарымсах тузлукъдан кёпген гура кибик, башын кёкге тутуп. Не бек махтана эсе да, Юсюпню гаккыбаш къатынына да сукъланмайма.

Азнауурну атасыны-анасыны тилеги бла жууугъумтенгим мени ау тюбюнден чыгъарып, башыма эркин

этдиле. Ол къыйын кезиуде да эки жаны да адетден, тёреден чыкъмадыла. Азнаууpну атасыны эгечи граждан урушда жоюлгъан эрине иги адамыча сый салмагъансыз деп бир кесек дауур этди ансы, хар ким да бизникиле келтирген ырысхыгъа ыразы болуп къалды. Анам андан сора кёп да озмай, эки къызын бла келинин да нёгерлеге тутуп, бернеми да келтирип, анасындан къалгъан кюбюрчюкню да манга саугъагъа берип кетди. «Тамататаладан къала келген тёрени бузмайыкъ,— деди анам, кюбюрню эшик артындан мени ундуругъум болгъан жерге жуукъ тарта,— сен юйюрде бек гитчебизсе, кюбюр да санга тийишлиди. Ичинде кёп зат жокъду. Аланы да башынга жаратырса. Сабийиме къояма десенг да, ол да сени ишинг. Мындан арысында къалай боллугъубузну жашау кеси кёргюзтюр. Хайт да. Белни къаты къыс. Киши арбазындаса. Бир къыйынлыкъны — он зауукълугъу».

...Анамы кёзлери биле-биле гитче да болгъандыла, тереннге да кетгендиле. Манга ол сёзлени айтхандан сора анамы кёлю толду. Аны алай болгъанын ёнюню къарылгъанындан билдим. Бир кесекден, тамагъын ариулады да: «Къыз, манга бир суу уртлат»,— деди. Аны да бир-эки тогъуп къойду. Сёзю уа алгъынча шатык чыгъып башлады.

Анисат юйюр таматабыз эди. Болсада ол кесин сюйген адам болгъанына атам-анам бек жарсыйдыла. Аны алайлыгъына атам бютюнда бек кюеди. Не ата, не ана тукъумда чыкъмагъанды аллай адам. Бюгюн анам кюбюрню манга бергенинде, Анисатны бетинде бир хал бар эди да, «бусагъат анга болур болады» — деп, кеси кесиме шыбырдадым. Гюрбежиде темирчи темирни къызыл мыдых болгъунчу отда тутуп, андан сора аны тёш юсюне салып тюе келип, дагъыда айландырып суукъ суугъа сугъуп чыгъаргъанында темир къаллай бет алгъанын кёргенмисиз? Анисатны бети тюз анга ушай эди. «Угъай, анам, кюбюр таматабызныкъы болсун»,— деп мен да айталмадым. Келе-келген тёре алай эсе, не этерик эдим?

— Барыгъызны да кичигиз болмагъаныма насыбым да бар эди,— деди Анисат, манга келтирген хапчукларын бир бири юсюне тапчыкъ къалай.— Алай болса, бу эски кюбюр манга жетерик эди...

— Да, Анисат, кюбюр сени ауруууну алсын,— дедим.— Мен аны сенден къызгъанмайма.

— Аны оноуу санга жетмегенди,— деп, анам сёзю-

бюзню чорт кесип, андан сора кюбюрню юсюнден жукъ сагъындырмады.

Ол кюнден арысында Анисат мен болгъан жерге аягъын басмады. Ёпкелеп этди деп билмейме, кеси юйюбюзде неда орамда, ишлеген жеримде тюбесе да, мени жанына юлюш этгенлей жашайды. Юйюне чакъырып, аз-кёп болса да, саугъачыкъла берип, къууандырып да жибереди. Азнауурланы арбазларына уа башын буруп да къарамайды. Алгъа кюбюр ючюннге этген сунуп турдум, ол сунууумда да бар эди магъана, алай Азнауурланыкъыла бу алды-бердиде хазна ыразы этмегенлери уа керти эди. Юйюню таматасына салгъан сыйлары асыры учхара болуп къалгъанды. Анам: «Бу дуния къатышхан заманда ырысхы къайгъыдан сора къайгъынг жокъмуду? — деп, бек урушхан да этеди.— Халкъ жаны къайгъылы, сен а...»

Анисат аны да къулагъына алмагъанды.

— Бир кюн жашасам да, намысым бла жашаргъа сюеме,— деп къойгъанды.

Алай болгъандан арысында уа анам да ол затны юсюнден сагъынмагъанды.

Налжанды, харип, токълу кибик, жюрек халаллыгъын халкъгъа ача, ушхууурундан жууукъгъа, къоншугъа юлюш чыгъара айланнган. Къайынларымы эрикдиримме деп къоркъады ансы, бизге хар кюнден келирге да угъай дерик тюйюл эди, ишлеген жерими жокъламай а кюн оздурмайды.

— Э къыз, Дарийнагъа иги бола тур,— деди Налжан, манга конторгъа жумуш бла келгенин ангылатхандан сора.— Сиз тенг къызласыз. Аны юсюнде къайсыбыз да къарындашыбызны бетин этерге керкбиз. Асыры мудахдан кеси да ёлюп къалады.

— Ёлме къой.

— Тоба де, э къыз.

— Нек айтама. Ол иги адам болса, Биясланны кесибизни къыралыбызгъа келгенин айтмай турлукъму эди?

— Аны юсюнде Бияслан кеси терсди.— Ол письмону бек алгъа атасына нек жазарыкъ тюйюл эди?

— Жазгъанды. Дарийнагъа келген письмосунда: «Юйге жиберген къагъытларыма жууап жокъду, аладан бир хапар билдирингни тилейме»,— деп турады. Ол бетсиз а, кесим соргъунчу, бир сёз айтмагъанды. Тюзмю этгенди? Ашыкъма, мен аны тилкъау этерме.

— Тели болма. Къыз Бияслан бош сёз орунуна

жазгъан сунуп окъуна тура болур. Алай боллукъду ансы, анга келген письмо бизге нек келмезлик эди?

— Бир да, эки да айтма, ингирликде, олтуруп, Биясланнга тынгылы письмо жазарыкъма. Мындан арысында ол уялмагъанны атын сагъынсанг, манга къарындаш тюйюлсе дерикме.

— Андан эсе ёлюп къалайым. Мени къап, алай этсенг.

— Не жанынг аурургъа къалдынг бу къошунбетге?

— Кет-кет, жанынга тийгенди да, андан жаншайса ансы, чырайына сылтау табарыкъ тюйюлсе... Санга Азнауурну эгечи алай этип тохтаса, не этерик эдинг? Адамгъа сёз айтырдан алгъа иги сагъыш эт.

— Аны бир сагъыш этер жери жокъду. Сени да сыйынг тёпемде болсун ансы, Азнауур мени некяхлы адамымды. Дарийна уа Биясланны кимиди? Сен сагъыш этчи, манга сёз айтырдан алгъа... Сора Азнауурну бла мени арабызны бузаргъа кимни да не иши барды?

— Аманлыкъ этерге сюйген адам не заманда да аны амалын табарыкъды.

Не кюрешдим эсе да, Налжанны Дарийнаны юсюнден акъылын тюрлендиралмадым. Андан ары тамата эгечими жанына тиерге да сюймедим. Сен айтхан болсун дедим эсем да, анга бой салмагъанымы кесими халим бла танытдым.

Налжанны да эшикге чыкъгъаны, Дарийнаны да конторгъа киргени тенг болду. Аланы экисини да саламлашханларын къулагъым бла эшитген окъуна этдим. Дарийна босагъадан атлагъанлай, башымы энишге ийип, аны келгенин эслемеген кибик этип къойдум. Ол а, келди да, эки къолу бла кёзлерими къысды. Мени кёрюрге сюймегенле быламыдыламы деди огъесе, ойнап-кюлюп, мени жапсарыргъамы кюрешди, билмейме. Къолларындан а манга бир сейирлик жылыу урду. Дарийнагъа айтхан сёзлериме сокъурандым. Узалып, Дарийнаны къолларындан тутдум. Бир жумушакъла, бир жылыла. Ёрге кётюрюлюп, Дарийна бла саламлашдым. Сёлешген а этмедим. Тюз кёзюне къарагъанымлай, Биясланны письмосуну юсюнден хапар айтмагъаны эсиме тюшюп, башымы бир жанына буруп къойдум. Ол заманда Дарийна:

— Ариу келинчик, сюйюмчюнг мениди,— деп, аркъамдан къучакълады.

Мен сагъайдым. Жюрегим алгъындан эсе юч-тёрт кере кёп уруп башлады. Битеу санларым бир тюрлю зызылдадыла. Башымы терк окъуна ёрге кётюрюп, кёз-

лерине къарыдам. Бир такъыйкъа мындан алгъа мен гургун кёзлерине ушатхан кёзле огъурлулукъдан топпатолу эдиле. Ол кёзлени сабийни ышаргъанына ушатдым. Анасыны ёшюнюнден тоюп, атасыны тобукъларында ойнай тургъан сабийчикни ышарыууна. Дарийнаны эки уурту, олсагъатда от жагъадан туруп келгенча, къыпкъызыл, кирпиклери да алгъындан эсе къалын да, узун да кёрюндюле. «Къалай ариу къызса сен, Дарийна!» Ол сёзлени айтханымда, жюрегим жырлагъан этген сундум.

— Терк айт! — Бу жол ол угъай, мен къучакъладым. Къалай сейирди, адамны жашау дуниясы. Бир такъыйкъагъа жюз тюрлю уа болмазгъа керек эди.

— Къарындашынгдан къагъыт да, сурат да алгъанма! Ма кесинг окъу. Биясланны бла мени сенден жашырыр сёзюбюз жокъду... Окъу. Мен кёлюм бла айтама.

— Тохта, суратына къарап, тансыгъымы алмагъа къой.

— Сюе эсенг, мен окъуюм, сен тынгыла.

Мен Дарийнаны сёзюн эшитмейме. Эринлерин къымылдагъанларын а эслейме... Биясланн мудахды. Алгъыннгы суратыны бла муну арасы жер бла кёк кибикди. Башындан бир уллу къыйынлыкъ басхан адамгъа ушайды. Угу-жугуду, хар заманда да жигитлигини ышанлары танылыучу кёзлери терен сагъышха кетипдиле. Ол ариу къара къашлары да чюйре айланып. Жарлы къарындашым не затны юсюнден сагъыш эте болур? Жан къоркъуу башын алгъан эсе уа? «Уллу Аллахны къолундабыз, урушда тюйюлген санларынга аны жаны аурусун».

Болсада бу не хиликкя ишди? Мындан арысында мен ол затха тёзаллыкъ тюйюлме,— Биясланн бу тиширыугъа хар кюнден письмо жазады, бизге уа сау айгъа бир да угъай. Суратына къарап жаным ауругъанлыкъгъа, Биясланны кёрюп болмай башлагъанма. Угъай, алай кёлкъалды этгеними башха сёзле бла ангылаталмай айтама. Мен бизни Биясланны тюз алай къызбай болгъанын а билмей эдим. Дарийна ючюн бир палахха къаллыкъды. Аллах бирди, бети къуруда аны ючюн кетип окъуна тура болур. Сыйлы башынгы сыйсыз эте айланаса. «Биясланн, атам-анам сени бу халингы билселе, ёмюрде кёзюнге къарамазла. Ала сени ючюн, бирси жашла ючюн да, киеулери ючюн да кечелерин, кюнлерин да аман бла ашырадыла. Сени акъылынгда уа жаланда Дарийна».

Мен бу сёзлени айта туруп, Бияслан къатымда олтуруп тургъан сундум. Бир кесекден, жукъудан уянганча болуп, Дарийнаны кёзюне къарадым. Башым асыры ауругъандан чачылып кетерге жетишди. Къаш башларым энишге басып, кёзлерим иги кёрмегенча болдум. Кёлюм да, бир жарашмагъан ашны ашагъанча, бокъланды. Дарийнаны экили кёрдюм. Ол мени къучакълады да, кёкюрегине кёкюрегими къаты къысды. «Ай, уялмагъан, бусагъат кюнюнгю берейим»,— дедим ичимден. Ол къучагъын къучагъымдан айырды да, кёзюме бек жуукъдан къарады,— солугъан хауасы бетиме окъуна урду. Дарийна алай ариу ышарды, хайырсызны тишлери да бир ариула.

— Кёрдюнг да, къалай жигитди сени къарындашынг! — деди Дарийна.— Орден алгъанды. Гитлерни солдатларыны аналары бергенлерин тёкдюрмесе, анга орден берликми эдиле? Атам ёлмесин, къатларына окъуна къоярыкъ тюйюл эдиле. Кёрдюнг да, къалай жигитди Бияслан!

Былайда мен ангылагъан болмады. Дарийна не бек кокалана эсе да, анга къанымы къызгъаны суумагъанды. Алай, кесими бош ёлтюреме ансы, Налжан айтханлай, Дарийнада не терслик? Ол къызтекеди терс.

— Дарийна, не орден хапар айтаса? — дедим.

— Къара анга?! Да письмону магъанасын ангыламадынгмы да. Башындан башлап ахырына дери къычырып окъудум да...

Мен сейир этдим. Дарийна Биясланны письмосун окъугъанды, мен а жукъ ангыламадым. Биз сёзюн да эшитмегенме. Былайда Дарийнадан къалай къутулама да? Алайда, кёп сагъыш эте да турмай: «Мен башха адамны письмосуна тынгыламаучума»,— деп къойдум.

— Къара мынга сен! Ёз къарындашынг жазгъанды. Сора ма кесинг окъу. Жабалакъ да аны биргесинеди. Аны юсюнден да бек иги хапар айтады.

— Ол айтханынг а кимди?

— Да ким болуб'а. Бизни элде бирден сора Жабалакъ болмаз,— сени сюйген жашынгы сыйырыргъа айланнган Мадинаханны къарындашы.

— Угъай, Жабалакъла бизде эки да, юч да боладыла. Сора былайда ишлеген Мандинаханны къарындашыды... Аны уа сен да бек тансыкъладынг.

— Не, э къыз?

— Мен билмеген юсюнгде тюгюнг да жокъду.

— Кет-кет, сен а, адамны эсинде болмагъан затла-

ны айта тураса... Ол манга къачан накъырда этгенни унутхан окъуна этгенме... Бош къарайса, атам ёлмесин, кёлюм бла айтама.

Дарийна алгъа бир кесек амалсыз болду эсе да, артда Жабалакъны юсюнден мен сагъыннган хапар анга хычыуун тийгенин ангыладым. Баям, ол «сени къарындашынгдан сора да бардыла мени сюйгенле»,— деп ёхтемленнгенлиги болур эди. Да, жаным, ол тюздю. Дарийна жаш сюймезча къыз болмагъанын барыбыз да билебиз. Алай Биясланнга къошханы болмагъаны уа мени да ёхтемлендиреди,— не бек кюрешсе да, ол манга кака кётюраллыкъ тюйюлдю. Ауузумдан чыкъгъан анга закон болгъанлай жашарыкъды. Тохта, излегенин тапханлай, аман кёзюгюзге жолугъайым деб'а тохтамазмы? Анга да ышаныу жокъду. Ол себепден бюгюн аямай жегерге керекме. Тёгерегиме урчукъча айландыргъанлай турлукъма.

Письмону Дарийнаны къолундан хыны узалып алдым. Ол алай этгениме хазна бюсюремеди эсе да, жугъ'а айтмады. Биясланны хатын тансыкъладым. Письмону жаягъыма къысдым. Ол кезиуде Дарийнаны кёз жашларын эследим. Аны алай этгени манга ачыу окъуна тийди — атасыны башымы барды къарындашыма, ырысламай, жилягъа? Мен тынгылагъанлай иги кесек заманны тургъандан сора письмону окъур акъылгъа келдим. Алай жаппа-жангыдан Дарийнадан эркинлик алгъынчы, ол ишни этмедим.

Ол заманда Дарийна алай къууанды, башы кёкге жетгенча болду. Бир кесек жаным да ауруду жарлы балагъа. Кёзлери да танг чолпанча жарыдыла. Бу жолгъа дери не къадар кёп окъугъан эсе да, кесин анда айтылгъан хапаргъа жангыдан тынгыларгъа хазырлап, башын умбашыма салып, эки къолу бла белимден къучакълап тохтады. Мен письмону ичимден окъуп тебирегенимде уа, тереннден ахтынды да, белин ёрге тюзетди. Манга да эшитдирип окъу деб'а айтмады. Ол не бек амалсыз болду эсе да, мен да ишими кеси аллыма бардыргъанлай турдум.

«Дарийна, кюнюнг ахшы болсун! Юйюбюзден письмо келмегенине бек тынгысызма. Саумудула мени адамларым? Тилейме, тюз хапар билдир. Ким къалай болса да, Пилжан манга тёзмезге керек эди. Тюбеген иш этемисе кесине уа? Сен письмонгда сау-эсендиле деп жазаса. Была кеслери нек тынгылайдыла? Сенден письмо алмайдыла дегенинге да бек сейир этгенме. Сен алгъан ала нек алмайдыла? Бир да ангыламайма.

Пилжаннга тюз юйге баргъанымлай, бутчугъунгу сындырлыкъма деп айтханды де. Кёремисе аны сен, соргъаны-оргъаны болмай, эрге баргъанды. Энди уа письмо жазаргъа да унамай тохтагъанды.

Къарындашларымы, киеулерими адреслерин алып жибергенинг ючюн бек сау бол, Дарийна. Ол игилигингги да унутмам. Жакодан, Азнауурдан, Ачандан письмо алгъанма. Алабай бла Налжанны кишичиги уа тынгылайдыла нек эсе да. Сюймеклигибиз жерин табып, юй болуп тохтасакъ, алай ачыкъ айтханыма айып этме, Аллах ючюн, сени намысынгы бийче къызланы намысларына тенг этерме.

Оллахий деп айтама, энди сен манга антмы этдиресе, бир жангыз такъыйкъаны эсимден кетмейсе. Бусагъатда насып болуп, топ деп элибизге тюшюп къалсам эди, албурун не иш этеригими билеменг? Пилжанны да, сени да къолтукъларыгъызгъа кирип, киногъа элтирик эдим. Ой, мен сизни биргегизге элни ёрге айлансам, халкъ манга аз бек сукъланмаз эди! Керти да алай болуп къалгъан сунуп, жюрегим дыгъыл окъуна этди.

Энтда да бир иги хапар айтайым: эски сюйген жашынг да соруп салам айтады. Бусагъатда къатынгда болсам: «Къайсысы?» — деп аз терк сормаз эдинг. Билеме ала кёп болгъанларын. Алай бюгюнлюкде уа жангыз биреулен болгъанына толу ийнанама. Ол да Къасайны жашы Бияслапды... Хы, Дарийна, санга салам айтхан Жабалакъды. Сени юсюнгден бек кёп зат билирге сюеди. Алай мен да хапар айтып кюрешмейме. «Бияслан, сен мени насыбымы сыйырдынг»,— деп, бир кюн кёлкъалды сёзле да айтханды. Мен да эшитмеген кибик этип къойгъанма.

Дарийна, элде мени соргъанланы барысына да салам айт. Атама, анама, эгечлериме бек иги болурунгу тилейме. Кюн сайын аладан хапар алгъанлай тур. Атангы, анангы бек сор.

Кесими юсюмден не хапар айтайым. Жашаубузгъа адам сукъланырча тюйюлдю. Душман кюйсюздю. Кёп жашланы эшиклери жабылады. Къоркъма, фашистле манга бир зат да эталлыкъ тюйюлдюле. Кёремисе, мен къалай жигитме! Кёлюнг кюлмесин, ойнагъан этеме.

Хар кюнден письмо жазып, жанымдан тойдурады деп айтма. Сенден келген письмо манга къанат береди, кючюме — кюч, акъылыма — акъыл къошады.

Тансыкъма. Кёрюрге сюеме.

15/X—42. *Бияслан».*

VII

Аллахха минг кере шукур болсун, Къасайны жашларыны, киеулерини да сау-эсен хапарлары терк-терк келеди. Алай болгъанлыкъгъа, бир жангызыбызда да жюрек тынчлыкъ жокъду. Оюну-кюлкюсю бла дунияны бузуучу Лейля окъуна, башын ёрге кётюрюп, хазна адам бла сёлешмейди. Анам а эрттенликде олтургъан жеринден хазна ёрге турмай, сау кюнюн ашырады. Акъылдан шашхан сунарса жарлы жанын. Эгечлерим да сабийлерин ёсдюредиле, колхоз ишден да жангыз бир кюнню кеслерин солутмайдыла. Бусагъатда колхозну битеу оноуу атамы боюнуна тюшюп къалгъанды. Председателибиз урушха кетгенди да, аны къуллугъун да атам жюретеди.

Председателибиз Хамбий, жаш адам болгъанлыкъгъа, намысы-сыйы жюрюген оноучу эди. Билими, акъылы да болгъан, уллу, гитче бла сёлеше да билген. Аны себепли ол кеси тилеп, жолгъа атланып кетгенинде, халкъ кюйдю-бишди. Мени атам да намысы жюрюмеген адам тюйюл эди да, Хамбий кетгенден ары оноуну аны къолуна тюшгенине хар ким да ыразы болуп къалды. Жарлы кюнюне, кечеси, кюню да аякъ юсюндеди. Конторда эрттенликде бир кёрюнеди ансы, сау кюнню ат белиндеди. Угъай, ол ат белине чанчылып айланнган тюйюлдю — иш къайда къыйын эсе, къайда акъсай эсе, алайгъа табылады. Алыкъа элде аны айтханын терсге санагъан, анга жуап этген адам болмагъанды. Ол да насыпды. Мени да къайынларымы ичинде окъуна башым кёкге жетеди. Ойнагъанмы этесе, элде Къасайны къызларына сукъланнганла азмы сунаса? Алай кюнлени биринде биз бир уллу къыйынлыкъгъа тюшерге аздан къалдыкъ,— Къасайны сабийлери болгъанысызгъа сокъуранырча чекге жетишдик. Угъай, ол бизни душманларыбыз айтханча болса окъуна да, биз ариу атабызны бир заманда да харам этерик тюйюлбюз.

...Немецли къантулукъла Кавказгъа ёшюн ургъанлай, бир къауумла партизаннга чыгъа башладыла. Тюзюн айтханда, бизни элде, къолуна сауут-саба алып, партизаннга чыгъаргъа хазна адам да къалмагъан эди. Чыкъгъанлары да — бир къауум сылтаула бла урушха кетмей къалгъанла. Жабалакъны бла Мадинаханны аталары Къарабий да аллайладан бири эди. Колхозда туугъанлы да мангылайын терлетип ишлемегенди. Барчы-келчи жумушланы толтура, ашыра келгенди жашауун. Гынтысы уа председательни гынтысындан кёп

да бийик. Адам жукъ айтса уа: «Мен большевиклени партиясына киргенли, мынча-анча жыл болду»,— деп, кёкюрегин тюймей къоймагъанды. Ол кесин алай уста жюрютеди,— не уллу къуллукъчу да былай-алай нек этесе деп, юсюне сюелмегенди. Къарабийни партизан отрядда къуллугъу окъуна барды дейдиле. Бир жол атам Къарабийни элге тигелегенин эшитип, конторгъа чакъыртады да, айтады:

— Эртте-кечден къаукъалакъ этип айланмагъыз. Керек кюн къолубузгъа сауут къайсы бирибиз да аллыкъбыз. Бюгюн а колхозну ишине къарайыкъ. Тюздю, партизан отрядла къураргъа деп оноу барды. Алай алыкъа былай этигиз деп, киши дурусун айтмагъанды.

— Къасай, биз да биле болурбуз бир зат,— дейди Къарабий, кёксюл къалпагъын тешип стол юсюне салып, ысхарла кёлегини кёкюрек хуржунундан бир къара, хазна тишлери болмагъан таракъны чыгъарып, жукъа кекелин артха тараргъа кюреше.— Сен мени таныйса. Къыралгъа къыйынлыкъ тюшгенде бола тургъан ишлеге туурадан къарап туруучу кишиледен тюйюлме. Мен большевик партияны адамыма.

— Къарабий, сени да таныйбыз...

— Не эсе да бир ишекли болгъан жеринг а барды. Ачыкъ айтып къой!

— Дунияда асмакъла къуралгъандыла. Халкъны къаны тёгюледи. Сени жашынг да, бизникиле да жаханим отну ичиндедиле. Бу мурдарла бу келиуден келселе, кечеден тангнга бизни жерлерибизни да къаннга боярыкъдыла. Аны хыйсабын бюгюнлюкден этерге керекбиз. Сен большевик партияны адамы болгъанынгы билебиз. Алай эсенг, оноугъа къошул да, акъылынгы айт. Колхозну малын, мюлкюн душманнга аякъ тюп этдирирге жарамаз. Элден бир къауум адамланы да кетерирге керек боллукъду. Бусагъатда уа ташыуул ахырына жетмегенди. Нартюхню да къыралгъа берилгенинден къалгъаны дуулагъа жарты-къурту къуюлуп турады. Колхозну адамларын ач этерге да жарамайды. Дагъыда иш кёпдю.

— Къалай этеригинги кесинг бек уста билип тураса. Сора менден не оноу излейсе?

— Элни активинде бирлик болмаса, ол ишлени бирин да эталлыкъ тюйюлбюз. Аны ючюн айтама, эртте-кечден элден искилтин болуп айланмайыкъ да, мында жумушубузну тамам этейик.

— Мен ангылагъандан, бек алгъа душманны бу ауузгъа кирмезча этерге керекбиз. Аны ючюн а кючню

бюгюнлюкден жыяргъа керекбиз. Сен айтханча этсег'а, кесибиз сюйюп, гитлерчилеге аш-азыкъ хазырлагъанга саналлыкъбыз. Аны да ангыла.

— Да къайдам, тейри. Битеу къырал тыймагъан душманны аллын Къарабий бла Къасай хазна тыйсынла... Алай къурч къала болуб'а сюелирге керекбиз. Ол къуру санга бла манга угъай, элибизни хар адамына борчду.

— Къарайма да, тамата, сен а жюздюрлюк кёреме да. Сау къырал тыймагъан душманнга биз не зат эталлыкъбыз деп, къолларыбызны къоюнубузгъа сугъуп турургъамы керекбиз? Сени айтыуунг алайды да?! Угъай, Совет власть мени алай юйретмегенди. Аны бла кишиге бет эталлыкъ тюйюлме.

— Сен, Къарабий, кеси акъылынга бюсюреген адамса,— деп, атам, хар замандача, сабыр, оюмлу сёлешди.— Алай жарамайды. Фашизмагъа кёкюрек тирер ючюн ашдан, суукъдан жунчумазча болургъа керекбиз. Мен ангылагъан олду. Мен айтханны терсине тартып кюрешгенингни уа бек аман этесе. Биз, туугъанлы да бир элде, бир суу боюнунда жашагъан адамла, бу алабалыкъ дунияда бютюнда татлы болургъа керекбиз. Бир бирибизге сакъ болургъа, бир бирибизни акъылыбызны ангыларгъа керекбиз... Терсинден тутуп туруу бла ишибиз барлыкъ тюйюлдю. Кёресе, элде къолуна сенек, жугар алырча, чалгъы тутарча адам къалмагъанды. Биз да бир бирге жалкъа къайырып турсакъ, къыйын кюнюнде халкъ къайры барырын билмез. Халкъны бир ызгъа тизерча болайыкъ.

— Насийхатынг ариуду. Акъылынг болмаса, элге оноучу болуп да турмаз эдинг... Къакъды-сокъду этген сунма, кёлюмдегин айтама. Алай, эсингде болсун, партизан отряд къуралгъанды, анда адамла кёпден-кёп бола барадыла. Алагъа аш бла, саууг-саба бла да болушургъа керек болгъанын унутма.

— Да бизни колхозубуз саууг-саба ишлемегенин а билирге керексе. Аш-азыкъ бла да бек къыйын боллукъду. Колхоз къыралны къыйынлыкъгъа тюшген халкъына да, Къызыл Аскерге да болушады, кесини адамларын да кечиндиреди... Энди партизанлагъа да къараргъа тюшюп турады. Да къарамай да боллалыкъ болмакъ. Алай ашар ючюн ишлерге керекди...

— Къарайма да, сени бла къазан къайнаталлыкъ болмабыз деп турама. Баям, тюзню, терсни айырыргъа билими, акъылы болгъан адам керекди. Бир-бирлени тизгинлерин да жыйдырыргъа...

Къарабий, алаша кёк эшикни хыны ачып, артха къаты уруп кетди. Атам аны нек къыл чайнагъанын англамады. Мен акъыл этгенден, атам этген ишни ауурлугъун кётюрала болмаз эди,— кюнден-кюннге къарт да, къарыусуз да бола баргъанын ким да эслерикди. Ол, эки къолун сакъал тюбюне тиреди да, иги кесек сагъыш этди. «Къарабий, татыусуз адамса,— деди атам.— Емюрюнгде болгъанны къатыш-къутуш этерге кюреше бараса. Кёремисе аны гынттычыгъын? Къурутмагъыенг сен а партизан болуп. Дуниягъа жаратылгъанлы бир жангыз ишни ахырына чыкъмагъан Къарабий бюгюн немецни аллын тыярыкъды,— къутургъан суугъа жугар бла чапханча... Ким болсин, бош сант эте тура уа болурмамы? Быллай заманда адамны ол тюрлюсю кишилик этип да къоюучуду. Бир да билмезсе. Да кёрейик бир»...

Атам, кабинетден чыгъып, бухгалтерге да, бизге да тюбеп, бусагъатда колхозда ишни халинден толу хапар алды,— мирзеуню, биченни, этни, сютню да ахыр чоту къалай болгъанын билди. Тынгысызлыгъыды ансы, ол затланы анга кюн сайын да билдирип турабыз. Сау элни адамлары окъуна Къызыл Аскерге жылы кийимледен ненчасын жибергенин, аш-азыкъ бла ким къалай болушханын билип турады. Фронтдан кимге къаллай къагъыт келгенинден да хапары барды. Алай бюгюн эрттенликде тюз да ишге келгенимлей Дарийна манга айтхан хапардан сора башымда жукъ жокъду. Мени борбайларым къыйылып, тилим тутулуп, олтургъан жеримден ёрге къобалмай турама. Бусагъатда атам эшикден киргенде окъуна ёрге кётюрюлмедим. Къарыуум жокъду. Атам айып этди, баям. Кёз къыйыры бла мени таба къарады, жугъ'а айтмады. «Кезиуюнде адамыча юйреталмагъанбыз»,— деп къойса керек.

Оу, анам, мен жарлы, ол керти хапар эсе, мен дунияда къалай жашарыкъма? Атама, анама уа не айтып билдирейим ол огъурсуз ишни? Оу, анам, мен жарлы, жюрегим чартлап чыгъып кетеди...

Кёзюме сау эл бизни арбазгъа жыйылгъанча кёрюнеди. Анам уллу юйню бир мюйюшюнде тюз олтургъан жеринден тепмей турады,— ташдан ишленнгенча, сёлешгени — жокъ, жилягъаны — жокъ. Эгечлерим чачларын-башларын жыртадыла. Жашауда бар ауурлугъубузну кётюре келген атам,— босагъадан чыкъгъан жерде кюнню узунуна ёрге сюелгенлей турады — адамланы жангыдан жангылары юсюн басханлай. Къарт

болгъанды жарлы атам,— жаякъ этлери энишге салыныпдыла, бетинде, мангылайында жыйырылмагъан жери жокъ. Сакъалы чыммакъ, чачы, къашлары чал. Боюн тамырлары тартылып.

Бурун сыртымдан бал чибин къапханча элгендим да, кёзлерими уллу ачып, тёгерекге-башха сескенип, бирде эс буруп къарадым. Отоубузда Мадинахандан сора киши да жокъ. Ай Аллах, ачы сагъышларымдан къутулгъаныма къууандым. Алай жюрегим а мардасындан эки жюз кере кёп урады. Мадинахан бла кенгеширге сюймейме. Ол кесин жюрютюуюне кёре, мен къыйынлыкъгъа тюшсем, кёл кенгдирлик сунама. Бир да, сёзсюз, ол оюмум терс болуп чыгъарын а бек сюеме. Муну халине къарап турсанг, къоюнунда эрин мен сыйыргъан сунарса. Да мен Мадинаханны алма деп, Азнауурну юсюнеми сюелдим? Ауузуму ачып сёз айтмагъанма. Бусагъатда мен «Мадинахан, сени къарындашынг Жабалакъ Дарийнагъа жазгъан письмосунда Бияслан ауур жаралы болуп, санчастьха алып кетдиле. Ары жаны саулай жетдирген эселе да, узагъ'а барлыкъ тюйюлдю,— деп хапар айтады. Андан сен билген не барды?» — деп соргъанлыкъгъа, ауузумамы урлукъду? «Эринги да аллай хапары келсин»,— деп къойса уа, кёзюмю ауузума къапдырып къоймазмы? Я Аллах, адам улунда не къадар огъурсузлукъ барды!

Былайда манга кёл этдирген бир зат барды: Жабалакъ Дарийнаны асыры сюйгенден кюню къарангы болуп жашагъанды. Энди уа Биясланны бла Дарийнаны араларында байламлыкъны билген этеди... Дарийнагъа ачыу этеме деб'а жазгъан болурму? Алай болгъу эди ансы, бюгюн жюрегими бузлатхан Жабалакъны атындан къаргъаныр жашар эдим. Иш керти да жомакъдача болгъанды. Эгечини сюйген жашы — мени, Жабалакъны кесини сюйген къызы уа Биясланны сайлагъандыла. Буйрукъ.

Мадинахан мудахды,— башын ёрге кётюрмейди, эрттенликде бир саламлашханды ансы, ауузундан сёз чыкъмагъанды. Къарындашы мынга да керти хапар жазып, юйюбюз арты бла къуруб'а тура болурму? Ол ачы ишни Аллах айтылгъан жерден кери этсин.

— Э къыз, нек эсе да, бюгюн кёз-къаш бермеучю кюнюнг болур дейме? — деп, ёрге туруп, къатына бардым.— Биз билмеген бир уллу сагъышынг барды башынгда?!

— Да бусагъатлыкъ дунияда къууанып да неге къууаннгын? Кюн сайын жиляу, кюн сайын бушуу.

Палахны къайдан чыгъарын киши да билмейди. Немец бизге бек жуукъ келген хапар жюрюйдю. Ким партизан дейди, ким бандит дейди — эл сагъайыпды. Бу мурдарла уруп былайгъа жетдиле эсе, бизни фронтдагъы адамларыбызгъа не кюн келди? Сау болурла деймисе?

Мен Мадинаханны алай оюмлу сёлешгенин жаратдым. Энди анга тилегими айтыргъа онг болгъанына да къууандым. Мен къарындашын сорайым деп ауузуму ачханлай:

— Сизни жашладан а не хапар? — деди. — Азнауургъа менден да салам айта тур. Бир тийреде ёсгенбиз, бир классда окъугъанбыз... Къарындашларынга да айт менден салам.

Былайда мени жюрегим бир кесек жылынды. Жабалакъ Дарийнагъа жазгъан хапар Мадинаханнга баям болса, ол бусагъатда мени бла башха тюрлю сёлеширик эди. Айтама да, Жабалакъ аллай огъурсуз письмону Дарийнаны отха секиртир муратда жазгъанды. Итден туугъан, алай болурун сюймесе, ол аман хапар эсине да тюширик болмаз эди. Ай, мурдар а, Биясслан болмаса, Дарийна санга барлыкъмы сунаса? Неда, жашланы барын да къырып, кесинг сау къалыргъамы умут этесе? Атангы башы къолунга...

Мен Мадинаханны сорууна жууап этмедим. Ол да жашланы соргъандан сора мен былай деп бир зат айтхынчы, башха хапаргъа кёчдю да кетди, мени башымы да бир аман сагъышла алдыла.

— Жабалакъдан а не хапар? — деп сормай а болмадым.

— Аллах бирди, иги кесек болады андан письмо келмей тургъанлы,— деди Мадинахан, ол да олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, эки кёзюн къоллары бла ууа.— Асыры къоркъгъандан ичибизде жаныбыз жокъду. Я уллу Аллах, сен сакъла палахынгдан. Халкъ ёмюрде эсинде болмагъан къыйынлыкъгъа нечик тюшюп къалды. Къаллай зауукъ заманларыбыз бар эдиле: той-оюн, лакъырда, барын да хорлагъан а — жюрек тынчлыкъ.

— Да не этериксе, битеу къыралгъа тюшген зарауатлыкъдан къачып къутулургъа онг жокъду. Белни къаты къысып, Аллахны къолундабыз деп тургъандан башха къарыу къалмагъанды. Былайлай турмаз, иги кюнлерибиз артха къайтырла. Аманлыкъны ишин этген аманлыкъгъа тюбейди. Ит Германны тюбюне батып кёрейик.

Мадинахан мен айтханлагъа тынгылап турду да, андан ары ушакъгъа къошулмай, теренден ахтынып къойду. Бир кесекден, башын ёрге кётюрюп, кёзюме мудах къарады. Ким биледи, ол урушха алты адамын ашыргъан жарлы Пилжан деп, манга жанымы ауруй болур эди? Огъесе Азнауурну юсюнде ахшы муратларына жетмей къалгъаны эсине тюшюп, кесин жапсаралмаймы кюреше болур эди, аны сыфатына къарагъан жаны болгъан адамгъа ушатырыкъ тюйюл эди. Алайда мен да адамсызлыкъ этдим,— Мадинаханнга бир сёз да айтмагъанлай, кесин кабинетде къоюп, тюш азыкъгъа кетип къалдым.

VIII

Бир кюннге Биясланны тёрт письмосу келди. Юйюбюзде чырагъыбыз жарыкъ жанды, арбазыбызны кюн таякълары жылытдыла. Жаныбызгъа тынчлыкъ бермеген шургула, борбайланы къыйгъан къайгъыла бизден кери кетдиле. Юйде хар зат да алгъыннгы жерине келгенча, ырахатлыкъ тапдыкъ да, дуниягъа жангыдан туугъанча болуп къалдыкъ. Алай бир кесекден мени къууанчым от жагъада ариу мыдых отубузгъа суу къуйгъанча болду. Письмоланы кезиу-кезиу ачдым да, ала эртте жазылгъан,— Дарийна бизге хапарларын айтхан письмола болгъанларын ангыладым. Ала къайда тас болуп тургъандыла эндиге дери? Аны юсюнден тюз хапар бизге киши да айталлыкъ тюйюл эди.

Атам бла анам, мени письмолагъа арсарлы къарагъанымы сезип, олтургъан жерлеринден мычымай ёрге сюелип къалдыла. Аланы бетлеринде къанлары жокъ эди. Анамы уа бурун жанлары саргъалдыла, сакъал тюбю бла жыйырылгъан жаякълары къалтырагъанлай турадыла. Атам а иги кесекни къаяча сюелди да, сора жашына тийген окъ кесини жюрегине чанчылгъанча, тентирей барып, ундурукъгъа олтурду. Алайда барыбызгъа да Аллахны жаны ауругъан болур эди, терк окъуна эс жыйдым да, письмоланы кезиу-кезиу къычырып окъудум... Эс тапдыла, жарлы къартла. Ол сагъатда бир жол анам айтхан сёзле эсиме тюшдюле: «Уруш заманда ата неда ана болуп жашагъандан эсе, жерде сюркелип айланнган къурт болгъан кёп да онгълуду».

— Кавказны кючюн кёпле сынагъандыла,— деди атам, бети жарып, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, жауурунларын кере,— ит фашистле не бек ёшюн

урсала да, Кавказ бу жол да бой салмаз. Жашларыбыз жигитдиле.— Бюгюннге дери мен атамы ауузундан аллай сёзле чыгъып эшитмегенме. Сабийин махтаучуладан тюйюлдю ол. Алай артда мен ангылагъандан, атам элни, къыралны жашларыны юслеринден айта болур.

— Эртте, кеч болса да, тюзлюк хорламай амалы жокъду,— деп къошду атам, эшик таба да атлап, дагъыда артха къайта.

— Да бизге этерлерин бир этселе, тюзлюк сюйсе хорласын, сюйсе къойсун,— деди анам, башын энишге бошлагъанлай.

— Угъай, ахшы къатын, алай айтыргъа жарамайды. Къуру кесини юсюнден сагъыш этиу тюз тюйюлдю.

Алайда андан арысында сёз айтылмады. Атам атына минди да, ишине кетди, анам да юйде урчугъу бла жубана, кюнюн ашырды.

* * *

Лейля юйде жокъ эди да, жарсыууму айтыргъа адам тапмадым. Дарийнагъа тюбесем, неден да бек сюерлик эдим. Алай ол кюн эшикге чыкъмадым. Аны аллында кюн ингирликде ишими юйге келтиргенме да, болгъанны чот тауушха алдырып, аны бла кюрешгенлей турдум.

...Аллах бирди, бу арт кезиуде кече асыры аман тюшле кёргенден, жукъларгъа къоркъгъан этеме, ушакъ нёгерим жаланда ёлген адамладыла. Къара къатыш болуп уруш баргъан аулакъладан да бир ачы ауазла эшитиледиле. Къарындашларымы да, бир Алабайдан къалгъанланы, киеулерими да тюшюмде эки-юч кере кёрюп, ушакъ этип, уллу зауукълукъ тапханма. Азнауурну уа бир кере да кёрмегенме. Бет сыфатын окъуна унутханма. Ол мени эсинде тутханлай турса, тюшюме кирмей амалы жокъ эди. Кёремисе, сен ол тынгылауукъну. Тохта бир, юйге уа бир жыйыл да, аякъларынгы тап-тап алдырырма. Ачыуумдан жаншай турама ансы, бусагъатда аны кёзюне жангыз бир кере къарар ючюн бар мюлкюмю берир эдим.

Алай Азнауурну ишинде мен арталлыда ыразы болмагъан бир зат барды,— письмо жаза билмейди. Ол жазгъанлада адамны эсинде къалырча жангыз эки айтым окъугъанма. «Пилжан, сени да жарлы этдим. Алай ахшы умутсуз биз да тюйюлбюз, кюнлени би-

ринде тунакы къарангы чачылыр да, азат дуниягъа чыгъарбыз».

Бирси письмоларында уа: «Алгъын башлап, соруп салам айтама. Сау-есен хапарыгъызны билирге сюеме. Мени хатам жокъду. Пилжан, атама, анама иги бола тур»,— дегенден башха оюм табарыкъ тюйюлсе. Бизни Биясланпись мо жаза туруп акъылына къалай сейирлик сёзле тюшюреди. Дарийнаны кечеси, кюню да аны ючюн къарангы болуп айланады ансы, атам ёлмесин, аны тилеген жашланы Биясландан бир кем жерлери жокъду.

...Бюгечеги тюшюм мени битеу тюшлерими унутдурду. Мен болгъан отоугъа ёмюрюмде кёзюме урунмагъан тиширыу кирип келди да, кесин, юйлю адамча, оноугъа къошуп тебиреди. Сёзюн: «Э къыз, бу заманнга дери нек жатаса?»— деп, тырман бла башлады. Башында къап-къара жаулугъу, аны да бетине, башына алай къаты чёргегенди — сол жанына къынгырыракъ дуппурсырт жукъа бурунундан бла жукъа кирпикли, аз къызаргъан хыйла кёзлеринден башха жугъун эслемедим. Къолунда минчакълары. Аланы да биреу юсюне сюелип зор этгенча, алай терк санайды, бармакъларыны къымылдагъанлары кёзге окъуна илинмейди.

— Кимсе, не айланаса, не жумушунг барды? — деп сорама мен анга.

— Э къыз, сен шашып тура кёреме. Къалай танымайса мени?

— Таныялмайма, айып этме, анабыз.

— Ана-бала хапарны да къой да, манга иги къулакъ салып тынгыла. Эшитемисе?

Мен мычымай аякъ юсюме болдум да, жыйрыгъымы юсюме кийдим. Ол ариу мор кишмир жыйрыкъны Азнаур Нарсанадан манга саугъагъа келтирген эди, алыкъа сёз тауусхан зат да болгъунчу. Терк окъуна тизгинимиле жыйдым да, бир кесекни сюелип турдум. Олсагъатда ол къатын сур къарамын манга бургъанында, атымы окъуна унутханча болдум. Анга ундурукъну къолум бла кёргюзтдюм. Ауузум, къолум бла кёргюзтдюм. Ауузумдан а сёз чыгъаралмадым. Нек эсе да, тилим тутулуп къалды.

Къаражаулукъ минчакълары болгъан къол аязы бла чачымы сылагъанында, битеу санларымы тин-тер басды. Кёзлерим а жукъ кёрмей къалдыла. Кёзлеримиичинден бир жылы зат келгенча болдум. Нек эсе да, жашлары урушда жоюлгъан анала чачларын жыртып жилягъанлары эсиме тюшдю. Андан сора уа атамы:

«Адамны къыйынлыкъгъа тёзерге жашау кеси юйретеди».— деген сёзлери къулагъыма эшитилдиле. Бир кесекден кёзлерим алас-булас кёре башладыла. Къарасам, биягъы тиширыу аллымда сюелип, минчакъларын санай тура эди. Баям, мени жунчугъанымы ангылап, аз ышарды. Ол заманда аны уллу акъ къалакъ тишлери ачылдыла.

— Къызым, къоркъгъанмы этдинг?— деди ол, биягъы сол къолу бла узалып башымы сылай.— Сен мени эслеяла болмазса? Ол заманда гитче къызчыкъ эдинг. Мен сени ыннангма — атанг Къасайны анасыма. Эсинге салып къояйым: иги хапар айтырыкъ тюйюлме.

— Оу кюнюм, ынна, хапарынг аман эсе, айтма...

— Угъай, къызым, айтмай къояргъа жарарыкъ тюйюлдю. Бу хапарны ананг кётюраллыкъ тюйюлдю. Тюз эшитгенинлей, мычымай мени биргеме тебирерикди. Жашымы да алыкъа жашарын сюеме. Алай ол бу дуниядан барыгъыздан да алгъа кетерик болур деп, ичимде жаным жокъду. Аллах къызгъанмасын, сенде къарыу, кюч да, тёзюм да барды. Аны хыйсабындан келгенме санга тюберге. Бирси къызлагъа да айтырса,— бизге болгъан кимге болду деп, халкъны юсюгюзге къаратмагъыз...

— Ынна эсенг, чынна эсенг да, манга этеригинги этип бошадынг. Мындан бек къанымы ичмей, чыгъып кетеринги тилейме.

— Атангы тапхан къатыннга асыры хыны сёлешесе. Аны эшитген айып салыр санга. Женгиллик этме, къызым.

— Айт муну, не айтырыкъ эсенг да, кёзлериме кёз ауруу болуп турма да.

— Тёзюмсюзсе, къызым.

— Да ол къыйынлыкъгъа ким тёзаллыкъды?! Сен бюгече манга душманым этмезликни этдинг.

— Мен бир хата да этмегенме санга. Сени адам сунуп келгенме, керти хапар айтыргъа. Сен а юсюме-юсюме секиресе.

— Сени ачы сёзлеринг намысны-сыйны да унутдургъандыла. Къайда болгъанымы билмезча чекге жетдиргендиле. Бир зат да айтмай, юйден чыгъып кетсенг ыразы эдим.

— Къайры къыстайса мени?

— Къайдан келген эсенг да, ары.

— Да бош къыстайса ансы, дуниягъа жаратылгъан инсан болуп ары бармазлыкъ жокъду.

— Барсакъ, кёре турурбуз. Бюгюн а кёзюмден думп бол. Сени кибик ыннаны кёрюрге сюймейме.

— Къууанч бла къал, балам. Ёмюрюмде туудукъларымдан жангыз бирине «кёзюнг къара болсун»,— демегенме. Сёзюмю айтыргъа къоймагъанынгы, къыстагъанынгы да аман этдинг.

Ол эшикден чыгъып тебирегенинде, этегинден тутуп:

— Хапарынгы айта кет,— деп тиледим.

Алай ол, тартып, этегин къолумдан ычхындырды да: «Мен айтырыкъ хапарны тамбла башхаладан эшитирсе»,— деп, санларын асыры женгил къымылдатхандан, кёз туурадан тюз учхан этженча ташайды.

* * *

Эрттенликде уяннганымда, терезеге кюн таякъла къагъып эдиле. Мен къызла юйден кетгенли да тёшегимден анама айтдырып къопмагъанма. Бюгюн а, анам кеси айтханлай, асыры кёп жукълагъандан мыртыскы болургъа жетишдим. Мени юсюмде аллай бир ауурлукъ бар эди — санларым таш бла тюйюлгенден башха тюйюл эдиле. Башым а асыры ауругъандан чачылып къалыргъа жетипди. Къаражаулукъ ыннам а кёз юсюмде тохтагъанды да, бир жанына бурулургъа окъуна къоймайды. Насыпха, анам мени отоуума кирди да, ишге кеч бола тургъанымы ангылатды.

— Амма, сен атабызны анасын таныучуменг? — деп сордум, кёзлерими жарты-къурту ача, арсар, сагъышлы бола да турмай.

— Кет, э къыз, аны уа не этесе, танг атмай?

— Да бош алай, анстан соргъанлыгъымды.

— Жаннетли болсун, харип, бек жигит къатын болуучу эди. Жаратылгъан дуниясында не сёз бла, не иш бла аллына кишини ётдюрмегенди.

— Сора огъурсуз адам болгъанды?

— Жигит тиширыу эди. Ёлген адамны юсюнден аман айтыргъа жарамайды.

— Амма, сени бек къыйнаучумеди?

— Бюгюн не болгъанды санга? Тур, ишинге тебире. Кеч къалсанг, атангы жанына тийиучюсюн билесе да.

— Мен соргъаннга жууап бермединг.

— Жаннетли болсун. Ыразыма. Айтырча хатасын кёрмегенме...

Андан сора анама жукъ сормадым. Ол сёзюн не бек къыркъдырды эсе да, ыннаны юсюнде кесини акъылын

ангылатды. Тюшюмю юсюнден а сагъынмадым. Ынна ол дунияда да бир ёлсюн, бюгече манга этер аманлыгъын аямады. Кесим сынагъан къыйынлыкъ да тамамды, анамы жюрегине да от салмасам а деп къойдум.

Алай кесиме не бек кёл этдирирге кюреше эсем да, менде болгъан къыйынлыкъны уллу Аллах жауума да бермесин. Бизге уллу палах балгъанына ишексизме, алай къайсы жашны юйю къуругъанын а билалмайма. «Хапарны не хапар болгъанын тамбла эшитирсе»,— дегенди ол къара къузгъун. Бюгюн юйден чыкъмайым деп да бир келди кёлюме. Сора кёзлерими къаты къысдым да, сагъыш этдим. Ол заманда биягъы къатын къатыма келип, минчакъларын санай сюелди. Къычырыкъ этерге аздан къалдым. Алай терк окъуна кёзлерими ачдым да, кесими палахдан къутхардым.

Нек эсе да, атам ол кюн ишден къайтып келди да, атын халжаргъа кирген жерде гёзенекге тагъып, юйге кирип, тыш кийимлери бла, бёркюн окъуна тешмей, ундурукъгъа ауду, кёзлерин къысып, сагъышлы тынгылады. Аны ол халинде не анам, не мен жукъ ангыламадыкъ. Ол да тынгылайды, биз да тынгылайбыз. Бир кесекден мен, ёретинлей ауузланнган кибик этдим да, сора, тизгиними жыйып, ишге тебиредим.

— Къыз, бир кесекге сабыр бол,— деди атам, мен кетип тебирегенде жатхан жеринден къымылдамай, кёзлерин да къаты къысханлай. Мен, артха тепчип, юйню ортасында ёре сюелгенлей турама. Алай жюрегиме бир сейирлик къоркъуу кирип, аякъ, къол бармакъларым сууп башладыла. Аллах кёргенден, бу жол Азнауургъа къоркъдум. Ол жолгъа атланып тебирегенинде: «Биз, бу элни жашлары, уруш отунда кюерик болсакъ да, халкъыбызны бетин жоймакъ»,— деп айтхан сёзлери къулагъыма эшитилдиле. Мен, нек эсе да, ол кюн Азнауур башха адамны оюмун айтхан сунгнан эдим.

— Пилжан, былай манга жууугъуракъ келчи,— деди атам тюз ол жатхан формасында. Бу жолгъа дери атам манга алай ариу сёзле айтып эшитмегенме. Ол, жан хуржунуна узалып, бир къалын письмону чыгъарып, манга узата:

— Мындан сен не ангылайса? — деди.

Письмода атамы да, мени да атыбыз жазылып эди. Къайсы табылса да, анга берирге деген магъанада. Атам аны ачмагъанды. Мен письмону къолума алгъан-

лай окъуна башыма дуния бла бир къайгъылы сагъышла келдиле.

— Оу кюнюм, не письмоду ол? — деди анам, мени къатыма жууукъ окъуна келалмай.

Письмону ачдым да, кёзюме биринчи уруннган, къол аяздан уллу болмагъан къагъыт журунну алып, окъуп башладым. Ол орусча жазылып эди да, акъылымы башыма жыйып, бек эс буруп окъургъа кюрешдим. Анда хапар бизни къууандырырча тюйюл эди.

«Бу письмону жазгъан Биясланны жан тенги Юра Бондаренкоду. Биясланны бюгюннгю хали барыбыз да къайгъы этерчады. Ауур жаралы болуп, госпитальда жатады. Биясланны кесини тилеги бла бу письмоланы Пилжаннга жибереме. Аны бла бирге уа Бияслан барыгъызгъа да къызыу салам айтханын билдиреме.

Мени сёзлерим сизни жюреклеригизге хычыуун тиймезлигин билеме. Аны ючюн да кечгинлик тилейме... Бияслан юйюгюзге сау-эсен жыйылсын...»

Кесим сезип турама, юсюмде жашау илишан къалмагъанды. Ёлген ёлю болуп сюелеме. Атама бла анама кезиу-кезиу къарайма. Алай аланы сыфатлары манга бир къужурла кёрюнедиле. Бу халлери бла ала манга башха жерде тюбеселе, танырыкъ тюйюл эдим...

Бир кесек эс жыйып, къартланы андан бек жунчутмаз акъылда:

— Бу письмону Биясланны тенги жазады,— оруслу жаш. Бияслан бусагъатда кесине бакъдыра турады, бек соруп салам айтады дейди.

— Андан сора уа не айтады? — деп ашыгъышлы сорду анам, жилямукълары кёз гинжилерин жууа. Мен ол хапарны айтханда, атам да секирип ёрге турду. Кёзлери жарыдыла, бетине къан кирди.

— Аллахха минг кере шукур болсун,— деди атам.— Уллу Аллах биз къоркъгъан къоркъууладан кери этсин.

Конвертни ичинден дагъыда тёрт бюкленип, тап салыннган юч къагъытны чыгъардым. Ала Дарийна Биясланнга жазгъан письмола эдиле. Ала бла бирге Дарийнаны бла Биясланны суратлары. Алайда, кесими тыялмай, къычырыкъдан къырып жилядым.

Юйюбюзню ичи жаппа-жангыдан къайгъыдан топпатолу болду да къалды. Къартларым аякъ юслерине туруп, бир бири кёзлерине къарап, сын къатдыла. Аланы кючден бла бутдан тиргизиле башлагъан жашаулары жаханимге айланды да къалды. Анам уллу юйню тёрюнде тёрт бюкленип, къабыргъагъа къысылып салыннган

къара-къолан кийизни юсюне олтуруп, сюек тауушэте тургъан тобукъларын бирге къысып, арыкъ къолларын аланы юслерине салып, кесин сарнаргъа хазырлады. Атам а турады, тау тутуругъу кибик, ёре сюелгенлей, жел да, боран да тепдиралмазлыкъча жеринден. Жарлы къартны бюгюннгю кюнюнде къатында не жашларындан, не киеулеринден жангыз бири жокъ. Мен аны терен сагъышха кетген кёзлерине къарап, атам ол затны юсюнден сагъыш этгенине ишексиз болдум.

Атам кёзлерин къаты къысып, дагъыда ачды да, зыбыр къол аязлары бла бетин сылады, бармакълары бла къаш башларын ууду. Ызы бла мени къатыма келди да, башымы кёкюрегине къысып, жапсарыргъа кюрешди. Жаягъын жаягъыма окъуна къысды. Аны зыбыр сакъалы туугъанлы да жизе бетиме хычыуун окъуна кёрюндю. Ма олсагъатда анам да сарнауун башлады. Алгъа мен да къошулдум анга. Алай, къатына чёгюп, башымы тобукъларына салып:

— Нек жиляйса? — деп сордум.

— Сен а нек жиляйса?— деди анам, жилямукълары къатыш тюкюрюгюн кючден жута.

— Мен а Биясланны суратын кёргенме да, андан жиляйма. Тансыкъдан жиляйма.

Не заманда да анам ырысчы адам болуучуду. Туугъанлы да хар аман хапарны, хар аман тюшню игиге жоралагъанлай, жиляу-сыйыт этген адамны къатындан кенгирек турургъа кюрешгенлей жашайды. Бюгюн да алай эриши сарнап жилягъаны ючюн минг кере тобагъа къайтды.

Жарлы атамды алыкъа юйде бола тургъан хални баямын билмеген. Аны игиликни уллу Аллахдан излеген мудах кёзлерине, къара-моргъа тартхан бетине къарадым да, ол эр киши башы бла аллай бир кёлсюзлюк этген, биз ёлюп къалмай да иги турабыз деп келди кёлюме. Сёзсюз, атам кесин жашындан бошагъан сунуп турады.

— Къызым, кесигизни тизгинигизни жыйыгъыз,— деди бир заманда атам аягъы, къолу да ишлемеген адамча жеринден тепмей, башын ёрге кётюрмей.— Къызлагъа да билдир, юйге келсинле. Оллахий, лязим...— Атам ол сёзлени айтып, бир кесекни тынгылагъанлай турду. Сора айтды:

— Тейри, бек къыйынды быллай къыйынлыкъны кётюрген. Алай тёзмей болмайбыз.

Биягъы анам сарнап башлады. Ол заманда атамы да кёзлеринден жилямукълары чыкъды. Сакъал тюбю

къалтырады. Къол жаулугъун чыгъарып, кёзлерин, бурунун сюртдю. Атамы къол жаулугъу кир эди. Аны алай кёргенимде, кесиме угъай, Лейлягъа урушдум. Ичимден атасын, анасын тойдурдум. «Атама, анама къарамазлыкъ болуп, аланы кирлерин-кипчиклерин жуумазлыкъ болуп, бизни юйюбюзде атасыны башынамы жашайды»,— деп окъуна айтдым. Да мен да телиме ансы, «Манга этген игилигиз кесигизни болсун,— ата-ана сеникиди, къарагъан эт»,— деп къойса, не этерик эдим?

Атамы къол жаулугъу бир такъыйкъаны ичинде башымда жюз тюрлю оюмланы туудурду эсе да, аланы терк окъуна унутуп, къартларымы жапсаргъа кюрешдим.

— Неди бу сарнау? — дедим, экисине да кезиу-кезиу къарап.— Саппа-сау жашыгъызны жиляуун нек этесиз?

Кёзню жумуп ачхынчы атам анасына жангыдан туугъанча болуп къалды — анга жан кирди, баям, олсагъатда къобуз согъулса, къарс урулса, аякъ бюгерге окъуна угъай дерик тюйюл эди. Ол мени таба, санларын алай терк къымылдатып бурулгъанында, бир къауум жыл мындан алгъа аны атха секирип миниучю заманы кёз юсюме келип къалды. Атамы атха алай женгил, алай уста миниучюсюне жашлары окъуна сукъланыучуларын унутмагъанма.

— Не айтдынг, къызым? — деди ол, кючден жарыгъан кёзлери бла мени таба соруулу къарап.— Не айтдынг?

— Неди бу жиляуугъуз деп сорама.

— Да. Къалай?..

— Биясланны тенги, ол жаралы болгъаныны юсюнден жазады. Андан сора мында сиз жилярча башха хапар жокъду... Ма, суратын да жибергенди. Къартла Биясланны суратына бир бирге ал бермей къарадыла. Жарлы ана, жарлы ата, къалай термиле эдиле балаларына. Нек эсе да, ала бирси жашларын, киеулерин да хазна эсге тюшюрмейдиле. Тоба-тоба, гюняхларын ала турама,— къычырып турмагъанлыкъгъа, аланы атларын да ауузларындан кетермейдиле. Анам а, харип, кюнню кюн узунуна хар бирине экишер-ючюшер кере таш салады. Сары нартюх бюртюклени узунэтек, къара къатапа жыйрыгъыны хуржунундан кетермейди. Олтургъан жеринде аланы тап тюшген жерге жайып, таш салып башлайды. Нек болгъанын билмейме, башы беш чыкъса, бек къууаныучуду.

— Аллах-Аллах, жаныбызны алып къойдунг да, къызым,— деди атам, Биясланны суратын анама узата.— Мен а сиз сарнагъаннга юйюм къурупму къалды деп.

Баям, атам, элге оноу этген киши, тиширыулагъа кёл этдирир орунуна кеси да бизге къошулуп жилягъанына уялды. Тышына чыгъып, терк окъуна къучагъы бла бир отун алып келди да, уллу юйде жукълай баргъан отну ышырып, мыдыхын къозгъап, жангыдан тиргизди да, отунланы бир бири юслерине салып, жанма къойду. Сора атына минип, къайры эсе да ашыгъышлы кетди.

Бир кесекден а анам олтургъан жеринде теке къалкъыугъа кирди. Ол жукълагъан заманында алай ариу болады, таймай къарап турлугъунг келеди. Мен, акъыртынчыкъ атлай, кесими отоуума ташайдым. Ётюрюкден не асыу, къартлагъа кёл этдиргенликге, Биясланнга асыры къайгъыдан дунияда барымы-жогъуму да унутханма. Къоркъгъан къоркъгъанына жолугъады деучюдюле да, андан уллу Аллах сакъласын, хапарны амандан-аманы бир бирин къууып айланса, къоркъмай да не этгин? Ах, кюнюм къарангы, фронтдан Дарийнагъа Мадинаханны къарындашы ийген письмода айтылгъаны да, бюгюн бизге келген письмода айтылгъаны да бирге келишедиле. Ала суннганча болуп, эшигибиз жабылса, къартлыкъ, къыйынлыкъ да юслерин басхан атам, анам кырты болуп къаллыкъдыла...

Мени бусагъатда ол огъурсуз сагъышларымдан къутхаргъан Дарийнаны Биясланнга жазгъан письмолары болдула. Аланы къолума алып, окъургъа базыныулугъум жетмей, атам ёлмесин, уялгъан да этип, тёгерек айландырып, тууралларындан къарап турдум. Алай, гюнях иш эсе да, Дарийнаны ичин билирге уа сюйдюм.

Алгъа къолума биринчи тюшген письмону ачдым. Ол алай ариу бюкленип эди, итиу урулгъан сунар эдинг. Кесинден да бир сейирлик, жюрегинге хычыуунлукъ берген дух ийис урду. Баям, письмогъа Дарийна дух къуйгъан болур эди.

«Бияслан, ийнан манга, кече-кюн да уллу Аллахдан санга саулукъ-эсенлик тилейме,— деген сёзлени окъуйма биринчи тизгинледе окъуна.— Кишиге да жукъ айтмай, сени ючюн ниет этип, юч кюн ораза тутханма. Намазым жарарыкъ болса, аны да этерикме. «Уллу отдан кесинги сакъла»,— дегенди Мухаммат файгъамбар кесини умметинден болгъан инсаннга. Ол уллу Аллахны аты бла айтылгъан сёзлени эсингде тут...

Юйюгюзге арталлыда къайгъы этме. Бек тынчдыла.

Атанг къуллукъну къыздырып айланады. Ананга да, эгечлерингде да хазна къалмай хар кюнден тюбейме. Пилжан бла хар кюнден сизни юсюгюзден хапарлашабыз. «Манга иги болмасагъыз, къарындашларыма аллыкъ тюйюлме»,— деп, къызланы къоркъута-къоркъута, къой аягъынлай ашайды.

Ахырында айтырым: элде бушуу уллуду. Къыйынлыкъ башларындан басхан къартланы, тиширыуланы кёрсем, кёзлерим угъай, жюрегим жиляйды. Фронтдан келген огъурсуз хапарны кётюралмай, жашаудан ёзенде къар эригенча кетген къартларыбыз да бардыла. Жанынга тиймесин, сёзлерим сени жюрегинги ашарыкъларын биле да тургъанлай жаншагъаным ючюн. Не этейик, айт, бушуу да, ачыу да кёз ачдырмайдыла сора. Дунияны бу палахдан къутхарырча, сизге Аллах кюч-къарыу, саулукъ берсин.

Бияслан, юйюгюзге терк-терк письмо жаза тур. Тюнене тюбегенимде, Пилжан сенден къагъыт алмагъанлы айгъа жуукъ болады деп, бек жарсыгъанды. Сенден хапар айтып къууандырама деп, жарсытхан окъуна этген болурма дейме.

Къал къууанч бла. Къазауат аягъын Аллах байласын. Кесинге сакъ бол. Письмонгу сакълайма.

1942 жылны октябры, Дарийна».

Дарийнаны письмосун окъуп, аны акъылына-эсине бюсюредим. Мен Азнауургъа аллай магъаналы сёзле не бек кюрешсем да жазыллыкъ тюйюлме. Аны акъылына, фахмусуна, таза сюймеклигине да сукъландым. Кесича, жазыуу да басымлы. «Экигизни да ахшы муратларыгъыз толсунла»,— деп, Биясланнга бла Дарийнагъа ичимден алгъыш этдим. Ол сёзлени эки да, юч да къайтарып айтдым.

* * *

Мен Азнауурлагъа келгенли да бюгечеден ырахат жукъламагъанма. Ингирликде къайын атамы бла къайын анамы тынчайтхандан сора, отоуума кирдим да, жерими жарашдырып, тёшегиме киргенимлей, башымда бир тюрлю тели акъыллагъа да бой салмай, Азнауурну сыфатын кёз аллыма келтириучю адетими да кесимден кенгнге къыстап, терен жукъугъа кирдим. Эртенликде уа танг жарыгъы тау башланы агъарта башлагъан заманда уяндым. Туруп барып къарадым да, алыкъа къартланы къозгъалмагъанларын кёрюп, артха къайт-

дым. Алай анда кёп мычымадым. Уллу юйде от жагъада кюлню къозгъап, мыдыхны ачдым да, алайда ингирликден тургъан къургъакъ къайын отунланы салып, от этдим. Андан сора барып ийнекни саудум. Бу ишни мен бери келгенли да къайын атам манга хазна этдирмегенди. Аны себепли ийнекни сауып башласам, къалай эсе да, бир базынмаулукъ — мени жунчутхан окъуна этеди. Ма бу эрттенликде да бузоуну гимхоту жылы сютню кёмюгюне «бёленип» къалды. Мен а къайын атам алыучу сютню экиден бирин да алалмадым. Къартладан уялгъандан, сютге бир кесек суу къошдум. Алайда уллу гюнях иш этгеними ангылап, жюз кере тобагъа къайтдым.

Танг, кюн жарыгъы бла бирге жюрегиме бир сейирлик жылыу келгенди. Санларым асыры женгил къымылдагъандан, къанатларым болсала, кёкге учаргъа да угъай дерик тюйюл эдим. Ундуругъума сыртымдан тюшюп, кёзлерими къаты къысып, къучагъымы уа кенгге кердим. Азнаур къатыма келип, юсюме сюелгенча болду. Ол къолларын манга узатды. Мен а башымы жууургъан тюбюне сугъуп, андан бугъаргъа кюрешдим. Азнаур, жууургъанны бир жанына атып, мени сермеп къоюнуна алып, кёкюрегине къаты къысды. Аны жюрегини тепген тауушу къулагъыма окъуна эшитилди. Мен асыры уялгъандан алгъа битеу санларымы къалтыраукъ алды. Ызы бла уа, чахауан къыздыргъанча, терлегенлерим барды. Бу айыплы ишибизни къартла кёрюп, кырты болабыз деген акъыл башымы бийледи да, кёзлерими ачдым. Тобукъларым асыры къалтырагъандан, олсагъатда аякъ юсюме болуб'а къалалмадым.

Азнаур фронтха кетгенли да быллай зауукъну биринчи кере сынадым. Ол аз заманчыкъны ичинде менде болгъан жюрек ырахатлыкъны, жашау жылыуну бир затха да тенг эталлыкъ тюйюлме. Адам аллай бир такъыйкъачыкъ ючюн окъуна жашаргъа боллукъду дунияда...

Мен, отоудан чыгъып, уллу юйге бардым. Къартла экиси да от жагъада олтуруп, кимни юсюнден эсе да хапарны къыздыра эдиле. Угъай, хапарны къайын атам айтады, къайын анам а анга кёзлерин, ауузун да ачып, битеу акъылын берип тынгылайды. Мен юйге киргенде, къайын атам, хар заманда этиучюсюча, ёрге кётюрюлюп, намыс берди. Мен а, терк-терк атлап, аны къатына бардым да, умбашларындан энишге басдым, жаягъымы жаягъына салдым. Ол имбашына узалып, мени къол-

ларымы сылады. Ызы бла уа башын мени таба буруп: «Ийнек саугъан адетинги къойгъан эт деп ненча кере айтханма»,— деди. Мен жаягъымы жаягъына къысып, аны халаллыгъына жюрек ыразылыгъымы билдирип къойдум ансы, жукъ айтмадым.

— Э къыз, Жабалакъны келгенин эшитгенмисе? — деди къайын анам, кеси халы бла бирде сейирсиннгенин, бирде бизни жашыбыз къанлы къазауатда айланнганда, бирлени жашлары уа салып юйлерине нек келлик эдиле деген оюмну ангылата.— Бюгече юйлеринде да киши жукъ билмей тургъанлай, салып кирип келгенди дейдиле.,.. Ах кюнюм, дунияда аны анасындан насыплы адам болурму?

— Да атасы да жарсыгъан а эте болмаз,— деди къайын атам.— Хар кимни да насыбы биргесинеди. Бизни элибизге уа бир къууанч хапар келмезге антмы этгенди? Уруш башланнганлы, баям, Жабалакъдан сора артха къайтхан болмагъанды...

— Тейри, адамы, къайтханла да болгъандыла. Алай, айтханлары тюз эсе, Жабалакъгъа да сукъланырча тюйюлдю. Сол къолуну буунундан аллы кетипди дейдиле.

— Ах кюнюм, ол кишини айтханына къарагъыз,— деди къайын анам.— Жашым юйюме жаны саулай жыйылсын ансы, тёрт санындан экисин урушда къоюп келсе да, угъай дерик тюйюлме.

— Тоба де. Ауузум барды деп, тели сёз айтыргъа жарамайды.

— Мен кёлюм бла айтама, Аллах бирди.

— Кёлюнг бла акъылсыз сёз айтаса. Адам жазыудан къутулмайды. Аллахны къолундабыз.

Къартла ол хапарланы айта туруп, башым бир сейирлик сагъышлагъа кетди да, кесими башха дуниягъа тюшюп къалгъан сундум. Къартла айтхан сёзлени бир жангызын да эшитмейме. Жабалакъны аягъы, къолу кетип келген эсе да, жаны саулай анасыны, атасыны къолуна жыйылгъанына сукъландым. Алай, нек эсе да, ол Дарийнаны терилтирик сунуп, жаным тамагъыма тыгъылды. Къызны малкёз анасы: «Уруш, тюйюш къайгъысыз боллукъ тюйюлдю, бир да, эки да айтмай, тебиреп къал»,— деп тохтаса, не этериксе? Ол а айтханын сабийлерине угъай, къоншуларына да этдирген адамды. Андан эсе ёлюп къалайым. Жаралары жанын ашап жатхан къарындашым ол къыйынлыкъны кётюраллыкъ тюйюлдю. Угъай-угъай, ким не айтса да, Дарийна аллай тели иш этерик тюйюлдю...

Ол огъурсуз оюмлары кесими биргеме къалырларын

сюйдюм. Аланы тышына чыгъарыргъа жарарыкъ тюйюлдю. Аллах сакъласын, не керти адамым да эшитмесин. Ол ишни бек алгъа ким ауузуна тюшюрсе да, кеси ёмюрюнде ахшы муратына жетмесин. Жанымча кёрген къарындашымы башы бла ким ойнаса да, кеси башындан къууанмасын. Былайда ол сёзлериме сокъуранмайма. Манга айып этерикле уа, кеси акъылларында мени териме кирсинле да, къыйынлыгъымы ёз башларындан сынасынла.

...Кюн ёрге иги да кётюрюлгюнчю, халкъ Жабалакъгъа къууулду. Хар ким да фронтда адамларындан хапар билирге сюе эди. Къайын атам бла анам мени юйде къоюп, кеслери тебирерге умут этдиле. Алай, Азнауурну атын сагъыныргъа уялып, къарындашларымдан хапар алыргъа сюйгеними билдиргенимден сора, ала уллу аякъ тиреп кюрешмедиле. Ырхы ашагъан ёр жол бла ёрге тебирегенибизде, ала экиси да мени ортагъа окъуна алдыла. Орамдан Жабалакълары таба баргъан тар тыгъырыкъгъа бурулгъаныбызлай а, атабыз алда, мен аны ызындан, анабыз да бек артда барабыз. Мен артха ётерге умут этдим. Алай экиси да бир болуп, сёз айтдырмадыла. Къартла Жабалакъгъа тюберге не бек ашыгъа эселе да, тикде солууларын да, аякъларын да кючден аладыла, жолубузну бек къыйналып къоратабыз. Атабыз бёркюн къолуна алгъанында, жангыз бир тюгю къалмагъан тёппесинден тютюню чыкъды. Терлегенлери жаякъ жанлары бла барадыла. Анабыз а, къара-къолан гюлмендисини къанаты бла бурун сыртын терк-терк сылай, тасхасын кишиге билдирмезге кюреше, тири-тири атлайды. Сабийлерини юсюнде къууанчларын унутхан, жаланда ахшы умутлары бла кечиннген жарлы атала, анала...

Жабалакълада кертиси бла да адам бек кёп эди. Мени атам, анам, эгечлерим да анда. Ах кюнюм, Дарийна да анда. Халкъ Жабалакъны ортагъа алып, хар ким кеси адамларын сорадыла. Эшикден кирген заманда, Жабалакъны атасына-анасына: «Аллах къолугъуздан алмасын»,— деген бар эсе да, ала бла уллу хапарлашхан адамны уа эслемедим. Мен Жабалакъ бла саламлашхандан сора Мадинаханны къатына ётдюм да, (Дарийна да алайда эди) къаты къучакълап, алгъыш этдим. Дарийнаны да къолун тутдум. Алай сёз а айтмадым. Ол бир кесек жунчуду. Башын кётюрюп, мени кёзюме окъуна къараялмады. Мен кёз-къаш бермегенимни ангылагъанында уа, бютюнда амалсыз болду. Дарийна мени къолтугъума кирип, башын башыма жууугъуракъ ту-

туп, бир зат айтыргъа кезледи. Болсада Мадинахан: «Пилжан, къарындашларынг да, Азнаур да, сау-эсен къайтып, бюгюн биз къууанганча къууан»,— деди, мени акъылымы кесине буруп. Олсагъатда, нек эсе да, мен эки кёзюмю Жабалакъны сол къолуна бурдум. Ол къыяулу къолун хуржунуна сугъуп тура эди да, бир мазаллы къарт киши эшикден ауур атлай кирди да, къатынланы, эр кишилени да эки жанына тюрте барып, Жабалакъны къучакълап, ёрге кётюрдю. Ол заманда Жабалакъны къолу хуржунундан чыкъды да, женгини къыйры энишге салынып къалды. Аллах-Аллах, жюрегим къалай эсе да бир сейирлик дыгъыл этди. Жабалакъгъа жаным ауруду. Анга барлыкъ къызгъа да.

Жабалакъ кеси уа бир ариу, акъжагъа, акъбет, сюрюучюге угъай, Нальчикден келген къуллукъчугъа ушайды. Бир да халкъ юсюн басып тургъанлыкъгъа, кёзлерин а биз болгъан жерден алмайды. Баям, анга тынчлыкъ бермеген Дарийнады. Да ёнге уа, мени бла атасыны башымы барды?

— Пилжан, къарындашынгдан хапар сурайым деп келген эдим да жаралы болуп кетгенли бир да хапары болмагъанын айтады,— деди Дарийна, кёлю тола, къоллары, сакъал тюбю да къалтырай.— Сен да сор, ким биледи, манга айтмагъанын санга айтыр эсе уа.

Дарийнаны айтханын сансыз этип къояргъа да бир болдум. Алай сёзлери уа ахшы умутларымы тот бичакъ бла кесдиле. Атам, анам соргъанларына да Жабалакъ башха хапар айтмады. Алайда Дарийна бизден да бек мудах болгъан сундум. Къарамын чурукъ бурунларына тирегенлей турду. Олсагъатда дуния анга къарангы кёрюннгенине ишексиз эдим. Алай Жабалакъ анга алай жут къарагъанын кёргеним сайын, жюрегим чанчмай къалмайды. Къарындашыма асыры ырыслагъандан, Дарийнаны чачын жыртырыгъым окъуна келеди.

— Тебире жолунга,— дедим Дарийнагъа, онг къолум бла билегине хыны къатылып.— Атла, терк атла.

Къартларыбызны да сакъламай, Дарийнаны да алып, Жабалакъладан ашыгъышлы чыгъып кетдим. Мадинахан, ызыбыздан арбазгъа дери чыгъып:

— Э къыз, бireу ызыгъыздан къуугъанча, не этесиз? — деди.

— Да келдик, Жабалакъны кёрдюк,— дедим, артха туракълап.— Халкъ юсюгюзню басып, жунчутуп турады.

— Бир да къуруй эсе да, адамларыгъыз чыкъгъынчы тёзсегиз а... Ахырысы, Пилжан, сени уа къылыкъсызлыгъынг бир къалмаз.

— Хо да, энтда да тюбербиз, Аллах айтса. Аллах къолугъуздан алмасын...

Биз Дарийналаны юйлерини къатларына дери бир бирибиз бла сёлешмей бардыкъ. Дарийна бир затла жаркъмаларгъа да (асыры ачыу тийгенден айтама алай) кюрешди, алай мен эшитмегенча этип къойдум. Жаланда айырылып тебирегенибизде «сау къал», «сау бол»,— дегенден башха ушакъгъа кирмедик. Баям, ол мени нек тюрленнгеними ангылагъан болур эди, экинчи тюбегенибизде, былай айтды:

— Мени сюймеклигими тазалыгъына ишекли болгъан бушто ашай тургъанлай тилин къапсын.

— Хо да, андан уллу къаргъыш этме ансы, анга уа тёзерикме,— дедим.

— Кёрдюнгмю мен сени жюрегинги къалай билип къойдум.

— Сенсе киритли кюбюрчюк ансы, биз акъылыбызда болгъанны жашыра билмеучюбюз,— дедим.

— Махта, кесинги иги махта,— деди Дарийна.— Мен ич сёзюмю сенден ёмюрде да жашырмагъанма. Ой, юйюнге, письмоларымы окъуна окъутуучума да.

Алайда Дарийна мени бир кесек уялтды. Алай башымы жулур акъылда жютю да, магъаналы да сёзле изледим. Бир кюнню ичине эки киеуюмден, Азнауурдан, Жакодан, да письмо келип, бир бек къууанчлы сагъатым эди да, даулашны андан тереннге бардырмай, Дарийнаны сёзюн чамгъа-оюннга буруп къойдум.

IX

Кюнле оздула. Бирси жашла, киеуле да чакъдан бир кеслерин жокълата турадыла, алай Биясландан хапарсызбыз. Ахыр адреси бла жазар ючюн къоймадыкъ. Алай письмоларыбыз атсыз-чуусуздула. Элде сабий тебиретгенни, тылы ийлегенни, сабан сюргенни, мал кютгенни, намаз этген къартны да алгъышы къанлы къазауатны жаханим отуну ичинде айланнган жашлагъады. Алай душман, ёлюм да Кавказны босагъасына келип тирелгенлерин эшитгенли уа, къарт да, жаш да мудахдыла. Тюнене ийнеге къыйналмай халы сууруучу, кечеден тангнга тон тигип чыгъыучу анам, тёрт гуппушчукъ болуп, ингирге дери жеринден къопмай кюрешсе да, бир къаум жюн чындайны эшип битдиралмайды.

Баям, атамы кёлюнден къоркъуп кюрешеди ансы, ол ишни да къолуна аллыкъ тюйюл эди. Атам Къызыл Аскерге болушлукъ керекди деп, тышында да, юйде да кишини тынчайтмайды. Алай ол да, не бек аякъ тирерге кюреше эсе да, башы, сакъалы да къар хапусу акъ этген тёппелеге ушап къалгъанды. Эки аягъын бек кюч бла жюретеди. Болсада иши уа алгъа барады. Мен, чот жюрютген адам, билгенликден, 1942 жылда районда этден, сютден да бизни жетген болмагъанды. Элде ачдан жунчугъан юйюр жокъду. Алай бушуюун улугъан желле этгенле да аз тюйюлдюле,— жашлары урушда, аланы ачыуларындан аталары, аналары мында ёлгенле. Менме деген юйюрле тюп болуп кетдиле. Болсада къоншу-тийре, жуукъ-тенг аллайланы юйлерини ожакъларындан да тютюн чыгъарыргъа кюрешедиле,— саулагъа, туугъан-туудукълагъа ырыслап, туугъан журтларына ырыслап.

Жашаудан умутчу эсек да, кёз жашла уа къурумайдыла. Жабалакъ алай Биясланнга аман кюн келгенин билип этеди ансы, Дарийнаны асыры сюйгенден ичи кюе турса да, базынып, мени къарындашымы аллына чабаллыкъ тюйюл эди. Экисин да ким болгъанларын эл бек уста таныйды. Мен Жабалакъны башына учузлукъ салмайма,— ишни дурусун айтама. Мени хар кюнден бир жокълаучу Дарийна да кёрюнмейди. Бусагъатда мени жюрегим уруш тютюню басхан аулакъладан эсе къарангыды. Къанымы къара къуртла эмгенча, къарыусузма. Дарийнаны тутуп тютюнюн бардырайым деп, кёп кере болама. Анга да базынмайма. «Мени бла атангы башымы барды? Мен сени къарындашынгы некяхлы къатынымы болгъанма?»— деп тохтаса, не этериксе? Бир зат да угъай. Ёз келинибиз Лейляны окъуна сау айны кёзюне арбазыбызгъа кийиралмай тургъаныбызны кёремисе. «Мени анамдан багъалы затым жокъду, ол тёшекде тарала тургъанлай, къайда болса айланаллыгъым жокъду»,— деп къояды, сёз айтсанг. Ол да тюздю. Алай кеслери жангыз атылып къалгъан атама бла анама уа кёз-къулакъ бола турургъа керек эди.

— Къыз, бу элде жюрюген хапарла недиле? — деди анам, бир ингирде юйге баргъанымда.

— Анам, не хапарны сораса?

— Да ол къыз кетерге хазырлана турады дейдиле, Аллах бирди...

Анам Дарийнаны юсюнден соргъанын билдим. Алай жукъ айтмадым. Кёпге дери тынгылауну басып

турдум. Солууум жетмей, бир аман къыйналдым. Алай кесими таныгъанлы биринчи кере болдум. Къулакъларымда уа желле сызгъырадыла. Бир кесекден а жюрегим, къарлы бугъейлени хорлагъанча, ырахатлыкъ алды. «Эрге угъай, жерге барса да, не ишим барды,— дедим ичимден,— къарындашыбыз къолубузгъа саусэсен жыйылса, аллай бирни тапмазлыкъмы сунаса? Андан эсе кёп да игисин табарыкъбыз. Ол анга ыспаслыкъ эсе — барсын...»

— Анам, аны ючюндамы къыйнайса кесинги? Биз анга керек тюйюл эсек, ол а бизге арталлыда керек тюйюлдю.

— Э къыз, халкъ билген ишни сёгюлюрюн сюймейме... Тау кибик жашыма ырыслагъан этеме. Сен а ангыларгъа сюймейсе. Былай къарайма да, антына ёлюрча къызгъа да ушамайды. Ол сагъышла акъылымы къолгъа этселе, жюрегиме бир сабырлыкъ да келеди.

— Анам, сени не сагъышынг болгъанын билмейме, манга хар кюнден бир-эки тюбеучю Дарийнаны энди къарап да кёрмейме.

— Ах кюнюм, мен жарлы. Сора айтханлары кертиди.

— Къоркъма, аны ючюн кесибизни ёлтюрмек.

— Къоркъама, нек къоркъмайма? Жаш да, къыз да бизни башыбыз бла ойнайдыла. «Энди Жабалакъны уруш-тюйюш къайгъысы боллугъу жокъ. Ёмюрденахыргъа биргенге жашарыкъды»,— деп, Дарийнаны анасы эки аягъын бир уюкъгъа сукъдуруп турады деп эшитдим. Анга ийнаныпма мен. Сабийни тынчайырын сюймеген ким барды? Уллу Аллахны буйругъу бла Азнаур неда бирси киеулерим бюгюн аллыма тюз Жабалакъча болуп келселе, дунияны мюлкю юйюме жаугъан сунуп къояр эдим.

— Тоба де, амма. Энди Жабалакъгъадамы сукъланаса? Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, къолсуз, бутсуз адам бла бир кюн да жашаяллыкъ тюйюлме.

— Къой-къой, къызым, Жабалакъны анасын кёременг, жашыны къолсузлугъун капегине да санамай, кюнча жарып олтургъанын. Дунияда аз къолсузла, бутсузла жашамайдыла. Къыяулуну, сауну да Аллах берген насыбы биргесине.

...Анама кёл этдирирге кюрешгенликге, кесими жюрегим жанып барады. Бетим мурса кюйдюргенча ачыйды. Бирде уа фашистлени къан тёгюучю къоллары боюнуму буугъанча болуп, солууум чыкъмай тохтайды. Алай, не бек кюйсек да, бусагъатда кёлсюзлюк этерге жарамазлыгъын да билеме. Къыйынлыкъланы бары-

сына да тёзмей, бир кюн да жашау этерге онг жокъду. Кёлсюзлюк — ол фашистлени, кеси жауларыбызны алларында да тобукъланып тохтауну илишаны болмукъду. Угъай, атабыз бизни ахшы муратлагъа жетер ючюн къыйынлыкъланы алларына къая болуп сюелирге юйретгенди. Кёлсюзлюк эр кишини, тиширыуну да бирча жунчутады. «Эрликсиз жашау жокъду»,— дейди мени атам. Бюгюнлюкде эрлик тиширыугъа, эр кишиге да бирча керекди. Алай сюймекликни юсюнде кёлсюзлюк этген душманны аллында кёлсюзлюк этгенден башха болмагъанын унутханны намысы уа жерде сюркелип айланнган къуртну намысындан башха тюйюлдю. Аллай адам бир бирни кесдирген, халал жерибизни къаннга боягъан урушха жакъ басаргъа да угъай дерик тюйюлдю. Керти сюймеклик бла ойнагъанны мурдардан башхалыгъы жокъду. Дарийнаны сюймеклиги жалгъан сюймеклик эди. Ол сюймекликге баш ургъан адам угъай, сюймеклик анга баш урурун дурус кёрген адам болгъанын ангылатды. Керти жашауну жалгъан адамы. Къаргъыш этмейме: тоюнг, жашауунг да къууанчлы болсунла. Алай бюгюннгю ишинге сокъуранырча кюннге тюберинги уа сюеме. Бизге фашистле этерик ишни эте тураса, Дарийна. Къурч къама бла жара тураса жюреклерибизни. Къаргъыш этмейме, мени къарындашым Биясланны къатыныны ашауууна-жашауууна, халкъда жюрюген намысына сукълана ашыр ёмюрюнгю. Палахны ызындан палах тууп тургъан кюнледе кёзюбюзню чыгъарып, ауузубузгъа къапдырдынг, Дарийна. Къаргъыш эте билмейме — бу бетсиз ишинг ючюн уруш аулакълада жерге кебинсиз кирген жашла чамлансынла. «Душмандан бизни къаныбызны алыр ючюн жаннган отха кире айланнган тенгибизге берген къыйынлыгъынгы Аллах кечмесин»,— деп, ёлгенле кече-кюн да къулагъынга къычыргъанлай турсунла. Мен къаргъыш эте билмейме — таза кёлюм бла айтама — къаргъышлыгъ'а болма...

Жюрегим жиляйды. Ич сёзюмю айтыргъа ушакъ нёгер а тапмайма. Лейля уа къууанып къоярыкъды — Дарийна бизни арбазгъа киргенден эсе, макъа болуп, жипиледе айланыргъа ыразыды. Не бек кёл этерге кюреше эсем да, ишде, юйде да магъанам азды. Белни къаты байларгъа кереклисин да биле тургъанлай, санларым манга бой салмайдыла.

* * *

Жабалакълары тойгъа аямай хазырланнганларын эшитип турабыз. «Дуния къатышханда, бу не той хапарды?» — дегенле да бардыла элде. Алай жамауатны исламысы уа бу ишни болуруна ыразыды, жиляудансыйытдан сора жукъ болмай къалды деп. Жаш бла къыз бир бирге тийишли тюйюлдюле деп, уллу тангкёрдю этип кюрешген да жокъду. Ойнагъанмы этесе, бусагъатлыкъ дунияда эр тапхан да тынчмы сунаса? Дарийнаны анасы айтханлай, Жабалакъны уа энди уруш къайгъысы жокъ. Ёмюрде да юйюнден чалпырыкъ тюйюлдю. Да биз къызгъа къан къайнатханлыкъгъа, хар ким да кесине таплыкъны этеди. «Оллахий, Аллахны да кесим ючюн сюеме»,— дегенди эртте бир таулу эфенди. Аны да биле тургъанлай, ичибизни къара кёмюрлей кюйдюрюп тургъандан магъана чыкъмаз...

Мен, юйге барып, атама, анама ушхуур этип, кёз байланыргъа артха къайтдым. Мен да юйге киргенимлей, къайын анам, бир къагъытны къоюнундан чыгъарды да:

— Муну бир чырпабаш къызчыкъ санга бер деп, эшикден узатып кетгенди,— деди.

Аны тюз да къолума алгъанымлай, Дарийнаны хатын таныдым. Кеси отоуума кирдим да, аны алай ашыгъышлы окъуп башладым, бир-бир тизгинлерин кёзлерим экили окъуна кёре эдиле.

«Багъалы Пилжан, бир соргъанынг-сурагъанынг да болмай, къайда айланаса? Жаныма бек тийип тураса. Биясландан жукъ билгенигиз? Ийнан сен манга, аман тюш кёрюрме деп, кече жукъларгъа окъуна къоркъама. Суратларына къарап, письмоларын жаппа-жангыдан окъуп ашырама кюнюмю... Пилжан, бусагъатда мени юсюмде бир къыйынлыкъ къадар барды да, ол эки-юч адамгъа окъуна ауур жюкдю. Мен бек ауруп, тёшекден къопмай жатханлы, ыйыкъ да болады. Алай аруууму да унутдургъан иш чыгъып турады. Сени бла кенгеширге бек сюеме. Алай бюгюнлюкде эшикге чыгъаргъа онгум жокъду. Бир болмачы ауруу тийгенди да, борбайларым тутмайдыла. Бригадир да ишге чыкъ деп, кюнден эки-юч кере келип, башымы суугъа атарыкъ этгенди. Ол мени ауругъан угъай, ойнагъан этген сунады. Э къыз, Аллах бла тилейме, атанга айт да, бригадирни ауузун тыярча этдир.

Барын да хорлагъан ишни уа санга айтмасам, ки-

миме айтайым? Айыпны уллусун манга саллыгъынгы да билеме. Не аман айтсанг да, эркинсе. Ол жаны да, бу жаны да мени башымы къатышдыра турадыла. Бой салыр акъылда уа тюйюлме, алай кюнден-кюннге башымы бир сейирлик сагъышла баса барадыла. Э къыз, жумушагъанмы эте болурма деп, асыры къоркъгъандан, ичимде жаным жокъду... Жабалакъ асыры келечиле ийгенден, не кече, не кюн кёз ачдырмайды. Кеси алай къуралсын, болсада кимге жаздыра эсе да, аны письмоларында бир сейирлик сёзле бардыла да, Аллах бирди, адамны суугъа секиртирикдиле.

Несин айтаса, къыз чыгъарыргъа юйюбюздегиле уа хаппа-хазыр. «Хар не кереклинги да тамам этгенме»,— деп анам жюз кере айтхан болур. Манга ауруу бу ишлени кётюралмай тийип къалды эсе да алайды. Пилжан, жаным чыгъып къалса да, мен бу ишни этерик тюйюлме. Биясланны жанына тийгенден эсе, ол ишни ёмюрюмде сынамай къалыргъа да ыразыма... Манга оноу эт».

Уялмагъан, ариу хаппа-хазыр болуп турады. «Биясланны жанына тийгенден эсе, ол ишни ёмюрюмде сынамай къалыргъа ыразыма». Аны ол къарыусуз хапарын кёремисиз? Биясланны жанына тиерме деп къоркъады ансы, сюймекликни къабыргъа сугъа тургъанын эсине да алмайды. Дарийна, сени юсюнгде Лейля тюз эди. Мен анга не кёп кёл ашагъан эсем да, ол кёпню билген, айтхан сёзю жерин тапхан адамды. «Бу къошунбетни не этесиз? Кесигизге юйюрсюндюрмегиз»,— деп кюрешди аямай. Алай «жарлыны сёзю чапыракъдан ётмейди»,— дегенлей болуп къалды ансы.

Дарийна, ийнан, энди ёмюрде сени къатынга бармам, тенгнге, жуукъгъа да санамам. Мени кёз жарыгъымы унутуп, кесинге бюгюннгю таплыкъны сайладынг. Ол мурдарлыкъды. Бусагъатда санга айтыргъа андан башха сёз тапмайма.

...Мен Дарийнаны письмосуна акъдан-къарадан жукъ айтмай, тынгылап къойдум. Кесеу башлай къаралгъан жюрегим а кесин алгъа кючден сюркейди.

X

Эл-журт къайгъылыды. Окъ-топ тауушла бизге эшитилмей эселе да, ала бизге жуукъдан-жуукъ келгенлерин жюрекле сезедиле. Тюнене кече халкъ Жабалакълагъа жыйылып, аямай тойну къыздыргъандыла. Къо-

бузчулары уа Кулина — Азнауурну эгечинден туугъан. Мени дигизам. Анга да кёлкъалдым уллуду. Жюрегим ташча къатханды. Мындан арысында кёзюме да кёрюнмесин. Атамда бла анамда бир мудахлыкъ барды да, я Аллах, айтхан жерден кери болсун, жашлары ёлсе этериклери да ол болур эди.

Атам, халкъны айыбындан къоркъуп, Жабалакъны тоюна баргъан да этгенди. Адамла айтып тауусмайдыла ол тойда болгъан жарыкълыкъны. Аллай ишге эрттеден термилип тургъан халкъны кёзю бир ачылды. Жабалакъ бла Дарийна эллилеринден сууаплыкъ алдыла. Бизге уа ол той ёмюрлюк жюрек ауруу салды. Алай аны да унутдургъан къыйынлыкъ басды башыбызны. Эрттеден къоркъгъан къоркъуубузгъа жолукъдукъ — урушдан Бияслланны аман хапары келди. Чумла къызартхан тауларыбыздан бир халек ырхы келип, мамыр арбазыбызны басып къойгъанча болдукъ. Эшиклерибизге, терезелерибизге къара жабыула жабылдыла. Кеси ёмюрюнде Совет властьны душманларына бой салмагъан атам, босагъадан чыкъгъан жерде уллу тёммекни юсюне олтуруп, тёрт гуппушчукъ болгъанлай тураду. Ол, таукеллиги таулагъа тенг болуучу киши, башын кётюрюп, адамланы кёзлерине окъуна къараялмайды. Олсагъатда анамы кёзюне къарагъы эди мени жауум. Ичинде жаны болгъан адамгъа ушамайды. Ауанадан башхалыгъы жокъду. Бизбиз, юч эгеч, чачыбызны, башыбызны жыртып жилягъан. Гюняхы кесини болсун, Лейля этген да олду.

Кенг арбазыбыз адамдан толгъанды, Жако къатын алгъан кюндеча. Алай бюгюн бизде тойну орунуна жиляу этиле эди. Къарт эр кишиле да жиляй эдиле, энишге ийилип, атамы къучакълап. Ахшы умутлары къаны къатыш жерге кёмюлген жарлы Бияслан. Ахыр кюнюнде къарындашларынг Жако бла Алабай къатынгда табылмагъан жарлы бала. Кимге аманат этип кетдинг атангы, анангы? Тёрт жылны ичинде сени кёрюрге термилип жашагъан атанга, ананга, эгечлеринге этеригинг олму эди? Бияслан, эшигибизни къалай жабып къойдунг! Сюйген къызынг берген къыйынлыкъ да тамам эди бир жолгъа. «Къыйынлыкъла эрликге юйретедиле»,— дейдиле. Небилейим, энди бизде не эрлик боллукъ сунаса. Энди къууанч да жокъ, жашау да жокъ сунама. Алыкъа халкъ алда уллу къыйынлыкъланы сакълайды,— душман халал жерибизни къаннга боялгъан харам аякълары бла малтарыгъына ишексизди. Ол заманда уа не кюн келир биз жарлылагъа? Кюй-

сюзлюкню, терсликни кётюралырбызмы? Ма ол заманда таныллыкъ сунама хар кимни да эрлиги.

Жарлы Бияслан, элинг жиляуунгу этеди. Сюйген къызынг а Жабалакъ бла ойнакълай. Дарийнаны ол бетсизлик ишин эшитип, аны кётюралмай, дуниядан замансызмы кетдинг огъесе? Анга сенден да бек чамланама мен. Сен дуниядан кетдинг, сени ючюн жаш жанын къурман этерге айтыучу Дарийна уа тойну къыздырады. Бюгюннгю кюнюбюзде кёзбау окъуна эталмады уялмагъан тиширыу. Бир заманда Жабалакъ: «Эй-хей, таланнган, бу не хапарды?» — дегенни айтып, жыл саны келген кишича сёлеше, юйге кирди да, анамы къатына тобукъланып, башын аны кёкюрегине къысып жиляды. Кёлю бла сарнап жиляды. Ол битеу къатынланы да жилятды. Мени анга жюрегим бир кесек жумушады. Аны къыяулу къолун кёргенимде уа, жаным Жабалакъны кесинден эсе Дарийнагъа бек ауруду. Ёмюрден-ахыргъа ол бууунсуз билекге къарагъанлай жашарыкъ жарлы Дарийна.

— Мен Биясланны кёргенли жаланда тёрт ай болады,— деди Жабалакъ, башын ёрге кётюрюп, жилямукъларын женги бла сюрте.— Анга быллай кюн келликди деп, кимни эсинде бар эди.— Алайда Жабалакъны эринлери бир къужурла жыйырылдыла. Алыкъа жюрексиннгенин да, жилямугъун да тохтаталмагъанды. Сёз айтыргъа кёзледи да — болалмады.

— Хо да, энди сизни ачыуугъузну кёрмейик,— деди анам.— Халал жанынга къор болайым.

Анам алай айтханда, бирси тиширыула да олтургъан жерлеринде ары-бери тепчий кетдиле да: «Жабалакъ, этген ишинги да Аллах огъурлулугъун берсин», «Толу юй болугъуз», «Окъдан, отдан чыкъгъан жанынг энди къыйынлыкъ кёрмесин»,— деп, кезиу-кезиу алгъыш этдиле.

Баям, Жабалакъ уялгъан этген болур эди, тиширыула сёзлерин бошагъан да этгинчи, тышына чыгъып кетди. Жабалакъны эгечи Мадинахан а эрттенли да мени къатымдан кетмегенди. Жилясам — жиляйды, тохтасам — тохтайды.

...Бушууну кёзюне тюз былай къарарыкъма деп жети жукълап тюшюмде болмагъан юйюрюбюз бек аман жунчуду. Бу къайгъы сёзге, дуагъа жюрюген адамла келгенлерин тохтатсала, къалай турлукъбуз? Уллу Аллах, сен сакъла атама, анама бир зат болгъандан. Аллах берген къыйынлыкъгъа тёзмей болмайды дейдиле.

* * *

Жабалакъ эл бигадир болгъанлы асыры къычырыкъдан къырып айланнгандан, кесине жангы ат ататханды. Энди элни жашы, къарты да анга «Богъурдакъ» дейдиле. Жанындан тоюп тургъан халкъны башын суугъа атарыкъ этгенди да, баям, андан атагъан болурла. Атам а, бек ыразыды анга, иги ишлейди деп. Алай мен а аны кёрсем, кёзлериме къан чабады. Уллу Аллахны аллында гюнях алгъанымы да билеме, алай жарлы къарындашымы Жабалакъ жойгъан сунама. Ол мурдарды. Алай болмаса, Дарийнаны бла Биясланны юсюнде аллай бетсизлик этерик тюйюл эди. Жюрегим кюе эсе да, Биясланны аман хапарын ётюрюк сунуп жашайма. Умутчума. Ахшы умутуму кертилигине тюбейим. Ма ол заманда, мен да адам тюйюлме, Жабалакъны богъурдагъын юздюрмей къойсам.

Дарийнаны да колхоз ишден бир кюн да айырылмай айланнган хапары барды. Ханс артханда, дырында да кесин танытыргъа кюрешип. Да, жаным, Жабалакъны намысына къоркъгъанлыгъы болур. Зыйнадан туугъан, эрге кетгенли, мени кёзюме бир да урунмагъанды. Не этериксе, тёзербиз. Къарындашларым сау-эсен къайтсала, алагъа къатын табылгъанлай табылгъы эди дуниягъа тынч жашау, атама, анама саулукъ.

...Хар жангы тангны атханына, фронтдан элге аман хапар келмей кюнле озгъанларына къууана жашай эсек да, жюрекде бир да тынчлыкъ жокъду. Фашистлени жуукъалаша келген хапарлары бар къайгъыларыбызны унутдургъанды. Ол къыйынлыкъны уа къалай кётюрлюкбюз? Бир да кишиге бет этмеген хапарлары барды. Ай анам, мен жарлы, коммунистсе деп, атама аман кюн келтирселе, барып, кесими Бахсан суугъа атарыкъма. Аллах ол къыйынлыкъладан кери этсин.

Бусагъатлыкъ дунияда жаны саугъа тынчлыкъ жокъду. Угъай, ёлгенле да сыйыт эте болурла бу алабалыкъгъа. Ах кюнюм, адам къыйынлыкълагъа къалай юйренип къалады. Бу арт кюнледе юйге асыры тынгысыздан, къайынларымда бир кече да къалалмайма. Ишден сора эки юйню арасында чепкен сокъгъанча айланама. Эрттенликде ашымы чоюн бла отха салып, эшикге чыкъдым да, агъач сибиртгини да къолума алып, арбазны сыйпап башладым. Атам Анисатны тамата жашчыгъы бла бирге ийнек сауаргъа чыкъды. Аман тюлкю азыгъы болур эсе, уллу къызыл хоразыбыз, секирип халжар башына минип, ачы-ачы къы-

чырды. Бир къара къаргъа уа, арбазда къарт къоз терегибизге къонуп, къычырыгъы бла хоразыбызны да хорлады. Ий, Аллах бирди, ол заманда, жён этим юзюлгенча, амалсыз болдум. Кёзлерим жукъ кёрмей, ауун кетерге аздан къалдым. Алай сибиртгиге таянып, бир кесек эс жыйдым. Не къаргъаны, не хоразны ауузларын тыяргъа уа къолумдан келмеди — алагъа таш, агъач сызаргъа къарыуум жетмеди. «Не тамагъыгъыз жыртылды экигизни да, танг атмай не этесиз? — деп, атам кеси кеси бла ушакъ да бир этди. Андан арысында уа сёз айтмай, ийнекни сауаргъа чёкдю. Ол ийнекни тамышдырып бошагъандан сора, Анисатны жашчыгъы бузоуну боюнундан къучакълап, тыяргъа умут этди. Алай болалмады. Атам а чычхынын бузоуну тобукъ табасына жетдирди да, экинчи ол кесин анасына атмазча этип, «быт»,— деп, онг къолу бла ийнекни арт бутларына къатылгъанлай, артына ауду да кетди. Мен кесими анга атдым. Алай анда жашау илишан эслемедим. Анисатны жашчыгъы да бизге къарагъанлай, къычырыкъдан къырып жиляды. Аны кёзлеринден чыкъгъан жилямукъгъа тамаша этеренг — бир такъыйкъаны ичине кёксюл чепкенчигини кёкюрегин суу этип къойгъан эди. Мен а, боюнуму бирле буугъанча, ауузумдан тауушум угъай, солууум да чыкъмайды. Ийнек да жеринден тепмеди. Бузоу да алай.

Мен, ёрге туруп, эки къолум бла башыма узалдым да, чач гызмаларымдан ууучуму толтурдум. Сора тамагъым ачылды да, алай къычырдым — ауазымы битеу эл эшитген болур эди. Анам эшикге чыгъып, мени ол халими кёргенинде, жерге чёкдю да къалды. Биз кётюрдюк бушуу къыйынлыгъыбызны, жарлы анам а угъай. Атабызны асырагъаныбыздан сора ыйыкъ да жашамады. Жуукъ-тенг: «Да ала бир бирсиз болаллыкъ тюйюл эдиле»,— деп, кёл этдирирге да кюрешдиле. Алай бизни ашауубуз-жашауубуз да къуругъаны ангыладыкъ. Энди кюн да, ай да чыкъмагъанча кёрюнеди манга. Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, энди дуниялыкъдан не хайыр: сюйсенг — жаша, сюйсенг — къой. Фашистле келип, илишаннга салсала, асмакъгъа ассала да «ой» деп айтырыкъ тюйюлме. Ёлгюнчю къарындашларымы бла Азнауурну кёрюрге бек сюе эдим — алай не медет, бусагъатда мен кеси башыма тилеген бек уллу ахшылыкъ — топуракъ юлюшюмю теркирек табаргъады. Ёмюрде эсимде болмагъан ишлеге тюбеп, жюрегим жер бла тенг болуп къалды. Эки аягъым мени жюрюталмай тохтагъандыла. Башым тутмайды. Сылхыр

адамгъа ушайма. Тели болуп, орамгъа жайылып къалырма деп окъуна къоркъама. Ол окъунамы иги болур, былай кюе жашагъандан эсе? Бусагъатда кеси жаныма ёлюмден башха затны сайлаялмайма... Адамдан бла ырысхыдан топпа-толу болуучу уллу да, омакъ да юйюбюзге къара кирит салынып къалгъанды. Ким тёзаллыкъды ол къыйынлыкъгъа?!

«Тёзерге керексе,— деди бир эр киши ауаз, мени сагъышларымы бёле.— Тёзмей жарарыкъ тюйюлдю. Кёлсюзлюк этме. Сен атанг, ананг тенгли да бир жаша. Акъылынгы башынга жый. Хар бушууу болгъан адам кесине ёлюм излеп, бардан жокъ болуп турса, душман аякъ бюгер, сизни да бюгер...»

Мен ол адамгъа кёл салып тынгыладым да, аны ауазын атамы ауазына ушатдым. Аллах бирди, ол эди. Анга кёп хапар айтып, суусабымы къандырдым.

«Жарлы сен, анда да бизни къайгъыбызнымы этесе?— дедим ичимден.— Ёмюрюнгде бир тынчлыкъ тапмадынг, «сабийлерим, къыралым» дегенлей кетдинг. Тынчай энди, ийнан, атам, бизге — ол дунияда жерлерин тапханлагъа сукъланнган этеме. Бу ит фашистлени кёзюгюз бла кермей, жеригизни тапхансыз. Элде кёзге кёрюнюрча адам къалмагъанды. Кими партизаннга чыкъгъанды, кими тау артына аугъанды. Сиз къурагъан колхозну чач-тюк этгендиле. Элге таматагъа салабыз дегендиле да, не Адыхам эфенди, не Шабагъан улу унамагъандыла. Сора ол уллучабыр Даулетни айыргъандыла. Ой, юйюнге, ол эл тюбюнден жыйылмаучу, хар кимни ушхууруна табыла айланыучу Даулетге айтама. Алай халкъ сходдан чачылып башлагъанлай, Къаншаубий улу Шакъман, жамауатны тохтатып, былай айтханды:

— Мен былайда этилген оноугъа ыразы тюйюлме. Сиз нек деп сорургъа болурсуз. Аны да айтып ангылатайым. Былайда жыйылгъанла барыгъыз да шагъатсыз. Биз, кече жатмай, колхоз къурадыкъ. Андан сора, бир да тынчаймай, мал кютдюк, сабан сюрдюк. Аны да билесиз.

— Аланла, не сант этеди бу адам, сакъалы да чемич сакъалы кибик,— деген ауаз эшитилди жыйындан.

— Угъай, мен сант этмейме, болушун айтама. Ауузума чапма, мен сенден таматама. Акъылымда болгъанны айтма къоюгъуз.

Немецли офицерни тилманчыны ачыуу огъары аягъына миннген болур эди.

— Не айтырыкъ эсенг да, терк айт, былайда халкъны тыйып турма да,— деди.

— Хапарны къой, сени да ким болгъанынгы билебиз,— деди Къаншаубий улу.— Хау, ма алайды.

— Эслеп сёлеш ансы, сакъалчыгъынгы нарат отда юйютюрме, ол къысыкъ кёзчюклеринги ырхы ызгъа чартлатырма.

— Эй-хей, таланнган, кесингден тамата бла къаллайла сёлешесе? — деди Адыхан эфенди.

— Мен не айтханымы-къалгъанымы билмезча теличик тюйюлме. Бусагъатдан былайдан барыгъыз да думп болугъуз,— деп, немецли офицерни тилманчы кёлю бла ачыуланды.

— Хо да, энди бир мадар бар эсе, Шакъманны сёзюн бошама къоюгъуз,— деди Даулет.

— Айт муну, не айтырыкъ эсенг да, мыж-мыж этип турма да,— деди биягъы тилманч.

— Айтырыгъым олду,— деди Къаншаубий улу,— бюгюн былайда этилген оноуну тюзге санамайма. Ой, юйюгюзге ахшылыкъ, кеси ёмюрюнде колхозда бир кюн ишлемеген Даулетни элге таматагъа къалай саласыз?.. Жамауат, былайда ол затха тынгылап къоягъа жарарыкъ тюйюлдю.

— Оллахий, бек тюз айтады,— дегенле да болдула. Алай тилманч Шакъманны айтханын немецли офицерге ангылатханындан сора, ол кёлю бла кюлдю. Баям, анга кокаланып этген болур эди, жукъа, саз бетинден ууу чачыла тургъан тилманч да кюлдю.

Алайда андан башха оноу этилмеди. Халкъ чачылды.

Элни бюгюннгю жашауундан кёп хапар айталлыкъ тюйюлме. Эшикге чыгъаргъа окъуна къоркъама. Жабалакъ окъуна думп болгъанды. Къатынын да алып кетген хапары барды. Насыпха, алыкъа элде тутулгъан, жутулгъан жокъду. Адыхам эфендича, Шабагъан улуча эсли къартла элни адамын жойдурмазгъа кюрешип айланадыла дейдиле. Даулетге да бош тангкёрдю эте эдиле ансы, бир да элни жангыз бир адамына кир къондурмайды дейдиле.

Къалай-алай бола эсе да, колхозну мюлкюн а къой аягъынлай ашайдыла. Бу мурдарла мында кёп турлукъ адамлагъа ушамайдыла. Алай, ала кетгенликге, колхозну аякъ юсюне салыргъа уа бек къыйын боллукъду.

Эллиле колхозну малларындан кеслерине жетгенчиклени ёлюмсюз сакъларгъа кюрешедиле. Кеси адамларыбыз тау артына сюрген малладан а хапар жокъду.

Къыйынлыкъ сынайдыла элибиз, жерибиз. Ол итден туугъан фашистле алай эркин айланадыла кеслерин элни, къыралны тутуругъуна санаучу жашларыбыз айланыучу орамларыбызда, къобуз согъулуучу, жыр жырланыучу, толу къазанла къайнаучу арбазларыбызда,— тууралырындан къарап, жюрегибиз жарылып тургъандан башха мадар эталмайбыз. Душманда кюч уллуду. Алай ала да тынчлыкъсыздыла. Сахиник болгъанлай, тёгереклерине къарагъанлай айланадыла. Аланы ол халлерин кёрсек, жюрегибизге бир кесек таукеллик келеди, солуубузну эркинирек алабыз. Ырмах болуп, кючден-бутдан атлагъан санларыбыз тирирек къымылдагъанча боладыла. Азатлыкъны келлигине ийнандыргъан умутла уа, дуниягъа жангыдан туугъанча окъуна этедиле.

Атам, правленде Къызыл байракъны, элтип, халжарыбызны чардагъында букъдургъанма. Ол табылгъандан Аллах сакъласын ансы, барыбызны да от тёбеси этерикдиле. Да бир уллу ишин этип кюрешмеселе уа, табаллыкъ тюйюлдюле. Баям, къоншу элден адамды, фашистлени шапалары болуп бир къантулукъ айланады, ол байракъны тап деп, бухгалтер Иссаны бек къаты къолгъа алгъанды. Алай андан сёз тапмагъандан сора тынчайгъан болур. Этиб'а Иссагъа не этерик эди — кесин кючден жюрюте айланнган адамгъа?

Жарты оюлгъан юйле да кёп элде. Кеси ажалларындан ёлген адамла да бар. Алай немец элни алгъанлы, кишини фронтдан хапары жокъду. Адамларыны шау-сау болгъанларын да билмейдиле. Эллилени юйюрлерине почта келген адет къалгъанды. Колхоз ишге жюрютген адет да. Кимге къалай болгъанын ким билсин, мен почтаны жюрюмегенине бирде къууаннган окъуна этеме, къайгъылы хапардан къоркъгъандан. Атам, жашларынгдан, киеулерингден да биз билген жокъду. Жаны къайгъылыды халкъ. Окъ-топ тауушла эшиклерибизни, терезелерибизни къалтыратадыла, жюреклерибизни титиретедиле. Къаллай бир шургулукъ барды элде. Юйлени ожакъларындан тютюн окъуна алгъынча чыкъмайды. Адамлада бир бирге тюбеп ушакъ этген адет окъуна къалгъанды. Адамла кеси ауаналарындан юркедиле. Не этериксе — къыйынлыкъ соруп келмейди. Душманнга кокаланнганла да бардыла,— не этериксе, жан татлыды. Алай эллиле аллайланы юслерине ачыкъ сюелирге кеси жанларына къоркъа эселе да, узакъдан къан къайнатыуларын — чамланыуларын тохтатмайдыла. Былай тынчайып, элибизни, мюлкюбюзню кюл эте

айланнган душманнга узакъдан къарап тургъаныбызгъа айып окъуна эте болурса. Партизанлагъа къошулургъа умут этгенимлей, къайын атам, къыйын ауруп, тёшекге тюшгенди да, юйден кетерге онгум болмай къалгъанды. Тюнене юч адам — эки немецли, сора алагъа тилманчлыкъ этген узунбоюн, ёребаш, арыкъдан ёле тургъан киши келип, юйде бишлакъ, жау, ун табылынгганны да алып кетгендиле да, бюгюн къартларыбызгъа неден аш этерге билмей, амалсызгъа къалып турама. Насыпха, тюп юйде картофчугъубуз барды да, аны бла бир къаум кюн кечинирге онг боллукъду. Атам, баям, жюрегинги къыйнадым. Жарсыма, эллилерибиз бизни ачдан ёлтюрмезле.

Бир бушуулу ишни айтыргъа уа унутуп барама. Ол сени арба башчынг болуучу киши, Мамилайгъа айтама, таудан тигелеп келе тургъанлай къолгъа тюшгенди да, юйюрюне къан жаудургъанды. Фашистле соруу эте келгенлеринде, партизанланы тасхачылары болгъанына женгдиргенди. Ол, тыш элден келип, мында ат ойната айланнган мудар, жарлы Мамилайгъа фашистледен да къаты бола эди дейле. Ах кюнюм, мен жарлы, аркъасын къызгъан шиш бла кюйдюрген хапарлары барды. Аз амалсыз болмай эди ол огъурлу адам. Мамилайгъа аллай къыйынлыкъ сынатханларындан сора, партизанланы къайда болгъанларын кёргюзт дегенни айтып, эки кюнню тауда алларына сюрюп айланнгандыла. Андан тюз жууап тапмагъанларындан арысында тёрт сабийин да, кесин да, къатынын да машинагъа миндирип, Нальчикге алып кетгендиле. Кёп мычымай аланы барысын да къыргъанларын кёзю бла кёрген киши хапар айтханды.

Андан берисинде халкъ бютюнда элгенипди. Партизанланы атларын айтыргъа окъуна къоркъадыла. Уллу Аллахха жаныбыз къурман болсун, адамлары партизаннга чыкъгъан юйюрлени душманнга алыкъа киши билдирмегенди. Алай, айтханларыча, партизанла элге чабып, фашистлеге халеклик салсала, аны ызындан тууарыкъ палахны къаллай боллугъун киши да билмейди. Къалай-алай болса да, душмандан къоркъуп, бугъуп тургъандан магъана чыкъмазлыгъы уа баямды. Фашистлеге ёлюм келир ючюн кюреширге керекбиз. Жау бетинде жунчусакъ, тамбла тойларыбыз этилмезле. Тилибиз артха тартыла, жюреклерибиз къара чайырча эрий, тобукъларыбызны тюйюп, жиляп тургъандан магъана чыкъмазын ангылагъанбыз. Аны уллу, гитче да ангылагъанды. Олду хар кимге да таукеллик берген».

IX

Бар бушууларыбызны унутдургъан мухажирликни сынагъаныбызда, атама жаппа-жангыдан хапар айтыргъа термилдим. Алай не аны, не анамы тюшюмде окъуна кёрмейме. Эки кёзюмю къаты къысып, узакъ эсгериулеге атлансам, аланы экисини да сыфатлары кёз аллыма келгенча боладыла. Угъай, аланы жаланда уаналарын эслейме. Ала — акъ ауанала, бир бирлерине билеклик этип сюелип тургъан болмаса, ауузларындан сёз чыгъармайдыла. Алыкъа атамы, анамы да кебинлери тюз да жерге салыннган кюнлериндеча тургъанларын а кёрдюм. «Дуниягъа жаратылгъан адам, жашауну къыйынлыгъын, зауукълугъун да сынамай болмайды,— деучю эди атам.— Ол хар кимге да хакъды. Алай зауукълукъну, къыйынлыкъны да кётюре билмеклиг'а, керти кишиликни ышаныды». Урушну боллугъун, ёлюмню келлигин эсинде тутуучу атам, халкъым мухажирлик сынарыкъды деб'а эсине келтирмегенди. Баям, «къыйынлыкъны кётюре билмеклик — ол эрликни ышаныды»,— деп бюгюн айтыргъа керек эди.

Алай темир чархланы темир жолда баргъан тауушлары башымы сылхыр этерге жетишдирген эсе да, атамы эсли сёзлерин а акъылымдан кетермейме. Мени бютюнда аман сагъатлы этген — къайын атамы бла къайын анамы къайгъыларыды. Мен эрттенликде Анисатлагъа жумуш бла келгенимлей, сёз да айтдырмай, жолгъа тебиретип къойгъандыла. Эки совет солдат эки къолтугъумдан тутуп, атамы, анамы да тойдуруп, машинагъа миндирип, аркъамдан тюртюп жибергенлеринде, фашистле Мамийланы юйюрюн Нальчикге ашыргъан кюнлери кёз аллыма келип къалды. Не хыликкя ишди бу? Да сора Къазийни бла Забиданы жашлары, киеулери бюгюнлюкде ким ючюн къан тёгедиле? Угъай, бу къыраллыкъны оноуу бла этилген иш тюйюлдю! Бу ишни этген Совет властьны душманларыдыла. Малкъар ауузну эллерин кюйдюрюрге, адамларын къырыргъа, ой, анам, мен жарлы, анасыны ёшюнюн эме тургъан сабийлени, жашлары Ата журтлары ючюн къан тёге тургъан кишилени бла къатынланы, сюйген жашларыны суратларын ёшюнлеринде жюрютген къызланы, эрлерини тёшеклерин суутмай тургъан келинлени ёлтюрюрге Совет власть къалай буйрукъ берир эди? Бир да, эки да айтмагъыз, бу огъурсуз ишни этгенле жаныбызча кёрген къыралыбызны жауларыдыла. Эллерибизни, жашагъан жерлерибизни бир душман да

тюп эталмагъанды. Бюгюн а итлерибиз арбазлада улуй, малларыбыз халжарлада ёкюре къалдыла. Алагъа жаным къалай ауруйду, ичер сууу тауусулгъаннга къайда да ёлюм хакъды. Алай бюгюнлюкде атама бла анама бек сукъланама — киндик къанлары саркъгъан жерлеринде къабыр орунларын тапханларына. Кёпле сукълана болурла аллайлагъа.

Атамча, Совет властьха жанлары-къанлары бла къуллукъ этип келгенлени намыслары бюгюн зукку чибинни да тутмай къалды. Алай аланы артыкълыкъгъа налат берирге къарыулары, эркинликлери да жокъду. Киши эсенг, бир кёр ауузунгу ачып.

Лейлагъа да къайгъы этеме. Да алай айтханлыгъыма, атасыны, анасыны биргесинеди. Алай мени къартларыма не кюн келип тура болур бюгюн? Терк къымылдамайсыз деп, уруп ёлтюрюп кетген эселе, мен Азнауургъа не бетден тюберикме? Былайда Анисатха бла Налжаннга да тюйюлме ыразы. Ала, кёчеригибизни билип, бир арбазгъа жыйылгъандыла. Манга уа «белингни къаты къыс, къартларынга сакъ бол»,— деп айтмагъандыла. Дагъыда ол итден туугъанла мени тутуп машинагъа атханларында, ауузларындан сёз чыгъармагъандыла.

— Анисат, нек тынгылайса?.. Бу манга этилген артыкълыкъгъа нек тёзюп къойдунг? — дедим, башымы эгечим таба бургъан да этмей.— Нек тынгылайса?

— Къой-къой, сен къайнайса, ызынгдан такъмагъынг жокъ, эки аягъынг, бир таягъынг.

— Къаллайла сёлешесе? — деди Налжан Анисатха.— Сени сабийлеринг Пилжанны жаулары тюйюл ушайдыла да. Ала анга, санга да башхамыдыла? Не уа ол сабий ёсдюрюрге сюймегенин ким айтханды санга?

— Аллах-Аллах, не къадар хапар айтдынг,— деди Анисат.— Бюгюн бизни тенгизге къуяргъа алып баргъанларын билемисиз? Бу къагъанакъ сабийле чабакъ азыгъы боллукълары кёзюме кёрюнюп, аны ючюн айтама.

Аналарыны алай айтханын эшитгенлей, Анисатны юч сабийи да жиляп башладыла. Налжанны къызчыгъы да алагъа къошулду.

Мен ол хапаргъа ийнандым да, дуу деп, отда жанганча болуп къалдым. Кавказ таула бир бири юслерине аугъанча кёрюндюле кёзюме. Битеу мен таныгъан адамла — жуукъла, тенгле, тийреде жашагъанла, бир бирге къол булгъай, тенгизге батып баргъанча болдула.

«Я Аллах, фронтда ёлген жашларыбызны жиляуларын а кимле этерле? — деп, кеси кесим бла сёлешдим.— Дуниягъа жаратылгъанлы ачдан, азапдан да безий келген халкъны ахыр кюню жетгенине ийнандым. Баям, бу бизни ёз элибизден сюрюп чыгъаргъан адамла кеслерин жюрютгенлерине кёре, бизге палахдан къутулургъа мадар жокъду. Уллугъа, гиччеге да къан жаугъанды».

— Тохтагъыз, жилямагъыз. Анагъыз ётюрюк айтады,— дедим сабийлеге.— Мени сёзюмю тюзлюгюне ийнаныгъыз. Мен конторда ишлеген адамма. Къыраллыкъны ишин сизни анагъыздан эсе иги билеме... Анисат, ол хыликкя хапарны ким жайгъанды? Бир зат билгенинг да болмагъанлай, халкъгъа къайгъы салыргъа уялмаймыса?

Сабийлери бла бирге сытыла тургъан Анисат, жаулукъ къанаты бла кёзлерин, бурунун сюртдю да: «Билген адам айтханды»,— деди.

Олсагъатда жашау манга жаханим болгъанча кёрюндю эсе да, жюрегиме таукеллик алып, Анисатха бютюнда бек айып этдим:

— Сен, бир уллу къатын, орам хапарланы айтып, сабий этмезликни этгенинг тюз тюйюлдю. Бир да къуруй эсе да, сабийлеринге жанынг ауруса уа.

— Да алагъа жаным ауруйду ансы, кесим а отда кюйсем да къайгъырлыкъ тюйюлме. Атам, анам жокъ. Сабийлерими аталары къатымда тюйюл. Энди неден да не манга? Бу сабийлени да, сизни да ачыуугъузну кёрмей, бусагъатда ёлюп кетсем, дунияны мюлкюнден аллыкъ эдим.

— Хо да, ажал санга, манга соруп келмейди,— деди Налжан,— барыбыз да Аллахны къолундабыз. Керексиз хапарла бла бу адамлагъа къайгъы салмазынгы уа тилейме. Биз жангыз тюйюлбюз, халкъ болгъанлай болурбуз.

Анисат, бир кесек эс жыйды да, сабийлерин тёгерегине олтуртуп, аямай зикир айтып башлады. Алагъа Налжан къошулгъанда уа, тынгылап турлугъум окъуна келди. Налжанны алай ариу ауазы барды, къонгуроу тауушу этип, ол къоншу вагонда адамланы окъуна сагъайтды. Да не болса да, эгечлерим да, сабийлери да зикир айтыргъа тюзелгенлерине къууандым. Ала зикир айтсала, уллу Аллах бар палахладан сакъларыгъына толу ийнанып эдиле. Мени жауум да ахшы умутсуз жашасын.

* * *

Жукъу жокъду. Кече, кюн да тышына сагъайыпбыз. Не бек таукел этерге кюреше эсем да, Анисат айтхан хапарны башымдан кетералмайма. Алай болуп, барыбызны да тенгизге къуйсала, сора таулу халкъгъа дуниядан думп болуп къалыргъа тюшерикди. Хар кимнинден кюйюп тургъан болмаса, алыкъа кёл этдирир ишге тюбемегенбиз. Ол неда бу станциягъа келип, бир кесекге тохташханыбыз сайын, чачыбызгъа, башыбызгъа узалырча ишге жолукъмай къалмайбыз. Ма бизни вагонда эки туудукъчугъундан сора нёгери болмагъан холамлы къарт бюгече бу дуниясын ташлады. Узакъ ёмюрюн мал къыйырында ашыргъан жарлы къарт, жаны чыгъып, бар къыйынлыкъладан къутулду эсе да, жилтинлери эртте окъуна ёлчюген мудах кёзлери уа жабылыргъа унамайдыла. Ала жепилеринден боран ургъан, малла тышыучу вагонну чырдысына аралгъанлай турдула. Киши да жабалмады аланы. Жарлы къарт, ёле туруп, Холамны кеси мал кютюучю гелеу сыртларын, жолоучугъа жан дарман болуучу шаудан сууларын, жуукъларыны, тенглерини къабырларын, ёмюрлюк ырысхы жыйылгъан юйюню эшиклери кенгнге ачылып къалгъанын кёз аллына келтиргеи болур эди. Не уа эки ёксюз туудукъчугъун вагонда къоюп, кеси ёмюрлюк жолгъа атланнганы уа аз ачыуму эди анга?! Къолларындан келген адамла — эр кишиле, тиширыула да, бир станциягъа жетгенлей, къартны ёлюгюн вагондан тюшюрдюле. Анга кебин табылса да. жууаргъа, къабыр къазып асыраргъа онг жокъду. Да былай зарауатлыкъда ёлген жаннетли болады дейдиле. Адамла ёлюкню темир жолдан бир жанына ётдюрюп, лёкъу терекчикни тюбюнде салдыла. Жолоучу ол Кавказны адамы болгъанын мор чепкенинден, чырпа бёркюнден, чачылгъан чабырларындан таныр.

— Бу жерни атын сурагъыз,— деди жолгъа чыкъгъанлы да адамла бла хазна ушакъ нёгер болургъа сюймей келген, орта жашаулу, онг аягъындан аз сынчыкълагъан киши.— Артда Холамны бир огъурлу къарты ол жерде асыралгъан эди деп халкъгъа хапар айтыр ючюнге керекди аны билирге.

Ол адам биз элли тюйюл эди. Кесин жюрютгенине кёре, дин ахлусу адам болур эди. Къартны вагондан тюшюрюп тебирегенлеринде барыбызгъа да дуува тутдургъан эди. Къартны туудукъчукъларына да эс тапдырыр сёз айтды.

Алай эшелон тебирегенлей, къартны туудукъчукъларыны таматарагъы вагондан секирип тюшдю. Экинчи жашчыкъ да аны ызындан тебиреди. Алай тутуп жибермей тохтагъаныбызда, таш-агъач ашады. Душманны жаны аурур эди жарлы сабийге. Бир жангыз адам анга кёл этдиралмай эди... Ёмюрде да сау болмаз аны сабий жюрегине салыннган бичакъ жара.

Артдан-артха хар кезиулю станция бизни адамларыбызгъа жангы къабыр орун бола эди. Ол къыйынлыкъгъа эр кишиле окъуна жиляйдыла, сабий жилягъанча. Энди Мисирхандамы жарамагъан эди къыралгъа. Эри Токаш, болгъан малын колхозгъа ётдюрдю да, кеси таягъын белине кёнделен салып, сюрюучю болду да кетди. Он-жыйырма юйюр да бермеген эди колхозгъа ол берген малны-мюлкню. Не уа Граждан урушну заманында Къызыл Аскерге болушур ючюнмю къалды? Да сора, кеси ёмюрюнде къозу ауузундан чёп юзмеген Токашны нек жойдула? Терслик тюзлюкню хорлап. Кулакны жашларысыз деп, аны сабийлерин школладан къыстата айланнганла да къартлыгъында Токашха тутмакълыкъ сынатхан адамладыла. Ата журтубузгъа душман чапханда, Токашны жашлары къолларына сауут алып, къанлы къазауатха кетгенлеринде, аланы аталарын жойдургъанла жаланда кеслерини башларына таплыкъны излегендиле...

Жарлы Мисирхан а жашларын, эрин, кёчгюнчюлюкде ажашхан къызларын кёрюрге термиле, узакъ жолоучулукъда жоюлду. Къаты жели топуракъны къумун кёкге сууургъан станцияда Мисирханнга жаланда кесини къара ботасы нёгерлик этди. «Ахшыны ёлюмю — амандан» дегенлей болдунг, жарлы сен. Ёлген кюнлеринде къабыр орунлары, кебинлери болмай, ашлары, ысхатлары берилмей къалгъан адамларыбыз ючюн Кавказда тауларыбыз, агъачларыбыз да жиляй болурла. Хо да, жиляуубузну ала этгенлерин билсек, жюреклерибиз бир кесек салкъынлыкъ табарыкъдыла.

* * *

Биз ёлюмден къутулгъаныбызгъа ийнанганлы толу эки кюн бола эди. Хар жангы станциягъа тохтагъаныбыз сайын, кёчгюнчюле бир эшелондан экинчисине къычырышып башласала, алагъа тынгыларгъа къарыуум жетмей, балан бармакъларымы къулакъларыма буштукъ этеме.

— Охо-хай, таулуламысыз? — деп къычыра эдиле ала бир бирге.— Не хапар билесиз? Къайры элте болурла была бизни?!

— Таулулабыз! Къайры элтенлеринден а хапарыбыз жокъду!

— Ой, жамауат! Сизни бла Кёнделенден адам бармыды?

— Угъай, биз Шыкъычылабыз.

Ол сёзле кече белинде, танг аласында, ингир къарангысында да эшитиле эдиле. Мен да къычырып къартларымы излерге умут этеме. Алай атларын айтмагъаным себепли, Налжаннга тилегенме да, хар тохтагъаныбыз сайын, ол тамагъы жыртылгъынчы къычырады. Бир жерде биз элли адамла болгъан вагонлагъа тюбедик. Алай ала жукъ билмедиле. «Артда не алда вагонлада тюйюл эселе, кёрмегенбиз»,— деп къойдула.

— О-ха-хай! Таулуламысыз? — деген ауазла эшитилдиле кече белинде бир станцияда. Бу жол адам ауазла эшелонну битеу вагонларындан эшитиле эдиле.

— Къайсы элденсиз?

— Чегемден, Бахсандан да бардыла адамла.

— Малкъар жанындан адам бармыды?

— Аллах бирди, биз билип угъай.

— Сиз эшитген, сиз билген не хапар?

— Къоркъмагъыз. Бюгече Волга сууундан ётгенбиз. Бизге айтханлары ётюрюкдю. Къууаныгъыз!

— Ауузугъузгъа къор болайыкъ! Ким эсенг да, атынгы айт. Нохтабаунг хазырды. Тюз жетер жерибизге жетгенлей, къолунга тутдурлукъма.

— Сау бол. Сизни къууаннганыгъыз манга саугъады.

...Ол кечеден арысында мухажирликни къыйынлыгъын окъуна бир кесек унутдукъ. Зикир айтыу да сел болгъанды. Адамлада жарыкълыкъ, чам, лакъырда окъуна эслене башлагъандыла.

...Бу мени тефтерлерими окъурукъла, «Пилжан барыбыз да билген затланы жазып кюрешеди»,— деп, кёлюгюз кюлмесин. Мен бу хапарны келлик тёлюлеге айтама.

* * *

Ой, анам, мен жарлы, бизни келтирип, кече белинде бир жерге къуйдула да, жаз башында окъуна букъу ийиси тунчукъдуруп къояр дер эдинг. Аз да сериюн урмайды. Кёкде жулдузла эсленедиле. Алай тё-

герек асыры къарангыдан, кёзню кёзге урсанг, жукъ кёрлюк тюйюлсе. «Вагонладан тюшюгюз, хапчукларыгъызны къотарыгъыз!» — деген огъурсуз ауаз сабийлени къычырыкъдан къырып жилягъан тауушларын, абаданланы къайгъылы, тынгысыз къаугъаларын тунчукъдурады. Абаданла бири бирлерине болушлукъ эте чыгъадыла вагондан. Артда сабийлени бирем-бирем тюшюрдюле энишге. Хапчук кибиклерибизни да къуйдукъ тышына... Угъай, быллай кечеле, кюнле бир заманда да унутуллукъ тюйюлдюле. Сау халкъгъа уллу палах жаугъанды. Туугъан жерибизни халал къаныбызгъа бояп, аякъларыбызны кючден бла бутдан сюйреген санларыбызны къум тюзлеге келтирип тёкдюле. Бу къайгъылы кече да ёлдю экеулен, къарт Абидат бла, алыкъа анасыны ёшюнюнден айырылмагъан Зоя. Не сейирим, аланы жиляуларын киши да этмеди. Жерлеринден къысталып ёлгенлеге уа адамла угъай, жер да, кёк да жилягъа керек эдиле.

Эрттенликде битеу халкъны кийген кийимлери, бет сыфатлары да къап-къара туманча кёрюндюле манга. Ала ёлгенлеге къара кийген сундум. Абидатны бла Зояны насыплары тутду: Къыргъызстанны Джалал-Абад шахарында аланы бусурман адет бла асыраргъа онг табылда. Ёз элинде намысы тауларына тенг болуучу Мисирхан, тереннге кетген мудах кёзлери туудукъларына къарагъанлай кетген холамлы киши бу жерге жеталмагъанларына барыбызны да ичибиз кюйдю. Жангыдан кёк кюкюреп, жашнап, уллу жел жетгенча болду. Къалай къыйынды бизни халкъыбыз сынагъан къыйынлыкъгъа, бушуугъа тёзген... Бизни ол къыйынлыкъларыбызны бир кесек сынтыл этген къыргъыз халкъы болду. Аны ахшы адамлары жюрек жылыуларындан, ауух къабынларындан да юлюшсюз къоймадыла. Аланы огъурлулукъларын Абидатны бла Зояны асырагъан кюнлеринде окъуна ангылагъан эдик. Алай мында эски ачыуларыбызны къозгъай жашарыгъыбыз а баямды.

XI

Заман оза баргъаны сайын бу дуниягъа жаратылгъаныма сокъуранырча кюнлерим кёпден-кёп бола башладыла. Къоншу элледе жашагъан жуукъгъатенгнге жолубуз ёмюрден-ахыргъа кесилди. Не фронтдан, не кёчгюнчюлюкню азабын чегип, чач-тюк болгъан адамларыбыздан хапарыбыз жокъду. Аланы тюшюбюз-

де кёрсек къууана, эрттенликде уа туракълача къуу бола, кеси кесибизге сытыла, заманыбызны алай ашырабыз. Кавказда дырыннга, ханс артыргъа жюз айтдырмай бармаучу къызла энди къан къайнатхан къумлу тюзледе, ичерге суулары, ашаргъа ашлары болмай, танг аласындан ингир къарангысына дери мамукъ бахчада ишлейдиле. Ауругъаннга, къартха, сабийге бет этген да жокъ. Аурусанг да — къыралны жаууса, арысанг да — къыралны жаууса. Къартларыбыз а, жерлерине термиле, бир бири ызларындан ёлюп барадыла, къабыр орунларын киши жеринде тапханларына асыры кюйгенден, къара кесеу бола. Ахыр кюнлеринде осуят этерге, бачхычларына жабышыргъа къатларында жашлары жокъ. «Тёрт жашымдан бирлери сауду,— деди Батырбий, ахыр солууун ала, къалтырай тургъан къолун эки кёзю кёрмеген юй бийчеси таба узата.— Исхакъ юйге къайтырыкъды. Къалгъанланы уа сакълама. Сен саулукъда юйге келсе, хапарымы айтырса. «Хаймашада эмилик атланы тобукъландырыучу, Балыкъ-Башында кийик сюрюулени ызларындан сюрюучю атагъыз бу дуниясын сизге термиле ташлады дерсе. Билип къойсун, бир кишиге борчум жокъду — мени ючюн садакъа берип кюрешмесин. Алай къабырым тас болуп къалмазча уа этсин... Эртте-кеч болса да, халкъыбыз жерибизге-журтубузгъа къайтырыкъды. Исхакъгъа бек тиле, туугъан жериме баш урсун, сау къалгъан эллилериме менден салам берсин. Хаймашагъа барып, мени къошумда от тиргизсин...»

Бизни къарт къоншубузну андан ары айтыр сёзлери тамагъында къалдыла. Бир тар къыргъыз гытычыкъда кеси жангыз атылып къалгъан къатыны уа бар къыйынлыкъларын бир бири ызларындан тизип, уллуну, гитчени да сарнатып жиляйды. Бу зарауатлыкъ ишле ючюн ол кишиге чамланмайды. Жаланда уллу Аллахны буйругъуна тюбегенине аз да ишекли тюйюлдю. Адам бу жалгъан дунияда не затха тюбериги туугъанлай окъуна мангылайына жазылып къалады. Да сора, алай эсе, сау халкъны адамларыны барысы да бирча бу палахха жолугъурча кимге не хата этген эдиле? Бюгюн къарт Батырбийни тёрт жашны ёсдюрюп, фронтха жиберген къатыныны сокъур кёзлеринден къан нек сиерге керек эди? Хо да, Батырбий ёлдю да, борчундан къутулду. Бу жарлы къатын а не этсин энди?

— Тюз да Батырбийни асырагъанлай, къарт къатынны юйге элтирге керекбиз,— деди Налжан, мени къайгъылы сагъышларымы билген этенча.— Муну

юсюнде уллу кёллю болсакъ, Аллах кечмез. Жашлары келселе, башыбызны кётюрюп, кёзлерине къараялмакъ.

Мен алайда ауузумдан сёз да чыгъармадым. Налжанны айтханына тынгылап тургъан Анисат а бурунун жыйырып къойду. «Кеси киралмай эди да, ызындан дингил тагъа эди»,— деп айтыргъа бек сюйюучюдю да, баям, Анисат бу жол да ол оюмну эсине тюшюрген болур эди. Алай, гюняхы кесини болсун, Анисат Батырбийге жилягъан да эте, юй жумушлагъа да къайсы бирибизден да тири къармаша айланады. Кокаланып этеди дер эдик, алай кёзбаучу адам а тюйюлдю. Кёзбау этип да, энди бу юйюрню кимине кёзбау этерикди?

...Да, харип, Батырбийни къатыны бизге къыйынлыгъын жетдирмеди. Кёп мычымай, эрини ызындан кетди.

* * *

Я, сыфхан Аллах, адамда къаллай бир кюч-къарыу барды! Дуниягъа жаратылгъанлы, къарындашларыма эркелене, кёрген кюнюме махтана жашагъан жаным, бюгюн сынагъан ыспассызлыкъны кётюрюрге къолумдан келген мен тёзмезлик зарауатлыкъ жокъду. Биягъы безгек ауруум дунияда барымы-жогъуму да, унутдурду да, ишге баралмай къалдым. Эгечлерим а кетдиле, бирер ауур гетменни да умбашларына атып, мамукъ бахчаны «къанын ичерге». Бир заманда, эшигибиз ачылды да, Ырыскъул-ака юйюне киргенча кирип келди. Эл бригадир мени къатыма олтурду да, ичлери хыйладан толу къызыл кёзчюклерин ышартды. Урушда болуп къайтханды деучюдюле, бармакълары бири-бири юсюне минип тургъан онг къол аязы бла бетими сылады. Асыры суукъдан къалтыраукъ алып тургъан санларым асыры къызгъандан мыдых болуп къалдыла. Кёзлерим бригадирни экили кёрдюле. Аны ол эриши къолун артха тюртюрге уа къарыуум жокъ.

— Ырыскъул-ака, къолугъузну ауурлугъун кётюралмайма, ары кетеригиз, Аллах ючюн,— дедим.

— Дуниягъа сенден ариу жан жаратылмагъанды,— деди ол орус, къыргъыз сёзлени да къатышдыра.— Сени дуниягъа жаратхан адамлагъа къор болайым мен. Сизни бери кёчюрген адам бусагъатда былайда болса, табанындан уппа этер эдим...

Ол энишге ийилип, бетин бетиме жуукъалашдырды. Башха мадар эталмадым да, башымы жууургъан тю-

бюне сукъдум. Ырыскъул жууургъанымы сермеп бир жанына атды да, башымы ёрге кётюрюп, къоюнуна къысды. Насыпха, жыйрыгъым юсюмде эди да, жалан этим ачылмады.

— Ырыскъул-ака, не этесе?! — деп, къолумдан келгенича къычырдым.

Ол а, башымы кесине къаты къысып, мушулдап тургъан болмаса, жукъ айтмайды. Андан озса, тунчугъуп, ёлюп къаллыгъымы ангыладым да, билегинден къапдым, къолларым бла уа бетине урургъа кюрешдим. Итден туугъан ол заманда да жибермеди мени. Тюз тургъаныча туруп турду, жухун да башыма тиреп, къызыл ууртлары да тууар бауурча къалтырай.

— Ырыскъул-ака, сен итсе!— дедим.— Сен бёрюден туугъан бёрюсе. Ауруу эсиртип тургъан тиширыуну намысы бла ойнаргъа санга ким эркинлик бергенди?! Айтдырмай къоймай эсенг, сен эшексе! — Биягъы билегинден къолумдан келгени чакълы бир къапдым.

Итден туугъан ол заманда мени бошлады да, кеси къайгъылы болду. Тишлерим илиннген жерлеринден къан чыкъгъанын эледим. Ырыскъул кеси кесине бир затла гыр-мыр эте кетди да, сора, эс жыйып, былай айтды:

— Акъылынгы башынга жый... Мен сени кёлюм бла сюйген этеме. Бюгюн-тамбла ёлюп къалсам — сени насыбынг, алай болмаса уа, жууукъ заманда мени ёмюрлюк адамым боллугъунгу билип къой. Мен сени сюйген этеме. Мен урушдан ёлмей да сени ючюн къайтханма.

— Сен урушдан бармакъларынгы бири бири юслерине жюклеп къайтханлыкъгъа, мени эрим бюгюн да от ичиндеди. Кече да, кюн да ёлюмню кёзюне къарагъанлай турады. Ол сау-эсен келсе, сени бюгюннгю ишинги бир заманда кечмез...

— Сени эринг эртте ёлгенди.

— Сен ёлгенсе, ол сауду! Зорлукъ бизни юйсюз, жерсиз этгенликге, намысыбыз биргебизгеди.

Ырыскъул, жеринден тепмей, сагъышлы сюеледи. Бир кесекден, башын ёрге кётюрюп, кёзюме къарады. Сёз а айтмады. Ызы бла эшик таба атлады. Дагъыда артха туракълады да, онг билегине мен салгъан жараны да сол къол аязы бла басханлай, бетине да бир кесек мудахлыкъ келе, айтды:

— Мени жюрегими тазалыгъына ийнанырынгы тилейме. Сен мени жашаууму алгъанса. Кече, кюн да жаланда сени юсюнгден сагъыш этеме. Халкъынга бу кюй-

сюзлюкню сынатханлагъа кюнден он налат бере эсем да, сени кёргеним сайын алагъа да жумушайма. Ала болмаса, мен сени кёрлюк тюйюл эдим.

«Алагъа да, санга да аман кюн келсин,— дедим ичимден.— Санларыгъызны тёшек талай, халкъча жашаргъа термиле ашырыгъыз ёмюрюгюзню...»

Ырыскъул кетди. Мен ол ачы къаргъышны этгениме сокъуранмадым. Аллай мурдарлагъа андан аман айтсам да, жюрегим къанарыкъ тюйюлдю. Къаргъыш этерге, кёп сёлеширге да заман кеси юйретгенди. Бюгюнден сора Ырыскъул аллай итлик этсе, дуния айыбы кёзюмю чыгъарлыкъ болса да, къыптымы къарынына сугъарыгъым ишексизди.

* * *

Экинчи кюн да баралмадым ишге. Этечлериме Ырыскъулну бетсизлигини юсюнден жукъ айтмадым. Алай биягъы мурдар келир деп къоркъгъандан, тилеп, Налжанны къызчыгъын школдан тыйдым. «Сен бюгюн мени къатымдан тепме,— дедим анга...— Халими тап кёрмейме. Бир-бирде дунияда барымы-жогъуму окъуна унутама. Мен кесиме къоркъама».

— Пилжан, сен, быллай уллу къыз, юйню ичинде не затдан къоркъаса? — деп, къызчыкъ мен айтханны англамай, сейир-тамашагъа къалды.— Ма бусагъатда сен кетип къалсанг, мен къоркъурукъ тюйюлме. Ма бир кюн мама мени юйде кесими къоюп кетгенди да, мен а, къоркъмай, олтуруп тургъанма.

— Да сен жигит къызса,— дедим, къол аязым бла къызчыкъны башын сыларгъа кюрешип. Бюгюн кёлюм асыры аман этгенден, ауузумдан сёз окъуна чыгъаралмайма...

Мен бюгюн да къоркъгъаныма жолукъдум. Биягъы къантулукъ Ырыскъул, эки аягъы да тышына баймакъ бола, эшикден оруу-соруу болмай кирди. Жаным тамагъыма тыгъылды. Солууму эркин алыргъа термилдим. Онг къолум бла узалып, эгечимден туугъанчыкъны кесиме жуукъгъа тартдым да, къоюнума къаты къысдым. Ол алгъа не болгъанын билмей, жунчугъан окъуна этди. Башын ёрге кётюрюп, менден къутулургъа кюрешди. Болсада олсагъатда манга аллай бир къарыу-кюч кирди, къызчыкъ не бек тыпырдап кюрешди эсе да, къутулалмады. Бирде Ырыскъулну кёзюне аралады. Баям, андан болушлукъ тилей болур эди.

— Къызчыкъ, атынг къалайды?— деп сорду Ырыскъул, эшикден кирген жерде алаша шинтикчикни мени ундургъуму къатына жууугъуракъ тартып, аны юсюне олтура.

— Мени атым Танзилькады. Сени атынгы да билеме.

— Сора айтчы, къалайды мени атым?

— Ма сени атынг — бригадирди.

Ырыскъул кюлдю. Ол заманда аны бетинде, къалай эсе да, бир сюйдюмлюлюк да эледим. Алай мени ышаргъанымы эслемесин деп, башымы жууургъан тюбюне сукъдум. «Танзилька, талау тийсин санга»,— дедим ичимден. Аны хатасындан бу бетсиз адамны къатында ышаргъан окъуна этдим.

Андан сора иги кесекге дери отоуда сёз айтхан болмады. Алай Ырыскъул, бир уллу азап сынагъанча, теренден ахтынды да, ол бармакълары бир бири юсюне жюкленип тургъан къолу бла Танзильканы аркъасын сылады. Къызчыкъ, аны алай этгенин жаратмай, жауурунларын къымылдатды.

— Мен иги танымай тургъанма ансы, сен бек ариу да, бек акъыллы да къыз кёреме да,— деди Ырыскъул, кесин жангы ушакъгъа хазырлай.— Школгъа уа жюрюймюсе?

Къызчыкъ, сёз айтмай, башын къымылдатып, «хау» деген магъананы ангылатды.

— Сора бюгюн юйде нексе?

— Тюшден сора барлыкъды,— дедим.

— Ётюрюкчю...— деди къызчыкъ, балан бармагъы бла бурун къыйырына къатыла.

Къызчыкъ мени уялтханы ачыу тийип, къабыргъасын чимдидим. Баям, къыз ол этген иш манга ачыу тийгенин ангылагъан болур эди ансы, мен алай ачытханымда да, бир кесек жыйырылгъан этди ансы, сёз а айтмады.

Андан сора мен Ырыскъулну кёзюне къарамадым. Эгечимден туугъанчыкъ аны бла къыргъыз тилде алай уста сёлешгенине сейир этип, сюйюп тынгылагъанлай турдум.

— Ынначыкъ кибик, юйге кирип турма да, бар, тышына чыкъ да, ойнагъан эт,— деди Ырыскъул Танзилькагъа.— Турма!

Ырыскъул ауазын иги да кётюрюп сёлешди. Къызчыкъ кетип тебирегенинде, этегинден тутуп тохтатдым. Кёп палахланы женгнген жарлы жаным бу жол ахшы умутдан, таукелликден да кенгде эди. Ырыскъул къызчыкъны билегинден тутуп, эшикге ашыргъанында,

энди манга неден да не деп, кесими ол дуниягъа хазырладым. Къыргъыз жери азланымы къапды замансыз? Мен алайда бир бирге бир адамлары къалмай къырылып кетген асыл Исхакъны, сатмай сёзюн бермеучю Батырбийни, миннген аты лячинча учуучу Хочу улуну юйюрлеринденми игиме? Ичинде жаны бар эсе, бу мурдар бармагъы бла окъуна бир тийип кёрсюн. Атамы, анамы алларына тонгуз болуп барайым, алгъа аны къанына бояп, ызы бла кесими жоймасам... «Кел бери, манга жууугъуракъ кел»,— дедим ичимден мени кёзюме къарап, жаякъларын чайнай тургъан Ырыскъулгъа. Ол а олтурады, бети бир такъыйкъагъа жюз тюрлю бола, къой сюрюуге чабаргъа хазырланнган бёрюча, эки жанына кезиу къарай, кёзлери да къып-къзылла болуп.

— Сен менден къоркъгъан этесе,— деди Ырыскъул, шинтигин ундуругъума жууугъуракъ тарта.— Мен ашагъанмы этерикме? — Къолларын мени таба узатды.

Жастыкъ тюбюне узалдым да, къыптымы къолума алдым. Сора къыптым бла къол сыртына урдум. Баям, къаты урмай, азчыкъ къатылгъаным анга хычыуун окъунамы кёрюндю дейме, кюлген заманында бетине къан чапды. Кёзлеринде да таукеллик эсленди.

— Гитлерни огъундан-тобундан къоркъмагъан жаш сени эски къыптынгдан къоркъгъан этерикми сунаса? Кесинге кюлдюрме.

— Бусагъатда мен кесими жашаууму капекге да санамайма,— дедим,— ол айтханымы ангыладынгмы? Жанынгы дунияда жашарын сюе эсенг, бусагъатчыкъдан озмай, мындан чыгъып кет.

— Мен ахшы ниет бла келгенме, тели.

— Ниетинги игисин, аманын да кесингде къой. Эри болгъан тиширыуну ызындан тюшюп айланыргъа бетинге уялмаймыса? Огъесе кёчгюнчю, къоруулар адамы жокъду депми басынчакълайса?

— Угъай, Сулуу къыз, менде аллай акъыл жокъду,— деди Ырыскъул.— Сени эринг, мени къатым жокъ. Бир юй болайыкъ деп келгенме... Мени сёзюме толу ийнанырынгы тилейме. Урушда болгъан малкъарлыланы, къарачайлыланы, чеченлилени барысы да, къачып, ол жанына ётюп кетгендиле. Бизникиле туталгъанларын ёлтюргендиле, къолгъа тюшмегенлери уа Гитлерни аскерине къошулгъандыла. Тюркге ётгенлери да бардыла.

— Ётюрюк айтаса, итден туугъан! — Белими тёшегимден ёрге айырдым. Ырыскъул манга аралып къалды. Сора кесин юсюме атды. Къычырыкъдан къыр-

дым. Танзилька чабып юйге киргенин эследим. Ол чабып келип, эки жундурухчугъу бла Ырыскъулну аркъасын тюйдю. «Кет, бизни Пилжанны ёлтюресе. Алайсыз да ол ауруп турады». Битеу кючюмю жыйып, итден туугъан итни артха тюртдюм.

Ол ёрге кётюрюлдю да, челек тюбюнден уллу болмагъан терезечикни къатына барып сюелди. Къызчыгъ'а жууургъан бла мени юсюмю жабаргъа кюрешди. Ол заманда сездим ёшюнюмю ачылып тургъанын.

— Сен аман адамса... мындан кетип къал,— деди Танзилька.— Сен аман адамса. Тюз мамам келгенлей, айтхан этерикме. Сен аман адамса!— Къызчыкъ, кёзлерин да эки къолу бла ууа, жиляды. Мен аны жапсарыргъа кюрешдим. Алай ол жюрексиннгенин тыялмады. Ырыскъул мурдар да артха къарай да къыл чайнай, кеси кесине бир затла мурулдай, жеринден тепмей, сюелгенлей турду.

* * *

Бу бедишлик ишге андан кёп тёзерге жарарыкъ тюйюл эди. Ырыскъулну бетсизлигини юсюнден таулу жашлагъа айтсам, ёлтюрюп къоярла деп къоркъдум. Бютюнда Сюлемен эшитсе уа, ол киштик кёзлерин чыгъарып, ёмюрден-ахыргъа дуния жарыгъына термиле жашарча этерикди. Сюлемен манга иш былайды деп айтыргъа да базынмай, асыры сюйгенден кюню къарангы болуп айланнганын ангылап турама. Ол чегемли жашды. Жангы жетген заманы. Биргесине анасы, эки эгечи. Атасы бла тамата къарындашы уа къазауатда хапарларын айтадыла. Сюлеменни адамлыгъына, сыфатына да чурум тапхан жерим жокъ. Алай жаным саулукъда Азнауурну унутхан кюнюмде эки атылайым...

Кёчгюнчюде, эллиде да жюрек тынчлыкъ, адамыча жашау да жокъ. Амалсыз кечиниу. Ишге чыкъмагъан кюнлеримде ол суу худурдан окъуна юлюшюмю бермегендиле. Эрттенликде Налжанны зорлугъу бла бир-эки къашыкъ хантус уртлагъанма ансы, сау кюнню ауузумда сууум жокъду. Ырыскъул этген иш да ол къыйынлыгъымы юсюне къошулуп, жюрегим отча жана, кёзлерим алас-булас кёре, бар игиликни уллу Аллахдан тилеп жатама. Къарыусузма. Ол аман кюн келлик безгек эки кюнню ичине санларымы тот темирни ашагъанча ашагъанды. Къолларымы, башымы къалтырагъанларын кесим сезип турама. Ол илишанланы анам

харипге ёлюр ауруу тийгенинде эслеген эдим. Угъай, угъай, манга алыкъа бу дунияны ташларгъа жарарыкъ тюйюлдю. Азнауурну сакъламай, аны атасына, анасына тюбеп, ыразылыкъ алмай ёлсем, къабырым эки жарылыр. Мен ол ахшы муратларымы толлукъларына толу ийнанып сакълар ючюн Ырыскъул атымы айтмазча этерге керекме. Энди ол мындан бек оза эсе, мен тёзаллыкъ жокъду. Бир аманлыкъдан да артха турмагъан итди ол. Ауруу къурутуп жатхан тиширыуну башы бла ойнаргъа умут этген Ырыскъул — ишексиз мурдарды. Биз жаз башында жерни он бармагъыбыз бла къазып салгъан картоф урлукъчугъубузну да аны адамлары къазып кетгендиле. Атасы урушда жоюлгъан Жолбулдуну, колхозну атын чапдырып терлетген этгенсе деп, къамичи бла тюйюп, жаякъларындан къан сийдирген, кёзюне акъ тюшюрген да, къоншу элге эрге къачхан Кулинагъа комендантны къозутуп, экинчи кюн аны артха къайтартхан, эрин тутмакъгъа сукъдургъан да Ырыскъул болгъанды.

Мен аны этгенин эгечлериме айтдым. Ала олтургъан жерлеринден секирип ёрге туруп къалдыла. Налжанны бети темирча къаралды. Анисат бир кесек сагъыш этди. Сора, мени бетиме къарап, аз ышарды. «Да алай болса да, не хатасы барды? — деди ол.— Бу къара туман басхан дунияда таянчакъ болур... Эл ауузуна къарагъан, айтханы баргъан адам».

— Анисат, жанынга тиймесин, таматаса. Сен тюз быллай бетсизсе деб'а жети жукълап тюшюмде да жокъ эди,— деди Налжан.— Кесинге тап тюшсюн ансы, битеу тукъумунгу туурагъан гыржыннга сатарыкъса.

— Ой, анам, мен жарлы, манга ажал бермеген Аллахха не айтайым? — деп, башымы жууургъан тюбюне сугъуп, жюрегим къаннгынчы жилядым.

— Тели болма,— деди Анисат, мени ундуругъуму къатына чёгюп.— Мен санга кёл этдиреме деп, от салып къойдум да. Кеч, терс болдум.— Ол Налжаннга уа акъдан-къарадан бир зат да айтмады.

— Къатымдан кетип къал,— деп, къолумдан келгени чакълы бир къычырдым.— Сен мени къанлы жауумса! Сен кесингден башха адамны ёмюрюнгде да сюймегенсе.

— Айт, айт. Бюгюн не айтсанг да, эркинсе,— деди Анисат.— Алай бизни башыбыз бла ойнагъан кишини аллыбызда тобукъландырмасам, мен да мен тюйюлме.

...Анисатны бригадада намысы жюрюйдю. Сау колхозда окъуна бек иги ишлегеннге саналады. Председа-

телибиз окъуна аны атын айтып махтагъанын эшитгенме. Председатель бек иги адам кёрюнеди, ишни халин да билген. Бир уллубыдыр. Мен Кавказда аллай быдыры болгъан эри кишини бир да кёрмегенме. Кеси да ышара, кюле тургъанлай, адамлагъа аман айтып, къамичи бла сермеген къылыгъы барды. Баям, ол хыликкя ишни Ырыскъул да андан юйреннген болур. Байла, бийле этип болгъандыла алай дейдиле хапарда. Сора бусагъатда былагъа бу къылыкъ къайдан чыкъды? Кеслеринден башхаланы къарангыгъа санапмы эте болурла?

Ким кимни неге санагъанын билмейме. Алай председатель мени ючюн Ырыскъулну къайишлигин алгъаны уа тюздю. Ол аны къыргъыз къамичи бла башына эки-юч кере сермегенинде, такъыясы къызыл къаннга боялып къалгъан эди дейдиле. Итден туугъан Ырыскъул председатель тюе туруп, «Акъсакъал, кечирип къой»,— деп эки-юч кере къычыргъанды ансы, ауузундан сёз чыгъармай, тынгылауну басып тургъанды.

Андан сора эл бригадир тохтады эсе да, ишде тынчлыкъ а бермегенди. Ауругъан, сау кюнюмде да бир да солуу алдырмагъанды. Айтханын этмезге уа не къарыу — аллайланы барыр жерлери белгилиди. Кёчгюнчюлени уа бютюнда.

Ахшы умутларыбыз ёлмез ючюн жаланда тёзерре керекди.

XII

Аллахха минг кере шукур болсун, уруш тохтап, жанлары саула юйлерине къайта башладыла. Алай алыкъа таулу жашладан адам келмегенди. Уруш да бошалгъынчы, экеулен къайтхан эдиле — Махмут бла Мухаммат. Махмут биз элли жашды. Жангыз эгечи бла атасы сау. Кеси уа алыкъа къатын алмагъанды. Мухаммат а малкъар жанынданды. Жуукъларын излей келип, мында юйленип, къайынларыны этеклерине къысылып, бир жары да кетмей къалгъады. Бир жол ол: «Атабыз Сталин, халкъыбызны кёчюргенден сора, бизге ышанмагъанлыкъ этгенди. Таулу адам болуп урушда киши да къалмагъанды»,— деп, кёп хапар айтхан эди.

Андан сора барыбыз да жолгъа къарап турабыз, бир да жюрек жылыныр хапар эшитмейбиз. Бардыла излей кетип, кёчгюнчюлюкде тенглери, жуукъларыкъайры тюшгенлерин тапханла. Бир ийнарал жаш ке-

лип, Жалал-Абаддан атасын, анасын, къатынын Кавказгъа алып кетгенди деген хапар да жюрюйдю. Аны кертилигин кёзюбюз бла кёргенбиз дегенле да бардыла. Халкъ ол адамлагъа къалай бек сукъланады.

Къыргъызлы жашла элге кёпден-кёп келедиле. Алай алыкъа халкъны эки кёзю тышындады. Хар ким да алыкъа фронтха кетген жашланы андан бири да къайтмагъанды деп жарсыйды. Уруш бошалгъанлы уа жыл болады.

Кюнлени биринде, экинди бола, бизни юйюбюзге аллай уллу къууанч келди,— дуниягъа жангыдан жаратылгъанча болуп къалдыкъ. Бек алгъа энди бизни бир киши да басынчакълаялмазлыгъына къууандым. Энди Ырыскъул, киши эсе, онг жанын бери буруп бир келсин. Атам ёлмесин, боюн урчукъчугъу юзюлюр... Биз жукъ да билмей тургъанлай, Ачан юйге кирип келгенди. Кеси да бир ариу, тизгинли. Кёкюрегинде бир майдалла да жылтырайдыла. Атам ёлмесин, мен бу затладан айыргъан болмаучуду, алай лейтенант эсе да, полковник эсе да, бир чынлары да барды. Туугъанлы да къолун тутаргъа хазна бюсюремеучю киеуюмю чабып боюнуна жабышдым. Ол мени къоюнуна къысханлай турду. Алайда бир бек жюрексинип жилядым... Анисат, къыргъызлы къатын кибик, эки аягъын тюбюне жыйып, юй тюбюне жайылгъан бир жырна жабыу кибикни юсюне олтургъанлай турду, акъдан, къарадан жукъ айтмай. Налжан а Ачанны мен къучакълагъанча къучакълады. Ата жылыугъа юйренмеген сабийле да. узакъдан къарагъан болмаса, Ачанны къатына бармадыла. Ачан а бизни жиляуубузгъа, сыйытыбызгъа да хазна эс бурмай, сабийлерине кезиу-кезиу къарап, аланы кёзлери бла ашайды. Бирде башын Анисат таба да бурады. Ачан бир заманда гитче къызчыгъыны аллына тобукъланды. Ол заманда сабийлени ючюсю да кеслерин аталарыны юсюне атдыла. Ой, ингир къарангысы къалай жарыкъ болду!..

Танг иги да атхынчы, арбазда ким эсе да Ачанны атын айтып къычырды. Ол кече бизни юйде жукъламагъан адам болмагъан эди да, тышына барыбыз да чыкъдыкъ. Тышында къарангы эди, алай Махмутну таныдыкъ.

— Оллахий, сиз кёп жашагъыз, Хадисге болур болгъанды,— деди Махмут.— Тюнене къошдан онгсуз болуп келгенди да, шахаргъа больницагъа элтирге комендант къагъыт берирге унамагъан хапар барды. «Хар къарыныгъыз ауругъаны сайын шахарлада къаукъа-

лакъ этдирип айланмасам а, башыгъыз кёбер»,— деп, хылликкя этип къойгъанды.

— Оу кюнюм, ол мал дохтур Хадисгеми айтаса? — деп сордум Махмутха, бизни элде андан сора Хадис болмагъанын биле тургъанлай.

— Олду, харип, ол. Андан сора не Хадисинг барды? Фашистлени къолларындан къачып къутулгъан жашха мында болуп къалгъан ишни кёрдюгюзмю?

— Махмут, не къагъыт хапар айтаса?— деп, Ачан тынгысыз сорду.

— Ой, къарындашым, мында комендант къагъыт бермесе, элден элге барыргъа окъуна эркин тюйюлбюз,— деди Махмут.— Ой аннасын сатдыгъым, къаллай жаш болуп кетди...

— Къайсы элли эди, насыпсыз? — деп сорду Ачан.

— Чегемли.

— Махмут, бусагъатда не этерге керекбиз?

— Ачан, кюн жайылгъынчы, хар затын да хазыр этип къояргъа керекбиз. Бусагъатда элде ишни къайнагъан кезиуюдю. Бу жарлыны жумушун теркирек этмесек, таматала дауурдан къырырла да айланырла.

...Унутхунчу, Хадисни кесинден эшитген хапарымы айта кетейим.

* * *

Къыркъ экинчи жылны декабри бир да болмагъанча суукъ эди. Ол суукълукъ Къабарты-Малкъарны къолгъа этип тургъан фашистлени аман сагъатлы этген эсе да, мурдарлыкъ ишлерин ала тохтатмайдыла. Мында жашау кюнлери къысха болгъанын ангылагъандан сора уа, асыры огъурсуздан, тёгереклерин талайдыла, болгъанны кюйдюредиле, оядыла. Коммунистлеге, комсомолчулагъа бир да бет этмейдиле. Хадис да мурдарланы къолларына тюшген комсомолчуладан бирлери эди. Элни алчы жашы, колхозгъа жаны, къаны бла берилген, хар кимни да жумушуна табылгъан жаш гестапону къолуна тюшгенден сора дуния жашауу юзюлгенине ишекли болмады.

— Сен уллу Германиягъа къажау сюелгенсе. Сен бизни адамларыбызны къырыргъа деп, партизан отрядла къурап айланнганса? — деп сюеле эдиле аны юсюне.— Биз кавказ халкъгъа динлерин, баш эркинликлерин къайтарайыкъ деп, къан тёгюп кюрешебиз. Сени кибик итле уа аны ангыламайдыла! — Аллай сёзледен сора фашистле Хадисге сынатхан къыйынлыкъны

айтып ангылаталлыкъ тюйюлсе. Алай, не бек кюрешселе да, Хадис ауузундан сёз чыгъармайды.

Декабрьни онжетисинде, танг жарый башлагъанда, немецли фашистле жесирлени машинагъа миндирип, Нальчик шахарны аягъында танкланы тыяр ючюн къазылгъан уруланы къатларына келтирип тюшюредиле. Алайда адамланы кийимлери тёбе-тёбе болуп тургъанларын кёргенде, Хадисни жюреги чанчды. Ичер сууу тауусулгъанын ангылады. Алыкъа тынгылы сакъал-мыйыкъ урмагъан, ахшы муратлары таула арасына сыйынмагъан жаш. «Бу уа бек ыспассызлыкъды,— деди ол кеси кесине.— Бир кишилик этгеним да болмай, магъанасыз ёлюм сынайма сора...»

Жаш жюрегине бир кесек таукеллик алады. Аякъларыны, къолларыны къалтырагъанлары да тохтайды. Алай жюреги асыры ургъандан, къабындан чартлап чыгъады дерсе. Ала барысы да бир такъыйкъаны ичинде бола тургъан ишледиле. Къулакъ артлары, боюну, бети асыры кичигенден а бюрчеле талагъан сунарса. Ол ахырында къыш чилледе алайда бюрче болмагъанын да биле тургъанлай, бир жол жайлыкъда дорбун ичинде бюрчеле тюз да алай талагъан эдиле да, Хадис бюгюн да аллай ишге тюбегенине аз да ишекли болмай эди.

Бир заманда колхозну председатели Тамботну бла Хадисни аркъаларындан хыны тюртюп, уру таба сюрдюле.

— Тейри, была бизге къабыр къазып а къыйналмагъандыла,— деп шыбырдады Тамбот. Ол таукел, ёхтем кишини ауазы асыры къалтырагъандан, сёзлерин кючден ангылатды.

Олсагъатда Хадис тёгерегине къарайды. Сол жанындагъы машинаны къатында шофер бла бир немецли солдат сюеледиле. Онг жанында уа ичи жесирледен топпа-толу машина. Ол машинаны тёгерегинде уа къолларында автоматлары бла фашист солдатла.

— Хадис, сен ашыкъма, мени ызымдан кел,— деди Тамбот.— Бир минутха артыкъ жашасанг да игиди.

Фашист солдат Тамботну къатына жуукъ келип, аркъасындан иги да хыны тюртдю да:

— Ары къара,— деп керохуну быргъысы бла урунну кёргюзтдю. Ол ары къарагъанлай, мурдар керох бла желкесине урду... Жарлы Тамбот, эки бюкленип, уругъа кетди.

Алайда Хадисни кёзлери къарангы этдиле. Алай сагъыш этерге, кёлсюзлюк этерге заман жокъ эди. «Ёллюкме да ёллюкме, ким биледи, насыбым тутуп,

къачып къутулуп кетсем а»,— деп, жалан аякъ, юсюнде жаланда ич быстырлары бла артха секирип, сол жанындагъы машинаны къатында сюелген шофёрну бла немецли солдатны аралары бла ётюп, думп болады. Фашистле жесирлени къалгъанлары да къачып къутуладыла деп, къайгъыгъа къалып, тёгерекге-башха чабышдыла. Хадисни ызындан а окъ жаудурдула. Алайда аны бутуна эки окъ тиеди. Алай Хадис къаурасы жартыкъурту орулгъан нартюх бахчагъа ташаяды. Дагъыда ёрге кётюрюлюп, алгъа бир-эки атлам этейим дегенлей, къабыргъасына да окъ тиеди.

Жаш жашаудан тюнгюледи. Фашистле жетип, кючден бла бутдан чыгъа тургъан тылпыуун тохтатырыкъларына ишексизди. Болгъаны къызыл къаннга боялгъанды... Жан татлыды,— Хадис кеси башына мадар этеди. Ич кёлегин жыртып, жараларын байларгъа кюрешеди. Аманны кебинден Шалушка элге жетип, мыллыгын бир къабартыланы юйюне атады. Анда къарт киши бла къарт къатын, олсагъатда фашистле аланы ол ишлерин билселе, башларына аман кюн келтирликлерин да ангылай тургъанлай, суу жылытып, жашны жараларын жууадыла, байлайдыла. Юсюне кийим кийдиредиле. Сора, ашдан къарынын тойдуруп, солума къоядыла.

Ол кече окъуна Хадис, къартлагъа да дунияны алгъышын этип, жолсуз жолла бла Яникойгъа ётюп, анасыны эгечини юйюнде тохтайды. Алай анга элде турургъа къоркъуулу болгъаны себепли, тауда дорбуннга элтип, анда букъдурурларын тилейди. Жуукълары аны айтханын этедиле. Болсада жаралары кёбюп, буту къаралып башлайды. Хадис сант этеди. Жашха жан къоркъуу киреди. Энди уа не мадар? Хадисни урушдан жаралы болуп къайтхан къарындашы Ануар, Хадисни ол хапарын эшитип, анга дары-дарман да табады, жаларына бакъгъан да этеди.

Ма алай бла ёлюмден къачып къутулгъан Хадис аякъ юсюне болады...

Ой анам, мен жарлы, аллай адамны бюгюнлюкде къарар амалтын сокъур чегиси атылып ёлгенди. Бизни баш эркинлигибизни сыйырып, бу кюнлеге жетдиргенлеге аман кюн келсин. «Алагъа ёлюм!» — деп къычыра болурла тауларыбыз. Алай сен а, Хадис, не уллу къыйынлыкъда да жоюлмай къалгъан Кавказыма ушайса. Сени атынг халкъны арасында Кавказны атыча ёхтем айтылгъанлай жашарса ёмюрлеге. Кавказгъа къайтсам, сени ёсдюрген, сени юйретген, немецли фа-

фашистле бла сермешгенингде къанынг тёгюлген жерни тобукъланып уппа этерме. Ахыр сагъаты жетгенин да биле тургъанлай, душманнга бой салмагъан таулу жашны атына баш уругъуз деп къычырырма, элими къатында Акъ къаяны тюз да тёппесине ёрлеп. Саула барыбыз да бюгюн санга хурмет этебиз. Къадаргъа урушуп биз табарыкъ жокъду. Алай кёз кёре ажымлы болдунг, жарлы бала. Тиширыу башым бла бюгюн санга не уллу махтау салыргъа да уялмайма. «Айып кёз чыгъармайды»,— деп да айтадыла. Алай айып ёлюмден кючлю болгъанын а халкъым бир кюнде да унутмагъанды. Мен да халкъ жанлыма. Алай къарындашларым къайтмагъандан ары да, сен сау къалыргъа керек эдинг. Керти да, ёлюмню къолундан бир кере ычхыннган кёп жашайды деучю эдиле да. Сен а нек этип кетдинг былай?

Жоюлдунг сен, жашларыбыз фашистле бла сермеше жоюлгъанча. Сен да къалдынг киши жеринде, фронтда ёлген жашларыбыз къалгъанча...

* * *

Заман оза баргъаны сайын туугъан жерибизге термилиуюбуз, урушдан къайтмай къалгъан адамларыбызны алларына къараууубуз да бир кесек сынтыл болду. Туугъан, жашагъан жерибиз да мында сунуп окъунамы къалдыкъ дерча чекге жетишгенбиз. Ишни, жашауну эбине, къонакъбайланы адетлерине, тёрелерине да тюзелдик. Ачлыкъ, жаланнганчлыкъ да унутула барады. Алай не ары,бери да дегиз, менде уа бир кюнде да жюрек тынчлыкъ жокъду. Элде тул къатынла топпа-толудула. Мен жангыз тюйюлме деп, бирде ала бла да кёл этеме. Алай къарындашлары болгъанлагъа мен сукъланнганны бир Аллах болмаса, киши билмез. Къалай насыплыдыла ала! Ёмюрюмде аман къууум этмеген, кишиге къара сабан сюрмеген адам, къарындашларымдан, атамдан, анамдан, баш иемден да замансыз айырылып нек къалдым? Кимге не хата этгенме, уллу Аллах, айтчы бир?! Не айтсам да, энди тобагъа къайтырыкъ тюйюлме. Къарап турама да, къантулукъла, ташжюрекле, терсюбоюнла бютюн иги жашайдыла. Къарачыгъыз алайда Бажашха, Шамдарий ындырдан эки килограмм будай урлагъанды деп, тил этип, анга тутмакълыкъ сынатхан къатыннга. Аны эри урушдан сау-эсен къайтды. Тюнене уа жаш тапхан хапарын эшитдигиз.

Мен Азнауурну саулугъуна ишексизме. Алай атасы бла анасы уа ауушхандыла. Жюрегим сезеди аны.

Мен Азнауурну атасын-анасын атып кетип, жюрегинде ёмюрлюк жара салгъанымы билеме. Алай болмаса, ол мени излеп тапмай къоярыкъ тюйюл эди. Азнауур урушдан эртте окъуна къайтып, юйдегили болгъан хапары да бир чыкъгъанды. Алай не бек соруп-сурап кюрешген эсек да, ол хапарны жайгъан адам кесин тапдырмагъанды. «Эринги ол, бу шахарда кёзю бла кёрген адам хапар айтды». «Къарындашынг келип Ташкентге тюшюп, къатын да алып, анда жашап тургъанын эки къулагъым бла эшитдим»,— деп, ётюрюкле айтып, нохтабау къоллу болуп айланнганла бардыла. Азнауурну къатын алыуу да алай болур. Мени жюрегим Азнауурну сау-эсен болгъаныны юсюнден къулагъыма тохтамай шыбырдагъанлай турады. Алай мени быллай бир термилгеними биле тургъанлай, Ачан нек тынгылай болур, тууар тынгылагъанча. Керти айтама, атам ёлмесин. Жанымы къалынбет эр киши алады. Кеси да, гысты кибик, бир базыкъ адам. Ачдан ёлгенлерибизни тиширыу башыбыз бла асыраргъа кюреше, кючден баш кечиндире жетдик бу кюнлеге. Дагъыда бу урушдан къайтханла бизге кёл ашайдыла. Биз а, жерлеринден къысталып ёлгенле, немец фашистлени бийликлерин, зорлукъларын, мурдарлыкъларын да сынагъанла, урушха къатышханладанмы аз къыйынлыкъ кёргенбиз? Угъай, биз кёргенни энди бир инсан да кёрмесин...

— Манга бир оноу нек этмейсе? — дедим Ачаннга, ишден арып келип, бу дуниядан сокъуранырыгъым окъуна келип...

Баям, мен хыныракъ сёлешген болур эдим, юйде болгъан адамланы барысы да бирча элгендиле. Ачан а, тёммеги олтургъан жеринде тургъанлай, башын мени таба буруп, аз кёпчюген да, сууланнган да этген кёзлерин уллу ачып къарады. Ол мени акъылымы ангыламагъаны хакъды.

— Менде жуукъ да, тенг да жокъ,— деп къычырдым.— Боллукъду тёзгеним!

— Артистка, санга не болгъанды? — деди Ачан, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. Анисат бла сабийлери уа ёре сюелип, армау болуп турадыла. Ким биледи, ала мени шашхан этген суннган болур эдиле. Аллах бирди, кесим да сагъышлыма ол жанына уа.

— Пилжан, сени жанынга тийген кимди? Айтчы манга.— деп, Ачан башымы сылады.— Не бла сюйсенг, аны бла ант этейим, сени бла бир кишиге бетим жокъду. Жаным саулукъда жюрегинги бир зат бла къыйнарыкъ тюйюлме.

— Э къыз, не болгъанды? Санга не оноу керекди? — деди Анисат, мен андан ары сёз айтмай тынгылагъаныма бир кесек базыныулу болуп...— Келепен, биз этген оноугъа балта алып чапдынг. Энди уа бизден не излейсе?

— Болмачы хапарланы къой,— деди Ачан къатынына.

— Нек къояма, алан? Биз да ол ёлмесин деп, ол да кесим ёлмейим деп турургъа жарамайды. Алайда Махмут кибик кишини тапса, къарынымы ауруйду? Ол да, биз да къаллай бир жалынып барабыз. Ол къарабауурну сакъла да тур, кесинг да къара кесеу болуп. Аны сени ючюн бек аман къарыны ауруйду. Сабийлери, юйдегиси! Бу уа кече, кюн да аны атын дарман минчакъ этип айланады. Туугъанлы да сен — тюз, башхала — терс болуп келгендиле. Бюгюн да алайлай тураса.

— Бу сабийлени къатларында болмагъан затланы жаншама,— деди Ачан.

— Ала энди аллай бирни билмезча сабийле тюйюлдюле,—деди Анисат, эрини ауузуна ургъанча жууап эте,— Адетибиз, тёребиз арталлыда аякъ тюп болуп къалмагъан эсе, бу дунияда тамата айтхан болургъа керекди...

Анисат асыры къаты сёлешгенден, жунчугъанма да, мугурайып тургъан болмаса, бир зат да айталмайма. Аямай къычырыкъдан къырып жилярыкъ эдим. Аны да эталмайма. Ачан а башымы сылагъанлай турады. Баям, ол мени кёлюмю алыргъа кюрешгенлиги болур эди.

— Манга оноу эт,— дедим Ачаннга.

— Айт муратынгы. Сен айтханнга боюнум къылдан иничкеди.

Эгечим, сёзсюз, бир затны къайтырып айтып тургъаныма, сант этген сунуп, къоркъуду. Къатыма, ундурукъгъа чёгюп, къол аязы бла мангылайыма тийди. Насыпха, Налжан мында жокъду ансы, аланы этгенлерин кёрсе, къоркъгъандан эси ауун къаллыкъды. Ол кеси энчи юйчюк болуп жашайды. Алай бизге келмей а кюн оздурмайды. Узакъда тюйюлдю, былайда къоншудады.

— Бала, ауругъанынг ишми барды?— деди Анисат.

Анга жууап къайтарырны орунуна узалып, къолун мангылайымдан кетердим.

— Ачан, жаным-кёзюм, жангыз киеуюм, манга сени болушлугъунг керекди,— дедим, ёрге туруп, аягъы-

ма кесим тикген быстыр чарыкъланы да киймей, юй тюбюнде ары бла бери жалан аякъ атлай.

Алайда Ачан да, Анисат да ёрге турдула. Анисат мен къайры атласам, ары атлайды, Ачан а жеринден тепмей сюеледи. Ауузундан сёз чыгъармай сюеледи. Мен да алагъа чак-чук этгенликге, энди акъылымы къалай ангылатыргъа билмей, сагъышлы тынгылайма. Юй тюбюнде ары бла бери атлауууму уа тохтатмагъанма. Анисат, мукъладис тартхан кибик, мени ызымдан айырылмайды.

— Хар ким бирер жерге олтурчугъуз,— деди Ачан, кеси шинтигин ундурукъгъа жууугъуракъ тартып, аны юсюне чёге.— Сабийле, сиз а барыгъыз, тышында жубаныгъыз.

Ала бирем-бирем чыгъып кетдиле.

Анисат от жагъада алаша шинтикчикге олтурду. Мен юй тюбюнде жюрюшюмю тохтатмайма. Ачан бла Анисат а, манга сёз айтыргъа да базынмай, бир бири кёзлерине къарагъанлай турдула. Мени ишим кырты болгъанына толу ийнандыла. Да мени быллай къылыкъ этип ёмюрлеринде кёрмегендиле. Ачан, биягъы ёрге кётюрюлюп, билегимден тутуп тохтатыргъа умут этди. Алай, баям, аны кёзюне сюйсюнмей къарагъан болур эдим, мени билегимден тутаргъа базынмады...

Мен эгечиме, киеуюме бир уллу къыйынлыкъ берейим деп кюрешмейме. Жанымдан тойгъанма да, жашау бу халда барлыкъ эсе, жашау этгенден магъана чыкъмазлыгъына толу ийнанып, энди манга неден да не деп тохтагъанма. Быланы да юслерине тюшюп, жанларындан тойдуруп нек турама? Не ары, не бери болургъа керекме...

Бардым да, ундурукъгъа олтуруп, Ачанны кёзюне жютю къарап тохтадым, манга бир уллу берлиги болгъан адамгъа этгенча. Баям, ол да: «Бу маскеге не керекди?» — деген болур эди, бир такъыйкъагъа бети экиюч тюрлю болду. Анисатны уа бу жолча шошчукъ олтуруп ким кёргенди. Ачан алгъа бизге бир эс тапдырыр сёзле айтыр акъылда болур эди. Алай, мен кёзюне жютю къарагъаным ючюн тюйюл эсе, тынгылауну басханлай турады.

— Ачан, мени санга тилегим олду,— дедим, алгъа ол сёз башламазлыгъын ангылагъандан сора.— Алай айып этмезинги тилейме. Сау эсе, шау эсе да, Азнаууур табылыргъа керекди. Мындан оза эсе, мен кесими жоярыкъма.

— Аллах сакъласын андан,— деди Ачан.— Акъы-

лынга, сыфатынга да халкъ сукъланнган адамса сен. Аллай эссиз сёз айтсанг, айып этерле. Дунияны башында бир мадар бар эсе, кёрейик.

— Экигиз да хапарны аз этигиз,— деди Анисат, олтургъан жеринден ёрге туруп, экибиз таба бир-эки атлам эте.— Бир да къайгъы этме. Ол саппа-сауду. Аллайла ёлмейдиле. Азнаур сени къайда болгъанынгы билмей тургъанмы сунаса? А-а, теличик. Мен аны къайда болгъанын да, ненча сабийи болгъанын да, кимни къызын алгъанын да бек уста билеме. Мен саулукъда Азнаур сен болгъан жерге аягъын басарыкъ тюйюлдю. Эшитдингми?!

— Къой, туумагъан айгъа салам бере айланма,— деди Ачан.

— Угъай, мен туумагъан айгъа чамланнган этеме ансы, салам бермейме. Энтда да къайтарып айтама, мен саулукъда ол Пилжаннга тюберик тюйюлдю!

— Атангы олму ёлтюргенди? — дедим, Анисатны кёзюне къарап.

— Къарачы ол уялмагъанчыкъны ауузчугъуна. Айтдырмай къоймай эсенг, атамы да, анамы да ол ёлтюргенди.

«Алай онг»,— дедим ичимден.

— Неда биз айтхан болуп, Махмутха барып, юй болуп жашарса, алай тюйюл эсе уа, халкъны айыбы кёзюмю чыгъарлыкъ болса да, сени харам этмей къоймам.

— Жашау бу барыуу бла барып турлукъ эсе, юйюнгден сен къыстамасанг да кетерикме.

— Тели болмагъыз,— деди Ачан.— Бу хапарларыгъызны эшитген адам сизге не айтыр? Пилжан, жюрегинги къыйнама. Санга къолумдан келген игиликни артха салмазлыгъыма толу ийнан. Аллах бла тилейме, бу болмачы хапарланы къоюгъуз. Бир да къуруй эсе да, ёлгенлерибизни бетин этейик...

Юйде бир киши ауузундан сёз чыгъармай, тынгылауну ийгенлей турду. Ачан а ёрге турду да, башын энишге тутханлай, сагъышлы атлай, тышына чыгъып кетди.

XIII

Жаз чилледи. Кюн асыры къыздыргъандан, терек салкъынында окъуна тёзюп онг жокъду. Бир уллу жумуш чыкъмаса, конторда ишлегенле базар кюн солугъан этиучюбюз да, бюгюн юйдеме. Анисат да Ачан-

ны сылтауу бла ишге чыкъмай тургъанлы эки-юч кюн болады. Жарлы киеуюмю, ындырда ишлей тургъанлай, къаракъурт къабып, ёлюрге аздан къалгъанды. Жаныбыз къурман болсун дохтурлагъа, ала алай женгил къармашмасала, Ачандан айырыла эдик.

Биз да юйде бирер затха жубана тургъаныбызлай, Налжанны къызчыгъы юйге жел этдирип кирди. Ол асыры чабып келгенден, солууун кючден алады. Аллах кёргенден, анасына бир зат болгъан сунуп, жаныбыз кетди. Ол а алыкъа нек келгенин окъуна ангылатал майды.

— Ма, билемисиз,— деди къызчыкъ бир заманда.— Ол тохтамай сиз айтып туруучу Азнаур келе турады.

— Не зат?! — деди Анисат.

Мен а олтургъан жеримден къобалмай къалдым. Налжанны къызчыгъы кёзюме эки-юч адам болуп кёрюндю.

— Ким келеди дейсе, къызым? — деди Ачан, таянып тургъан жеринден ёрге кётюрюле.

— Ма ол Азнаур деген жууугъубуз келеди. Алай да адамлагъа «Ачанны юйю къайдады?» — деп соргъанды. Махмутну эгечи уа:

— Азнаур, къайдан чыкъдынг? — деп, чабып къучакълагъан этгенди.

— Тур ёрге,— деди Анисат Ачаннга.— Кёзюме кёрюнмесин. Аны сабийлери кеси кибик болгъандыла. Энди бизни бла атасыны башы жокъду.

— Ол деген не сёздю? — деди Ачан.— Жер этегинден келген адамны юйюнге къоймай къалай къыстарса? — Мен эталлыкъ иш тюйюлдю ол.

— Эр киши эсенг, этериксе. Алай тюйюл эсе уа, олтур юйюнгде, ол ишни мен этерме.

— Сен фыргъауунса. Сени жюрегинг ташдан ишленгенди.

— Мен айтхан болургъа керекди. Эгеч меникиди!

Бир зат да эшитмейме, бир зат да ангыламайма. Ёлген ёлюме. Биз Азнауурну къатыны, юч сабийи да болгъанын билебиз. Ол атасы, анасы болгъан жерни табып, артда мени излей кетип, ахырында умут юзгенден сора, жуукъну-тенгни зорлугъу бла юйдегили болгъанын да билгенбиз. Алайсыз жокъ эди онгу къарт атасын, анасын кечиндирирге.

Ол хапарланы кертилигине ийнанмай эсе да, Азнаур манга этерни этгени уа баямды. Жюрегим энди бир затха да ийнанмайды, кёзлерим ариулукъну окъуна кёралмайла. Жашаргъа сюймейме. Ахшы умутсуз

адам кюнлерин къалай ашырсын? Ичинде жаны болгъан адам ахшы умутсуз жашаялмайды дейдиле. Менде уа жокъду умут. Сора неге керекди манга аллай жашау?!

Бир заманда арбазда адам ауазла эшитилдиле. Олсагъатда уллу Аллах манга кюч-къарыу берди да, секирип ёрге туруп, терезе таба чапдым. Анисат билегимден хыны тутду да, артха тартып, ундурукъ таба тюртдю.

Ачан эшикге чыкъды. Азнаур бла ол бир бирлерин къучакълагъанларын, тансыкълагъанларын сезип турама. Къараргъа уа эркинлигим жокъ. Анисат, кёзюме къарап:

— Бюгюн сен ол адамгъа тюберге тартдырсанг, мени да, сабийлеримни да, Налжанны да къап,— деди.

— Аллах, Аллах, бизге жуукъ жетип кишини къоярыкъ тюйюлсе бу дунияда.

— Ма алайды боллугъу.

Бир кесекден тышына Анисат да чыкъды. Ол да саламлашды Азнаур бла. Суукъ саламлашханын арбазда адам ауазланы шош болгъанларындан окъуна ангылагъанма. Терезеге жуукъ барып, тышына къарадым. Алай Азнаур аркъасын бери буруп сюеле эди да, бетин кёралмадым, желкеси уа бир къарт адамны желкесине ушайды.

— Азнаур, къайдан чыкъдынг? — деди Анисат.

— Оллахий, мында болгъаныгъызны эшитгенлей, кечеден-тангнга къагъытларымы да къурап, жолгъа атланнганма,— деди Азнаур.— Аллах юйюн къурутурукъ, быллай ишни ким кёрюр. Мен сурамагъан, мен айланмагъан жер къалмагъанды. Алай къайда болгъаныгъызны баямын бир кишиден билалмагъанма. Махмутну уа кёремисе сен! Атасыны эгечи бизден узакъ болмай жашайды. Жети-сегиз жылдан бери алагъа письмо жазып тургъанын билеме, алай сизни юсюгюзден бир зат да сагъынмагъанды... Анисат, Аллах къызгъанмасын, игилей тураса. Бирси къызла уа къайдалла?

— Да ала да хар кими бирер жерде...

— Сизни былай сау-саламат кёргениме Аллахха минг кере шукур этдим.

— Бизни кёрюрге кечиракъ излегенсе, иги жаш,— деди Анисат.— Юйюнг, юйдегинг, энди биз санга неге керекбиз? Аллах кёргенден, сен да бизге алай.

— Анисат, сиз эсиме тюшмеген, сизге термилмеген кюнюм, кечем болмагъанды. Аллахны бирлигине ийнана эсенг, ийнан манга.

— Аллахны бирлигине ийнанама, алай санга уа — угъай.

Ол уллубыдыр, къалынбет Ачан да сюеледи алайда, къатын кибик, Анисат уллуракъ сёлешсе, тобукъларын къалтырай.

— Да сизни да намысыгъыз тёппемде болсун ансы.— мен Пилжанны излеп келгенме.

— Пилжан ненг болады сени, алай кече жатмай излеп айланырча? Бюгюнлюкде аны сен керекли жери жокъду.

— Да, Пилжан, мени...

— Угъай, Пилжан сени адамынг тюйюлдю. Атын да сагъынма.

— Да мен а жашаууму сизге термиле, аманны кебинден ашыра келгенме, атыгъыз айтылгъан жерде секирип ёрге туруп... Къалай къыйынды дуниялыкъны иши. Тейри, Ачан, аллай бир жолну къыдыргъандан ары къалгъанланы да бир кёре кетсем боллукъ эди. Налжанны бла Пилжанны дейме.

— Ала бла бир кишини иши жокъду. Налжан да, Пилжан да мени эгечлеримдиле.— Анисат алай айтхандан сора бир кесек тынгылады. Аны бети чиммакъ, кёзлери къып-къызыл болгъандыла. Сёлешген заманында айтырын бир да артха салмайды.

Мен, эшикге чыгъып, Азнауургъа тюберге таукел болдум. Алай не айтып саламлашырыгъымы билмей, дагъыда артха туракъладым. Нек эсе да, аны кеси акъылымда тыш адамгъа санадым. Анисат жанлы болуп сюеллигим окъуна келди... Болсада бусагъатда аны кёзюне къарап, танысгъымы алгъанымдан сора кёкюрегине къысылып, жюрегини тебиюне бир тынгылап ёлсем, кесимден насыплы жокъ сунарыкъма... «Анисат, Азнауурну юйге кирмеге къой. Сен бу жол алай къатылыкъ этсенг, кесими жоймай къоярыкъ тюйюлме,— дедим кеси акъылымда.— Сен кёз кёре мурдарлыкъгъа кире тураса. Айтдырмай къоймай эсенг, Азнауур бла да, мени бла да не ишинг барды?! Ол манга келгенди. Жюрегим сезип турады — манга термилип жашагъанын. Сен а, мурдар, кючден тиргизилген отубузгъа суу къуяса.— Сюймекликни ёмюрден-ахыргъа жерге сугъаргъа кюрешесе. Ол бир тюрлю адетге, тёреге келишген иш тюйюлдю. Акъылынгы башынга жый!»

Мен терк-терк атлап бардым да, эшикни хыны ачдым. Олсагъатчыкъда Азнауур да мени таба къарады. Ой анам, мен жарлы, борбайларым къыйылдыла да къалдыла. Азнауур хазна тюрленмегенди. Аны сыфа-

тын тюз къатымда сюелгенча кёрдюм. Кёзлерин, къашларын окъуна эледим. Азнаур кесин мени таба атды. Мен а эшикни къадауундан артха тартханлай турдум. Да алай этмесем да, Анисат аны юйге иерик тюйюл эди. Ол, Азнаурну аллына тохтады да:

— Бар, ахшы жаш, жолунг мамукъданды,— деди.— Не бек кюрешсенг да, бюгюн мында сен умут этген оюнла боллукъ тюйюлдюле. Тынч тургъан юйюбюзню тынчлыгъын алма... Жолунг мамукъданды.— Ачан да Азнаур бла саламлашып айырылгъанын эшитдим. Анисат да, Ачан да босагъадан тюшген жерде олтуруп тургъанымы эслеп, артха бир кесек туракъладыла. Алай юсюм бла атлап кирдиле юйге, тюз да бюгюн мени насыбымы юсю бла атлагъанларыча...

Ол кюн мен жашаууму ахыр сагъатына тюбегеними ангыладым. Жаш санларымы тёшек ашай, Азнаурну юсюнде этген кёлсюзлюгюм ючюн кеси кесиме кечгинлик бермей ашырама заманымы. Кюнден-кюннге къарыусуз бола, тауусула баргъанымы ангылайма. Азнаур келип, мени ма аллай ауруу къоллу этип кетди. Энди бюгюн ёлюп кетсем да ыразыма. Азнаурну сау-эсен болгъанын кёрдюм. Манга бу дунияда андан сора бир зат да керек тюйюл эди. Аллахха минг кере шукур болсун.

* * *

Тефтерлериме ахыр жазыууму этеме. Мен бу тизгинлени юйдегиле тынчайгъандан сора жазама. Къарыусузма. Къолларым къалтырайдыла, кёзлерим алас-булас кёредиле. Алай, Аллах бирди, ол термилиуден магъана жокъду. Энди мени орунума да ызымда къалгъан жуукъла, тенгле жашагъыз. Дунияны башында бир онг болуп, Азнаур мени ёлген кюнюме табылса, ол тюклю къоллары бла бетими сылама къоюгъуз. Анисат, аны юсюнде биягъы сен бетсизлик этме. Мен эндиге дери да ёлмей жаланда Азнаур ючюн жашагъанма.

Сау къалыгъыз, мен ол дуниягъа атланама.

Жашлай ёлген къоркъакъ болады,
Къабырымы терен къазыгъыз,
Жаным чыкъгъанда, къан тамырыма
Сюйгеними атын жазыгъыз...

IXV

Азнауур Акъ-Баш элге экинчи келгенинде, барыр жерин кишиге сормады. Тамата жашчыгъы Биясланны (ол анга жанындан сюйген къайыныны атын атагъанды) да къолундан тутханлай, элни ичи бла ёрге баргъанлай турду. Ол биле эди къабырланы къайда болгъанларын. Жашлай кёп къыйынлыкълагъа тюбей, аланы керти эр кишича кётюре да келген Азнауурну кёрген адам бюгюннгю халинден къоркъурукъду. Сыфаты сау адамгъа ушамайды. Бирде жолда тохтап, жашчыгъыны умбашына таянып, алай эс табаргъа окъуна кюрешеди. Аны жюреги да биринчи кере Пилжанны ёлгенин эшитген кюнюнде чанчханды. Зыйнадан туугъан Махмут, анча жылны ичинде Азнауургъа Пилжанны къайда жашагъанын жазмай, жашырып тургъанлыкъгъа, ёлгенин а бек терк билдирди. Ол хапар Азнауургъа урушну, кёчгюнчюлюкню къыйынлыкъларын да унутдурду. Аны таулада кийик санаучу кёзлери мутхуз кёредиле.

Къабырлагъа жетгенлеринден сора уа Азнауурну эки аягъы барыргъа унамай тохтадыла. Алайда жангыз эрик терекчикге аркъасын тиреди да, эки кёзюн къаты къысып, теренден ахтынды. Бияслан да, атасыны халин жаратмай, къайгъыгъа къалгъанды. Ол барып бирде Азнауурну къолундан тутуп, «жукъудан» уятыргъа кюрешди, бирде арлакъгъа кетип, атасыны туурасындан къарайды. Азнауур а сюеледи, эрик терекни къатында битип къалгъан кибик.

Бияслан атасыны къатына барды да, башын аны къарынына къысды. Олсагъатда да атасында жан илишан сезмеди да, аямай къычырыкъ этерге башлады. Алай ол заманда Азнауур, жётел этеме деп, бир аман чачыкъды. Тейри, асыры амалсыз болгъандан, кёзлеринден жилтинле окъуна чыкъдыла. Бияслан, атасыны сау болгъанын ангылап, къууанды. Азнауур жиля-мукъларын сюртдю да, кёзлерин уллуракъ ачып, тёгерекге-башха къарады. Ол Пилжанны къабырын узакъдан таныды. Алайда жангы къабырла дагъыда бар эдиле. Алай Азнауур жангылмагъанды. Ол, тюзюнлей барып, Пилжанны къабырыны къатында тохтады. Жерге тобукъланды да, эки къолун кенгнге жайып, къабырны къучакълады. Сора, жашындан да уялмай, къатынча сарнап жиляды... Аны Пилжан бла ушакъ этериги келди. Алай, асыры жюрексиннгенден, ауузундан сёз чыгъаралмады.

Азнауурну да, Пилжанны да бир бирге айтыр сёзле-

ри ёмюрден-ахыргъа жюреклерине тюйрелгенлей къалдыла.

Бияслан жилягъанын атасы тохтатханда да тохтатмады. Атасы аны къатына келип, башын кесини кёкюрегине къысып жапсарыргъа кюрешди.

— Тейри, Бияслан, энди жиляп, бу жарлыгъа биз къошарыкъ болмаз,— деди Азнауур.— Жашлай кетди жарлы жаны. Заманны къыйынлыгъы анга этерин этди...

Бияслан къабырны къатына жууугъуракъ атлады. Ол кёзлерин сюртдю, бурунчугъун терк-терк тартды. Сора, башын атасы таба да бурмай, былай айтды:

— Папа, Пилжан да бизни мамабыз эди да?

— Хау, жашым, Пилжан за сизни анагъыз эди.

ТУЗАКЪ

Ана жылыуларындан сабийлей айырылгъан эгечлериме — Фатиматхл бла Халиматха айтама.

I

Танг аласында жер бир аман титиреди да, тёгерекни къара туман басып, дуния жарыгъы арталлыда ёчюлюп къалгъанча, хар зат да — жаны болгъан, болмагъан да жерни жети къатысына батып кетгенча кёрюндю. Кавказ тауланы алай тынгысыз къалтырагъанларын жангыз бир адам таурухда айтып да эшитмегенди. «Я уллу Аллах, мындан аманынгдан да сен сакъла!» — деп кёл этдирген жокъ. Таулача кючлю, тёзюмлю халкъны бюгюнча абызыраб'а ким кёргенди — хар ким кеси башы къайгъылыды. Баям, ол себепден болур эди Фаризатны киши жокъламагъаны да. Тёшегинден танг къарангысы бла туруп, малына къарай, дагъыда арбазыны тизгинин жыяргъа, отун жарып, от тиргизирге кюреше айланыучу Фаризат элден Нальчикге тигелегенли, эки кюн бола эди. Къыйын кюнюне асырап тургъан жаучугъун бла бишлакъчыгъын мирзеуге алышып келейим деп кетгенди. Эки къызчыкъны — онекижыллыкъ Зубайны бла жетижыллыкъ Лизаны анасыны жанындан къысха жууугъу Хауагъа аманат этип кетгенди.

Фаризатны бла Хауаны бет сыфатлары, ол угъай эсенг — ёсюмлери, атламлары да бирге аламат ушайдыла. Ала бир жерге сюелселе — эгизледиле деп къоярыкъса. Энди, туугъанлы да ол тийреде ёсгенле, къайсы Фаризат, къайсы Хауа болгъанын билебиз. Биринчи кере кёрген адам а аланы бир бирден хазна айырсын. Фаризатны сол къулагъында сыргъачыгъы барды — анасындан алай туугъанды. Аны ючюн тюйюл эсе, аны сыргъала жюрютюп киши кёрмегенди. Алтын, кюмюш тапмазча жерден а чыкъмагъанды,— атасы Токаш туугъанлы да мал, мюлк жюрютген адам болгъанды.

Хауада да барды бир «эн» — ким да эс бурурча. Аны баш эринини тюз орта кезинде къара тамгъачыкъ аз эсленеди. Ол жаягъында болмагъанына жарсыйды ансы, тенглерини чамларын эсине да алмайды. «Э къыз,— деучюдюле бир-бирле,— бетинге къарасам, ол къара тамгъачыгъынгы тырнап кетерлигим келеди». Хауа уа, кишиге сёз къайтармай, аз ышарып къоюучуду.

Бюгюн а Хауа жаланда кеси башы къайгъылыды. Чам, лакъырда да унутулгъанды элде. Бу алабалыкъ иш анга Фаризатны собийлерин да унутдургъанды. Ол чечек аллыкъ къызчыкъла да, кюн иги кётюрюлгенден сора да, тёшеклеринден къопмагъандыла. Эки уубет киши Фаризатны юйюню къадауун бузуп, ичине кирип, эки къызчыкъдан сора анда киши болмагъанын кёргенден сора, нек эсе да эшиклени жангыдан къаты этип къойгъандыла. Башха арбазлагъа уа кезиу-кезиу кирип, дауурларын тохтатмайдыла. Хауа эрини суратын чыгъарып кёргюзтдю. Алай офицер жаш — алаша бойлу, къара шинли, токъ адам — Хауа аны нек эсе да эбизеге ушатды,— суратны къолуна алып, хурттак-хурттак этип жерге бырыгъады да, бурунлары баппуш жухуча аз ёрге къанкъайып тургъан балчыкъ жугъу чурукълары бла малтады. Андан сора хыны-хыны атлап, алайдан кетди. Хауа уа энишге тобукъланды да. жылы жилямукъларын суукъ жерге тама, суратны бир затчыгъын къоймай, ал ботасыны этегине жыйды...

Хауаны эри Жабраил бу тау элде кёзге кёрюннген жаш эди. Билими терен тюйюл эсе да, тюкенни ишин а айыпсыз жюрютгенди. Былай бир-бирде къабынып къалгъан къылыкъчыгъы бар эди ансы, намыссыз адам болмагъанды. Киеу нёгерге барса да, хуржунуна кишиден артха къалып узалмагъанды; чалгъыда, отунда да этимсизге саналмагъанды. Уллубурун, жукъажаякъ, ёсюмлю жаш эди Жабраил. Жырларгъа, тепсерге да сюйген. Баям, Хауа анга ол ырысхыны кёбюрек жюрютгени ючюн алданнган болур эди. Гюняхы кесини болсун, тюкеннге келген хапчукну мажалын тышына чыгъармайды деп, кёпледен эшитгенме. Алай, юсюне сюелип, былай нек этесе демегенди киши да. «Анасыны къарындашы тёбен уллу къуллукъчуду»,— деучю эдиле. Андан да къоркъа болур эдиле, тейри. Алай кёпле аны тюз адам болгъанына ишексиз эдиле.

Да, къалай-алай болгъан эсе да, Хауа да, Жабраил да этген ишлерине сокъуранмагъандыла. Бир бирлерине бетинг къара болсун демегенлей, жашай келгендиле, сабий жангызлай къалып къалмагъа эди деп, жаланда

анга жарсыгъандан башха къайгъылары жокъ. Жамалчыкъгъа уа алты жылдан атлагъанды, анга эгеч, къарындаш къошулмагъаны атаны, ананы тынгысыз этгенлей турады. Хар зат да уллу Аллахны къолунда болгъанына уа ишексиздиле. Жабраилни Аллах юйюне сау жыйсын. «Ахматчыкъ»,— деп, эркелетип, манга да кёп кере конфет ашатханды.

Жангы элни халкъы Фаризатны эри Рамазанны да, Жабраилни да урушха бир кюн ашыргъандыла. Нек эсе да Жабраил он кюн окъуна артха къайтып келди. Алай танг аласы бла биягъы энишге тигелеп кетди да, андан сора сау ай туруп, Ростовдан хапар билдирди. Письмосунда душманны дуниядан гунч этгинчи тынчаймазлыгъын айта эди. Болсада Хауа аны махтанчакъ болуучусун эрттеден билгени себепли, аз ышарып къойду, письмода ол тизгинлени окъугъандан сора. Ичинден а: «Сенден къалгъы эди ол мынафыкъланы башлары»,— деди.

Рамазан а — сабыр, сёзюн сатмай бермеген. Алай тепсесе, жырласа да тойгъа жан салгъан адам. Бир кезиуде Хауагъа лакъырда этип тургъанды. Аны Фаризат да биледи. Рамазан Хауагъа тюбегенлей аны кёзюне аралып тохтаса, Фаризатны суукъ тин-тери басханы да ол себепден эди, алай нек этесе деп сёз айтыргъа уа базынмагъанды. Рамазан жюрек сезимине алай байтамал хорлатып къойгъанын артдан сезсе уа, уялгъандан мангылайы терлемей къалмаучу эди. Тойда тепсесе да, тюз алай терлеучю эди. Жырласа да — алай. Эжиу иги этилмесе уа бютюнда. Кеси жашаууна, саулугъуна тасха тюшсе да, сёз айтыр амалы жокъду. Кёргенбиз — эжиу иги этилмесе, жырларгъа унамай тирелип тохтагъан жырчыланы. Рамазанны алай тынгылаукъ болгъанын а Фаризат жаратмайды. Кеси тири, ауузлу тиширыуду. Угъай, чекден чыгъыб'а бир да кёрмезсе. Сёлешсе — сёзю, ишлесе — иши, адет, къылыкъ изленнген жерде — адеп-къылыгъы болгъан адамды Фаризат. Намыс жюрюген жерден чыкъгъан, кийимлерини дарий ийислерине тенглери сукълана келген. Атасы Мусосну тутдула да, думп этдиле — ишлеп, ырысхы къоллу болгъанса деп,— башха даулары уа жокъ эди. Фаризатны анасы Мариям да аны ачыуундан ичи кюйюп, топуракъ юлюшюн замансыз тапды.

Акъылы эр кишилеге тенг болгъан Фаризат, аланы ызларындан къараргъа да кюч-къарыу тапды. Алай бюгюн ол эки сабийни кёкюрегине къысар заманда онг табылмай къалды. Анга не артха, не алгъа жол болмагъа-

нын киши билмейди. Фаризатны къычырыгъы тауланы, ташланы титиретгенине киши да эс бурмайды. Бусагъатда аны эки кёзю жукъ кёрмейдиле, акъылдан шашханча, ары бла бери барып турады; бирде кёзлери, бирде жюреги жиляй. Чачы да тозуран, ол кинода кёрюнюучю тели къатынлагъа ушап къалгъанды. Базарда сатыу эте тургъан жеринде тутуп, элтип, бир юйню ичине атып, эшикге чыгъаргъа къоймай тохтагъандыла. Ол анда жангыз тюйюлдю. Эр кишиле, тиширыула да кёпдюле. Барысы да таулула. Киши билмейди быланы базардан нек къыстагъанларын.

— Мен къагъанакъ сабийлерими тау элде къоюп келгенме, къатларында жан жокъду. Ары мычымай жетерге керекме,— деди Фаризат, бирде чачына-башына узала, бирде солдатны кёзюне жалыныулу къарай.— Ма, нартюхню, жауну, бишлакъны да ал... Тилейме, жаланда башыма эркин эт... Солдат, сёз айтмай, башын ары бла бери булгъап къойду. Алай Фаризатны орус тилде алай ариу сёлешгенине уа эс бурду. «Къайда ишлейсе?» — деп соргъаны да аны ючюн эди.

— Колхозчума мен. Эрим да колхозчу эди.

— Бусагъатда уа къайдады эринг?

— Урушда! — деди Фаризат, кёзлерини жилямукъларын сюрте, энди солдат анга болушуругъуна ишексиз бола. Ол кезиуде сыппабоюн солдат, кёк кёзлерин ёрге буруп, иги кесекге тынгылагъанлай турду. Ай таланнган, Фаризат къан-къазауат этгенликге, мында ол къадар адамдан бир жангызы ауузундан сёз чыгъармады.

— Сени эринг бандитди,— деди солдат, тюз ол сюелген формасында.— Сиз барыгъыз да бандитлесиз.

— Оу, кюнюм, бу не айтады? — деди алайда бюгюнлю мюйюшге къысылып тургъан, жашауу келген тиширыу.

— Жангылып айта турады,— деди Фаризат,— бизни элден агъачха чыкъгъан юч адам бар эди да, аланы да жыйгъандыла.

— Сиз барыгъыз да бандитлесиз,— деди биягъы солдат. Ол, чырдыгъа аралгъанлай, сюелген жеринде сын къатханлай турады.

— Тейри, къарайма да, бизни бери тюз боюнлу жыймагъандыла,— деди эр кишиледен бирлери.

—Бу сабий заш не айтханын-къайтханын билмей заншай турады,— деди аны къатында олтургъан акъсакъал, чортмакъбурун киши, малкъарча чалдырып.

Фаризат а, бирде солдатха, бирде ол адамлагъа къарай, тамашагъа къалып сюеледи — ауузу да кенгнге ачылып.

— Сен къаллайла сёлешесе? — деди Фаризат, солдатны къатына жуукъ барып. Ол жукъ айтса, ёрлешген окъуна этерик болур эди. Алай солдат сюелген жеринден тепмей, ёрге аралгъанлай турады.— Мени эрим... Баям, Фаризат алай айтханына адамладан уялды, сёзюн андан ары бардырмай, бир кесекни баштёбен болгъанлай турду. Дагъыда, белин тюзетип, таукел айтды: — Сабийлени атасы бусагъатда ата журтун къоруулай, урушда къан тёгеди, сен а мында къаукъалакъ этип айланаса, ол неге ушайды?!

— Сизни ата журтугъуз жокъду. Эринги юсюнден айтханынг да ётюрюкдю.

— Аллах арадады, бу энди озгъан этеди,— деди ол малкъарча чалындыргъан киши, тиширыу сёзлени айта.— Бери не хыйсапдан келтиргенлерин да ангылатмагъанлай, бу сары киштик да юсюбюзге ёре сюелип, жюрегибизни жаргъанлай не заманнга дери турлукъду, бу баштакъ юйню жипи ийисине тынгылатханлай? Угъай, тейри, алай а жарамаз. Къарт тышына чыгъып тебиреди. Алай эшикни ачханлай, бир офицер бла бетден-бетге тюбешип къалды. Офицер, нек эсе да, анга жол къойду. Баям, кеси керегине баргъан сунса керек. Тейри, акъсакъал не батырчыкъ болургъа кюрешди эсе да, солдатчыкъ ызындан жетип имбашына къатылгъанлай, артха сёз айтмай къайтды.

Ол офицер жесирле болгъан жерге киргенден сора, кёп да мычымай ары дагъыда алтауланны келтирдиле. Ариу кийиннген субай тиширыу а бир жашчыкъны къолундан тутуп. Баям, жашчыкъгъа беш-алты жыл бола болур эди. Ол анасына асыры къысылгъандан, андан тартып да айыраллыкъ тюйюлсе. Тиширыу кеси омакъ кийиннгенликге, жашчыкъ тизгинсизди. Алай айтханлыгъыбызгъа, ол аны жашчыгъы тюйюл эсе да, киши билмейди. Тиширыу ёхтемди, жесирде тургъан адамлагъа да, офицерге, солдатха да бийикден къарагъанын уллу, гитче да сезеди: «Сиз — ким, мен — ким!» — деген магъанада сюеледи, бирде ёрге терезеден тышына къарай. Жашчыкъны уа бети кетипди, жукъа эринчиклерини къалтырагъанлары эсленип турады. Юсюнде эски мор тончугъу, жагъасыны желкесине жетген жери да жылтырып, башында чырпа бёркю, сол къулагъы да энишге салынып, аякъларында гён чарыкъчыкълары. Кёксюл ышымларына бла кюмюш тил-

чиклери энишге салынып тургъан ышым бауларына уа киши шарайып табарыкъ тюйюлдю.

Была элде жашагъанлары даулашсызды. Алай узун бойлу, сыйдамбет, алтын къулакъ сыргъалары бла жюзюгю да сыфатына тамам келишген тиширыу тизгинин Нальчик шахарда жашагъанладан кем къалып жыймагъанды. Баям, эл аллында айланнган адамны къатыны болур. Кеси билимли, къуллугъу да болгъан адам эсе уа?!

— Бизни бери не хыйсапдан келтиргенсиз? — деди ол тиширыу, офицерни эсин кесине буруп, сабыр ауаз бла.— Мен быллай былхымсызлыкълагъа юйренмеменме.

Тиширыу алай айтханда, Фаризатха да жан кирди. Ол да анга къошулур муратда ауузун эки-юч кере ачды. Алай офицер:

— Быллай ишни биз да биринчи кере этебиз,— деди да. Фаризатны сёзю тамагъында къалды.

— Мени сени не этгенинг бла ишим жокъду,— деди омакъ тиширыу.— Мында сени кибикле бла даулаша турургъа заманым жокъду, юйюме кетме къой. Мен депутатма...

Офицер аз ышарды, сора айтды:

— Энди сен элинги бир заманда да кёрлюк тюйюлсе... Жолдаш солдат, бу уубет тиширыуну ким болгъанын кесине терк ангылат:

— Сен депутат угъай — бандитсе! — деди солдат таукел ауаз бла, алгъынча, сюелген жеринден аз да тепчимей.

Болсада, омакъ тиширыу ол алай айтханлай алгъа эки-юч атлам этди да, сол къол аязы бла солдатны жаягъына урду. Ол сары киштикни жаягъы жибиля тарууш этди.

Алайда халкъ абызырады. Фаризат окъуна адамланы къалынына кирирге кюрешди. Солдат эс жыйды да, автоматын имбашындан къолуна алып, быргъысын омакъ тиширыугъа бурду. Ол офицер керохун къабындан чыгъарып, жерлеп, тёгерегине сакъ къарап сюеледи. Сёз айтханны, жеринден тепгенни мычымай урлугъун ангылатды офицер.

— Амма! — деп, жашчыкъ къолундан келгени чакълы къычыргъанында уа, офицер керохун къолундан ычхындырып иерге аздан къалды.

Тиширыу жашчыкъны башын кесине къысды. Солдат а автоматын анга бургъанлай турады.

— Жолдаш майор, бу тиширыуну эшикге, чыгъарып, илишаннга салыргъа эркин эт,— деди солдат.— Быланы боюнларын кесип къойсакъ да, къамарыкъ тюйюлдюле!

— Сабыр бол. Аны оноуун этерге заман табарбыз. Атын, тукъумун бил,— деди майор солдатха.

— Мен Мухамматланы Мухамматны къызы Забидама! — деди омакъ тиширыу, солдат анга жукъ соргъунчу окъуна.— Сиз кесигизни бу къансызлагъа басынчакълатып турургъа бетигизге уялмаймысыз?! — деди дагъыда ол, юйде болгъан таулу эр кишилени кёзлерине кезиу-кезиу къарай.

Аны ёз тилинде сёлешгени майорну бек къозутду да, эринлерин чайнай келип:

— Ауузунгу къыс, къахме!— деп къычыргъанында, шытылары Забиданы бетине окъуна чачылдыла.

Ол заманда биягъы жашчыкъ жюрексинип жиляды. Алайда адамла сабийни алай таралгъанын, майор Забиданы намысына ушамагъан сёзлени айтханын кётюралмадыла, баям — бары да бирден ёрге турдула. Аланы алай этгенлерин кёргенде, солдат да, майор да асыры къоркъгъандан, жанлары тамакъларына тыгъылгъанча болдула.

Забида солдатны автоматыны быргъысындан тутду да, бир жанына бурду. Ол заманда солдат аягъы бла Забиданы тобугъуна урду. Тиширыу бир аман сынсыды алайда. Къолунда сауту болса, солдатны арсарсыз урлукъ эди. Солдат аягъы бла Забиданы дагъыда сермеди. Алай бу жол ол анасын угъай, баласын урду... Олсагъат окъуна къара кесеу болду да къалды жарлы бала.

Аны алай кёргенде, ол малкъарча чалып сёлешген киши, узакъдан керилип, уллу къара къолу бла солдатны жухуна урду да, болгъанын къаннгъа бояды да къойду.

Майор аны аякъларын тутдуруп урду кероху бла. Алайда адамланы къычырыкълары керох тауушну тунчукъдурдула. Малкъарлы киши энишге чёкдю, алай, чабырларыны ичи къызыл къандан толгъанда да, ынчхагъан а этмеди.

Солдат не аманлыкъдан да артха турлукъ болмаз эди, баям, майор аны аллы таба секирип тыймаса.

Бир кесекден жашчыкъ да жилягъанын тохтатды, Забида да, аман сагъатлы бола, ёрге кючден бла бутдан кётюрюлдю. Хар ким бири бири кёзлерине къарайдыла. Сёлешген а жокъду. Ол юйню ичинде адамла болгъанлары сезилген окъуна этмейди, асыры шошдан.

Майор башына бир кесек акъыл жыйса керек, андагъыланы барысы да кёрюр жерге атлап, айтды:

— Айып этмегиз, женгиллик этдик. Бюгюн бизге къол кётюргенни ормай-сормай ёлтюрюп къояргъа эркинлигибиз барды. Бусагъатда барыгъызны да къырып къойгъанлыкъгъа, бизге киши жукъ айтырыкъ тюйюлдю. Дагъыда Къызыл Аскерни солдатлары аллай бетсизлик этерге юйренмегендиле. Бюгюнден башлап, сизни халкъыгъыз уллу къыйынлыкъгъа тюшеди...

Адамла сагъайдыла. Барысы да майорну кёзюне аралып тохтадыла. Ол жаралы болгъан малкъарлыны уа бети чыммакъ болуп, эси ауаргъа жетишип тургъанын ким да ангыларыкъ эди. Аны алайлыгъын майор да сезди. Ол бетини къанларын сюртюрге кюреше тургъан солдатха:

— Тышына чыкъ да, бизге врач кереклисин билдир,— деди.

Ол, сёз айтмай, къуулуп кетди да, юч адамны алып келди. Ала малкъарлыны чабырларын тешдиле, ышымларын бичакъ бла туурап, бир жанына быргъадыла, сора жараларын байладыла да, алдыла да кетдиле...

— Малкъар миллетден болгъан инсанланы барысын да Орта Азиягъа бла Къазахстаннга кёчюрюрге деп оноу этилгенди,— деп, майор сёзюн андан ары бардырады.— Буйрукъну толтурмазгъа эркин тюйюлбюз.

— Оу анам, мен жарлы, мени сабийлерим! — деп, Фаризат жиляп башлады.— Мени къызчыкъларым элде кеслери жангыз къалгъандыла. Алагъа бармай амалым жокъду.

Алайда башхаланы уа тиллери тутулуп къалды. Жаны болмагъан адамгъа ушайдыла. Забида окъуна тилсиз болуп къалгъанды.

— Бир жары да барлыкъ тюйюлсе, эгечим,— деди майор.— Сабийлеринге ингирде вокзалда тюбериксе. Бир жангыз тау элде бир жангыз адам къаллыкъ тюйюлдю.

— Сен жомакъ айтаса,— деди Забида.

— Мен айтхан жомакъ угъай — керти хапарды,— деди майор.— Къыйынлыкъгъа тёзерге тюшерикди.

— Къызыл Аскерни бизге не дерти барды? — деди Фаризат.— Тутдугъуз да кечеден тангнга Саутуну, Четнги, Глашланы халкъларын къырдыгъыз. Бюгюн а сау халкъгъа кёчгюнчюлюк сынатасыз. Нек тынгылайсыз, жамауат?

Ёлген ёлю болуп тургъан адамла Фаризатны къычыргъанын эшитген окъуна этмедиле.

— Ол сен айтхан эллени адамларын Совет властьны душманлары къыргъандыла,— деди майор.— Болмагъан кирни Къызыл Аскерге жагъаргъа эркин тюйюлсе!

— Аланы сизникиле къыргъанлары кибик боюнгъуз бууулгъу эди,— деди, юйню бир мюйюшюнде мугурчук болуп тургъан, жашауу келген тиширыу, сёз не затны юсюнден баргъанын ангылагъандан сора.— Эки эгечим да, аланы сегиз сабийлери да, къайын аталары, къайын аналары да Саутуда ёлтюрюлгендиле. Ёлюклерин а отда кюйдюргендиле, Гитлерден туугъан Гитлерле.

— Бу адам не айтады? — деп сорду майор.

Ол тиширыу айтханны къошмай-къоратмай ангылатды Фаризат.

— Ма, кёрдюгюз да,— деди майор,— бу къарангы адам окъуна билип турады, сизни халкъыгъызны гитлерчиле къыргъанларын.

— Ол алай Къызыл Аскерни бла гитлерчилени башхалыкълары жокъду деген магъанада айтады,— деди Фаризат.

— «Эрим урушдады» — деп махтанган эдинг биягъында,— сора сени эринг да фашистди,— деди майор.— Айтдырмай къоймай эсегиз, сау халкъ сизни кибикленн хаталарындан кёчюрюледи. Кёремисиз Къызыл Аскерни солдатларын гитлерчилеге тенг этгенигизни. Ол сёзлени менден башха эшитсе, былайда барыгъызны да къырып кетерик эди...

Жесирле ол сёзлени эшитгенден сора, жукъ айтмай, тынгылагъанлай турдула. Бир кесекден Забида сёлешди:

— Жолдаш майор, халкъны барын да бир кепге къуяргъа жараймыды?

— Ангыламадым?

— Терсни, тюзню нек айырмайсыз? Мен бир уллу элни комиссарыма. Къабарты-Малкъарны Верховный Советине депутатма. Эрим, эки къарындашым урушда, атам Мухаммат акъланы къолларындан жоюлгъанды. Сора бизни бандитлеге тенг этип, туугъан жеримден нек кёчюресе?!

— Сорчу былайдагъылагъа, бандитме деп жангыз бири айтса,— деди майор

— Мени сабийлерими аталары да урушдады,— деди Фаризат.

— Мени къарындашларым да урушдадыла.

— Мени уа атам да, къарындашларым да, баш ием да урушдадыла.

— Да, аурунг, бусагъатда урушда адамы болмагъан юйюр бармыды?

Ол сёзлени эшитгенден сора Забида жукъ айтмады. Майор а, кёзлери чыракъ барып, иги кесекге дери сагъыш этгенлей турду.

— Ой анам, мен жарлы, сабийлерим, къарар адамлары болмай, къуругъан элде атылып къалгъандыла! — деп, биягъы Фаризат къайгъыдан къырып башлады.

— Къой, харип, быллай бир таралма, мени сабийлерим, къарт анам да элдедиле,— деп, Забида бу жол Фаризатха жапсарыу сёз айтды.— Энди элде аланы кеслери жангыз атып кетмезликлерине ийнан.

— Юйюмде ырысхым а? Башхасын къой — алтынным-кюмюшюм а? Кимле ие боллукъдула алагъа?! Рамазанны кийимлери уа? Башха малым, мюлкюм а? Угъай, жюрегим кюйюп барады. Мен итле ашарыкъ, нек чыкъгъан эдим бу жол юйюмден? Аман жерде жоюлгъан мен болгъу эдим — бу къыйынлыкъланы кёргенден эсе.

— Къыйынды бусагъатда санга кёл этдирир сёз тапхан,— деди ол жашауу келген тиширыу, саутучу.— Алай жюрегинге бир кесек салкъынлыкъ алырынгы тилейме, жаным. Уллу Аллахны буйругъундан киши да къутуллукъ тюйюлдю.

— Халкъгъа бирден аллай къыйынлыкъ сынатыргъа амаллары жокъду,— деди акъсакъал таулу.— Сау халкъны кёчюрген деген не сёздю? Бу къантулукъну бизден излегени башхады.

— Угъай, бюгюн сабийлеге тюбемесем, кесими ёлтюрмей къоярыкъ тюйюлме...

Алайда болгъан адамланы барысы да юйлеринде къартларын, къарыусузларын къоюп чыкъгъанларын ангылатыргъа кюрешдиле. Алай жарлы Фаризат жюрегине бир тюрлю таукеллик алалмайды. Юйю къуругъанын ангылайды, баям.

II

Жангы эл бийик тауланы къоюнларында орналгъанды. Анга Жангы эл деп не хыйсапдан айтханлары белгисизди. Аны айтханыбыз, бу тау ауузда мындан алгъа хазна эл ишленмегенди. Кесини бек эрттеден жюрюй келген адети, тёреси. Бери иги затха юйренирге кёпле жюрюп болгъандыла. Былай, юлгюге тутуп айтханда, къууанчха, бушуугъа да сау эл жыйылгъан мында болмаса кёргенмисиз? Айтыргъа башласакъ, бу элден чыкъгъан жырчыла, тойчула сау халкъны атын —

Арисейге, Гюржюге, Эрменнге, Дагъыстаннга окъуна айтдыргъандыла.

Тейри, жашауну келе-келиую ол затла бла байламлы болур ансы, бушууу болгъан биреуню къууанчын мутхуз этерге амалы жокъду: «Къууанч бла бушуу туугъан къарындашладыла. Экиси да уллу Аллахны буйругъу бла келген ишледиле. Бизге къарамагъыз, тоюгъузну этигиз»,— деп, ыразылыкъ берип къойгъан тёреди туугъанлы да.

Бушууу болгъан ёлген адамны жик дууасында боза бишириб'а бу элде болмаса киши кёрмегенди. «Сиз бусурман диннге кечирек къайтхансыз да, алгъыннгы къылыкъларыгъызны бюгюн да къоялмайсыз»,— деп, чам да этиучюдюле жангы элчилеге. Алай акъсакъалла, тап сюзюлген тары бозадан тартып, токъ ууртлары къызарып тынгылаучудула эфендилени къуран окъугъанларына, зикир айтханларына.

Тарых ызы жюз жылла бла келе-келген элде адам адамны уруп ёлтюрмегенди. Къарыусузгъа болушмакълыгъ'а бек намыслы ишге саналгъанды. Къызыллагъа, акълагъа да кокаланмагъандыла бу элни адамлары. Душманнга, досха да: «Сен — сен эсенг, мен — менме!» — деп сюелгендиле. Ол ёхтемлик бир-бирлени эшиклерин жапхан эсе да, элни халкъыны кишигилини юсюнден хапар а бюгюн-бюгече да айтылгъанлай турады. Тойлада ол элден келген адамланы тёрге ётдюредиле.

Алай бир жыл мында эр кишилени жерге къаратхан бир иш болгъанды: къой къыркъыуда эр кишилени тиширыула хорлагъандыла. «Ой, Советский власть тиширыулагъа баш эркинлик бергенли, ала хар жерде да алда барадыла» — деп, ол фатыуаны жаяр ючюн этилген ишди ол ансы, тиширыула хатлама хорлар эдиле эр кишилени»,— деп кёл ашагъанла да бардыла. Болсада халкъгъа туура затны кертилигине сылтау излемеклик — бетлик тюйюлдю...

Энди уа адети, тёреси да, тарых ызы да къара топуракъ бла къатыш болдула,— адамы, жери да тюп болдула ариу таулу элни. Кечеден тангнга чыпчыкъла окъуна учуп кетгендиле бу тийреден. Жаланда къара къаргъаладыла тёгерекни сакълагъан. Аланы ачы къычырыкълары аркъа жиклени къалтыратадыла. Бирде чалы, хуна башлагъа.къонуп, тёгерекни марайдыла,— мыллык ийис къайсы жанындан чыгъады деп. Бирде кеслерини къанат тауушларындан элгенип, кёкге учадыла. Дагъыда бир кесекден артха къайтып, чалы, хуна башлагъа

къонакъдыла. Аман ёлет къырлыкъла, колхоз ыстауатлада да топпа-толудула.

Бу хапарланы манга таулула кёчюрюлгенден сора, къыралны оноуу бла бир ауукъ заманнга дери Кавказда къалгъан адамла хапар айтхандыла.

...Алгъын ыстауатлагъа чабыучу бёрюле окъуна кёрюнмейдиле ол тийреде. Къара къаргъала кёргюзтедиле алыкъа мында жашау илишанла болгъанларын. Угъай, итле да, юрюп къыйналмай эселе де, кеслерини юйлерини босагъаларына жатып, башларын да жерге салып, тохтамай сынсыгъанлай турадыла. Халжарлада къойланы макъыргъанлары, тууарланы ёкюргенлери ташланы, тауланы жилятадыла. Къая къызы алагъа къошулуп асыры къычыргъандан, ауазын анга соргъаны, оргъаны болмай, киндик къанлары тёгюлген жерлерин, ырысхыларын къоюп кетген адамлагъа эшитдирирге кюрешгеннге ушайды. Бирде ол тауушу алагъа чамланнган этгенча да кёрюнеди.

Не сейир, тауукъладыла бир тюрлю къайгъыны сезмеген. Кими бурунларын жерден айырмай, энди баш къарата келген кырдыкга аман кюн келтиредиле, бирлери, арбазда ары-бери атлай, жырлайдыла. Жер да, тау да сарын этген сагъатда аланы жарсымагъанларына сары парий чамланды, баям. Ол жатхан жеринден ёрге кётюрюлдю да, тауукъланы ызларындан къууун, букъуларын бардырды, бир-экисини тюклери кёкге-кёкге окъуна учдула — таулу ана жастыкъ тышланы къагъыучу замандача...

* * *

Жангы элни адамларын элтген машинала алыкъа Нальчикге жетмегендиле,— жолдадыла. Жюреклерине таукеллик алыргъа кюрешгенле да бардылы. Алай жилягъан, сытылгъан тауушла Черек сууну тауушундан эсе узакъгъа эшитиледиле. Сабийлени хазна къалмай барысы да, машинагъа миннгенлерине асыры къууаннгандан, аналарыны жилягъанларын хазна эслерине окъуна алмайдыла. Машинада Хауаны жашчыгъы Жамалды анасы бла тенг сытылгъан. Къол сыртлары бла асыры уугъандан, кёзлерин къып-къызыл этгенди.

— Амма, биз къайры барабыз? — деп сорду Жамал анасына, жилягъанын тохтатып, солууун теренден алып.

Хауа аны башын сылады. Жыйрыкъ этеги бла уа бетчигини жилямукъ жугъуларын сюртдю.

— Атанг болгъан жерге барабыз, баям,— деди Хауа, къургъакъсыгъан эринлерин кючден къымылдата.

— Амма, алдатхан этесе?

— Балам, башынгы мени къоюнума къыс да, жукъ-лагъан эт.

— Жукъларгъа сюймейме... Амма, Зубайлары уа бизни бла нек келмейдиле? Ы-ы-ы?

Хауа тёгерекге алай къайгъылы хал алып къарады — ариу, уллу талгъыр кёзлери чыгъып кетерге жетдиле. Ол не къычыралмайды, не сёлешалмайды — тили тутулуп къалгъанды. Къатында олтуруп келген тиширыуну боюнуна, башына узалады. Ол а, Хауаны шашхан этген сунуп, асыры къоркъгъандан къычырыкъдан къырды. Алайда эр кишиле, тиширыула да Хауаны къолундан, аягъындан тутуп тыяргъа кюрешдиле. Ол къайгъыны ангылагъан шофёр, машинаны тохтатды да, боюнун созуп, башында адамлагъа огъурсуз бет алып къарады. Олсагъатчыкъда Хауа машинадан секирип тюшдю. Сора, артха айланып, аямай чабып башлады.

— Жашчыкъ, ол адамладан айырылма, мен бусагъат Фаризатны къызчыкъларын алып жетеме! — деп къычырып айтды Хауа.— Къайда да адамладан айырылырса!

Эки-юч жаш адам машинадан секирип тюшдюле да, Хауаны ызындан къууулдула. Алай ала аны жеталмайдыла. Тиширыу, жаулугъун да къолуна алып, алай къаты барады, тейри, аякълары жерге жете окъуна болмаз эдиле. Аланы алай кёргенде, Хауаланы машинаны ызындан келген машиналадан бирлери тохтады да, аны шофёру да, бир солдат да Хауаны ызындан жетип тохтатдыла.

— Къайры къачып барасыз?! — деп, Хауагъа да, аны къуугъанлагъа да ушкок тиредиле. Олсагъатда алагъа бир башха машинада келген офицер да жетди, чапханын тохтатмай.

— Не болгъанды? — деп хыны сорду ол.

— Жолдаш лейтенант, бандитле къачып бара тургъанлай тутханбыз.— Нек эсе да шофёр ол сёзню айтханына сокъуранды. Солууун кючден бла бутдан ала сюелген лейтенант тютюн саргъалтхан тишлери бла кесини аз къызгъылдым добар эриллерин чайнагъанлай турду. Ол тохтап тургъан машиналадагъы адамла уа аякъ юслерине болгъандыла. Уллу да, гитче да Хаулары таба кёз-къулакъ къарайдыла.

— Бизден къутулургъа умут этген бек залим адамса, гажай! — деп, лейтенант жумдуругъун Хауаны са-

къал тюбюне тиреп, башын ёрге кётюрюп, кёзюне огъурсуз къарады.

— Бизде тиширыула бла алай былхымсыз сёлешген адет жокъду,— деди, Хауаны ызындан къууп келген жашладан бирлери, лейтенантны къатына жууугъуракъ атлап. Ол орус тилде ангылашыныулу сёлешеди.— Не керекди санга?!

— Не кереклисин кёргюзтейим. Лейтенант алайда сюелген солдатны къолунда ушкокга узалды. Солдат ушкогун берирге унамады. Ол заманда лейтенант керохуна узалды. Алай шофёр жаш аны керохха узалгъан къолуну буунундан къаты тутду да:

— Акъылынгы башынга жый! — деп хыны сёлешди.

— Алгъа адам ишни болумундан хапар алыргъа керекди,— деп, солдатчыкъ да шофёр жанлы болуп сюелди.

— Бу тиширыу эгечини сабийчиклерин элде къоюп кетгенди,— деди биягъында лейтенантны юсюне сюелген таулу жаш, Хауаны кёргюзте.— Сен былайда хар кимге тауукъ дёрденчигинги тургъузма да, сабийлеге не оноу — аны айт.

— Хар ким да машиналарыгъызгъа минигиз! Энди артха жол жокъду.

— Ол деген не сёздю?! Биреуню сабийлерин къалай къоюп кетерикме къуругъан журтда? — деди Хауа.— Бир да, эки да айтмагъыз.— Хауа биягъы ёрге айланып тебиреди..

— Бу адамны тыйыгъыз,— деди лейтенант таулу жашлагъа. Алгъынча, кеси Хауагъа къолу бла тиерге уа базынмады.

— Хауа, сабыр бол,— деди лейтенант бла ёрелешген жаш.— Алыкъа элде адамла кёпдюле. Таудан сюрюучюле да тигелемегендиле. Барысын да бирге жыйып ашырлыкъдыла бизни ызыбыздан. Къайгъы этме. Кёрюрсе сабийлени бизни ызыбыздан мычымай жетдирмеселе... Биз айтханны да бир эт. Кёремисе, ол къадар халкъ бизге къарап турады. Солдатланы да кесибизге чамландырмайыкъ.

— Эт алай,— деп, ол бирси жаш да сёзге къошулду.

Шофёр да, солдат жаш да тиледиле. Солдатчыкъны кёзлеринден жилямукъларыгъ келди. Аны эринлери къалтырадыла. Алайда лейтенант солдатха чамланыргъа да бир кезледи, болсада, жукъ айтмай, кетип къалды.

Хауа башын энишге ийгенлей турду, сюелгенлей, жеринден тепмей. Жюрексиннгенин а тыялмайды.

Жашла жаппа-жангыдан тиледиле. Хауа, баям, бой салды дейме, акъыртын атлай, машина таба тебиреди. Эки кёзюн а жерден алмайды.

III

Зубай уяннганында, эшиклери кенгнге ачылып тургъанын кёрдю. Ёрге кётюрюлдю да, ич кёлекчигини этеклерин эки къолу бла энишге тартды. Сора кёзлерин къолчукълары бла кезиу-кезиу ууып, жангыдан эшик таба къарады. Эшик кенгнге ачылыпды, къадау да тюп тамыры бла къобарылып.

— Лиза! Лиза!

Эгешчиги уянмады. Зубай чабып арбазгъа чыкъды. Парий жатхан жеринден секирип турду да, кесин къызчыкъны юсюне атды. Олсагъат къара къаргъала да учдула, болгъанны къайгъыгъа алдыра. Тауукъла уа Зубайны тёгерегине жыйылдыла. Баям, аш излей болур эдиле. Элге жангыдан жашау келгенча болду. Алай алыкъа Зубайны уа бир затдан да хапары жокъду. Къызчыкъ аш юйге кирди да, къурум жугъу къанжал табакъчыкъ бла нартюх чыгъарып, тауукълагъа чачды. Анасы итге деп этип кетген худурну келтирип, тегенеге къуйду. Алай ит аны ичерге унамады. Эки ал аягъын Зубайны кёкюрегине салды. Ол заманда парийни кёзлеринден жилямукъла келдиле.

— Санга не болгъанды? Ауругъанынгмы барды? — деп, Зубай итни башын кёкюрегине къысды. Ит а сынсыйды, жиляйды.

Зубай эшиклерини къадауу да бузулуп, ол кенгнге ачылып тургъаны жангыдан эсине тюшдю да, юйге къайгъылы бет алып кирди.

— Лиза! Тур дейме да,— Зубай Лизаны юсюнден жууургъанын алды да, къолу бла узалып, башын арыбери къымылдата кетип, уятды.

— Не болгъанды?

— Кесим да билмейме.

— Ашарыгъым келеди.

Зубай, барып, табада бишген нартюх гыржындан бир туурам сындырды да, алып келип Лизагъа берди.

— Айран да бер.

— Бетинги жуу да, алай аша. Быйыл школгъа барлыкъса, алай алыкъа бетинги жууаргъа юйренмегенсе,— деп, Зубай Лизагъа акъыл юйретди.

— Тюнене жуугъанма да.

— Хар кюнден да жууаргъа керексе. Билдинг да?

— Ашарыгъым келеди.

Зубай эгешчигине айран да берди. Ол а тёшекде олтургъанлай ашап башлады...

Зубай кийимчиклерин кийди да, чабып, Хауалагъа барды. Аланы эшиклери да кенгнге ачылып, юйде уа киши жокъ — болгъан чач-тюк болуп.

— Жамал! — деп къычырды Зубай, Хауаланы юйню къатында уллу ташны юсюне минип.— Жамал, къайдаса?

Тёгерекде болгъан шошлукъ Зубайны шайтанлы этерге жетдирди.

— Хауа! Хау-а! — Зубай, ауазы къалтырай, жилярыгъы келип къычырды.— Жамал! Адамла, къайдасыз?!

Киши да жокъ. Жаланда аны къычыргъанын эшитген тауукъла алайгъа бек терк жыйылдыла. Ит а, биягъыча, бауурун жерге салып, жилягъанлай турады.

Зубай тёрт-беш арбазгъа кирди. Хар юйде да болгъан къатыш-къутуш. Адам а жокъ.

— Ой амма! — деп къычырыкъдан къырды Зубай.— Ам-ма!

Лиза кийиннген да этмей чыкъды арбазгъа.

— Къайда амма? Келеми турады? — деди Лиза, хыкки кёзчюклери бла тёгерекде эгечин излей.— Къайда амма? Зубай, къайдаса?

Зубай школну къатына барды. Анда да адам жокъ.

Лиза эшикге жалан аякъ чыкъгъан эди да, баям, суукъ болгъан болур эди, артха къайтып, эшикден киргген жерде мюйюшде уллу галошланы кийди. Ала анасыны галошлары эдиле. Лиза аякъларын жерден кючден айыра чыкъды тышына. Туугъанлы да ауруп анасын къыйнамагъанды Лиза. Жётел окъуна этмегенди. Ашдан ёпкелеген кезиуюне да киши тюбемегенди. Алай къарыусузчукъду — бутчукълары да сыппала кибик. Алай бетчиги уа токъчукъду, кёзлери къара, кирпиклери узун, бурунчугъу бир кесек узун, чачы къалын. Ол уллу къыз болса, чачы табанына жетеригине аз да ишекли тюйюл эди Фаризат. Ата жуукъларын бегирек сюесе деп, Фаризат бир-бирде Лизагъа, ойнагъан кибик этип, тырманчыкъны да къыздырыучуду. Алай къызчыкъ ата жуукъларына тартдыргъанын бир кюнде да къоймагъанды. Кеси да бирден бирге тил этерге амалы жокъду. Не гитче саугъагъа да къууана билген, ёпкелеген затны эсине да келтирмеген сабий. Аш айырып да кюрешмез. Ол къылыкълары ючюн тийреде да бек сюйгендиле — уллу, гитче да.

— Зубай, амма къайда? — деп къычырды Лиза, галошларыны бурунлары бла босагъа юсюнде жатып тургъан парийни къарынына акъырын-акъырын тие.— Зу-бай! Къайдаса?

Лизачыкъ да эследи тёгерекде шошлукъну. Билмей тургъанлай жюрекчиги къалтырады да, жиляп жиберди.

— Къайдаса, Зубай, нек келмейсе юйге?

Зубай келмеди. Лиза уа, арбазда тюз да сюелген жеринде энишге чёкдю. Дагъыда ёрге кётюрюлдю. Алай не — ары, не — бери атлаялмайды. Тузакъгъа тюшген къанатлыча, адыргы болады. Тауукъла да, арлакъда башларын бирге тиреп сюелген эки ийнек да, арбазда жатып, тынгылауну басып тургъан ит да, сын къатып къалгъанча кёрюнедиле Лизаны кёзюне...

Хар зат да — жаны болгъан, болмагъан да тузакъгъа тюшюп, жашаудан умут юзюп, ахыр сагъатларын сакъылагъанчадыла. Къызчыкъ, аны алайлыгъын ангыламай эсе да, бирде кёзчюклерин къаты къысады да, къарангы кечени теренине кетеди, бирде уа кёзлерин ачып, аланы кюн таякъларындан къоруулай, къолчугъун кёзлерине ауана эте, кёзчюклерин къырау этип къарайды тёгерекге. Биягъы Зубай а кёрюнмейди. Кёкгеми учуп кетди огъесе тузакъгъамы тюшдю? Хауа да къайда къалды, келип, Лизаны бир эркелетмей. Бу не ишди? Орамда адамла нек кёрюнмейдиле?

Лиза, эки галошун сюйрей, орамгъа чыкъды. Бир кишини да кёрмеди. Сора эгечини атын айтып, аямай къычырды. Зубай а, бир арбаздан чыгъып, экинчисине кире, элни огъары жанына жете барады. Ол жилягъанын тохтатмайды, бирде чабады, бирде сабыр атлайды. Санлары асыры къалтырагъандан — къанаты сыннган къанатлыгъа ушайды. Ол Лизаны юйде къоюп кетгенин окъуна унутханды. Элде адам табылмаса, кесин жоярыкъды къызчыкъ. Бусагъатда аны башында башха акъыл жокъду. Ким биледи, Лизаны эсине тюшюрсе, ол огъурсуз ишден кери болур эсе уа? Зубай хар атлагъаны сайын анасын эсине тюшюреди. «Аммам, аммам!» — дегенлей барады ол.

Бу халда бир зат да ангыламайды къызчыкъ. Зубай бир уллу арбазгъа кирди да, алайда юйню эшиклерин, арсар бола, асыры къоркъгъандан тёгерегине ышанлап къарай, кезиу-кезиу ачады. «Юйде ким барды?» — деп да бир сёлешеди. Дагъыда ызына къайтды да, арбазда тёммекни юсюне олтуруп, терен сагъышха кетди. «Ким

биледи, мен тюш кёре тура эсем а? — деди ол кеси акъылында.— Алай боллукъду ансы, элни халкъы кечеден тангнга къайры къуруп къаллыкъды? Аллах, бусагъатда мени уятырынгы тилейме. Кёресе да къалай ъкоркъгъанымы! Мени уат да, Хауалагъа барма къой. Танг атып, кюндюз болгъанлай, анам да келликди базардан — Лизагъа да, манга да саугъала алып. Тилейме, уят мени...»

Ол кезиучюкде ийнек ёкюрген тауушэшитилди да, Зубай элгенди. Терк окъуна ёрге турду да, тёгерегине къарады. Ийнек дагъыда ёкюрдю. Къызчыкъ анга къууанды. Ийнек кесин бар палахдан къутхарлыгъына ийнанды. Бир кесекден барып, халжарны эшигин ачды да, анда малланы тышына чыкъмагъа къойду. Андан эки ийнек бла бир тана чыкъдыла. Бирси орунда бузоучукъла да иничке тартып ёкюрюп тебирегенлеринде, барып, аланы да эшиклерин ачып, тышына чыкъмагъа къойду. Зубай, ана бла бала бир бирге тюбегенлеринде сынагъан къууанчларын биринчи кере кёргенча: — бузоуланы аналарын эмгенлерине, ийнекле уа бузоуларын тиллери бла жалагъанларына тамаша этип, къарагъанлай турду. Бар къайгъыларын унутуп, ышаргъан да бир этди, жарлы бала. Дагъыда тёгерегине къарады да, терезелери, эшиклери ачылып тургъан юйлени кёрдю. Биягъыча, адамла уа жокъ. Зубай эки кёзчюгюн жангыдан къаты къысды. Кеси кесине бир затла шыбырдады да, сора кёзлерин ачды. Бу жол да кёрмеди адам. Ышанлап къарайды да, ол таныгъан юйле, орамла, школ да аланыкъыдыла. Таула да кеси жерлеринде.

Угъай — неда Зубай шашхан этгенди, неда тюш кёре турады. Кеси да ол акъылдады — тюш кёре тургъанын ачыкъ ангылайды. Жаппа-жангыдан эки кёзюн къысханы да аны ючюн болду.

«Тюш кёре тургъанымы кесим нек ангылай болурма? — деди Зубай, сол къолуну бармакъчыкъларын да мангылайына тиреп, сагъыш этерге кюрешип.— Аллай иш боламыды да — тюш кёре тургъанын ангылагъан? Лиза уа къайры кетди олсагъатха? Бусагъатда менден гыржын тилеген эди да. Жатып тургъан тёшегимден нек туруп кетгеними уа бир да ангыламайма. Аякъ юсюнде айланнган адам тюш кёремиди? Ма мен ийнеклени, бузоуланы тауушларын эшите турама. Ма мен къалакъ ташны юсюнде олтурама... Элни ичи бла саркъыучу тау суучукъдан сериуюн аязчыгъын окъуна сеземе. Быйыл жанкъозланы эртте чыкъгъанларына къалай бек къууанган эдик! Бизни классны къызлары,

жашлары да ол кюн не къадар жанкъоз жыйып келген эдик! «Ай, хайырсызла,— тюз да бурунлары жерден къарагъанлай жыртыргъа Аллахдан къоркъмаймысыз?» — деп, ныгъышда олтургъан къартла да бизге тырман этип. Тенглерим а къайдадыла, тюшюмде нек кёрюнмейди бирлери окъуна? Тюшюм! Мени тау башларына чыгъарчы, андан бир къарайым дуниягъа. Анамы жолда келе тургъанын кёрюп къалсам а. Тилейме, эт алай...»

Зубай не бек тилей эсе да, аны киши жеринден тепдирмейди. Кёзчюклерин къысып тургъанлай, къолчукъларыбла жерни къармайды. Биягъы ташлагъа барып тиеди къоллары...

Кёзлерин ачып къарады да, бир да тюрленнген зат эслемеди.

Энди уа шайтанлы болургъа жетишди. Эки къолчугъун да бетчигине салып: «Ам-ма!» — деп, жаякъчыкъларыбла ачыгъынчы къычырды. Анга къошулуп, таулада Къая къызы да къычырды. Лиза эгечини къычыргъан тауушун эшитди да, жилягъанын бир кесек сел этип, кёз жилямукъларыбла кир суу тамгъа этген къол сыртчыкъларыбла кёзлерин сюрте: «Зубай!» — деп къычырыргъа кюрешди. Алай Лизаны ауазы арбаздан узакъгъа бармай эди. Андан сора Зубайны тауушу да чыкъмады.

Тауукъла да, ит да Лизаны тёгерегине жыйылгъандыла. Ол эгечини атын айтып терк-терк къычырды. Ол заманда да юркмедиле тауукъла. Алай бурунларын а жерден алмайдыла. Ташлы арбазда анда-мында чыгъа келген кырдыкга бир да аякъ урдурмайдыла. Лиза юйге кирди да, тёшекге бауурундан тюшюп, сытылгъанлай турду. Эшикден аны жапсарыр адам а кирмейди. Зубай табылса, анасын да жокъламазлыкъ сунады Лиза. Алгъын алай тюйюл эсе да, энди ол акъылдады. «Кёкгеми учуп кетди Зубай?» Къызчыкъ ол сагъышны башына кючден бла бутдан келтирди.

Лизаны Зубайдан башхалыгъы: ол хар зат да тюшюнде бола тургъанына ишлекли тюйюлдю. Алай элни адамларыны барысы да дуниядан думп болуп нек къалгъанларын а англамайды.

«Барысы да базаргъамы кетип къалгъан болурла? — деп да бир келди Лизаны кёлюне.— Да алай къалай болады да? Юйлерин да, ийнеклерин да къоюп, базаргъа нек кетип къалгъандыла сора?!»

Алай айта келип, Лиза тауланы, ташланы титиретип жиляды. Жилямукъларыбла токъ ууртчукъларындан

энишге — басмадан тигилген кёлекчигине тамадыла. «Жиля. Аямай жиля. Жиляулукъду ишигиз,— деп, бир тиширыу ауаз Лизаны къулагъына шыбырдагъанча болду.— Жиля, балачыгъым, халкъыбызгъа къан жаугъанды. Бюгюнден башлап, сиз сабийликден чыкъдыгъыз. Бусагъат Зубай да келликди, акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз, белигизни къаты къысыгъыз, мындан ары жашауугъузну юсюнден жетген къызлача сагъыш этигиз. Эсигизде болсун,— сиз сабийликден чыкъдыгъыз...»

Лиза ёрге кётюрюлдю да, къатында киши кёрмеди. Ол аны къулагъына шыбырдагъан тиширыу алайдан думп болуп тура эди. Бек къоркъду, алай жилягъан а этмеди. Уллу Аллах аны жюрегине бир сабырлыкъ берди. Зубай а турады, биягъы жеринден тепмегенлей. Тюз да ёрге кётюрюлгенлей, ауул кетерик сунады кесин. Ол себепден, эки къолчугъун да тобукъларыны юсюне салып, башчыгъын да энишге ийгенлей, тынгылайды. Гитче заманчыгъындан бери да бал бетлиге тартхан эшмечиклерин тозуратып, тарап, жангыдан эшдирмей, эшикге чыкъмагъанды. Школгъа жюрюп башлагъанлы уа, ол жумушну анасына жетдирмегенди. Бюгюн а чачы тозурапды, бетин да жуумагъанды. Къалын кёксюл къумачдан тигилген жыйырыкъчыгъы да угу-жугу болуп къалгъанды, нек эсе да. Баям, анасы базаргъа кетгенли юйню, малны ауараларындан къутулмагъаны ючюн жунчугъанды ол алай. Аз да аяз ургъанлай, ожакъларыны къуруму да отха асылып тургъан къазанны юсюне агъып тебирегенди. Къазанны башын ачып онг жокъду. Фаризат ожакъны ариулагъанлы кёп болмайды. Алай, отун амандан тюйюл эсе, ожакъны ичин терк окъуна къурум басып тохтайды. Бу эки кюнде Зубай аны бла кюрешгенден, къысха топал къолчукълары беш жылны малчыда туруп, къощдан тюнене тигелеген къойчуну къолларына ушайдыла — суукъ суу бла жууып тургъанлыкъгъа, къурум жугъулары ахыры да кетип къалмайдыла.

Къызчыкъланы бирле аталарына, бирле аналарына ушатадыла. Аланы ариулукълары артыкъ бек хорламай эсе да: «Аман кёзден къалсынла»,— деб'а кёпле айтадыла. Кирсизле, тизгинлиле, ариу къылыкълыла. Тенглери тохтамай жокълагъан сабийле. Бетлери токъчукъла, къоллары добарла. Аллай сабийле ёсюмсюз болуучудула. Была уа иги ёсюмлю къызчыкъладыла. Кёзчюклери талгъырла, кирпиклери узун. Лиза тюз да тёшекден кётюрюлгенлей бет жууарыкъ къайгъыгъа хазна кир-

меучюдю. Болсада бирде анасы, бирде Зубай Лизаны бетин жуудурмай а къоймагъандыла.

Да къалай-алай болду эсе да, Рамазан урушха кетгенли, юйюр иги да жунчугъанлыкъгъа, халкъ арасында баш кечиндире, от тиргизе келдиле Фаризат бла къызлары. Алай бу къара палах не болуп чыкъды дуниягъа ансы?! Ол соруугъа алыкъа уллу, гитче да жауап тапмайды.

IV

Жаз башыны ол кюннгю ингири бир аман къарангы эди. Баям, бир бирлерин жокълап, къычырыкъдан къырып, ары бла бери чапхан адамланы дауурлары мутхуз этген болур эди къудуретни жарыгъын. Кюн да, ай да, кёк да къара кийген эселе уа бюгюн?! Алай болургъа боллукъду да? Адам улуну къыйынлыгъын ала да сезмей амаллары жокъду. Ёмюрюнде намазын, оразасын кем этмеген, жаланда кеси къыйыны бла жашауну жолун сайлагъанлай келген халкъгъа быллай бир зарауатлыкъ сынатсанг — Ай да, Кёк да жилямай не этсинле?! Фаризатны бла аны сабийлерини къыйынлыкъларыда тамам эди бир къыйынлыкъгъа. Аллай къыйынлыкъда таулу бири бирин къоюп къачарыкъ тюйюлдю, ёлюп къалса да. Болсада аланы итле, ушкокла бла сакълайдыла тёгереклерин. Солдатла — кимине ушкок къалагъын жетдире, кимине табаны бла узала. Угъай, жалгъан сёлешсек, Аллах кечмез, барысы да аллайла тюйюлдюле. Жашыртын, тууратын да таулулагъа къошулуп жилягъан солдатла да бардыла. Ол жазыкъланы да жаныйдыла таматалары.

Фаризатны къычырыгъы башха ауазланы арталлыда тунчукъдуруп къойгъаннга ушайды. Ол бирде абына да жыгъыла, бирде къара-къатышлыкъда кесин адамлагъа кезиу-кезиу ура, станцияда ёрге бла энишге чабады. «Зубай! Лиза!» Фаризат къызларыны атларын асыры терк-терк айтып къычыргъандан, тамагъы жыртылыргъа жетгенди. Къулакъ артлары, жаякъ сюеклери да ачыйдыла энди уа. «Оха-хай! Бу тийреде Жангы элден адам бармыды?!» Фаризатны ол тилегин да киши толтурмады...

Жангы элни адамларын бек ал жанындагъы вагонлагъа келтирип жыйгъандыла. Кёз байланнгынчы окъуна аланы жерлерин тапдыргъандыла. Аны себепли вагонладан тышына чыгъып, ол къара-къатышлыкъны ортасына тюшерге киши базынмайды. Кими вагонну эши-

гинден, кими терезелени жеписинден тышында тамашагъа къарагъанлай турадыла. Сарнап жилягъанла, зикир айтханла да бар. Фаризат тюз да ол вагонланы къатларына келип къычырса да, къалабалыкъ дауурда аны киши эшитирик тюйюлдю. Алай ким эсе да жангы элчиле ахыр вагондадыла дегенди да, Фаризат эшелонну ал жанына хазна келмейди. Келсе да, Хауа анга кесин тапдырлыкъ тюйюлдю. Таралгъаны уа сел болмайды. Жилягъанлай, сытылгъанлай турады.

— Уллу Аллах бла тилейме, тышына къарагъыз да, Фаризатны сабийлеринден бир хапар алыгъыз,— деп, анда эр кишилеге кезиу-кезиу жалынады Хауа. Аны айтханын этгенле кёпдюле. Алай сабийледен хапар айтхан жокъду.

Бир заманда Хауалары болгъан вагонну къаты бла бир къауум сабийни оздурдула. Аланы эслегенлей, эр кишиледен бирлери, башын эшикден тышына къаратып:

— Зубай! Лиза! — деп, аямай къычырды.

Ол ауазны Фаризат да эшитди. Алай ол эр киши ауазны къайсы жанындан чыкъгъанын ангыламай, тюз сюелген жеринде, урчукъча, тёгерек айланнганлай турду. Сора кёзлери къарангы этдиле да, къатында тургъан эр кишини билегинден тутду. Алгъа ол эр киши абызырады. Тиширыуну халин ангылагъанлай а, анга болушууну къайгъысына кирди.

— Биз къайдабыз? — деди Фаризат, айтхан сёзлерин кючден ангылата.— Биз къай-да-быз?

— Эгечим, не этесе? — деди эр киши.— Сурама бизни къайдагъыбызны.

— Муслийман эсенг, манга бир суу уртлат...

— Тохта. Жамауат! Суусабы болгъан. Ы, маржа, былайда адам ёле турады.

Эр кишини айтханын киши эшитмеди. Ол а дагъыда, дагъыда къычырды. Аны киши эшитмейди...

— Ол адам не болду? — деп сорду Фаризат, терлегенлери жаякъ жанлары бла бара, башын эр кишини кёкюрегинден бери акъыртын айыра.— Ол адам не болду?

— Не адам, эгечим?

— Мени сабийлерими алып къачып баргъан киши.

— Бир кесек сабыр бол, акъылынгы бошынга жый, эгечим.

— Угъай, ол кишини ызындан жетмей амалыбыз жокъду. Зубайны да, Лизаны да къолларындан тутуп, думп болуп кетди къайры эсе да.

— Къайсы вагондасыз? Кел ары барайыкъ. Сора сабийлени да табарбыз. «Мухамматгерий! Къайдаса?» — деген ауаз эшитилгенде, Фаризатны къолтугъуна жабышып тургъан эр киши:

— Былайдама, не болгъанды? — деди.

— Нексе анда, турма, бери жеринге жыйыш.

— Бусагъат. Къайгъы этмегиз, бусагъат барама.

Алайда Фаризат бир кесек эс жыйды да, ол эр кишиден кечгинлик да тилемегенлей, андан айырылып, кезиу-кезиу ёрге, энишге къуулуп башлады. «Лиза! Зубай!» Энди уа бир жерден бир умут этдирир тауш чыкъмайды. Ол эр киши ауаз а бош алай, къулагъына эшитилген сунуп къойду.

Дагъыда бир кесекден а биягъы эр киши: «Лиза! Зубай!» деп къычырды. Бу жол а Фаризат арталлыда ишекли болмады къызларыны атларын эшитгенине.

— Мен былайдама! — деп къычырды Фаризат. Ызы бла тёгерекге къулакъ салып тынгылады. Ол ауазны къайдан чыкъгъанын ангылаялмагъанды. Энди алайда къатыш-къутушлукъ да сел болгъанды — адамла вагонлагъа жыйышхандыла. Болсада алайгъа олсагъатда келип тохтагъан автомашинала да бардыла. Солдатла адамланы юслерине сюелип, къычырыкълары эл буза, адамланы, хапчукланы да вагонлагъа мычымай жыйдыртадыла. Ол солдатланы кеслерин жюрютюу халларына къарасанг, таулула ёмюрден-ахыргъа аланы аталарыны къыйынларын ашап жашагъан сунарса.

Фаризат къызларындан да, дуниядан да умут юзгенча, тёгерекге-башха сансыз къарай сюеледи. Алайда ол кесин поезд, машина тюбюне атаргъа да угъай дерик тюйюлдю. Алай кесини эллилерин тапса, бар къыйынлыкъларын унутуп къоярыкъ суна эди. Тюзю уа: къызлары Жангы элни халкъы бла бирге болгъанларына арталлыда ишекли тюйюлдю. Фаризат алайгъа олсагъатда келип тохтагъан машиналаны къатларына кезиу-кезиу барып, кимле болгъанларын сурады. Ала: «Шыкъычылабыз»,— дегенлеринде, бир кесек артха тепчип, сагъышлы сюеледи.

«Я, ахшы Аллах, бизге бу къыйынлыкъны, бу учузлукъну нек сынатдынг? — деп, кеси кесине шыбырдады. Болсада алайда хыны ауаз аны элгендирген окъуна этди.

— Бодуркъу кибик, былайда нек сюелесе?! — деди, ары бла бери ашыгъышлы чабып айланнган офицер.— Бусагъатдан вагонунгу тап!

— Вагонум жокъду мени.

— Кимсе сен?

— Бодуркъума. Ауана. Ичинде жаны болмагъан ауана.

— Сен мени эриклеме. Бусагъатдан кёзлеринги чыгъарып, къолунга берирме. Бу бодуркъуну тутугъуз да, вагонладан бирине атыгъыз,— деп, ол солдатлагъа буйрукъ берди.

Аны айтханын солдатла мычымай толтурдула.

V

Лиза жангыдан тёшекге бауурундан тюшдю да, сытыла-сытыла кетип, жукълады да къалды. Олсагъатда Лиза Зубайдан минг кере насыплы эди: дунияда бир затдан да хапары болмай, татлы жукъугъа кирди ол. Алай жукъу арасында да жюрексиннгени уа тохтамайды. Терк-терк элгеннген да этеди. Жарлы бала, юйлерини эшиги да кенгнге ачылыпды. Эки-юч таукъ юйге кирдиле да, дагъыда жортханларын тохтатмай, тышына чыкъдыла. Лизаны уа бир затдан да хапары жокъду. Жатады, бауурундан тюшгенлей.

Зубай, харип, таралгъан ит юрген, мал ёкюрген тауш къулагъына чалынса, къууаннган да бир этеди — элде жашау арталлыда жерге батып кетмегенине ийнанып, жюрегине таукеллик алады. Бусагъатда уа, биягъыча, кёзлерин да къаты къысып, олтургъан жеринден тепчий, тынгылауну басханлай турады. Бир кесекден а, биягъыча, сангырау да, сокъур да болду. Ай да, Кюн да, Жулдузла да жокъ. Эл да, адам да жокъ. Ийнек, бузоу да ёкюрмейди энди; бир зат да сезмейди къызчыкъ. Кёзлерин ачаргъа кюрешди. Ачды, алай бу жол да бир зат кёрмеди — жаланда бир къара аууананы эслегенча болду. Бусагъатда аны уллу Аллахдан тилегени бирди: «Бу мен сынай тургъан зат тюшюм эсе — аны мен ангыларча кюч бер жаныма. Алай тюйюл эсе уа — элде ол къадар адам бюгюн къайры кетгенлерини хапарын айт».

Алай аны тилегине киши да эс бурмайды. Зубайны дунияда барын-жогъун бир адам да жокъламайды. Олтургъанлай турады суукъ ташны юсюне. Билмей тургъанлай, бу къыйынлыкъгъа нек тюшдю?

Зубайны бир къанат тауушла элгендирдиле. Къара къаргъала жыйын болуп келдиле да, ол тийреде къондула. Къычырыкълары уа Зубайны мыйысын ачытхан окъуна этдиле. Аланы тауушларындан жалкъыгъан къызчыкъ ёрге кётюрюлдю да, орам бла энишге тебиреди. Тюзюнлей барса — Хауаланы юйню къаты бла озуп, школну арбазына тигелерикди. Сол жанына бурулуп,

жаяу жолчукъ бла бир кесек барса уа,— кеслерини орамларына чыгъарыкъды. Зубай тюзюнлей баргъанлай турду. Аны башы дуния жашаудан бир зат да ангыламайды, кёзлери жукъ кёрмейдиле. Эки аягъы къайры элтселе, ары баргъанлай турады. Бирде абынады, бирде жолдан бир жанына чыгъып кетип, хуна ырбынлары бла барады. Алай эте, школну арбазына жетип, алайда чыпыннга таяндырылып тургъан темир таякъны алды да, кёнделен салыннган агъачха къонгуроу орунуна тагъылып тургъан къалакъ темирни кёп кере уруп, тёгерекни къонгуроу тауушха алдырды. Мудах да, тынгысыз да кёзлерин а школну эшигинден алмайды. Ох анасыны, аны тенглери бусагъатда ол эшикден чабып-чабып тышына чыкъсала эди! Къайда аллай насып? Кюн сыйын ол къадар сабий жыйылыучу школда бир жан да жокъду. «Ой, анам, мен жарлы, не ишди бу? Къартла айтып туруучу къыяма айланып, халкъ къырылып, мен кесимми къалдым саулай?! Угъай, манга быллай жашау керек тюйюлдю. Бу тюшюм угъай, тюнюм эсе, арсарсыз кесими къутургъан суугъа атарыкъма... Тохтагъыз, Лиза уа къайдады? Мен анга тюбегенли кёп болмайды. Аны дамы тас этип къойдум? Ой, къарыусуз бала. Бу чынгыл къаяланы ичинде ажашдырыпмы къойдум сени? Къарачы, къалай бийикдиле бу къаяла! Аланы башларында кийикле жашайдыла. Ол суукъда. Адамла уа былайда окъуна жашаялмай, кетип къалгъандыла. Мени да мында къоюп. Лизаны уа келип алып кетген болурла ансы, бюгюн а бир кёргенме аны. Тюненеми, бюгюнмю? Атам сау келсин, бюгюн кёргенме. Гыржын да ашатхан эдим да. Тохта, мында — школ къатында... Бюгюн мында дерс нек болмайды? Энди эсиме тюшдю,— Лиза юйдеди. Мычымай анга барайым ансы, асыры къоркъгъандан шайтанлы бола болур. Бусагъат жетейим, балачыкъ. Къоркъмай тур. Да къоркъуб'а неден къоркъурукъса, кесибизни юйюбюзде, арбазыбызда?»

Зубай чапханын тохтатмай барады, ёпке солуу этип. Энди ол Лизаны юйде къоюп кетгенин эсине тюшюргенди. Алай аны башын бир огъурсуз сагъышла алгъандыла да, аягъы басханны кёзю кёрмейди. «Мени излейме деп юйден чыгъып кетип, башына бир палах этген эсе уа?» — деп, Зубай асыры къайгъыдан жюреги чыгъып кетерге жетишеди.

Алай эте, Зубай юйге чапханлай кирди. Лизаны татлы жукълап тургъанын кёргенде, солуун теренден алды да, ол жатхан ундурукъгъа олтуруп, бир кесек эс тапхынчы, алайдан турмады.

«Ахырысы-къысхасы, бу ишни юсюнден толу хапар айтырча биреу табыллыкъ болур да. Битеу халкъ элден кетип, Лиза бла мен нек къалдыкъ? Эл сынагъан зарауатлыкъ — тюш тюйюлдю. Малкъар ауузунда ол бизни жуукъларыбызгъа келген кюн келген болур бу элни халкъына да. Лизаны бла мени уа тапмай къойгъандыла. Эшиклени къадауун бузгъандыла, юйге киргендиле, жууургъан тюбюнде басдырылып тургъаныбызны уа кёрмегендиле къарангыда. Андан башха бир зат да угъай».

Малкъар ауузунда болгъан мурдарлыкъ ишледен Зубайны хапары бар эди. Бир кечеге сау эллени адамларын къырып, отда кюйдюрюп, кюл этип къойгъанларын эшитгенди къызчыкъ: Глашлада, Саутуда, Чегетде кёп адамла къырылгъандыла. Ол къыйынлыкъ Жангы элге да жетгенди, бу журтну да сарнатханды. Сора ол къадар адамны ёлюклери къайдадыла? Башха жары элтип къыргъан болурла». Зубай бусагъатда аллай оюмдады. Ол хар затны юсюнден жеттен къызча оюм да, сагъыш да этеди. Анасыны сау болгъанына уа ишексизди. Нальчикде базаргъа барып, анда Жангы элден кимле болгъанларын сюрюшдюрюп айланмазлыкъларына да ийнанып эди Зубай. Алай эсе уа, эртте-кеч болса да, Фаризат элге келип, къызларына жолугъурукъду...

Зубай ол сагъышладан сора къоншуларында жашагъан адамланы, школчу тенглерини да сыфатларын кёз аллына келтирди. Аланы ауазлары къулагъына эшитилгенча болду. Ызы бла кёз жашлары чыкъды да, олтуруп, тауушун бек чыгъармай, аланы жиляуларын этди.

«Бир уллу элни адамларыны жиляуларын этерге жаланда Лиза бла мен къалгъанбыз,— деди Зубай, женг аллы бла кёзлерин, бетин сюрте.— Андан эсе, биз да сизни биргегизге жоюлсакъ эди уа! Угъай, биз бу къыйынлыкъны кётюраллыкъ болмакъ, баям. Башыбызны алып, бу къуругъан элден чыгъып кетейик да, ёзенледе бирлеге тюбербиз».

Кёз кёре Зубайда эслилик, тёзюмлюлюк да бекденбек сезиле бара эдиле. Алайда элден кетерге деген акъылгъа келгенин терсге санады да, ёрге туруп, ал ботасын къысып, от жагъада от тиргизди, ызы бла табакъ аякъны жууду. Бир кесекден а барып, ийнекни сауып келди. Зубай, атасы урушха кетгенли да эрттенликде жукъугъа хорлатып къала эсе да, ингирликде уа ол жумушну анасына хазна жетдирмеучюдю.

— Сен саусанг, ийнек сютюн жашыргъан этеди,— деп, бир-бирде анасы ат башындан тырманчыкъ этген-

ликге, Зубай ийнекни сауып, челек бла сютню алып юйге кирсе, асыры къууаннгандан, башы кёкге жетгенча болуучуду. «Аллах быланы менден къызгъанмасын»,— деп, къызларына эшитдирмей айтыучуду. Рамазан да хар письмосунда Фаризатха къызларын аманат этгенлей тургъанды. «Бу аман заманда кесинге сакъ бол. Сакъларыкъ бир Аллахды. Андан сора айтырым — къызланы окъутхан эт, ишлерге юйрет. Жаным-тиним ариу къылыкълы, иш, окъуу кёллю сабий...» — деп башлаучуду Рамазан хар письмосун.

Ол алай жазса, Фаризат а кеси акъылында: «Сейирликди бу адам,— дер.— Сабийи ариу къылыкълы, иш, окъуу кёллю болурун сюймеген адам бармыды дунияда?»

Фаризат аллай заманлада эрини атын лакъырда этип эсгериучю эсе да, къызлары аталарыны атына тийишли адамла болур ючюн а, къолундан келгенни артха салгъан кезиую болмагъанды. Ол Рамазанны ыразы этер ючюн не ауур жюкню да кётюрюрге хазырлыгъын кёргюзте жашагъанын тийре уста биледи. Бир-бирде керексизине чартлагъан къылыкъчыкълары да болуучуду. Алай аны халал жюрекли адам болгъанын эртте ангылагъан къоншула Фаризатны «дауурчукъларын» чотха алмаучудула. Чыртдан да биреуге аман ниет тутхан тиширию тюйюлдю ол. Тырман бла, тюрт бла кюрешгени да жокъ. Кийиз, жамычы ургъан жерге да бек алгъа табылгъанлай келгенди Фаризат. Элде къууанч болгъан жерге барса — жуукъ-тенг балмаса да, аллына ал бота салып тохтайды ансы, башхалача, столгъа олтуруп, туурадан къарап туруучуладан тюйюлдю. Къолу да хар затха да бир ариу ушайды. Азла сукъланмагъандыла анга: «Игисагъан, аллай бир къызы не келини болур эди»,— деп.

Бюгюн а Фаризат къызларындан, элинден да узакъда, тёгерегинден суукъ жел юфгюргенлей тургъан эски вагонда башы къалтырай барады: сабийлерине, бу зарауатлыкъгъа асыры кюйгенден, жюрек тамырлары юзюлюп кетерге жетишип.

* * *

Зубай сютню къайнатды да, бир жанына салып, суумагъа къойду. Ала сютню экикюнлюгюн бишлакъ, биркюнлюгюн а айран этедиле: бюгюн айран уютур кюнлериди. Зубай акъыл этгенден, анасы да жолоучулукъдан ач, суусап да болуп жетер. Айран а бошала турады.

Къоншуда жашагъан бир къарт къатын тюнене ингирде келип, Зубайланы айранларыны бир кесегинден къалгъанын алып кетгенди. Лиза уа не азыкъ да ашасын, столунда гоппан бла бир айран салыннганлай турмаса, унамайды.

«Чалгъычы киши кибик, бу айран бла къыргъан этесе»,— деп да айтыучуду анасы. Алай, ким не айтса да, бу затны юсюнде кишиге бет этмеучюдю.

Бир заманда Лиза жукъудан уянды да, юйде шапалыкъ эте айланнган Зубайны кёрюп, асыры къууаннгандан, кёзчюклери дунияны бир заманда да болмагъанча жарыкъ кёрдюле. Ол ёрге акъыртын кётюрюлдю да, секирип, энишге ийилип тургъан Зубайны аркъасына минип, эки къолу бла боюнундан къаты къучакълады. Ол заманда Зубайны кёзлери мылы болдула. Алай жилямсырагъанын эгешчигине сездирмеди. Артха узалып, къол аязлары бла жаякъларына кезиу-кезиу къатылып, эркелетди. Энди ол юйлери къуругъанын Лизагъа ангылатыргъа керекди. Къалай бла, не айтып? Палахны бек уллусу андады.

— Тюш энишге, сенгирчке кибик, не ишингди бу? — деди Зубай.— Сен ариу къызса. Бетинги уа жуугъанмыса?

— Угъай, жуумагъанма, ма бусагъат жууарыкъма.

— Иги къыз деп сеничалагъа айтадыла: хар кюн сайын эрттенликде бетин да жуугъан, юйде жумуш да этген къызлагъа,— деди Зубай, Лизаны башын сылай, ызы бла мангылайындан уппа эте. Зубай эгешчигин бюгюнча бир заманда да эркелетмегенди. Алай этгенине кёлю толуп, жилягъа аздан къалды. Лиза уа алай къууанады Зубайны эркелетгенине, не жумуш айтса да, чапханлай этерикди.

— Билемисе — деди Лиза,— сен кетип къалгъанса да, мен а жиляп тургъанма... сен а нек келмей эдинг да? Энтда кетсенг, жилягъан этерикме.

Алайда Зубай, эгешчигини кёлюне жетерча сёз тапмай, сагъышха къалды. Жаланда Лизаны кёзюне къарап, ышаргъанлай турады ансы, бир зат да айтмайды.

Лиза сорууларын тохтатхандан сора Зубай юй жумушла бла жубатыргъа кюрешди кесин: тёшеклени жыйды, анасы ишлеген чырпы сибиртгини къолуна алып, юй тюпню сыйпаргъа тебирегенинде уа, Лиза ол жумушну кеси тындырыргъа сюйгенин билдиргенлиги болур эди, сибиртгини къолуна алды. Ол кезиуде Зубай эшикге чыкъды да, халжаргъа барып, ийнекни тышына чыгъарып, жатма тюбюнде къуудуш таба къыстады.

Тюнене ингирде Хауа хастандан бичен келтирип, къуудушха салып кетген эди. Бузоуну къуудушуна да биченчик элтип салды. Ол кезиуде тийрени ийнеклери, бузоулары асыры ёкюргенден, Зубайны башын тели этерге жетишдирдиле. Халжардан тышына бошланмагъан уякъ аякълыла да кеслерин жокълатханлай турадыла. Зубайны уа бусагъатда алагъа этер мадары жокъду. Эрттенли башы сылхыр болуп, не этгенин, къалгъанын билмей айланнганлыкъгъа, шёндю уа — кюндюзгю кюнде, арбаздан орамгъа чыгъаргъа окъуна къоркъады. Лизаны да, аны да бир аманлыкъчыла марлап айланнганча кёрюнюп кёзюне, юйлени чардакъларына, хуна жанларына узакъдан окъуна къараргъа къоркъгъан этеди. Аз шыбырт эшитсе окъуна, шайтанлы болургъа жетишеди. Насыпха, ийнекни жаякъ тауушу башха тауушланы хазна эшитдирмейди.

Ит, босагъаны къатындан кетип, зехле болгъан жерде бауурланып жатады. Зубай аны къатына барды да, дунияны ариуун айтды.

— Бу халкъ къайдады? — деп сорду Зубай.— Сен кёрмей амалынг жокъду адамланы къайры кетгенлерин... нек айтмайса бир зат?!

Парий а сынсыгъанлай турады, кёзлеринден да жилямукълары келе. Аш-суу къайгъылы тюйюлдю ол. Эрттенли тегенени къатына да бармагъанды. Зубай ары аш эрттенликде окъуна къуйгъанды. Тауукъла бир-эки кере ёшюн ургъандыла ансы, тегенеде худур тюз къуюлгъан формасы бла турады.

Къызчыкъ энишге ийилди да, парийни башын, аркъасын сылады.

— Бар да, ашагъан эт,— деди Зубай.— Былай сынсыгъанлай не заманнга дери турлукъса? Ашамасанг, ачдан ёлюрсе да, биз да нёгерсиз къалырбыз.— Зубай эки къолу бла тегенени эки жанындан тутуп сюйреп келди да, итни аллына салды. Парий ол заманда да жатхан жеринден тепмеди. Баям, кесине ёлюм излегенин билдиргенлиги болур эди Зубайгъа.

Болмазын билгенден сора Зубай юйге кирди. Жюреги шор тарайды. Ашха кёлю уа бармайды. Челекден мияла аякъ бла бир суу алды да, энишге чёгюп (ёретинлей суу ичерге, аш ашаргъа жарамагъанын анасы юйретгенди), аны кёп къоймай ичип бошап, ичини кюйгенин аны бла сел этерге кюрешди. Лиза да юй тюпню сыйпап бошап, от жагъада гитче шинтикчикге олтуруп, кесеулени да ышыра, бирде къолчукъларын алгъа тутуп, аланы да жылыта олтурады.

— Битеу адамла къайдадыла? — деп сорду Лиза, бетчигин Зубай таба бура...— Нек тынгылайса? Битеу адамла къайдадыла?

— Колхоз ишге кетгендиле.

— Къалай?.. Сабийчикледамы? Ол къарт кишиле уа? Ол къарт ынналадамы?

— Барысы да колхоз ишге кетгендиле.

— Биз а нек бармагъанбыз?

— Жукълап къалгъанбыз. Бизни киши уятмагъанды.

— Сора бизни ючюн аммагъа урушурукъдула да?

— Билмейме.

— Сен уллу къызса, къалай билмейсе?

— Билмейме.

Зубай эгечине: «Ауузунгу тый»,— дерге аздан къалды. Алай ол бусагъатда не да этип, Лизаны жанына тиймезге кюрешеди.

— Сен школгъа да бармагъанса бюгюн. Ма учителинг урушурукъду санга уа. Мен а хар кюнден да барып турлукъма школгъа.

— Бюгюн солуу кюндю, Лизачыкъ.

— Сора хар ким да колхоз ишге нек кетгендиле да?

— Школгъа жюрюгенле солуйдула. Колхозда уа солуу жокъду.

Андан сора Лиза иги кесекге дери жукъ сормай турду. Зубай а жыйгъыч тюплерин къозгъай кетди да, бир къынгырсап чёгючню табып, аны бла эшикни ичинден салыныучу къадауун жерине салыргъа кюрешди. Аны бир чюйю терк окъуна жерин тапханды, алай экинчисин а уралмай кёп кюрешди Зубай. Чёгючню къолуна жетдирип да бир сынсыгъанды жарлы бала. Болсада ол жумушну да тынгылы этип, ундурукъгъа олтурду да, башын ундурукъну къулагъына тирегенлей, терен сагъышха кетгенлей турду. Аны алай эслегенде, Лиза да, соруу берирге да базынмай, Зубай таба аралгъанлай турады. Бирде ол кесин от бла булжутады. Алай эгечини халин а арталлыда жаратмайды.

— Зубай, ауругъанмы этесе? — деди Лиза, айтхан сёзюне бир тюрлю магъана да бермей.— Сен ауругъанмы этесе?

— Угъай,— деди Зубай, башын ундурукъ къулакъгъа салып тургъан халинде.

— Сора нек сёлешмейсе?

— Бош алай.

Бир заманда ат аякъ тауушла эшитилдиле. Олсагъатчыкъда къызчыкъла бир бири кёзлерине къатып къалдыла. Солугъан окъуна этмейдиле, таланнган... Энди уа

адам тауушла окъуна эшитиле башладыла. Болсада, къызла аланы не тилде сёлешгенлерин иги ангылаялмадыла: таучамы, орусчамы, огъесе башха тилдеми? Лиза секирип ёрге турду да, эшикге чыгъаргъа башлады. Алай Зубай аны билегинден тутуп артха тартды да, эшикни этип, къадауун салды.

Атлыла тёртеулен боладыла. Зубай терезе кёзден жашыртын къарап кёргенди аланы. Атлыла, тёгерекгебашха ышанлап къарап, орам бла ёрге ётюп кетдиле да, бир кесекден артха къайтдыла. Бир-бир арбазлагъа къайтып, юйлеге кирип да къарайдыла. Кенгнге ачылып тургъан эшиклени этип, тышындан къадауларын да саладыла.

Экеулен Зубайланы арбазгъа да къайтдыла. Ит алагъа юрмеди. Кишилени бирлери ийнек табагъа эс бурду. «Ким эсе да бу малгъа кёп болмай аш салгъанды»,— деп келди бирлерини кёлюне. Нёгерине уа жукъ айтмады. Юйге кирлик акъылда эшик таба атлады. Аны ушкогуну быргъысын кёрдюле къызла. Алай ол тышындагъы нёгерлеринден бирлери къычырды да, Зубайланы арбаздагъыла мычымай нёгерлерини ызларындан кетдиле. Олсагъатда Зубай солууун теренден алды да, бир уллу къыйынлыкъдан къутулгъанча болду. Бу затладан Лиза ангылагъан а жокъду. Эгечини амалсыз болгъанына тамаша этип къарайды. «Элде адам болмагъанына жарсып тургъанбыз. Сора ол атлыланы келгенлерине нек къууанмадыкъ? Зубай аладан нек къоркъады?» Ол сагъышла Лизаны тынчлыкъсыз этедиле.

Бир кесекден Лиза эки жумдурукъчугъун да къаты къысды да, башчыгъын ёрге кётюрюп, эгечини кёзюне соруулу къарады. «Бир зат нек айтмаса?» — деди кеси акъылында. Ол кезиуде Зубайны кёзлеринде жиляумукълары эслендиле. Аны алай кёргенде, Лизаны жаны чыгъып кетерге жетишди. Ол Зубайны къатына барып сюелди да, башын кёкюрегине тиреди. Жюрексинип жиляды Зубай. Лиза да анга къошулуп жиляйды. Бир кесекден Зубай, тюкюрюгюн кючден жута, айтды:

— Бизге аман кюн келгенди. Халкъны элден думп этгендиле. Экибиз а тузакъгъа тюшгенбиз. Андан къутулсакъ да — ёлтюрлюкдюле, къутулмасакъ да — ёллюкбюз. Алай, жаныбыз ичибизде къадар, къыйынлыкълагъа бой салмазгъа керекбиз...

Лиза, жилягъанын да тохтатып, эгечини ынначыкъча сёлешгенине сейир-тамаша болуп тынгылады.

— Зубай, жиляма,— деди Лиза, къолчугъу бла аны аркъасын сылай.— Ма кёрюрсе, бусагъат адамла юйле-

рине келип башламасала. Биз ол атлылагъа нек сормадыкъ Хауалары къайдадыла деп? Нек тынгылайса? Мен а сорлугъем, сен къоймадынг ансы...

Сабий кёл этдирирге кюрешгенине Зубай уялды да, жюрексиннгенин да къоюп, ал ботачыгъыны этеклери бла кёзлерин да сюртюп, Лизаны эки ууртчугъундан эки къолу бла тутуп, сора энишгерек ийилип, кёзчюклеринден кезиу-кезиу уппа этди.

— Сен энди уллу къыз болгъанса. Хар затны да ангыларыкъса. Ол заманда Малкъарда халкъны къыргъан хапарларын эшитгенсе да?

Лиза кёзчюклерин къырауурakъ этип, Зубайны кёзюне къарады.

— Къалай унутханса? Хар ким да анда ёлтюрюлгенлени хапарларын айтып турдула да.

— Мен унутмагъанма. Сора уа? — деди Лиза.

— Ма, мен андан къоркъуп турама. Бизни элни адамларын да бюгече алып кетип, аямай къыргъан болурламы?

— Алдаукъ. Колхоз ишге кетгендиле деген эдинг да?

— Керти окъуна, сени алдагъан эттенме. Сени къоркъутмайым деп, ётюрюк айтханма. Бир жангыз кечеге ол къадар адамны жер жутуп къоймады эсе, билмейме.

— Ол кишилеге нек сормадыкъ?

— Ала бизни ёлтюрюп къоярла деп къоркъдум. Ушкокларын кёрген эдинг да?

— Ха-ау.

— Энди билдинг да, нек сормагъанымы?

— Билдим.

Къызла сёзлерин тохтатдыла да, иги кесекге дери тынгылагъанлай турдула. Лизаны уа башын къоркъуу бийлегенди. «Адамла энди бери келлик тюйюл эселе, биз кесибиз жангызлай къалай жашарыкъбыз? Алайлай, бёрюле келип, ашап кетселе...»

— Зубай, амма уа къачан келликди? Сора аны ушкоклу кишиле излеп тапмагъандыла да?

— Амма кёп турмай келир. Жолда бирле кёрюрле деп, аямай къоркъуп турама.

— Ол а, алагъа кёрюнмей, бугъуп келсе уа.

— Гыржын да, айран да ал да, ашагъан эт,— деди Зубай, сёзню башха жанына бурур акъылда.

— Гыржын бюгюнюбюзге жетерикмиди?

— Тамблагъа да жетерикди. Ма, уллу таба гыржын барды.

— Сен а нек ашамайса?

— Бусагъат ашарыкъма.

Зубай акъыртынчыкъ эшикге чыкъды да, зехлени къатында хунаны ауанасына тохтап, жолну ёрге, энишге да къарады. Алай малланы ачы, жалыныулу ёкюргенлери жангыдан аны башын тели этерге жетишдирдиле. «Ол атлыла нек къарамадыла маллагъа? Ач болгъандыла, жазыкъла».

Ач да, суусап да болгъандыла. Ийнеклени уа сауулур заманлары да озгъанды. Аны ангылайды Зубай. Заман тюшге жуукълашханды, кеслерини ийнеклери да терк-терк ёкюре башлагъанды,— суугъа сюрюрге керекди. Зубай аны кесин бошлап къоймаса, суугъа сюрюп барыргъа базынмайды,— ол атлыла элде эселе уа? Мынга бир мадар табар эди, къоншуланы ийнеклерине не этсин ансы? Зубай, Аллах буюргъандан озмакъ деген акъылда, зехлени ачды да, ийнекни тышына къыстады. Барып, къоншуланы мал орунларына кезиу-кезиу кирди да, къазауат этип, ийнеклерин, бузоуларын, къойларын да эшикге къыстады. Асыры ашыкъгъандан бла къоркъгъандан къолчукълары, тобукълары да къалтырай эдиле. Тёгерегине уа асыры сакъ къарагъандан, шайтанлы болургъа жетишеди. Артха, кеслерини арбазгъа къайтхандан сора, зехлени эталмай да бир бек къыйналды. Юйге киргенлей а, эшикни къадауун салды. «Нек этесе? — деп Лиза да сормады.

VI

Эл тюп болгъанлы бюгюн алтынчы кюн. Санауну Зубай бардырады. Къолуна къаламын алып, хар озгъан кюн ючюн юйню къабыргъасына бир таякъчыкъ ызлап турады. Ол да къайдан эсине тюшгенди жарлы баланы? Ол заманны ичине атлыла элге дагъыда бир кере келип кетгендиле. Къызчыкъла аздан къалгъандыла алагъа тюберге. Атлыланы келе тургъанларын бек алгъа Лиза эслеп, орамда бирге жокку болуп тургъан малланы аваналарына букъгъанды да, акъыртынчыкъ сёлешип, Зубайны да алайгъа чакъыргъанды. Артда экиси да, энишге чёкгенлей, зехле тюбю бла арбазгъа ташайгъандыла да, мычымай юйге кирип, эшикни къаты этгендиле. Отха да суу къуюп, ожакъдан тютюн чыкъмазча этгендиле, ма алай къутулгъандыла «душманларындан».

Халим былайды деп Лизагъа хапар айтмагъанлыкъгъа, Зубай асыры ауругъандан, эшикге чыкъса, эки аягъын жерден кючден айырады. Къоллары, бутлары жалгъан затладан ишленнгеннге ушап къалгъандыла,

Эрттенли ийнекни да сауалмагъанды: бузоуун бошлап, эммеге къойгъанды ансы. Тюз да ёрге сюелгенлей, башы тёгерек айланып, ауун кетерге жетишеди. Алай болса, энишге чёгюп, бир кесек эс жыйып, ундурукъ къулакъгъа неда шинтикге таяна, ёрге кётюрюледи да, юй жумушха жубанырга кюрешеди. Кече жукъламагъаны уа асыры азап чекдиргенден,— дунияда жашагъанын окъуна унутдургъанды. Жукъласа, къоркъгъанын унутурукъ эди ол. Алайсыз а, хар зат да кёзюне кёрюнюп, тели болургъа жетишгенди. Уллу Аллах бир онг бермей эсе, бу барыудан барса — Зубай тёшекге тюшерикди. Ол заманда кесине да, Лизагъа да не кюн келир?

Къызла аналарындан умут юзе башлагъандыла. Ол базаргъа барып эки-юч кечеден кёп къалмагъанды. Бу жол а не къадардан бери турады юйге келмей! Кёз кёре Лиза да тозурагъанды. Арыкъчыкъ, кирличик да болгъанды. Зубайны кёзлерини мудахлыкъларына уа мени жауум къарасын. Ала сау адамны кёзлерине ушамайдыла. От жагъада олтуруп, терен сагъышха кетсе уа — жетген къызгъа ушайды. Бусагъатда ол кёбюсюнде кёзлерин къысханлай турады. Кёзлерин ачханынлай, башы-кёзю тёгерек айланып башлайды. Зубай аллай къыйынлыкъны бу жолгъа дери бир кере да сынамагъанды. Аны ол халин энди уа Лиза да ангылай башлагъанды. Лиза Зубайны кёзюне кёпге дери къарап турду. Тамата эгечи кёзлерин ачмагъанына алгъа жукъланып тургъан сунду. Алай аны ариу акъ мангылайчыгъын, аз узунуракъ, къыйырчыгъы уа билинир-билинмез къалакъчыкъ болгъан бурунчугъуну сыртын тер басханын а жаратмады. Юйню ичи алай жылы тюйюлдю — Зубай терлерча. Бусагъатда Зубай дунияда барын-жогъун да сезмей олтурады — бир-бирде ынчхагъан тауушу теренден чыгъа. Лиза уа аны уятыргъа, «не болгъанды?» деп сорургъа да базынмай, тюзю — жукъудан уятыргъа кёзю къыймай, армау болуп турады. Ол бирде эгечини къатына олтурады, бирде ёрге шошчукъ турады. Жюрекчиги уа тузакъгъа тюшген къанатлыны жюрегича тыпырдайды. Эшикге чыгъып, къычырыкъдан къырыргъа да бир башлады. Ол бусагъатда кишиден да къоркъмайды. Элге келип айланнган атлыладан окъуна къоркъмайды. Зубайгъа болушлукъ кереклисин а ишексиз ангылайды. Лиза, биягъыча, эгечини къатында тобукъланды да, кесини къалтырай тургъан къолчугъу бла аны къол сыртын сылады. Зубай Лизаны алай этгенин сезмеди. Баям, кертиси бла да къалкъыгъан этген болур эди. Терлегенлери уа жаякъ жанлары бла барады. Зу-

бай бир-бирде чибин къапханча элгенеди, алай уяннган а этмейди. Ол алай сескенсе, Лиза бютюнда бек къоркъады.

Лиза, акъыртын барып, эшикни жепилеринден тышына къарады. Алай жукъ эслемеди. Малла суу ичип къайтхан болур эдиле, барысы да Фаризатланы юйню къатында бирге жокку болуп сюеле эдиле. Тейри, элде бу юйден башха жерде адам жашамагъанын ала да сезген болур эдиле. Малла да къызчыкъладан болушлукъ излейдиле.Алай бусагъатда Зубай да, Лиза да кеси башлары къайгъылыдыла. Зубайны ауруу къызыуу жалкъытхан эсе да, дуния къыйынлыгъындан бир зат да ангыламай, «дуния зауугъун» сынай жукълайды. Алай анга артдан келликни Лиза да, ол кеси да билмейдиле. Зубайны жукъа бетчиги жинкча къызаргъанды, чюйреликлери бек азчыкъ билиннген эринчиклери уа асыры къургъакъсыгъандан, жукъу арасында аланы къымылдатса, бир бирге жабышып тургъанлары кёрюнюп турады.

— Зубай, эшитемисе?.. Уянчы. Мен къоркъгъан этеме,— деди Лиза.— Билемисе, мен къоркъгъан этеме.

Болсада Зубай къалкъыгъан формасында тургъанлай турады. Бусагъатда дуниялыкъдан бир зат да ангыламайды. Аны ол халин кёрген Лиза уа асыры къоркъгъандан, шайтанлы болуп къалыргъа жетишип, къалтырай тургъан къарыусуз къолчукълары бла кёзчюклерин уа сюеледи.

...Кюн тюшден аз аугъанды. Зубай жукълагъанлы, тейри, эки сагъатдан атлагъан болур. Алай уяныр къайгъысы уа жокъду. Бирде ийнекле кезиу-кезиу ёкюредиле, ынгырдайдыла — баям, аш излей болурла. Ала алай этселе, Лизаны жюреги бир кесек хошлукъ тапханча болады,— къоркъгъаны аз-маз кетеди. Алай бусагъатда аны сабырлыкъ берлик кюч табыллыкъды дерге уа къыйынды.

Айхай да, Зубай уянып, аны бла сёлешип, от да, аш да этсе — бар къайгъыларын унутурукъ эди. Не медет, Лиза сёлешип кюрешгенликге, ол уянныргъа унамайды.

— Зу-ба-й... нек уянмайса?

Ол а тынгылайды.

— Охо, харип, бусагъатдан уянмасанг, къычырыкъдан къырып, жилягъан этерикме... Кёрюрсе бир, харип. Сора, ма амма келсе, айтхан этерикме. «Мен къоркъуп, ол а жукълап тургъанды»,— дерикме.

Бир заманда Зубай кёзлерин къыйналып ачды да, аланы ичлери чыммакъча кёрюндю Лизагъа. Бети да

бир къужурла болду Зубайны. Тили бла къургъакъсыгъан эринлерин жалады.

— Уяндынг да? Не кёп жукъладынг? Мен а хайда къоркъуп.

Зубай эгешчигини сорууларына жауап къайтармады. Ол сёлеше туруп, биягъы кёзлерин бир къужурла этди да, ызы бла биягъы къалкъыды да къалды.

— Уян! — деп, Лиза аны билегинден тутуп, ары бла бери тартды. Зубай а тургъан халин тюрлендирмеди. Аны терлегенлери бир кесек сел болду, алай нек эсе да бурун жанчыкълары агъардыла. Сыйдам мангылайчыгъы бир кесек жыйырылгъан окъуна этгенди. Боюн тамырчыкълары да, асыры терк-терк ургъандан, атылыпмы кетедиле дерсе.

— Зубай! — деп, Лиза бир аман ачы къычырды.

Ол заманда Зубай кёзлерин ачды. Биягъындача, чыммакъ-акъ эди аланы ичлери. Алай, баям, бир кесек эс жыйгъан болур эди, къатында энишге чёгюп тургъан Лизаны башын сылады.

— Къайгъы этме... Къоркъма, мени бир сейирлик жукъу басханды да, ариу сылхыр болургъа жетишдим,— деди Зубай.— Къоркъма. Манга болушчу, ундурукъгъа жатып, бир кесекчик солуюм.

Лиза Зубайны къолтугъуна жабышып, лаппунну юсюнден ёрге тургъузургъа кюрешди. Болсада, Зубай аркъасын къабыргъадан бери айыргъанынлай, бир жанына ауып кетерге аздан къалды. Алай къалай эсе да уллу Аллах бир кюч-къарыу берди анга, къабыргъагъа таяна ёрге къопду да, ундурукъгъа дери кеси барды. Аны алай кёргенде, Лизагъа да жан кирди. Зубай ундурукъгъа жатханлай, Лиза аякъ бла айран келтирди да, эгечине ич деп тиледи. Зубай бир жанына бурулду да, жатып тургъанлай, айрандан иги кесек ичди. Андан сора анга бир кесек жан кирди. Лиза бла ушакъ да этди.

— Отну ёчюлтюп къойма, отунла сал,— деди Зубай.— Эшикде жарылгъан огунла да бардыла. Аладан да келтир.

— Ол биягъы атлыла келип, ожакъдан тютюн чыкъгъанын кёрселе уа?

Зубай иги кесекге дери тынгылап турду. Лизагъа билдирмезге кюрешгенликге, кёзлеринден чыкъгъан жилямукълары сабий бетчигинде ыз къоя, жастыкъгъа тамдыла.

— Нек жиляйса? — деп, Лиза ашыгъышлы сорду, сёзлени жарты-къурту айта.

— Жилямайма,— деди Зубай, сёзю тамагъына ты-

гъыла, тюкюрюгюн кючден бла бутдан жута.— Жилямайма.— Зубайны кёлю алай толду, олсагъатда сарнап жилямаса, жюреги жарылып кетеригин кеси да ангылады.

— Мен а билмегенми сунаса сени жилягъанынгы? Ма кёзлеринг жиляй турадыла.

Зубай аямай жиляды. Кеси саулукъда кеси жиляуун этгенча. Анга Лиза да къошулду. Ол жарлы юйню ичи, къаргъышда айтылыучусуча, жиляудан толду да къалды. Къызла бир бирлери бла эришгенча жиляйдыла. Ала къычырыкъ тауушубузну бирле эшитирле деп да къоркъмайдыла: бир зат да кёзлерине кёрюнмейди. Зубай кесине бир кесек сабырлыкъ алгъанда да, Лиза жюрексиниуюн тохтаталмайды...

— Болду, нек жиляйса? — деди Зубай, кесине сабырлыкъ ала.— Берчи ол айранны бери, бир уртлайым.

Алайда Лизагъа да жан кирди,— эгечи жумуш айтханына къууанды.

— Ох-ох-ох! Ичим кюйюп къалады,— деди Зубай, айрандан къаннгынчы ичгенден сора.— Лиза, энди кишиден да къоркъмайыкъ биз. Мында бугъуп тургъандан не хайыр? Амма келлик болса, эндиге дери келлик эди. Мында аман бла жоюлгъандан эсе, элтсинле да, бизни да элни адамларына къошсунла. Тышына чыкъ да, аямай къычыргъан эт. Ол атлыла элде болурла, баям. Биреу болмаса, биреу эшитир, аямай къычыр. Бизни мында болгъаныбызны билсинле... Къоркъмай къычыр. Битеу дуния эшитирча, алай къаты къычыр.

Тамата эгечини айтханлары Лизаны сагъышха къойдула,— энди ол сабийчик да сагъыш этерге юйреннгенди. Лиза бирде эшик таба, бирде Зубайны кёзюне къарайды. Бурунчугъун а терк-терк тартады. Бу жол Зубай анга *бар* деп, кёзю-башы бла билдирди. Лиза ёрге турду да, артха-артха къарай, эшикге жууукълашды. Къарыусуз къолчугъу бла аны къадауундан тутханында да, артха къарагъанлай турду. Биягъы Зубай *бар* деп кёзлери бла белги берди.

Къызчыкъ эшикни ачды. Ол къажыгъан тауушэтди. Эшик хар ачылгъаны сайын да этип тургъанды аллай тауушАлай бу жол ол тауушЗубайны элгендирди. Ол тауушну кеси ёмюрюнде биринчи кере эшитгенча болду. Лизаны тышына ийгенине мычымай сокъуранды. Ызындан къычырыргъа неда, туруп барып, артха къайтарыргъа къарыуу жокъ. Лиза уа зехле къатына барып, аямай къычырыргъа кюрешди. Алай аны тауушу, ба-

ям, орамны бир жанындан экинчи жанына окъуна эшитиле болмаз эди.

— Амма! — деп, эки-юч кере къычырды ол. Сора жиляды. Алай Лизаны жилягъан заманында тауушу угъай, кёз жашлары чыкъдыла. «Амма!» — деп, дагъыда эки-юч кере къычырды къызчыкъ, ёню къарыла, тамагъы буулгъанча болуп, тауушун тышына чыгъаралмайды. «Амма, Зубай ауруп турады. Ма тёшегинден къобалмайды. Терк келчи юйге...» — Лиза ол сёзлени кеси кеси бла ушакъ этгенча айтды.

Тышында кёп туруп къайтды Лиза юйге. Зубайны къалкъып тургъанын кёрдю да, аны уятырма деп къоркъгъандан, от жагъагъа жуукъгъа салынып тургъан алаша шинтикчикге шошчукъ олтурду. Отха отунла салды. Ол сакълайды — Зубай а уянмайды. Хайда сакъла — Зубай а жукълагъанлай турады.

Эшикде къарангы болгъанлы, Лизаны да башын къоркъуу алгъанды. Болсада дагъыда турду иги кесек заман. Жукъусу хорлай башлагъандан сора уа, эс этип, барып Зубайны аягъындан кирди. Башы жастыкъгъа тийгени бла жукълагъаны тенг болду. Алай Зубай Лиза тёшекге киргенинде да уянмады. Тюз да сыртындан тюшгенлей турду, кёзлерин къаты къысып. Лиза тёшекге киргинчи от жагъаны отунладан толтургъанды да, от асыры уллу жаннгандан, юйню ичи алай жарыкъды — хауа чыракъла жаннган сунарса. Къызла уа ол жарыкъны, не отдан ургъан къызыулукъну сезмейдиле. Ала насыплыдыла бусагъатда... Не ач болгъанларын, не къоркъгъанларын ангыламайдыла. Алай Зубай аллай бир заманны ичинде арталлыда къымылдамай къалай тёзе болур? Лиза тёшекге киргенли, онг, сол жанына юч-тёрт кере бурулгъан болур, бир-бирде къургъакъ жётелчик да этеди. Алай жукълагъанлай а турады. Зубай а, биягъыча, ингирде Лиза кёрген формасын тюрлендирмегенди — сыртындан тюшгенлей турады, арталлыда къымылдамагъанлай.

VII

Лиза уяннганында, кюн иги да ёрге кётюрюлюп эди. Тейри, бюгюн залим къыздырлыкъгъа ушайды. Алай жаз башы кюн, не бек къыздырса да, хазнамыды, бир къарыш жаны. Алыкъа таула ичинде кюн жетмеген жерле бардыла. Алай Жангы эл кюнлюмдеди да, жаз, къыш да кюн бек алгъа алайгъа тиеди. Лиза уяннгандан сора, кеси кеси бла ушакъ эте бир ауукъ заманны

турду. Кюн таякъла терезе бла юйге киргенлерине да къууанды, эшикде мал ёкюрген, ит юрген тауушла эшитип да къууанды.

Болсада, сау элде Зубайдан бла кесинден сора адам болмагъанын эсине тюшюрдю да, жангыдан мудах болду. Башын жастыкъдан ёрге кётюрюп, анасы жатыучу тёшекге къарады. Алай ол, алгъынча, тапчыкъ жыйылгъанлай тура эди. Лиза артха — жастыкъгъа таянды да, тынгылауну ийгенлей турду. Бирде бармакълары бла Зубайны аякъларына къатылады. Аны къымылдамагъанын кёргенде, табанындан дыгъыл этди. Ол заманда да къымылдамады Зубай.

Аны тохтамай жукълап тургъаны Лизаны жанына окъуна тийди. Да сора ол а аш да этмей, ийнек да саумай, жукълагъанлай нек турады да? Лизагъа уа игимиди да, бир адам бла да сёлешмегенлей, тынгылап тургъан?

— Зубай, уян! — деди Лиза, башчыгъын азчыкъ ёрге кётюрюп, жууургъанны да юсюнден бир жаныракъгъа ата.— Зубай, уянчы! Мен къоркъгъан этеме.

Ол сёзлени айтхандан сора Лизаны жюрегине кертиси бла да бир къоркъуу кирди. Эшикге чыгъар акъылда эди да, ол жумушну да этмеди. Жатды да, жууургъан бла башын жапды. Бир кесекден Зубайны аякъларын дыгъыл этди...

Жокъ эди Зубайда уяныр къайгъы. Лиза уа башын жууургъан тюбюнден чыгъармайды. Жилярыгъы келеди, жилягъан а этмейди. Бирде эринчиклерин, бирде бармакъларын чайнайды. Ала ачыгъан а этмейдиле. Ол затха — къапхан жери ачымагъанына, Лизачыкъ кеси да сейир этеди. Не бек къоркъа эсе да, бусагъатда ол туруп, юсюне да, эки аягъына да бир зат къаплап, эшикге чыгъаргъа керекди. Алай этмесе, айыплы боллукъду. Айыплы болса, не айтыр Зубай?

Къызчыкъ ёрге кётюрюлдю да, жууургъан тюбюнден чыгъып, жерге акъыртынчыкъ тюшюп, анасыны быстыр чарыкъларын къаплады, жыйырыкъчыгъын а тешмей жатханды да, юсюне жукъ киер къайгъыгъа да кирмегенлей, эшикни ачды да, башын тышына къаратды. Ол эшикни къылычын салмай жатханын билгенден сора уа, Зубайдан къоркъуп, артха — аны таба да бир къарады. Алай Зубай жукълап эди да, Лизаны ол ишин киши билмеди.

Ох, анасыны! Тёгерекни кюн асыры ариу этгенден, Лиза юйге кирмегенлей, тёшге барып, ол уллу ташны

юсюне минип, тёгерекге къараргъа термилди. Алай ол нёгерсиз ары бир заманда да бармагъанды. Бюгюн а — бютюнда, къоркъмагъанлай кеси жангыз арбаздан ары да чыгъаллыкъ тюйюлдю. Несин айтаса, тёгерекге уа алай сукъланып къарайды — бар къайгъыларын да унутханды. Табийгъатны ариулугъуна сабийни алай эс буруп да ким кёргенди? Лизаны юйге кирлиги окъуна келмейди; бирде бауурун суукъ жерден айырмай жатхан итни башын сылап эркелетеди ансы, эки кёзюн тёгерекден алмайды.

Бир заманда къайдан эсе да «оф-цоф» деген тауушш эшитилди. Лиза итни къатындан ёрге турду да, шошчукъ сюелип, тёгерекге къулакъ салды. Дагъыда эшитилди бу тунукъ ауаз. Сёзсюз, къызчыкъ жукъ ангылай эсе, ол адам ауазы эди. Бир-бирде бир тыхар-тухур тауушла да эшитиледиле — суу элтген ташла бир бирге тийген заманда этиучюча тауушла. Алай Лиза андан ангылагъан жокъду. Элге адамла келгенлерин а сезгенди. «Халкъ ызына къайтып келе эсе уа?» Лиза чабып орамгъа чыкъды. Ол тёбентин келген эки арбаны эследи. Аланы аллары таба чапды. Алай, бир затдан элгеннгенча, тыркъ тохтады да, ол къызыуу бла артха къачды. Юйге кирди да, эшикни къадауун салды.

Терк окъуна эс тапды да, аямай Зубайгъа хапар айтып башлады. «Ёгюзле келе турадыла... Ма, арбала келе турадыла». Лизаны Зубайгъа айтхан хапары ол эди. Болсада Зубай аны айтханын эшитмейди. Жукълагъанлай турады.

— Тур, ёгюзле келелле! — деп, Лиза тамата эгечини башын ары-бери тюртдю. Уянмады Зубай.

— Ма, харип, аммагъа айтырыкъма сени. Ол заманда кёрюрсе кюнюнгю. Уян, ёгюзле келелле.

Къызчыкъ не бек кюреше эсе да, Зубайны уяталмайды. Ол келгенле уа Лизаланы юйге жуукълашхандыла. Эки ёгюз арбагъа ёгюзле угъай,— геммешле жегип, бирбирде «оф-цоф» деген ауазлары эшитиледи ансы, хапарлашхан да этмей, жолну ёрге тартып келедиле...

Лиза не бек кюрешди эсе да, Зубайны уяталмады. Арталлыда къымылдамайды ол. Аны алай кёргенде, Лиза арбазгъа чыкъды да, къычырыкъдан къырып жиляды. Олсагъатда Аллах аллай бир кюч-къарыу берди анга,— къычырыгъы тау башлагъа эшитиле болур эди. Къая къызы да анга къошулгъанча кёрюне эди.

Къызчыкъны къычырыгъын арбачыла да эшитдиле. Алда келген арбадан секирип тюшдю да, артха айланып, къачып башлады.

— Кёлсюзлюк этме,— деди экинчи арбачы,— къачма, сабий тауушду.

— Ийнанмайма! Сабий къайдан чыгъарыкъды бери?

— Ары жуукъ барайыкъ, не зат эсе да, бизни ашагъанмы этерикди?

— Бир да, эки да айтма, мен артха къайтама,— деп, биринчи арбачы арбасын артха бурду.

— Сабыр бол, сагъыш этейик,— деди экинчи арбачы.— Кертиси бла да ажашып къалгъан сабий бар эсе уа? Аллахдан къоркъмаймыса ол ачы къычырыкъны эшите тургъанлай, артха бурулуп, кетип къалыргъа?

— Къой болмачы фатыуаланы. Бюгюн жолгъа чыкъгъаныма кесим да сокъуранып турама. Аллах палахдан сакъласын ансы, жюрегимде болгъан къоркъууну айтып ангылаталлыкъ тюйюлме.

— Хо да, сора бар, жолунг мамукъданды. Мен а ол жиляу-сыйыт этгеннге тюбемей кеталлыкъ тюйюлме.

Лиза юйге кирди да, биягъы Зубайны уятыргъа аямай кюрешди. Болмагъандан сора орамгъа чыкъды да, алгъадан да бек къычырыкъ этди. Экинчи арбачы, арбасын да къоюп, эски къара къалпагъын да къолуна алып, къызчыкъ таба къууулду. Кёзню ачып-жумгъунчу жетди ол аны къатына. Экинчи арбачы да чапды аны ызындан.

— Мен да таулу, къоркъма,— деди арбачы, Лизаны къоюнуна къаты къысып.— Къоркъма, мен да таулу.

— Юйде Зубай уяныргъа унамайды.

— Мен да барлыкъма. Сен таулу, мен таулу... Арбачы билген тау тилин ачды къызчыкъгъа. Ол Лизаны къоюнуна къысханлай кирди юйге. Лизаны жерге тюшюрдю да, ундурукъну аллына тобукъланып, тюклю жаягъын Зубайны сууп тургъан жаягъына басды. Зубайгъа аман кюн келип тургъанын арбачы бек терк ангылады. Ол зыбыр къол аязы бла сылады да, Зубайны сабий кёзлерин жумду. Къолларын, аякъларын тюзетди. Лизаны уа алыкъа Зубайгъа не болгъанындан хапары жокъду. Ол кишилени келгенлерине къууанып, жилягъанын да тохтатханды.

Кишиле кенгешгенден сора кичилери барды да, арбаладан бирлерин сюрюп келди. Ала экиси да арбагъа бир батан бичен салдыла да, къоллары бла тап жайдыла. Ызы бла уа аны юсюне жамычы жайдыла. Сора экиси да юйге кирип, Зубайны ёлюгюн чыгъарып, арбагъа салдыла. Юйден жастыкъ, жууургъан да чыгъардыла. Юйню уа киритин салдыла. Ол кишиледен жыл саны

бла таматалары Зубайны ёлюгю болгъан арбагъа минди, гаммешлеге чыбыкъ бла къатыла, жол бла энишге айланды. Экинчи арбачы да, Лизаны да къатына олтуртуп, аны ызындан тебиреди. Ала элден кюн ортасы бола чыгъып кетдиле.

* * *

Эл арталлыда ёксюз болду да къалды. Фаризатны къызчыкъларыда от тиргизселе, ожакъдан чыкъгъан тютюн олсагъат окъуна кёк кенглигине кетип къалмай, элни башында къалкъыгъанлай иги кесекге дери туруучу эди. Кече чыракъ да жаныучу эди юйде. Энди ол жумушланы этерик, ийнеклени сауарыкъ, аш саллыкъ да жокъ. Ит а, бу жашау манга неге керекди дегенча, бауурун жерден алмайды, аш къайгъылы да тюйюлдю. Ол арбачы кишиле арбазгъа кирген заманда юрген окъуна этмеген эди. Алай арт эки кюнде элни огъары жанында, уллу сыртлыкъны аллында ышыкъда колхоз ыстауатха барып, анда кёп туруп къайтады да, тёгерегине тынгысыз къарап, тохтамай сынсыгъанлай турады. Баям, ол кимден эсе да болушлукъ тилейди. Тюз да ол сынсыгъан хали бла орамны энишге-ёрге баргъанлай турады.

Итни алай тынгысыз этген къой орунну эшиги ачылмай къалгъаныны къайгъысыды. Аны эшиги эски чынды бла къаты къысылыпды. Ит секирип анга жеталса, чайнап юзерик эди. Алай эки кюнден бери кюрешеди,— болалмайды.

Бёрю жыйын да элни къатына келип тохтагъанды. Ач итле юрюрге кюрешгенликге — къулакъларына да алмайдыла. Элде адам болмагъанын, баям, ала да сезгендиле. Ала, бир жерге жокку болуп, не затны эсе да марлайдыла. Бусагъатда уа ала кеслерине кереклини табарыкъ эдиле — тюнене бир къауум адам келип, элни малын энишге сюрюп кетген эселе да — агъач къыйырлада, тёшледе къауданнга къадалып кюрешген малла уа эсленедиле. Алай бёрюле гёзенекле бла тёгереги къаты бегитилген ыстауатда ахыр кюнлери жетип тургъан къойладан кёзлерин алмайдыла. Ай таланнган, ол элге келип малланы сюрюп кетгенле да эслемегендиле бу къой сюрюуню. Ала орунну эшигин ачып, къойланы башларына эркин этип кетселе эди, кюнлюмге жыйылып, кеси башларын кечиндирлик эдиле. Алай, къайдам, алагъа жангыдан жан кирирми?! Мени жауум да бу-

сагъатда алагъа къарасын: не таш жюрекни да кёзлеринден жаш чыкъмай къаллыкъ тюйюлдю: къойла бири бирлерини жабагъыларын ашап бошагъандыла. Къыппа-къымыжаладыла. Ауаналары сюеледи ансы, ичинде жаны болгъаннга бири да ушамайды. Макъыргъан къой жокъду. Жухларын жерге салып, тынгылауну ийгенлей турадыла. Ала ёлген къойланы жиляуларын этгеннге ушайдыла. Уллу къыйынлыкъгъа тюшген адамча, мудахдыла. Ёлген къойланы тёгереклерине гюрен тохтайдыла ансы, мыллыкланы малтагъан къой жокъду.

Фаризатланы итлери къой орунну эшигин ачаргъа термилгенин айтып ангылатыргъа онг жокъду. Аны сынсыгъаны адамны жилягъанына ушай эди. Ары бла бери уа, от ашагъанча, тынгысыз атлайды. Алай аны да борбайгъа таянып тургъаны ачыкъ ангылашынады,— къуйругъу да жерге жетип къалгъанды. Парий сыртлыкъда бёрю жыйынны кёрюп турады. Алай ол аладан къоркъмайды. Бусагъатда ол тийрени иеси парийди. Анга чабаргъа уа киши да эркин тюйюлдю.

Болсада бир кесекден бёрю жыйын, акъыртын атлай, къой сюрюу таба тебиреди. Алда келген, баям, таматалары болур эди, бир затдан да буюкъмай, къулакъларын ёрге тургъузуп, таукел, базыныулу атлайды. Ол шарт нёгерлери аны оноуундан чыкъмазлыкъларын кёргюзтеди. Алда келген бёрю ыстауатны къатына келип тохтады. Бирси бёрюле да тыркъ тохтадыла. Фаризатланы ит аладан чыртда къоркъмайды, аладан узакъда тюйюлдю ол да. Бёрюлеге кёз къыйыры бла къарагъанлай а турады. Бир кесекден сора «таматаны» ызындан келген узунаякъ бёрю, къызыу чаба келип, гёзенеклени башы бла къой орунна секирди. Баям, аны «жигитлигине» сукъланнган болур эди, экинчи бёрю да чынгады гёзенекни башына. Алай аны арт аягъы гёзенекни тешигине кирди да, баш жаны гёзенекни ары жанына салынды, арт бёкеми уа бу жанында. Бёрю амалсыз болду. Аны нёгерлери да тынгысызгъа къалдыла. Гёзенекни башында тагъылып тургъан бёрюню ачы сынсыгъаны узакъгъа эшитилди. Къойла ол заманда да юркмедиле. Бусагъатда ала аны къайгъылы тюйюлдюле. Парий да узакъдан къарайды башы палахха тюшген бёрюге. Баям, халине кёре, къолундан келсе, ол бёрюню къыйынлыкъдан къутхарлыкъ эди.

Бёрю кимни да жаны аурурча чекге жетишгенди. Ол жан-жанын ашайды. Бёрю башын ары-бери ата кет-

генде (тишлери уа от чагъадыла), жуху чындыны къыйырына жетди. Ол аны тишлери бла къапды да, ачыуун андан алды — асыры чайнагъандан чайырныча жумушатды. Бир заманда чындыны тишлери бла къаты къысып ёрге тартды да, аны хурттак-хурттак этди. Башын алай хыны силдеген заманында, аягъы гёзенекни тешигинден чыкъды да, бёрю жерге тюз башы бла барып тийди. Къойла алайдан бир жанына сюрюшдюле, бир бирлерине таяна. Алайда къой орунну эшиги да кенгнге ачылды. Гёзенекни башы бла биринчи болуп секирген бёрю эшик бла тышына чыкъды. Сейир-тамаша — къойлагъа хата этмеди. Къойла да ол бёрюню ызындан тебиредиле эшикге, аманны кебинден атлай. Гёзенекни башындан жыгъылгъан бёрю да къойла къатыш чыкъды тышына. Бёрюлени барысы да мыллык ийисден жийиргеннген кибик, башларын энишге тутханлай, келген жолларына кетдиле.

Къойла къауданнга къадалыргъа кюрешгенликге, жерден чёп юзалмайдыла. Бир-бирлери тюз да элия ургъанча жыгъыладыла жерге. Башларына мадар этерге кюрешип, жангыдан аякъ юслерине болгъанла да бар, аугъан жерлеринде жан бергенле да бар. Фаризатланы парий да алайдан кетди да, ыстауатха экинчи къайтып келмеди, кеслерини арбазгъа барды да, ажалы жетип ёлюп кетгинчи, алайдан тепмеди. Кёп-аз жашагъанын ким билсин; элни хар юйюнде ахыр ырысхыны жыяргъа келген адамла, парий босагъагъа башын тиреп, ёлюп тургъанын кёрдюле.

...Баям, ол элге келгенле алайдан иги да узакъда — агъач къыйырында анда-мында отлай айланнган малланы кёрдюле. Ала ары бармай кетип къалмадыла. Алай анда хални кёргенлеринде, къоркъуп, шайтанлы болургъа жетишдиле: юслеринде жангыз бир тюклери болмагъан къойла, хар атламда ийислери болгъанны кюкюретген мыллыкла. Тууарланы, бёрюлени, башха агъач жаныуарланы ёлюклери да кёп. Къанатлыланы ёлюп тургъанларын да эледиле ол адамла. «Бу не сейирди?» деген соруу алагъа тынчлыкъ бермейди. Ала бир бирлерини этлерин ашаргъа жетишген къойладан битеу жаныуарлагъа ёлет ауруу жайылгъанын а билмей эдиле.

«Уллу Аллах, дуниягъа жаратхан адамларынгы къыйынлыкъладан сен сакъла»,— деди къалын чал мыйыкълы, орта бойлу, къара шинли киши, талгъыр кёзлерин кёкге буруп. Баям, ол дин ахлусу адам болур эди, бир затла шыбырдай келип, къара-моргъа тартхан къоллары бла бетин кезиу-кезиу сылады. Аны нёгерлери да:

«Аллахым амин»,— деп, къоллары бла бетлерин сыладыла. Болсада алайда андан кёп турургъа базынмадыла — бек терк тигеледиле... Ол кюнден сора сау жылны кёзюне артха къайтып бармадыла. Юйлени бужукъларын отуннга уа артда — кеч ташып башладыла.

VIII

Фаризатны Къыргъызстанны Сузакъ районуна элтип атдыла. Алайы, дин китаплада айтылгъан — жаханимни кеси эди. Ичерге суу жокъ, ашаргъа аш жокъ, жиляны, къурту жюреклени элгендирген, ишни ауурлугъу жён этинги юзерге жетишдирген жер. Жерден энди бурун къаратхан кырдык апрель айда окъуна сап-сары болгъанды. Кюнню къызыуундан Кавказны адамлары солууларын алалмайдыла. Къартларыбызны кёбюсю биринчи кюнледе окъуна «жерлерин» тапхандыла.

Фаризат кесине уллу Аллахдан жаланда бир зат тилейди — ёлюм. Сабийлерине аман кюн келгенини дурусун билмей ёлсе, андан сора анга бир зат да керек тюйюлдю. Не адыргы эте эсе да, кишиден жукъ билалмайды.

«Биз билген жокъду»,— деп къоядыла кеси эллилери окъуна. Къоншулары уа башха жерге тюшгендиле. Не кёп кюреше эсе да, Хауаланы къайры тюшгенлерин билалмайды. Бирле: «Ала келген вагонну эртте окъуна бизден айыргъанларын кёргенме»,— дейдиле. Бирле уа: «Жолгъа чыкъгъанлы да кёрмегенме Хауаны»,— дейдиле. «Хауалары Жалал-Абадны станциясына бизни бла бирге келип тюшгенлерин кёзюм бла кёргенме»,— дегенле да бар.

Ким не айта эсе да, жарлы Фаризатха болур бола турады. Бригадир эрттенликде мамукъ бахчагъа уруп, иш мардасын айтып кетгенликге, сылхыр болгъанча, ары бла бери барып турады. Адам сёлешгенни уа ангылагъан угъай — эшитген окъуна этмейди. Аны нёгерлери Фаризатны башын палахдан къутхарайыкъ деген акъылда ханс юлюшюн артадыла. Къыргъызлыла таулуланы алай этгенлерине сейир этип турдула эсе да, артда Фаризатха кеслери да болушуп башладыла.

Кёп заман турду жарлы тиширыу ол халде. Чачы-башы бла кюрешип тургъан болмаса, адамла бла окъуна сёлешмейди.

— Бу адамны халин кёре тургъанлай, кюн сайын ишге сюрюп нек келесе? — деп, бригадирни юсюне сю-

елгенле болдула бир къауум кюнден сора.— Айып болсун бетинге!

— Аныча бошбеллени кёбюсюн кёргенме,— деди бригадир.— Дунияда жашаргъа сюе эсегиз, оноуума сёз къошмагъыз. Мен урушда къан тёгюп келгенме. Тенглерими сау къалгъанлары сени, мени ючюн бюгюн да къан тёгедиле. Алагъа билеклик этер ючюн къан къусхунчу ишлерге керекбиз. Ангыладыгъызмы?! Алай этмеген — къыралны, партияны душманыды...

Тиширыула бригадирге айтханларын этдиралмазлыкъларын ангылагъандан сора, ауузларын тыйдыла. Фаризат а, бирде акъылын башына жыйып, мамукъ бахчагъа чага этеди. Бирде уа, Хауаны сыфаты тиш ауруудан аман кёрюне эсе да, аны суратын къоюнундан чыгъарып, бери башха тау элледен келип тюшген адамлагъа кезиу-кезиу кёргюзтюп: «Бу тиширыугъа тюбегенигиз бармыды?» «Жолда келе бу тиширыуну эслегенигиз болгъанмыды?» — деп сорады, мудах кёзлери бери чыгъаргъа жетише. Бирде уа аны жалыныу къарамына мурдарны окъуна жаны аурур эди.

— Мен Шыкъыданма,— деди алаша бойлу, къара шинли, къоштиш тиширыу, айтырыкъ хапары Фаризатха хычыуун тиеригине ийнана.— Биз келген эшалонну бир къауум вагонун Къара-Суу станцияда тыйгъандыла. Мени эгечим да тёрт сабийи бла андады. Былайды деп, адреслерин бусагъатда кёлюмден айталлыкъ тюйюлме,— Къара Суу эсимдеди, районун, областын а эсимде туталмайма. Ингирликден оздурмай, эгечиме письмо жазайым да, быллай адамдан хапарынг бар эсе, мычымай билдир дейим...

Алаша, добар тиширыу алай айтды да, Фаризатны кёзюне къарап, аз ышарды. Ол заманда аны къош тишлери ачылдыла. Халине кёре, Фаризатны къууандыргъанына ишексизди.

— Жанынга къор болайым, эгечим,— деди Фаризат ол тиширыугъа.— Сабийледен толу хапар айтырыкъ адамгъа жанымы берлик эдим. Фаризат жиляды. Алайда тиширыула аны жапсарыргъа кюрешдиле. Болсада, Фаризат кеси тохтагъынчы, киши жукъ эталмады.

— Айып этмегиз,— деди Фаризат.— Аллах буюруп, сабийлени аталары урушдан сау къайтып келсе, мен анга не бетден тюберикме? «Къызларым къайдадыла?» — десе, не айтырыкъма? Мен кесими ёлтюрюрге керекме. Дунияда жашаргъа эркин тюйюлме! Мен мурдарма! — Фаризат бу жол а ачыкъ сарнап жиляды.

— Хар ким ишигизге тохтагъыз, ол «кёсесакъал-

чыкъ» (бригадирге «кёсесакъал» дейдиле таулула) атып келеди, аман жерде жоюллукъ,— деди шыкъычы тиширыу.

Таулу тиширыула, тёрт гуппур болуп, ханс артып башладыла. Алай бригадир а айтырын артха салмады: «Ит къанчыкъла! Бандитле! Ишни заманында бирге жыйылып, жаншап тургъан адетни къоюгъуз деп ненча кере айтыргъа керекме?! Совет ёкюметине Кавказда чапханлыкъгъа, мында чабаллыкъ тюйюлсюз. Аны эсигизде тутугъуз!» Ол къамичи бла Фаризатны юсюне да бир тебинди. Алай шыкъычы тиширыу гетменин да имбашына алып, бригадир таба тебирегенинде, кёсечик алайдан терк-терк атлап кетди...

Колхозну председатели Асан-ака, халкъны аллында айланнганлагъа кюн сайын айтады: «Миймандаргъа — къонакълагъа иги бола туругъуз! — деп.— Ала уллу къыйынлыкъгъа тюшген адамладыла. Кёремисиз, мында хауаны къызыулугъун, жашауну къыйынлыгъын кётюралмай, не къадар адамлары ёлюп барады. Былтырдан бери бизни элде окъуна, сабийи, къарты да болуп, жыйырма бла тёрт малкъарлы ёлгенди... Кёчгюнчюлеге аман болсакъ — Аллах кечмез».

Бу ишни юсюнде председательни оноууна сыйынмагъан Кийизбайды. «Кёсе — Аллахны жаууду» дегенлери керти болур, баям, къара-моргъа тартхан тишлерин да ачханлай, наспайны да хар он минутдан тил тюбюне ата, къамичисин къолунда ойната, кюнню узунуна он бармагъын иш ахлусу адамлагъа тирегенлей турады. Кёчгюнчюлени кёрсе уа, кёзлери чыгъаргъа жетишедиле. Бир да не аман, ушагъысыз сёзню да артха салып къоймаз. Насыпха, артдан-артха ол да этген аманлыкъларына сокъуранырча болду: Асан-ака бир жол элни жыйып, Кийизбайны халкъны аллында тобукъландырып, кёчгюнчюледен кечгинлик тилетгенден сора шош болду. Таулу жашла урушдан къайта тебирегенлери да иги болушду бизни адамларыбызгъа жашауда аякъ тирерге. Мал кютген, арба, трактор жюрютген да малкъарлы. къарачайлы жашла. Аланы билек кючлери, намыслары да бар. Сёзлери, тёзюмлюлюклери да алай.

* * *

Кюнлени биринде, эсинде болмай тургъанлай, Фаризат Хауадан письмо алды. Аны анга ишлей тургъан жерине бригадир келтирип берди. Жарлы тиширыу

письмону, къолу-башы къалтырай, къадалып ачды. Алай окъургъа базынмады. Окъуйма десе да, болаллыкъ тюйюл эди — кёзлери алгъа от чакъгъанча болду да, ызы бла жукъ кёрмей къалдыла: кюндюзгю кюнде тёгерек къаппа-къарангы кечеге ушады. Фаризат кёзлерин ууады, кёкге къарап, уллу Аллахдан кесине болушлукъ излейди. Алай, не медет...

Баям, ханс арта тургъан тиширыула Фаризатны халин ангылагъан болур эдиле, ишлерин къойдула да, аны къатына терк жетдиле.

— Фаризат, не этесе, харип,— деди шыкъычы тиширыу (тюз аты Халауду, алай халкъ аны Къызчыкъдан башха атын билмейди),— не болуп къалды санга?

— Акъыртын жерге чёкме къойчугъуз. Бир къужурла бола турама... Тилим тутулуп къалады. Кёзлерим а арталлыда жукъ кёрмейдиле...

— Аллахны къолундабыз... Кесинги алай аманнга бошлама. Сабийлеринге, эринге ырыслагъан эт.

— Юйюме къан жаугъанын жюрегим билип турады,— деди Фаризат.— Уллу Аллахха не хата этген болур эдим мен?!

— Тоба де, Аллахны кесинге чамландырма. Бир кечени ичине тёрт сабийи ёлюп чыкъгъан Шахидат кесин жоймай асыры турады сора,— деди Халау Фаризатха кёл этдиреме деп, ачыуланнганын билдире.

— Анамы да, къарындашымдан туугъанны да ёлюклерин жолда атып кетип, мен асыры жашайма дунияда. Сагъыш этчи, бу элде окъуна не къадар адамыбыз кебинсиз, дуусыз, жаназысыз жатадыла къулделеде, илипинледе — юслерине топуракъ къуюлуп. Сен а ойнагъан эте кёреме да!..

Андан сора алайда иги кесекге дери сёз айтхан болмады. Баям, Фаризат жюрегине таукеллик алгъан болур эди, тереңден ахтынды да, олтургъан жеринден ёрге кючден бла бутдан кётюрюлюп:

— Эй, маржа, бусурман эсегиз, ауузум толу бир суу уртлатыгъыз,— деди.

Ары дери да айтхан эдиле нёгерлери анга суучукъ уртла деп, алай жаны къайгъылы болуп, аны эшитмегенди, баям. Фаризат бахчалагъа къуюлгъан дарман къатыш жылы сууну, Кавказны шаудан сууунча, татлыкъсындырып ичди. Андан сора письмону окъумай тёзмеди. Нёгерлерине да алайдан кетмезлерин тиледи.

«Фаризат, салам айтыргъа да, хапар сорургъа да базынмайма. Жолда келе, къайсы эсе да бир станцияда да кёрген эдим сени. Алай, тюберге къоркъуп, къачып ва-

гоннга ташайгъан эдим. Бюгюн да бу письмону сиз болгъан жерде жашагъан Халауну эгечини зорлугъу бла жазама. Ийнан Аллахха, къолларым къалтырап, солууум тамагъыма тыгъылып, бу письмону жазаргъа эки кюнден бери кюрешеме. Жилягъан этгенликге, кёзлеримден жилямукъларым чыкъмайдыла,— жюрегим жиляйды.

Бери келгенли, бизни элли адамладан кёпле ырахмат болгъандыла. Мен да жангыз жашымдан айырылгъанма. Жарлы Жамал, ауругъаны зат да болмай, кёзюме къарап сёлеше тургъанлай, къатып къалгъанды... Бери келгенли Жабраилден да арталлыда хапар эшитмегенме,— сау эсе, шау эсе да, мен билген жокъду. Таулуланы бир да къалмай аскерден эркин этген хапарлары барды. Да алай эсе, къайдадыла бу бизни адамларыбыз?!

Билеме, бусагъатда эр, жер къайгъылы тюйюлсе. Къызларынгы къайдалыкъларын сорлукъса манга. Сюйсенг — ёлтюр, сюйсенг — сой, тюз хапар айталлыкъ тюйюлме. Кавказда къоюп кетгенме къызларынгы. Ол кюн аллай эссизлик этгенден эсе, ёлюп кетген мен болгъа эдим. Танг аласы бла элге аскер кирип, кёзню ачып жумгъунчу, барыбызны да сюрюп чыгъарадыла. Сизни юйню нек жокъламагъанларындан а хапарым жокъду. Энишге — къабакъгъа тигелегенден сора билгенме сени юйюнге къан жаудуруп кетип баргъанымы. Кесими машинадан атдым. Алай андан не келсин, къызыл аскерчиле ушкокну быргъысын кёкюрегиме тиреп, артха къайтардыла да, къолумдан, аягъымдан тутуп, машинагъа атдыла — машокну атханча. Мени инжилгениме, тилегиме киши эс бурмады.

Нальчикге келтиргенлеринден сора да умут этдим, къачып артха барыргъа. Онг бермедиле. Терсме. Сен ол мурдарлыкъ ишни манга ёмюрде да кечмезсе. Фаризат сабийлени сау-саламат суннганлай а турама. Биз Холам Къара-Суудан ётгенлей окъуна, ёрге бир къауум атлы айланнган эди. Ала Зубайгъа бла Лизагъа тюбегенлерине ишексизме... Къызларынг саудула. Бирде — сени сабийлеринги анда къалгъанлары иги окъунамы болгъан болур дейме кеси акъылымда. Бери келселе, къаллай къыйынлыкъгъа тюшериклерин киши да билмей эди. Кёрдюнг, мен жангыз баламы элтип, кеси къолум бла жерге сукъгъанымы. Энди манга неден да не? Сен алыкъа сабийлерингден умут юзюп къоймагъанса,— насыплыса. Бюгюнлюкде санга жаным да ауруйду, сукъланнган да этеме.

Мен бусагъатда аямай жиляй турама. Санларым, безгекден ауругъан адамны санларыча, къалтырайдыла. Жарсыуларым бек кёпдюле. Алай аланы жазып жетишдиралмайма. Ким биледи, Аллахны буйругъу болуп тюбеген этсек, кёрген къыйынлыкъларымы барысын да санарма санга. Амалсыздан жаншай турама ансы, мени сёзюме тынгыламазлыгъынгы да билеме.

Терсме. Мени кибиклеге Аллах да, адам да кечгинлик бермейдиле».

Ол письмону окъугъандан сора Фаризатны жюрегине, къалай эсе да, бир салкъынлыкъ келди. Ёлюк жерге тюшгенден сора ёлгенни жуукълары да бир кесек салкъынлыкъ табадыла дейдиле. «Хауа айтханлай, сабийлерим бир ахшы адамланы къолларына тюшген эселе уа?» — деген оюм башын бийледи да, бютюнда къанатланды. Къатында ёре сюелип тургъан нёгерлерини кёзлерине кезиу-кезиу къарап, аз ышаргъан окъуна этди. Алай ол адамла Фаризатны ол халин жаратмадыла, шашхан этген сундула. Кёл этдирир сёз да айтмадыла. Алыкъа тургъан жерлеринде битип къалгъанча сюеледи-ле, арталлыда тепмегенлей, адамыча солууларын да алмагъанлай.

— Жарлы Хауа,— деди бир заманда Фаризат,— жангыз баласындан айырылгъанды. Ой, анам, мен жарлы, аз бек таралмайды. Ариу да, акъыллы да Жамалчыкъны кеси къолу бла къара жерге кёмгенди.

Къалай бетсизликди ол! Къызла, мен жукъ ангылай эсем, ол бетсизлик угъай — мурдарлыкъды. Кеси баласын кеси жерге кёмген тиширыудан не игилик излейсиз?

— Аллай къыйынлыкъны къанлы жауум да сынамасын,— деди тиширыуладан бирлери.

— Жарлы Хауа,— деди биягъы Фаризат.— Жамалчыкъны ол дуниягъа ашырып, кесинг мында къалай къалдынг? Къалай уллу тёзюмлюк барды адамда! Ол кётюрмезлик къыйынлыкъ жокъду...

* * *

Фаризатны ол сёзлеринден сора, аны нёгерлери письмону юсюнден кеслерини оюмларын айтыргъа базындыла.

— Аллах бирди, сени сабийлеринги табыллыкъларына ийнанып эдим,— деди Халау, Фазика письмону аны хайырындан алгъанына базыныулу сёлеше.— Не

къадар заманны кюрешдик биз, бу жилянуну къой деп. Кёрдюнг да ишни тап болуп къалгъанын?

— Не зат тап болду, эгечим? — деди Фаризат. Алай Халаугъа алай хыны сёлешгенине уялды.

— Сабийлеринги сау болгъанларына энтдадамы ийнанмайса?

— Ауузунга къор болайым,— деди Фаризат.— Сен ахшы адамса... Ариу тилли тиширыуса. Сен кёл этдирмесенг, мен эртте ёллюк эдим. Туугъанларынга Аллах онг берсин. Къыйынлыкъладан кери бол, эгечим.

— Сен да сабийлеринги, эринги ачыуларын сынама,— деди Халау. Ол бирси тиширыула да кёп игиликле тиледиле Фаризатха.

IX

Жашау къыйынлыгъы бир кесек женгил болгъаннга ушайды. Ал эки-юч жылда адамла кёп ёлдюле эселе да, къалгъанла, боюнсадан къутулгъанча, беллерин, боюнларын тюзете, башларын ёрге кётюре башлагъандыла. Былайны жерине, адамына да юйреннгендиле. Энди эл биргадир да жангы. Ахшы адам. Аты да Чокъмокъ. Кёчгюнчюлеге энчи намыс бергенин ким да сезген. Урушну башындан ахырына дери туруп къайтханды. Баям, душман бла сермешледе кесин танытхан болур эди ансы, кёкюрегинде юч майдалы, бир ордени. Урушха къатышханлада Чокъмокъдан сора саугъаларын биргесине жюрютген адам жокъду. «Эй Чокъмокъ, саугъаларынгы кюбюрде асыра ансы, тас этсенг, ариу айтмазла»,— деп, анга чам этгенле да болгъандыла. Алай ол: «Орденигиз болса, сиз да бек сюйюп жюрютюрюк эдигиз»,— деп къойгъанды.

Чокъмокъ аллай масхарагъа тийишли тюйюл эди. Алай агъач — бёрюсюз, эл — телисиз болмайды. Ким эсе да бир зат айтханды деп, Чокъмокъ даулашып туруучуладан тюйюлдю. Тенгини масхарасына чам бла жауап къайтарып, тынчайтып къойгъанды. Алай артда, нек этгенин киши билмеди, бир байрамлада болмаса, ордени, майдаллары бла халкъ арасында аны киши кёрмегенди.

Кечгюнчюле Чокъмокъда таза адамлыкъдан сора да, малкъар тилни, тау тепсеулени билиуге итинмеклигин бек жаратдыла. Артда ол малкъарча сёлешип, тепсеп да кёплеге оздурмай башлады. «Чокъмокъ Фаризатны тилейди» деген хапар жайылгъанда уа, айтды-

ла адамла: «Муну уа къарыны башха зат ючюн ауруй кёреме да. Тейри, тиширыу сайлай а биледи».

«Андан эсе жаным саулай жерге кирейим,— деди Фаризат тенглерине.— Сабийлерими бла Рамазанны унутхан кюнюмде огъурсуз жел кёкге сууурсун мени»...

Энди элде сен — таулу, мен — къыргъызлы деп миллет айыргъан хазна жокъду. Акъ-Баш элде окъуна эки къыз — Хафисат бла Тамара къыргъызлы жашлагъа эрге чыкъгъандыла. Кёчгюнчюлени ёксюзлерин кеслерине бала этип алгъан къыргъызлы юйюрле бардыла. Гюняхлары кеслерини болсун, ала ёксюзлени инжилтмез ючюн, кеслери не уллу къыйынлыкъны кётюрюрге да угъай дерик тюйюлдюле.

— Сени къыйынлыгъынг — мени къыйынлыгъым,— деди Чокъмокъ бир кюн Фаризатха.— Жаным сау къадар сени жанынгы бир затдан инжилтмем... Билеме нек аякъ тирегенинги. Мени сёзюм къыйын кёрюнмесин, согъушдан сау къутулгъанла юйлерине къайтхандыла. Кёресе, мени тамата къарындашым Акъбар да атсызчуусузду. Къайда, къаллайла жоюлгъан болур жарлы бала?!

— Чокъмокъ, сен ахшы адамса. Жокъду чурумум. Алай Рамазанны сау-эсен къайтырыгъына ишексизме. Ол насыпсыз къайда эсе да, бизни табалмай, ауара болуп айланады. Рамазан сауду... Алай тюйюл эсе да, мен аны башы бла ойнаяллыкъ тюйюлме. Рамазанны унутхан кюнюмде чыкъсын жаным. Ансыз жашау манга керек тюйюлдю.

— Фаризат, жанынгымы къыйнадым? Тилейме, айып этме. Сен кёкню жарыкъ жулдузуса!

Чокъмокъ ол сёзлени жерге къарагъанлай, эки къолун уа айтды. Бир заманда аны къысыкъ кёзчюклеринден кёз жаш чыкъды, кюн кюйдюрген кенг мангылайы да терледи. Чокъмокъ Фаризатны къатына баргъанлай баштёбен болуп, жауурунлары да бирге киришип, алаша адамчыкъ кёрюнюп къалгъанлыкъгъа, узун бойлу, кенг жауурунлу, жютю кёзлю — тап ишленнген адамды. Элни къызларыны жюреклеринде сюймекликни отун тиргизген жаш. Юйде — атасы-анасы, эри урушдан къайтмай тургъан эгечи.

— Сен адепли адамса,— деди Фаризат, гетменини сабын табыракъ тутуп, кесин ишге хазырлай.— Сен манга берген хурметни ёмюрде да унутмам.

— Кёкню жарыкъ жулдузу, ариу сёзле бла къутулуп кетерге умут этме.

— Энди алай айтсанг, жаныма тиериксе,— деди Фаризат.— Кесинги да, мени да къыйнама. Ол боллукъ иш тюйюлдю.

Алайда Чокъмокъ ауузундан сёз чыгъаралмады. Кёпге дери тынгылап турду да, Фаризатны къолундан гетменни алды да, мамукъ бахчада тизгин араланы жумушатып башлады. Фаризат а, алайда ишлей тургъан адамладан уялып, амалсыз болду. Ол не амалсыз бола эсе да, Чокъмокъну ариу сёзлери уа анга, жаз башында тау суучукъну жырыча, хычыуун эшитилгенлери даулашсыз эди.

* * *

Акъбарны сау хапарын эшитип, элде анга къууанмагъан болмады — къыргъызында, таулусунда да. Чокъмокъ письмону атасына, анасына окъуп къууандырды да, ызы бла, кёз байлана, мычымай Фаризатлагъа кетди. Фаризат бир гитче гытычыкъда кеси жангыз жашайды. Къоншусуну сабийлери аны отун, суу керекли этмейдиле. Ишден къайтырына арбазда къаурасы (бу элде къаура отун орунуна жюрюйдю), челек толу сууу. Акъ-Башда сууну эрттерекден алып, къумун тюбюне чёкмеге къоймасанг, ичип онг жокъду.

— О ха-хай, Фаризат, Акъбардан къагъыт келгенди,— деп, Чокъмокъ босагъадан ормай-сормай тюшдю. Бу жол болмаса аны алай таукел жаш болуп ким кёргенди.— Къарындашым сауду!

Асыры арыгъандан санын, башын кётюралмай юй тюпде къолан кийиз юсюнде таянып тургъан Фаризат, терк окъуна аякъ юсюне болду.

— Билемисе, мени къарындашым сауду!

Къалай болгъанын кеси да ангыламады, Фаризат жашны арсарсыз къучакълады. Баям, Чокъмокъну кёлюне не бла жетерге билмей эди. Угъай, Фаризат ол хапарны эшитгенлей, шашып къалгъанды.

— Билемисе, Фаризат, Акъбар сауду.

Чокъмокъ бу жол ол сёзлени шыбырдап айтды. Фаризат а алыкъа аны кёкюрегине къысылгъанлай турады. Алай бир заманда тюз да ток ургъанча элгенди. Сора Чокъмокъдан бир жанлыракъгъа туракълап, рамасы-зат болмагъан къуру мияла терезени къатына барды да, тышына къарагъанлай иги кесек заманны сюелди. Чокъмокъ да турады ауузундан сёз чыгъармай,

Фаризат къучакълагъанына къууанггандан дуниягъа жангыдан туугъанча болуп.

— Къарындашынг къолугъузгъа сау-эсен жыйылсын. Аллах экигизни да бир биригизден айырмасын,— деди Фаризат, къарамын терезеден айырмагъанлай.— Чокъмокъ, сен бек насыплы адамса... Кесинг урущдан сау-саламат къайтдынг. Энди къарындашынг да къолугъузгъа жыйылады, Аллах айтса. Насыбыгъызны Аллах къызгъанмасын.

— Сау бол, Фаризат! Сен а Рамазанны эсен хапарын эшитип, къууан.— Чокъмокъ ол сёзлени айтханлай, эринлерин къабып ачытды. Ташны ата билмеген башына ургъанлай болгъанын ангылады ол.

— Насыбынг айтсын,— деди Фаризат.— Не жазады Акъбар?

— Сау хапарымы билдирирге онгум болмай тургъанма дейди. Баям, была бир къауум адам болуп, пленнге тюшген немислилени сакъласала керек. Кесим тюйюлме, нёгерим бла барлыкъма деп жазады. Мен жукъ ангылай эсем, Акъбар юйдегили болгъаннга ушайды. Аны атама, анама билдирмегенме ансы, жашлары орус къатын алгъанын эшитселе, жарсымай амаллары жокъду.

— Да жаны сюйген адамына тюбеген эсе, миллет айырыр кереклиси болмаз, баям,— деди Фаризат, басымлы, ол сёзлери бла кёп затны ангылата.

Чокъмокъ былайда да эссиз сёз айтханын да ангылады да, Фаризатдан асыры уялгъандан, жерге кирлик болду. Ызы бла тиширыудан кечгинлик тиледи. Фаризат аны сёзюне артыкъ уллу магъана бермеди. Тынгылап къойгъаны да аны ючюн болду. Бир кесекден а ол, кёзлери да жулдузлача жана, Чокъмокъ таба бурулду.

— Къарындашынг нёгерини юсюнден хапар айтмаймыды? — деп, Фаризат Чокъмокъгъа суукъ сорду.

— Угъай,— деди Чокъмокъ.— Ма письмо мендеди, кесинг окъу.

Фаризат онг къолун письмо таба да узатды. Алай аны алмады. Письмону алып окъумакълыкъны ушагъысыз ишге санады. Да окъуйма десе да, болаллыкъ тюйюлдю — ол къыргъыз тилде жазылыпды.

— Нёгерлери кимле болгъанларындан хапар айтмайды,— деди Чокъмокъ экинчи кере да.

...Патеген чыракъ, ол гитче гытычыкъны ичин окъуна хазна жарытмайды. Бусагъатда Фаризат кеси да аныча мутхузду. Башын асыры кёп тюрлю сагъыш басхандан, бирде Чокъмокъну алайда болгъанын окъуна

унутады. Анданды ансы: «Экинди бла ашхам арасында мында чирелип турма да, юйюнге бар»,— деп, таукел айтырыкъ эди. Ол башы хапарлыкъ болурун сюймейди. Бир да даулашсыз: бюгюнлюкде Фаризатха кёпле сукъланадыла. Ойнагъанмы этесе — элде менме деген жаш тилейди аны. Алыкъа эрге бармагъан къыргъыз, таулу къызла топпа-толу. Чокъмогъ'а эки сабийи, эри да болгъан тиширыуну тилейди. Ала жыл саны бла тенгшидиле. Тейри, Фаризат бир кесекге жашыракъ окъуна болур. Кёп къыйынлыкъла сынагъанлыкъгъа, алыкъа къыз сыфаты бузулмагъанды. Алай ол кеси акъылында дуния жашаудан бир тюрлю бир игилик сакъламайды. Сабийлерин къапды — эшигин жапды. Жарлы Рамазан да къайда жоюлду — ким билсин.

— Чокъмокъ, Аллах айтса, сюйюнчюнгю берирме. Энди уа юйюнге бар, кечди,— деди Фаризат.— Халкъны сёзюнден къоркъама.

— Мен а кишиден да къоркъмайма.

— Сен эр кишисе. Мен а бир башсыз тиширыу. Манга аманлыкъ этерге сюймей эсенг, бар юйюгюзге... Тилеген этеме.

Чокъмокъ олсагъат окъуна кетип къалмады. Иги кесекге дери турду сюелгенлей. Сора, теренден ахтынды да, эшикни акъыртын ачып, бир сёз да айтмагъанлай, баштёбен болгъанлай, чыгъып кетди.

X

Иги кесек бола эди эл быллай къууанчха тюбемегенли. Урушдан къайтмагъан адамларын сакъламагъанла жокъдула. Алай умут этген а хазна жокъду. «Келлик эндиге дери келлик болур эди»,— деп, ичлеринден кюйюп жашай эселе да, кече-кюн да тилеклери уа бирди: «Къудурети уллу Аллах, урушха кетгеними сау-эсен къайтар да, тыпыр ташымы жангыдан бир жылыт, чырагъымы алгъынча жарыкъ жанма къой».

Акъбарны хапары чыкъгъанлы, аллайлагъа жангыдан жан киргенди. Ахшы умутларыны жюрек тебиюне тынгылай башлагъандыла. Бюгюн Акъбар Джалал-Абад станциясына келип тюшгенин эшитгенлей а, колхозда ишни ауур заманы эсе да, аны аллына кёп адам кетгенди. Чокъмокъ атына минип къууулгъанды, къалгъанла уа жаяулай — сегиз километрге жете жол жюрюрюкдюле. Колхоз ат арба да жибергенди Акъбаргъа.

Ары Чокъмокъ бек алгъа жетди. Акъбар биле эди

аны аллына келликлерин. Ол себепден нёгери да, кеси да вокзалда тепмей сакъладыла. Чокъмокъ къарындашын кёргенлей, атдан секирип тюшдю. Алай тобукъларыкъаултырап, башы тёгерек айланып, жеринден тебалмай къалды. Энди уа кёзлери да ау кёредиле. Олсагъатда Чокъмокъ уллу Аллахдан болушлукъ тиледи. Болмады. «Акъбар!» — кеп къычырды сора.

Ол ауаз саулай шахаргъа эшитилгенча болду. Бир заманда, алгъа кёк кюкюреп, тёгерекни къара булутла басканча кёрюндю Акъбарны кёзюне. Сора, мычымай кюн аязды да, болгъан жап-жарыкъ болду. Ызы бла, жюз тюрлю бояугъа боялгъанча, Тейри къылыч да чыкъды. Алай ала бары да жашны кёзюне кёрюне эдиле. Анча жылны ичинде сёзюн эшитирге тёрмилип тургъан къарындашыны ауазы эди ол къадар тюрлениулени аны кёз аллына келтирген.

Былайда Акъбар онглу болду кичи къарындашындан эсе: ол олтургъан жеринден секирип турду да, кесин Чокъмокъ таба атды.

— Чокъмокъ! — деди ол.

— Акъбар! — деди Чокъмокъ да.

Ол тюбешиую къууанчын кётюрген тынч тюйюл эди.

Жашла бир бири кёзлерине къарап, тиширыулача сарнап жилядыла. Сёлешген а эталмайдыла. Элден келликле да жетип. Акъбарны ортагъа алып хапарлаша башлагъанларындан сора, къарындашла бир кесек эс жыйдыла. Чокъмогъ'а, тёгерекге ышанлап къарай, Акъбарны юй бийчесин кёзлери бла излей башлады. Алай ол къадар адамны ичинде къайдан биллик эди Акъбарны къатыны къайсы болгъанын? Баям, нёгерини юсюнден хапар айтыргъа Акъбар кеси да унутханды. Письмода жазгъанлыкъгъа, нёгери жокъ эсе да, алыкъа киши билмейди. Чокъмокъ сорургъа бир-эки кере да кезледи, алай нек эсе да сормады.

— Турмагъыз, тебирейик! — деди арба башчы, такъыясын къолуна алып, аны кеси бла сыйдам жюлюнгенбашыны терлегенлерин сюрте.— Къартла, орамгъа чыгъып, сакълап турадыла.

— Тюз айтады, хайдагъыз, турмагъыз! — деди Чокъмокъ да.

— Рома, берлакъгъа кел,— деп, Акъбар арлакъда эки чемоданны къатында сюелип, къууанчлы тюбешиуге къарап тургъан жашны чакъырды.— Шагъырей болугъуз, бу мени шуёхумду. Урушда, андан сора да бирге болгъанбыз. Къыргъыз тилде сёлешигиз кеси бла да,

бизнича устады. Рома Кавказданды. Муну халкъын кёчюрген этгендиле. Адамлары къайда болгъанларын билмейди. Аллах айтса, адамларын излеп тапхынчы, бизни бла турлукъду.

Адамла бир бирге ал бермей саламлашдыла Рома бла. Чокъмокъ да саламлашды. Алай, билмей тургъанлай, жюреги бир сейирлик къайгъылы болду. Бирде Романы кёзюне къарап, эрттеден шагъырей адамын тансыкълагъанча тансыкълады. Дагъыда, кёзлери чыракъ бардыла да, терен сагъышха кетди. «Хайдагъыз, турмагъыз!» — деген сёзле аны сагъайтдыла да, Чокъмокъ, атына минип, арбаны ызындан тебиреди. Арбада Акъбар, Рома дагъыда биреулен барадыла.

Акъбар, артха айланып, къарындашына элни, журтну хапарын сорады. Атасыны-анасыны сау-эсен жашагъанларына Акъбар неден да бек къууанады.

— Рома, сен къайсы миллетденсе? — деп сорду Чокъмокъ, къарындашыны сёзюн бёле.

Алгъа Рома аз ышарды. Рома ол санга неге керекди деген магъананы кёзю-башы бла ангылатды.

— Мен оюнсуз сорама,— деди Чокъмокъ.

— Мен малкъарлыма. Нальчикденме,— деди Рома, асыры мудахдан, башын ёрге окъуна кётюрмей.— Дунияда аллай миллет жашайды деп эшитгенмисе?

— Эшитгенме. Бизни элде да бардыла малкъарлыла.

— Не зат дейсе?! Рома арбаны юсюнде ёрге сюелип къалды.

— Керти айтама,— деди Чокъмокъ.— Бюгюн Акъбар бизни къалай къууандыргъан эсе да, сен да адамларынгы алай къууандырлыкъса.

Рома арбадан секирип тюшдю.

* * *

Рамазанны кёрюрге келгенле юй тюбюнде къолан кийизни юсюне къабыргъаларын бир бирлерине тиреп олтурадыла. Шинтик, ундурукъ жокъду. Рамазан а къыргъыз келини юсюне эски-бюскю атханды да, анга олтурупду. Ол кеси бла саламлашханлагъа бир-бирде къол берирге окъуна унутады. Башын ёрге кётюрмейди, жерге къарагъанлай турады. Аскер кийимлери юсюне ариу ушайдыла. Саугъалары, офицер чыны да бар. Акъбар бла Чокъмокъ келгенлеринде да, баш кётюрмеди Рамазан.

— Рома, не болгъанды? — деп Акъбар ашыгъышлы

сорду. Рамазанны быллай шургулу кюнюне хазна тюбемеген тенги.— Нек мудахса?!

— Бизге болгъанны соргъан да этме. Юйюмю къуруп тургъанын билмегенме.— Рамазанны кёз жашлары чыкъдыла. Ол заманда тиширыула Рамазаннга бир зат айтып жапсарыргъа да билмей, базынмай, олтургъан жерлеринден шошчукъ туруп, жаулукъ къанатлары бла бетлерин жаба, бирем-бирем тышына чыгъып кетдиле. Фаризат аланы ашыргъан да этмеди: юйню эшик артына жуукъ жеринде мюйюшюнде ёрге сюелгенлей турады, бир адамны да кёзюне къараялмай, юйюрге бар къыйынлыкъла аны хатасындан тюшгенлерин англап. Ол анча жылны кёзюне къараргъа термилип тургъан адамыны кёзюне окъуна къараялмады. Бусагъатда Фаризатны къабыргъагъа чюй бла урулуп къалгъан сунарса. Рамазандан къоркъады ансы, къычырыкъ этип жиляп, жюрегин бир къандырлыкъ эди. Алай, не медет, жарлы тиширыу алай да эталмай, ичинден кюйгенлей турады. Мындан оза эсе, ауып кетерикме дерча чекге жетишгенди.

Чокъмокъ Фаризатны кёзюне аралгъанлай турады. Акъбар а онг къолун Романы — Рамазанны имбашына салгъанлай сюеледи — кесин суратха алдырыргъа хазырланнган адамча. Отоучукъда ол шошлукъну эшикден кирген юч-тёрт тиширыу бузду. Ала босагъадан ичине иги атлагъынчы окъуна, Рамазаннга бла Фаризатха дунияны алгъышын этдиле:

— Уллу Аллах сизни бири биригизге къалай тюбетди эсе да, сабийлеригизге да алай къууанч бла тюбетсин,— деди босагъадан бек артда атлагъан тиширыу.— Къыйынлыкъгъа тюбегенле — адамларындан айырылгъанла сизден сора да кёпдюле. Кесигизни былай ёлген ёлю этип да турмагъыз. Аллахны буйругъундан киши да къутулмайды. Бир кюнню ичинде юч-тёрт сабийлеринден айырылгъанла бардыла...

Фаризат ол сёзлени эшитгенлей, жюрексинип жиляды. «Биреуню жаны башхагъамы жарайды?» Фаризатны алай айтханын юйдегиле кючден ангыладыла. Къалай инжиледи жарлы тиширыуну жюреги!

Баям, Рамазан къатыныны жилягъанын кётюралмады дейме, ёрге турду да, Акъбарны къолтугъуна жабыша, тышына чыкъды. Чокъмогъ'а юйде къалды. Къолундан келсе, олсагъатда Фаризатны жапсарыр мадар тапса, жанын да берлик эди. Алай, ауузун ачып, сёз айтыргъа окъуна базынмады. Къолларын кезиу-кезиу

ууа сюелди. Юйдеги тиширыула да, бирде анга, бирде Фаризатха къарай, тынгылайдыла.

Юйге эки-юч таулу акъсакъал кирдиле, дауурлары узакъдан окъуна эшитиле. Баям, ала тышында Рамазан бла саламлашып, хапарлашып, сора Фаризатха алгъыш этерге киргендиле юйге. Ала босагъадан атлагъанлай, Чокъмокъ тышына чыкъды. Тиширыула уа ёрге туруп, акъсакъаллагъа жер къойдула.

— Ой, Фаризат, Аллахха минг кере шукур болсун, анча жылны аты-чууу чыкъмай тургъан адамны къолунга келип къалгъанын кёрдюнгмю! — деди, юйге биринчи болуп кирген къарт, Фаризатны къолун тута.— Аллах къолунгдан алмасын, жастыгъыгъыз бек болсун...

— Урушдан адамлары сау-эсен къайтырларын сакълап тургъан инсанланы барысы да тюз да бюгюн сен къууанныганча къууансынла, деди экинчи къарт.

— Амин! — дедиле тиширыула бир аууздан.

— Аллах ёмюрюгюзню узакъ, ажалыгъызны сабыр этсин,— деди Фаризат. Ол атасындан да тамата кишилеге къарт къатынчыкъча сёлешгенине уялгъан да этди.— Барыгъызгъа да жаным къурман болсун, не къыйын кюнюмде да билеклик этгенсиз. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын...

Фаризат сёлеширге кюрешгенликге, асыры мудахдан, башын ёрге кётюрюп, къонакъларыны кёзлерине адамыча къараялгъан окъуна этмейди. Аллахды билген, Рамазан кёл этдирир жангыз сёз айтса эди, Фаризат олсагъатда аллай бир азап чегерик тюйюл эди. Алай Рамазанда аллай кишилик эсленмейди — сабийлерини хапарларын эшитгенлей, дунияда бир зат да кёзюне кёрюнмей къалгъанды. Уруш отундан кесин Фаризат ючюн, къызлары ючюн сау къутулгъан сунуп жашагъан адамны, тюз да босагъадан атлагъанлай, кёзлерин ауузуна къапдырып къойсанг, ойнагъанмы этесе. Аллай къыйынлыкъны анча жылны ичинде ёлюмню кёзюне къарап тургъан адам окъуна кётюралмайды. Да сора Фаризатдан а не излейсе?! Ачыу асыры кюйдюргенден кесеу баш болуп тургъан тиширыуну аллай бир къыйнаргъа жарамайды! «Сен эр кишисе, акъылынгы башынга жый» — деп, Рамазанны юсюне киши сюелмеди.

...Ингирликде юйде жаланда кеслери — Рамазан бла Фаризат къалгъанларында да бир бирге жюреклерин ачмадыла, кёп заманнга дери тынгылауну ийгенлей турдула — къарамларын жерден алмагъанлай.

— Юйюмю нек къурутханса деп, юсюме сюелип, дау этерге эркинсе, Гелляны жашы,— деди бир заманда Фа-

ризат. Дагъыда бир зат айтыргъа кезледи да, сёзю тамакъдан чыкъмады. Къарылгъан ауазын ариуларгъа кюрешди да, ызы бла аямай сытылды. Артдан-артха жюрексинип жиляды. Тейри, Фаризатха Рамазанны жаны ауруса керек, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, барып къатыныны башын кёкюрегине къысды, жаягъын аны башына салды, сора башын уппа этди.

Ол кезиучюкде Рамазанны санларын бир сейирлик сезим бийледи. Борбайларыны, къолларыны къалтырагъанларын кеси ачыкъ ангылады. Фаризатны къоюнуна алгъанында уа, жыгъылып кетерге аздан окъуна къалды. Ол Фаризатны ундурукъгъа олтуртду. Олсагъатда Фаризат, битеу халкъ кесини юсюне къарап тургъанча, амалсыз болду. Терлеген окъуна этди, таланнган:

— Ёлгенле, саула бла да тилейме, къатыма келме,— деди Фаризат Рамазаннга.— Уялтма мени.

— Мен сени жанынгы къыйнагъанма, тилейме, кеч,— деди Рамазан, Фаризатны къатына жууукъданжууукъ олтура.— Сабийлени сау болгъанларын жюрегим сезип турады. Аллах айтса, юйюбюзню ичине жангыдан кюн тиер.

— Кюнюм да, айым да сенсе! Къадар насыбымы алмасын... Мен сени къаллай бирден бери сакъладым — жолунга къарап, тарала. Кюнюм, кечем да къарангы болуп турдула, сен келгинчи. Аман къуум этмедим, умутуму юзмедим... Аллах ахшы тилегиме жолукъдурду...

Фаризат ол сёзлени Рамазанны кёзюне къарамай айтады, ундурукъгъа олтуруп, тёрт гуппушчукъ болуп. Къолун да бир узатды — Рамазанны къол сыртын сылар акъылда. Алай, болалмады да, терк окъуна артха тартып къойду. Рамазан а ёрге турду да, Фаризатны жангыдан къоюнуна алып, тёгерек айландырып, дагъыда ундурукъгъа олтуртду. Бетин-башын сылады. Алтыжети жылны ичинде аллай ишни сынамагъан Фаризатны санларын къалтыраууукъ алды... Энди уа ол Рамазаннга этме алай деп окъуна айталмайды. Къалай эсе да бир башха дуниягъа тюшюп къалгъан сунады кесин, кёзлерин да къаты къысханлай, тынгылауну ийгенлей турады. Ол, баям, кеси ёмюрюнде жангы жашау башланнганын сезген болур. Фаризат къыйынлыкъларын да унутханды бусагъатда: Кавказда болмагъанын, сабийлерини таслыкъларын окъуна. Къалай насыплыды шёндю Фаризат! Бир кере да акъылына келмегенди быллай зауукълукъгъа тюберикме деп. Рамазан къолун аны боюнундан кетерип, ёрге кётюрюлгенин-

де уа, узалып къолундан тутду. «Кетме» — деп тилегенлиги эди ол Фаризатны. Рамазан да кетип къалмады,— онг къолу бла Фаризатны боюнуна узалды да, аны башын, алгъынча, кесини кёкюрегине къысды.

— Мен насыплыма! — деди Фаризат.

— Мен да насыплыма! — деди Рамазан.

XI

Къалай эсе да, бу жаз башында Кавказ тауладан ёзенлеге бир сейирлик хычыуун аяз ургъанлай турады кече, кюн да. Бирде ол тынгысызлыгъын да сездиреди: шош аяз къаты желге айланады да, сора кече белинде эшиклени, терезелени жепилеринден сызгъырып, жюрекледе шургулукъ туудурады. Бирде, кимге эсе да чамланнган этгенча, орамланы букъуларын кёкге сууурады. Болсада табийгъатны халинде аллай болумла бек аз эсленедиле. Быйыл жанкъозла да, кырдык да дуния жарыгъын башха жылладан алгъаракъ кёргенлерин, тереклерин копал эте башлагъанларын да, ууакъ аякълы малла кюнлюмлеге жайылып тоя башлагъанларын да уллу, гитче да эслеп турадыла. Ала бары да адам улуна сейир затны юсюнден сюйюнчюлюк айтыргъа хазырланнганнга ушайдыла.

Ёзенледе да сохан, сарымсах бахчала, шаптап, балли терекле бек ариу чакъгъандыла. Сабанлада, ыстауатлада бир берекетлик эсленеди бу жаз башында. Жюрекледе эндиге дери хазна ангылашынмагъан ырахатлыкъ барды. Алай бу эки кюнде Тёбен Къабакъда ким эсе да таулула ызларына къайтадыла деп хапар жайгъанды да, Хасанбий бла Сусана дунияда барларын, жокъларын да унутхандыла. Кертиди, ол хапар бу Къабакъда Хасанбийден бла Сусанадан сора кишини да элгендирмегенди. Гюняхлары кеслерини болсун, бек кёпле къууанч тыпырлы болгъандыла.

«Нечик иги хапар айтдыгъыз! — деп, бир жюжыллыкъ акъсакъал тёшегинден ёрге окъуна кётюрюлген эди.— Жерибизни берекети, огъурлулугъу таулуланы биргелерине кетген эди да, энди ол затла аланы биргелерине артха къайтырыгъын билип къоюгъуз...»

Мында адамла ол хапарны кертилигине бекден-бек ийнана башлагъандыла. Эл бригадир, урушдан фашистлени аналары бергенни тёкдюрюп къайтхан адам, республикада ол къошулмай оноу этилмегенине халкъны «ийнандыргъан» Чиляний, бир да кёзлерин къакъмай айтды хапарны тюзюн:

— Ыйых кюн ингирликде мени обкомгъа чакъыргъандыла да, къонакъланы алларына тюберге халкъны хазыр эт дегендиле,— деп, ауазын кётюрюп айтды, сабанчы къошда тюш азыкъгъа жыйылып тургъан адамланы алларына сюелип, акъ къалпагъын да тешип, къолуна алып.— Бу эки-юч кюнде таулула бери жетерикдиле. Бусагъатда жолдадыла.

— Да, эллери тюп болгъандыла, къайда жашарыкъдыла была? — деди, боюну борбайларындан базыкъ болмагъан киши, къашыгъын ауузуна жууугъуракъ элте.

— Къыралда кюч уллуду,— деди Чиляний.— Бир да къоркъмагъыз, юйлени кечеден тангнга къатдырадыла.

— «Къатдырадыла» дегенинг?

— Юйлени къарап-къарагъынчы ишлейдиле дегенлигимди.

— Къарайма да, ала бизни башыбызгъа жюк боллукъгъа ушап турадыла.

— Таулула бир заманда да кишиге жюк болмагъандыла.

— Да насыбынг айтсын.

* * *

Эллиле Чиляний айтхан хапар керти болгъанын кёзлери бла кёргенлеринде, аны республикада уллу намысы жюрюгенине толу ийнандыла. Бир-бирлени: «Бизни Чиляний бла Мальбахов окъуна кенгешеди»,— дегенлерин кёпле кеси къулакълары бла эшитгендиле. Алай ол бир къауум адамны да нёгерге тутуп, кёчюп келген таулуланы алларын тыйып, эллерине жибермей тохтагъанында была тау эллеге ёрлегенликге, башларын сугъарча бирларын билдирдиле.

— Санга адамланы кеси жерлерине жибермей тыярча эркинликни ким бергенди?! — дедиле Чилянийге.

— Манга быллай эркинликни Мальбахов бергенди. Мен малкъар халкъгъа игиликни излейме. Бусагъатда была тау эллеге ёрлегенликге, башлары сугъарча бир ышыкъ жокъду. Ары барсала, суукъдан, ачдан къырылып къаллыкъдыла.

«Аны ючюн сени къарынынг нек ауруйду?» — деп, Чилянийни къулагъына шыбырдады бети башында къалпагъындан да къара, бир созукку адам.

— Мени хар ким ючюн да ауруйду къарыным. Мен коммунистме! Мен фронтовикме! — деп, хар ким да эши-

тирча, къычырып сёлешди Чиляний.— Кёремисиз аны айтханын! Аллайладан не игилик излейсиз сиз?

Чиляний ол къарабет кишиге чамланнганын алай кёп адам ангыламады.

Бир кесекден алайгъа колхозну председатели, райкомну секретары да жетдиле.

— Жамауат! — деди райкомну секретары, кесин эсли сёз айтыргъа хазырлай.— Бюгюн бизни бек къууанч кюнюбюздю: кёп жылланы ичинде тюберге, кёрюрге термилип тургъан къарындашларыбыз, эгечлеribиз туугъан жерлерине сау-эсен къайтхандыла.

«Алай къурусун кёзюнг, сау-саламат къайтхан болурла»,— деп шыбырдады къатындагъыгъа кесин сёлеширге хазырлап, жыйылгъанланы бек алларында сюелген таулу жаш.

— Энди биз барыбыз да кючюбюзню, акъылыбызны да бирикдирип, таулулагъа эллерин ишлерге, колхозларын къураргъа болушургъа керекбиз. Ол затла тынгылы этилгинчи, была ёзенледе жашаргъа керекдиле. Къарагъыз да, элде эркин юйлери, женгил юйюрлери болгъанла таулулагъа бир къауум заманнга дери къонакъбайлыкъ этигиз...

— Биз кеси элибизге, кеси жерибизге барып тохтаргъа керекбиз,— деди бек алда сюелген таулу жаш.— Бир тюрлю бир башха хапарны къабыл кёрлюк тюйюлбюз.

— Былайда даулашып тургъандан магъана чыкъмаз,— деди райкомну секретары.— Башында этилген оноу алайды. Аны толтурмазгъа уа сиз да, биз да эркин тюйюлбюз. Халкъ къыйналып турады, машиналаны къотарып, адамланы да солума къояйыкъ.

— Былайда биз айтхан болургъа керекди,— деп сюелди биягъы таулу жаш.

— Да биз да бодуркъу тюйюлбюз, иги жаш,— деп, колхозну председатели да сёзге къошулду. Чиляний а къуллукъчуланы къатларында бек жууаш кишичик болгъанды, суугъа тюшген таукъ кибик, бир бек жыйырылып кеси да...

...Таулула бир бирлери бла къуш-муш болдула. Къуллукъчула бла демлешгенле да бардыла. Баям, таматала алай келишген болур эдиле, бир кесекден Рамазан алгъа атлады да, къуллукъчуланы къатларына барып, халкъгъа айланып, сёз айтды:

— Тейри, къуру кеси акъылына бюсюреп турмакълыкъ артыкъ иги болмаз,— деди Рамазан.— Была айтханнга да къулакъ салайыкъ. Сабийлени, къартланы да

къуругъан журтха элтип тёкмейик да, былайда бирер жерге тохташайыкъ, сора хар юйюрден бирер-экишер адам барып, элибизни, журтубузну да кёрейик. Мындан ары къалай жашау этерге кереклибизни юсюнден оноулашайыкъ.

— Быланы алларында не кокаланаса?! — деди биягъы жаш Рамазаннга.

Болсада алайда аны ауузуна кёп адам чапды.

— Былайда, баям, къаты болуп сени киши да тыярыкъ тюйюлдю,— деди Рамазан ол жашха.— Жолунг мамукъданды. Алай эссизлик этип, адамларынгы уа жунчутма.

— Мени адамларым бла кишини иши жокъду.

— Кёпчюлюк бир къауум заманнга дери былайда тохташыргъа угъай демейдиле,— деди Рамазан.— Ёрге бек тартдыргъан адам бар эсе уа, тыймазыгъызны тилейме.

Къуллукъчула Рамазанны айтханына ыразы болдула, баям. Алай: «Ёрге тартдыргъанланы тыймазыгъызны тилейме»,— дегенине уа бюсюремегенлерин ангылатдыла.

— Сиз, эртте-кеч болса да, кеси эллеригизге тийиширикиз. Алай бюгюн биз айтханнга къулакъ салмай амалыгъыз жокъду,— деди райкомну секретары.

— Бира да, эки да айтмагъыз, биз былайда тохтарыкъ тюйюлбюз,— деди биягъы жаш.

— Бар-бар, жолунг мамукъданды,— деди колхозну председатели, ол жашны аллай бир аякъ тирегени ачыу тийип.— Башхала бла ишинг жокъду, кесинг бар, къайры бара эсенг да.

Ызы бла председатель бригадирлени кесини къатына чакъырды да, къолларына бирер къагъытны тутдурду. Ала ким кимни юйюнде тохташырыгъын эртеден хазыр этип тургъанлары ачыкъланды алайда. Аны себепли, бригадирле кеси борчларын узакъ созмай тамам этдиле. Ол даулашып тургъан жаш а машинаны ёрге — «Жангы эл» таба бурдурду. Алай аны ызындан киши тебиремеди.

Бир заманда ол жаш машинаны юсюнде ёрге сюелди да, былай айтып къычырды:

— Кёчгюнчюлюкде да акъыл кирмегенди сизни башыгъызгъа!

* * *

Чиляний Рамазанланы Хасанбийлагъа элтип тюшюрдю. Хасанбийни къызчыгъы — Куляла, ичген сууу тамагъында танылгъан, бир ариу жан, юйден чабып чыкъды да, Рамазанны эгиз жашчыкъларын — Мустафаны бла Мустафирни кезиу-кезиу къоюнуна алып, юйге кийирди. Андан сора хапчукланы ташыргъа да болушду. Хасанбий бла Сусана да къонакъбайлыкъ этерге хазырлана, тёгерекге-башха чабадыла.

Рамазан арбазгъа киргенли да эки кёзюн Куляладан алмайды. Аны алай этгенин къызчыкъ сезгенди да, эркин атларгъа окъуна уялып, аш юйден анасына болушургъа кюрешип тургъан болмаса, къонакълагъа тюберге хазна сюймейди. Да не этсин да, Рамазан алай аралып турса, ол а уялмагъанмы сунаса?

Кюнле озадыла. Алай Фаризат сабийлерини юсюнден жукъ сагъыныргъа базынмайды. Рамазан да тынгылайды, нек тынгылай эсе да. Ой таланнган, къонакъбайларына окъуна жукъ сормагъандыла алыкъа.

Куляла школда тамата пионервожата болуп ишлейди. Эртенликде школгъа барады да, андан кюнню да ауурлугъу кетгенден сора къайтады. Рамазан а ол юйге келгинчи, кесине тынчлыкъ тапмайды. Фаризат эрини ол халин эслеп, кеси акъылында: «Муну къартлыгъында не тыпыры къуругъанды?» — деп окъуна айтады. Былай этме деп, юсюне уа сюелмейди. Туугъанлы да Рамазаннга «кёзюнг къара болсун» деп айтмагъанды. Алай башы бла ойнагъаны уа Фаризатха артыкъ хычыуун кёрюнмейди. Рамазан а къызгъа аралгъанлай жашайды.

Кюнлени биринде Куляла Рамазаннга хыны сёлешди.

— Сен манга былай аралып тургъанынгы къоймасанг, атама айтырыкъма,— деди ол.— Сен уялмагъанлыкъгъа, мен уялгъан этеме.

— Айып этме, къызым,— деди Рамазан.— Сен ананы жаш заманына тюз да союп къаплагъанча ушайса.

— Мени анамы жаш заманын къайдан билесе?

— Билеме, къызым...

Куляла сагъышлы болду. Сабийлиги кёз аллына келди да, башы-кёзю тёгерек айландыла. Рамазанны сыфатын алас-булас кёрдю. «Я сыфхан Аллах, бу не ишди!» — деди Куляла кеси акъылында. Ол кючден бла бутдан атлай барды да, гёшде тапчаннга олтурду. Бир

кесекден эс тапды да, юсюне ёре сюелип тургъан Рамазанны кёзюне къарады.

— Сен мени къызымса! — деди Рамазан.— Сен мени къызымса!

Куляля ёрге кётюрюлдю. Кёп затны эсине тюшюрюрге кюрешди.

— Лиза, сен мени къызымса! — деди Рамазан.— Зубай а къайдады?!

Куляля эсин ташлады. Рамазанны къычырыгъын эшитгенден сора, алайгъа Фаризат бла Сусана да мычымай жетдиле.

«Лиза!» — деп, жангыз да бир сёз айтыргъа къолундан келди Рамазанны...

АТЛАРЫ

Фахмуну элпек чагъы. Ал сёз. (Биттирланы Тамара) 5
Къара эмиа. *(Роман)* 11
Суукъ жел *(биринчи кесеги)* 12
Танг жарыгъы *(экинчи кесеги)* 243

Повестьле

Кюбюрде табылгъан повесть 364
Тузакъ 486

Литературно-художественное издание

Шаваев Хасан Исмаилович

ИЗБРАННОЕ

Роман, повести
На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*
Художник *Г. А. Цаллагов*
Художественный редактор *В. Л. Захохов*
Технический редактор *Л. А. Тлупова*
Корректор *Р. А. Боттаева*

ЛКБ № 6 от 01.10.96

Сдано в набор 25.05.98. Подписано к печати 11.08.98. Формат $84\times108^{1}/_{32}$. Бумага офсетная № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 28,98. Уч.-изд. л. 32,85. Тираж 500 экз. Заказ № 1111.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул Адмирала Головко, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33